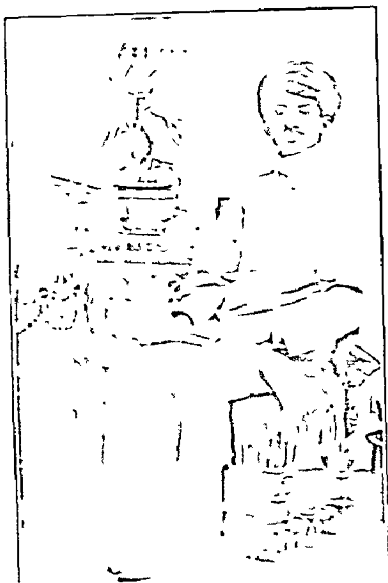
☞ ભાવનગર ધી "વિદ્યાવિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
શાહ પુરૂષોતમ ગીગાભાઈએ પોતાને માટે છાપ્યુ.

ના ના. પુરૂષોત્તમ ગીગાભાઈ ગાદુ પાંચભાયા
માલેક. ધી વિદ્યાવિજય પ્રિંટિંગ પ્રેસ.

ભાવનગર.

ANNALS AND ANTIQUITIES
OF
RAJASTHAN.

OR THE
CENTRAL AND WESTERN
RAJPUTSTATES
OF
INDIA.

BY
Lieutenant Colonel James Tod.
Late Political Agent to the Western Rajput States

TRANSLATED
By
Savailal Chhotalal Vora
The author of the "Shabda Chintamani Kosh"

PUBLISHED
By
Purushottamdas Gigabhai Shah.
Propriter of "Vidya Vijaya" Printing Press Bhavnagar.

VOLUME 1

Printed at the "Vidya Vijaya" Printing Press
Bhavnagar.

ભાવનગરના નેક નામદાર મહારાજાધિરાજ રાવ ભાવસિંહજી બહાદુર,

કે. સી. એસ. આઈ.

॥ अर्पण पत्र ॥

અખંડ પ્રૌઢપ્રતાપ ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ નેકનામદાર
ગોહેલકુળભૂષણ મહારાજાધિરાજ

શ્રી ભાવસિંહજી બહાદુર કે. સી. એસ. આઇ.

સંસ્થાન ભાવનગરના
નામદાર મહારાજા સાહેબની પવિત્ર સેવામાં,

કાઠિયાવાડના શ્રેષ્ઠ રાજાઓની પંક્તિમાં આપ નામદારનું શ્રેષ્ઠાધિકૃત આસન વિરાજિત થએલું છે. રાજ્યાધિકારની પ્રાપ્તિ પશ્ચાત્ આપ નામદારની કળા કૌશલ્યતા, કાર્યદક્ષતા અને ન્યાયનિપૂણતાનું પવિત્ર દિગ્દર્શન પ્રકાશિત થઇ રહેલું છે. વર્તમાન કાળને યોગ્ય વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાકળાની અભિવૃદ્ધિ અર્થે ઉત્સાહી યુવકોને વિદેશ ગમન કરાવી તન, મન અને ધનથી મહાન આશ્રય આપવામાં સર્વદા ઉત્સાહવાળા રહોછો, બહુ પ્રકારની વિદ્યાકળાના શાસ્ત્રીય તથા ઐતિહાસિક ગ્રન્થોના ઉદ્ધારણ અને પ્રસિદ્ધિ માટે અસાધારણ આશ્રય આપવામાં આપશ્રી સર્વથી અગ્રગણ્ય છો. વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપવામાં, આશ્રિતોને ઉદ્ધારવામાં અને શરણાગતને રક્ષા આપવામા, આપ નામદાર સર્વદા શ્રમરત રહોછો. સ્વજનોને ઉચ્ચ પદારોહણ કરાવી સર્વના સુખોમાં આપનામદાર નિમિત્તભૂત થાઓ છો. ગુર્જરગિરાની સંવૃદ્ધિમાં પૂર્ણ પુષ્ટિદાતા છો ઇત્યાદિ આ અને અન્ય અનેક પ્રકારના વિવિધ સદ્ગુણોના ભંડાર રૂપ એવા, એટલુંજ નહિ પણ જેનામા અન્યા

શંકાના સમાધાનમાં પ્રવેશ કર્યાં વિના મ્હારા પાસેથી આગ્રહપૂર્વક વચન લેવામાં આવ્યું. અર્થાત્ મ્હારા સામર્થ્યના ન્યૂનત્વ છતા આ મ્હાન ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે જો હું શક્તિવાન થયો હોઉં તે તે ઉપકાર મ્હારા સન્મિત્ર વર્ગનોજ છે અને પુર્વોક્ત અર્પેલા વચનાનુસાર મેં કરેલ પ્રતિજ્ઞા કેટલે અંશે ફળીભૂત થયો છું તેનું તોલન કરવાનું કામ જન સમાજને સોંપવાનું હું ઉત્તમ સમજું છું.

આ ગ્રન્થનું મુદ્રણ કાર્ય શરૂ થતા પુર્વે મ્હારા પરમ મિત્ર વર્ગાન્તર્ગત શ્રીયુત માધવજીભાઈનું અનાયાસે મૃત્યુ થયું તેની સાથે આ પ્રેસનું કેટલુંક વ્યવસ્થાપકના અધિકારનું કામકાજ કરનાર શેઠ ભાઈચંદભાઈ દામોદરદાસનું પણ સ્વર્ગ ગમન થયું. આ પ્રમાણે ઉભય સહાયકોના આ લોકના પરિત્યાગથી અંતઃકરણમાં કલેશના પ્રવેશ વડે કરીને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત મન અતિ વ્યગ્ર રહ્યું અને તેને પરિણામે આ ગ્રન્થનું મુદ્રણ કાર્ય ગાઢ નિંદ્રાને આધિન થયું હતું એટલુંજ નહીં પણ વિશેષમાં વળી આ ગ્રન્થની ગુર્જર રચના અને તેની ભાષા શૈલી કંઈક વધારે કિલષ્ટ હોઈને સામાન્ય વાચક વર્ગને તે ફળદાયક નિવડે કે કેમ? રુચિકર થશે કે કેમ? અને આનંદદાયક થશે કે કેમ? એ પ્રશ્નગણના ઉત્થાને ચિત્તને વધારે વ્યગ્ર બનાવ્યું. અને મ્હેં કરેલું વચન પૂર્ણ કરવા માટે સ્હેજ વિક્ષેપે પ્રવેશ કર્યો. પરન્તુ સમયાન્તે મ્હારા સમ્બન્ધમાં આવનારા મ્હારા મિત્રવર્ગ અને હિતચિંતકો તથા તદુપરાંત તૈયાર પડેલો આ ગ્રન્થ જે જે લોકોના જાણવામાં આવ્યો હતો, તેઓના અત્યંત આગ્રહ અને પ્રોત્સાહક શબ્દ પ્રહાર વડે કરીને પુનઃ મન જાગ્રત થયું, અને છાપવાનું શરૂ કર્યું, અમુક ફોર્મો છપાયાં અને તે છપાયેલા ફોર્મો વિદ્વદ્જન મંડળના અવલોકનાર્થ મોકલતાં કેટલાએક તરફથી ભાષા સંબંધી આરોપ આવી તેમાં સરળતાની અગત્યતા જણાવવામાં આવી અને કેટલાકો તરફથી એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આવ્યો કે આ ગ્રન્થ જેવી ભાષામાં લખાયલો છે કે તેનું અવલોકન વિદ્વાન બુદ્ધિવાન્ વર્ગજ કરી શકશે પરન્તુ સામાન્ય જ્ઞાન શક્તિ સમ્પન્ન મનુષ્યને તે રુચિકર થશે નહીં આવાં સત્ય સૂચક પરન્તુ નિરુત્સાહિક પ્રતિઉત્તરોને માન આપવા તથા સમસ્ત જન મંડળ સ્નેહ પૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરી શકે એવી ચિન્તા રાખી આ ગ્રન્થના ગુર્જરાનુવાદકને તેની સરલ સુધારણા અર્થે વિજ્ઞાપના કરવામાં આવી, કિન્તુ એ વિજ્ઞાપનાના અસ્વિકાર પૂર્વક ઉત્તરમાં તેવા શબ્દોનું પ્રદાન થયું કે " આ ગ્રન્થ ખેડુત વર્ગના લોકો માટે નથી પણ વિદ્વાનોના હાથમાં મુકવાનો છે, તેથી તથા ગ્રન્થના

ગાંભિર્ય તરફ જોતા તે કાંઇક રહસ્યમય ભાવવાળો હોવોજ જોઇએ એટલુજ નહીં પણ " આચમન કરવું " તેને બદને " પાણી ફાકવુ " એવું વૈચિત્ર્ય ગુજરાતી આપણાથી લખાશે નહીં " આ પ્રમાણે નિસ્સાંકેતિક ઉત્તરે મ્હારૂ મન નિરૂત્સાહવાળુ બન્યુ અને મુદ્રણકાર્ય પણ અપૂર્ણ રહ્યુ

ઉપરના કારણોથી વિચાર બહુ ઓછો થવા લાગ્યો પરંતુ આટલે સુધી ચાલી અને હવે અટકવું તે વાસ્તવિક નહીં ગણી હવે તો જેમ બને તેમ અવશ્ય પ્રસિદ્ધ કરવો, એવા નિશ્ચયોથી મ્હારા મન્મિત્ર વર્ગ તરફની લાગણી અને માગણી તેવીજ મત્તેજ રહી ગમે તેવા સ કષ્ટને પણ ધ્રુષ્ટ સમજી અનેક પ્રકારના વ્યાવહારિક વ્યવસાયોને નહીં ગણકારી, વિદ્યાવિજય પ્રેસ હમેશના ચાલુ કાર્યની વ્યવસ્થાને આધિન છતા આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવાનો કઠનર સંકલ્પ કર્યો અને તે (સકલ્પ જન્ય) ફળરૂપે આ ગ્રન્થ જૈન સમાજની દૃષ્ટિ સન્મુખ મૂકવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે

પરમોપકારી અને પરમ માયાળુ **મહારાજાધિરાજ ભાવસિંહજી બહાદુર કે. સી. એસ. આઇને આ ગ્રન્થ અર્પણ કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવી જેનો સ્વિકાર તેઓ નામદાર સાહેબે** બહુ આદર પૂર્વક કરતાં તેણે મ્હારા આ કાર્યમા અસત મહાપ્ય કરી અને ત્યારપછી તે આનદમા આ કાર્ય એકદમ શરૂ કર્યું કામ તો શરૂ કર્યું પરતુ પ્રુફ સુધારવાનુ કામ કોને સોપવું તે માટે બહુ ચિતા ગ્રસ્ત થયો, સાધારણ રીતે સમજાય એવી વાત છે કે પ્રુફ સુધારવા તે કાઇ સહજ કાર્ય નથી પરતુ જરા કઠણ છે જેમણે તે કાર્ય કરેલુ નથી તેઓ તેનાથી તદન અજ્ઞાત છે, તેઓથી થઇ શકે નહીં અને તેમાં પણ વિદ્યુધ મનુષ્ય શિવાય ઇતર વર્ગથી તે બની નહીં શકે તેવું હોવાથી એ કાર્ય કોને સોપવુ ? તેનુ નિર્ણયકારક સમાધાન રચિ શકાયુ નહીં તેથી આખરે તે કામનો બોજો મ્હારાજ શીર્ષ ઉપર આવી પડયો, જો કે આ પ્રુફશીટની સુધારણા માટે આ ગ્રન્થના અનુવાદક જાતે સહાયક હતા પરતુ તે વિષયમા તેઓ ઘણાજ અજ્ઞાત હોવાથી તેઓનો શ્રમ મનોપકારક ઉપયોગી થતો નહોતો.

સમસ્ત ઐતિહાસિક વૃત્તાંત ગણા રાજર્ષિ હના પત્રથી દ્વિતીયાન્તરે આવેછે એનો નિર્વિવાદ વાર્તાછે પરંતુ મૂળમાં જે ખુબી આપવાની રહેલીછે તે ભાષાન્તરમાં સચવાઇ શકી નથી એટલે તેનો આનંદ ગુર્જરાનુવાદના અવલોકનથી ઝળી શકેશે કે કેમ? એ જરા પ્રશ્ન સરખું છે ખરું

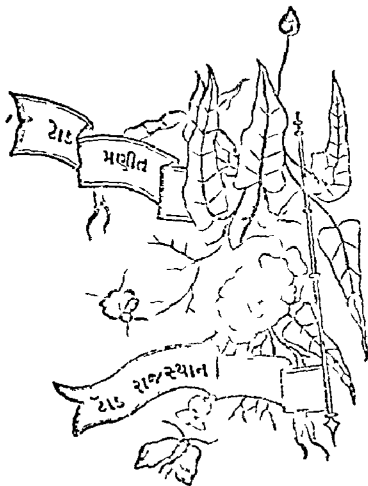
શરૂઆતજ બંગાળી અનુવાદકે, શબ્દના ભાષાન્તર કર્યું હોય એમ જણાતું નથી, કારણકે જો તેવી પ્રવૃત્તિ કરી હોત તો ગુર્જરગિરાથી ગુથાએલો આ ગ્રન્થ કોઇ મહાન સ્વરૂપને ધારણ કરત નો પણ એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નહીં કે પુર્વોક્ત રિવ્યા મહાત્મા ટૉડે જે ઉપકાર આર્યાવર્તની પ્રજા ઉપર કર્યો છે તેને અનન્યથી તેના અનુવાદકે પણ કાંઇ વર્તમાન યુગને યોગ્ય જે પ્રવૃત્તિ ઇંગ્લીશ વિદ્યાના અનભિજ્ઞ મનુષ્યો અર્થે કરેલી છે તે ઓછી ધન્યવાદને પાત્રતો નથીજ

જૈન શુભેચ્છકપત્રના અધિપતિ અને વિદ્યાવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માલીક પોતાનું સામર્થ્ય ક્રમશ વધારી પ્રજાની સેવાનો પ્રતિક્ષણે અધિકાધિક લાભ સમ્પાદન કરી પોતાનું અમર અભિધાન ગુજરાત અને તેથી પણ આગળ વધી આર્યાવર્તના યથોચિત પ્રદેશમાં આવા ગ્રંથોના સમુદ્રણથી તે દ્વારા પોતાની વિજય ધ્વજા ફરકાવતા રહેછે, એ ઘણુ ઘણુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે

હવે પીઠિકાના ઉત્તર પ્રદેશમાં આવતા ઉદગાર એના માટે ઉદભવેછે કે, સમગ્ર ગ્રંથને સમુપસ્થિત કરવો એ, અને તેના સ્થુળ શરીરનું સૂક્ષ્મશરીરના રૂપમાં દર્શન કરાવવું એ,આ બન્ને પ્રસંગો એક બીજાથી તદ્દન વિભિન્નજ છે,કારણકે અનુવાદક અન્ય હોવા છતા તેઓએ વિષયને સમેતેટનો વિસ્તૃત ચર્ચેલો હોય તદપિ તેને સુક્ષ્મરૂપમાં લાવવો એ જરા કાઠિન્યના વાગુ જણાશે અને તેમાં પણ ગ્રન્થ સમગ્રતેઅન્ય સ્વરૂપમાં આલેખ કરી પોતેજ જે સુક્ષ્મશરીર ઘડવા એમેતો ક્વચિદપિ નિષ્ટતા નહી અનુભવાતા સરલજ થઇ શકે છે પરંતુ આ માર્ગે નહી જતા સદ્ગુણાલંકૃત મુરબ્બી વર્ય **પુરૂષોત્તદાસ ગીગાભાઇએ** પીઠિકા લખવાની જે પ્રવૃત્તિ મને બક્ષિશ કરેલીછે તે અર્થે તેઓશ્રીનું યાવત્ સ્મરણ મને વિસ્મરણ થશે નહિ તોપણ વ્યાવહારિક સેવમાર અને પરાધિનતાની અધિક પરાકાષ્ટાથી નિવૃત્ત થઇ યથાશક્તિ પ્રાપ્ત સમય તયોગની મલ્લિકાનું આ **પીઠિકારૂપ** ગુન્થન કરેલું છે તે મુરબ્બી વર્ય શ્રીયુત પુરષોત્તમભાઇ તથા આ ગ્રન્થના સમસ્ત વાચક વર્ગ ક્ષિરનિર ન્યાયે યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરશે એવી વિનંતિ કરી વિરમવા રજા લઉં છું

સંવત ૧૯૬૭ ના જેષ્ટ વદી ૮
ચંદ્રવાસર
માગરોળ કાઠીયાવાડ

દયાશંકર રૂદ્રજી વ્યાવહારિક

ટાડ
પ્રણીત
ટાડ રાજસ્થાન

अनुक्रमणिका.

प्रथम अध्याय.

द्वितीय अध्याय.

तृतीय अध्याय.

चतूर्थ अध्याय.

पंचम अध्याय.

षष्ठ अध्याय.

त्रयोदश अध्याय.

—o—

चतुर्दश अध्याय.

—o—

सप्तदश अध्याय.

—o—

अष्टादश अध्याय.

उनविंश अध्याय.

શ્રીયુત્ પુરૂષોત્તમ ગીગાભાઇ પાંચભાયાનું જીવન વૃત્ત.

આ ટૉડ રાજસ્થાનનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરાવનાર શ્રીયુત્ પુરૂષોત્તમ ગીગાભાઇ, જેમ સ્વધર્મના મોટા પક્ષપાતી અને સામાન્ય ઐતિહાસાદિ ગ્રંથોના ઉદ્ધારક તરિકેનુ પોતાનુ અનુકરણીય જીવન લોક કલ્યાણાર્થે નિર્ગમન કરે છે, તેઓશ્રીના ઉપદેશાત્મક જીવનનું સ્વલ્પ દિગદર્શન કરાવવુ આ સ્થાને અનુચિત ગણાશે નહીં

આ ચરિત્રનો પ્રારમ્ભ કરતા આપણે અધિક આગળ વધશુ નહીં, પરંતુ આટલી ઓળખાણની તો અગત્ય છે, કે શ્રીયુત્ પુરૂષોત્તમભાઇના પ્રપિતામહ બોઘા અને તેના ચિરંજીવી નાગજી કરીને હતા જેઓ ભાવનગર તાબાના ગામ મોજે ટાણાના રહીશ જ્ઞાતે વણિક અવટંકે શાહ છતા **પાંચભાયાના** ઉપનામથી તેઓ ઓળખાય છે બીજે કેટલેક સ્થળે આવાજ પ્રકારનુ **બારભાયાના** ઉપનામનુ ઓળખાણ જોવામા આવે છે, એટલે મહેજ અનુમાનાય છે કે પાચભાયા એટલે પાચભાઇઓના યુથ ઉપરથી અને બારભાયા એટલે બાર ભાઇઓના યુથ વડે આ ઓળખાણ પ્રતિષ્ઠિત થઇ સમજાય છે એટલે મહેજ તેઓ વેપારી વર્ગના અને યથા પ્રાપ્ત ધન સમ્પતિથી પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ નિર્વહણ કરતા હતા **वैश्य कर्म स्वभावजं** સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્ય કર્માહત હોઇને તદુત્પન્ન સમ્પતિ ઘણીજ પ્રમાણવાળી હોવાથી ધનિક સ્થિતિને તેઓ અપ્રાપ્ત હતા વાણિજ્યમા પણ ખાસ કરી અનાજનુ તોલન કરવાનુ કાર્ય કરતા અને તે કાર્યના કારણે તેઓ [1]**મપારાના** સમ્બોધનથી ઓળખાતા હતા તે કાલના જુના રિવાજ મુજબ ગામની સ્વદેશી નિશાળની મદદથી જેટલી વિદ્યા સમ્પાદન થઇ શકે તેટલી તેણે મેળવેલી હતી અર્થાત્ અગાઉના વખતમા માણસને વાચતા લખતા આવડયુ એટલે ભણી ચુકયા એ ધોરણે નાગજીભાઇનો અભ્યાસ સાધારણ ગુજરાતી [2]'ઓડીયુ' જાણવા જેટલો હતો તેઓ અવસ્થાનો અમુક ભાગ વ્યતિત થયા પછી આખે

---

૧ મપારા—ધધા ઉપરથી પડેલુ નામ.

૨ ઓડીયુ—જુના વખ્તમા એવી રીતે લખાતુ હતુ કે—**चकपलव हिंग**

મ ૨ ૨ ૮ ૫ ૨ ૬ ૧ લ ન ૬. તેનુ શુદ્ધ ગુજરાતી એવી રીતે થાય છે કે ચોખા પાલી બે હીંગ મરીને ટોપરૂ દીવાળીને દીવસ તે રનાણાને ખાતે—

ઓમાં આજની સમાન વ્યાપાર અર્થેજ વસેલા હશે. કસ્તુરબાઇની ઉમર ઘણી સ્વલ્પ છતાં બુદ્ધિની પ્રૌઢતા, તેમનું જ્ઞાન અને ચાંચલ્યતા મનહર હતી. પોતા ઉપરના વ્યવહારના બોજાને શી રીતે વહન કરવો તેનું જ્ઞાન જાણે કે પૂર્વ જન્મજ હતું, શાંત સ્વભાવ, માયાળુપણું અને ઉદારવૃત્તિ ઇત્યાદિ પ્રશંશનિય ગુણોનાં તેઓ અધિષ્ઠાત્રિ હતા અને તેથી કુટુમ્બમાં તથા દરેક ઘરે કસ્તુરબાઇનું આવાગમન ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાતું હતું, પ્રત્યેક સ્થાને કુટુમ્બમાં વા આસપાસના સ્નેહી સંબંધીયોમાં કોઇ શુભાશુભ પ્રસંગે કસ્તુરબાઇ એક વ્યવહારના ઉત્તમ ભોમીયા દરજ્જે ઓળખાઇ દરેકને યથાયોગ્ય સલાહ આપવાને લાયક થયાં હતા, અને તેથી ગીગાભાઇને વ્યવહારમાં જેમ ઉપયોગી સલાહ આપી શકવાનું બુદ્ધિબળ તેઓમાં ઇશ્વરેજ બક્ષિશ કરેલું અને જેનો લાભ દરેક મનુષ્યો લઇ શકતા હતાં, ગીગાભાઇનાં લગ્ન થયાની ઉમ્મરે સર્વ ભાઇઓ ઉમ્મરને યોગ્ય થતા એક બીજાએ પોતપોતાને સ્વતંત્ર ધંધે ચડવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેમ કરવું સર્વને અનુકુળ જણાયું. ભિન્ન ભિન્ન થવાનો સમય આવ્યો, આજ દિવસ સુધી એકજ ઘરમાં એકજ માતૃ પિતૃની છત્ર છાયા નીચે પોષણ પામેલા અને એકજ પાત્રમાં ભોજન, એકજ પળના પર્યંક ઉપર શયન અને એકજ ઘરમાં નિવાસન એ આદિ એકત્રતામાંથી પૃથક પૃથક થવાનો સમય પિતાની સ્વર્ગ સ્થિતી વ્યવહારની દુર્બળતા આદિ અનેક કારણો આ બાંધવોને અત્યારે જુદા થવામાં અસહ્ય દુઃખ રૂપે લાગવા લાગ્યા, પરંતુ નિરૂપાય સૃષ્ટિના અન્ય ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યવહાર જોતાં તદનુસાર આપણે પણ તેમ થવું જોઇએ, એવા નિશ્ચયનેઆધીન થઇ આ સમયથી તેઓ બાંધવો એક બીજા વિભક્ત થઇ ગવા અને જેને પરિણામે આણંદજી તથા કમો બન્નેએ ભાવનગર આવી નિવાસ કર્યો, જ્યારે ગીગાભાઇ તથા વીરચંદે ભાલમા વલ્લભીપુર (વળા) પાસે ચાર ગાઉ ઉપર આવેલા ગામ શાપુરમાં આવી વાસ કર્યો. [1]આણંદજી, કમા પોતાની માતુશ્રી અમૃતબાઇ સાથે રહેતા હતા, તેઓ સ્વધર્મેચ્છક એટલે જૈન ધર્મના ઉપાસક અને ધર્મ ઉપર વિષેશ પ્રેમ રાખનાર હતા, મહારાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીના સત્સમાગમથી તેઓની ધાર્મિક શ્રદ્ધા વિશેષ ઉત્તેજીત થઇ અને પ્રતિ દિવસ એ માર્ગ તેમને અધિક રૂચિકર થતો ચાલ્યો. વ્યવહાર પરત્વે ન્યુન લક્ષ અને વિરક્ત દશા ભોગવવાની તેઓની આતુરતા, પ્રચ્છન્ન રિત્યા અનુભવાતી હતી, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ દિવસરાત્રી વ્યતિત કરતા. સાધુ સાધ્વિઓ અર્થે ઉપ્ણોદક આપવાનાં પુન્યકાર્યની પ્રવૃતિ માટે તેઓની ખાસ યોજના હતી, ધર્માચરણના મુખ્ય શ્રેયસ્કર અને પવિત્ર સિદ્ધાંતનું તેઓનું પ્રથમ લક્ષણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું સેવન કરવાનું હતું અને તેથી તે આશ્રમની ઉપાસનાનો આરંભ પોતાની વય ૨૪ની

૧ સંવત ૧૯૪૦ની સાલમાં તેઓ પાલીતાણામાં શેઠ મોતીચંદની પેઢીમાં દાખલ થયાહતા. અને પાલીતાણાના ડુંગર શેત્રુંજ્ય ઉપર મોતીશાની ટુંકનું કેટલુંક કામ સુધારા ઉપર લાગ્યા હતા. તેનો દેહોત્સર્ગ પણ સંવત ૧૯૪૭ના માગશર માસમા ત્યાં સીદ્ધક્ષૈત્ર ઉપર થયો હતો.

ભર યુવાન સ્થિતીની થઇ તે વખતે આ ધર્મ પાળવાના તેમણે અનુકરણીય પ્રશંસનિય અને દુર્ઘટ શપથ લીધા અને એ આશ્રમમાં પ્રેમપુર્વક પ્રવેશ કર્યો, દીર્ઘ કાળની વાત છે એટલે તેમજ અગાઉના માણસોમાં વિદ્યા વૃદ્ધિ અને સુધારાની મહત્વતા એટલે દરજ્જે નહોતી મનાતી કે પ્રત્યેક દિવસની કાર્ય વ્યવસ્થાની નિત્ય નોધ રાખવામાં આવે કે જે ઉપરથી દરેક પ્રસંગોની માહ અને તારીખો નિયમિત મુકી શકાય. ગમે તેમ હોય તોપણ ગીગાભાઇ અને વીરચંદ ઉભયે સ્નેહાશક્ત બાન્ધવોએ શાપુરમાં શાંતિથી વાસ કરી વાણીજ્ય વર્તન શરૂ કર્યું વ્યાપાર ચાલુ કર્યો અને જાણે કે આજ આપણું ગામ, ધામ છે એમ નિશ્ચય કરી અનેક પ્રકારની અન્ય ઉપાધિથી વિરક્ત થયા આ વખતે ગીગાભાઈ સહ શાપુરવાસી થયા. પોતાના વ્યવહારનો સર્વ કાર્યભાર ઉપરાંત સંયુક્ત રહેલા વીરચંદભાઇનો પણ નિભાવ પોતાની પ્રવૃતિ ઉપર આધાર રાખતો હોઇને સામાન્ય રીતે મન, ધન, સમૃદ્ધિ અને સુખ સમ્પતિ સમ્પાદર્થ કાર્ય વશ થયું અને સ્વસામર્થ્યાનુસાર તથા બુદ્ધિ બળે જે માર્ગ શોધ્યો તે ગ્રહણ કરી પૂર્વોક્તહિત્વા વાણીજ્ય વ્યવહારનો આરંભ કર્યો,

दैवं निहत्य कुरु पौरुष मात्म शक्त्या दैवेन देय मितिकाः पुरुषा वदंन्ति

નું રહસ્ય સમજાયું. ક્રમાન યથાયોગ્ય વિજય મેળવતા થયા, વ્યવહારનો કાર્યભાર આનંદમય ચલાવવા લાગ્યા, અને આવા સમયને વિષે સૌભાગ્ય કસ્તુર બહેને પણ શાસ્ત્રમા કહેલા.

कार्येषु मन्त्रि करणेषुदासी.

એ સિદ્ધાન્ત ખરેખર વર્તનના પ્રકટ કરવા માંડ્યુ. સમય જતે આ દમ્પ-તિના ભાગ્યોદયે પ્રકાશ કરવા માંડયો. કસ્તુર બેહેનની શાંતિ, ધર્યતા અને ધર્માભિમાનપણાના ફળ રૂપ, તથા ગીગાભાઇની સત્યતા, દયા, અને નીતિના દીવ્ય પ્રકાશ રૂપ, આગામિ પુત્ર રત્નના પૂર્વ ચિન્હોને ધારણ કરેલા અનુભવવા લાગ્યા

जन्म चक्रम्

દી	ઘ
[illegible]	૦
૩૩	૮
૬	[illegible]
૫	૧
૨	૨૩

અને નિયમાનુસાર એ તત્સંગૃહિત ધર્મના પુન્ય પ્રતાપબળે સં. ૧૯૨૬ના શાકે ૧૭૯૨ના વૈશાક શુદ ૧૧ ના મંગળ પ્રભાતે આપણા ચારિત્ર નાયક પુરૂષોત્તમભાઈનો માતઃકાળના ૭ા-૮ જન્મ થયો;— અતિ આનંદ પ્રવર્ત્યો, ગરીબ કુંટુબ નિરાધાર કુટુમ્બ અને ઉન્નતિની આશા ઉપર હીચોળા લેતા, કુટુમ્બને ત્યાં પુત્ર જન્મનો ઉત્સવ, પ્રારબ્ધનો ઉદય અને મહત્વાકાંક્ષાના ફળરૂપ પુત્ર રત્નના પ્રત્યક્ષ દર્શનના યોગ વડે આપણા ગીગાભાઈ પોતાનો સફળ જન્મ માનવા લાગ્યા પુત્ર પ્રાપ્તિના પ્રસંગથી વ્યવહાર કુશળ કયો માણુસ આનંદ નિમગ્ન નહિ થાતો હોય ? વિધિવત્ કાર્ય વ્યવસ્થા થતાં ભાઇ પુરૂષોત્તમ આ સંસારની લિલામય હવાનું પાન કરવા લાગ્યા, સૃષ્ટિનો કોલાહલ શ્રવણુ કરવા લાગ્યા, અને હવે ભવિષ્યની કારકીર્દિ અને પ્રારબ્ધ ભોગનાં દર્શન કરવા લાગ્યા, બાળચેષ્ટાથી ગીગાભાઈ અને કસ્તુરબાઇને થતો આનંદ, એમના રૂદનથી ખિન્નત્વ, એમના હાસ્યથી હાસ્ય, એમના દુઃખે દુઃખ અને એમના સુખે સુખ ઈત્યાદિ સંસાર નિયમાનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનું અને તજ્જન્ય આનંદ ગૃહણનું આ પ્રથમ અને મંગળ પ્રભાત થયું, કૌટુમ્બીઓ તરફના વધામણિના પત્રો, સ્નેહિઓ તરફના શુભાશિર્વાદો અને આ વડે કરીને પોતાના આનંદમય સદનમાં મનુષ્યોનું નૂતનાવાગમન કોઈ વિલક્ષણુ આનંદ આપનારૂં જણાતું હતું, હમેશાં વ્યવહારમાં આનંદના પ્રસંગો અનેક વિધ આવેછે જેવાકે લગ્નની તારીખનો આનંદ–દમ્પતિ સંયોગની પ્રથમની રાત્રી–ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિનો આનંદ અને પુત્ર જન્મનો આનંદ, ઈત્યાદિ જે કાળે જે આનંદનો અનુભવ થાય તે કાળનું વર્ણુન કોઇ અવર્ણુનિયજ છે અને તેનો અનુભવ અનુભવકર્તા પણુ બતાવી શકવા સમર્થ નથી. તદનુસાર ગીગાભાઇના સદનને આવા મંગળમય આનંદે પ્રકાશમય કરી મૂક્યું હતું. આ પ્રમાણે દીવસો નિર્ગમન થતે થતે ભાઇ પુરૂષોત્તમ દીવસોના–માસોના અને વર્ષોના ગ્રાસ કરી શરીરને બૃહત અને બુદ્ધિને ચપળતા કરતા કરતા છ વર્ષની અવસ્થાને પહોંચવા આવ્યા, ઘણા આનંદનો અને સ્વતંત્રાને સાચવનારા કાળનો અંત આણ્યો. સારી રીતે વ્યવહારનું સંસારનું અને સારા સાર જાણવાનું સામર્થ્ય સમ્પાદન કર્યું. પરંતુ હજુ પરિપકવ નહી પણ કુમળું જ્ઞાન. બાળકો આ સમય નિર્ભયતા સૂચક નથી કારણકે તે જેમ અત્યારે સ્વતત્ર કહી શકાય નહી તેમ પરતંત્ર પણ નહીંજ, જે છ વર્ષની અવસ્થાના બચ્ચાની પાછળ પાછળ રખડાય નહી તેમ ઘોડીયામાં કે ખોળામાં સુવારી હાલરડાં ગવાય નહી આવું અર્ધ દગ્ધ વર્તનજ ક્વચિત્ બાળકને દુઃખદાઇ થઇ પડેછે અને આપણા ચારિત્ર નાયક માટે તો બન્યું પણ તેમજ, બચપણનો નિર્દોષ આનંદ, નવિન રૂધિરની ચમત્કૃતિ,

નિરંકુશ અવસ્થા, એ આદિ અનેક કારણોથી ભાઇ પુરૂષોત્તમના સ્વચ્છંદ આચરણનું પરિણામ એ આવેછે કે ગામડું ગામ, રમવાની પુષ્કળ જગ્યા, નાના નાના બચ્ચાઓની સોબત અને રમત ગમતના આનંદમાં શારિરિક સ્થિતિનું ભાન જ નહી પ્રસંગ એવો આવ્યો કે સોબતીઓ સાથે રમવા ગયા જુદા જુદા પ્રકારના ખેલો બેસીને થાય એતો ભાઇને ગમે નહીં પણ દોડવું કુદવું, ઠેકડા ખાવા, ઈત્યાદિ શારીરિક વ્યાયામવાળી રમતોને વધારે ઇચ્છતા હતા રમવાના રમણીય સ્થાનમાં જોકે ઘણા ઝાડો હતા તેમાં એક લીંબડાનું ઝાડ પણ હતું, એક તો મોટું ઝાડ ઘાટી ઘટાવાળું અને ઘણી ડાળીઓથી સુશોભીત જેની એક એક ડાળી એક એકથી સાધાવાળી એમ અનુક્રમે એક બીજા સાથે સબંધવાળી હોઇને રમનારાઓને એક ઉપરથી બીજી ઉપર અને ત્યાંથી ત્રીજી ઉપર એમ કુદવું ઠીક પડે ફાવે તેવી રીતની હતી, મન પસંદ રમત આ ઝાડ ઉપર ચડ ઉતર કરવાની આવી ઉચ્છૃંખલ પ્રકૃતિ અને આપણા ચરિત્રનાયકનું બચપણ આવા ખેલો માટે પ્રશંસક હતું પરંતુ આ લીંબડાના ઝાડ ઉપર ચડતા હમેશની ગમ્મત પ્રમાણે ચાલતું હતું દરમીયાન કોણ જાણે ગમે તે કારણે પણ આજે તો આ ગમ્મત ઘણીજ પ્રતિકુલ અને દુઃખદાયી થઇ, એકદમ અનાયાસે આ ઝાડ ઉપરથી ભાઇ પુરૂષોત્તમનું શરિર અકલિત રીતે નિરાધાર પૃથ્વી ઉપર પડયું, શરિર [illegible] ની મચી ડાયા, હાડપિંજર નરમ, સ્નાયુમજ્જા આદિ હજુ કાચા કને પુષ્ટ બને ત્યારે પણ અત્યારે તો લદન નવીન ઘણીજ ઈજા થઇ, બીજા સાથે રમનારા છોકરાઓએ ઘર ખબર કર્યા માતા પીતા ઉચે સ્વરે દેવના અવિચ્છિન્ન સ્મરણ પૂર્વ દોડતા આવે છે ઘણી માનતાઓ અને બાધાઓ પવિત્ર પુરૂષોત્તમનું શરિર જોઇ જગ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ આવી સ્થિતીમાં આવી જુએ છે તો પુત્ર ઘણી ઇજામાં ગરકાવ છે, હૃદય ગભરાયું હિંમત ન રહી શું કરવું તે સુઝે નહી ભાન ભૂલી જવાયું અત્યારના વિગ્રહવાળા મનમાં દશા સંકલ્પો આવે નહીં, અને અંતઃકરણ પુત્રની આ સ્થિતીએ ઘણું દુઃખીત બન્યું, ઇશ્વર ઇચ્છા, ચિતા નહી ઘર આગળ લાવ્યા ધારણ પ્રમાણે ઔષધોપચાર શરૂ કર્યો કહેવત છે કે 'રાખ રામ તેને કોણ ચાખે' આપણા નાયક આ સ્થિતીમાંથી લગભગ ૭ માસ પર્યંત રોગને સમાધાન લેતા પછી કાંઇક દર્દ મુક્ત થયા અને ધીરે ધીરે શરીરની પૂર્વ સ્થિતી સંપાદન કરવા ભાગ્યશાળી બન્યા સંવત ૧૯૩૨ ની સાલનો મહિમા ભાઇ પુરૂષોત્તમનેજ દુઃખદાયી થઇ છે એમ નથી, પરંતુ તે વર્ષે મહીયારાના ઘણા લવનોના ખાતાનું પરીણામ પ્રાચીન સ્થાનનું ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે ત્યાર સમાપ્ત પછી આપણા નાયક માટે શુંજ અફસોસ હોય? સંવત ૧૯૩૩ ની સાલ એજ સાતમા વર્ષનો આરંભ હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર અચ્યા

ઓનું સાતમું વર્ષ ઘણું પવિત્ર માને છે, આ વર્ષમા બાળ મોવાળા ઉતરે. પગેલાગણુ થાય, વેશવાળ થાય,લગ્ન થાય અને એ સર્વે ઉપરાત સરસ્વતિની ઉપાસનાના આરંભ માટે આ વર્ષ ઘણુજ ઉત્તમ ગણાય છે, એકડે એક કે, ક ખ ગ ઘ નો આરભ, નિશાળે બેસવાનું મૂહુર્ત એ મધળું સાતમા વર્ષમાં થતું હોઇને ભાઇ પુરૂષોત્તમે પણ આ વર્ષમાં પ્રવેશ કરેલો હોઇને હવે સરસ્વતિ ઉપાસનાનો પ્રયોગ સાધ્ય કરવા યત્ન શીલ થવું જોઇએ યાને નિશાળે બેસવુ જોઈએ. એકતો ગાંમડું ગામ, તેમાં વળી વણિક જ્ઞાતિ કે એવી બીજી ઉન્ચ જ્ઞાતિની વસ્તિની ગેર હાજરી એટલે વિદ્યાલયની આશાજ કયાથી રાખવી તેથી હવે ગીગાભાઈ વિચાર નિમગ્ન થયા કે, નિશાળ છે નહીં, ભણાવ્યા વગર કેમ ચાલે? વિગેરે વિચારો અંતે ભાઇ પુરૂષોત્તમના વડીલ કાકા આણંદજી નાગજી ભાવનગર હોવાથી ત્યા મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો, આણંજી સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવી અને છેવટ ભાઈ પુરૂષોત્તમને ભાવનગર મોકલ્યા. જુના જમાનાના વડીલોની માન્યતા હજુ કાઇક અંશે એવી જોવામાં આવે છે કે, સરકારી નિશાળે બચ્ચાને મૂકતા પ્રથમ ગામડી નિશાળે મોકલવાં, તેનું કારણ એવુ મનાય છે કે, સરકારી ધારા ધોરણથી અજ્ઞાતપણું, વળી શિક્ષકો ઉપર કોઇ જાતનો અમલ ચાલી શકે નહીં, બરાબર શિખવે વા નહિ, તોપણ કાઇ કહી શકાય નહિ. મરજી માફક સ્વતંત્રતા રહે નહી, પુરી પરસ્વાધિનતા, વળી ફી વિગેરેના આકરા ધોરણો ઇત્યાદિ કારણોને લઇ વૃદ્ધ વડીલો ગામડી અધ્યારૂનું નિશાળરૂપી ઘર પસંદ કરતા હતા અને તે પ્રમાણે કાકા આણંદજીએ પણ આપણા નાયકને ગામડી નિશાળનું દર્શન કરાવ્યું, મહેતાજીને ભલામણ દીધી, આ નિશાળ તે કાઇ ઘરથી દૂર જવુ પડે તેવીનહોતી પણ રહેણાકના ઘરની નીચેના ભાગમાજ હોવાથી સર્વ રીતે આનુકુળતા હતી વળી વિશેષ વૃદ્ધ માસ્તરનું સ્વામિત્વ તે માસ્તર મહેતાજી બાપુ મેહેતાના નામથી ઓળખાતા જેઓએ પૂર્વાશ્રમમા મહારાજા તખ્તસિંહજીને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરેલું હતું. આ માયાળુ મહેતાજીએ ધ્યાનપૂર્વક આપણા આ ચારિત્ર નાયક પુરૂશોત્તમભાઇને બીજા શિક્ષણ સંગે પાટી ઉપર ચિત્રો કાહાડવાનું કામ ઘણી ઉત્તમ રીતે શીખવેલું છે જેઓ યથાશકિત અદ્યાપિ સુધી તે કામ કુશળતાથી કરી શકે છે, ભાઇ પુરૂષોત્તમની ગ્રાહ શકિત બુદ્ધિની ચમત્કૃતિથી બાપુ મહેતા તેમના ઉપર ઘણા પ્રસન્ન રહેતા અને દરેક શિક્ષણ તેઓ તેમના પ્રફુલિત હૃદયથી આપતા હતા. નિશાળના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પણ વિદ્યાકુશળ વિદ્યાર્થીને માનની દષ્ટિથી હમેશા જેમ જુએછે તેમ આ સ્થાને પણ ભાઇ પુરૂષોત્તમ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સામે માન અને પ્રેમનું આકર્ષણ કરવા સમર્થ થયા હતા, ધોરણ પ્રમાણે પ્રારભમાં કક્કા કેવડાની ઓળખાણ કરવા શિખવ્યું. આ નિશાળમાં ચાર વર્ષપર્યંત

અવિચ્છિન્ન અભ્યાસ કર્યા પછી હવે પોરણોસર અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી તથા આગળ વિશેષ વિદ્યા સમ્પાદન કરવાની હોઇને ગામડી નિશાળોમા તે શિક્ષણ મળી શકે નહિ માટે હવે સરકારી નિશાળમા પ્રવેશ કરવાનુ ધાર્યું. અને તેવી નિશાળમા દાખલ થયા

ગીગાભાઈ અદ્યાપિ પર્યંત શાપૂરમાજ રહેતા હતા, સ. ૧૯૩૩ ની સારી સાલ નિરવિઘ્ને પરિપૂર્ણ કરી પણ સવત ૧૯૩૪નુ વર્ષ કોણ જાણે કયા કાળ રૂપી જન્મ પામ્યુ અને ત્યાર બાદ તદુત્તર સ. ૧૯૩૫ ની માટે પણ તેટલીજ ભયંકર પીડાકારક દુખદાયક અને અન્નની હાડમારીથી લોકમા ત્રાહી ત્રાહી ત્રાસ વર્તિ રહ્યો હતો તે કાલ હવે ગીગાભાઇને શાપુરમા નિર્ગમન થાય તેમ નહોતો કારણકે શાપુરની વસ્તીના ભાગ્યમા અત્યારે અન્ન વસ્ત્ર કાઇ હતુજ નહીં ત્યા પછી વેપારીને ત્યા ખરીદી તો કયાથીજ થાય જ્યા વેપારચાલે નહિ ત્યા ગુજરાનનુ સાધન શુ વિગેરે અનિવાર્ય અને દુસહ કારણોવશાત્ ગીગાભાઇને શાપુર છોડવુ પડયુ અને તેને અન્તે ભાવનગર આવી નિવાસ કર્યો. અને પૂર્વવત્ ચારે ભાઇઓએ ભેગા મળી અનાજની દુકાન ઉઘાડી

ગીગાભાઇને ત્યા પ્રથમ પુત્રના જન્મ પછી ૧૯૨૮ મા સાકળી બ્હેન જનમ્યા હતા અને ત્યારપછી અનુક્રમે મણિ અને હરકોર, પુત્રમા ભાઇ પુરૂષોત્તમ વીના બીજા ત્રણ પુત્રો જનમેલા પરતુ ક્ષણિક આયુષ્યને કારણે આ બધુગણમાથી આપણા બળવાન નાયકવિના સર્વભાઇઓ દેહ મુક્ત થયા હતા. સવત ૧૯૩૪–૩૫ ના સુકા અને લીલા દુષ્કાળથી પાર ઉતરી ધીરે ધીરે વિદ્યા અભ્યાસ અને પીતાની છત્ર છાયામા છેવટે સ. ૧૯૪૦ સુધીના માત્ર દુકા અભ્યાસનો લાભ લઈ પાચમુ ધોરણ ખતમ કરી નિશાળનોત્યાગ કર્યો. જેમ વિદ્યાભ્યાસના શ્રમની કાયરતા તેમજ પીતાના મનમા પણ ઉપયોગ પુરતું ભણતા આવડયુ હવે વધારે શી જરૂર છે. એમ શાતી રાખી અભ્યાસનો ત્યાગ કરાવ્યો. પોતાના ધધામા પ્રવિણતા મેલવવા અને એજ પ્રકારનું મહત્ શિક્ષણ આપવા તરફ ગીગાભાઈનું મન દોરાયું. ધધામા પ્રવેશ કરાવ્યો મુરબ્બી ગીગાભાઇનો ધધો એજ હતો એટલે અનાજ વેચવાનો વેપાર કરવામાં તેઓ કુશળ, સૂક્ષ્મ નિરિક્ષક અને હિમ્મતવાન હોવા છતાં પોતાના આત્મબળ પુરતોજ વ્યાપાર કરનારા હતા, દાણા તોળવા–રાખ ઉડે–ધુળ ઉડે–ગ્રાહકમા ઉઘરાણીમાં રખડવું–ત્રાજવાં તોલા ઉપાડવાં, ઉઘરાણીના ગ્રાહકોની નારાજીના અપમાન વાચક શબ્દો સાભળવા, ગંદા કપડાં, ઇત્યાદિ કારણો ભાઇ પુરૂષોત્તમને મૂલથીજ અરૂચિ કરતા અને તેથી દુકાનની કાર્ય વ્યવસ્થામા જોઇએ તેવું ધ્યાન આપતા નહીં પરંતુ દુકાને જાય,

તોપણુ સારા સારા મન પસદ પુસ્તકોનુ અવલોકન કરવુ, કવિતાઓ બનાવવી. વારતાઓ લખવી ઇત્યાદિ મન પસદ વિષય તરફ વધારે ને વધારે લક્ષ આપતા જાણી ગીગાભાઇ પણ તેનો કાઇ ચેક કરતા નહી. ગદ્ય-લખવા કરતા પદ્ય લખવાનો કાઇક વધારે શ્રમ અને મસ્તિષ્કને વધારે બળ પડે છે એમ લોકની માન્યતા છે અને તેજ કારણે ભાઈપુરૂષોત્તમ પદ્ય કરતા ગદ્ય વધારે સારૂ લખી શકતા હતા, બુદ્ધિની ચમત્કૃતિ, સરસ્વતિની પ્રસન્નતા અને ભવિષ્યની ઉન્નતિના આગામિ ચિન્હો આજથીજ પ્રકાશિત થતા હોવાનુ જાણી તથા, પોતે કરે છે તેવો (કહેવાતો) ધુડીયોધ ધો હવેની પ્રજા કરશે નહી, એવુ સમજી સુખી ગીગાભાઈ કાઈ વચ્ચે આવતા નહી અને યથામાર્ગે ચાલવા દેતા હતા, આ પ્રમાણે બે વર્ષ પર્યંત વ્યગ્રચિતે કામ કર્યે જતા હતા છતા માનસિક સૃષ્ટિ ઉપર પ્રમાણે કોઈ જુદાજ માર્ગ ઉપર રમણ કરતી હતી અને તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે પોતે કોઇ રીતે જાહેરમા આવે-લોકો ઓળખે અને કીમત થાય, વળી સ્વતત્રતા મળે ઇત્યાદિ અભિલાષાએ યુક્ત ભાઇ પુરૂષોતમે સ ૧૯૪૨ મ પોતાના અભ્યાસરૂપ વૃક્ષના ફળરૂપ, ન્હાના ન્હાના રસિક અને બોધક એવા ચાર પાચ પુસ્તકોને જન્મ આપી પ્રસિદ્ધ કર્યાની ઉતરે "આર્યમન રજન ' નામનુ માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી અનેક પરિશ્રમે પણ પ્રસિદ્ધીમા મુકયુ આવુ મહાન્ કાર્ય આરમ્ભ્યુ પરન્તુ દીર્ઘ વિચાર કર્યો નહિ કારણ કે માસિકના આયુષ્ય હમેશા તેના ગ્રાહકો ઉપર હોય છે અને તેથી આ પ્રવૃતિ હમેશા પરાધિન છે ભાઇ પુરૂષોત્તમનુ તિન રૂધિર શાત ન્હી ન શકતા ઉતાવળે આ લાભ લેવા ગયા પરતુ ગ્રાહકો અને આતુશ્રિતોના અનુત્સાહથી માસિક દીર્ઘાયુષ્ય થઇ શકયુ નહી કારણકે આ અરસામા ભાઈપુરૂષોતમનુ શરીર જીર્ણ જવરાન્વિત હોવા ઉપરાત ઉધરસના વ્યાધિ વડે ગ્રસ્ત થયા હતા અને તેથી તેવા ભયકર દર્દી વધારે આગ્રહથી આ શરીરમા ઘર કરી જાય નહી તેટલા માટે તેને શરૂમાજ દૂર કરવા માટે કોઈ શુષ્ક હવાવાળા સ્થાનમા જઇ અમુક સમય સુધી રહેવા દાકતરોએ સલાહ આપી તે કારણે દેશ છોડી પરદેશ ગમન કરવુ ઇત્યાદિ ઉપરના બે ત્રણ પણ સબળ કારણો ઉપસ્થિત થવાથી માસિક બધ થયુ ઘણો અફસોસ ! ધારેલી ઇચ્છાઓનો યથા યોગ્ય જય થયો નહી એમ સહજ ખિન્નતા આવી પરતુ તેથી મનને હિમત રહિત થવા દીધુ નહી " ફીરખેલગે આગે " ન્યાયે પોતાન ગુહ્યાનિગુહ્ય એકાર્યને સતત્ ઉત્તેજીત રાખવા પ્રયત્ન શીલ રહ્યા અને પુરૂષાર્થ કરવાના મહાન્ નિશ્ચયોને વળગી રહ્યા છતા પણ પોતાનુ ખાસ કામ જે ખાનગી પુસ્તકો લખવા છપાવવા અને વેચવાનુ હતુ, તેને મદ થવા દીધુ નહતુ કારણ કે તેઓ સમજતા હતા કે " ઉત્તમ ઔષધોનો પરિણામે ગુણ " આથી અનેક પ્રકારનો

લાભ છે જેનું દર્શન આપણે આગળ ઉપર કરશુ અને થયુ છે પણ એમજ એ વાચનાર આપને સુખાન સ્પષ્ટ થશે

સં ૧૯૪૩ મા ભાઈ પુરૂષોત્તમનુ ચિત્ત ખરેખર વ્યગ્ર થયુ અને કૂપ મંડુક ન્યાયવત્ આ એકજ સ્થાને બેસી બુદ્ધિને કુંઠીત કરવી ઠીક ન લાગવાથી કાઠીયાવાડની મુસાફરી કરી જુદા જુદા વ્યવહારનુ અવલોકન કરવુ સારા સારા લોકોના સમાગમમા આવવુ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ રૂચિના મનુષ્યોના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો સારી વખણાતી પ્રતિષ્ઠિત વસ્તુઓનુ અવલોકન કરવુ, અને પર્યટણથી થતા લાભોને સમ્પાદન કરવા —

देशाटन पंडितमित्रताच, वारांगना राजसभा प्रवेश,
अनेक शास्त्राणि विलोकयतानि । चातुर्यमूलानि भवंतिपंच

એ સિદ્ધાંતનો સ્વશક્તિએ અનુભવ લેવાનો નિશ્ચય કરી તે પ્રમાણે સંવત ૧૯૪૩ થી સંવત ૧૯૪૫ સુધીના બે વર્ષોને નિર્ગમન કરી જૂદા જૂદા પ્રકારનો લાભ મેળવ્યો એટલુજ નહિ પણ આ વર્ષમા યાવત્ યાદ રહે તેવી સ્થિતિનો અનુભવ પણ ભાઈ પુરૂષોતમના આ શક્તિ વડે લેવાયો છે કારણ કે પર્યટણ કરતા લાઠી પાસે આવેલા દામનગરથી લાઠી જતા રસ્તામા "દાદાની વાવ" ના નામથી ઓળખાતી વાવ તરફનો રસ્તો લુટારાઓના મુખ્ય સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો આ રસ્તા ઉપર આશરે દીવસને અંતે અને રાત્રીના પૂર્વે પસાર થતા તે સમયે પ્રારબ્ધ યોગે જે બીક મનમા હતી તે પ્રત્યક્ષ અનુભવવાનો સમય આવ્યો, લુટારાઓનુ સન્મુખ દર્શન થયુ આ વખતે ભાઇ પુરૂષોતમને તેમની સાથે તેમનો એક રસોઈ કરનાર માણસ શિવાય અન્ય કોઈ જેમ નહતુ તેમ અરણ્યમા અત્યારે કોણજ હોય ? સહાય કોણ કરે ? રસોયાના જોવામા આ લોક દૂરથી આવ્યા રસોયો અને ભાઇપુરૂષોતમ એક બીજાની થોડે અંતરે દૂરથી ચાલ્યા જતા હતા અને તેજ વખતે રસોયાએ ભાઇ પુરૂષોતમને સહેજ હાથનો ઇશારો કર્યો કે એનો દુશ્મનો પ્રત્યક્ષ થાય છે, પરંતુ સમજે કે શ ભાઇપુરૂષોતમ તો પોતાના ધ્યાનમા મગ્ન હતા રસોયાએ બીકથી ચાલતી પકડી અને ક્ષણ માત્રમા ગામની આસપાસ પહોંચી જવા આવ્યો પરંતુ તે દરમીયાન લુટારાઓએ આપણા નાયકને ઘેર્યા, સર્વસ્વ વ્યાપ્ત કરવા આજ્ઞા કરી વસ્તુ માત્રનુ હરણ કર્યુ પરંતુ આટલેથી સંતોષ નહીં પકડતા ભાઇ પુરૂષોતમને ચારે કોરથી મજબુત બાંધી ખેતરમા પધરાવ્યા અને તેઓએ લૂટેલી વસ્તુઓ સહીત રસ્તો લીધો, આ સ્થળે મનની સ્થિરતા જન્મ કુદ-

લીના ક્યાકેન્દ્ર સ્થાનમા હશે તે કહી શકાતું નથી સધ્યા સમય-નિર્જન સ્થાન રાત્રીની શરૂઆત-જગલમા જાનવરોનો હરવા ફરવાનો થતો અવતો સમય-અધકારની શરૂઆત-જગલનો ભયકર અને તિનદ્ધનિ કર્ણગોચર થતો હતો અત્યારે કોણ ધણી? શુ ઉપાય? કેવી રીતે બધન મૂકત થવુ? આ પણ એક અનુભવ, અરે અનુભવ શુ પ્રારબ્ધ! ભાઇ પુરૂષોત્તમ આહી ગમે તેવી સ્થિતીમા હોય તેની તો ખબર નથી પરતુ રસોયાએ આગળથી ગામમા પ હોચતા પોલીસ ખાતામા આ હકીકત જાહેર કરી અને તે ઉપરથી ગામના માણસો વીગેરેએ આવી આ સ્થળે ભાઇ પુરૂષોતમને બધન મૂકત કરી કેટલા એક પ્રકારની મદદ કરી-ભાઇ પુરૂષોત્તમ ઉપર આ એકજ પ્રસગે પ્રભાવ વર્તાવ્યો છે એવુ નથી પરતુ આજ પ્રમાણેનુ સ ૧૯૪૫નુ વર્ષ ભાઇ પુરૂષોત્તમને દુખમય સ્થિતીમા ગાળવુ પડયુ છે તેની હકીકત એવી છે કે સસ્થાન જુનાગઢ તાબાની વસ્તી પૈકી કાદરબક્ષ ઉર્ફે કાદુ નામના મકરાણીના મનની નારાજીથી પોતાના બાહુબળે જુનાગઢ સસ્થાનની વસ્તીને જુદા જુદા પ્રકારનુ દુખ દઇ લુટફાટ કરી મારી-ફોડી ગેડી પોતાની સરકાર જુનાગઢથી પાર પાડવાની નઠારી ઇચ્છાએ કરીને ઊકત કાદુને પોતાના બળમા પોતાની શકિતમા બળવાન યોધ્ધો પકાતો તેણે ચડાઈ કરી અર્થાત છુપી ચડાઇ જેને "બહારવટુ" કહેવામા આવે છે તે કરવાનુ કામ શરૂ કર્યું અમુક કાલ તે ચાલી છેવટ તેનો જોકે પરાજય થયો તદપિ કાદુભાઇ જે જગ્યાએ હોવાનુ માણસો સાભળે તેજગ્યા તરફ કોઇ પ્રવેશ કરતુ હતુ નહી કારણ તેની મુખ્ય નેમ 'નાક' કાપવાની અમુક મુદત પોતા સાથે ફેરવી યથાયોગ્ય નોકરી લઇ પછી પકડેલા માણસને તે છુટો કરતો હતો, તેનો પવિત્ર નિશ્ચય એક એવા પ્રકરનો હતો કે જેમ સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો ઉપર પોતાનો પ્રેમ વર્ષાવી, સ્ત્રીઓને પોતાની માતૃ-ભગીની સમાન સમજી કોઇને કાપડુ વસ્ત્ર, કિવા રોકડ રકમની **પસલીના** નામથી ભેટ કરતો અને બ્રાહ્મણોને સારી સારી રસોઈ કરાવી ભોજન, દાન, ઇત્યાદીથી સતોષ કરતો, તેમ બીજી તરફ કોઇ પણ જાતિના લોકોને લૂટ્યા વિના જવા દેતો નહિ, ખાસ કરી કોઇ " જાન " જતી હોય તેને તે કોઇ પણ જાતે પીડા નહી કરતા પોતાની સરહદ છોડતા સુધી રક્ષક તરીકે સહીસલામત અમુક ગામ સુધી મુકવા જતો હતો સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણોને સતોષ આપવાના સાધન તરીકેતે લુટેલી ચોરેલી અને હુમલા કરી મેળવેલી વસ્તુઓનો છૂટથી ઉપયોગ કરનારો હતો કાદુ તેના બળ માટે ઘણો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે તેના માટે કાઠીયાવાડ પૈકી જુનાગઢ સસ્થાનની સરહદમા એટલો તો ત્રાસ હતો કે ' માબાપ છોકરૂ રોતુ હોય કે તોફાન કરતુ હોય તો તેને અટકાવવા ખાતર એમ કહેતા હતા " જો હમણા કાદુ આવે છે " આ

ચન્દો સાંભળતાજ બાળક શાંત થતાં હતાં, કારણ કે કાદુના ત્રાસની થતી વાર્તાથી તેના મન ગભરાટ ભય રહેતા અને આવવાની વાત સાંભળી ઇશ્વરનું સ્મરણ થતુ હતુ

પ્રસગ એવો આવ્યો કે આપણા ચારિત્ર નાયકને મુસાફરી કરતા દરમ્યાન દાતરાણા પાસે આવેલી નોજીત નદીના રસ્તા ઉપર જતા કાદુભાઇની મુલાકાત થઇ આ ભાઇએ જો કે થોડા વખતથી પ્રસિદ્ધી મેળવેલી હતી, તેથી ભાઇ પુરૂષોતમ તેના ચરિત્રથી જોઇએ તેટલા વાકેફ નહતા, કાદુનું આ સ્થાને અત્યારે સામ્રાજ્ય હતુ, જેથી કરોલીયો માખીને પકડવા પોતાના જાળામા એક તરફ શાંત રીતે બેસે છે. તે રીતે કાદુભાઈ પણ મુસાફરોની રાહ જોઇ બેઠા હતા, તેવામા આ મુસાફરના દર્શન થયા, સતોષ થયો, ભેટ લીધી અને સર સામાન, ધન, સમ્પતિ અને ઘરેણા, દાગીના આદી જે હોય તે પોતાને ભેટ ધરવા સૂચના કરી, આ આજ્ઞાનો વગર વિલબે અમલ કરવા ફરજ પડી? જો તેમ ન થાય તો પ્રાણ ત્યાગ શિવાય બીજુ કાંઈ બને નહીં, તેથી પોતા પાસેનુ સર્વસ્વ જે કાંઈ હતુ, તે ભાઇ પુરૂષોતમે કાદુભાઇના ચરણમા ભેટ કર્યુ, પોતે અને માત્ર વસ્ત્ર શિવાય વિશેષ કાંઈ રહ્યુ નહિ સાથે ટીમણુ-નાસ્તો જે કઇ હશે તે સર્વ ગયું લૂટાયા લૂટાણા ભૂખ્યા, તરસ્યા નિરાધાર થયા આ વખતની પોતાની સ્થિતી કોઇ મહાન ભયાનક, મોટો દુખદ પ્રસગ, બચવું મુશ્કેલ, પ્રાણ લઈ નાસવુ પણ કયા? ઇશ્વર શિવાય કોઈનું શરણ નહી, પરતુ પ્રારબ્ધાધિન ચિત્ત રાખી ત્યાથી ચાલવું શરૂ કર્યુ અને ભૂખ્યા, તરસ્યા, જુનાગઢમા આવી પહોચ્યા, પોતાને વીતેલી વાર્તા કોને કહે, કહેવાથી ફળ શુ ? મનમાજ સમજ્યા અને જેમ બને તેમ હવે યોગ્ય રસ્તે યોગ્ય સ્થાને પહોચવાનાજ વિચાર ઉપર આવ્યા મુસાફરીમા આવતી અનેક વિડબણાઓ પૈકી, આ પણ એક અમૂલ્ય પ્રસગ અનુભવમા આવ્યો. મુસાફરી તે માત્ર મોટા મોટા શહેરોનીજ કરવી એમ નહતું, પરંતુ નાના નાના ગામડા પણ દરેક જોવાનું ધાર્યુ હતુ, કારણ કે મુખ્ય શહેરો ઉપરાંત ન્હાના ગામો તેઓથી પણ કાંઇ નવીન નવીન હકીકતો પ્રાપ્ત થવાની જીજ્ઞાસા ત્યાના લોકોની રહેણી કરણી અને સ્થિતીનું પણ દિગ્દર્શન કરવુ, ઇત્યાદી ઇત્યાદી વિષયનો સગ્રહ કરવા ઉપરાત પણ કેટલીએક જાણવા જેવી હકીકતોનો પણ વાસાવડ, ભેનાણ, રાણપોર આદીના પર્યટણથી એકત્ર કરેલ પરંતુ તે આ પ્રસગ નહી હોવાથી તેનુ વર્ણન આ સ્થળે કરવાનુ યોગ્ય ધાર્યુ નથી આ શિવાય બીજા અનેક પ્રકારના પ્રસગોને સહન કરતા કરતા લગભગ બે વર્ષ જેટલો કાળ વ્યતિત કરી હવે કોઇ સારૂ સ્થાન પકડી ખુશીથી બેસવાનું ધારી અમદાવાદ જેવા વિશ્વ વિખ્યાત ગુજરાતની રાજધાનીનું પાયતખ્ત શહેર પસદ કર્યુ, અને

સંવત્ ૧૯૪૫ ની સાલમાં પોતાના આ નિશ્ચય પૂર્વક અમદાવાદમાં આવી વાસ કર્યો. આંહી આવી વિચાર કરતા બીજા કોઇ પણ ધંધા તરફ અંતઃકરણ વહ્યું નહી પરંતુ પુસ્તકો લખવા વાર્તાઓ રચવી, કવિતાઓ બનાવવી અને આવા પ્રકારનાં વિવિધ કળા કૌશલ્યતાવાળાં લોકોપયોગી પુસ્તકો રચી છપાવી તેમાંથી યથાશક્તિ ઉપાર્જન કરવું. આ સાથે નાટક ઉપર પણ ભાઇ પુરૂષોતમને વધારે શોખ હતો. અને અવસ્થાના મધ્ય બિન્દુને કારણે તેમ હોવાનુ સંભવિતપણું છે ખરૂં આથી તેઓ નાટકના પુસ્તકો પણ રચતા અને છપાવતા હતા. જેમ એક તરફ દ્રવ્યોપાર્જનની ઇચ્છા તેમ બીજી તરફ જન સમાજની દ્રષ્ટિ ઉપર આવવાની પણ પ્રબળ જીજ્ઞાસા હતી ખરી, અને તદનુસાર સવત્ ૧૯૪૫મા પ્રથમ જઇ શહેરની ખુબસુરતી જોઇ તથા પોતાને આ સ્થાન રૂચીકર થશે કે કેમ ? તે ભાગ્યની પ્રારમ્ભક પરિક્ષા કરી, પાછળથી જ્યારે જાણ્યું કે સર્વ રીતે આ સ્થાન અનુકુળ છે ત્યારે અહીં રહેવું, એવો નિશ્ચય થયો ત્યારે પોતાની પ્રેક્ષક તરીકેની સ્થિતીમાંથી બદલાણા અને અમદાવાદ હમેશ માટે રહેવાનું સ્થાન નક્કી કર્યું. કાઇક સારી આશા ઉપર આવ્યા યથાશક્તિ ઉપાર્જન કર્યું. સ્વસામર્થ્ય દર્શન કર્યુ પુરૂષાર્થનું ઉંચું ફળ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા. અને તત્પશ્ચાત્ એ સદ પ્રવૃતિને પરિણામે સંવત ૧૯૪૫ ની સાલ અમદાવાદમાં અતી આનંદ પૂર્વક નિર્ગમન કરી વૃત્તિ સ્વદેશ તરફ દોરાઇ, પરદેશમાં આખું દેશના અરધાથી વધારે ન ગણવાનો આપણો ગુજરાતી સિદ્ધાંત ભાઇ પુરૂષોતમે વિચાર્યો. અને તત્કાળ વગર વિલંબે પોતાની અમદાવાદની પ્રાપ્ત સમૃદ્ધિ સંકેલી તુરત ભાવનગર આવ્યા. સંવત્ ૯૪૬ માં ભાવનગરમાં પણ ધંધો એજ સરસ્વતિ ઉપાસના વીના અન્ય સાધન દરેક ક્ષણે ભાઈ પુરૂષોતને નિરસ લાગ્યા. ભાવનગરમા બુકસેલરની મોટી દુકાન જમાવી અને તેથી સારો લાભ સમ્પાદન કરવાની શરૂઆત કરી. હજુ વર્ષાદના બિન્દુ વૃક્ષમા ઉતરી સુષ્ટીયાના આલિંગનને પ્રાપ્ત થયા નહતાં, તેટલામાતો વાયુના પ્રચંડ વેગથી આ વૃક્ષનો સદતર નાશ કરી દીધુ, તદ્દત્ આ યુવાનના ઉછરતા રૂધીરને ભાવનગરમાં આ વર્ષમા આવેલી જીવ લેણ આગે અસાધારણ અને અનાયાસે શાંત કરી દીધું. ભાવનગર મુંબઇની નમાન ન્પાગ થવાની વાતમા સુપ્રસિદ્ધજ છે અર્થાત જ્યારે જ્યારે એ અગ્ની પ્રબળ ભાવનગરમા દર્શન દે છે ત્યારે તેના મહાન સ્વરૂપનું દર્શન વહીક થઈ શકતું નથી. એવી આગ સંવત ૧૯૪૬ મા લાગેલી. જે વખતે ભાઇ પુરૂષોત્તને માંડેલી ચોપડીઓની આ દુકાનની અગ્નીએ મુલાકાત લીધી. અને દુકાનને સદંતર પુસ્તક વિનાની પરિણામે રક્ષારૂપ કરી નાખી કે, જેનું આદ્યંત અને અસરકારક વૃત્તાંત સંગ્રહીત કરી તેનું એક સૂક્ષ્મ પણ પ્રત્યક્ષ ચિતારનું દર્શન આપનારૂં **" ભાવનગરની આગ "** એ નામનું પુસ્તક પણ

પ્રગટ કરવામાં આવેલું જેમાં સઘળી બાબતનો સમાવેશ થએલો છે. જે વાત આ સ્થાન માટે યોગ્ય નહી ગણતાં આપેલી નથી. આવા પ્રલયરૂપ અગ્નિમાં મહાન પરાકાષ્ટાએ, શારિરિકશ્રમ, આત્મભોગે, દ્રવ્યભોગે અને સમયના ભોગ વડે ઉત્પન્ન કરેલી આ પ્રવૃતિનો અકાળે અંત આવ્યો. ભાઇ પુરૂષોત્તમનો ચિન્તાનો પાર ન રહ્યો, પરતુ લાચાર ! ઇશ્વરી કૃત્ય આગળ માનુષિ શકિત કાંઇ ઉપયોગની નથી. દુકાન દહનથઇ, શેષ કાંઇ રહ્યું નહીં, નુકસાનીનો પાર નહીં. સં. ૧૯૪૬ની સાલે તો પુરૂષોત્તમભાઈ ઉપર મહાન દુષ્ટ કાર્ય આરમ્ભથીજ શરૂ કર્યુ હતું. હવે શું વિચાર કરવો તોપણ ધન્ય છે. આવા નર વીરોને કે કેળવણી અને પુસ્તકોના સ્નેહથી ગુંથાએલી હીમ્મતરૂપી દ૮ ગ્રન્થી ત્રુટી શકીનહીં. गतंन शोचामिक्र तंमन्ये આ ન્યાયનુ સ્મરણ થયું પરંતુ હાલ તુરતમા તો હવે કશું બની શકે નહીં. જોઇએ શુ થાય છે એમ વિચારી શાંત થયા, પરતુ પુરૂષાર્થની ઉપાસના તેટલીજ સતેજ રાખી અને તદવસાને તુર્તજ બીજી દુકાનની સ્થાપના કરી. તેનુ પણ થોડુંજ આયુષ્ય હશે એવી કલ્પના પ્રથમથી કેમજ આવે ? કારણ કે कर्मणो गहनो गति તોપણ ઇશ્વરી કૃત્યમાં કાંઇ ઉચ્ચ હેતુ હશે એવું વિચારી આ દુકાનનું કામ પોતાના તન મન ધન ઉપરના અસહ્ય બોજા છતાં ધમધોકાર ચલાવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણેની સં. ૧૯૪૬ ની સ્મરણિય સાલની સમાપ્તિને અંતે ભાઈ પુરૂષોતમે ધોલેરા બંદરનો આશ્રય લઈ ત્યા પણ કરીયાણાની દુકાન કરી તે જાતના વેપારનો અનુભવ લીધો, પરતુ આ દુકાનનો વહીવટ ચલાવતા દરમ્યાન મુરબ્બીશ્રી અચાનક ભાવનગરમા બિમાર થયાના સમાચાર મળતાં મન વ્યગ્ર થયું, પિતાશ્રીની સેવામાં હાજર થવાનો પુત્ર ધર્મ વિચાર્યો, પીતાશ્રીની સેવાનો અમુલ્ય સમય સાચવવાનો આ વખત નહીં, ગુમાવવાનું પોતાનું પવિત્ર મન ખેંચાયું. અને દુકાનને દડવત્ કરી પોતે એકદમ ભાવનગર આવ્યા. સમયાન્તે પીતાશ્રી દર્દના નિકરાળ પંજામા સોર વધારે દબાતા ગયા. અને વ્યાધિનાં ચિન્હો પ્રતિ દિવસે વધવા લાગ્યા. ધોરણસર ઘણા વૈદો અને વર્તમાન જમાનાનાને યોગ્ય મેડીકલ પ્રોફે- સરોના ઉપચારો કર્યા. પોતાથી બનતી શારિરિક સેવા કર્યા છતા પીતાશ્રીનું આ શરીર આ સંસારથી વિરક્ત થયુ, (સંવત ૧૯૪૭) અત્યારે કુટુમ્બમાના દરેક માણસો જુદે જુદે સ્થાને હોવાથી ભાઇ પુરૂષોત્તમ અહીંયા તદન નિરાધાર વળી પીતાશ્રી રૂપ વૃક્ષની શાખાઓમા હરકુંવર, મણિ અને સાંકળી નામની સુશીલ અને અપ્ત બહેનો તથા પોતાના પવિત્ર માતુશ્રી વીગેરે કુટુંબ ભાર પોતા ઉપર આવી પડતાં ધૈર્યને ધારણ કરવું ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડે તેવું હતું, આખા ઘરમાં

પુરૂષ વર્ગમાં આપણા કથનોક્ત નાયક શિવાય બીજું કોઇજ નહી, વ્યવહારના અનેક પ્રકારના બોજાઓને પોતે જો કે પહોંચી વળતા હતા છતાં ગૃહ સાંસારિક ઉપાધિથી અદ્યાપિ મુક્ત હતા. એટલે જેટલે દરજ્જે તેઓ સ્વતંત્ર હતા. તેટલે દરજ્જે પીતાશ્રીના પરલોકગમને તેઓને પરતંત્ર બનાવ્યા. વ્યવહારની ઉપાધિ કેવા પ્રકારની છે. તેમાંના અમુક અંશનું ભાન થવાનો સમય હવે આજથી પ્રાપ્ત થયો છે. જુદા જુદા ગામ ધામનો અનુભવ, પરદેશ પર્યટણ, લક્ષ્મિની ઇચ્છા પૂર્વક વ્યવસ્થિતિ આદી ધર્મોનું આચરણ અદ્યાપિ સ્વચ્છંદ રીત્યા હતું પરંતુ હવે તો સઘળુ સ્વપ્નવત્ થશે. મનના વેગને, મનની ઇચ્છાઓને, મનના વ્યભિચારને અને મનના સંકલ્પ વૈકલ્પિક તરંગોને હવે તો ધૈર્ય રૂપી મહાન શૃંખલાથી બન્ધન કરીહૃદય રૂપ વિશાળ અને કાઠિણ્ય લોહ શલાકાથી જોડાણ કરવાનો સૂર્ય ઉદય થઇ ચુકયો છે, આવા અનેક તરંગો સમુદ્ર સ્થિત વહાણના હિંચોળા સમાન મનમાં ઘાટ ઘડતા જતા હતા. તે સર્વને દબાવી હવે પોતે પોતાને શું વાસ્તવીક કર્ત્તવ્ય છે તેજ બજાવવાના દ્રઢ પાયા ઉપર આરોહણ કરે છે. મૃત્યુને અંતે વ્યાવહારિક ધર્મો અનુસાર શિષ્ટજનો–કોટુમ્બીઓને આંહી તરફના વ્યવહારને સાચવી ઉત્તરકાર્ય આદિનુ સમાપ્ત કરવું અને તત્પશ્ચાત ફરી ઉદ્યમ વિના પુરૂષોને અન્ય કર્ત્તવ્ય નથીજ એ સિદ્ધાંત સમજાયો. પરંતુ આ સાથે હજુ એક વ્યાધિ તે ખરેખર વ્યાવહારીક રીતે માતૃ પિતૃને હોવો જોઇએ, તે આજથી ભાઇ પુરૂશોત્તમને પોતાને સ્વાધિન થયો. અને તે એ કે હવે પોતાનું લગ્ન પોતે કરવું અને આ 'આન્તરિકસ્થ માતુશ્રી તેમાં અનુમોદન અર્પે એવો સમય ભાઈ પુરૂશોત્તમને જરા વધારે લાગણીવાળો જણાયો. તોપણ નહી ચાલે શું કરવું, આપણા શિવાય આ કાર્યમાં અન્ય મદદ કરે એ બનવું મુસ્કેલ છે. મતલબ ઇશ્વર કૃપાથી પુરૂશોત્તમભાઇનું બાઇ "વખત" સાથે લગ્ન થયું, પ્રવૃત્તિમાં જય મલ્યો, વ્યવહારનો માણિક્ય સ્તભ રોપાયો અને ત્યારપછી તુરત એટલે સં. ૧૯૪૮ના માહા વદ ૫ના શુભ દીવસે સોભાગ્યવતી વખતબાઇ સાથે પાણિગૃહણ સંસ્કાર થયો.

નોકરી કરવા તરફ મુળથીજ ઇચ્છા નહિ હોવાનું આપણે ભાઇ પુરૂશોત્તમનું હૃદય જોઇ ગયા છીએ. એટલે ટોપીવાળાની દુકાનમાં ભાવનગરમાં એ ધંધો પણ અનુભવમાં આણવા ખાતર સ્વલ્પ સમય રહેવાં પરંતુ તે ધંધામાં મનની અસ્થિરતા ઘણીજ પ્રબળ વેગવાળી હતી તો પણ ત્રણ વરસ સુધી સતત રહીને देहंपातयामि किंवा अर्थ साधयामी ની રીતે કામ કર્યું. આખર શાંતિ નહી રહેતાં

સં. ૧૯૫૨ની સાલમાં અલબેલી મુમ્બાદેવી-મોહમયી-(મુંબઇ) નગરીનું દર્શન કરવા વૃત્તિ દોરી અને તે અનુસાર મુંબઇ ગયા આ શહેરની રચના-સૌંદર્યતા અને સ્થિતિ રીતી જોઇ તથા દરેક મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ પરાયણ જોઈ પોતે પણ મોટા સાહસમાં ઉતરવા ઇચ્છા કરી અને તેને પરિણામે ભાવનગરમા છાપખાનું કરવા ધાર્યું, આ વખતે ભાવનગરમાં છાપખાનાના ધારા-ધોરણો યાને (Press Acts) નહોતા તેથી રાજ્યસત્તાને અરજ હેવાલ કરી તેવી પરવાનગી મેળવવા ગયા, પરંતુ કોઇ પણ કારણે અરજ નામંજુર થઇ અને પ્રેસ કરવાની પરવાનગી મળી શકી નહી ભાઇપુરૂશોત્તમ પોતાના નિશ્ચયમાં અધીક બળવાન બન્યા નામંજુર થએલી અરજી ઉપરના શેરાથી મન જરા ક્લેશવાળું થયું. અધિક પુરૂષાર્થ કરવા અન્તઃકરણ દોરાયું અને આ એકજ શેરાથી શાંત ન થતાં તે ઉપર ફરી નામદાર મહારાજા શ્રી હજુર અરજ કરવાનું સાહસ કર્યું અને પરિણામે જય મેળવ્યો. સં ૧૯૫૨થી સં ૧૯૫૫ના સમયમાં જુદાજુદા પ્રસંગો-વ્યવહારો-અને છુટક છુટક ધંધા રોજગાર અને મનેચ્છ પ્રવૃતિ કરી અને છેવટે જ્યારે આહી ભાવનગરમા છાપખાનુ કરવાની પરવાનગી મળી ત્યારે સં. ૧૯૫૬ના આસો શુદ ૧૦ વિજ્યાદશમીના જગન્યમાન્ય તહેવારના રોજ મુદ્રાલયનું દ્વાર હમેશ માટે ખુલ્લું કર્યું-દરેક કામ કરવામાં મનુષ્ય માત્રને જેમ પૈસાની જરૂર પડે છે તેવી રીતે ભાઈ પુરૂશોત્તમને પણ પડે એ સહજ સામાન્ય વાત છે પરંતુ અવલોકન ઉપરથી જણાય છે કે આ કુટુમ્બની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સ્તુતિપાત્ર નહતી, છાપખાનું કરવામાં સાધારણ પણ સારી રકમની યોગ્યતા હોવી જોઇએ. પરંતુ ભાઇ પુરૂશોત્તમ પાસે તે વખતે કાંઇ હિમ્મત થઇ શકે તેટલું બળ ન હોવા છતાં હિમ્મત કરી પોતાના નિશ્ચયને અડગ રહેવાનો આગ્રહ તેમણે છોડ્યો નહિ. આ વખતે શેઠ **ભાઇચંદ દામોદર** અને શેઠ **પરમાનંદ કેસરી** જેવા સહૃદય સ્નેહીઓની કીમતી સલાહ, તેઓનો આશ્રય અને દરેક પ્રસંગે તેઓના પરિશ્રમને માટે ભાઇપુરૂશોત્તમ અદ્યાપિ ઉપકારી છે. સુહૃન્મિત્ર તરિકેનો સમ્પૂર્ણ લાભ આપવામા અને બની શકે તેટલી તનની-મનની-અને ધનની મદદ આપવા માટે પણ ઉક્ત મિત્ર વર્ગે પાછા હઠયા નથી એ તેમની હૃદય વિશાલતા-પવિત્ર સ્નેહ અને કરૂણાજનક પ્રીતિના વિસ્તરણમાં ઉતરી શકાતું નથી, આ ઉભય મિત્રોની પવિત્ર અનુમતિ-સાચી સલાહ-અને બતાવેલા સરલ માર્ગ ઉપર ગમન કરતા ભાઇ પુરૂષોત્તમને એજ પદવી ઉપર આપણે અત્યાર સુધી અવલોકીએ છીએ એ સઘળી ઉપકાર વૃત્તિ શ્રીયુત શેઠ **ભાઇચંદ દામોદર** અને શેઠ **પરમાનંદ કેસરીનેજ** ધન્યવાદ અપાવે છે.

अनुष्टुप्

उत्सवे व्यसने चैव, दुभिक्षे शत्रु विग्रहे,
राजद्वारे स्मशानेच, य स्तिष्ठति स बान्धव.

साहित्य.

વર્તમાન કાળની ચમત્કૃતિ આપણે સૌ અનુભવિએ છીએ કે ગમે તેવો સ્નેહ સંબંધ હોય તદપિ આર્થીક મદદ કરતાં દરેકનું મન સંકોચ વૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે શારિરિક અને માનસિક શ્રમના ફલનો ભોગ આપવા સઘળા તૈયાર હોય છે, પરન્તુ જ્યા માત્ર આર્થીક અવલંબનની અગત્યતા હોય છે ત્યાં પૂર્વોકત ઉભય પ્રકારના શ્રમના ફલની આવશ્યકતાજ નથી. સઘળી રીતે નિરાશ, નાસીપાસ અને નિરાવલંબનિય સ્થિતિમાં પોતાના બાહુનો આશ્રય આપી ભાઈ પુરૂષોત્તમની ઉન્નતિનો પ્રકાશ આગળ ઉપર પ્રજ્વલિત કરવા અને તે પોતે સ્વતઃ નિરક્ષણ કરવામાં ઉધુકત થવું એ આજ તો કોઇ સામાન્ય સ્થળેજ અનુભવગોચર થાય છે કે જે પ્રવૃત્તિ કરતાં સહોદર બાંધવ પણ સહેજ સંકોચ ધરે છે, તે સામે આ ઉભય મહાત્માઓનાં નિર્મળ નેત્રમાં વાસ કરી રહેલા પ્રેમના ફળરૂપ વક્ષના સ્વાદિષ્ટ ફળોનો અદ્યાપિ આસ્વાદ લઇ આ શરિરનો, કુટુમ્બનો અને યથા-પ્રાપ્ત સંબંધીઓનો નિર્વાહ ચલાવવામાં આવે છે.

સં. ૧૯૫૬નું સ્મરણિય વર્ષ લગભગ સમગ્ર ભારતવાસિ જનોના બહુ કડવા અનુભવનું અને તેનું સ્મરણ માત્ર ત્રાસનો અનુભવ કરાવનારૂં છતાં એવા વર્ષમાં ભાઈ પુરૂષોત્તમે મહાન કષ્ટે આ મુદ્રાયંત્રનો જન્મ આપવાનું સાહસ હસ્તગત કર્યું હતું કારણ કે જ્યાં ઉભયપાર્શ્વ બળવાન સ્તભોનું અવલંબન હોય ત્યાં પ્રશ્નજ શું રહે છે. ભાવાર્થ એ છે કે આવા દુષ્કાળ જેવા દુઃખદ સમયમાં પણ જેઓ અન્તઃકરણ પૂર્વક મદદ કરવા ઇચ્છે છે તેઓજ કરી શકે છે આ દાખલો ખરેખર નોંધ કરવા યોગ્ય અને અન્યને સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે સં. ૧૯૫૬નો સમય એવો હતો કે બાપ દીકરાનો, અને પતિ પત્નિનો ત્યાગ કરી, ચાલ્યા જતા હતા. તેવો સમય ખર્ચ કરી દ્રવ્યાત્મભોગે ભાઈપુરૂષોત્તમને નિર્ગ-મન કરાવ્યો છે. એ કંઇ થોડો ઉપકાર નથી. પરન્તુ—

" હુન્નર કરો હજાર ભાગ્ય બીન મીલે ન કૌડી."

હમેશાં કહેવત છે કે સારા કામમાં સો વિઘ્ન; એ પ્રમાણે મુદ્રાયંત્રના જન્મને હજુ કાંઈ પણ સમય થયો નથી તેટલામાં તો એટલે માત્ર ૩૦ દીવસ દરમ્યાન

સંવત ૧૯૫૭ ના કાર્તિક માસના ગર્લ સમયમાં કોણ જાણે કેના દોષ વડે પણ ભાવનગર જેવા વિશાળ અને ભવ્ય શહેરનું મરકીએ દર્શન લીધું.

दुरे पिसंगमं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा सागर ध्वनीं,
विलयं यांति पापांया सिंह दृष्ट्वा मृगा इव.

ઉપરનો અનુષ્ટુપ માત્ર એક દ્રષ્ટાંતને નિશ્ચય કરવા માટે અપાયેલ છે, એટલે કે જેમ સિંહના દૂરના દર્શન માત્રથી મૃગલાઓ નાશી જાય છે. અને જેમ રત્નાગર સાગરના ધ્વનિના શ્રવણ વડે જેમ અસંખ્ય પાપોથી નિવૃત્ત થવાય છે. (પાપ ભાગી જાય છે) તેવી રીતે ભાવનગરમાં મરકીબાઇના પ્રવેશ માત્રના શ્રવણ માત્રથી શહેરના મનુષ્યો પોતના ધન, માલ, મેડી, મહેલ અને બીજ વસ્તુઓનો ક્ષણ માત્રમા ત્યાગ કરી પલાયન કરવા લાગ્યા. કાળના વાતા સુસવાટાના ઉપવનમા ખોટી હિમ્મત કરી શત્રુનો નાશ કરવાનું સાહસ ન કરવુ એમ ભાઇ પુરૂષોત્તમે વિચાર્યું ત્યારે અત્યારે અનાયાસે એકદમ ઉચાળા સબાચા ઉપાડી કોના દ્વારનો આશ્રય લેવો? ગમે તેમ થાય તોપણ ભાવનગર તો પ્રતિ દિવસે મરકીના. જોર વધારે ઝપાટામા ઝંપલાતું જતું હોવાથી તેનો ત્યાગ કર્યા વિના ચાલે તેવુ નહોતું, આટલેથી તો બસ નહિ; પરન્તુ બીજે સ્થળે પણ આવી હવામાંથી આવનાર માણસને શહેરમા અગર ગામમાં દાખલ થતા તેને સ્થાનાધિપો તરફનું સખ્ત અનાજ્ઞા અને વળી મરકી બાઇએ ભાવનગરને સ્વાશ્રયે લીધાના વર્તમાન ચતુર્દીશે વ્યાપ્ત થએલા હોઇને કોઇ પણ સ્થળે શુભરીતે પણ પ્રવેશ કરી શકાય તેવું નહોતું. વળી આવા પ્રદેશમાંથી આવનાર માણસ સાથે બીજો ગમે તેવો સ્નેહી સંબંધી કે કુટુમ્બી હોય તદપિ તેના તરફ બિલકુલ દયાની લાગણી પરાવાતી નહોતી અને જાણે આપણેજ અત્યારે તેઓનાં દર્શન માત્રથી કિંવા સ્પર્શ માત્રથી કાળના ગ્રાસરૂપ થઇ જશું તો! આવા મહાન ભયવડે લોકો આશ્રય આપતાં, પણ કલેશ વશ વર્તતા હતા. આવા દુઃખદ સમયમાં ક્યા જવું! એ મહાન વિચાર, ખેર અંતે એમ ઠર્યું કે "એક પંથ અને દો કાજ" ભગવાનનું શરણ અને કુટુમ્બીના આશ્રય વિના અત્યારે બીજુ કશું કર્તવ્ય નથી, માટે એકદમ આહીથી પાલીતાણા જવું વધારે અનુકુળ જણાયું, પાલીતાણામાં બેન સાકળીને ત્યા આશ્રય લેવો-નહી ને કઇ થાય તોપણ ચિન્તા નહીં, ભગવત્ધામ અને સબંધીઓની હાજરી એટલે નિશ્ચિંત, આવા છેવટના વિચાર સુધી મન પહોચી વળેલું હતું. બેન સાકળીને પાલીતાણામાં વરાવેલી હોવાથી તેણીનું ત્યા શ્વસુરગૃહ હતું. જો કે તેમનો આશ્રય લઇ તેમના ગૃહનું જલપાન માત્ર પણ લેવું એ ગામ વિરૂદ્ધ હતું, તોપણ આપત્તિ કાળે

શાસ્ત્રે આપેલી છુટનો અત્યારે ઉપયોગ કર્યા વિના નહી ચાલતાં આશ્રય લેવામાં આવ્યો હતો.

અહા !!! ઇશ્વરની શું ઇચ્છા છે ? दैवो न जानाति कुतो मनुष्यः દૈવને હાથે શું થવાનું છે તે મનુષ્ય જાણી શકતાં નથી, એક ક્ષણ પછી ભાઇ પુરૂષોત્તમનું શરિર કાંઇ જુદાજ અનુભવનું દર્શન કરેછે. અને તે ઉભયરિત્યા— એકતો જેના અવલંબન ઉપર, જેના આશ્રય ઉપર, જેના ભરોસા અને મદદના આધારે ગએલા તેજ સૌભાગ્યવતી ભગિનિ સાંકળી બિચારી વ્યાધિવશ, આતિથ્ય સત્કાર કરવાને લાચાર, કાંઇ પણ શારિરિક મદદ કરવાને પરાધિન અને વ્યાધિના પરિબળથી ચિન્તાગ્રસ્ત, અને બીજી તરફ, ભાઈ પુરૂષોત્તમના પોતાનાજ શરિરને વ્યાધીનો અનુભવ થવો, તે ત્યાં સુધી કે છેવટ થોડા સમયમાં એટલે સુધી દર્દનું સામ્રાજ્ય થયું કે આ શરિર એક ક્ષણ પણ આ જગતની લીલાની હવા લેશે કે કેમ ? એ માટે સંબંધીઓ વિચાર નિમગ્ન થયા. યથાયોગ્ય ઉપચારો કર્યા. ભયંકર સ્થિતિમાં કશું સુઝે નહીં અને દરેક ઔષધોપચાર જોઇએ તેટલા અને બની શકે ત્યાં સુધી કર્યા છતાં અને યોગ્ય હીકમત ચલાવ્યા છતાં દર્દની શાંતિ જોવામા ન આવતાં છેવટ दैवस्य गहनो गति દૈવ ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવ્યો, તોપણ ગમે તેવું છતાં અન્તે ધર્મજ સહાયક છે. એવું ગણી પૂન્યે પાપનાસ્તિ એ વિચારે ધર્મ ધ્યાન પણ કરી ચુકયા. અને હવે ભાઈ પુરૂષોત્તમનું આ ક્ષણભંગુર શરિર આ પંચમહાભુતથી સંગૃહિત કરેલું શરિર એક ક્ષણપછી આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરશે, એટલીજ રાહ જોઇ સઘળાંઓ બેઠાં છે. પરંતુ દૈવ નાંખેછે ત્યારે તેની સીમા નથી હોતી, તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. જુઓ, આવા મહાન દુઃખદ સમયમાં એવો ઓર્ડર થયો કે મરકીવાળી હવામાંથી આવનારા લોકોને શહેરમાં રહેવા આપવા નહી અને તેથી આ ભાઇશ્રી આવી સ્થિતીમાં આંહી આવેલા હોવાથી તેઓને પણ રાજ્યદંડની આજ્ઞા અનુસાર શહેર છોડવા ફરમાન થયું. લાચાર—સત્તા સામે લાચાર— આવી સ્થિતી તરફ કોણ દયા લાવે ? કોને અરજ કરવી ? કોઈ સાંભળે નહીં, મરકીથી સૌ બીહે; કોઇ હીમ્મત કરે નહિ. ઠીક છે, કાંઇ ચિંતા નહી. ઇશ્વર કરે તે ખરૂં, ગાડી કરી. પ્રાતઃકાળે પહેલાં પાલિતાણા છોડયા સિવાય ઉપાય નથી, પરિણામે 'બ્રાહ્મમૂહુર્તે ' પવિત્ર પાલિતાણાનો અનિચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો. ગાડીમાં વાસ કરવો એ પણ આપણા નાયકને તો મહાન દુષ્કર હતુ, પાદ છતાં નિષ્પાદ હતા. તમામ ઇન્દ્રીયો છતાં તેથી રહીત હતા. એટલે સ્વતઃ ગાડીમાં બેસવા તેઓ બીલકુલ અશકત, આવી શરિરિક સ્થિતીમાં અન્યોની મદદથી ગાડીમાં બેઠા.

પ્રયાણ કર્યું પાલિતાણાનો ફરજ્યાત સ્નેહ ન થો હવે જ્યારે શિહોરના દર્શન થાય ત્યારે ખરા? રસ્તામાં શું શું વિટંબણાઓ ભોગવવી પડશે, તેનો પોતાને તો ખ્યાલજ નહોતો, કારણ કે ગાડીમા પોતે તો દંડવત શયનજ કર્યું હવે કાઇ પણ દુઃખદ પ્રસંગ આવે તો તે ઉપસ્થિત મનુષ્યોને સહન કરવાનું હતું શિહોર જતા જતા પણ રસ્તામા અનેક વખત શરિરની વ્યવસ્થામા ક્ષણ ક્ષણમા અસાધારણ ફેરફાર થઈ જતો જોવામા આવ્યો હતો જાણે કે હમણા ભાઇ પુરૂષોત્તમનું શરિર હતું નહતું થશે પરન્તુ જેમ તેમ કરી શિહોર સુધી આપણા નાયક સહિસલામત પહોચી શકયા અને ઇશ્વર કૃપાથી રસ્તામા કાઇ અનર્થકર પરિણામ આવ્યુ નહીં

પાલીતાણાથી શિહોરજ આવવું એ પણ નિષ્પ્રયોજન નહોતુ, કારણકે આવા દુર્નિરિક્ષ પિડિત સમયમા કોઇ સ્થાન સંગ્રહ કરે તેવી સ્થિતી ન હોતી દરેક મનુષ્યની અત્યારે એકજ દૃષ્ટિ હતી અને તે કાતો સ્નેહી અગર કાતો સબંધી વિના અન્ય અત્યારે કોપિ પ્રકારે આશ્રય આપે તેવુ નહોતુ પ્રથમથીજ વિશ્વાસ હતો કે શિહોરમા પણ રાજ્યદંડ પિડા કરશે, તોપણ તે સિવાય અન્ય માર્ગજ નહીં ત્યા શુ ઉપાય ! આખર શિહોર આવ્યા અહીંયા સબંધી વર્ગમા ભાઇ વિઠ્ઠલજી અને તારાચંદ વહાલજી કરીને આપણા શ્રીયુત નાયકના ફૂઇના દીકરાઓ રહેતા હતા, તેને ત્યા આવ્યા મનમા પોતાને તો ભય હતો પરંતુ આશ્રિતોને પણ તેઓના આવાગમનથી દ્વિગુણ ભય પ્રાપ્ત થયો તોપણ સ્વબાન્ધવ આવે ત્યા તિરસ્કાર કેમજ થઇ શકે ? સુખે વા દુઃખે, સ્નેહે વા અસ્નેહે કલેશ વા આનંદે, પણ ભાઈ પુરૂષોત્તમનુ આવાગમન અફળ ઇચ્છયુ મનુષ્યો ઉપર કેવા પ્રકારના દુઃખ દાવાનળ પ્રગટે છે તેનુ વૃત્તાન્ત ભાઈ પુરૂષોત્તમના જીવન કાલમા આટલો વ્યતિત થએલો સમય પણ એક યાવત્ યાદ આવે તેવો છે પ્લેગનુ જોરતો તેવુજ હતુ, આહી પણ આવા પ્લેગ ગ્રામર્ગિ લોકોને દાખલ થવાનો બીલકુલ પ્રતિબંધ હતો તેમા ભાઇ પુરૂષોત્તમ દાખલ થયા સરકારી અમલદારો એટલે કે ફોજદારી દિવાની ન્યાયાધિશો, મ્યુનિસિપાલ ખાતાના કમિશનરો, અને દર્દ દુશ્મન ડોકટરો, વિગેરેની ચાલતી પ્રચંડ જ્યોતીકાના પ્રહારનો ભાઇ પુરૂષોત્તમને ભય વ્યાપ્યો ઓર્ડરો ઉપર ઓર્ડરો-નીકળી જાઓ, આહી બીલકુલ રહેવુ નહીં સખત મનાહ છે શીહોર છોડી દો ગમે ત્યા જાઓ, ઇત્યાદી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની એકજ અર્થ સૂચક આજ્ઞાઓએ ભાઇશ્રીને અત્યંત દુઃખીત કર્યા વિહ્વળ બનાવ્યા, હવે શુ કરવુ ? કોનો આશ્રય ? કોની ભલામણ ? કાઇ લાગવગ ચાલે તો થાય લાગવ । કોનીક કોણ મદદ કરે? ભાઇ વિઠ્ઠલ અને તારાચંદ તો સાધારણ વ્યાપારી વર્ગના માણસ હતા તે ઉના અમલદાર

તથા ડાકડરના સબધવાળા હતા અને તે ગામમા માગ લાગવગવાળા હતા આવા સમયમા ઇશ્વર દરેકને સહાય કરે છે એવો ભાઈ પુરૂષોત્તમનો પવિત્ર નિશ્ચય અત્યારે ફળદ્રુપ થયો સ્થિતી નઠારી, તબીયત બીલકુલ અલિલ, કયાય જઈ શકાય નહીં. એવી શારિરિક હાલત, ઇત્યાદી તરફ ડૉકટર ધનજીશાહ કરીને ત્યા તે વખતે ડૉકટર હોઇને તેઓ જોવા આવતા આ સ્થિતીનુ તેમને દર્શન થયુ તેમના હૃદયમા ઇશ્વરાગે, દયાગે અને લાગણીએ પ્રવેશ કર્યો, નરમ થયા અને ભાઇ પુરૂષોત્તમ સ્થાનાતર કરે તો શરિર સહન કરી નજ શકે એવુ જ્યારે પોતાને જણાયુ ત્યારે આહી રહેવાની આજ્ઞા કરી પરવાનગી આપી અને રહ્યા પરતુ જોત જોતામા પ્રકૃત્તિ એટલી તો પરવશ થઈ કે જોવા આવનાર લોકોના મન સશય વિપર્યય યુક્તથયા અને આપણા ચારિત્રનાયકના શરિરનુ તેની અત્યારની સ્થિતીનુ દર્શન થતા ધાસ્તી એવી લાગી કે વખતે આ કેશ ફેટલ થાય અહીંયા જે જે મિત્રો સ્નેહી સબધીઓ હતા તે સર્વે સેવામા શામીલ થઈ યથોપચાર કરવા લાગ્યા પરતુ સ્થિતી તો ઓર વધારે ભયવાળી જણાતી જતી હતી, એક ક્ષણુ પછીતો ભાઈ પુરૂષોત્તમ જોવા આવેલા લોકોને ઓળખવાનુ ભાનપણુ ભુલી ચુકયા હતા આવા દુસહ અને સકટના સમયમા આથી પણુ વધારે નઠારીસ્થિતીતો એથઇકે શ્રી પુરૂષોત્તમના અર્ધાગના બાઇ વખતને પ્લેગ થવાના ચિન્હો જણાયા, તુરતજ પતિની સારવારથી ભ્રષ્ટ થવાનો પ્રસગ પતિની આવી દુર્દશા અને પોતે કાળની છાયામા આવે છે એ સઘળુ મનને કલેશના કારણરૂપ થઇ પડયુ હતુ પતિપત્નિ બન્નેને પ્લેગ થવો અનેબનેની એકબીજાની સમક્ષ હાજરી અને તેથી જુદા પડવુ એ શુ દુસહ પ્રસગ નથી? મનને કયા સુધી કબજેરાખવુ ? ધૈર્ય રાખવાની પણુ અત્યારે તો સીમા નથી ઇશ્વર ઇચ્છા! હવે શુ વિચાર કર્તવ્ય છે? અને બાઇ વખતને કોઇ બીજેજ સ્થળે લઈજવા. એવો સઘળાઓનો એકત્ર અભિપ્રાય હોવાથી અને બાઇ વખતના ભાગ્યયોગ્યે પોતાના માતા પિતા સાથેજ હોવાથી ભાઇ પુરૂષોત્તમથી જુદુ રહેવુ હરકત ભરખુ નથી એવુ ધારીને જુદા મકાનમા લઇ જઇત્યા સઘળી વ્યવસ્થા અને યોગ્ય ઉપચારો શરૂ કરવામા આવ્યા, બાઇ વખતની સ્થિતિ વખત જતે ઘણી ભયકર હાલતમા આવી પડી, પ્લેગની એક ગાઠ તો સામાન્ય મનુષ્યોને પણુ નીકળવાનુ શ્રવણુ થયુ છે પરતુ આને તો તેથી પણુ એક વધારે એમ બે ગાઠ નીકળી હવે ઇશ્વર શિવાય વૈદ્ય નહીં અને પ્રારબ્ધ શિવાય ઉપાય અને અવલબન નહી એજ ખરો વિશ્વાસ રાખવાનુ ફરજીયાત હતુ, વખત બાઇને અને આપણા શ્રીયુત ચારિત્રનાયકને બે બાજુ કેવી કેવી સ્થિતીમા આપણે અવલોકીએ છીએ તેનું વર્ણન કરવા હુ સમર્થ થઇશકતોનથી જો કે માહરીતો હાજરી કયાથીજ હોઇ શકે, પરતુ માન પરમ સુહૃદય બન્ધુ પ્રિય ભાઇ પુરૂશોત્તમ જ્યારે આ કથાનુ શ્રવણુ કરાવે છે ત્યારે રોમાચ થાય છે, કપ થાય છે અને કોઇ માનસિક

વ્યવહારમા અચાનક વ્યાઘાત એવો તો નેશલેર થાય છે કે જાણે હમણુંજ આ સઘળી પ્રક્રીયા બનતી કેમ ન હોય ? એવું ભાન થાય છે.

પ્લેગ, કોલેરા વિગેરે દર્દો ચેપી છે, અને તેનાં જંતુએ દરેક માણસને મરણ શરણ કરે છે. એવા વિચારો દરેક મનુષ્યોના સમજવામાં આવી ગએલા હોવાથી પ્લેગ કોલેરાએ ગ્રસિત થએલા મનુષ્ય પાસે બનતાં સુધી કોઇ જતું નથી, કોઇ સ્પર્શ કરતું નથી અને તેની સારવારમાએ ઉતરવાનું પસંદ કરતું નથી. પરંતુ જ્યા સબંધ હોય ત્યા શુ કરે, લાચાર, અવશ્ય ભવિષ્યભાવનાંના નિશ્ચય ઉપર આવા સેવાનો સ્વિકાર કરવોપડે છે, આ વખતે ઔપચારિક મનુષ્યો જે કોઇ સગાં સબંધી અને મૈત્ર્ય વર્ગ હતો, તેના પણ બેવિભાગ થયા. કારણ, અમુકભાગ ભાઇ પુરૂષોત્તમ અને અમુક ભાગ બાઇ વખતની પરિચર્યાંમાં રોધાએલો હતો. તોપણ ભાઇ પુરૂષોત્તમ તો પુરૂષ વર્ગના બલવાન હૃદય, કઠણ છાતીના અને હીમ્મતવાન હોવાથી પોતે હવે સારી સ્થીતીમાંજ છે, માટે જે કોઇ આવે તેને પોતાના પ્રિય પિત્નની સારવાર કરવા જવા કહેતા અને પોતાની સારવારમાં એક માત્ર તેઓસા સૌથી નહાની બેન હરકુંવર કરીને જે છ વરસની ઉમરની હતી તેને રાખી તેનાથી કામ લેતા હતા. એક તો ચેપી રોગ, તેમા વળી માણસોની હિમ્મત સ્પર્શ કરવા ન થાય અને તેથી વધારે તો વળી દર્દી પાસે બીજા માણસોને જવા ડોકટરની મનાઇ. એટલે જે કાઇ કાર્ય થાય તે સઘળું દૂરથી થઇ શકે, વાતો પણ દૂરથી, વ્યવહાર નઘળો દૂર દૂર અને દૂર. આ પણ જીંદગીમાં એક સ્મરણિય નોધ લેવા જેવો સમય ભાઇ પુરૂષોત્તમ ઉપર ફરી વળ્યો છે.

નાની છોડી, અજ્ઞાન છોડી, સ્નેહપૂર્ણ શિશુ ભગિની સેવા અને તેનું અજ્ઞાની હૃદય, લોકો ના કહેતા હતા છતા ભાઈ કેમ છે, એમ કરી સ્પર્શ કરી જતી હતી, પરંતુ ઇશ્વર અનુકુળ છે, તેને વિષપાન પણ અમૃત રસમાં બદલાઈ જાય છે, જ્યારે સઘળું પ્રતિકુળ હોય છે, ત્યારે અનુકુળતા પણ પ્રતિકુળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે જુઓ કે એકના આવુ દર્દ આવી સ્થીતીમા તેમાં વળી રહેવાનું સ્થાન એક ફક્ત આડા ચાર ફુટની લાંબી પરોળી અંધારી ઓરડી, બારી નહીં, જાળી નહીં અને હવા અજવાળાની કોઈ પણ જાતની સગવડતા વગરની ભેજવાળી દુર્ગંધયુકત, અને જનુઓન સંગ્રહ સ્થાન રૂપ આ ઓરડી ભાઇ પુરૂષોત્તમના શયન ગૃહનું પ્રીતિપાત્ર સ્થાન બની હતી. પથારી દર્દને યોગ્યજ ફાટેલાં તુટેલાં જરી પુરાણા ગાદલા ગોદડાં અને પર્યંક પણ તેવીજ સ્થિતિનો. કારણ પાછાં તે નીરૂપયોગી થાય અને કામ ન આવે માટે સારી શોભિત અને મૃદુ પથારી આપવામાં આવી નહોતી, કુસુમ શય્યાના સુનારને ભૂમિ શયન પણ મળવાનો એક સમય આવે છે, તેનું આ એક ઉજ્જવલ દ્રષ્ટાંત છે.

शिखरणी.

क्वचिद् भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यंक शयनं
क्वचिच्छाकाहारि क्वचिदपि च शाल्योदनरुचि
क्वचित्कंथाधारि क्वचिदपि च दिव्यांबरधरो
मनस्विकार्यार्थे न गणयतीदुःखं न च सुखं ॥

પરંતુ આ મળેલા ઉપહારો માટે અત્યારે ભાઇ પુરૂષોત્તમ કાંઇ પણ કરી શકે તેવી સ્થીતીમાં નહોતા, કારણ કે હાલનો આ સમય તેટલું પ્રાપ્ત કરાવે તો પણ ઇંદ્રભુવન માની લેવા જેવું હતું. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ કાંઈ સ્વલ્પ કાળમાં ચાલી જાય કે સ્વપ્નવત્ ટુંકા સમયમાં પૂર્ણ થાય તેવું પ્રારબ્ધજ નહોતું, અને તેથી અન્તકાળના છેલ્લા દુઃખદદ્વારનાં દર્શન કરી ફરી પર્યટણુ કરી દોઢ માસે આ કરેલી પથારીનો ત્યાગ કરવાને ભાગ્યોદય થયું હતું.શારિરિક વ્યાધિનો અ ત આવ્યો, પરન્તુ હજુ માનસિક આધિની સ્થિતી તો અધિક ચિન્તામાં નિમગ્ન થતી જાય છે. કારણ કે આવા દુષ્ટ દહન દાવાનલ રૂપ પ્લેગના પંજામાંથી ભાઇ પુરૂષોત્તમનું શરિર કોઇ પૂર્વના પુન્ય પ્રતાપે વા વડીલોના મહાન સત્કર્મના બળે રહેવા પામ્યું હતું પરંતુ બીજાં સંબધી જનો પ્લેગના વિકાળ મુખમાં ગ્રાસ રૂપ બન્યાના વર્તમાન મળતાં હૃદય કાંઈ જુદાંજ આંદોલન ઉપર ચઢયું. જેમ સમય જાય છે, તેમ તેમ એક તરફ મહદુપકારી પરમસ્નેહીમિત્ર પરમાણંદ કેશરીનું મૃત્યુ, પ્રેમાલ મૂર્તિ બેન મણીનું મૃત્યુ, સુરબીવર્ય ફઇ હરખબાનું મૃત્યુ અને બીજાં કેટલાંએક આસપાસના કુટુમ્બી જનો, મિત્ર વર્ગમાંના યુવકો અને સ્નેહી વર્ગમાં ઘણાઓનાં મૃત્યુના સમાચાર મળતા જતા હતા.તેમ તેમ તેઓના વિયોગનો અસહ્ય દુઃખદ સંતાપ વધારેને વધારે જાગૃત થઇ સંતપ્ત કરતો જતો હતો. આ વિગેરે ઘણું ટુંકા પણ દુઃખદ સમયમાં ભાઇ પુરૂષોતમને ઇશ્વરી લીલા કહો, કૃત્ય કહો, કે શિક્ષા કહો. તેનાથી ઘણી જાતના અનુભવ મળી જતાં હવે આવા પ્રસંગો જેઓ ઉપર આવે તેઓ તરફ સ્વાનુભવના સ્મરણ પૂર્વક દયાની લાગણીથી જોવાય તેને માટે યોગ્ય સારવાર, યોગ્ય ઉપહારોપચારની વ્યવસ્થા, તેઓની વસ્તુ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાની પૂર્ણતા, આદિ તરફ ભાઈ પુરૂષોત્તમની પ્રવૃત્તિ ઘણી સ્તુતિપાત્ર થવા લાગી, સાજા થયા છતાં જે જે પ્લેગના દરદીઓ જોવામાં આવે તેઓની અંતઃકરણથી સારવાર અને તેઓને યથાયોગ્ય મદદ કરવાના કામમાં એકદમ પ્રવૃત્ત થવાની વૃત્તિ તેઓની જાગૃત થઇ આવી હતી અને તે ત્યાં સુધી કે પ્લેગથી ઝપડાએલા મનુષ્યોને શાની અગત્યતા છે, તે તથા તેઓને કેવા કેવા ઉપાયોની

કેવી કેવી સગવડતાની જરૂર છે તે પુરી પાડવા તથા તેઓને થતા દુઃખનું ભાન કરાવી તેઓ તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી નહીં જોતાં દયાની લાગણીથી જોવાની ભલામણ કરવા રૂપ મોટા વિસ્તારવાળો લેખ (નિબંધ) લખી આ વખતે ભાઇ પુરૂષોત્તમે મુબઇમા પ્રસિદ્ધીને પ્રાપ્ત થએલા " મુંબાઇ સમાચાર " નામના જાહેર છાપામા છપાવેલ હતો, અને આવા પોતા ઉપર ગુજરેલા દુઃખદ પ્રસંગના અનુભવ ઉપરથી ગરીબો બિચારા ઉપર શુ હવાલ થતા હશે, તે વિચારી તેઓ અર્થે એક માત્ર દયાની લાગણીથી એક મોટું ફંડ ઉભું કરી તે વડે યોગ્ય ઉપહારો-સામગ્રી આ વર્ગને પુરી પાડવામા આવતી હતી. પુરૂષોત્તમ ભાઇની આ ઉપકારક વૃત્તિ દુખી મનુષ્યોને જગતમા મંગલમય શાંતી કરાવતી હતી, એટલુંજ નહીં પણ આવા પરોપકાર દર્શક અને દુખ નિવારણ લેખની અસરથી સંભવીત ગૃહસ્થો તરફથી મોટા પાયા ઉપર એક ફંડ ઉભું કરવામા આવ્યુ હતું, જેનો લાભદરદથી પીડાતા દરદીને અને નિરાધારોને અનાજથી પુરવામાં આવતો હતો.

એ રીતનો અમુક સમય નિર્ગમન કરતા છેવટ વૈશાક માસના ગર્મકાળમા ભાવનગરમા પ્લેગની શાંતી થવાથી ત્યા આવ્યા અને વિજય મેળવેલા ધંધા ઉપર ફરીથી ધ્યાન આપી કામ શરૂ કર્યું. આ સમયે છાપખાનું દાણાપીઠમ હતું ત્યાથી ખસેડી દરબારની ડેલી સામે બદાણીના મકાનમા લાવવામાં આવ્યું હતું, સારા પ્રારબ્ધે ધંધામા જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા, તેમ તેમ વિશેષ લાભ પ્રાપ્ત થતો ચાલ્યો. વેહેલી દુઃખદ સ્થિતીના સમયમાં અસાધારણ રીતે વ્યવસ્થા થએલી લક્ષ્મીને સગ્રહ કરવાનો આ સમય હાલ પ્રાપ્ત થએલો હોઇને ભાઈ પુરૂષોત્તમમા નવુ જીવન આવ્યું, પાછલા કાલનુ કાંઇક અંશે વિસ્મરણ થયુ અને ઇશ્વરની અત્યારે સાનુકુલતા છે એવાં ચિન્હો વ્યાપારમાં જોવામાં આવ્યાં એટલુજ નહીં પણ સંવત ૧૯૫૮ ના શ્રાવણ માસના ઉત્તર પક્ષના પ્રથમ દિવસેજ પુત્ર પ્રાપ્તીનો અવિચ્છિન્ન લાભ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. આ રીતનો ઉપ્ર વ્યવહાર લગભગ વર્ષ દિવસને પહોચવા જાય છે એટલામાં વળી સંવત ૧૯૫૯ના ચૈત્ર માસની પ્રથમ રામનવમી નામના જગત્માન્ય અને જગદવંદ્ય તેહેવારના મંગળમય પ્રભાતે શ્રી ભાવનગર શહેરે લંકાપુરીનુ ભવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, લંકાને જે વખતે હનુમાનજીએ અગ્નિથી પ્રદીપ્ત કરી તે સમયના દેખાવનું સ્વરૂપ અત્યારે ભાવનગરે ધારણ કર્યું. અગ્નિની પ્રચંડ શિખાઓ અને તજ્જન્ય ઉપ શિખાઓ સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી, ચતુર્દિશે અગ્નિમય કેમ જાણે સૃષ્ટિના પ્રલય અર્થેજ આ અગ્નિએ સ્વરૂપ ધર્યું હોય એવી રીતે ક્ષણ માત્રમાં ચારે તરફ મોટા વેગથી ફરી વળ્યો, આ પ્રખર અગ્નિ ચક્રમા ભાઇશ્રી પુરૂષોત્તમની વિજ

દાશિની દશા પુનરબદ્ધ થઈ ઘર તથા મુદ્રાલય આ અગ્નિમાં ભસ્મિભૂત થયાં, સદંતર નાશ. કદી વસ્તુનું પુનરદર્શન પ્રાપ્ત થયું નહીં આ વખતે ભાઇ પુરૂષોત્તમના ઘરમાં પોતે, બૈરાંઓ, છોકરાંઓ હતાં તેમજ મુદ્રાયંત્રમાં પણ નોકરો માણસો કામ કરતાં હોવાથી તેઓ કેથે જઇ શકે તેવી સ્થિતી નહતી, પરંતુ **"મરણ તરણને શીખવે."** એ ગુજરાતી કહેવત અનુસાર આ અગ્નિ પ્રલયમાંથી બચવા અત્યારે કોઇને કાંઇ માર્ગ નજરે પડે નહીં. તેટલામાં **'ઓસાણ હથીયાર"** પ્રમાણે ભાઇ પુરૂષોત્તમ પાસે શિર્ષબન્ધ પાઘડી (ફેંટો) હોવાથી કઠોરાના વચ્ચેના લાકડાંને બાંધીએક દમ બનતી ત્વરાએ અનુક્રમે લોકોને ઉતારવામાં અસાધારણ હિમ્મત ધારણ કરી હતી. અને સૌને સલામત ઉતાર્યાં. બાદ પોતે છેવટ ઉતરવું એવી દુ:સહ હીમ્મત ધારણ કરેલી હતી. આ વખ્તે ઘરના દાદરા સુધી અગ્નિ પ્રવેશ થઇ ચુકયો હતો. પરંતુ ઉપરને મજલે પહોંચે તે દરમ્યાન ભાઇ પુરૂષોત્તમ માણસોને ઉતારી પોતે પણ સહી સલામત ઉતરી શકયાહતા. પોતાનો છોકરો જે ઘરના ઉપરના ભાગમા ઘોડીયામાં શયન કરતો હતો. તે ઘોડીયાને ચતુરસ્ર તો ખરો પણ ખાસ ઘોડીયાને પણ અગ્નિ સ્પર્શ કરી ચુકયો હતો,તેને શી રીતે બચાવવો, તે કાર્યમાં ભાઇ પુરૂષોત્તમનાં અર્ધાંગના બાઈ વખત આમતેમ સાધનપ્રાપ્તિ માટે ફાંફાં મારતાં હતાં એક તો જાતે સ્ત્રી તેમાં પોતાનાજ બાળક ઉપર ચારે બાજુ અગ્નિ જેવી આફત, એકાંત મદદ કોઇની નહીં, સર્વ કોઇ પોતપોતાના બચાવમાં, રસ્તો સુઝે નહીં, કરવું શું? શો ઉપાય તેના મનની સ્થિતીનું ભાન અત્યારે કયા પોઇન્ટ ઉપર હશે, તે વાંચનાર ! ! આપ વિચારી જોશો, આવી સ્થિતીનું દર્શન કરનાર એક પારસી ગૃહસ્થ જે ત્યાં તે વખતે હાજર હતા તેઓની સાધારણ હીમ્મત અને મદદથી બાઇ વખત સન્મુખ એકદમ પહોંચી બાળકને ઉપાડી લઈ બચાવવાની પ્રવત્તિ કરી શકયા હતા.

આ રીતના અગ્નિ પ્રલયમા મુદ્રાયંત્રની થએલી મુકિતથી ભાઇ પુરૂષોત્તમ કાંઈ ઓછા બોજામાં ઉતર્યા નહતા. આવેલી આફત ફરજીયાત ઉતર્યા છતાં હવે પુનર પૂર્વ સ્થિતિમાં આવવું ઘણુજ કઠણ કામ થઇ પડયું, ઇશ્વર કૃપાથી આટલું કાર્ય એક સારૂં થઇ ચુકયું હતું કે મુદ્રાયંત્રનો વિમો ઉતરાવેલો તેથી ત્યાંથી કાંઇક, લાભ મળવાની ભાઇ પુરૂષોતમની આશા હતી. અને તે લાભથી રૂા, ૩૦૦૦) ની પ્રાપ્તિ થશે. એવી હિમ્મતે ભાઇ પુરૂષોતમનું જીવન ટકેલુ હતું, ભાવનગરની અગ્નિ પ્રલયની વાર્તાના શ્રવણથી મુંબઇ વિમાકુંપનીના સરવૈયરપારસીશાપુરજીકરીને એક પ્રમાણિક ગૃહસ્થ આવ્યા હતા. અને તેની સહાય વડે આ નુકશાની બદલ રૂા.૨૭૦૦) આપવાનું નક્કી કર્યું, વિમાના એજંટ કોઠારી ઓઘડ બાપુ કરીને હતા. જેઓ સત્યવક્તા પ્રમાણિક અને નિષ્પક્ષપાતી હોવાથી તે તરફનો ન્યાય પૂર્વક લાભ મળવાની પ્રબળ

ઇચ્છાને આધિન થઇ ઉપરની નક્કી થયેલી રકમ ગ્રહણ કરવા ઇનકાર કર્યો ન હતો. પરંતુ કેટલાક ઇર્ષાળુ લોકોએ વીમો ખોટો છે એમ મુંબઇ ખાનગી પત્ર વ્યવહારથી બહાર આપવાથી વિમાની રકમ મળવામાં અંતરાયને એ વિઘ્ન આવ્યું હતું અને તેથી ફરીથી જોખમ નક્કી કરવા વિમા કુંપનીનો ફરીથી કાગળ આવેલ હતો, કુંપનીને તપાસી મોકલવાની નકારીસલાહ અને તે સલાહને આધારે નાસુકમાણનો તેવી પ્રવૃતિમાં ઉતર્યા પણ હતા, પરન્તુ 'સત્યમેવજયતે' એ નિશ્ચયને ફેરવવા કોઇ સમર્થ થતું નથી. આવા પ્રપંચથી કુંપનીને વધારે બળ આવ્યું, અને પૈસા નહીં આપવાની નોટીસો મળી ચુકી હતી પરંતુ આવા જૂઠા અને ક્ષુદ્ર પ્રપંચથી ડર નહીં ખાઇને વીમા કુંપની પાસેથી સંપૂર્ણ નાણા મેળવવાની હિમ્મત આગ્રહ પૂર્વક પકડી રાખી હતી

ભાઇ પુરૂષોત્તમ ઉપર ગુજરેલા અકાલીક દાવાનલ પ્રકોપ વડે લોકોને દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થવાથી ઇર્ષાળુ માણસોને સમજાવવા-સંભવીત ગૃહસ્થોઓ તેઓને મદદગાર થઇ પડ્યા હતા પરંતુ એ સઘળુ ભાવનગરનું કાર્ય યોગ્ય વ્યવસ્થાના રસ્તા ઉપર નહિ આવવાથી આખર મુંબઇ જવુ પડ્યુ. મુંબઇ જઇ શુભેચ્છક અને નામ સલાહકારોને મળી આ કામ કોર્ટમાં લઇ જવા તથા તેમાં અથ ઇતી સુધી કામ કરવા ભાઇ પુરૂષોત્તમ તરફથી બીકનેલ અને મે. મેરવાનજી સોલીસી ટરને આ કામથી વાકેફ કરી રોકવામા આવ્યા કુંપનીના સોલીસીટર મારફત કુંપનીને નોટીસ કરી અને તેને પરિણામે ઘરમેળે સમાધાન કરાવવામા આવ્યું. આટલા આ પ્રસંગને માટે ભાઇ પુરૂષોત્તમને ઘણા ખર્ચના બોજામાં ઉતરવા ઉપરાંત મુંબઇમાં બે માસ લગભગ રહેવુ પડ્યુ હતું પરિણામે તેઓ વિજય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા

મુદ્રાયન્ત્ર માટે અગ્નિના કારણ વડે આ પ્રસાહેના નરકાર થવાથી ભાઇ પુરૂષોત્તમ તો શુ પણ કોઇ પણ માણસ પરાણે હિમ્મત રાખવા ધારે તોપણ રહી શકે નહીં તેવી સ્થિતિ છતા અડગ અને ધૈર્યતાથી ફરીથી મુદ્રાયંત્રને ખોલવાની ગત થયેલા સામાનને પુનઃ ગમે તે ઉપાયે નવિન ખરીદ કરવાની ઇચ્છા તેઓની ઘણી બળવાન હતી અને તે પ્રબલ ઇચ્છાને કુદરત પણ કેમ જાણે મદદ કરતી હોય તેમ તેમના બાળસ્નેહી ભાઇ ભાઇચંદ દામોદર અને શાનિસોત્રી ભાઇ માધવજી ભાગજી દવેએ કોપિ ઠીધા પ્રેસનું પુનરુજીવન કરવા, તદ્દન નવિન યન્ત્રો લાવવા કટિબદ્ધ થતા ભાઇ પુરૂષોત્તમને બળ આપ્યું. આ ઉભય સ્નેહી વર્ગના અસાધારણ બળના અવલંબન વડે ભાઇપુરૂષોત્તમની ઇચ્છાને ટેકો મળ્યો અને તુરતમાં તૈયાર અને સહજ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવો જુનાગઢમાં ના ભેરૂશંકર રણછોડજી શુકલનો પ્રેસ હતો તે એકદમ લઇ આવવા

નકી કર્યું. વેચાણ લીધો. ભાવનગરનાં તેનું આવાહન કર્યું અને સંવત ૧૯૫૮ સાલના શુભકારી જ્યેષ્ઠ માસમાં પરમ હિતચિંતક રાયજાદા બાહુ પથુભાના મુબારક હાથથી આ પ્રેસને ખુલ્લુ મુકવાની જાહેર ક્રિયા મોટા દબદ અને સારી ધામધુમથી કરવામા આવી. આ વખ્તે ભાઇ પુરૂષોત્તમ હજુ વિ કુંપની સાથેના પૂર્વોક્ત ચાલતા પ્રસંગને કારણે જો કે મુંબઇ હતા તો તેમની પાછળ તેમની ગેરહાજરી છતા ખરા મિત્રધર્મને સમજનારા ભાઇ ભા ચંદ દામોદરે સઘળું કાર્ય પોતાને માથે ઉપાડી Opening Ceremony કરી હ

ભાઇ પુરૂષોત્તમને પોતાના સન્મિત્ર મંડળની દરેક પ્રસંગે અસાધા સહાય્યતા મળેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તદનુસાર છેવટ જ્યારે મુંબઇ વિમા કુંપની સાથેના વ્યવહારમા વિજય મેળવી ભાવનગર આવ્યા તે વ સ્નેહી–સંબંધીઓ અન્ય પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સર્વે સ્ટેશન ઉપર લેવા પધારે અને જયજયકાર તથા સાબાશીના ઘોષ વચે ભાઇ પુરૂષોત્તમને વધાવી લેવા આવ્યા હતા.

પ્રેસને ફરીથી સ્થાપન્ન કરી કામ તેવાજ પાયા ઉપર આગળ ચલાવવા મ વડીલ વર્ગ પૈકી મુરબ્બી મુળચંદ ભાઈ નથુભાઇની યોગ્ય પ્રેરણા અને સારી હિમ્ મળવામાં હતી. કારણ કે તેઓશ્રી મારફત થતું આત્માનંદ સભ કાર્યવ્યવસ્થાનું સઘળું કાર્ય ભાઇ પુરૂષોત્તમને સોંપવા તેમજ આત્મ નંદ પ્રકાશ નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવા અને તે કાર્ય પ્રસંગે યથાશક્તિ સહા અર્પવા કબુલ્યું હતું, તે સિવાય **જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના** માનવ પ્રમુખ સાહેબ મે. કુંવરજી આણંદજીએ સંપૂર્ણ દીલસોજી બતાવી અને તે કામ પ્રવેશ કરતાં યથાયોગ્ય લાભ મળશે એવી ધારણા પણ બધાઇ ભાઇ પુરૂષો મનું ધૈર્ય જાગૃત થએલું હતું એટલેથીજ બસ કિન્તુ મુરબ્બી કુંવરજી આણંદ ભાઈની અસાધારણ કૃપાના ફલ દર્શન રૂપ અગ્નિથી નાશ થએલાં પુસ્તકો પણ પુનરોદ્ધાર કરવામા સંપૂર્ણ મદદ કરેલી હતી

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે સ. ૧૯૪૨ના વર્ષમાં **"આર્ય મ રંજન"** નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરતા તે અનાયાસે બંધ પડયું ત્યારથી તે વૃત્તિ હજુ પુનર પણ કોઇ એવુ સ્હેલ માસિક પ્રસિદ્ધ કરવા ભાઈ પુરૂષોત્તમ વૃત્તિ અદ્યાપિ ઉછળતીજ હતી અને તેથી વર્ત્તમાન વર્ષ એટલે ૧૯૬૦ની સાલ વિદ્યાવૃદ્ધ બન્ધુ શ્રીયુત્ ભાઇચંદ દામોદરની સહાય્યતા વડે ખ્રીસ્તી નૂતન વર્ષ આરંભ માસ માહે જાનેવારીના પ્રથમ દિવસના શુભાગ્ર પ્રભાતે સૌંદર્ય નામ

માધવજી પ્રાગજી શોભાવતા હતા તદવત વ્યવસ્થાપક દરજ્જાનો સઘળો પ્રવૃત્તિમય કાર્યભાર શ્રીયુત ભાઈ લાઇચંદ દામોદરે ધારણ કરેલો હોવાથી ઉભય જ્ઞાન સમ્પન્ન બન્ધુઓના જીવન્ત પ્રતાપે સૌદર્ય જન્મીને તુરતજ બાલ્યકાળમાંજ અધિક પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઇ અધિક શોભા સંગૃહિત કરવા સમર્થ થયું હતું પણ ઇશ્વરનુ ચિંતવન કોઇ અન્ય માર્ગે ગમન કરતું હશે તેની શી ખબર. આ માસિક હજુ દુધ પિવાની સહેલ કરતું હતું અન્નપ્રાશન કાલ પ્રાપ્ત થયો ન હતો. જગત વ્યવહારના પ્રબળ વાયુના ફુંવાટને પ્રાપ્ત થયુ નહતુ તેટલામાં તો એટલે સ. ૧૯૬૧ ના હુતાશનીના માસમા પ્લેગના અચાનક સ્પર્શ માત્રથી ભાઇ લાઇચંદ દામોદરનુ ખેદકારક મૃત્યુ થયુ એટલુજ નહી પણ શ્રીયુત્ ભાઇ માધવજી પ્રાગજીનુ પણ આ વર્ષમા મૃત્યુ થયુ આ ઉભય બળવાન સ્થભના તુટવાથી ભાઇ પુરૂષોત્તમનો સઘળો કાર્યભાર જમીનદોસ્ત થયો સઘળી આશાઓ નિષ્ફળ થઇ. હૃદયને મોટો ધક્કો લાગ્યો. મોટી મોટી ઇચ્છાઓનુ પર્યવસાન થયું મિત્ર જેવા મિત્રો સહાયક જેવા સહાયક અને સલાહકાર જેવા સલાહકાર ગયા. હવે કોનો આશ્રય—કોની મદદ, અને કોની સલાહ, જાણે કે આજે તો સઘળુ નષ્ટપ્રાય થયું.

ભાઇ પુરૂષોત્તમને મદદ અને સહાય્ય કરનાર ભાઇ મુળચદ નથુભાઇ અને ગુલાબચદ આણંદજી વીગેરે સહાયકોને પુનઃ ઉભા કર્યા, ભાઇ પુરૂષોત્તમ તદન નિરાશ અશકત, હોવાથી ભાઇચદના મૃત્યુ બાદ ભાઇ માધવજી પ્રાગજીએ કેટલોક ભાર વહન કરવા હિમ્મત કરી અને તેમ કરવામા પણ સમર્થ થયા પરન્તુ તેમણે કાર્યમા પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો તેટલામા તો માધવજી પણ સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને તેને પરિણામે સૌદર્ય માસીક પણ દાંત આવ્યા પહેલાજ ભસ્મિભૂત થયુ

ઉપર પ્રમાણે સં. ૧૯૬૧નું વર્ષ ભાઇ પુરૂષોત્તમના જીવનમાં હમેશના સ્મરણીય પ્રસંગોથી વ્યતિત થતા બીલકુલ ચિત શાન્ત થઇ ગયુ મિત્રોના સ્વર્ગ ગમનથી, સહાયકના પરિત્યાગથી હૃદય કાઇ ધારણા પકડી શકયુ નહી અને હવે શું કરવુ એજ વિચારે બે ત્રણ વર્ષ સુધી તો સાધારણ કાર્યક્રમ યથાયોગ નિર્વિઘ્ન કર્યો. આપણે ઉપરના સઘળા અવલોકનથી સમજી શકયા છીએ કે ભાઇ પુરૂષોતમની મુખ્ય નેમ તેમનો પવિત્ર સિદ્ધાંત જનસમાજને કોપિ પ્રકારે વિદ્યા સમ્પાદન કરાવવાની તેમની બળવાન ઇચ્છાના ફલ રૂપ જુદાં જુદાં પુસ્તકોને જન્મ આપી તથા પ્રત્યેક વર્ણને નામયાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના માસિકોને પ્રકટાવી યથાશકિત વિવિધ પ્રકારના કળા કૌશલ્ય અને શાસ્ત્રાદિ વિષયો રમતગમત સાથે જ્ઞાન આપે તે રીતે જનસમુહના ચરણમાં અર્પણ કરેલાં છે એક કાર્યમા વિઘ્ન આવતા તે બંધ પડયુ તેથી બીજા કાર્યનો

આરંભ કરવા માટે મ્હેજ પણ શુસ્ત થયા નથી. એના નમુના દાખલા આપણે તેઓશ્રીના જુદા જુદા માસિકોના જન્મથી જાણી શકયા છીએ. સૌંદર્ય માસિકના મદદકર્તા, સહાયક અને નેતાઓના પરિગમન પછી પણ પોતાની વૃત્તિ સતત્ પ્રજ્વલિત રહેલી તે જ્યારે ફરીથી સં. ૧૯૬૪ ના ખ્રિસ્તિ જાન્યુઆરી માસની પહેલીજ ઘડીએ " જૈન શુભેચ્છક "-નામનું પાક્ષિક પત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું ત્યારેજ શાત થઇ આ પત્ર પોતાના સ્વતંત્ર્ય ધર્મના સિદ્ધાંતોને પ્રકટાવવા માટેજ નહીં હતું પણ આ પત્રથી જન સમાજ, સૃષ્ટિમાં બનતાં અનેક વિધ વ્યવહારોનુ જ્ઞાન મેળવી શકે અને વર્તમાન કાળને યોગ્ય નવનવિન વિચારોને આપલે કરી શકે એક બીજાના હૃદયવિચારોનું જ્ઞાન મેળવી શકે અને પોતાના વિચારો બહાર લાવી જન મંડળની સેવા કરી શકે એવા ખાસ સ્તુત્ય હેતુથી આ પત્રને જન્મ આપવામાં ભાઇ પુરૂષોત્તમે પોતાના સ્વવર્ગમાં આ પત્ર કાઢવાનું પ્રથમજ પગલુ લઈ શરૂઆત કરી છે, તેનું માન તેઓ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છે.

આપણા ચારિત્રનાયક ભાઈશ્રી પુરૂષોત્તમ માત્ર એક પ્રેસનાજ અધિપતિ અને વાહક હતા તેટલા પુરતુ જ તેઓ કરતા તેમ નહી પરતું બીજા અનેક જાહેર કાર્યોમા પણ યથાશકિત ભાગ લેવામાં સામેલ થતા હતા. જેમકે સંસ્થાન ભાવનગરમાં ચાલુ વર્ષના ચૈત્ર માસમા સ્વતંત્રજૈન કોન્ફરન્સ ભરાવાની હોવાથી તેનું તમામ છાપવાનું કામકાજ ભાઇ પુરૂષોત્તમ મારફત અને તેમના પ્રસથી લેવાનું નક્કી થયું હતુ દરરોજ પેપરો કાઢવા અને આ કોન્ફરન્સનું કામ કરવું એ ભાઇ પુરૂષોત્તમને જરા વધારે શ્રમવાળું હતું. તદપિ પોતાની તિવ્ર બુદ્ધિ અને ચાલાકીથી સમ્પૂર્ણ કાર્યમા યશ મેળવવા તેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા આ વખ્તે ભરાએલી કોન્ફરન્સના કાર્ય વાહકો-ધર્મગુરૂ મુનિ મહારાજો અને પ્રસંગ વશાત્ ભાગ લેવા પધારેલા. નામદાર ભાવનગર નરેશ ઇત્યાદિ જૈન શુભેચ્છક મહાત્માઓના સમગ્ર પ્રતિબિમ્બનું એક આલ્બમ (Album) મોટે ખર્ચે ભાઇ પુરૂષોત્તમ તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું ઉપરના મહાત્માઓ ઉપરાત નામદાર ભાવનગરના મે દિવાન સાહેબ અને સંભવિત ગૃહસ્થો તથા સુંદર અને ભવ્ય ભાવનગર શહેરમાં જાણવા જેવા લાયેક મકાનના પ્રતિબિમ્બોને એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનું કઠણ સાહસ ઉઠાવી તે દ્વારા પોતાની કાર્યકૃતિનું ઓલખાણ કરાવેલું હતું. આ ઉપરાંત " કોન્ફરન્સનો ભોમિયો " એ નામના કોન્ફરન્સના ચાર વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાળનો કાર્યક્રમ અને તેમાં ભાવનગરની ટુંક હકીકત દાખલ કરી ભેટ તરીકે આપવાનું મોટું માન ભાઇ પુરૂષોત્તમે મેળવેલ હતું. આટલા મહાન કાર્યારમ્ભની

પ્રવૃત્તિ છતા પાક્ષિક પત્ર જૈનશુભેચ્છક જેનુ વાર્ષિક મૂલ્ય માત્ર રૂા ૧-૪-૦ રાખેલુ તે પણ નિયમિત રિત્યા ચાલુ સ્થિતિમા કિંચિત્ વિઘ્ન આવ્યું ન હતું

આ શિવાય જણાવવાને અત્યત હર્ષ થાય છે કે ભાઇ પુરૂષોત્તમ તરફથી મહારાજ નદકુમાર, કુસુમ કુમારી-શૂરવીર શિવાજીના લોકપ્રિય ઉપરાંત જૈનધર્મને પુષ્ટ કરના અન્ય ન્હાના મોટા ૪૦ ગ્રન્થો જેટલો મોટો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી જન સમાજની ઘણી ઉચી અને ચિરગ્ સ્મરણિય સેવા બજાવવા માટે ભાઇ પુરૂષોત્તમે દ્રવ્ય ભોગ અને સારિરિક ભોગ આપવા પાછળ બિલકુલ લક્ષ કર્યું નથી

આટલુજ નહીં પણ હજુ ભાઇશ્રીની પ્રવૃત્તિ તેવા લોક પ્રિય કાર્ય તરફથી પાછી હઠનીજ નથી તના દાખલા તરીક લવ ગલ્પા-મયંક-મોહિની,; જ્યા, નેપાલનુ પુરાવૃત યોગવસિષ્ઠ છ પ્રકરણો સાથે, ઈત્યાદિ તૈયાર ગ્રન્થો અવશેષ રહેલા છે ત વખતના વ્યય સાથે જન સમાજના ચરણ કમલની ભેટ લેવા ભાગ્યશાળી થશે

આ પુસ્તકો પૈકી નદકુમાર નામક ગ્રન્થ એટલો બધો લોકપ્રિય થયેલો છે કે જેની અત્યારે દ્વિતીયાવૃત્તિ જન્મ પામવાતત્પર થઇ રહેલી છે, જૈન ધર્મના નેતા પ્રવૃતકો અને ધર્મ ગુરૂઓના સદચારિત્રો એકત્ર કરી લખાવવાનું કામ ચાલુ છે જેને પણ યોગ્ય નમયે પ્રકાશિત કરવાનો લાભ મેળવવા ભાઇ પુરૂષોત્તમની તિવ્ર ઇચ્છા જણાઇ શકી છે

આટલા ઉપરથી સહેજ સમજાઇ શકે કે ભાઇ પુરૂષોત્તમની જેમ સાહિત્ય તરફ પુરી લાગણી તેમજ ધર્મ તરફ પણ તેથી અધિક સદવૃત્તિ સહંતર તેવીજ પવિત્ર ચીજ પ્રવાહિની જોવામા આવે છે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પુસ્તકોને એજ વાળામા લાવી જન સમાજની દ્રષ્ટિ સન્મુખ મૂકી તેનું જ્ઞાન જાહેરને આપવા તથા પોતાની દીનદિન અધિક વૃદ્ધિ થવાની ભાઇ પુરૂષોત્તમની આશા કેટલેક દરજ્જે ફલિભૂત થવા ઉપરાંત તેઓ આવી સદવૃત્તિથી નદપ્રવૃત્ત સેવતા રહે અને ઈશ્વર એમા પૂર્ણ પ્રીતિથી મદદ કરે એવુ ઇચ્છીયે છીએ

ઉપસહાર કરતા મને લખવા જરૂર જણાય છે કે ભાઇ પુરૂષોત્તમનું આ ચારિત્ર લખવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનુ શુ પ્રયોજન હશે? એમ કોઈ વાચકના મનમા સદેહ ઉત્પન્ન થવા સભવ છે અને તેનુ કારણ એવું છે કે આપણા આ આર્યાવર્તમાં આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ભાગ્યેજ થતી જોવામાં આવેલી નથી બીજાં ઘણાં પ્રકારનાં પુસ્તકો-ઇતિહાસો અને વિવિધ પ્રકારના ગ્રન્થો લખાયા જોવામાં આવે છે

એટલુંજ નહીં પણ મન કલ્પિત-કપોલ કલ્પિત ગ્રન્થો ભરી આડીઅવળી સત્યાસ,ય વાર્તાઓના મોટાં મોટાં પુસ્તકોને જાહેરમાં મુકી તેવી પ્રવૃત્તિથી સંતોષ મનાય છે કિંતુ મહાત્માઓનું અનુકરણિય જીવન કાળમાં તેઓએ કેવા પ્રકારની સદ્દપ્રવૃત્તિ સેવી છે. કેવા પ્રકારના જનસમાજને પોતાના આ ક્ષણભંગુર શરીરથી લાભ આપેલા છે કેવા પ્રકારના સાહિત્યોમાં પોતાના જીવનથી અધિક વધારાઓ કરી દીધો છે. તથા તેવા દરેક જાતનાં મનનિય-દર્શનિય-અને વર્ત્તનમાં મૂકવા યોગ્ય કામો બનવેલાં છે તેની સંકલના કરી તેનું જ્ઞાન જન સમાજને આપવા કોઇ તરફથી અર્થાત્ પુર્વથીજ કાંઇ શ્રમ ઉઠાવેલો નથી, તેથી આવા કદાચ કોઇ સ્વલ્પ વૃત્તાંતનું દર્શન થાય તો સહજ આશ્ચર્યચકિત થવાય છે.

ભાઇ પુરૂષોત્તમના સમગ્ર જીવનવૃત્તનું અવલોકન આપણને જ્ઞાન અને ગમ્મત સાથે શિક્ષણ આપે છે કે મનુષ્ય માત્રમાં સંકષ્ટ સમયે કેવા પ્રકારના ધૈર્યની અગત્ય છે દુઃખ દાવાનળમાં કેવા પ્રકારની શાંતિની જરૂર છે અને આપત્તિ-વિપત્તિકાળે મનને કેટલી દ્દઢતાની અપેક્ષા છે, તે ભાઇ પુરૂષોત્તમનુંજીવન વૃત્ત આપણને બરાબર અનુકરણ કરવા પ્રબોધે છે.

લૂંટારાઓના પ્રસંગ-અગ્નિ પ્રલયનો સમય-મરકીની સ્થિતિ આદિ તેમજ તેવા પ્રકારના અનેક દુઃખદ પ્રસંગોને નિર્વિઘ્ને પાર ઉતર્યા છતાં તેજ કાર્યમા સતત્ મંડયા રહેવાનું તેઓનું અસાધારણ ધૈર્યબળ મિત્રો તરફના સ્નેહભાવનું સ્મરણ અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પુસ્તકો બનાવી જનસમાજની સેવામાં ભેટ કરવાની તેઓની પ્રવૃત્તિ અલબત. સંપૂર્ણ સ્તુતિપાત્ર જોવામા આવે છે.

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રસંગો, નિઃસંશય અનુસરણિય ભાસે છે પછી તો પ્રેક્ષક જેવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી જુવે તેવા પ્રકારનો ભાવદ્યોતન કરી શકે છે. એટલે આ સ્થાને હવે વધારે વિવેચન કરવાનું અનુચીત લાગતું નથી.

ભાઈ પુરૂષોત્તમ સાથેના મ્હારા સ્નેહ સંબંધનું સ્મરણિય બન્ધન કેવા પ્રકારનું છે. અને જેના વડે મને આટલી સેવા અર્થાત આ જીવનવૃત્ત લખવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી શકી છે. તેનું દિગ્દર્શન મારા વાચક બન્ધુઓને હવે પછી કરાવીશ કારણ કે, મારા અને તેઓ મિત્ર વચ્ચેના સ્નેહનો ચિતાર આપવાને આ સ્થાને અવકાશ નથી કારણ કે એ સંબંધી મારે થોડું કે ઘણું જે કંઈ કહેવાનું છે તે માટે હું જુદોજ પ્રસંગ લઇશ, પરન્તુ સમાસ કરતાં એટલી વિનંતી કરવા રજા લઉં છું કે આ પ્રવૃત્તિ કરવામાં હું કેટલે દરજ્જે ફળીભૂત થયો છું. તેની પરિક્ષા કરવાનું હું મારા આ ગ્રન્થના અવલોકન કરનારા સત્પુરૂષોને સોંપુંછું.

ભાઈ પુરૂષોત્તમના આ જીવન વૃત્તમાં કંઈ અતિશયોક્તિ કરવા અગર તેને સુધારી ન્યૂન કરવા કિંવા તેમાં ન હોય તેવા ગુણદોષ આરોપણ કરવાના કામથી હું તદ્દન નિરાળો રહી શક્યો છું એમ હું માનું છું અને એ માન્યતા પણ મારી કેટલે દરજ્જે ખરી છે તે બાબતની પરિક્ષા તો ફક્ત ભાઈ પુરૂષોત્તમની નિત્યની પરિચર્યાના આવનાર મનુષ્યોજ જાણી શકશે એટલે તે સબંધે બીજું શું કહું ?

ભાઈ પુરૂષોત્તમના જીવન વૃત્તનો હવે પછીનો સમય જે શુભ કાર્યો અને અને પ્રજાના જે જે હિતાવહ માર્ગોમાં નિર્ગમન થશે તે તે પ્રસંગના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે હવે પછીના પુનરૂદ્ધારમાં સંગૃહીત કરી તેના સ્વતંત્ર ગ્રન્થના સ્વરૂપે જન મંડળની સેવાના મૂકવામાં આવશે ઇતિ સંયોજના. સર્વજનાઃ સુખિનો ભવન્તુ

સંવત્ ૧૯૬૭ ના શ્રાવણ ઉત્તર પક્ષ	દયાશંકર રૂદ્રજી વ્યાવહારિક
કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી ગુરૂવાર	માંગરોળ—કાઠિયાવાડ

ટૉડ રાજસ્થાન.

પ્રથમાધ્યાય.

રાજસ્થાન—સૂર્ય વ ચંદ્રવંશ—પૌરાણિકવૃત્તાંત.

રૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં જે વીરમાન્ય આર્ય નૃપતિઓએ અનંત નિદ્રામાં શયન કરેલ છે તેના ભવિષ્યદ્વંશીય[1] સંતાન સંતતિઓ, સચરાચર " રાજપુત, રજપુત " નામે પરિચિત અને પ્રખ્યાત છે. રાજપુત્ર શબ્દનો અપભ્રષ્ટ[2] શબ્દ " રજપુત કે રાજપુત " છે. ભારતવર્ષનો જે વિશાળ પ્રદેશ, આ રજપુત જાતની નિવાસ ભૂમિ છે, તેનું વિશુદ્ધ નામ " રાજસ્થાન " છે. રજપુતરાજ્ય સમજાવવા માટે હાલ, અંગ્રેજોએ, " રાજપુતાના " શબ્દની સૃષ્ટિ[3] કરી છે, તે શબ્દ, " રાજપુત્રસ્થાન " એવા સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ છે.

જે સમયે, પ્રચંડ[4] મુસલમાન વીર શાહબુદ્દીને, ભારતવર્ષને, અધીનતાની શૃંખલાથી[5] બાંધ્યું તે સમયે રાજસ્થાનની સીમા ક્યાં સુધી વિસ્તૃત હતી તે એક પ્રકારના અનુમાનથી મુકરર થાય તેમ છે. ગંગા અને યમુનાનો અતિક્રમ[6] કરી રાજસ્થાનની સીમા, હિમાલય પર્વતના ચરણકમલને ચુંબન કરતી હતી.

---

૧ થનારા વંશજો ૨ અપભ્રંશવાળો ૩ રચના ૪ જોરાવર ૫ સાંકળથી ૬ ઓળાંડવું.

ભારતવિજેતા[૧] શાહબુદ્દીનના અભ્યુત્થાનની[૨] પૂર્વે રાજસ્થાનની ચતુઃસીમાની હદ ક્યા સુધી હતી તે અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. તોપણ મુસલમાન ઐતિહાસિક વિવરણ અને હીંદુ પૌરાણિક બીનાઓની સમાલોચનાથી[૩] માલુમ પડે છે જે રાજસ્થાનની હદ, ઉત્તરે, શતદ્રુ નદીના દક્ષિણ પ્રદેશ જંગલમય મરૂદેશ સુધી, પૂર્વે બુંદેલખંડ સુધી, દક્ષિણે, વિંધ્ય મેરૂના અચળ પાષાણમય[૪] પ્રાકારસુધી[૫] અને પશ્ચિમે, સિંધુ નદીની સિકતામય[૬] તીર ભૂમિ સુધી વિસ્તાર પામેલી હતી એ ચતુઃસીમા બદ્ધ વિશાળ ભૂ ભાગમા રાજપુત નામની વીરજાતિ વસતી હતી તેઓ, કોણ વંશમાથી પેદા થયા, તે વિષયમાં યથાયોગ્ય સમાલોચના કરવાને આપણે પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ.

સૂર્ય વ ચંદ્રવંશ જગત્‌મા બે ઘણા પ્રાચીન અને વિખ્યાત રાજવંશ ગણાય છે. સૂર્ય વ ચંદ્રવંશના પૂર્વે ભારતવર્ષમા અને જગતના બીજા દેશમાં કોઇ રાજવંશ પ્રતિષ્ઠા પામ્યો છે કે નહિ તેનું કોઇ રીતનું વિવરણ જગતના ઇતિહાસમા જોવામા આવતુ નથી ચીન, આસીરીયા અને મીસરના જે પ્રાચીન રાજવંશનું વિવરણ મળી આવેલ છે, તે વિવરણથી માલુમ પડે છે જે તે પણ પ્રાચીન રાજવંશ, ચંદ્ર વ સૂર્યવંશની પ્રતિષ્ઠા પછી ઘણા વર્ષો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે સંક્ષેપમાં, સૂર્ય વ ચંદ્રવંશ, દુનીયાના બીજા પ્રાચીન રાજવંશોમાં અત્યંત પ્રાચીન છે ભગવાન સૂર્યનો પુત્ર મનુ, સૂર્યવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા કહેવાય છે અને ભગવાન ચંદ્રનો પુત્ર બુધ ચંદ્રવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા કહેવાય છે. આ બે મહાપુરૂષે, બરાબર એકજ સમયે પોતપોતાનુ વંશતરૂ[૭] આ પુણ્યભૂમિ ભારતક્ષેત્રમા રોપ્યુ છે. વિશેષ વિવેચનાથી જોવામા આવે તો બુધદેવ, ભગવાન મનુથી એક પુરૂષે પરવર્તી છે એમ મુકરર થાય છે, શાથી કે બુધદેવે, ભગવાન મનુથી એક પુરૂષે પરવર્તી પેદા થઇ તેની દુહિતા ઇલાનું પાણિગ્રહણ કરેલ છે. પુરાણમાં જે ભારતવર્ષીય[૮] જુદા જુદા રાજવંશનુ વિવરણ જોવામાં આવે છે તે રાજવંશ, આ મહાવંશ વૃક્ષની શાખા પ્રશાખા[૯] છે

આર્યાવર્તની ભૂમિમા, એ સૂર્ય વ ચંદ્રવંશીય નરપતિનો આદિ પુરૂષ, ક્યા સમયમા ઉપનિવિષ્ટ[૧૦] થયો, તેનું નિરૂપણ કરવુ બીલકુલ દુસ્સાધ્ય[૧૧] છે. પ્રસિદ્ધ પુરાણો, તે વંશના વિવરણની સમાલોચનાથી એટલુ તો માલુમ પડે છે જે સૂર્યવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા ભગવાન મનુ, સાતમા મન્વંતરના સમયમાં પેદા થયેલ છે.

૧ જીતનાર ૨ ઊંચું-ઉદયપામવું ૩ જોવું-તપાસવું ૪ પથ્થરમય ૫ કીલ્લો ૬ રેતીમય ભરપુર ૭ પેઢીનામું ૮ હિંદુસ્તાન સબંધી-હિંદુસ્તાનના ૯ શાખામાંથી શાખ. ૧૦ વસેલો ૧૧ મુશ્કેલ.

એ કાળાતક[1] મન્વંતરનાᵡ સમયના વિવરણને[2] લઇ ઘણુ કરીને જગતના સઘળા આદિ સૃષ્ટિ ગ્રંથો લખાયા છે, શાથી કે સઘળા ગ્રંથોમા તે વિવરણ સબધે એકજ જાતનુ લખાણ જોવામા આવે છે

પુરાણમા લખેલ છે જે તે સપ્તમ મન્વંતરના આદ્યકાળે,[3] ભગવાન મનુ એક દીવસ કૃતમાળા+ નદીમા તર્પણ કરતો હતો, તે સમયે, એક નાનુ માછલુ નદી જળની સાથે, તેની અંજળિમા આવ્યુ તેને જોઇ, મનુએ, તેને નદીમા નાખી દેવાનો ઉપક્રમ કર્યો, પણ તે માછલાએ નિવારણ કરી, તેને કહ્યુ, નરોત્તમ ! મને જલમા નાખી નદે ! હાલ મને કુંભીર[4] વીગેરે મોટા જલજંતુથી મને અનિષ્ટની આશંકા છે, માટે મને કોઇ બીજા સ્થળે રાખ ! માછલાનુ વચન સાભળી મનુએ તેને એક કળશામા રાખ્યુ માછલુ થોડા સમયમા મોટી કાયા વાળુ થયુ તેણે પોતાના રક્ષણ માટે હવે મોટુ પાત્ર માગ્યુ ત્યારે મનુએ, તેને સરોવરમા રાખ્યુ સરોવરમા નાખ્યુ કે તુરત, તે મોટી કાયાથી વધવા લાગ્યુ તત્પશ્ચાત્, મનુએ, તેને સાગરમા નાખ્યુ સાગરમા તે એકદમ લાખ યોજન જેટલુ લાબુ થયુ ત્યારે, મનુ અત્યંત વિસ્મય પામી, ભક્તિપૂર્વક વચને બોલ્યો ' હે ભગવન્ ! તમે કોણ છો ! શામાટે તમે વૃથા માયાવડે મને છેતરોછો, માછલાએ ઉત્તર આપ્યો આજના દીવસથી સાતમે દીવસ, સાગર, ઉદ્વેલ[5]થઇ સમગ્ર જગતને બોળી દેશે તુ તે અવસરે, પ્રત્યેક જીવજન્તુ વૃક્ષલતા વીગેરેના બીજ લઇ સપ્તર્ષિ સાથે નૌકામા ચઢી જજે ત્યારપછી હુ ત્યા આવીશ તેનુ નાકુ મારા શીંગડા સાથે બાધજે તેમ થયાથી તમો સહુનુ રક્ષણ થાશે ×

---

૧ કાળના છેવટના ભાગનો મન્વંતર ૨ વર્ણન ૩ પહેલાના ભાગ ૪ મોટા માછલા— એક જાતનુ મોટુ માછલુ ૫ તરંગોમાથી ઉછળી કીનારા બહાર થએલો

ᵡ બ્રહ્માના દીવસ એક મનુ જગપાલન કરે તેનુ નામ મન્વન્તર

मन्वंतर मनोः कालो यावत् पालयेत प्रजा
एको मनुःसकालस्तु मन्वंतर मितिश्रुतः ॥
कालिकापुराण २१ अध्याय

+ મલયગિરિમાથી જે નદીઓ નીકળી છે તેમાથી કૃતમાળા એક નદી છે

कृतमाळा ताम्र पर्णी पुपा जात्युत्पलावती
मलयाद्रि संभ्दतानद्यः शीतजलान्विताः
मार्कंडेयपुराण

× मनुर्वैवस्वतस्तेपे वैभुक्तिमुक्तये । एकदा कृतमालाया कुर्वतो जलतर्पणं ॥
तस्याजलयुदके मत्स्यः स्वल्पएकोभ्यपद्यत । क्षेप्तुकामंजलेप्राह नमामिपनरोत्तम ॥
अग्निपुराणं.

ભવિષ્ય પુરાણની સમાલોચના કરવાથી માલુમ પડે છે કે વૈવસ્વત મનુ સુમેરૂ પર્વતમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના વંશધર કુકુત્સે, અયોધ્યાનગરમાં આધિપત્ય સ્થાપ્યું તે પ્રદેશ થકી તેના સંતાનો જગતના બીજા સઘળા દેશમાં વંશ વિસ્તારવા લાગ્યા

એ પવિત્ર સુમેરૂના સંબંધે, જુદા જુદા દેશના ધર્મગ્રંથમાં વિચિત્ર વિવરણ કરેલ દેખાય છે ભિન્ન ધર્માવલંબીઓએ અને ભિન્ન સંપ્રદાય ભુક્ત ઉપાસકોએ, પોતપોતાની રૂચિના અનુસારે તેને ભિન્ન ભિન્ન રૂપે વર્ણવી, પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવનું નિવાસસ્થળ ગણેલ છે બ્રાહ્મણોએ આદીશ્વર મહાદેવનું સુમેરૂને સ્થળ ગણેલ છે, જૈનોએ જૈનાધિપ આદિનાથનું નિવાસ સ્થળ ગણ્યું છે ગ્રીકલોકોએ બેકસનું રહેઠાણ ગણેલ છે, તત્વમાં વિશેષ સાવધાનતાથી એ સઘળા ભિન્ન ભિન્ન વિવરણ પરીક્ષા કરી જોયાથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થય છે દરેક પુરાતન પ્રજાએ પોતપોતાની રૂચિના અનુસારે સુમેરૂનું વર્ણન કરેલ છે જ્યારે ગ્રીક અને હીંદુ એક પરિવારના ભાતૃભાવે એક સ્થળે રહેતા ત્યારેજ નિશ્ચય થાય છે કે આદીશ્વર, આદિનાથ, ઓસીરીસ, વાકેસ, બોદ્ધ મનુ મનુષ્ય અનેનું તે એક માત્ર માનવપિતાના ભિન્ન ભિન્ન નામ છે તે માનવપિતા મનુ છે એમ એ જગતના ઇતિહાસ તેની સુસ્પષ્ટ સાક્ષી આપે છે

તે દેવ નિવાસ પવિત્ર સુમેરૂ પર્વતનો ત્યાગ કરી દેવ નરરૂપે વૈવસ્વત મનુએ સિંધુ અને ગંગાના પાણીથી પવિત્ર થએલ આર્યાવર્તમાં આવી, પોતાનું વિશાળ વંશવૃક્ષ રોપ્યું, તે વંશવૃક્ષ, અસંખ્ય શાખા પ્રશાખામાં વિસ્તાર પામી ભારત વર્ષના જુદા જુદા સ્થળે ફેલાવ કરવા લાગ્યું

* સુમેર સબંધે પુરાણમાં જુદા જુદા પ્રકારની વિચિત્ર વર્ણના છે તે ઇંદ્ર વીગેરે દેવનું વાસ સ્થાન, કિન્નર વીગેરેનું લીલા સ્થળ છે

तत्र देवगणाः सर्वे गंधर्वोरगराक्षसाः शैलराजे प्रमोदंते सर्वांरता अप्सरसस्तथा

मत्स्यपुराण.

દ્વિતીય અધ્યાય.

સૂર્ય વ ચંદ્રવંશના નરપતિઓની વશાવળી અને તેઓના પરસ્પર સમસમયનું નિરૂપણ.

અમરાવતી સરખી અયોધ્યા, જે સઘળા મહિમાવાળા આર્યનૃપતિના શાસને અધીન હતી. અને જે આર્ય નરપતિના વંશમાં ભુવન વિદિત રામચદ્ર પેદા થયેલ છે તે આર્ય નરપતિનુ મહનીય[1] ચરિત કવિકુળગુરૂ વાલ્મીકિ એ ગાથાબદ્ધ[2] કર્યું છે. તેની ચમત્કારભરેલી વર્ણનાના પ્રભાવે, આજપણ ને અમલપૂજ્ય[3] નરપતિની લીલા સહજે જણાઈ આવે છે. તે રાજાઓની કીર્તિ, તે ગ્રંથના કર્તાથી હાલ મશહુર છે. મહર્ષિ વાલમીકિની રામાયણની રચના પછી અનેક સમયે કવિ કુલતિલક મહર્ષિ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે, સૂર્યવંશીય નરપતિઓનુ ધારાવાહિક સંક્ષિપ્ત વર્ણન, પોતાના અપૂર્વ ગ્રંથ મહાભારતમા દર્શાવેલ છે. તેણે વાલમીકિ પ્રણીત રામાયણની છાયા લઇ મહાભારતની રચના કરેલી છે.

વાલ્મીકિ અને કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે રચેલ, મહાગ્રંથ રામાયણ અને મહાભારતમાં જે સૂર્યવંશીય નરપતિની વંશતાલિકા આપી છે તે બન્ને ગ્રંથની વંશતાલિકા તપાસીએ તો તેમાં પરસ્પર અનૈક્ય[4] અને ભેદ માલુમ પડેછે. તે અનૈક્ય અને ભેદ સામાન્ય નથી એટલે કે તે બન્નેની મધ્યે ૨૧ પુરૂષનો અંતર જોવામાં આવે છે. સૂર્યવંશનો આદિ પુરૂષ વૈવસ્વત મનુ છે. તે મનુથી તે રામચંદ્ર પર્યંત ૩૬ નરપતિઓ રામાયણમાં અને ૫૭ નરપતિઓ વ્યાસકૃત મહાભારતમાં વર્ણવેલ છે. આ બન્ને મહા કવિઓએ વર્ણવેલ રાજાની વંશાવળીમાં એટલોબધો અસાધારણ ફેર કેમ આવે છે તે સમજાઇ શકાતું નથી. આ સ્થળે પ્રશ્ન ઉઠેછે જે જેઓ અસીમ[5] વિદ્યાબળે ત્રિકાળજ્ઞ ગણાતા હતા, સમસ્ત માનવનું ચરિત્ત જેના નખ દર્પણમાં પ્રતિફલિત હતું તેઓ શું ભ્રમમાં પડ્યા છે ! અથવા પોતાના ભવિષ્યવંશને ઠગવાના અભિપ્રાયે સ્વેચ્છારૂપ એવું કૌશળ પકડેલ છે? ના, તેમતો કદી હોય નહિ. તેઓ મહાપુરૂષના તેઓ ભગવ-તુલ્ય હતા. તેઓના પવિત્ર હૃદ-

૧ પૂજવાલાયક ૨ કવિતામા ૩ દેવોથી પૂજવાલાયક ૪ એકપણું નહીં એકપણાનો અભાવ ૫ બેહદ.

થમા એવી પાપકલુષિત[1] કુપ્રવૃત્તિ અને એવો અસામાન્ય ભ્રમ પ્રમાદ હોય નહિ તેઓ જે લિપિબદ્ધ કરી ગયા છે તે સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ ભ્રમરહિત અને પ્રમાદ વર્જિત છે મૂળ ગ્રંથના આધારે, તેઓના પછીના લિપિકારોએ, એવું વૈલક્ષણ્ય[2] અને અનૈક્ય કરી દીધું હોય એમ લાગે છે જે હોય તે ખરૂં પણ જે કારણથી આવી રીતે અસામાન્ય ફેર આવે છે તે કારણ જોવાનું આપણા સાધ્યમાં નથી હવે તેની સહજાત વિદેહવંશની શાખામાંથે તેની તુલના કરી જોઇએ, તેથી કરીને થોડોઘણો ફેરફાર નીકળી જશે પરંતુ એ બન્ને એકતર જાત કુળ શાખાના સમન્વયના[3] સાધનમાં ચેષ્ટા કરી આપણે સૂર્યવંશીય અને ચંદ્રવંશીય નરપતિના ચરિતની સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થાશું

જેને આપણે વિદેહવંશ કહીએ છીએ તે સૂર્યવંશની એક શાખા છે મહારાજ નિમિ તેનો આદ્યપતિ છે, મહારાજ વૈવસ્વત મનુના જ્યેષ્ઠપુત્ર મહારાજ ઇક્ષ્વાકુનો નિમિ બીજો પુત્ર એમ કહેવાય છે, જે મહારાજ ઇક્ષ્વાકુને એકસો પુત્ર હતા તેમાંથી જ્યેષ્ઠપુત્ર વિકુક્ષિ પિતૃરાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત[4] થયો હતો નિમિ અને દંડકને અન્ય પ્રદેશના રાજ્ય મળેલા હતા બાકીના બીજા પુત્રોએ સ્વેચ્છાક્રમે પોતપોતાના પસંદ કરેલા પ્રદેશમાં એક એક રાજધાની સ્થાપના કરી

ઉપર કહેલો નિમિ, વિદેહવંશનો પહેલો રાજા અને પ્રતિષ્ઠાતા તેનાજ કુળમાં સતી પ્રધાના સીતા જન્મ પામી છે નિમિનો પુત્ર મિથિ હતો, તેણે મિથિલાની પ્રતિષ્ઠા કરી વાલ્મિકિ રામાયણમાં વર્ણવેલ છે જે નિમિથી તે જનક વ કુશધ્વજ પર્યન્ત એકંદર ૨૩ રાજા મિથિલાના સીંહાસને બેઠા હતા સીતા જાનકી તે જનકની પુત્રી જનકનું નામ શીરધ્વજ હતું જનકના બીજાભાઇનું નામ કુશધ્વજ હતું ભગવાન રામચંદ્રે જાનકીનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે તેથીજ રાજર્ષિ જનક અને મહારાજ દશરથ પરસ્પર સમસામયિક[5] થયા, પણ શુદ્ધ વાલ્મીકિની આપેલી તાલિકાના[6] અનુસારે, એ બે વંશ શાખાની મેળવણી કરવા બેશીએ તો બન્નેની વચમાં અગીયાર પુરૂષનું અંતર આવેછે નિમિ થકી જનક અને કુશધ્વજ ચોવીશ પુરૂષ નીચે છે નિમિ, મહારાજ ઇક્ષ્વાકુનો એક પુત્ર છે એટલે જનક અને કુશધ્વજ અયોધ્યાપતિ ઇક્ષ્વાકુના થકી ચોવીશ પુરૂષ નીચે છે મહારાજ દશરથ, જનક અને કુશધ્વજનો સમસામયિક હોઇ ઇક્ષ્વાકુ થકી ચોત્રીશ પુરૂષ પરવર્તી છે વિદેહ કુળ કરતાં રઘુકુળમાં દશ પુરૂષનું આધિક્ય[7] થઇ જાયછે

આતો, આપેલ વંશતાલિકાની[8] સાથે જો તુલના કરવામાં આવે તો રઘુકુળમાં અગીયાર પુરૂષનું આધિક્ય માલુમ પડે છે ત્યારે દશરથ અને શીરધ્વજ જનકનું સમસામયિકપણું[9] શીરીતે થઇ શકે ?

૧ પાપથી ગ્રસ્ત ૨ વૈલક્ષણ્ય. ૩ સમાનતા ૪ અભિષિક્ત ૫ સમાન ૬ વંશાવળી ૭ વિશેષતા ૮ વંશાવળી ૯ એકકાળાપણું.

સૂર્યવંશને છોડી હવે ચંદ્રવંશની સમાલોચના કરીએ તે કર્યા પછી બન્ને વંશના સમસામયિક નૃપતિઓના ચરિતનુ અનુશીલન કરશું. ચદ્રવંશનું અને સૂર્યવંશનું બીજ એકીસાથે રોપાણુ હતુ, પણ બન્નેનું પુષ્ટિસાધન એક સંગે થયુ નહિ. ચંદ્રવંશ ધીરે સુદૃઢભાવે પરિપુષ્ટ થયો, ધીરે ધીરે વધી ક્રમે ક્રમે તેણે બેહદ જોર મેળવ્યુ, એક સમયે, અર્ધ એશીયાખંડ તે બળના પ્રભાવે, તેને સહાય કરવા, કઠોર કાર્યક્ષેત્રમા ઉતર્યો હતો પણ સૂર્યવંશની તેવી ગતિ નહોતી. તેનુ તેજ એકદમ પ્રખર થઇ ઉઠયુ હતુ. એકવાર પ્રચંડ ભરત મહાસાગરની વક્ષે વિહાર કરતો લંકાદ્વીપ, તેના દિગ્વિદાહી તેજમા ભસ્મ થઇ ગયો હતો. ચંદ્રવંશી સૂર્યવંશ કરતા વધારે વિસ્તારવાળો થયો

ચદ્રનો પુત્ર ભગવાન બુધ ચદ્રવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા[1] હતો. બુધે, વૈવસ્વત મનુની દીકરી ઇલાનુ પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. ઇલાના ગર્ભે રાજર્ષિ પુરૂરવા ઉત્પન્ન થયો. પુરૂરવાથી નીચે ચારમા પુરૂષે, મહારાજ યયાતિ પેદા થયો. યયાતિની બે પત્નિ હતી. શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની અને દાનવરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા. યયાતિ થકી શર્મિષ્ઠાના ગર્ભે યદુ અને તુર્વસુ નામના બે પુત્ર પેદા થયા અને શર્મિષ્ઠાના ગર્ભે દ્રુહ્ય, અનુ, અને પુરૂ એવા ત્રણ પુત્ર પેદા થયા. તેના એ પાચ પુત્રમાથી, યદુ અનુ અને પુરૂથી સોમવંશનો સારો વિસ્તાર થયો વળી તેઓથી સોમવંશને મારૂ પોષણ મળ્યુ યદુના કુળમા ભુવન વિજયીવીર કાર્તવીર્યાર્જુન, હૈહય તાળજ઼ઘ, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જન્મ લીધો હતો અનુના કુળમા અંગરાજ, રોમપાદ અને વીરકર્ણનો પાલક પિતા અધિરથી સૂત વીગેરે પેદા થયા. અને પુરૂના કુળમા ભુવનવિદિત પાડવ, કૌરવ, અને લોક લલામભૂત[2] દ્રોપદીનો જન્મ થયેલ છે

એ કુરૂકુળમા ધાર્તરાષ્ટ્રનો એક સહયોગી મગધરાજ જરાસંધ જન્મ્યો. તે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રચડ[3] શત્રુ હતો, તેના ભયથી શ્રીકૃષ્ણને સદા સતર્ક અને સાવધાન રહેવુ પડતું હતું. મધ્યમ પાડવ ભીમસેન થકી, જરાસંધ હણાયો હતો હવે જોવાનું યુક્ત છે. એ મધલા રાજાઓમા પરસ્પર કોણ સમસામયિક છે તેઓના સમસામયિકપણા વિશે સમાલોચન કરી આપણે એ ચદ્રવંશની સાથે સૂર્યવંશનું સમન્વય સાધન કરશુ

ચદ્રવંશના સઘળા રાજાઓ, ભગવાન બુધના વંશધર છે બુધ સોમદેવનો પુત્ર છે. તેણે વૈવસ્વત મનુની પુત્રી ઇલાનુ પાણિગ્રહણ કર્યું ઉપર જે જે ચદ્રવંશીય રાજાઓના નામ આપ્યા છે તેમાથી રોમપાદ, કાર્તવીર્યાર્જુન, હૈહય અને તાલજંઘ વિના સઘળા રાજાઓ સમસામયિક છે, એટલે કે પાડવ, ધાર્તરાષ્ટ્ર, શ્રીકૃષ્ણ,

૧ સ્થાપક ૨ વંદનીય તીલકરૂપ ૩ કટ્ટો.

કર્ણ, જરાસંધ અને દ્રૌપદી સમકાલીન[1] છે. તે સઘળાં એકજ સમયે હતા, તે સહુ કોઇના જાણવામા છે. પણ આશ્ચર્યનો વિષય છે જે તેઓ અનેકના વચમાં આઠ દશ પુરૂષનું અંતર જોવામા આવેછે બુધથકી ગણુનામાં યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધન ૪૮ પુરૂષે, કર્ણ ૩૮ પુરૂષે, શ્રીકૃષ્ણ ૫૭ પુરૂષે, જરાસંધ ૪૮ પુરૂષે અને દ્રૌપદી ૪૮ પુરૂષે પેદા થઇ છે.

પુરાણના પ્રાચીન ચંદ્રવંશના અને સૂર્યવંશના રાજાઓનું સમકાલીનપણું પ્રતિપાદિત થયુ. હવે તેઓના ચરિતનું સમાલોચન કરવાનું યોગ્ય છે. અનુમાનની મદદ વિના તેઓના ચરિત વિવરણ વીગેરેના સત્યાસત્યમાં મુકરર કરવાનું બીજું કાંઇ સાધન નથી.

૧ હરિવંશમા જોવામા આવે છે જે સૂર્યવંશીય કકુત્સ્થ નીગો નામની કન્યાસાથે, ચંદ્રવંશીય નહૂષના પહેલા પુત્રયતિનું પાણિગ્રહણ થયું. એટલે નહુષ અને કકુત્સ્થ સમકાલીન રાજા, ઉપર પ્રતિપાદિત થયું છે. ઇક્ષ્વાકુ અને બુધ સમકાલીનરાજા-શાથીકે બુધે ઇક્ષ્વાકુની બેન ઇલાનું પાણિગ્રહણ કરેલ છે. પણ બુધથી નહુષ ચોથો પુરૂષ અને ઇક્ષ્વાકુથકી ત્રીજો પુરૂષ છે. કેવળ એક પુરૂષનું અંતર છે.

૨ સૂર્યવંશીય યુવનાશ્વની પુત્રી કાવેરીનાસાથે, ચંદ્રવંશીય જન્હુનો વીવાહ થયો. યુવનાશ્વ પ્રસિદ્ધ માન્ધાતાનો પિતા અને ધુંધુમારનો પુત્ર છે. ઇક્ષ્વાકુથકી યુવનાશ્વ નવમો પુરૂષ અને બુધના ત્રીજા પૌત્ર અમાવસુ થકી જન્હુ છઠ્ઠો પુરૂષ એટલે બુધથી ગણુનામા તે આઠમો પુરૂષ એ સ્થળે બન્ને વંશમાં માત્ર એકજ પુરૂષનો અંતર છે

૩ સૂર્યવંશીય યુવનાશ્વનીસાથે ચંદ્રવંશીય મતિનારની પુત્રીનો વિવાહ થયો. યુવનાશ્વ પ્રસિદ્ધ માન્ધાતાનો પિતા અને ધુંધુમારનો પુત્ર થાય. ઇક્ષ્વાકુથી ધુંધુમાર આઠમો પુરૂષ અને બુધથકી મતિનાર અઢારમો પુરૂષ છે. થોડામાં ઓછું દશ પુરૂષનુ અંતર વ્યાસે આપેલ સૂર્યવંશની તાલિકામા માન્ધાતાની પૂર્વે બે યુવનાશ્વરાજા પેદા થયા છે એમ જોવામા આવે છે. એક યુવનાશ્વ, માન્ધાતાનો પિતા, જે ઇક્ષ્વાકુથી અઢારમો પુરૂષ, બીજો યુવનાશ્વ, ઇક્ષ્વાકુથી નવમો પુરૂષ છે. આ સ્થળે વ્યાસે આપેલ તાલિકાનું અવલંબન કરવાથી કેટલુંક સામન્જસ્ય[2] થાય છે.

૪ સૂર્યવંશીય માન્ધાતાએ ચંદ્રવંશીય શશબિંદુની કન્યાસાથે વિવાહ કર્યો. માન્ધાતા, યુવનાશ્વનો પુત્ર થય. એટલે યુવનાશ્વ અને શશબિંદુ પરસ્પર સમસામયિક. પણ અનુશીલન[3] કરી જોવામાં આવે તો તે બન્નેની મધ્યે ચાર પુરૂષનું

1 એક સમયના 2 મેળમેળના 3 વીચાર

અંતર માલુમ પડેછે. શશબિંદુ, મહારાજ યયાતિના પહેલા પુત્ર પુત્ર ક્રોષ્ટુનાવંશમાં જન્મ્યો. ક્રોષ્ટુ, ભગવાન બુધથકી સાતમો પુરૂષ છે. શશબિંદુ ક્રોષ્ટુથકી છઠ્ઠો પુરૂષ છે એટલે બુધથકી શશબિંદુ બારમો પુરૂષ છે. ઉપર બતાવી આપ્યું જે માન્ધાતાનો પિતા, યુવનાશ્વ, ઇક્ષ્વાકુથી નવમો પુરૂષ છે તે બન્નેકુળમાં ત્રણ ચાર પુરૂષનું અંતર છે. વ્યાસકૃત રવિકુળની તાલિકાનું અવલંબન કરી વિચાર કરવામાં આવે તો વધારે વિપરીત થઇ જાયછે. સૂર્યવંશમાં ત્રણ ચાર પુરૂષ ન્યૂન થાય છે એમ નહિ પણ છ સાત પુરૂષ વધે છે.

૫ પૌણિક વિવર્ણનના અનુસારે હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, કાર્તવીર્યાર્જુન અને રામચંદ્ર, પરસ્પર સમકાલીન થઇ શકેછે. શાથી કે હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્રનો સમસામયિક, વિશ્વામિત્ર રામચંદ્રનો સમસામયિક, પરશુરામ, રામચંદ્ર અને કાર્તવીર્યાર્જુનનો સમસામયિક એટલે કે પરશુરામ અને રામચંદ્રનો સમકાલિન વિશ્વામિત્ર, જેથી હરિશ્ચંદ્ર પણ પરશુરામ અને રામચંદ્રનો સમકાલિક થાય છે.

એટલે નિશ્ચિત થયું જે હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, કાર્તવીર્યાર્જુન અને રામચંદ્ર એકકાળના માણસ હતા. પણ તે સંપુર્ણ અસભવિત છે. પુરાણ રેત્વસ ! વિચારી જો ! પૌરાણિક આર્યરાજાની વંશતાલિકા કેટલી જટિલછે.*

૬ સૂર્યવંશીય મહારાજ દશરથ અને ચંદ્રવંશાધિપ[1] અંગરાજ, રોમપાદ, બન્ને પરમમિત્ર હતા એટલે કે તેઓ એક સમયના રાજા હતા. રામાયણમાં વર્ણવેલ છે જે મહારાજ દશરથે, પુત્રેષ્ટિયાગ[2] કરવાના અભિપ્રાયે, અંગનાથ રોમપાદ પાસેથી ઋષ્ય શૃંગઋષિને આણ્યો હતો× એટલે કે રોમપાદ અને દશરથ

* હીંદુશાસ્ત્રમા પરશુરામને ચિરંજીવી ગણેલ છે. તેનું ચિરંજીવિત્વ સપ્રમાણ કરના પુરાણકારોએ મોટી હુશીયારી વાપરી છે. વળી રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર, યોગબળે દીર્ધજીવી હનો.

૧ ચંદ્રવંશના રાજા ૨ પુત્રની ઇચ્છાવાળો યોગ; તપ.

× सुमंत्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथो ऽ भवत् ।
अनुमान्य वशिष्ठं च सूतवाक्यं निशाम्य च ॥ १३
सांत पुरः सहामान्य प्रययौ यत्र सद्विजः ।
वनानि सरित.स्वैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ १४
अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ।
आमाद्यतमं द्विजश्रेष्ठं रोमपाद समीपगं ॥ १५
ऋषि पुत्रं ददर्शैथ दीप्यमानमिवानलं ।
ततो राजा यथा न्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ १६
सखि त्वात्तस्य वैरासः प्रहृष्टे नांतरान्मना ।
रोमपादेन चाख्यातंमृषिपुत्रायवीमपं. ॥ १७
रामायण बालकांड ११ सर्ग

સમસામયિક-પણુ તે બન્નેના અંતરમાં અનેક પુરૂષનો અંતર છે. રામાયણના મતમાં મહારાજ દશરથ, ઇક્ષ્વાકુથી ચોત્રીશમો પુરૂષ, વળી બુધથકી રોમપાદ ત્રેવીશમો પુરૂપ એકંદર અગીયાર પુરૂષનો અંતર છે. આ સ્થળે જો વ્યાસે આપેલી વંશતાલિકાના અનુસારે ગણના કરી જાયતો તેમાં ભયાનક વિપર્યય[1] આવી જાયછે વ્યાસમતે, ઇક્ષ્વાકુથકી મહારાજ દશરથ પચાવનમો પુરૂષ એટલે તે રોમપાદથી બત્રીશમો પુરૂપ એવી રીતના સ્થળે કવિ કુલગુરૂ વાલ્મીકિની આપેલી વંશતાલિકાનું અવલંબન કરવાથી કેટલુંક સામંસ્ય આવી પડેછે.

જો વ્યાસે આપેલ વંશતાલિકાની ગણનાના અનુસારે સૂર્યવંશીય રાજાની ગણના થાય તો મોટો વિપર્યય આવી જાય છે તથીકરી કાળ નિર્ણયમાં ભયાનક વિરોધ ઉઠેછે. અવશ્ય કહી શકાય છે જે શ્રીરામચંદ્રથી ઘણાકાળ ઉપર મહારાજ યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણ અને દુર્યોધન પેદા થયેલ છે. અને કુરૂક્ષેત્રનું યુદ્ધ, રામાયણના યુદ્ધ પછી ઘણાકાળ ઉપર થયેલુ છે. શ્રીભાગવતમાં વર્ણવેલ છે જે બૃહદ્બલ નામના એક સૂર્યવંશીરાજાએ કુરૂક્ષેત્રના મોટા સંગ્રામમાં મહારાજ દુર્યોધનનો પક્ષ પકડ્યો હતો. અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુના હાથે તેનું મૃત્યુ થયું.■

એ બૃહદ્બલ, ભગવાન રામચંદ્રના મોટા પુત્ર કુશના વંશમાં પેદા થયો છે, ગણનામાં તે રામચંદ્રથી ત્રીશમો પુરૂષ નીચે છે એટલે સુસ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ દુર્યોધન વીગેરેની બહુ પૂર્વે લંકા વિજેતા[2] રામચંદ્રનો જન્મ થયો હતો, પણ આ સ્થળે વ્યાસ પ્રકટિત[3] વંશતાલિકાના અનુસારે ગણના કરવામાં આવે તો, યુધિષ્ઠિર વીગેરેથી રામચંદ્રનું પૂર્વત્વ થવાના બદલે, તેનું ઉત્તરત્વ આવી પડે છે. એટલે લંકા વિજેતા મહારાજ રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર વીગેરેથી નીચે આઠમા પુરૂષ થઇ પડેછે. કેવું આશ્ચર્ય ! આવી જટિલવંશ પત્રિકાના અંદરથી ઐતિહાસિક સત્યનો આવિષ્કાર[4] કરવો તે સામાન્ય વિડંબનાનો વિષય નથી

આ સ્થળે એટલુ બોલી શકાય છે જે જો વાલ્મીકિએ રચેલી વંશતાલિકા સત્ય ગણી ગ્રહણ કરવાનું થાય તો ઉભયપક્ષનુ સામંજસ્ય થાય તેમ છે. વળી યુધિષ્ઠિર વીગેરેથી રામચંદ્રનું પૂર્વત્વ સાબીત થાય તેમ છે.

---

૧ વિરૂદ્ધતા-ફેર ૨ જીતનાર ૩ પ્રકાશીત ૪ ગ્રહણ કરવુ, સ્વીકારવુ

■ ततःप्रसेन जिनम्मात् तक्षको भविता पुनः ।
मनोर्बृहद्बलोयन्तु पितानेममरद्दत ।
भागवतं ९ स्कंध १२ अध्याय.

तृतीय अध्याय.

પ્રાચીન આર્યનૃપતિ કર્તૃક ભિન્ન ભિન્ન નગર અને રાજ્ય પ્રતિષ્ઠા.

ર્યવંશીય રાજાની પ્રથમ અને પ્રધાન કીર્તિ અયોધ્યાનગરી હતી. તેનો પ્રતિષ્ઠાતા ભગવાન વૈવસ્વત મનુ હતો. કયા સમયે આ પ્રતિષ્ઠિત નગરીની સ્થાપના થઇ તે મુકરર કરવું ઘણું દુષ્કર છે. એકવાર તે મહાનગરી મર્તલોકમાં અમરાવતી સરખી હતી. તે કવિ કુળગુરૂ વાલમીકિના રચેલ મહાકાવ્યના પાઠથી માલુમ પડેછે * ભગવાન રામચંદ્રના પ્રાદુર્ભાવ અગાઉ કોઈ નગર તેના જેવું સમૃદ્ધિશાળી નહોતું. અયોધ્યા નગરીએ, એટલીગધી આબાદી અને સૌંદર્ય ગૌરવ, એક દીનમાં મેળવી છે! ના. તેમ કદાપિ બને તેમ નથી. તેણે કાળક્રમે, તે આબાદી અને સૌંદર્ય ગૌરવ મેળવ્યું છે.

અયોધ્યાની પ્રતિષ્ઠાના સમકાળમાં મહારાજ ઇક્ષ્વાકુના પૌત્ર મિથિએ મિથિલાનગરી સ્થાપી મિથિનો તનય-જનક નામે કહેવાતો હતો. ક્રમે એ જનક નામ, તેના સઘળા વંશધરોનું પડયું.

અયોધ્યા અને મિથિલાની પૂર્વે સૂર્યવંશીય રાજાઓએ ભારતભૂમિમાં બીજી કોઇ નગરીઓ સ્થાપી છે કે નહિ તે બાબતનું વિવરણ પુરાણોથી નીકળતું નથી.

* कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जन पदो महान् ।
निविष्ठः सरयूतीरे प्रभूत धन धान्यवान् ॥ ५
अयोध्यानाम् तत्रासीत् नगरी लोक विश्रुता ।
मनुना मानवेंद्रेण सापुरा निर्मितास्वयं ॥ ६
आयता दशच द्वेच योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्त महापथा ॥ ७
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्त पुष्पा वकीर्णेन जल सिक्तेन नित्यश ॥ ८
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्र विवर्द्धनः ।
पुरीमा वासयामास दिवि देवपति र्यथा ॥ ९

रामा. बा–कां. यं. ५स.

એ બે નગરીની પ્રતિષ્ઠા પછી ભગવાન મનુના વંશધરોએ રોતસ ચંપાપુર વીગેરે નાના, નાના, નગર સ્થાપ્યા

ભગવાન બુધે રોપેલુ વંશતરૂ અત્યંત વિસ્તારવાળુ છે તેની ભિન્ન ભિન્ન શાખામા જે જે પરાક્રમવાળા ભૂપાળો પેદા થયા હતા, તેતે રાજાઓએ ભારત વર્ષમા ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે, ભિન્ન ભિન્ન નગર સ્થાપ્યા તેમાથી ઘણાખરા નગરો અનંતકાળ સાગરમા વિલીન[1] થઇ ગયા છે જે બેચાર નગરનુ અસ્તિત્વ છે તે પણ વિધ્વંસ[2] અને ચૂર્ણ વિચૂર્ણિત છે તેઓના ધ્વંસરાશિમાથી હાલ પણ, તેઓના ગૌરવ અને અભ્યુદયના ચિન્હ નીકળે છે કેટલાક બોલેછે જે પ્રસિદ્ધ પ્રયાગજ સોમવંશીય રાજાની પ્રથમ કીર્તિ છે પણ વિશેષ શોધ અને તજવીજથી માલુમ પડેછે જે પ્રયાગની પૂર્વે એક બીજા નગરની પ્રતિષ્ઠ થયેલ છે તે નગરનુ નામ માહિષ્મતી તે નર્મદાતીર સ્થાપિત હૈહય કુળોત્પન્ન મહાવીર કાર્તવીર્યાર્જુને માહિષ્મતી નગરી સ્થાપી છે આજ પણ તે મહિશ્વર* નામે પ્રસિદ્ધ છે

જે કુશસ્થળી દ્વારકા, શ્રીભગવાન કૃષ્ણની પ્રધાન રાજધાની તે શૂરપરપ્રયાગ અને મથુરાથી પહેલાનુ પ્રતિષ્ઠાવાળુ નગર છે ભાગવતમા કહેલછે જે મહારાજ ઇક્ષ્વાકુના એક ભાઈ નામે આનર્ત+ તેની સ્થાપના કરેલ છે

કાશ્મીરના પ્રાચીન ભટ્ટ ગ્રંથમા લખેલછે જે પ્રયાગની પ્રતિષ્ઠા પહેલી છે ત્યારપછી મથુરાની× પ્રતિષ્ઠા થઇ છે ત્યારબાદ દ્વારકા સ્થપાયુ છે પણ તે વાત કેટલી વિશ્વાસ યોગ્યછે તે કહી શકતુ નથી એ ત્રણે નગરની અવસ્થા, કોઇ

---

૧ લોપ ૨ ભાગાતૂટ

* તે પરદેશના અધિવાસીઓ મહિષ્મતીને હાલ પણ ચાલતી ભાષામા, સહસ્રબાહુક બસ્તિ એમ કહેછે

+ ટોડ સાહેબ, આનર્તને કુશસ્થલિને સ્થાપના કર્તા અને ઇક્ષ્વાકુનો ભાઇ કહી મોટા ભ્રમમા પડેલ છે વસ્તુત આનર્ત મહારાજ ઇક્ષ્વાકુના ભાઇનો દીકરો છે તેના પિતાનુ નામ શર્યાતિ છે શર્યાતિને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત અને ભૂરિસેન નામના ત્રણ પુત્ર થયા હતા આનર્તનો રૈવત નામનો એક પુત્ર પેદા થયો હતો તે રૈવતજ કુશસ્થળીનો પ્રતિષ્ઠાતા

उत्तान बर्हिरानर्तो भूरिसेन इतित्रयः । शर्यातेर भवन्पुत्रा आनर्ताद्रेवतोऽभवत् ॥१२
सोऽन्तः समुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थली । भागवत । ९ स्कं. ३ अ

× ભાગવતમા વર્ણવેલ છે જે શત્રુઘ્ન શત્રુ[?] મથુરાનો સ્થાપન કર્તા તેણે મધુરાક્ષસના પુત્ર લવણને માર્યો છે

[illegible] मधोः पुत्र लवण नाम राक्षसं हत्वा मधुवने चक्रे मथुरा नाम वैपुरीं ॥ ७
भागवत । ११ अ

હીંદુથી અવિદિત નહિ હોય. એટલે કે તે વિષયે વિશેષ બોલવાનુ નથી. એ ત્રણે નગરમાં પ્રયાગજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એકવાર તે પુરૂવંશીય નરપતિનું લીલાક્ષેત્ર હતું. સુવિખ્યાત દૂતપ્રવર[૧] મેગેસ્થનીસ, એકવાર તે નગરનું સૌંદર્ય જોઇ વિમોહિત[૨] થયો હતો.

અલેકઝાંડરના સમસામયિક ઇતિહાસ લેખક બોલેલા છે કે જ્યારે ભુવનવીજયી અલેકઝાંડર અભિયાનોદ્યત હોઇ ભારતવર્ષમાં પેઠો ત્યરે મથુરાની ચારેતરફનો ભૂભાગ અને તે ભૂભાગના રહેવાશીઓ શોરસેની નામે પ્રસિદ્ધ હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વે યદુકુળમાં શૂરસેન નામના બે રાજા પેદા થયા છે. એક શુરસેનનો કંસનો બાપ, શ્રીકૃષ્ણનો માતામહ થાય, બીજો શૂરસેન, શ્રીકૃષ્ણથી પૂર્વે આઠમી પેઢીનો રાજા હતો. તે બે રાજામાંથી કોણે શુરપુરની સ્થાપના કરી તેનો નિશ્ચય થાય તેવું નથી. ઉપર લખેલા ગ્રીક ઇતિહાસ લેખક લખી ગયા છે જે જ્યારે તે દિગ્વિજયથી મહાવીર મકદુનીયાનો રાજા અલેકઝાંડર ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે શૌરસેની પ્રદેશમાં મથુરા અને કલીશપુરા નામની બે નગરી હતી. કલીશપુરા એવું નામ શુરપુરના બદલે વપરાણું હશે કે કેમ તે ઠીક રીતે માલુમ પડતુ નથી. દુઃખ અને શોકનો વિષય છે કે ગ્રીક ઇતિહાસ લેખકોએ પૌરાણિક નામને ભયાનક રીતે વિકૃત[૩] કરી દીધાં છે.

ચંદ્રવંશીય સુવિખ્યાત મહારાજ હસ્તીએ હસ્તિનાપુરની સ્થાપના કરીછે. જે હસ્તિનાપુર એકવાર પૌરવ નૃપતિઓના ભાસ્વર તેજઃ પ્રભાવે, મધ્યાન્હ ભાસ્કરની[૪] જેમ દેખાતુ હતું. જેની ચળકતી ગૌરવગરિમા,[૫] એકવાર ત્રિભુવનમાં વ્યાપી ગઇ હતી. આજે તે હસ્તિનાપુર ભારતવર્ષના માનચિત્રમાં લુપ્તપ્રાય છે. આજે તે, દુર્જયકાળના કઠોર હસ્તના ભયાનક પ્રહારથી ચૂર્ણ વિચૂર્ણિત અને વિધ્વસ્ત થઇ ગયું છે. તે અચંડ પ્રહારના ધ્વંસરાશિમાં પરિણામ પામ્યું છે તોપણ હસ્તિનાપુર તેના પ્રાચીન ગૌરવનાં સ્મૃતિ ચિન્હો પોતાના ખંડેરમાંથી આપે છે. દુર્ભાગ્યવશે, ભાગીરથીના નીવ્રત રંગના પ્રભાવે, હસ્તિનાપુરનો કેટલોક ભાગ નદીના ગર્ભમાં ગયોછે. શિવલોકના ગગનભેદી પર્વત પ્રાકારને[૬] ભેદી, ગંગાનદી. જે સ્થળે પુણ્ય ભારતક્ષેત્રમાં પેઠીછે તે પવિત્ર સ્થળ હરિદ્વારથી વીશકોષ દક્ષિણે હાલ પણ, હસ્તિનાપુરનાં ધ્વંસાવશિષ્ટ[૭] ચિન્હો જોવામાં આવેછે. પણ તીવ્રતરંગિણી ગંગાના કરાળ ગ્રાસમાંથી તે રહેલાં ચિન્હ રક્ષા પામશે તેની આશા રાખવામાં આવતી નથી.

---

૧ સેનાધિપતિ ૨ આશ્ચર્ય ચકિત ૩ ફેરફાર ૪ સૂર્ય ૫ ગૌરવતા ૬ પથ્થર ૭ નાશ થતાં બાકિ રહેલો.

કુરૂક્ષેત્રના મહાયુદ્ધની ઘટનાની પૂર્વે એ હસ્તિનાપુર સ્થપાયેલ છે એમ સઘળા હીંદુના જાણવામાં હશેજ. એ ભીષણ[1] અને સર્વ નાશકર મહાસંગ્રામ પછી કેટલાક સેંકડો વર્ષ ઉપર એટલે ઘણુંકરી આઠમો વર્ષ ઉપર સુપ્રસિદ્ધ માસીડોનીયન મહાવીર અલેકઝાંડર ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે કેટલાક ગ્રીક પંડિતો હતા. તેઓએ ભારતવર્ષનાં ઘણુંકરી અનેક નગરોનો વૃત્તાંત, પોતપોતાના ગ્રંથમાં લિપિબદ્ધ કરી રાખેલ છે. પણ આશ્ચર્યનો વિષય છે કે હસ્તિનાપુર સંબંધે કોઇ રીતનું વર્ણન તેઓના ગ્રંથમાથી નીકળતું નથી.

મહારાજ હસ્તીના પછી ચંદ્રવંશ વૃક્ષના અજમીઢ, દ્વિમીઢ અને પુરૂમીઢની ત્રણ વિસ્તીર્ણ શાખા બહાર પડી તે ત્રણ શાખા બહુ વિસ્તારવાળી થઇ. પણ તેમાં અજમીઢની શાખા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પામી, બીજી બે શાખાનું વિવરણ પુરાણોમાં માલુમ પડતું નથી.

અજમીઢના વંશમા ચોથો પુરૂષ બાહ્યાશ્વ નામે એક રાજા થયો. તેણે સીંધુ નદીની પાસેના કોઇ પ્રદેશમા પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. બાહ્યાશ્વના મુદગળ, યવીનર વૃહદીપુ સૃંજય અને કાપિલ્ય નામના ધુરંધર પાંચ પુત્રો પેદા થયા. કાંપિલયે કાપિલય નગરને સ્થાપ્યું.

ચંદ્રવંશમાં કુશ નામનો એક રાજા પેદા થયો. તેના દેવતુલ્ય તેજસ્વી ચાર પુત્ર પેદા થયા. જેના નામ કુશિક, કુશનાભ, કુશાંબ અને મૂર્તિમાન હતાં. તે ચાર ભાઇઓમા કુશનાદા અને કુશાબ વધારે પ્રતિષ્ઠાવાળા થયા. જાણવામાં આવેલ છે જે સરિદ્વરા સુરધુનીના તીરે, કુશનાભે, મહોદય નામની નગરી સ્થાપી. કેટલોક કાળ ગયા પછી તે મહોદયના બદલે તેનું નામ કાન્યકુબ્જ કહેવાણું. તે કાન્યકુબ્જ અનેક સમય મોટા ગૌરવ અને સમૃદ્ધિથી વિરાજીત હતું. છેવટે ભારતવિજેતા શાહબુદ્દીનના શાસન કાળમાં તેના અયોગ્ય અધિપતિ કુપુરૂષ જયચાંદ (જયચંદ્ર) ના પ્રાયશ્ચિત્ત સાથે તેના પ્રાચીન ગૌરવનું પર્યવસાન[2] થયું. કાન્યકુબ્જનું એક બીજું પૌરાણિક નામ ગાધિપુર છે.

પુરાણાદિ ગ્રંથમાં જે કૌશાંબી નામના એક પુરાતન નગરનો ઉલ્લેખ છે. તે કૌશાંબીનગરી, ઉપર કહેલા કુશાબ રાજાએ સ્થાપેલી છે. એકવાર તે કૌશાંબીનગર ભારતવર્ષમાં અધિક પ્રતિષ્ઠાવાળું અને વિશેષ ગૌરવવાળું થયું હતું. પણ આજ તે પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનું સ્મૃત્તિ[3] ચિન્હ જોવામા આવતું નથી. તે નગર હાલ ધ્વસ્તાવસ્થાના[4] છે. કેટલાક પુરાતત્વવિત્ અનુમાન ઉપર આધાર રાખી કહેછે જે કનોજથી કેટલેક દૂરે દક્ષિણે ગંગાતીરે શોધ કરવાથી કૌશાંબીનાં ધ્વંસાવસિષ્ઠ ચિન્હ માલુમ પડે તેમ છે.

૧ મહાન ૨ ન્યુનતા ૩ યાદગાર ૪ નાશ પામેલી સ્થિતિ.

વળી મહારાજ કુશના બે પુત્રોએ, ધર્મારણ્ય અને વસુમતી નામના બે પુરો સ્થાપ્યા પણ તેની સ્થાપના માટે સંતોષજનક પ્રમાણ મળતા નથી*

કૌરવ કુળપતિ મહારાજ કુરૂના સુધન્વા અને પરીક્ષિત નામના બે પુત્ર પેદા થયા તેમા સુધન્વના ગોત્રમા મહાવીર જરાસંધ પેદા થયો અને પરીક્ષિતના ગોત્રમાં શાતનુ અને બાલ્હિક પેદા થયા પાડવ અને ધાર્તરાષ્ટ્ર, શાતનુના વંશ ધરો. જરાસંધ પાડવ અને ધાર્તરાષ્ટ્રનો સમકાલીન રાજા હતો જરાસંધની રાજધાની રાજગૃહ નામના શહેરમા હતી

ધાર્તરાષ્ટ્ર તનય દુર્યોધન પ્રાચીન હસ્તિનાપુરમા વાસ કરતો હતો પાડવો તેનાથી જુદા થઇ યમુનાતીરે ઇંદ્રપ્રસ્થમા વસવા લાગ્યા તે ઇંદ્રપ્રસ્થની સ્થાપના પાડવોએ કરી એ નામ અનેક દીવસસુધી સમભાવે ચાલ્યુ આવ્યુ પણ ખ્રીસ્ટીય આઠમા સૈકના મધ્યભાગમા તે નામ બદલાઇ ગયુ અને તેના બદલે તે દીલ્હી નામે કહેવાણુ

વત્રિહુકના પુત્રોએ પાલિત્રોત્ર અને આરોહુર× નામના બે રાજ્ય સ્થાપ્યા તેમા પાલિત્રોત્ર ગંગાની સૈકત ભૂમિ ઉપર અને આરોર સીંધુનદના તીરે આવ્યા હતા એ સઘળા ચંદ્રવંશીય રાજાઓ, મહારાજ યયાતિના પ્રથમ અને છેલ્લા પુત્ર યદુ અને પુરૂનાવંશમા પેદા થયેલ છે યયાતિના બીજા ત્રણ પુત્રના કામોના વિવરણ આપણે આપ્યા નથી હાલ પ્રયોજનવશે તેઓના ચરિત્રના વિવરણ આપવા યોગ્ય છે

---

* ગંગા કૃતાર્તી કારા નામના સ્થાન ચશ એક શીનાતિપિ હાયમા આવી છે જે ધશપાલ નામનો એક રાજા મેશાતીનો અધિપતિ હતો પુરાતત્વવિત ખ્યાત નામ વીલ્ફોર્ડ સાહેબ, પોતાએ બનાવેલ પૌરાણિક ભૂગોળમા એક સ્થળે લખે છે, જે કૌશાબી અલ્લાહાબાદની પાસે છે મહરાજ કુશના ત્રીજા પુત્ર અમૂર્તિરજાએ, ધર્મારણ્યનો અને ચોથા પુત્ર વસુએ વસુમતીની સ્થાપના કરી

अमूर्त रजमो नाम धर्मारण्यं महामतिः । चक्रे पुरवर नाम वसूराजा गिरिव्रजं ॥
एपा वसुमती नाम वमोस्तस्य महात्मनः ॥ रामायण. बालकाड ३२ सर्ग.

× આરોરના આલોર, સીંધુદેશની પ્રાચીન રાજધાની તે સીંધુનદીની એક શાખા ઉપર અવસ્થિત જ્યારે માસીડોનીયન મહાવીર અલેક્ઝાંડર ભરતભૂમિમા આવ્યો ત્યારે તે આરોરનગર બહુ પ્રસિદ્ધ હતુ વાલિહવંશીય રાન તેનો સ્થાપન કર્તા છે ખ્યાતનામા ઇતિહાસવેત્તા અબ્દુલફજલે તે વિવરણ પોતાના ગ્રંથમાં પ્રકટીત કર્યુ છે પણ તે, આરોરને વર્તમાન ડાહ્મ નગર કહી મોટા ભ્રમમા પડયા છે

મહારાજ યયાતિના તે ત્રણ પુત્રોમા અનુ વિશેષ પ્રતિષ્ઠવાળો નીવડયો તેના વંશમા અંગ, વંગ કલિંગ, કૈંમ્ય, અને ગદ્રક વીગેરે કેટલાક મહાપુરૂષો જન્મ્યા તેમા તેઓએ, તેઓના નામાનુસારે એક એક શહેર વસાવ્યુ

નરનાથ યયાતિના બીજા પુત્ર તુર્વસુની કીર્તિનુ કાઇ વિવરણ જોવામા આવતુ નથી માલુમ પડેછે જે તે, ભારતભૂમિનો ત્યાગ કરી, બીજા સ્થળે ઉપનિવિષ્ટ થયો છે તેના ત્રીજા ભાઇ દ્રુહ્યુનાકુળમા ગાધાર અને પ્રચેતા નામના બે રાજાઓ પેદા થયા તેઓએ એક એક રાજ્ય સ્થાપન કર્યુ પૌરાણિક ગાધાર (કદહાર) ગાધારરાજનુ પ્રતિબિંબ છે પ્રચેતાની કીર્તિનુ કોઇ રીતનુ ચિન્હ જોવામા આવતુ નથી માલુમ પડયુ છે જે તેણે મ્લેચ્છ દેશમા પોતાનુ આધિપત્ય જમાવ્યુ હતુ

કવિજર, કેરલ, પાડ અને ચોલ નામના મહારાજ દુષ્યતના ચાર પૌત્ર હતા તેઓએ પ્રત્યેક, પોતપોતાના નામે એક એક રાજ્ય સ્થાપ્યુ

મલબાર ઉપકૂલે પાન્મડળ નામના એક પ્રદેશનુ વિવરણ જોવામા આવેછે તે એમ માલુમ પડેછે જે પાડનો સ્થાપેલ છે પાશ્ચાત્ય ભૂગોલવેત્તા તેને ' રજી યાપાડીયાના " નામે કહેછે હાલનુ તંજાવર તે પાડુમડળની રાજધાની છે

ચોલ, સૌરાષ્ટ્ર દેશમા પ્રસિદ્ધ દ્વારકાની પાસે આવેલ છે આજ પણ તેનુ તેજ નામ કહેવાય છે

ભગવાન મનુ અને બુધથી આરભી, શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સુધીના સૂર્ય અને ચદ્રવંશના રાજાના ચરિતનુ સક્ષિપ્ત સમાલોચન કર્યું વિશાળ પુરાણશાસ્ત્ર સાગરનુ મથન[1] કરવાથી જે દીવસે તેમાથી ઐતિહાસિક રત્ન સમૂહો નીકળશે, તે દીવસે જગતમા એક નવા યુગનો પ્રાદુર્ભાવ[2] થાશે તે દીવસે હીન ભારત, એક નવા જીવનમા ઉજ્જીવિત[3] થાશે પણ તે દીવસ હાલમા નિકટ નથી, લાગી કાળ નિશાનુ[4] વિશાળ રાજ્ય ઓછાકતો ઓછાકતો તે ધીરે ધીરે ભારત વર્ષ તરફ આવેછે ભારતના ભવિષ્ય ગગનમા પ્રાચીદ્વારે તેની ક્ષીણ રશ્મિરેખાપ ઘણા મદભાવે, પ્રતીભાત[5] થતી આવે છે

આજકાલ પુરાણોન ઘણા પ્રચારથી અમરપૂજ્ય આર્ય મહોદયની કીર્તિ ક્રમે ક્રમે પ્રકાશમા આવતી જાય છે તે કીર્તિ, પૌરાણિક જાળમા ઢકાઇ ગઇ છે તે જાળ ઉપાડી લઇ તેમાથી કોઇ એતિહાસિક સત્યનો ઉદ્ધાર કરવા ચેષ્ટા[7] કરતુ નથી એવી ચેષ્ટા કરવાથી ચેષ્ટા ફળવતી થાય તેમા કોઇ રીતનો સદેહ નથી

---

૧ વલોવવુ ૨ જન્મ ૩ ત્યારે જીવતુ, ઉત્તમ પ્રકારના જીવનવાળુ ૪ રાત્રી ૫ કીરણની રેખા ૬ દિપ્તિવાળી ૭ યત્ન

મહારાજ વિક્રમાદિત્યે, પાંડવોની લીલાભૂમિ, ઇંદ્રપ્રસ્થને, તેના પ્રાચીન ગૌરવના ઉંચા પગથીયા ઉપર લાવવા જો ધાર્યું હતે તો અવશ્ય તેનો ઉદ્ધાર કરી શકત પરંતુ તેમ ન કરતા તે સુખવંતના હાથમાથી છોડાવી ઇંદ્રપ્રસ્થનો પોતે ત્યાગ કરી પોતાની નગરી ઉજ્જયનીમા ચાલ્યો આવ્યો ત્યારપછી ક્રમાગત[1] ઇંદ્રપ્રસ્થ, આઠ સૈકાસુધી રાજ્યાસન વિનાનુ રહ્યુ જે ઇંદ્રપ્રસ્થ, પોતાના સૌદર્ય અને ગૌરવે, એકવાર સુરનગરી અમરાવતીનુ સમકક્ષ[2] હતુ, તે ઇંદ્રપ્રસ્થ એ દીર્ઘકાળ વ્યાપી, અરાજકતાથી[3] ક્રમે ક્રમે ભીષણ સ્મશાનક્ષેત્ર જેવુ થઇ ગયુ પણ તેટલામા અનંગપાળ નામના એક રાજાએ સંજીવની[4] સત્તાની સહાયે, ઇંદ્રપ્રસ્થને ફરીથી ઉજ્જીવિત કરી દીધુ અનંગપાળ ક્ષત્રિય હતો, તે પાંડુવંશમા પેદા થયેલ છે એમ ભટ્ટગ્રંથમા લખેલ છે પૂર્વપુરૂષોની મોટી કીર્તિને તેણે ધ્વંસસલિલમાથી[5] ખેંચી કહાડી ખરી પણ તે પ્રાચીન ઇંદ્રપ્રસ્થને અગાઉના ગૌરવમા લાવી શકયો નહિ

પ્રસિદ્ધ રાજાવળી નામના ગ્રંથમા વર્ણવેલ છે જે " ભારતવર્ષના ઉત્તરભાગના કુમાયુન ગિરિવ્રજના સુખવંત નામના એક રાજાએ, તે ગિરિવ્રજ થકી આવી ઇંદ્રપ્રસ્થમા ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ત્યારપછી મહારાજ વિક્રમાદિત્યે, તેને હણી તે નગરનો ઉદ્ધાર કર્યો મહાભારતના યુદ્ધના સમયથી તે આ સમય સુધી ૧૯૬૫ વર્ષ વ્યતીત થયાછે ' તે ગ્રંથમા વળી એક સ્થળે ગ્રંથકારે કહ્યુ છે જે મે, અનેક પૌરાણિક ગ્રંથ જોયાછે, પણ યુધિષ્ઠિર અને પૃથ્વીરાજના મધ્યવર્તી સમયે, દિલ્હી સીંહાસને એકસોથી વધારે ક્ષત્રિય રાજાઓને, બેઠેલા કોઇ ગ્રંથમા જોયા નથી એ એકસો રાજાએ એકંદર દીલ્હી સીંહાસને બેસી, ૪૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેઓના રાજ્યના અવસાને ઇંદ્રપ્રસ્થપુરી સૂર્યવંશીય રાજાના કબજામા ગઇ "

જે દીવસે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે, અભિમન્યુ પુત્ર, પરિક્ષિતના હાથમા રાજ્ય ભાર સોંપી મહાપ્રસ્થાનની યાત્રા કરી તે દીવસથી આરંભીને મહારાજ પૃથ્વીરાજના અભિષેક દિનસુધીમા, ઇંદ્રપ્રસ્થના સીંહાસન ઉપર એકંદર સો રાજાઓ બેઠા હતા

ચંદ્રવંશમા મહારાજ જરાસંધ એક પ્રબળ પરાક્રમી રાજા થયો હતો તે રાજગૃહમા રાજ્ય કરતો હતો ભાગવત મહાપુરાણમા વર્ણવેલ છે જે, જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ અને પૌત્રમાર્જારિ, તે મહાયુદ્ધના સમયે હયાત હતા એટલેકે તેઓ મહારાજ પરીક્ષિતના સમકાલિન હતા મહારાજ જરાસંધ પછી તેના વંશના તેર રાજાઓ, મગધના સીંહાસને બેઠા હતા તે તેર રાજાઓમાથી છેવટના રાજાનુ નામ રિપુંજય હતુ રિપુંજયને, તેના મંત્રી શનકે પદચ્યૂત કર્યા અને

૧ ક્રમસર ૨ બરોબર કરનાર ૩ રાજ્ય વ્યવસ્થા વિના ૪ ફરી જીવન આપનારી

પોતાની પેદાશ છે એમ માનેછે કુશનાથકી મારવાડ અને અબરના રાજાઓની ઉત્પત્તિ છે કુશના વશધર ગણાઇ તેઓ કુશાવહ નામથી પરિચિત છે. એરીતે મારવાડના રાજાઓ રામચદ્રના પુત્ર કુશ થકી પોતાની ઉત્પત્તિ છે એમ માની, પોતે સૂર્યવશીય છે એમ પરિચય આપેછે પણ અનેક હીંદુઓ તે વાત ઠીક નથી એમ માનેછે તેઓ બોલેછે જે મારવાડના રાજાઓ, રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના પૂર્વ પુરૂષ કુશના વશધર છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે

જે દીવસે રવિવશ તિલક શ્રીરામચદ્રે, કઠોર ભ્રાતૃશોકાનલે[1] પોતાના જીવનનુ બળિદાન આપ્યુ તે દીવસથી, જે સઘળા રાજાઓ ક્રમાન્વયેર અયોધ્યાના સીંહાસને બેઠા હતા, તેઓના જીવનચરિતનુ વર્ણન એક માત્ર ભાગવત પુરાણમા સારીરીતે અને ચોખ્ખી રીતે આપેલ છે તેમ પુરાણમા વર્ણવેલ છે જે શ્રીરામચદ્ર પછી ૫૮ રાજાઓ અયોધ્યાના સીંહાસને ક્રમાન્વયે બેઠા તેઓમાથી છેલા વશધરનુ નામ સુમિત્ર–મહારાજ સુમિત્રના પરવર્તી કોઇ રાજાનુ ચરિત, પુરાણોમા માલુમ પડતુ નથી અબરના પ્રસિદ્ધ રાજા પડિતવર જયસીંહે સૂર્યવશની જે વશાવલિના સકલન[2] કરીછે, તેમા લખેલ છે જે મહારાજ સુમિત્ર પછી અનેક રાજાઓ સૂર્યવશમા પેદા થયા છે તે સઘળા રાજાઓ મેવાડના રાણાઓના પૂર્વ પુરૂષ છે

અભિમન્યુ તનય,[4] મહારાજ પરીક્ષિત, પાડવ પ્રવીર મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો ઉત્તરાધિકારી, પરીક્ષિત પછી એકદર ૬૬ રાજાઓ પાડવની લીલાભૂમિ ઇદ્રપ્રસ્થ નગરના સીંહાસને બેઠા હતા તેઓના શેષ ઉત્તરાધિકારીનુ નામ રાજપાલ હતુ. રાજતરગિણીગ્રથ શીવાય, બીજા કોઇ ગ્રથમા તે રાજાઓનુ સ્ફુટ વર્ણન જોવામા આવતું નથી રાજપાળ, મહારાજ વિક્રમાદિત્યનો સમસામયિક હતો એમ કહેવાય છે જે મહારાજ રાજપાળે કુમાયુન ઉપર હુમલો કર્યો તેમા, કુમાયુનના અધિપતિ સુખવંત રાજાથી તે હણાયો વિજયી સુખવત, ફતેહનાહર્ષમા ફુલાઇ, પોતાના દેશવૈરી રાજપાળની ઇદ્રપ્રસ્થ નગરી હસ્તગત[5] કરવાના અભિપ્રાયે, તે દેશતરફ આવ્યો હતો. સુખવતે, રાજપાળની રાજધાની હસ્તગત કીધી ખરી, પણ તે અધિકદિન કબજામા રાખી ભોગવી શકયો નહિ, થોડા સમયમા તે વિક્રમાદિત્યના પ્રચડ વિક્રમબળે તે પ્રદેશમાથી ચાલ્યો ગયો.

રાજ ચક્રવર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યે કુમાયુનપતિ, સુખવતના ગ્રાસમાથી ઇદ્રપ્રસ્થપુરીનો ઉદ્ધાર કર્યો ખરો, પણ તેની પુર્વ શોભાનો તે પુનરૂદ્ધાર કરી શકયો નહિ

૧ શોકનો અગ્નિ ૨ ક્રમસર ૩ સંગ્રહ ૪ પુત્ર ૫ તાબે.

મહારાજ વિક્રમાદિત્યે, પાડવોની લીલાભૂમિ, ઇદ્રપ્રસ્થને, તેના પ્રાચીન ગૌરવના ઉચા પગથીયા ઉપર લાવવા જો ધાર્યું હતે તો અવશ્ય તેનો ઉદ્ધાર કરી શકત પરંતુ તેમ ન કરતા તે સુખવતના હાથમાથી છોડાવી ઇદ્રપ્રસ્થનો પોતે ત્યાગ કરી પોતાની નગરી ઉજ્જયનીમા ચાલ્યો આવ્યો ત્યારપછી ક્રમાગત[1] ઇદ્રપ્રસ્થે, આઠ સૈકાસુધી રાજ્યાસન વિનાનુ રહ્યુ જે ઇદ્રપ્રસ્થ, પોતાના સૌદર્ય અને ગૌરવે, એકવાર સુરનગરી અમરાવતીનુ સમકક્ષ[2] હતુ, તે ઇદ્રપ્રસ્થ એ દીર્ઘકાળ વ્યાપી, અનાજકતાથી[3] ક્રમે ક્રમે ભીષણ સ્મશાનક્ષેત્ર જેવુ થઇ ગયુ પણ તેટલામા અનગપાળ નામના એક રાજાએ સજીવની[4] મત્તાની સહાયે, ઇદ્રપ્રસ્થને ફરીથી ઉજ્જીવિત કરી દીધુ અનગપાળ ક્ષત્રિય હતો, તે પાડુવશમા પેદા થયેલ છે એમ ભટ્ટગ્રથમા લખેલ છે પૂર્વપુરૂષોની મોટી કીર્તિને તેણે ધ્વસસલિલમાથી[5] ખેચી કહાડી ખરી પણ તે પ્રાચીન ઇંદ્રપ્રસ્થને અગાઉના ગૌરવમાં લાવી શકયો નહિ

પ્રસિદ્ધ રાજાવળી નામના ગ્રથમા વર્ણવેલ છે જે “ ભારતવર્ષના ઉત્તરભાગના હુમાયુન ગિરિરાજના સુખવત નામના એક રાજાએ, તે ગિરિરાજ થકી આવી ઇંદ્રપ્રસ્થમા ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ત્યારપછી મહારાજ વિક્રમાદિત્યે, તેને હણી તે નગરનો ઉદ્ધાર કર્યો મહાભારતના યુદ્ધના સમયથી તે આ સમય સુધી ૧૯૯૫ વર્ષ વ્યતીત થયાછે ' તે ગ્રથમા વળી એક સ્થળે ગ્રથકારે કહ્યુ છે જે મે, અનેક પૌરાણિક ગ્રથ જોયાછે, પણ યુધિષ્ઠિર અને પૃથ્વીરાજના મધ્યવર્તી સમયે, દિલ્હી સીંહાસને એકસોથી વધારે ક્ષત્રિય રાજાઓને, બેઠેલા કોઇ ગ્રથમા જોયા નથી એ એકસો રાજાએ એકદર દીલ્હી સીંહાસને બેસી, ૪૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેઓના રાજ્યના અવસાને ઇદ્રપ્રસ્થપુરી સૂર્યવંશીય રાજાના કબજામા ગઈ ”

જે દીવસે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે, અભિમન્યુ પુત્ર, પરિક્ષિતના હાથમા રાજ્ય ભાર સોપી મહાપ્રસ્થાનની યાત્રા કરી તે દીવસથી આરભીને મહારાજ પૃથ્વીરાજના અભિષેક દિનસુધીમા, ઇદ્રપ્રસ્થના સીંહાસન ઉપર એકદર સો રાજાઓ બેઠા હતા

ચદ્રવશમા મહારાજ જરાસધ એક પ્રબળ પરાક્રમી રાજા થયો હતો તે રાજગૃહમા રાજ્ય કરતો હતો ભાગવત મહાપુરાણમા વર્ણવેલ છે જે, જરાસધનો પૂત્ર સહદેવ અને મૈત્રમાર્જારિ, તે મહાયુદ્ધના સમયે હયાત હતા એટલેકે તેઓ મહારાજ પરીક્ષિતના સમકાલિક હતા મહારાજ જરાસધ પછી તેના વશના તેર રાજાઓ, મગધના સીંહાસને બેઠા હતા તે તેર રાજાઓમાથી છેવટના રાજાનુ નામ રિપુજય હતુ. રિપુજયને, તેના મત્રી શનકે પદચ્યૂત કર્યો અને

૧ ક્રમસર ૨ બરોબર કરનારૂં ૩ રાજ્ય વ્યવસ્થા વિના ૪ ફરી જીવન આપનારી

પોતાની પેદાશ છે એમ માનેછે કુશનાથકી મારવાડ અને અંબરના રાજાઓની ઉત્પત્તિ છે કુશના વંશધર ગણાઇ તેઓ કુશાવહુ નામથી પરિચિત છે. એરીતે મારવાડના રાજાઓ રામચંદ્રના પુત્ર કુશ થકી પોતાની ઉત્પત્તિ છે એમ માની, પોતે સૂર્યવંશીય છે એમ પરિચય આપેછે પણ અનેક હીંદુઓ તે વાત ઠીક નથી એમ માનેછે તેઓ બોલેછે જે મારવાડના રાજાઓ, રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના પૂર્વ પુરૂષ કુશના વંશધર છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે.

જે દીવસે રવિવંશ તિલક શ્રીરામચંદ્રે, કઠોર ભ્રાતૃશોકાનલે[1] પોતાના જીવનનુ બલિદાન આપ્યુ તે દીવસથી, જે સઘળા રાજાઓ, ક્રમાન્વયે[2] અયોધ્યાના સીંહાસને બેઠા હતા, તેઓના જીવનચરિતનુ વર્ણન એક માત્ર ભાગવત પુરાણમા સારીરીતે અને ચોખ્ખી રીતે આપેલ છે તેમ પુરાણમા વર્ણવેલ છે જે શ્રીરામચંદ્ર પછી ૫૮ રાજાઓ અયોધ્યાના સીંહાસને ક્રમાન્વયે બેઠા. તેઓમાથી છેલા વંશધરનુ નામ સુમિત્ર–મહારાજ સુમિત્રના પરવર્તી કોઇ રાજાનું ચરિત, પુરાણોમા માલુમ પડતુ નથી. અંબરના પ્રસિદ્ધ રાજા પંડિતવર જયસીંહે સૂર્યવંશની જે વંશતાલિકા સંકલન[3] કરીછે, તેમા લખેલ છે જે મહારાજ સુમિત્ર પછી અનેક રાજાઓ સૂર્યવંશમા પેદા થયા છે તે સઘળા રાજાઓ મેવાડના રાણાઓના પૂર્વ પુરૂષ છે

અભિમન્યુ તનય,[4] મહારાજ પરીક્ષિત, પાંડવ પ્રવીર મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો ઉત્તરાધિકારી, પરીક્ષિત પછી એકંદર ૬૬ રાજાઓ પાંડવની લીલાભૂમિ ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરના સીંહાસને બેઠા હતા તેઓના શેષ ઉત્તરાધિકારીનું નામ રાજપાલ હતુ. રાજતરંગિણીગ્રંથ શીવય, બીજા કોઇ ગ્રંથમા તે રાજાઓનું સ્ફુટ વર્ણન જોવામા આવતું નથી રાજપાળ, મહારાજ વિક્રમાદિત્યનો સમસામયિક હતો. એમ કહેવાય છે જે મહારાજ રાજપાળે કુમાયુન ઉપર હુમલો કર્યો તેમા, કુમાયુનના અધિપતિ સુખવંત રાજાથી તે હણાયો વિજયી સુખવંત, કૌતુહલાકર્ષમાં ફુલાઇ, પોતાના દેશવૈરી રાજપાળની ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી હસ્તગત[5] કરવાના અભિપ્રાયે, તે દેશતરફ ચાલ્યો હતો. સુખવંતે, રાજપાળની રાજધાની હસ્તગત કીધી ખરી, પણ તે અધિકદિન કબજામા રાખી ભોગવી શક્યો નહિ, થોડા સમયમા તે વિક્રમાદિત્યના પ્રચંડ વિક્રમબળે તે પ્રદેશમાથી ચાલ્યો ગયો.

રાજ ચક્રવર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યે કુમાયુનપતિ, સુખવંતના ગ્રાસમાથી ઇંદ્રપ્રસ્થપુરીનો ઉદ્ધાર કર્યો ખરો, પણ તેની પુર્વ શોભાનો તે પુનરૂદ્ધાર કરી શક્યો નહિ

૧ શોકરૂપી અગ્નિ ૨ ક્રમસર ૩ સંગ્રહ ૪ પુત્ર ૫ તાબે.

જે મહાવીર જંગીઝખાંના પ્રચંડ વીર્યાનળે એકવાર અડધું જગત્ ઉદ્દીપિત થઇ ગયું હતું તે જંગીસખાં પોતે, કેયાનનો વંશધર છે એમ પરિચય[1] આપતો હતો.

પુરાણમાં જે તક્ષક અને નાગજાતિનું વિવરણ માલુમ પડેછે. તે ઉપર કહેલ નાગસના વંશમાહે ઉત્પન્ન થયેલ જાતિ હોય એમ લાગેછે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા દીગાયન, તક્ષક ને તકસુક મોગલના નામે કહેલ છે.

પૈરાણિક ચંદ્રવંશની પેદાશના વિવરણ સાથે, તાતારના ઉપર કહેલ ચંદ્ર વંશની પેદાશના વિવરણનો મુકાબલો થયો. તે મુકાબલો કરવામાં સ્થાને સ્થાને, તેઓનું પરસ્પર સાદૃશ્ય જોવામાં આવ્યું. પણ તે સાદૃશ્ય કેવી રીતનું છે તે ક્રમે ક્રમે જોવાનું છે. પહેલા આપણે, પ્રત્યેકના ગોત્રપતિના સંભવના અને તેઓના પ્રાચીન દેવતત્વના વિષયનું અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત છીએ.

પ્રથમ–પૈરાણિક ભગવાન વૈવસ્વત મનુની પુત્રી ઇલા એકવાર વનમાર્ગે વિચરણ કરતી હતી એટલામાં ચંદ્ર તનય બુધસાથે તેની મુલાકાત થઇ. બુધે તેને પત્ની કરી લીધી. અને તે એના સંમીલનથી ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિ થઇ.

દ્વિતીય–ચીનના પ્રથમ નૃપતિ યુ (આયુ) નું જન્મવૃત્તાંત–એકવાર કોઇ શ્રીમતિની, ફરતાં ફરતાં ફો (બુધ) ગ્રહની સંમુખે ઉપસ્થિત થઇ. ફોએ બલ પૂર્વક તે સ્ત્રીનો ઉપભોગ કર્યો. થોડા દિવસમાં તે સ્ત્રીને, ગર્ભલક્ષણ જણાવવા લાગ્યાં. ક્રમે તે સ્ત્રીને પેટે એક પુત્ર પેદા થયો. તે પુત્રનું નામ યુ હતું તે યુજ ચીનદેશના પ્રથમ રાજવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા. ક્રાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વે ૨૨૦૭ વર્ષ ઉપર ચીનના નવ પ્રદેશ કરી, યુએ રાજ કરવું શરૂ કર્યું.

આ ક્ષણે સુસ્પષ્ટ માલુમ પડેછે જે તાતારીય આય, ચીનનો યુ અને પૈરાણિક આયુ. તે ત્રણે જાતના ચંદ્રવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા એકજ છે. પૈરાણિ ચંદ્ર તનય બુધના ચરિત્રના માત્ર છાપા લઇ ચીનના લોકોએ અને તાતારના લોકોએ પોતાના ચંદ્રવંશની વર્ણના કરેલ છે.

વળી ભગવાન બુધે, જે ધર્મનો પ્રચાર કરેલ છે, તે ધર્મ, તે સમયની અનેક જાતિનો મુખ્ય ધર્મ થઇ પડયો હતો. અનેક દિનસુધી તે ધર્મનું તેઓએ સમભાવે પ્રતિપાલન કર્યું. જ્યારે ક્રમે ક્રમે સૂર્યોપાસક, પ્રચંડ પરાક્રમથી પેદા થયા ત્યારે બુધની ધર્મ પ્રતિપાલના અને ઉપાસના એકદમ બદલાઇ ગઇ.

પ્રચરિત બુધ ધર્મ બદલાઇ છેવટે શાંતિમય જૈનધર્મમાં તે પરિણામ પામ્યો.

૧ ઓળખાણ.

આચાર વ્યવહાર સાથે રજપુત જાતિના આચાર વ્યવહારનું કેવી રીતનું સાદૃશ્ય છે તેનું પણ સમાલોચન કરવાનો અમારો મુખ્ય હેતુછે

જે સઘળી જાતને અમે અનાર્ય કહી આ પ્રસ્તાવમા લખેલ છે તે જાતિ, અશ્વ, તક્ષક અને જીત વંશમાથી પેદા થયેલ છે. એ જાતિના પૌરાણિક ઉદ્ભવ સાથે, વંશવિવરણ સાથે, આચાર વ્યવહાર વીગેરે સાથે આર્યજાતિના ઉપરના વિષયનો સંબંધ અને સાદૃશ્ય જોતાં સર્વને માલુમ પડશે કે તે બન્ને જાતિ એકજ વંશની છે

તે અનાર્ય જાતિઓ ભારતમા બરાબર કયા સમયે આવી તેનો નિશ્ચય કરવા દુષ્કર છે પણ તેઓ કયા દેશમાથી આવ્યા, ભારતભૂમિમા વસ્યા તેનું નિરૂપણ કરવામા કોઇરીતની આપત્તિ નથી

જે તાતાર વ મોગલ જાતિનુ વિવરણ, ભારત ઇતિહાસમા પર્યાપ્ત પરિમાણે વર્ણવેલ છે, જેના કુલતિલક નૃપતિઓએ ભારતભૂમિને, એક માત્ર ભૂવિલાસમા, હાલકડોલક સ્થિતિમા આણી હતી તેઓ પણ તે અનાર્યવંશની પેદાશના હતા પ્રખ્યાત નામવાળા આબુલગાજીએ ઉપર કહેલ મોગલ અને તાતારની પેદાશ માટે જે લખેલું છે તેની પર્યાલોચના આ સ્થળે કરવી યોગ્ય છે

આબુલગાજીએ કહેલ છે જે, મહાપુરૂષે, તાતારવંશની સ્થાપના કરીછે તેનું નામ મોગલ તે મોગલનો અગુજ નામનો એક પુત્ર હતો. તેજ તાતાર અને મોગલકુળનો ખરો પ્રતિષ્ઠાતા હતો

તે અગુજના છ પરાક્રમી પુત્રો પેદા થયા, તેમાથી પહેલાનું અને બીજાનું નામ કાયન અને આય હતુ તે કાયન અને આય, સૂર્ય વ ચંદ્ર સરખા હતા એમ તેઓના કુલાખ્યાન ગ્રંથમા લખેલ છે વાચનાર! વિવેચન કરી જોશો! જે "આય" શબ્દ આયુનો અપભ્રંશ કહેવાય કે નહિ!

તાતારના લોકોએ આયને પોતાનો ગોત્રપતિ કહેલો છે અને પોતે ચંદ્ર વંશીય છે એમ માનેછે અગાઉ આપણે કહી ગયા જે તાતારના લોકના મતમા આય ચંદ્ર ગણ્યો છે એટલેકે તેઓ ચંદ્રવંશની પેદાશના છે એમ તેઓ કહે તેમા વિચિત્રતા શી છે?

તાતારના આયનો જુલદ્દુન નામનો એક પુત્ર થયો હતો, તે જુલદ્દુનના પુત્રનું નામ હય હતુ તે હયથી ચીનનું પ્રથમ રાજકુલ પેદા થયુ છે.

આયથકી નવમો રાજા એલખાં નામે તેના વંશમા પેદા થયો. એ એલખાંનના કેયાન અને નાગસ નામના બે પુત્ર પેદા થયા. તેનાજ વંશો વ્યાપક થઇ ભારતભૂમિમાં ઉતરેલ છે

જે મહાવીર જગીઝખાંના પ્રચંડ વીર્યાનળે એકવાર અડધુ જગત્ ઉદ્દીપિત થઈ ગયું હતુ તે જગીસખા પોતે, કેયાનનો વંશધર છે એમ પરિચય[1] આપતો હતો.

પુરાણુમા જે તક્ષક અને નાગજાતિનું વિવરણુ માલુમ પડેછે. તે ઉપર કહેલ નાગમના વંશમાહે ઉત્પન્ન થયેલ જાતિ હોય એમ લાગેછે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા દીગાયન, તક્ષક ને તકયુક મોગલના નામે કહેલ છે.

પૌરાણિક ચંદ્રવંશની પેદાશના વિવરણુ સાથે, તાતારના ઉપર કહેલ ચંદ્ર વંશની પેદાશના વિવરણુનો મુકાબલો થયો તે મુકાબલો કરવામા સ્થાને સ્થાને, તેઓનું પરસ્પર સાદૃશ્ય જોવામા આવ્યુ પણુ તે સાદૃશ્ય કેવી રીતનું છે તે ક્રમે ક્રમે જોવાનું છે. પહેલા આપણે, પ્રત્યેકના ગોત્રપન્નિના સંભવના અને તેઓના પ્રાચીન દેવતત્વના વિષયનુ અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત છીએ.

પ્રથમ–પૌરાણિક ભગવાન વૈવસ્વત મનુની પુત્રી ઇલા એકવાર વનમાર્ગે વિચરણુ કરતી હતી એટલામા ચદ્ર તનય બુધમાથે તેની મુલાકાત થઇ. બુધે તેને પત્ની કરી લીધી. અને તે બેના સંમીલનથી ચદ્રવંશની ઉત્પત્તિ થઇ

દ્વિતીય–ચીનના પ્રથમ નૃપતિ યુ (આયુ) નું જન્મવૃત્તાન્ત–એકવાર કોઇ શ્રીમતિની, ફરતા ફરતાં ફો (બુધ) ગ્રહની સંમુખે ઉપસ્થિત થઇ. ફોએ બલ પૂર્વક તે સ્ત્રીનો ઉપભોગ કર્યો થોડા દિવસમા તે સ્ત્રીને, ગર્ભલક્ષણુ જણાવવા લાગ્યા ક્રમે તે સ્ત્રીને પેટે એક પુત્ર પેદા થયો તે પુત્રનુ નામ યુ હતું તે યુજ ચીનદેશના પ્રથમ રાજવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા ક્રાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વે ૨૨૦૭ વર્ષ ઉપર ચીનના નવ પ્રદેશ કરી, યુએ રાજ કરવુ શરૂ કર્યું ·

આ ક્ષણે સુસ્પષ્ટ માલુમ પડેછે જે તાતારીય આય, ચીનનો યુ અને પૌરાણિક આયુ તે ત્રણે જાતના ચદ્રવંશનો પ્રતિષ્ઠતા એકજ છે. પૌરાણિ ચદ્ર તનય બુધના ચરિત્રના માત્ર છાપા લઇ ચીનના લોકોએ અને તાતારના લોકોએ પોતાના ચદ્રવંશની વર્ણના કરેલ છે.

· વળી ભગવાન બુધે, જે ધર્મનો પ્રચાર કરેલ છે, તે ધર્મ, તે સમયની અનેક જાતિનો મુખ્ય ધર્મ થઇ પડયો હતો. અનેક દિનસુધી તે ધર્મનું તેઓએ સમ ભાવે પ્રતિપાલન કર્યું જ્યારે ક્રમે ક્રમે સૂર્યોપાસક, પ્રચંડ પરાક્રમથી પેદા થયા ત્યારે બુધની ધર્મ પ્રતિપાલના અને ઉપાસના એકદમ બદલાઇ ગઇ.

પ્રચરિત બુધ ધર્મ બદલાઇ છેવટે શાંતિમય જૈનધર્મમાં તે પરિણામ પામ્યો.

---

૧ ઓળખાણ.

આચાર વ્યવહાર સાથે રજપુત જાતિના આચાર વ્યવહારનું કેવી રીતનું સાદૃશ્ય છે તેનું પણ સમાલોચન કરવાનો અમારો મુખ્ય હેતુછે.

જે સઘળી જાતને અમે અનાર્ય કહી આ પ્રસ્તાવમાં લખેલ છે તે જાતિ, અશ્વ, તક્ષક અને જીત વંશમાંથી પેદા થયેલ છે. એ જાતિના પૌરાણિક ઉદ્ભવ સાથે, વંશાવિવરણ સાથે, આચાર વ્યવહાર વીગેરે સાથે આર્યજાતિના ઉપરના વિષયનો સંબંધ અને સાદૃશ્ય જોઇ સર્વને માલુમ પડશે કે તે બન્ને જાતિ એકજ વંશની છે.

તે અનાર્ય જાતિઓ ભારતમાં બરાબર કયા સમયે આવી તેનો નિશ્ચય કરવો દુષ્કર છે. પણ તેઓ કયા દેશમાંથી આવ્યા, ભારતભૂમિમાં વસ્યા તેનું નિરૂપણ કરવામાં કોઇરીતની આપત્તિ નથી.

જે તાતાર વ મોગલ જાતિનું વિવરણ, ભારત ઇતિહાસમાં પર્યાપ્ત પરિમાણે વર્ણવેલ છે, જેના કુલતિલક નૃપતિઓએ ભારતભૂમિને, એક માત્ર ભૂ નિવાસમાં, હાલકડોલક સ્થિતિમાં આણી હતી તેઓ પણ તે અનાર્યવંશની પેદાશના હતા. પ્રખ્યાત નામવાળા આબુલગાજીએ ઉપર કહેલ મોગલ અને તાતારની પેદાશ માટે જે લખેલું છે તેની પર્યાલોચના આ સ્થળે કરવી યોગ્ય છે.

આબુલગાજીએ કહેલ છે જે, મહાપુરૂષે, તાતારવંશની સ્થાપના કરીને તેનું નામ મોગલ. તે મોગલનો અગુજ નામનો એક પુત્ર હતો. તેજ તાતાર અને મોગલકુળનો ખરો પ્રતિષ્ઠાતા હતો.

તે અગુજના છ પરાક્રમી પુત્રો પેદા થયા, તેમાંથી પહેલાનું અને બીજાનું નામ કાયન અને આય હતું. તે કાયન અને આય, સૂર્ય વ ચંદ્ર સરખા હતા એમ તેઓના કુલાખ્યાન ગ્રંથમા લખેલ છે. વાંચનાર ! વિવેચન કરી જોશો ! જે " આય " શબ્દ આયુનો અપભ્રંશ કહેવાય કે નહિ !

તાતારના લોકોએ આયને પોતાનો ગોત્રપતિ ઠેરવેલો છે અને પોતે ચંદ્રવંશીય છે એમ માનેછે. અગાઉ આપણે કહી ગયા જે તાતારના લોકના મતમાં આય ચંદ્ર સરખો છે. એટલેકે તેઓ ચંદ્રવંશની પેદાશના છે એમ તેઓ કહે તેમાં વિચિત્રતા શી છે !

તાતારના આયનો જુલદ્રુમ નામનો એક પુત્ર થયો હતો, તે જુલદ્રુમના પુત્રનું નામ હય હતું તે હયથી ચીનનું પ્રથમ રાજકુલ પેદા થયું છે.

આયથકી નવમો રાજા એલખાં નામે તેના વંશમાં પેદા થયો. એ એલખાંનના કેયાન અને નાગસ નામના બે પુત્ર પેદા થયા. તેનાજ વંશો વ્યાપક થઇ ભારતભૂમિમાં ઉતરેલ છે.

રાજકુળમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી ગયા તેનું વિવરણ હવે પછી અપાશે. હવે આર્ય વીરરજપુતોનો ધર્મ, સમાજ, નીતિ, વ્યવહારનીતિની સાથે, અને શાકદ્વીપના રાજકૂળના ધર્મ, વ્યવહાર. નીતિ, સમાજનીતિનો મુકાબલો કરી તે બન્નેના વચ્ચે કેટલી એકમેકતા છે તે દેખાડી આપવું યોગ્ય ગણાશે; તે સાદશ્ય એવું ગાઢ છે જે તેનું અનુશીલન[1] કરતાં તે સઘળી જાતિ અભિન્ન છે એમ સહેલાઇથી માલુમ પડે તેવું છે.

વેશવિન્યાસ–પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા ટસીટસે કહેલ છે જે જર્મનો લાંબા અને શ્લથ[2] કપડાં પહેરતા હતાં. તેઓ શય્યામાંથી ઉઠતાંજ શરીરને ધૌત[3] કરતા હતા. કોઇ દીવસ કેશશ્મશ્રુ કહડાવતા નહિ હતા. તેઓનો કેશકલાપ,[4] એક વેણીમાં બાંધેલો ગુચ્છાકારે માથા ઉપર ગ્રંથિબદ્ધ[5] રહેતો હતો.

એ સમયે, જર્મનો જો, હિમ પ્રધાન પ્રદેશમાં વાસ કરતા હોય તો ઉપરના વર્ણનમાં કહેલ આચરણ અને વેશવિન્યાસ, તે પ્રદેશનો ઉપયોગી તેને થાય નહિ* અવશ્ય તેઓ એશીયાના ગ્રીષ્મ પ્રધાન પ્રદેશથી તે સઘળો આચાર વ્યવહાર શીખ્યા હોય તેમ લાગે છે.

દેવવંશ–ટુઇષ્ટ (મંગળ×) અને આર્થા+ (પૃથ્વી) પ્રાચીન જર્મનોની દેવતા સ્વરૂપે હુતી. તેઓના મતમાં ભગવાન મન્સના ઔરસે આર્થાના ગર્ભે ટુઇષ્ટનો જન્મ થયો.

---

૧ અવગાહન ૨ જાડા ૩ ધોવું, સાફ કરવું ૪ અંબોડો ૫ ગાઠવાળો.

* એ શિવાય, તેઓની નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાનું વિવરણ મળી આવેછે તેથી માલુમ પડેછે જે તેઓ શાકદ્વીપીય જીત, કાનિ, કીંબી, ટેબી વીગેરે જાતિના સાથે એક વંશ સંભૂત ગણાયા છે. ટેક્ષમીસે જર્મનને એક મૌલિક જાતિ ગણીછે. એશીયાના ઉષ્ણ પ્રધાન દેશમાં તેઓનો આદિમ નિવાસ છે એમ તેણે સ્પષ્ટરીતે જોકે લખ્યુ નથી તોપણ તેણે તે સંબંધે કિંચીત લખ્યુંછે જે જર્મનદેશમાં વાસ કરવાથી અંગ પ્રત્યંગ વિકૃત થાય છે તે જર્મનીના માટે એશીયાનો શિતોષ્ણ પ્રદેશ ત્યાગ કરવો તે શુ અક્કલવાળાનું કામ છે ? તેથા નિઃસંદિગ્ધરિત્તે બોલી શકાય છે જે એશીયાનો હરકોઇ દેશ જર્મનનો આદિ ગનિ વાસ હતો એમ ટસીટસ જાણતો હતો.

× હીંદુશાસ્ત્રના મતમાં મંગળ પૃથ્વાથી ઉત્પન્ન થયોછે. उपेंद्रबीजात्पृथिव्यांतु मंगलःसमजायत ॥ ब्रह्मवैवर्तपुराणं. બીજા પુરાણોમા મગળને ધરણીપુત્ર કહેલ છે.

\+ ખ્રીસ્ટીય પાચમા સૈકામાં શાચીંદ્રપુર (મસાલપુર) માં જીત જાતિનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના રાજ્યનુ થોડું વિવરણ કરનારી એક શિલાલીપિ હાથ લાગીછે. તે લિપિના એક સ્થળે તે ટુધષ્ટ કુલોદ્ભવ હતો એમ વર્ણવેલ છે ત્યારે એ કયો ટુધષ્ટ ?

જર્મનોએ, ટુઇઇ (મગળ)ને અને લોપેન (બુધ)ને એકગણી મોટી ભુલ કરી દીધી છે

પૂજાવિધિ—સ્કંદનાભ (સ્કેંડીનેવીયા) દેશમા જીત નામે એક મહા પરાક્રમી જાતિ વાસ કરતી હતી તેનો વંશ અનેક શાખા પ્રશાખામા વિભક્ત થયો હતો તે શાખા પ્રશાખામા શેવારોવીઓ અત્યંત પ્રતિષ્ઠાવાળા હતા તે લોકો ભગવતી પૃથ્વીની* પૂજા કરતા હતા અને તેને સંતોષિત કરવાને માટે તેઓ નરબલિનો ઉત્સર્ગ કરતા હતા તેઓના ગ્રંથમા વળી લખેલ છે જે તેઓના આરાધ્ય દેવના વસુમતીનો રથ, એક ગાયથી વહિત થતો હતો

શેવીઓ અત્યંત મૂર્તિપૂજક હતા, તેઓ આર્યાનુ[1] પૂજન કરતા ન્હોતા, પણ ઇંગી નામની દેવી જેને હીંદુશાસ્ત્ર ઇશાની વા ગૌરી કહેછે તેની પૂજા કરતા હતા તે ઇશી, પ્રાચીન મિશ્રદેશની આરાધ્ય દેવી હતી મીસરદેશીઓ કેવળ ઇશીની પૂજા કરતા હતા નહિ પણ તેઓ યુગલ મૂર્તિ ઓશીરીશ અને ઇશી (હરગૌરી) ની પૂજા કરતા હતા ઉદેપુરના વિશાળ સરોવર ઉપર આજપણ ભગવતી ઇશાની (ઇશી) ની મૂર્તિ છે તેની ચાલતી પૂજા પદ્ધતિ જોતા માલુમ પડેછે જે તેવી પૂજાપદ્ધતિ એકવાર મિશ્રદેશમાં ચાલતી હતી. ઐતિહાસિક પ્રવર હીરોડોટસના વર્ણનથી એ પૂજાપદ્ધતિનો સ્પષ્ટ દાખલો મીળી આવેછે

વીરવ્યવહાર—ભુવનવિખ્યાત યદુકુળમા બાહુસ્વ નામનો એક મહા તેજસ્વી પ્રચંડ રાજા પેદા થયો હતો તેના વંશજો, સીંધુનદના પારને ઓળંગી ભારત ભુમિના દૂર પ્રદેશમા વિસ્તાર પામ્યા હતા, તે ક્ષત્રિય કુમારોનો તે સમયનો જેવો આચાર વ્યવહાર હતો તેવોજ જીત, શેવી અને સ્કંદનાભના વાસીઓનો હતો એમ કહેવાય છે જે તે શેવીજીત અને સ્કંદનાભના વાસીઓ ભગવાન હરિકુલેશx

---

૧ એક દેવી,

* હીંદુશાસ્ત્રમા ભગવતી પૃથ્વી પણ વિશેષ પુજનીય ગણી છે તે વાત હીંદુ સંતાનના જાણવામા હશે ખરો ખુદ દિલીપે તેની જુદા જુદા પ્રકારે પૂજા કરીને ગાયને રૂપ કામધેનુરૂપમા પણ ગણેલ છે.

पयोधरीभूतचतु समुद्रा जुगोपगोरूपधरामिवोर्वी रघुवंश

x ભીમના હરકયુલીસ સાથે ભારતના હરિકુલેશ (બલદેવ) નુ એક વિષયમા સાદ્રશ્ય જોવામા આવે છે મહાત્મા ટોડસાહેબે તે બેને એકજ દેવ ગણેલા છે તે વાત તથા ટોડસાહેબના અનુમાન યુક્તિયુક્ત છે તેણે હરકયુલીસ અને હરિકુલેશ (બલદેવ) નું સાદ્રશ્ય પ્રતિપાદન કરવા માટે જે પ્રમાણ બતાવેલા છે, તે પ્રમાણનો અહીં ઉતારો કરી ગ્રંથની વૃદ્ધિ કરવનું મને યુક્ત લાગતું નથી

(હરકયુલીસ) ટુઇસ્ટ અને ઓધનનો સ્તુતિવાદ કરતા કરતા તેઓની ધ્વજા હાથમા લઇ યુદ્ધમા જતા હતા અને પાસેનાને અને દૂરનાને મારવા માટે હથી યારમા તેઓ મગદળ અને શૂળનો વ્યવહાર કરતા હતા

આર્યો જેમ ત્રિમૂર્તિની આરાધના કરતા હતા તેમ સ્કંદનાભ દેશવાસીઓ ત્રિમૂતિની આરાધના કરતા હતા થર, ઓથીન અને યાફ્રી નામની ત્રિમૂર્તિનું* તેઓ આરાધન કરતા હતા તે ત્રિમૂર્તિ ત્રિગુણાત્મિકા[1] હતી તે પ્રમાણેની ઉપાસના પણ રોવીલોકો પોતાના મદિરમા કરતા હતા

વસતઋતુના સમાગમે જ્યારે પૃથ્વી નવા જીવને જીવિત થાતી ત્યારે સ્કદ નાભવાસીઓ ફ્રેયાનો મહોત્સવ કરતા હતા તેઓ તે દેવતાની સમક્ષ વન્યવરાહ[2] ને બલીદાનમા આપતા હતા

હરવનિતા વાસતીદેવી, રજપુતની આરાધ્યદેવી વસતકાલના સમાગમે રજ-પુતરાજાઓ સૈન્ય સામતસાથે શીકારને માટે બહાર જાતા અને વરાહનો શીકાર કરી તેનુ માસ ખાતા તેઓ તે દીવસે, પોતાના જીવનની મમતા છોડી શીકાર કરતા હતા તે દીવસે તેઓ સારા શુ ન જોતા હતા

કુનર કાર્તિકસ્વામી રજપુતોનો દેવ સેનાપતિ હીદુઓના પુરાણમા તે ષડાનન કહેવાય છે શાકસેન લોકનો દેવ પણ ષડાનન છે શાકસેન કાતિ સૈવી, જીત અને કેબ્રી લોકો, તે ષડાનનને, યુદ્ધદેવ ગણી પૂજતા હતા

વીરાચારી રજપુતો, મૃગ, વરાહ, હસ, જગલી કુકડાનો શીકાર કરી, તેનુ માસ ભક્ષણ કરતા હતા ઘોડો, સૂર્ય, અને તલવાર તેઓના ઉપાસ્ય દેવછે બ્રાહ્મણની શાતીમય કથાના કરતા ભાટની વીરરસમય કથા ઊપર તેઓની વિશેષ ભક્તિ છે તે ભક્તિ અચળ અને અટલ છે ને તેઓના જીવનનુ મૂળમત્ર સ્વરૂપ જે દીવસે તે ભક્તિનો વિલોપ થાશે તે દીવસેજ આ વિશ્વમાથી રજપુત નામ ઉડીજાશે હાલ પણ તે દૂરના સ્કદનાભ દેશના વીરપુરૂષોની સાથે આર્યવીર રજપુતનુ સાદૃશ્ય જોવામા આવેછે. તે સાદૃશ્ય જોવાને આપણે પ્રવૃત્ત છીએ પણ હવે તે અવસ્થા કયા છે ? તે સ્કદનાભની તેજસ્વિની અવસ્થા કયા છે ? હાલ તે શક્તિ તેના પુત્રોના નિષ્ઠુર આચરણથી, ત્યાગ કરી ચાલીગઇ છે હાલ જે મહતભાગીની ભારતભૂમીમા આચાર વ્યવહાર, ધર્મનીતિ વિગેરે નષ્ટપ્રાય થયેલા દેખાય છે તેવીજ રીતે તે સ્કંદનાભની ભુમીમા પણ ઉક્ત વ્યવહારો નષ્ટપ્રાય થઇ ગયેલા છે

---

૧ સત્વ રજસ અને તમો એ ત્રણ ગુણવાળી ૨ જગલનુ ભુડ

* હીદુઓની ત્રિમૂર્તિની જેમ તેઓની ત્રિમૂતિ પણ ત્રિગુણાત્મિકા છે થર (હર) સહારકર્તા, ઓથીન પાલન કરતા, ફ્રીયા આધાશક્તિ પ્રકૃતિ સ્વરૂપિણી દેવીરૂપે કલ્પિત છે.

ભાટ-કવિ-રજપુત રાજાઓના વંશને અને ચરિતમાળાને જે જાતિ, ગાથા બદ્ધ કરી રાખેછે અને સમયે સમયે તે ગાથાબદ્ધ ચરિતો અને વંશોનો જે જાતિ તેઓના સમક્ષ પાઠ કરી બતાવે છે તેઓનું નામ ભાટ-કવિ,* કહેવામાં આવેછે, એવી જાતના ગાથાના કરનાર ભાટકવિઓ પ્રાચીન જર્મનોમાં પણ હતા મહાત્મા ટેસિટસના ઇતિહાસમાં તેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ જોવામાં આવેછે તેણે કહેલ છે જે યુદ્ધયાત્રાકાળે, જ્યારે એ વીરરસાનંદી[1] કવિઓ, અમૃત ટપકતી વીણાતંત્રી નામના શુરત્વ આપનાર મધુર અવાજમાં, પોતાનો મૃદુ ગંભીર કંઠ સ્વરે મેળવી તે ગાથાઓ ગાતા હતા ત્યારે યોદ્ધા, પોતાના જીવનની મમતા છોડી ભયંકર સંગ્રામમાં જવા તૈયાર થતા હતા

યુદ્ધરથ-ભારતવાસીઓ અને શાકદ્વીપવાસીઓ સઘળા રણસંગ્રામમાં યુદ્ધરથ વાપરતા હતા એટલે રથો, ચતુરંગિની સેનાનું એક અંગ ગણાતું હતું મહારાજ દશરથના સમયથી તે, મુસલમાન બાદશાહોએ ભારતવર્ષ ઉપર હુમલા કર્યા તે કાળસુધી આર્યલોકો જે યુદ્ધ વ્યાપારમાં ગુંથાતા હતા તે સઘળા યુદ્ધવ્યાપારમાં યુદ્ધરથને તેઓ વાપરતા હતા પણ જે દીવસથી યવનોએ ભારતનું સ્વાતંત્ર્ય ખેંચી લીધું તે દીનથી યુદ્ધવ્યાપારમાં યુદ્ધરથ વપરાતા બંધ થયા

કુરૂક્ષેત્રના મહા સંગ્રામમાં, શ્રીકૃષ્ણ, પ્રિયમિત્ર અર્જુનના સારથિ થઇ, તેનો રથ હાંક્યા હતા તે પ્રમાણે જારામેશ,[2] જ્યારે ગ્રીસના શૈલમંડિત પ્રદેશમાં પોતાની વિજયી સેના ચલાવવા લાગ્યો અને ડરાયુસ જે સમયે વિશાળ આશવલાક્ષેત્રમાં પોતાની વિજય પતાકા ઉડાડવા લાગ્યો ત્યારે યુદ્ધમાં યુદ્ધરથજ રણસંગ્રામનું પ્રધાન અંગ ગણાતું હતું

ઉપરની ઘટનાના સમય પછી અનેક દિવસો સુધી ભારતના દક્ષિણ પશ્ચિમ પ્રાંત માળવા વિશાળ પ્રદેશમાં યુદ્ધરથનો વ્યવહાર થતો હતો જે સઘળી જાતિઓ તે સમયે યુદ્ધરથનો વ્યવહાર કરતી હતી તેમાં કાઠીકોમની, અને કોમારી જાતિ, વિશેષ

---

૧ વીરરસમાં આનંદ આપનાર ૨ ગ્રામનો રાજા

* બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં લખેલ છે કે શૂદ્રથી વૈશ્યાના ગર્ભે ઉત્પન્ન થયેલ જે જાતિ તેને ભાટજાતિ કહેવામાં આવે છે

वैश्यायां शूद्र वीर्येण पुमानेको बभूवह सभट्टोवावदूकश्च सर्वेषांस्तुतिपाठकः

ब्रह्मखण्डअध्याय.

આજ પુરાણમાં બીજી એક સ્થળે લખેલ છે જે ક્ષત્રિય થકી વિપ્રકન્યાના પેટે પેદા થયેલ પુત્ર ભાટ કહેવાય છે

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टोजातोऽनुवाचकः

પ્રસિદ્ધ છે. તે સઘળી જાતિઓ, આજપણ સૌરાષ્ટ્રદેશમાં વાસ કરી, પોતાના પૂર્વ પુરૂષ શક લોકોના પ્રાચીન આચાર વ્યવહારને સમભાવે[1] પાળેછે. આજપણ તેઓના પૂર્વના પાષાણ સ્તંભ[2] ઉપર સ્પષ્ટાક્ષરે લખેલ છે જે તેઓના પુર્વ પુરૂષો રથમાં બેશી સંગ્રામ કરતાં કરતાં, સંગ્રામમાં હણાયા છે.

સ્ત્રીજાતિ તરફ વ્યવહાર–આર્ય વીરરજપુતો જેમ પોતાની ગૃહલક્ષ્મી સ્વરૂપ સ્ત્રીના તરફ શિષ્ટ[3] વ્યવહાર ચલાવે છે તેમ પ્રાચીન જર્મન, સ્કંદનાભીય અને જીતલોકો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ તરફ શિષ્ટ વ્યવહાર ચલાવતા હતા. એ વિષયમાં એ સઘળી જાતિમાં જેવું પરસ્પર સાદૃશ્ય જોવામાં આવેછે તેવું સાદૃશ્ય બીજા વિષયમાં બહુજ થોડું જોવામાં આવે છે.

ટસિટસે વર્ણવેલ છે જે જર્મનલોકો પ્રાચીનકાળમાં સંકટ સમયે, સ્ત્રી નીમંત્રણા,[4] દૈવવાણી માની જાણતા હતા. કવિવર ચંદભાટના ગ્રંથમાં રજપુતોનું તે વિષયમાં તેવું વિવરણ માલુમ પડેછે. તેઓ કુળકામિનીના નામની સાથે "દેવી" એવું ઉપનામ દાખલ કરતા હતા. **રજપુત** અને જર્મનો પોતાની સ્ત્રીને પોતાના જીવનનું જીવન સ્વરૂપ અને હૃદયની અર્દ્ધભાગિની છે એમ માનતા હતા. રજપુતો અને જરમનોમાં એવી પ્રથા હતી કે તેઓ પોતે જીવતાં છતાં પોતાની સ્ત્રીઓને કોઇપણ પ્રકારે હરીજવા દેતા નહી હતા. પરંતુ જો કદાચ એવો પ્રસંગ આવે અને કોઇપણ જાતનો ઉપાય નહોય તો પોતાની સ્ત્રીઓને ચીતામાં ખડકી, બાળીદઈ, તેઓ શત્રુસાથે લડતા હતા. અથવા પોતાના હાથે તે સીનું છેદન કરી, શત્રુનીસાથે યુદ્ધ કરતા હતા. એ હૃદયવિદારક વ્રતાનુષ્ઠાનનું વિસ્તૃત વિવરણ, મેવાડના ઇતિહાસમાં પ્રકટિત થશે.

દ્યૂત–જર્મન, રજપુત શીથ વીગેરે સઘળી પ્રાચીન જાતિની દ્યૂતક્રીડામાં વિશેષ આસક્તિ જોવામાં આવેછે. એ અનર્થકારી ખેલથી બહુ અનિષ્ટ બનાવ બનવા પામ્યા છે તે સહુ કોઇથી અવિદિત નહિ હોય.

જર્મનલોકો, પોતાનું સર્વસ્વ અને પોતાની સ્વતંત્રતા દ્યૂત રમવામાં મૂકી દેતા હતા અને તે ખેલમાં હારતા હતા ત્યારે તેઓ જીતનારથી દાસભાવે રહેતા હતા અને તેઓને જાહેર સ્થળે ગુલામ તરીકે વ્હેંચવામાં આવતા હતા. એ સર્વે નાશકરનારી દ્યૂતક્રીડામાં વિમોહિત થઇ, પાંડવો પોતાની ધનસંપત્તિ હારી.છેવટે હૃદયની અર્દ્ધભાગિની દ્રૌપદીને પણ જુગારની રમતમાં મુકીદેવાને જરાપણ લજ્જા પામ્યા નહોતા. તેઓની આ ભયંકર દ્યૂતાસક્તિથી ભારતનું જે વિષમ અનિષ્ટ થયુંછે તેનું પ્રસિદ્ધ ચિન્હ, હાલ પણ કુરૂક્ષેત્રના ભીષણ સ્થાનમાં સ્પષ્ટભાવે રહેલ છે.

૧ સરખી રીતે ૨ પાળીયો ૩ સારો ૪ સલાહ.

તે હિન્દુ આર્યજાતિનુ અધઃપતન હજીસુધી સૂચવે છે એવી દ્યૂતક્રીડાથી ભારતમાતાના વક્ષઃસ્થળમા[1] વિષમ આઘાત લાગ્યા છતા હાલ પણ રજપુત વીગેરે મોટા આનંદમાથી તે અનિષ્ટ કરનારી* ક્રીડામા પ્રવૃત્ત થાયછે ! કેવુ આશ્ચર્ય ! શુ એ ભીષણ પાપાચરણ તેઓના પવિત્ર ધર્મગ્રંથમા કરવા લાયક ગણવામા આવેલ છે ? તે વિધાનના અનુસારે તેઓ આજપણ પ્રતિવર્ષ 'દીવાળી' ના+ ઉત્સવના ઉપલક્ષે[2] ભાગ્યની લક્ષ્મીની પ્રસન્નતા મેળવવા તે અનર્થકારી ક્રીડા કરેછે એ ખરેખર ખેદ ઉપજાવનાર છે

શાકુનિક અને સામુદ્રિક ગણના-પક્ષીનુ ઉડવુ બોલવુ પાંખનુ હલાવવું વીગેરે અને તેની બીજી અંગભંગીની ક્રીયા ઉપર વિશ્વાસ રાખી રજપુત લોકો તેને શુકન અપશુકનમા ગણેછે તેના ઉપર આધાર રાખી આર્યલોકો પોતાના અદૃષ્ટ ફળની ગણના કરેછે પખી કઇ દિશાથી કેવા ભાવે ઉડી ગયુ, કયા સમયે, તે કેવા ભાવે બોલ્યુ, કેવા ભાવે તેણે પોતાની પાંખ ફફડાવી, તે બાબતમા જીત અને જર્મનો પણ વિશેષ લક્ષ રાખી પોતાના શુભાશુભની ગણત્રી કરતા હતા એ શીવાય સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ઉપર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર તેઓ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા હતા જ્ઞાનના આલોક વિશ્વાસમા પણ હજીસુધી તેઓના હૃદયમાથી તે ભાવ નષ્ટ થયો નથી અને ભવિષ્યમા એવો મિથ્યાભાવ નાશ પામશે કે નહી એ કહી શકાય તેમ નથી

વિકટ મદિરાપાનમા મત્તતા—વીરજીત કુળથી ઉત્પન્ન થયેલ, જર્મન અને સ્કેંદનાભીય લોકો મદ્યપાન કરવા હમેશને માટે ઉદ્યુક્ત રહેતા હતા તેમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાયછે આર્ય વીરરજપુતો પણ તે વિષયમા કોઇપણ ક્રમમા ન્યૂન નથી. ઉપર કહેલ સ્કેંદનાભીય અને જર્મન લોકોની માફક તેઓ વારૂણી[2] દેવીની પુજા કરતા હતા રણસંગ્રામમા દેવારાધનામા અતિથિ સત્કાર વીગેરેમા રજપુતો મદિરા વ્યવહાર પુરજોસથી કરતા જોવામા આવેછે. સ્વદેશ રક્ષણાર્થે રણાંગણમા દેહ પડવાથી અનંત સુખના ધામ સ્વર્ગમા સુરસુંદરીઓ મદિરાપૂર્ણપાત્ર લઇ તેઓની અભ્યર્થના કરે છે એવો જેમ રજપુતનો વિશ્વાસ છે તેમ, જીતવીરનો પણ વિશ્વાસ હતો એ વિશ્વાસને આધીન થઇ તેઓ મહાન ઉત્સાહથી રણસ-

---

૧ છાતી ૨ નિમિત્તે ૨ સુરાદેવી

* દ્યૂતક્રીડા શાસ્ત્રના મતમા સંપૂર્ણ નિષિદ્ધ છે

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैर कर महत् तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थ मपि बुद्धिमान्

मनुः

+ આ ઉત્સવ વ્યાપારમા આર્ય લોકો ઘેર ઘેર દીપમાળા પ્રજ્વલિત કરેછે

ગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા ઉતરી પડતા હતા અને શસ્ત્રશય્યામાં સૂતેલા છતાં હાસ્ય કરી કહેતા કે અમો માનવ જન્મથી મુક્ત થઇ સ્વર્ગનાં નિત્ય સુખમાં અમરલોકની સાથે હવે મદ્યામૃત પીશું.

સ્કંદનાભીય વીરગણના ઉપાસ્ય દેવનું નામ થર છે. તેઓના મતમાં નરકપાળજ[1] તે રણદેવનું સુરાપાત્ર છે. વીરસ્કંદનાભીય લોકોની એ દેવ કલ્પના રજપુતના યુદ્ધદેવ હર ઉપરથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે.

રજપુતલોકો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ક્રીડા અથવા લીલાનું સ્થાન યુદ્ધક્ષેત્રને ગણેછે, પીવા લાયક વસ્તુમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મદીરાને ગણેછે અને તે મદિરા પોતાના યુદ્ધદેવ ભુતભાવન ભગવાન હરને ઉપાસ્ય ગણી તેને પ્રસન્ન કરવાને માટે મદિરા લોહીસાથે નૈવેદ્યમાં ધરેછે અને તેઓ તેમ કરવામાં વિશેષ આનંદ માનેછે.

અંત્યેષ્ટિસત્કાર—આર્ય વીરરજપુતો જેવી રીતનો સત્કાર કરેછે તેવી રીતે સ્કંદનાભવાસીઓ અને શાકદ્વીપવાસીઓ શબ દેહનો સત્કાર કરતા હતા. તે અંતિમ સત્કારના સાધનમાં તે સઘળી જુદી જુદી જાતિમાં જે સૌ સાદૃશ્ય જોવામાં આવેછે તેથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે જે ઉપર લખેલ પ્રથા, માનવજાતિની કોઇ આદિમ જાતિપાસેથી લીધી હોય એમ અનુમાન થાયછે. સ્કંદનાભવાસીઓ ઉપરની પ્રથા જે કાળે જેવી પાલતા હતા, તેકાળ, તેઓના ગ્રંથમાં દર્શાવ્યો છે અર્થાત્ જેકાળે તેઓ મૃતદેહને દગ્ધ કરતા હતા તેકાળ, "અગ્નિયુગ" અને જે કાળે તે શબને ન બાળતા અને ભૂમિમાં ભંડારતા, તે કાળ " મેરૂયુગ " નામે કહેવાતો હતો.

સ્કંદનાભવાસીના પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખેલ છે જે તેઓ અગાઉ શબદેહને[2] બાળતા નહીં પણ ભૂમિમાં ભંડારતા હતા અથવા પર્વતની ગુફામાં મુકીઆવતા હતા. ત્યારપછી ઓધેને, તેઓને શબ બાળવાનો વિધિ શીખવ્યો. ઓધેનના શીખવવા ઉપર વિશેષ આસ્થા રાખી, તેઓએ, તે સમયથી શબને દાહ કરવાનું શરૂ કર્યું અને શબની રાખ ઉપર એક ઉંચો ઓટલો કરવાની રીત તેઓએ દાખલ કરી. વળી મૃત આશામીના અગ્નિસત્કાર સાથે તેની વિધવા સ્ત્રીને પણ તેઓ સતી થાવા દેતા હતા. હીરોડોટસ બોલેછે જે એ સઘળી પ્રથા શાકદ્વીપમાંથી તેઓએ ગ્રહણ કરી છે.

સતીના સહમરણના વિષયમાં સ્કંદનાભના શૈવી લોકોમાં એક નવી પ્રથા, ચાલેલી હતી. જે મૃત આશામી જો બહુ પત્નીવાળો હોયતો તેની મોટી પત્ની તેની પાછળ સતી થાય. ઓધેનસાથે જે સઘળા મહાપુરૂષો સ્કંદનાભમાં ઉપનિવિષ્ટ

૧ મનુષ્યની ખોપરી ૨ મૃત શરીર.

થયા તેમા એકનુ નામ બલદાર હતું તે બલદારનું મરણ થયુ તેનીસાથે તેની મોટી પત્ની પોતના પતિની બળતી ચિતામા બળી સતી થઇ હતી. એ પ્રથા ઉપરથી સ્કંદનામના લોકોની ક્રમે ક્રમે શ્રદ્ધા ઉઠતી ગઇ.

વિખ્યાત હીરાડોટને વર્ણવેલ છે જે શાકદ્વીપનાવાસી જીત લોકો પોતાના પ્રિયતમ ઘોડાસાથે અગ્નિદગ્ધ થતા હતા અને સ્કદનાભવાસી લોકો પોતાના ઘોડા સાથે જમીનમા દટાતા હતા. એવી રીતના મૃત સત્કારનું મૂલ કારણ એવું હતું જે અશ્વ શીવાય ચલતા ચાલતા, ભગવાન ઓધનનીપાસે ન જવાય એમ તેઓનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો સ્કદનાભનાવાસીના અને શાકદ્વીપવાસીના ઉપર લખેલા વ્યવહાર સાથે રજપુતની અત્યેષ્ટિ[1] ક્રિયાના વિધાનની તુલના કરવામા આવે તો માલુમ પડેછે જે તે બધળાની પરસ્પરની પ્રથામા અંત્યંત સાદૃશ્ય છે. આર્ય વીરમૃત રજપુતને અસ્ત્રશસ્ત્રે સજ્જીત કરી સ્મશાનભૂમિએ લઇ જાયછે તેનો પ્રિયતમ ઘોડો પણ તેકાળે તેની સાથે હોયછે, તે ઘોડાને બાળતા નથી, પણ તેનો ઉત્સર્ગ[2] કરી, તેને પુરોહિતના હાથમા આપેછે

જે ચિતાના સ્થાન અગ્નિમા એવુ રૂપ લાવણ્ય અને વીરવિક્રમ દેહ દગ્ધ થાય છે, તે સ્થાન અતિ પવિત્ર ગણાય છે તે પવિત્ર સ્થાન સંબધે, જુદી જુદી જાતમા જુદી જુદી જાતના વિસ્મય પમાડનાર ગપ્પાષ્ટકો ચાલેછે ઘણુંકરી સઘળા દેશીય લોકના મુખથી સાભળવામા આવેછે કે એ ભયાનક શ્મશાનક્ષેત્રમા પ્રતિદિન અર્દ્ધ રાત્રીએ એક જાતનુ અજવાળું જેવામા આવેછે તે અજવાળું ભગવાન ઓધિન કરેછે.

સ્કદનાભવાસીઓ અને જક્ષારનીવાસીઓ, મૃત આશામીના ભસ્મરાશિ[3] ઉપર ઓટલો બનાવતા હતા આર્ય રજપુત લોકોમા પણ એવી રીતની પ્રથાનો પ્રચાર છે.

જે રજપુતો રણુમ ગ્રામ કે ધીંગાણામા પોતાના પ્રાણુનો ત્યાગ કરેછે તેઓની પવિત્ર ચિતાના ઓટલા ઉપર તેઓની પષાણ પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપિત થાય છે તે બધળી પ્રતિમૂર્તિ પથ્થરમાથી કોતરી કઢાડે છે. કોતરેલી પ્રતિમૂર્તિને હથીયારથી સુમજ્જ અને ઘોડા ઉપર એસારેલી હોય એમ રાખેછે, તેઓની ડાબી બાજુએ તેની અનુમૃત[4] પત્નીની મૂર્તિ હોય છે વળી તે પાષાણ ઉપર સૂર્યચંદ્રની મૂર્તિ પણ કોતરેલ હોય છે

'અસ્ત્રપુજા—હીરાચારી રજપુતો ઘોડાની માફક અસ્ત્રશસ્ત્રનો વિશેષ આદર કરેછે તે બન્ને વસ્તુ તેના વીરધર્મનું પ્રધાન અગ છે તેથીજ તેઓ બન્નિસદ-

૧ ઉત્તરક્રિયા ૨ છોડાદેવું ૩ ઢગલો ૪ પાછળથીમરી ગયેલી, સતી થયેલી.

સાથે વારવાર તેને નમે છે તેઓ પોતાની તરવારનો સ્પર્શ કરી સમખાય છે શાકદ્વીપના જીત લોકો પણ એની રીતની પ્રથા પાળતા હતા જે સમયે તે વીરજાતિના વીર્યાનળે[1] સઘળો યુરોપખડ ઉત્તપ્ત થઇ ગયો હતો, તે સમયે, એ પ્રથાને વિશેષ ઉત્કર્ષ હતો પ્રચડ જીતવીર આટીલા આથેન્સ નગરમા મોટી ધામધૂમે પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્રની પૂજા કરતા હતા વિખ્યાત મહાત્મા ગીબને પોતાના વિશાળ ઇતિહાસ ગ્રથમા એ વિષયનુ અતિ મનોહરભાવે ચિત્ર આપેલ છે પણ તેણે રજપુતોની ખડગપૂજા જો જોઇહત તો તેના ઉપરના મનોહર ચિત્રમા શિથિલતા દૂર થઇ જાત

અશ્વમેધ—સ્થાવર જગમ જગતમા ઘણીજ થોડી ચીજ જોવામા આવેછે જે કોઇપણ કાળે મનવજાતિથી પૂજ્ય થઇ નહોય સૂર્ય, ચદ્ર, ગ્રહમડળી, નક્ષત્ર સમાજ, તરવાર, પાષાણ, નદ, નદી સર્પ, ગાય વીગેરે સમયે સમયે, સઘળી જાતના માણસની આરાધના અને પૂજાને પામેલ છે જતુમા ગાયની જેમ કોઇ પૂજાપાત્ર અને ઉપાસ્ય થયુ નથી, તે રીતે અશ્વને આરાધ્ય ગણુવામા કોઇ રીતની કસર ગણાઈ નથી અશ્વની સાથે મહાન પદાર્થ સૂર્યની પણ પૂજા થતી હતી અને થાયછે

પરોઢીયાની આનદમય અને શુશોભીત શોભાને છોડીદઇ રાત્રીની અધકાર રાશીને વિદૂર કરી, જે દીવસે, તેજપૂજ ભગવાન ભાસ્કર અજ્ઞાનાધ માનવના નયન સમક્ષે પ્રકાશિત થયો, તે દીવસે તેનુ તેજ, અને વિરાટમૂર્તિ જોઇ માનવ વિસ્માયન્વિત, ભયાન્વિત અને ભક્તિ રસાન્વિત એકદમ થઇ ગયા ત્યારપછી જે દીવસે, તેનુ જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘડયુ તે દીવસથી તે સમજવા લાગ્યો જે સૂર્ય થકી રાત્રી દીવસ, શીત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ વીગેરે પેદા થાયછે અને જીવ જતુનો આવીરભાવ તેમજ વૃક્ષલતા વીગેરેની પેદાશ અને પોષણ પણ તેથી થાય છે તે દીવસે તે ગભીર આનદ અને ભક્તિરસે બોલી ઉઠયો " જે મહાપુરૂષ જગતનો સવિતા, જે અમારી બુદ્ધિ વૃત્તિને પ્રેરેછે તે જોઇ અમે વરણીય તેજનુ ધ્યાન કરીએ છીએ " તે દીવસથી તાતારના સુવિસ્તૃત જગલમા સીથાના ઉન્નત્ત મરૂદેશના પારસ્યન ગિરિગહનમા ગગાની તીરભૂમિમા અને અરીનોકાના મહાવનમા સઘળાઓ સમભાવે સૂર્ય દેવનુ સ્તુતિગાન કરી તેની પૂજા કરવા લાગ્યા

જે દેશના લોકોની જેવી રીતની રૂચિ અને જેવી રીતનો આચાર વ્યવહાર અને રીતિનીતિ, તે દેશના લોકો તે અનુસારે ભગવાન સૂર્યદેવની પૂજાવિધિનુ અનુષ્ઠાન કરતા હતા એશીયાના બલપૂજક અને બ્રીટન અને ગોલ્ડના બલીનસ

[1] વીર્યરૂપી અગ્નિ

દેવના ઉપાસક કેટલાકો, પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવની તૃપ્તિના વિધાનના અર્થે પોતાના માનવભ્રાતાને બલિસ્વરૂપ ઉત્સર્ગ કરી ભીષણ નરમેધનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. ઇધોરાપૂજક બાબીલીયન લોકો વૃષનો[1] ઉત્સર્ગ કરતા હતા. ગંગા અને જક્ષાર તીરવાસી સૂર્યોપાસક હીંદુઓ અને જીત લોકો અશ્વનો ઉત્સર્ગ કરી, પોતાના પૂજનીય દેવની પ્રસન્નતા મેળવવા પ્રયાસી થતા હતા આ સ્થળે અવશ્ય સમજવું જોઇએ કે એશીયાના સ્બળ, બ્રીટન અને ગોલના બલીનસ, અને બાબીલનના બીધોસ એવાં નામ તે સૂર્યનાં નામ છે.

આર્યવીર રજપુતો, જે રૂપના આડંબરનું અને રૂડી રૂચિનું અનુસરણ કરી, એ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા, તે અનુસરણનું દૃષ્ટાંત ભગવાન વાલ્મીકિ અને વ્યાસદેવના અમૃતમય મહાકાવ્યગ્રંથ જોવાથી માલુમ પડશે. જે દીવસે, ક્ષત્રીયવીર પૃથ્વીરાજના અધઃપતન સાથે ભારતનું અધઃપતન થયું છે તે દીવસથી એ જાતનો મહાયજ્ઞ ભારતવર્ષની ભૂમિમાંથી લુપ્ત થઇ ગયો છે. ભવિષ્યમાં હવે તે વીરપ્રથા, કોઇ દીવસ, આ વિષાદતમ[2] આરછન્ન નિર્જીવ દેશમા ફરી આચરણમાં આવશે એવી આશા રાખવાનુ સાહસ થતું નથી.+

षष्ठ अध्याय.

રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ.

આર્યવીરરજપુતોના આચાર વ્યવહાર, સમાજનીતિ, રાજનીતિ અને ધર્મનીતિ સાથે બીજી પ્રાચીન જાતિના ને તે વિષયમાં સાદૃશ્યની સમાલોચના કરી આ ઠાણે આપણે રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરવા આગળ વધીએ.

---

૧ બળદ ૨ વિષાદરૂપી અંધકારથી છવાયલ.

⊙ રાજસ્થાનના અનેક પ્રદેશમાં જગન્નાથના મંદિર છે.

+ આંબરના વિખ્યાત મહારાજા સવાઈ જયસીંહ થઇ ગયેલ છે. તેણે છેવટમાં અશ્વમેધ કર્યો હતો પણ તે અશ્વને રાઠોડ રજપુતોએ પકડી બાંધ્યો હતો.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન આર્યરાજાઓ, બે મોટા વંશમાંથી પેદા થયેલ છે તેનું વર્ણન ઉપર થઇ ગયુંછે. કાળક્રમે એક મોટો વંશ, તે બે વંશની સાથે સંયુક્ત થઇ ગયો. તે વંશનું નામ અગ્નિવંશ. એ અગ્નિવંશના રાજાઓએ એક સમયે ભારતવર્ષમાં પ્રચંડ પ્રતાપથી શાસન ચલાવ્યું હતું. એ અગ્નિવંશના રાજાઓએ એટલીબધી કુશળતા, નીતિ, રીતિ અને હિંમતથી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું કે સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના રાજ્યકર્ત્તાઓની રાજ્યકુશળતા તેની આગળ તદ્દન ઝાંખી પડી ગઇ હોય તેમ દેખાતું હતું. અગ્નિકુળમાં પેદા થયેલ રાજાઓનો પ્રતાપ ભારતવર્ષમાં વિશેષ ઉદ્દીપ્ત થઇ ગયો હતો. એ ત્રણ રાજવંશમાંથી ક્રમે ક્રમે તેત્રીશ નાનાં નાનાં રાજકુળ થઇ ગયા, તેમાંથી કેટલાંક કુળે સૂર્યવંશમાં અને ચંદ્રવંશમાં પેદા થઇ, સ્વતંત્ર કુળ સ્થાપ્યાં.

ગ્રહલોટ વા ગિલ્હોટ–ગિલ્હોટવંશના રજપુતો, પોતે શ્રીરામચંદ્રના વંશધર છે એમ ઓળખાણ કરાવે છે. રાજસ્થાનના ભાટલોકો પણ તેઓના મતનું સંપૂર્ણ સમર્થન કરેછે. ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે મહારાજ સુમિત્ર પછીના સૂર્યવંશના કોઇ રાજાનું નામ પુરાણમા જોવામાં આવતું નથી. એ ગિલ્હોટ રજપુતો, પોતે મહારાજ સુમિત્ર થકી પેદા થયેલા છે એમ કહેછે.

કેવી ઘટનાના પ્રવાહમાં પડી શી રીતે તેઓના પિતૃ પુરૂષો કોશલ રાજ્યનો પરિત્યાગ કરી બીજા સ્થળે કયા કયા પોતાના વંશતરૂની શાખા પ્રશાખાને રોપી હતી તે બાબતમાં સમાલોચના કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વળી તે કુળમાં પ્રખ્યાત રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેઓના ચરિતનું વિવરણ આ સ્થળના ઇતિહાસમાં આપવાનું અમને યુક્ત લાગેછે. અનુશીલન દ્વારાએ જેટલું જાણી શકાયું છે તેટલાથી એક પ્રકારનું અનુમાન થઈ શકેછે જે ભગવાન રામચંદ્ર પછી ઘણી પેઢીએ એટલે અનુમાન સંવત્ ૨૦૦ (ઇસ્વીશન ૧૪૪ વર્ષ ઉપર કનકસેન નામનો એક સૂર્યવંશીય રાજા, પોતાના બાપિકા રાજ્યને છોડી સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિમા આવ્યો. ત્યાં આવી તેણે પોતાના પિતૃ પુરૂષનું વિશાળ વંશવૃક્ષ રોપ્યુ રાજ્યધનથી વંચિત થઇ પાડવોએ જે વિરાટનગરમા ઘણી છુપી રીતે રહેવાનો સમય પસાર કર્યો હતો તેજ વિરાટનગરમા કનકસેને પોતાનું નવું રાજપાટ સ્થાપ્યું. ત્યારપછી કેટલાંક વર્ષ ગયાં પછી, તેના વંશધર વિજયસેને, તે પ્રદેશમાં વિજયનગરની* સ્થાપના કરી.

મહારાજ કનકસેનના વીરકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજાઓએ ઘણા વર્ષ વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય શાસન કર્યું. ત્યાં, તેઓ ક્રમે ક્રમે ". બાલકરાય " નામથી પ્રસિદ્ધ

* વિજયપુર ને વિરાટગઢ કહેછે.

થઇ પડ્યા. શા કારણથી ભગવાન રામચદ્રના તે વશધર રાજાઓનુ નામ "બાલકરાય" પડ્યુ તેનું અનુમાન થવુ બહુ મુશ્કેલ છે જેમ હોય તેમ ખરૂં, પણ તે નામ ઘણુ કરીને લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી પ્રચલીત રહ્યું હતુ.

કાળના અનિવાર્ય પ્રભાવના અનુસારે સોરાષ્ટ્રદેશમા એ બાલકરાય રાજાઓના રાજ્ય શાસનનો ક્રમે ક્રમે અત આવ્યો છેવટે ખ્રીસ્તીય પાચમા સૈકાના પહેલાના કાળમા તેનો છેવટનો રાજા મહારાજ શિલાદિત્ય મ્લેચ્છોથી યુદ્ધમાં હણાઇ ગયો જેથી કરી તે પ્રદેશમાથી સૂર્યવશનુ વશતરૂ વિનાશને પામ્યુ, ત્યારપછી, તે પ્રદેશની પાસેના ઇડર પ્રદેશમા તે વશતરૂ રોપિત થયુ ત્યા ગુહાદિત્ય નામના રાજાએ થોડા વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ ગ્રહાદિત્યથી મહારાજ કનકસેનના વશધરો ગ્રહલોટ વા ગિદહોટ નામે ઓળખાવવા લાગ્યા

કેટલાક વર્ષ પછી ગિદહોટ રજપુતોએ ઇડરનો ત્યાગ કરીને તેઓ આહુર નામના દેશમા વસવાટ કરવા લાગ્યા તેઓ ગયા ત્યાથી તેઓ ગિદહોટના બદલે આહુર્ય નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. ત્યારપછી આહુર્ય નામ બદલાઇ છેવટે શીશોદીયા નામથી તેઓ પ્રખ્યાત થયા એ શીશોદીયા જાતિ કાળક્રમે અતિ બળવાન અને વિખ્યાત થઇ ગઇ વિપદમા, સપદમા અને અદૃષ્ટચક્રની કાયમ ગતિમા પણ શીશોદીયા નામ અક્ષત[1] રહ્યુ એક દીવસ શીશોદીયા રાજવશ. પોતાના પ્રચડ પ્રતાપથી સૌભાગ્યના ઉચા પગથીયાએ ચ્હડયો હતો હાલ દુર્ભાગ્યવશે, નમવજાતિના ઉડા કૃપમા પડી અત્યત દુર્દશાને પામ્યો છે રાજસ્થાનના ભાટલોકો શીશોદીયા વશને ગિદહોટવશની એક શાખા ગણેછે

ગિદહોટ કુળ એકદર ચોવીશ શાખામા વ્હેચાઇ ગયેલ છે, તે ચોવીશ શાખામા આહુર્ય અને શીશોદીયા એ બેઉ વશ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

યદુ—અગર જો કે મહારાજ યયાતિએ, પોતાના મોટા પુત્ર યદુને ભારત વર્ષનું આધિપત્ય ન આપતા, નાના પુત્ર પદુને તે આપ્યુ હતુ પણ પરિણામે કાળક્રમે યદુના વશધરો વિશેષ પ્રસિદ્ધિમા આવી ગયા

શ્રીકૃષ્ણે માનવલીલા સવરણ કરી, ત્યારે પાંડવો મહાપ્રસ્થાન માટે હીમાલય તરફ ચાલ્યા તે સમયે યદુકુળ તિલક શ્રીકૃષ્ણના વશધરો પાંડવોસાથે ચાલ્યા, પરતુ તેઓ પાડવોસાથે આગળ વધી શકયા નહિ અને પચનદ ક્ષેત્રના ગિરિપ્રદેશમા અટકી ગયા તે પ્રદેશમા તેઓએ કેટલોક વખત કહાડયો. તે પ્રદેશની કઇંક આબનો તેઓને પ્રતિકૂળ પડવાથી, તે હીમહિન ભૂભાગ તેઓએ

૧ અખંડ.

છોડી દીધો. ત્યારપછી તેઓ સિંધુનદના પરપારે રહેલ જાબાલીસ્તાનમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા, અને તેજ પ્રદેશમાં તેઓ પોતાનું રાજપાટ સ્થાપવા અભિલાષી થયા. ત્યાં તેઓએ પ્રસિદ્ધ ગ્રીજની નગરીની સ્થાપના કરી. તે જાબાલીસ્તાનમાં યાદવોનું આધિપત્ય દૃઢ રીતે સ્થપાણું હતું, એક સમયે, તેઓએ પોતાના આધિપત્યને દૂર સમરકંદસુધી વિસ્તાર્યું હતું. પણ વિધિલિપિના અવશ્યંભાવી વિધાનાનુસારે તેઓ લાંબો સમય ત્યાં રાજ્ય કરી શકયા નહિ. ભટ્ટ ગ્રંથમાંથી માલુમ પડેછે જે તેઓ તે પ્રદેશમાંથી પાછા ફરી ભારતવર્ષમાં આવી વસ્યા.

શ્રીકૃષ્ણના એ વંશધરો, શી દૈવઘટનાથી ફરીવાર ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે વિષયને નિશ્ચિત્ત કરવાનું પુરેપુરૂં અસંભવિત છે પણ તે સંબંધે, જુદા જુદા ઐતિહાસિકોએ જે જે જુદા જુદા મત દર્શાવ્યા છે તેમાંથી સારસંકલન કરી એટલુંતો અનુમાન કરી શકાય છે જે એલેકઝાંડરના પરવર્તી ગ્રીક રાજાઓએ તેઓને તે પ્રદેશમાંથી હાંકી કહાડ્યા તેજ કારણને લઇને યદુવંશધરો ફરી ભારત વર્ષમાં આવી પડ્યા.

ભારતભૂમિમાં આવ્યા કે યદુ વંશજો પંજાબમાં આવી રહ્યા. ત્યાં શાળભાનપુર નામનું એક નગર તેઓએ સ્થાપ્યું. તે નવા સ્થાપેલ નગરમાં તેઓ વધારે વખત રહી શકયા નહિ. ત્યાંથી પણ થોડા સમયમાં શત્રુઓએ તેઓને હાંકી કહાડ્યા, ત્યારપછી તેઓને રાજસ્થાનના મહાક્ષેત્ર મરૂક્ષેત્રમા રહેવાની ફરજ પડી, તે સમયે, તે ક્ષેત્રમાં લંગહ, જાહીયા, મોહીલ વીગેરે અસભ્ય જાતિઓ રહેતી હતી. યાદવોએ, તેઓને દૂર કરી તે પ્રદેશ કબજે કર્યો અને ત્યાં તેઓ ક્રમે ક્રમે પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારવા લાગ્યા અને ત્યાં ઘણા નગરોની સ્થાપના કરી તે નગરોમાં જટીનોટ દરવાળ અને યશલમીર* વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા.

દૈવ દુર્ઘટનાના પ્રચંડ પ્રભાવે, જ્યારે યાદવો જાબાલીસ્તાનથી નાશી ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ અનેક ગોત્રમાં વ્હેંચાયેલા હતા. તે સઘળા ગોત્રમાં ભટ્ટીગોત્ર વિશેષ મશહુર છે. તે અત્યંત પ્રબળ પરાક્રમી થયું. કાળક્રમે તે ભટ્ટીગોત્ર યદુકુળમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠાવાળું થયું.

યદુકુળની એક પ્રસિદ્ધ શાખાનું નામ જાડીજા હતું, તે શાખા શ્રીકૃષ્ણના વંશધરોની છે. યદુકુળના ધ્વંસ પછી તરતજ એ શાખાનો મૂળ નાયક બાકી રહેલ પરિવારને લઇ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ પ્રદેશ તરફ ચાલ્યો. ભટ્ટીવંશની જેમ

* ઇસ્વીસન ૧૧૫૬ (સંવત્ ૧૧૧૨) મા યશલમીરની પ્રતિષ્ઠા થઇ તે પ્રતિષ્ઠા થઇ તેના અગાઉ યદુવંશધરો લોદુર્વા પત્તન નામના શહેરમાં વસ્યા હતા. તે શહેર તેઓએ એક અસભ્ય જાતિ પાસેથી છીનવી લીધું હતું.

જાદીજા પોતાનુ આધિપત્ય દૂર પ્રદેશમા વિસ્તારી શક્યા નહિ, પરંતુ કેટલાએક અનુમાન કરેછે કે, જાદેજાએ સિંધુનદના પશ્ચિમ તીરે શિવસ્થાન નામનો એક પ્રદેશ હતો તે પ્રદેશમા પોતાનુ આધિપત્ય સ્થાપ્યુ અને તેઓએ અખંડિત રીતે ઘણો સમય રાજ્ય ચલાવ્યુ તે અલેક્ઝાંડરના સમસામયિક ઐતિહાસિક લેખકના ઇતિહાસથી સાબીત થાય છે મકદુનીયાના મહાવીર અલેકઝાંડરે ભારતવર્ષ ઉપર જ્યારે હુમલો કર્યો ત્યારે તે જાદેજાના કુળનો સાંબનાગનો રાજા અલેકઝાંડરની વિરૂદ્ધમા સંગ્રામમા ઉતર્યો હતો મહારાજ સાંબનાગના યુદ્ધના વાવટા નીચે જે સૈન્ય સામંત એકત્ર થયા હતા, તે બધા હરિકુલેસસ હતા, અગર જો કે તે સમયે તેઓની અવસ્થા ગૌરવ હીન અને ક્ષીણ હતી તોપણ તેઓએ યુદ્ધમા પોતાના પૂર્વ પુરૂષોનુ પ્રાચીન ગૌરવ બતાવી આપવા કસર રાખી નહોતી, અને તેઓની અટલ શ્રદ્ધાને લઇને, યુદ્ધમા તેઓનો પ્રયાસ ફળવાળો નિવડયો હતો

મહારાજ સાંબનાગ શ્યામ નગરમા રાજ્ય કરતો હતો ગ્રીકલોકોએ તે શ્યામ નગરને મીનગઢ નામ આપ્યુ છે

અનર્થકર અંદર અંદરના ભયંકર કલહથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વંશધરોનો કેટલેક અંશે નાશ થઇ ગયો હતો પણ તે કાળ સ્વરૂપ અંદર અંદરના કલહથી રક્ષા પામી કેટલાક યાદવોએ, પોતાનો પ્રભાવ અખંડ રાખ્યો હતો તે કલહમાથી બચેલા યાદવોની સંખ્યા સામાન્ય નહોતી તે પ્રત્યેકના વંશધરો, ક્રમે ક્રમે અસંખ્ય શાખા પ્રશાખામા વિભક્ત થઇ આજ પણ ભારતવર્ષના અનેક સ્થાનમા વિસ્તાર પામી પડ્યા છે એકંદર આઠ શાખામા યદુકુળ વિભક્ત છે, તે આઠ શાખામા ભટ્ટીની અને જાદેજાની શાખા વધારે પ્રતિષ્ઠાવાળી છે

તૂયાર—ઘણા લોકો, તૂયારને યદુકુળની એક શાખા કહેછે પણ મહા કવિ ચંદ બારોટે તેને મહારાજ પાંડુના વંશધરની એક શાખા ગણી છે તે બન્નેમા કોનુ વચન શુદ્ધ અને સત્ય છે તેનુ અનુમાન કરવુ મુશ્કેલ છે હવે તે શાખાની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા માટે બોલવુ યોગ્ય છે તે શાખાને રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમા ઉંચુ આસન આપ્યા વિના ચાલે તેવુ નથી

તે શાખાની, પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિ તે શાખાના બે મહાપુરૂષે નેગરેલી છે તેઓનુ પવિત્ર નામ, આજપણ દરેક હીંદુસ્તાનની જપમાળા સ્વરૂપ થઇ પડેલ છે તે બે મહાપુરૂષનો સમય, ભારતવર્ષના અદૃષ્ટના સુવર્ણ યુગ હતો તે સમયે, ભારતવર્ષ જગન્માન્ય પંડિતોથી અલંકૃત થઇ જગતને બધાને જયો કરવામા ભારતવર્ષે આ બે મહાપુરૂષોના તેજસ્વીન બાહુબળથી શીર્ષસ્થાન મેળવ્યું હતુ તે તૂયાર કુલોત્પન્ન બે મહાપુરૂષના અપૂર્વ ચરિત્ર ગુણોથી ભારતવર્ષમા બે નવા

ગૌરવવાળા યુગ ચાલ્યા હતા. તે બે મહાપુરૂષમાંથી પ્રથમ-હીંદુરાજ ચક્રવર્તી ઉજ્જયિની નાથ મહારાજ વિક્રમાદિત્ય દ્વિતીય હીંદુ રાજકુળ તીલક દિલ્હીશ્વર મહારાજ અનંગપાળના સમયમાં કુરૂક્ષેત્રના છેલા લોહીલોહાણ યુદ્ધથી ભારતવર્ષનું જે ગૌરવ અને જાહોજલાલીવાળું દ્રષ્ટિગત થાતું હતું તે યુદ્ધના અન્તર પછી ભારતવર્ષનો ગૌરવરૂપી સૂર્ય અંધકારમાં ઢંકાઇ ગયો હતો.

પણ એ ગાઢ અંધકાર દૂર કરી, પ્રચંડ ભાસ્કરની જેમ પ્રકાશી. એક મહાપુરૂષ અમરાવતી સરખી અવતીનગરીના સીંહાસને બેઠો; જેની કીર્તિ, ભાતિ, અને ગૌરવગરિમા, સઘળા ભારતવર્ષમાં ઉજ્જવળ થઇ રહેલ હતાં. જેની મહામભામાં પંડિત લોકોએ ભારતમાતાના કંઠમાં અમૂલ કંઠાભરણ પહેરાવ્યા હતાં તે મહા પુરૂષનું નામ રાજાધિરાજ વિક્રમાદિત્ય હતું, મહારાજ વિક્રમાદિત્ય જે રાજકુળમાં જન્મ્યો હતો તે રાજકુળ હાલ અંધકારરૂપી સાગરમાં ડુબી ગયુંછે આજ તેનું સાધારણ ચિન્હ પણ રહ્યું નથી. જેટલો સમય તેણે ઉજ્જયનીના સીંહાસન ઉપર બેસી કાર્ય કુશળતાથી રાજપાટ ચલાવ્યું તેટલો સમય, વિદ્યાગુણનો સુવર્ણયુગ થઇ રહ્યો હતો. મહારાજ વિક્રમાદિત્યનું રમણીય નામ હીંદુ સંતાન ભૂલે તેમ નથી જ્યાંસુધી જગતમાં સંસ્કૃતભાષાની ચર્ચા રહેશે ત્યાંસુધી વિક્રમાદિત્યનો શક જગતમાં ચાલુ રહેશે.

મહારાજ અનંગપાળનું કેટલુંક ચરિત આપણે ઉપર કહીગયા છીએ હવે તેના સંબંધમાં વધારે બોલવું પિષ્ટપેષણ જેવું અને ચર્વિત[1] ચર્વણ જેવું છે. માત્ર એટલું બોલવું જરૂરનું છે જે એ મહાપુરૂષે, પોતાના સંજીવનમંત્ર બળે પતનોન્મુખ અને મોતના બીછાને સુતેલા ઇંદ્રપ્રસ્થને ફરી ઉજ્જીવિત કરી દીધું હતું. તે, મહારાજ વિક્રમાદિત્યના આવિર્ભાવ પછી આઠસો વર્ષ ઉપર પેદા થઇ ઇસ્વીસન ૭૯૨ (સંવત્ ૮૪૮) માં ઇંદ્રપ્રસ્થના સીંહાસને બેઠો. તેણે ઇંદ્રપ્રસ્થના નાશ પામેલા ગૌરવનો પુનરૂદ્ધાર કર્યો.

મહારાજ અનંગપાળ પછી વીશ રાજાઓ ઇંદ્રપ્રસ્થના સીંહાસને ક્રમે ક્રમે બેઠા. તેમાંહેલો છેવટનો રાજા અનંગપાળ હતો તે બીજો અનંગપાળ અપુત્રક હતો તેને બીજો કોઇ ઉતરાધિકારી મળ્યો નહિ તેથી પોતાના દૌહીત્ર ચોહાણ પૃથ્વીરાજને ઇસ્વીસન ૧૧૬૪ (સંવત્ ૧૨૨૦) માં દીલ્હીનું રાજ સીંહાસન સોંપી દીધું અને વૃદ્ધાવસ્થાથી શાંતિમયી મુનીવૃતિ ધારણ કરી. જ્યારે તે આ લોકનો ત્યાગ કરી પરલોક ગયો ત્યારે તેની સાથે પ્રસિદ્ધ તૂયાર કુળનો અંત આવ્યો.*

---

૧ ચાવેલું ચાવવાજેવું.

* તૂયાર કુલે, એક સમયે વિશાળ રાજ્યનો અધિકાર કર્યો હતો આજ માત્ર બે નગરો તેના ગૌરવના ચિન્હરૂપે હયાત છે તેમાં પ્રથમ નગર તુયારગઢ અંબરના દક્ષિણ તીરે આવેલ છે દ્વિતીય નગર પટ્ટનનુ પાટવતી (જે હાલ જયપુર રાજ્યના તાબામાં છે.)

રાઠોડ—આ પ્રસિદ્ધકુળની ઉત્પત્તિ સબંધે જુદી જુદી જાતના વિવરણ જોવામા આવેછે રામચદ્રના જેષ્ઠપુત્ર કુશથકી, પોતાની ઉત્પત્તિ છે એમ તેઓ પ્રમાણ આપેછે અગર જો તે બાબતમા તેઓનો મત યુક્તિયુક્ત નથી તોપણ બોલવાની ફરજ પડેછે જે રાઠોડ રજપુતો રામચંદ્રના વંશધર છે રાજસ્થાનના ભાટ તેઓની ઉત્પત્તિ સબધે જુદી રીતની હકીકત કહેછે, તેઓ બોલે છે જે રાઠોડ રજપુતો, પોતાની ઉત્પત્તિ, મહારાજ રામચદ્રના જેષ્ઠ પુત્ર કુશથકી છે એમ બોલેછે પણ તેમ બોલવામા તેઓનો મોટો ભ્રમ છે તેઓ મહર્ષિ કશ્યપના વશમા ઉત્પન્ન થયેલ કોઇ રાજાના ઓરસે કોઇ દૈત્યરમણીના ગર્ભે ઉત્પન્ન થયાછે

ભટ્ટગ્રથોમા લખેલછે જે રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રનુ લીલાસ્થળ ગાધિપુર (કનોજ) કે જે રાઠોડ રજપુતનુ આદિ નિવાસ સ્થળ હતુ અને જ્યા ઇસ્વીસનના પાચમા સૈકામા તેઓ, ગાધિપુર (કનોજ) ના સીંહાસને બેઠા હતા તે સમય પહેલાનુ તેઓનુ વિવરણ કોઇ સ્થળે જોવામા આવતુ નથી જે વિવરણ નીકળી આવેછે તે કેવળ કલ્પના જાળથી ઢકાઇ ગયેલ છે તે કલ્પનાજાળને છુટી કરી, તેમાથી વિવરણના સત્ય વિષય શોધી કહાડવો એ તદ્દન અસભવીત લાગેછે ઇસ્વીસનના પાચમા સૈકાને, રાઠોડના ઐતિહાસિક જીવનને પ્રથમ યુગ કહીએ તો તેમા કોઇ રીતની અયુક્તિ નથી. કારણકે તે સૈકાથી તેઓના ચરિત્રનુ, યોગ્ય વિવરણ મળી આવેછે એ સમયથી તેઓનુ જીવનચરિત્ર સ્પષ્ટ રીતે, અને વિશદ રૂપે જોવામા આવે છે ભટ્ટગ્રથમા જોવામા આવેછે જે મુસલમાન વીર શાહબુદ્દીનના અભ્યુત્થાન કાળે, રાઠોડ રજપુતો, સાર્વભામ આધિપત્ય મેળવવા માટે દીલ્હીના તૂઆર રજપુત સાથે અને અણહીલવાડના ભાલકરાય સાથે ! પ્રચડ લડાઈના યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતર્યા હતા

રાજ્ય, ધન, ગૌરવગરિમા વીગેરે સઘળા અનિત્ય છે સઘળુ અચિરસ્થાયી રાજ્ય અને ગૌરવમાટે રાઠોડ રજપુતોએ જે મહા અનર્થનુ મૂળ પેદા કર્યુ તેથી, તેઓના સ્વતન્ત્ર નષ્ટ થયો અને સઘળા ભારતવાસીના કઠમા યવનના દાસત્વની સાકળ નખાણી જો રાઠોડ રજપુતો તે અનર્થ કારીણી ગૌરવતાની ઇચ્છાને તાબે ન થયા હોત તો મુસલમાનો ભારતવર્ષને કબજે કરી શકત નહિ

×રાઠોડ રજપુતોની તે સર્વ નાશ કરનારી રાજ્યસ્પૃહાથી ભારતનુ અધઃપ

× રાઠોડ કુળ ધડુલ બાળ દુદરીયા વીગેરે ચોવીશ શાખામા વહેંચાયલું છે તેઓના ગોત્ર ગૌતમ છે તથા નીશપ્પા મા. દિ છે તેઓના ગુરુ શુક્રાચાર્ય છે તેઓનો ગુર્ખાર આદિ છે તેઓની દેવી પાંખિણી છે તેઓને ગંગગોત્રવાળા જાણીને મહાત્મા ટોડસાહેબ તેઓને બૌધ ધર્માવલબી ગણેછે

તન થયુ આર્યવીર પૃથ્વીરાજ શત્રુના હાથમા આવી પડયો. સમર કેસરી સમર સીંહે રણક્ષેત્રમા આત્મજીવનનું બલિદાન આપ્યુ. વળી સ્વદેશ દ્રોહી પાપિષ્ટ જયચદ ગંગાજળમાં ડુબી, પોતાની વિશ્વાસ ઘાતકતાનું ઘટે તેવુ ફળ પામ્યો.

રાઠોડરાજ જયચંદનો શીવજી નામનો એક પુત્ર હતો. તે શિવજી, પોતાના પિતૃરાજ્ય થકી પલાયન કરી મારવાડના મરૂ પ્રાતમા જઇ આશ્રય કરી રહ્યો ત્યાં સુદર નામનુ એક, પ્રાચીન નગર હતુ તે સમયે, તે નગર તૂટીફૂટી અવસ્થામા હતું. શિવજીએ તે નગરને સુધારી તેમા પોતાનુ રાઠોડરાજ્ય સ્થાપ્યુ, ક્રમે ક્રમે મારવાડમા તે એક મોટા રાજ્ય તરીકે થઈ પડયુ અને જોતજોતામા તે ઘણુ ગૌરવતામા આગળ વધવા લાગ્યુ, અને ત્યાં રાઠોડરાજ શિવજીની સતતિઓ મહાં પરાક્રમશાળી થઇ એકવ.ર તે સતતિઓએ, પોતાનુ લોહી આપી મોગલ બાદશાહને મદદ કરી હતી.

હાલ તેઓની વીરકીર્તિ અને તેજસ્વિતા સ્વપ્ન કથા પ્રમાણે ઇતિ સમાપ્તિને પામી છે. હાલ તે મહાવીર શિવજીની સંતતિને જોવાથી તેઓની પ્રાચીન ગૌરવગિરિમાનો એક પણ દાખલો ચિન્હ સ્વરૂપે જોવામા આવતો નથી.

કુશાવહ–કુશાવહ કુળ, ભગવાન રામચંદ્રના પુત્ર કુશથકી ઉત્પન્ન થયેલ છે. કોશલ રાજ્યમાથી બે શાખા બહાર ગઇછે તેમાથી એક શાખાએ, બહુ દૂર પચનદ (પજાબ) દેશમા જઇ લાહોર નગર સ્થાપ્યુ બીજી શાખા બહાદૂર જઈ શકી નહિ તેણે શોણ નદીના તીરે રોટસ નગર સ્થાપ્યું.

જે શાખા પંજાબ પ્રદેશના લાહોરનગરમા થોડા સમયસુધી વસી હતી, તેણે નરવર નામે એક બીજું શહેર સ્થાપ્યું. એમ કહેવાય છે જે તે નરવર શહેર વિખ્યાત નળરાજાની લીલાભૂમિ હતી ત્યા તેના વશધરોએ અનેક વર્ષ અખડિત ભાવે રાજ્ય કર્યું હતું. તાતારના અને મોગલના શાસનકાળમા પણ તેઓ, પોતાના પિતૃસીંહાસનને સારી રીતે જાળવી રહ્યા હતા. અનેક દીવસ રાજ્યભોગ કર્યા પછી મહારાજ નળનો એક વશધર છેવટે મરાઠા લોકોથી સીંહાસન ભ્રષ્ટ થયો.

મહારાજ કુશના વશધરો અનેક દીવસ નરવર શહેરમા એકત્ર રહ્યા છેવટે ખ્રીસ્તીય દશમા સૈકામાં તેઓ બે શાખામા વહેચાઇ ગયા તેમાથી એક શાખા ત્યા રાજ કરવા લાગી, બીજી સ્વદેશનો ત્યાગ કરી, અનાર્ય અને અસભ્ય મીન લોકોની આવાસભૂમિમા વસવાટ કરવા લાગી, ત્યાથી તે દેશના લોકોએ, ઘણી ચેષ્ટા કરી તેઓને હાકી કહાડ્યા. છેવટે તેઓએ અબર નગરીની સ્થાપના કરી

તે અનાર્ય અને અસભ્ય મીનદેશના મધ્યભાગમા મહારાજ કુશના વશધરોએ અંબરનગરની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે રાજસ્થાનનાં બીજાં મોટાં નગરમાં વિશેષ

પ્રસિદ્ધ થઇ પડયું. તૈમુરકુળ તીલક બાદશાહ અકબરના રાજ્યશાસનના કાળથી અનેક રાજપુતકુળનો અધઃપાત થયો, પણ અંબરનું કુશાવહ કુળ તે સમયે, પોતાનું ગૌરવ અને મોભો સારી રીતે જાળવી રહેલ હતું.

અગ્નિકુળ—જગન્માન્ય સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ, જેમ સૂર્ય અને ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલછે તેમ અગ્નિકુળ પણ અાગ્નિથકી ઉત્પન્ન થયું છે. હીંદુ કુલાચાર્ય ના મતમાં, તે વંશતરૂની ચાર શાખા છે. પ્રથમ પરમાર, દ્વિતીય-પૂરીહર-તૃતીય ચૌલુકયવંશ વા સોલંકી ચતુર્થ-ચૌહાણ.

એમ કહેવાયછે કે જ્યારે ધર્મવીર પાર્શ્વનાથે* અવતરી, સમગ્ર હીંદુસમાજમાં ધર્મનું મોટું આંદોલન કર્યું તે સમયે અગ્નિકુળની ઉત્પત્તિ થઇ હતી.

ધર્મના તે ભીષણ સંઘર્ષણકાળે[1] પરાક્રમશાળી લોકોના આક્રમણથી પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે બ્રાહ્મણોએ તે અગ્નિવીરની સૃષ્ટિ કરી છે

રાજસ્થાનમાં અર્બુદ વા આબુ નામે એક પર્વત છે. તે પર્વતની ઉંચી ટોચે એ ભીષણ ધર્મ વિપ્લવનું[2] પ્રધાન રંગ સ્થળ છે. એમ કહેવાય છે જે તે ઉંચી ટોચ ઉપર બ્રાહ્મણોએ અગ્નિકુંડ સળગાવ્યો તેમાંથી વીર અગ્નિની સૃષ્ટિ કરીછે. જે સ્થળે તે પવિત્ર અગ્નિકુંડ સળગાવ્યો હતો તે સ્થળ હાલ પણ જોવામાં આવે છે.

બ્રાહ્મણોના અદ્‌ભુત તપો બળે પાપનાશન અગ્નિ થકી જે વીરકુળ ઉત્પન્ન થયું છે તે વીરકુળે, અનેક વર્ષો સુધી પોતાનો પ્રચંડ પ્રભાવ અને અક્ષય ધર્માનુરાગ અટલ અને અચળ રીતે રાખ્યો હતો, પણ મુસલમાનોના ભારત વર્ષમાં આવવા ઉપર અગ્નિકુળનો ઘણો ખરો ભાગ બ્રાહ્મણ ધર્મનો ત્યાગ કરી તે ધર્મમાં અને બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ બન્યા હતા.

---

૧ પરસ્પર ઘસારો. ૨ બળવો.

* ટોડ સાહેબના મતમાં ચાર બુદ્ધનું અસ્તિત્વ અપ્રમાણ કરી શકાય છે તેણે કહેલછે તે ચાર આદાબી, એકેશ્વરવાદી હતા. મધ્ય એશીયામાંથી બોદ્ધધર્મને તેઓએ આણ્યો અને તેનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો. તેઓના ધર્મશાસ્ત્ર એક ખીલાના માથાના આકાર જેવી લીપીમાં લખાયેલ હતા. સૌરાષ્ટ્ર જેસલમીર વીગેરે રાજસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધ અને જૈનનો વાસ હતો, ત્યાં ત્યાં ટોડ સાહેબે ફરી અનેક શીલાલેખો શોધી કાઢેલછે તે ચાર બુદ્ધ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ બુદ્ધ (આદિનાથ પ્રતિમાના) અનુમાન ખ્રી. પૂ. ૨૫૫૦ વર્ષ ઉપર અવતરેલ છે.
દ્વિતીય બુદ્ધ નેમિનાથ (જૈન મતમાં બાવીશમા તીર્થંકર) „ ૧૧૨૦ „ „
તૃતીય પાર્શ્વનાથ („ ત્રેવીશમા „) „ ૬૫૦ „ „
ચતુર્થ મહાવીર („ ચોવીશમા „) „ ૫૩૩ „ „

પ્રમાર–વા–પરમાર–પ્રસિદ્ધ અગ્નિ કુળમાં સર્વની પહેલા પ્રમારવંશે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી સોલંકી અને ચોહાણ કુળની માફક તે વિશેષ સમૃદ્ધિશાળી અને પરાક્રાત થઇ શકયો નહિ પણ તે ત્રણે કુળનો ઇતિહાસ જોતા સુસ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે તે સોલંકી અને ચોહાણ કુળ કરતા સર્વના અગ્રે પ્રમાર વંશ સમૃદ્ધિશાળી થઇ પડયો હતો તે પ્રમાર કુળના તાબામાં અગ્નિ કુળની એક શાખા પુરીહરકુળે સારા કામ કરેલ છે.

એમ કહેવાય છે જે વીરપુંગવ કાર્તવીર્યાર્જુનની પ્રાચીન માહેષ્મતી નગરીમા પરમાર વંશે, પહેલી પ્રતિષ્ઠા મેળવી તે માહેષ્મતી નગરીમા થોડો કાળ રાજ્યકરી તેણે, વિંધ્યાચળના શ્રૃંગદેશમા ધારા અને માંડુ નગરીની પ્રતિષ્ઠા કરી, વળી ઘણા લોકો કહે છે જે પ્રસિદ્ધ ઉજ્જયની નગરીની સ્થાપના પણ કરેલી છે*

નર્મદાનદીનુ અતિક્રમણ કરી, તેની દક્ષિણે બહુદૂર પરમાર કુળનુ રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યુ હતુ. ભટ્ટ ગ્રંથના કહેલ છે જે ઇસ્વીસન ૭૧૪ (સં ૭૭૦)મા રામ નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા પરમારકુળમા પેદા થયો. તેણે ત્રૈલંગ પ્રદેશમા એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ કવિવર ચંદ ભાટે તે સબંધે લખેલ છે જે રામ પ્રમાર ભારત વર્ષમા સાર્વભૌમ અધિપતિ હતો, તેના તાબામા અનેક અનેક રજપુત રાણાઓ સામંત સ્વરૂપે વિરાજતા+ હતા.

રામપરમાર ભારતવર્ષનો સાર્વભૌમ અધિપતિ હતો, તેના પરલોકવાસ થયા પછી કેટલાએક સામંતોએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યા હતા. ગિહલોટકુળના પ્રાદુર્ભાવ ઉપર પરમાર વંશનુ પૂર્વ ગૌરવ ઘણા ભાગે અસ્ત દશામા આવી ગયુ હતું.

પ્રરમારકુળમા ભોજ નામનો એક પ્રબળ પરાક્રમશાળી રાજા પેદા થયો હતો તેનાજ યશથી અને પુષ્કળ કીર્તી વિક્રમથી તેનો વંશ ઉજળો થયો હતો હીંદુ રાજ ચક્રવર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યની માફક તેની રાજસભામા પણ નવ રત્ન

* પરમારકુળે જે સઘળા નગરો અધિકૃત કર્યા તેમા નીચે લખેના વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે મહેશ્વર (માહેષ્મતી) ધારા, માંડુ ઉજ્જયિની, ચંદ્રભાગા, ચિતોડ આબુ, ચંદાવતી મૌ, મેદાન, પ્રમારવતી, અમરકોટ, ભિખર વીગેરે તે સઘળામાથી કેટનાક તેઓએ જીતેલા અને કેટલાક સ્થાપેલા છે

+ પ્રસિદ્ધ ચંદ બાર્દાઇમા લખેલ છે જે ત્રૈલંગના રાજ્ય ચક્રવર્તી મહારાજ રામ પ્રમારે સીંહાસન ઉપર આવી રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળો ભૂમિવૃત્તિ આપેલી છે તુઆર વંશને દીલી, સોરવંશને પતન, ચોહાણવંશને અજમેર, કામધ્વજને કનોજ, પુરીહરને મરુદેશ, યદુવંશને સુરાષ્ટ્ર, જાગનને દક્ષિણ, પારણને કચ્છ, ડીહરને કાઠીવાડ અને રાયપુહારોને સીંધ દેશ આપેલ છે.

હતાં. તેના રાજ્ય કાળમાં સંસ્કૃત ભાષાની સંપુર્ણ ઉન્નત્તિ થઇ હતી. તે ઉત્કર્ષથકી મહારાજ ભોજનુ નામ પ્રખ્યાત થયું. હીંદુ સંતાન, તેને હવે ભુલે તેમ નથી. જ્યાંસુધી પૃથ્વીમા અમૃતોપમ સંસ્કૃત ભાષાનું અનુશીલન રહેશે ત્યાં સુધી, પૃથ્વીમા તેનું નામ હમેશને માટે સુવર્ણના અક્ષરોમાં કોતરાયેલ રહેશે એટલુજ નહિ બલ્કે પૂજ્ય નામવાળા પવિત્ર રાજાની નામાવળીમાં પણ તેનું નામ સદાને માટે યશાવતુ બની રહેશે.

પરમાર કુળમા ભોજ નામના ત્રણ રાજા પેદા થયા છે. તે ત્રણે ભોજ વિશેષ વિદ્યાનુરાગી અને પરાક્રમશાળી હતા• પણ આ સ્થળે કયા ભોજનું નામ મુકરર કરવું તે દુષ્કર છે.

જે ચંદ્રગુપ્તનો મહનીય કીર્તિકલાપ અને અત્યંત ગૌરવનો વિષય ભારતના ઇતિહાસમા સુવર્ણના અક્ષરોથી કોતરાયેલો છે. જેચંદ્રગુપ્તને ગ્રીક ઇતિહાસ લેખકોએ દિગ્વિજયી અલેકઝાંડરનો મોટો પ્રતિપક્ષી કહેલ છે. તે ચંદ્રગુપ્ત, પરમાર વંશની પ્રધાન શાખા મૈર્યવંશમા પેદાથયેલ છે. પણ ભટ્ટ કવિ કૃત કુળાખ્યાન ગ્રંથમાં તેને તક્ષકકુળમા ઉત્પન્ન થયેલ જણાવવામાં આવેછે. અને વળી પ્રમારકુળ સંબંધે જે પ્રાચીન લિપિ શોધાઇ હાથમા આવી છે, તે સઘળીની સમાલોચના કરતાં માલૂમ પડેછે કે તે મૈર્ય શાખાકુળનો પ્રધાન પુરૂષ તક્ષક કુળમાં ચંદ્રગુપ્ત પેદા થયો છે.

શાળીવાહનનામના મહાવીર રાજાના પ્રચંડ બાહુબળે હીંદુરાજ ચક્રવર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યનું સીહાસન ચલાયમાન થઈગયું હતું. તે શાલિવાહન તક્ષક વંશનો છે ઉજ્જયિની નાથ વિક્રમાદિત્યને સીંહાસનથી પદચ્યુત કરી શાલિવાહન ઉજ્જયનીનો અધિપતિ રાજા થયો હતો અને દક્ષીણઆદિ દેશોમાં વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો તે સંવત ચાલતો બંધકરાવી પોતાના નામનો શાક ચલાવ્યો હતો જે હજુ ચાલે છે.

જેમ પ્રમાર રજપુતોએ એકવાર પોતાના અપ્રતિમ પ્રતાપે અને વિપુલગૌરવના પ્રભાવે, રજપુતરાજાઓના શીર્ષસ્થાને બેનવાનો અધિકાર મેળવી શક્યો હતો, તે પ્રમાર રજપુતો દુર્ભાગ્યવશે અવનત દશામાં આવી ગયેલા જોવામાં આવે છે. ભારતવર્ષમાં સ્થાને સ્થાને તેઓની જે કીર્તિ સ્થાપિત હતી તે કીર્તિ કાળના પ્રગાઢ

• કોઈ એક શીલાલિપિથી માલુમ પડેછે જે સંવત્ ૧૧૦૦ (ઈ. સ. ૧૦૪૪) મા ત્રીજો ભોજરાજા રાજ્ય ગાદીમને બેઠો વળી તે શીલાલેખ ભોજપ્રબંધ નામના ગ્રંથમાં તેજ વર્ષ લિખિત છે. એટલે કે તે શીલાલિપિ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. તે ગ્રંથમા એમ પણ કહેલ છે જે પહેલો અને બીજો ભોજ સંવત્ ૬૩૧ માં અને ૭૨૧ માં પેદા થયા હતા.

સંપદી આજ લોપ પામી છે આ જગતમાં કાળનું માહાત્મ્ય કોણ જાણીશકે છે? કાળ સૃષ્ટિકર્તા અને કાળ પોતેજ તેનો સંહાર કર્ત્તા અને દુઃખનો નિયામક છે.

આજ જે આસામી, વિપુલ ધનનો અધિકારી થઇ અહંકારથી સઘળા વિશ્વ બ્રહ્માંડને તૃણવત્ ગણેછે અને પોતાના અનુજીવીઓને પશુવત્ ગણેછે, તે આશામી, થોડા દીવસમાં સર્વનિયંતા કાળના અખંડનીય નિયમાનુસારે છિન્ન મસ્તક થઇ સ્મશાનમાં આલોટતો જોવામાં આવે છે, આજે તે, શીયાળ, કુતરા વીગેરે અધમ જાનવરોની ઠોકર ખાતો જોવામાં આવેછે. જે અખંડિત કાળ માહાત્મ્યે એ સઘળાં અવશ્યંભાવી પરિણામો જોવામાં આવેછે તે કાળના અપાર મહિમામાં પરમારકુળનું પ્રાચીન ગૌરવ લોપ પામી ગયું છે. જે પ્રમારકુળ, મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત વીગેરે ભુવન વિદિત રાજાઓના પ્રદીપ્ત પ્રતાપથી ઉજ્વલ હતું. અને એક વખત એવો હતો કે મોગલ બાદશાહ હુમાયુન પોતાના સીંહાસન ઉપરથી પદચ્યુત થઇને એક સામાન્ય પરમારકુળના વંશધરની પાસે આશ્રય પામી જીવનનું રક્ષણ કરી શકયો હતો. તે પરમારકુળની કીર્તિ અને પ્રભાવનું ચિન્હ આજ કોઇ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી.

પરમારકુળ એકંદર પાંત્રીશશાખામાં વિભક્ત છે. તે પાંત્રીશશાખામાં બીહીલશાખા વિશેષ પ્રખ્યાત હતી. તે ભિહિલશાખામાં જે સઘળા રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા છે તે સઘળા રાજાઓએ અનેક વર્ષ સુધી, આરાવળીની તળેટીમાં આવેલી ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કર્યું હતું.

ચાહુમાન વા ચોહાણ—વાચકવૃંદને યાદ હશે કે ચોહાણકુળનો ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાતાનો વિષય આપણે ઉપર વર્ણવી ગયા છીએ. જેથી આ સ્થળે તેઓનું વિશેષ વિવરણ કરવાની કોઇપણ જાતની જરૂર નથી. જે વિષય પહેલાં ચર્ચાઇ ગયેલા નથી તે વિષયનું વિવરણ કરવું અમોને યથાયોગ્ય લાગેછે.

પવિત્ર અગ્નિકુળમાં જે જે શાખાઓ ઉત્પન્ન થઇ હતી તે તે શાખામાં ચોહાણની શાખા વિશેષ બલિષ્ઠ હતી. કહેવાય છે, જે એકવાર ચોહાણ રજપુતો એવા બળશાળી અને શૂરા બન્યા હતા કે તેઓના પ્રચંડ વીર્ય્ય પ્રભાવથી ભારતવર્ષના બીજા રજપુતોનું ગૌરવ તદ્દન ઝાંખુ અને હીન પ્રભાવવાળું બની ગયું હતું. રાજસ્થાનના છત્રીશ કુળમાં અનેક કુળો આબરૂ, જાહોજલાલી અને વિપુલ બળ મેળવીને પ્રખ્યાત થયા હતા પરન્તુ અહિંઆ જણાવવું યોગ્ય થઇ પડશે કે વધારે પરમાણોનું અનુશીલન કરતાં સ્પષ્ટ માલુમ પડેછે કે, પ્રચંડ વીર્યશાળી વીર ચૌહાણ રજપુતો રજપુત જાતિમાં મુકુટસ્થાને મુકાઇ ગયા હતા.

ઉપર કહેલ પ્રસિદ્ધ રાજકુળમા જે કેટલીક શાખા ઉત્પન્ન થઇ છે, તેઓએ પોતાના મૂળ વંશતરૂના યથાર્થ ગૌરવનું રક્ષણ કરેલ છે. એ સઘળી રક્ષણ કર-

નારી શાખાઓમા ચોહાણ રજપુતની શાખા અગ્રેસર છે તે શાખાઓમા હાર, ખિચી દેવરા, શનિ, ગુરૂ, વીગેરે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તેઓના વીરત્વ અને ગૌરવ ગરિમાનુ વર્ણન ભટ્ટી ગ્રથમા સુદર રૂપે રચીત થયેલુ છે આજ પણ તે શાખાના વશધરો તે ભટ્ટકવિ પ્રણીત ગાથા વાચી પોતાની ચાલતી સ્થિતિને ભુલી જાયછે

ચોહાણકુળના પ્રતિષ્ઠાતા વીરવર ચોહાણનુ કાલ્પનિક જન્મ વિવરણ અતીવ મનોહર છે, અગરજો કે તે મોહિની કલ્પનાની જાળથી ઢકાઇ ગયેલ છે તોપણ તે જાણવાથી હૃદયમા વિલક્ષણભાવ પેદા થાય છે

પૂર્વે આપણે કહી ગયા છીએ જે પ્રસિદ્ધ સુમેરૂ અને કૈલાસની મ્વાફક અર્બુદાચલ (આબુ) અતીવ પવિત્ર પર્વત છે અગ્નિકુળમા પેદા થયેલ રજપુત વીરો, આબુ પર્વતને અચળેશ્વરની આવાસભૂમિ કહેછે તે પર્વત, કદમૂળ ભક્ષણ કરનાર તપસ્વીઓનો સેવનીય છે યોગશીલ બ્રાહ્મણોએ, પાખડી દૈત્યોને હણી, પોતાના સનાતન ધર્મનુ રક્ષણ કરવા, તે ઉચા ગિરિરાજની ટોચ ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા

સનાતન ધર્માનુરાગી બ્રાહ્મણો એક દીવસ નઋત્ય કોણમા, પોતાનો હોમકુડ ખોદી સળગાવી પોતાના ઇષ્ટદેવને આહુતિ આપતા હતા એ સમયે રાક્ષસોએ આવી, ભયકર તોફાન મચાવ્યુ અને તે સ્થળે પુષ્કળ ધૂળ ઉડાડી બ્રાહ્મણોની ક્રિયામા વિઘ્ન પાડ્યુ હતુ વળી દુરાચારી દૈત્યોએ, તે સમયે લોહી, માસ, હાડકા વીગેરે અપવિત્ર પદાર્થને યજ્ઞકુડમા ફેકયા હતા તે દુર્વૃત્ત રાક્ષસોના ભીષણ અત્યાચારથી બ્રાહ્મણોના યોગનો ભગ થયો, તેઓ અભીષ્ટ[1] વર મેળવવામા કૃતકાર્ય થયા નહિ

સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી પાપાચારી દૈત્યોના એવા અત્યાચારથી પણ પ્રતિજ્ઞાવત બ્રાહ્મણોનો કઠોર અધ્યવસાય તિલમાત્ર ચલાયમાન થયો નહિ તેઓએ ફરીવાર અગ્નિકુડ સળગાવી આહુતિ આપવાનુ શરૂ કર્યુ, અને કુડની ચારે તરફ ઉભી અનર્ગળ મત્રોચ્ચારણ કરી, દેવ મહાદેવની પ્રસન્નતા મેળવવા તેઓ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા

તે પવિત્ર અગ્નિકુડમાથી એક મૂર્તિ પેદા થઇ, તેના સર્વાગે વીરનુ લક્ષણ જોવામા આવ્યુ નહિ ત્યારે બ્રાહ્મણોએ તેને ચોકીદાર રૂપે બારણામા ઉભો રાખ્યો, ત્યારપછી અગ્નિકુડમાથી બીજી મૂર્તિ પેદા થઇ ચુલુકની જેવી જેની આકૃતિ હોવાથી બ્રાહ્મણોએ તેનુ નામ ચોલૂક્ય રાખ્યુ ક્રમે ત્રીજી મૂર્તિ, અગ્નિકુડમાથી

1 ઇચ્છિત, ધારેલ

પેદા થઈ, બ્રાહ્મણોએ તેને પરમાર એવું નામ આપ્યું. તે મૂર્તિ વીર ચિન્હ યુક્ત અને યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ જાણી બ્રાહ્મણોએ, તેને અસુરોની સામે લડવા મોકલ્યો પ્રમારવીર, બીજા વીરોને સાથે રાખી, દૈત્યના સંગે સંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત થયો પણ. તે, યુદ્ધમાં જય મેળવી શક્યો નહિ.

ત્યારપછી વશિષ્ટદેવ, બદ્ધપદ્માસને ફરીવાર બેઠા અને અવિરામ મંત્રપાઠ કરી દેવને બોલાવવા લાગ્યા. તેણે અગ્નિમાં જેમ આહુતિ આપી, તેમ તે પવિત્ર અગ્નિકુંડમાંથી એક બીરમૂર્તિ પેદા થઇ. તેનાં અવયવ લાંબા હતા, તેનું લલાટ વિશાળ હતું, તેનો કેશરાશિ કાજળના જેવો કાળો હતો, તેની આંખો કાળી અને વિશાળ હતી, વળી તેનું વક્ષઃસ્થળ વિશાળ હતું, તેની મૂર્તિ અતીવ ભયાનક હતી, તેના સઘળા અંગ ઉપર બખ્તર હતું, તેની પીઠ ઉપર બાણથી ભરેલ મોટો ભાથો હતો, તેના હાથમાં વિશાળ સરાસન અને તલવાર હતાં, તેના ચાર હાથમાં જુદી જુદી જાતનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર હતાં, તે વીરપુરૂષને આ વીરતા ધરાવનાર વિપુલ બળશાળી જોઇ બ્રાહ્મણોએ તેનું નામ ચોહાણ રાખ્યું.

તે પ્રબલ પરાક્રાંત ચોહાણ વીર, વગર વિલંબે, રણસંગ્રામમાં ચાલ્યો. જ્યારે તે રણસંગ્રામમાં ચાલ્યો કે તુરતજ તપોધન વશિષ્ઠદેવે, ભગવતી આશાપૂર્ણા દેવીની પ્રાર્થના કરી તેથી કરી એકદમ, ત્રિશૂળધારિણી શક્તિદેવી સીંહની પીઠ ઉપર બેઠેલી, તેઓ સઘળાની સન્મુખે પ્રગટ થઇ અને ચોહાણવીરની મદદે વશિષ્ઠ વીગેરેને રણસંગ્રામમાં મોકલી, આશાપૂર્ણા ભગવતી સંગ્રામમાં જય, ચોહાણ વીરને ઉત્સાહિત કરી અંતર્હિત થઇ ગઇ. બ્રાહ્મણોએ તે ચોહાણવીરને આનહલ નામે કહ્યો. વીરવર ચોહાણ અથવા આનહલ વિશેષ ઉત્સાહિત થઇ, પોતાના સૈનાદળ સાથે સંગ્રામમાં અસુરની સામે થયો, બન્ને દલ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું, દુર્વૃત્ત દૈત્યો, આનહલનું પ્રચંડ પરાક્રમ સહ્ય કરી શકયા નહિ જેથી છેવટે તેઓનો અત્યંત પરાજય થયો; તેમાંથી કેટલાક અસુરો યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી ગયા. કેટલાકે તે સંગ્રામમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો, એ પ્રમાણે દુરાચારી દાનવો પરાજય પામ્યા, અને બ્રાહ્મણો નિર્ભય થઇ ગયા. તે મહાન બલિષ્ટ અને ક્ષત્રીકુળદીપક ચોહાણકુળમાં વીરવર પૃથ્વીરાજે જન્મ લીધો છે.

ચોહાણકુળની તાલિકા જોવાથી માલુમ પડેછે જે વીરવર આનહલથી તે મહારાજ પૃથ્વીરાજ સુધી ચોહાણકુળમાં એકંદર ઓગણચાલીશ રાજાઓ પેદા થયા છે. તે તાલિકા શુદ્ધ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનો કોઇ ઉપાય નથી પરંતુ વિશેષ અનુશીલન કરવાથી માલુમ પડેછે જે તે તાલિકા વિશુદ્ધજ છે. કારણકે ભટ્ટ કવિ ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે કે મહારાજ વિક્રમાદિત્યના આવિર્ભાવ પહેલાં ઘણા વર્ષો

ઉપર અગ્નિકુળની સૃષ્ટિ થઇછે વળી ઇતિહાસ જોવાથી માલુમ પડેછે કે મહારાજ વીર વિક્રમાદિત્યથી ૧૭૫૫ વર્ષ ઉપર પેદા થયેલ છે ત્યારે એવા લાંબા સમયમા માત્ર ચોગણચાળીશ રાજાનુ અસ્તિત્વ શી રીતે સભવે ?

ચોહાણકુળમા અજેપાળ નામનો એક પ્રતિષ્ઠાવાળો રાજા પેદા થયો છે તે પ્રસિદ્ધ અજયમેરૂ (અજમેર) ના કીલ્લાનો પ્રતિષ્ઠાતા છે

કેટલાક અનુમાન કરેછે કે એ અજમેરની પ્રતિષ્ઠાના પ્રાક્કાળે પ્રસિદ્ધ શભર* નામના તળાવ ઉપર શભર નામનુ એક નગર, ચોહાણ રજપુતોએ સ્થાપ્યુ હતુ તે શભર નામના અનુસારે નગરના રાજાઓ શભરીરાજ નામે ઓળખાવા લાગ્યા ચોહાણ રજપુતનો ગારવ અને પ્રતાપ, તે સઘળા નગરોના અખડીત ભાવે લાબો કાળ વિરાજીત હતો છેવટે જે દિન હીંદુરાજ ચક્રવર્તી મહારાજ પૃથ્વીરાજ માતા મહના દીહીના સીંહાસને બેઠો તે દિન ચોહાણકુળ એકવાર પ્રચડ તેજે ઝળકી રહ્યુ હતુ, પણ તે ઝળકાર તેજ, બુઝાઈ જતા દીવાના જેવુ ક્ષણ સ્થાયી હતુ એટલે કે પૃથ્વીરાજના સગે ચોહાણનુ ગૌરવ અને તે સઘળા નગરોની જાહોજલાલિ વિનષ્ટ થયા

પવિત્ર અગ્નિકુળે, ચોહાણ વીર રજપુતોના અલૌકિક વીરત્વે, અને ગૌરવે, અમરતા મેળવી છે જે સઘળા ધુરધર રાજાઓ ચોહાણકુળમા પેદા થયા છે તેમા માણીકરાય મહારાજનુ નામ સ્મરણીય છે પજાબ પ્રદેશમા મુસલમાનના હુમલાને મહારાજ માણિકરાયે, મોટા જોરથી રોકયા હતા

કેવળ પૃથ્વીરાજ અને માણિકરાયના પરાક્રમની વાત છોડી દઇએ તોપણ ચોહાણ કુળના બીજા વીર રાજાઓની વાતનુ વિવરણ કરવાની આપણને ફરજ પડેછે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખક મુકતકઠે સ્વીકાર કરી ગયાછે જે દુર્ધર્ષ મુસલમાન વીર મહમદે, જ્યારે પ્રચડ સેનાદળની સાથે સૌરાષ્ટ્ર તરફ કુચ કરી, ત્યારે અજમેર નગરના એક પ્રતાપાન્વિત રાજાએ× તેને, મોટા ભયાનક સગ્રામમા હરાવ્યો તે ચોહાણ વીરના પ્રચડ ખડગ બળના પ્રભાવે મહમદે વિજયની આશા છોડી દઇ રણસગ્રામમાથી પાછો ફર્યો હતો

દીલ્હીના પહેલા નગરના ગોરભાગમા વિખ્યાત સેનાપતિ મશીએ મહારાજ માણિકરાય ઉપર હુમલો કર્યો, તે ભીષણ યુદ્ધમા માણિકરાયના પ્રચડ પ્રતાપથી

* રજપુતોની સ્થાન આરાધ્ય દેવી શાકભરી માતાની એકપાર્શ્વ પ્રતિમા શભરી હ્રદના મધ્યમા સ્થાપિત છે તે શાકભરી પરથી તેનુ નામ શભર કહેવાયુ છે

× તે ચોહાણ વીરનુ નામ ધર્મધિરાજ—તે વિશાળ દેવનો પિતા

મુસલમાન સૈન્ય હારી ગયુ જે સમય મુસલમાનના ઇતિહાસમા વર્ણવેલ છે તે સમય પછી મુસલમાનોએ વારવાર ઉપરા ઉપરી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલ કરી, ભારત વર્ષનુ પુષ્કળ ધન લુટી લીધુ જે સમયે મહારાજ વિશાળદેવ અજમેરના સીહાસન ઉપર બીરાજતા હતા તે સમયે મુસલમાન લોકો ભારતવર્ષ ઉપર ત્રીજીવાર ચડી આવ્યા હતા ચોહાણ વીર વિશાળદેવ, દેશવૈરી અને સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી મુસલમાનના અપવિત્ર શાસમાથી, પોતાના રાજ્યને અને ધર્મને બચાવવા, વિશાળ સેનાદળ સાથે મુસલમાનની સામે ચાલ્યો, બન્ને સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયુ, તે ભીષણ સંગ્રામમા મુસલમાનો પરાજય પામી રણક્ષેત્ર થકી પલાયન કરી ગયા તે ભયાનક સગ્રામના સમયે, અનેક હીદુ સામત રાજાઓ, મહારાજ વિશાળદેવને સહાય કરવા, તેના વાવટા નીચે એકઠા થયા હતા તે રાજાઓમ પરમારકુળમા ઉત્પન્ન થયેલ, વીર ઉદયાદિત્ય વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો ઘણુકરીને સઘળા ભટ્ટ ગ્રથમા માલુમ પડેછે કે વીર ઉદયાદિત્યે ઈસ્વીશન ૧૦૯૬ મા પ્રાણત્યાગ કર્યો તે મુકરર કરેલ સમયનુ અવલબન કરવાથી નિશ્ચય પ્રતિપન્ન થાયછે જે તે મહા સગ્રામનો વ્યાપાર મહમદની ચોથી પહેડીના વિખ્યાત પુરૂષ મેદાદના રાજ્યમા થયો છે મહારાજ વિશાળદેવે, તે યુદ્ધમા જય મેળવ્યો છે તેનુ યથાર્થ સત્યપણુ દિલ્હીના પ્રાચીન વિજયસ્તભની શીલાલિપિ સારી સાબીતી આપેછે ચોહાણરાજ વિશાળદેવના પ્રચડ પરાક્રમથી મુસલમાનવીર મોદાદ સપૂર્ણ રીતે પરાજય પામ્યો ખરો, પણ તેથી તેની ભારતવર્ષ ઉપરની જીતવાની વૃત્તિ શાન્ત થઇ નહિ મુસલમાનો ટોળાબધ ભારતવર્ષમા આવવા લાગ્યા અને તેઓ ભારતવાસી ઉપર વિશેષ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા, તેઓના આવા અત્યાચારથી ભારતવર્ષીય રાજાઓના રાજ્ય ઘોર અશાતિમા પડ્યા, તેથી તેઓનુ ગૌરવ અને માન, ક્રમે ક્રમે હીન થઇ ગયુ છેવટે ચોહાણકુળના શેષ નરપતિ મહારાજ પૃથ્વીરાજના કારાગ્રહ સાથે અને મરણમાથે ભારતવર્ષમા ચોહાણ રજપુતોનુ ગૌરવ અને વિક્રમ એકદમ અસ્ત પામ્યુ

ચોહાણકુળ એકદર ચોવીશ શાખામા વિભક્ત છે તે ચોવીશ શાખામા, હરાવતી પ્રદેશમા બુદી અને કોટાનો રાજવશ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તે ચોહાણ રાજાઓ, પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવને સારી રીતે રક્ષણ કરી શક્યા છે તેએ રાજકુળના પૂર્વપુરૂષમાથી છ પુરૂષોએ, વીરત્વ બતાવી, પિતૃદ્રોહી, નિષ્ઠુર ઔરગજેબના હાથમાથી ઘરડા શાહજહાનની રક્ષા કરવા માટે ઘણી પ્રસન્નતાથી પોતે લડ્યા હતા અને છેવટે તેને માટે પ્રાણ અર્પણ કર્યો હતો *

* એ શીવાય, ગાગ્રોન અને રઘુગઢના ખીચી, મીરાહીના દેવર ઝાલોરના શનિગુરુના અને શનીચરના ચોહાણ અને પાનગઢના યાવેચ, પોતપોતાના નામ અમર કરી ગયાછે

ચોહાણકુળના અનેક સામંત રાજાઓએ, પોતાની નીવાસ ભૂમિના રક્ષણ માટે પોતાના પિતૃપુરૂષનો પવિત્ર સનાતન ધર્મ છોડી દીધો હતો+ તે કામમાં પહેલો પૃથ્વીરાજનો ભત્રીજો ઇશ્વરદાસ છે.

ચૌલુક્ય વા સોલંકી— ॥ ઉપર કહેવાય ગયું છે જે સોલંકીકુળ, પ્રમાર, અને ચોહાણ એ બે કુળોના સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. ઐતિહાસિક વૃત્તાંતના ઉપયોગી ઉપકરણ વીગેરેના અભાવે સોલંકીનો પૂર્વવૃત્તાંત યથાર્થ મળી શકતો નથી. ભટ્ટકાવ્ય ગ્રંથમાંથી માલુમ પડેછે જે જ્યારે રાઠોડ રજપુતોએ કનોજને કબજે કર્યું તે સમય પહેલાંથી સોલંકીકુળ વિશેષ પ્રતિષ્ઠાને પામ્યું હતું. લંગર લોકો અને તોગ્ર અથવા માલખાની લોકો પવિત્ર સોલંકીકુળમાં જન્મ્યા હતા. કાળક્રમે તેઓએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો, તેની પહેલાં તેઓ મલયદ્વાર (મલબાર) ના કીનારા ઉપરના કલ્યાણ નગરમાં વસતા હતા× હાલ તે કલ્યાણ નગરમાં તેઓની ખ્યાતિનાં અને કીર્તિના ચિન્હ જોવામાં આવેછે. તે નગરમાંથી સોલંકીકુળની એક શાખા બહાર નીસરી કાળક્રમે તેણે અણહીલવાડ પાટણમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી.

પ્રાચીન ચૌરકુળમાં ભોજરાજ નામનો એક રાજા ઉત્પન્ન થયો હતો. તે રાજા પછી અણહીલવાડ પાટણમા બીજો કોઇ ચૌરવંશીય રાજા, ગાદીએ બેઠો નથી. કારણકે સંવત્ ૯૮૭ (ઇ. સ. ૯૩૧) ના વર્ષમાં તે ભોજનું મૃત્યુ થયું, તેના ઠેકાણે તેનો દોહિત્ર સોલંકી મૂળરાજ અણહીલવાડના સીંહાસને બેઠો. મૂળરાજ■ માતામહના[૧] સીંહાસન ઉપર બેસી અઠાવન્ન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના પરલોકવાસ ઉપર તેનો પુત્ર ચંદ્રરાવ તેની ગાદીએ બેઠો. તેના ૪ ... દુર્ધર્ષ મુસલમાન વીર મહમદ ગીજનીના વિજયી લશ્કરે અણહીલવાડ-પાટણ પાસે આવી સખ્ત હુમલો કરી અને તે સંગ્રામમાં જય પામી મહમદ પુષ્કળ રાજ્ય ધન વીગેરે લૂંટીલઇ તે પ્રાચીન જાહોજલાલી ભોગવતા શહેરનો નાશ કરવા લાગ્યો. મુસલમાનોના હુમલાથી અણહીલવાડ ફરીથી આબાદીમાં આવ્યું નહીં. આ ન ગ્રામ થયા પછી

---

૧ મોશાળપક્ષ માતાનો બાપ

+ ચોહાણકુળના કેટલાએક રજપુતોએ મુસલમાનધર્મનું અવલંબન કર્યું હતું તેમાં કાયમખાની સંતાની, લોહાની વિગેરે સંપ્રદાયવાળા વિશેષ પ્રસીદ્ધ છે.

॥ સોલંકી ગોત્રનું વિવરણ મધ્યાની શાખા ભારદ્વાજગોત્ર, ગઢ લોહાકોટ નિવાસ સરસ્વતી નદી, સામવેદ કપિલેશ્વર દેવ, કનોજદેવી મહીપાલ પુત્ર.

× કલ્યાણનગર મુંબઇપાસે આવેલ છે.

■ મૂળરાજના પિતાનું નામ જયસીંહ. જયસીંહે ભોજરાજની પુત્રીનું પાણીગ્રહણ કર્યું હતું.

અને ત્યારપછીના રાજાઓના રાજ્યાસનમાં અણુહીલપુરપાટણની વિશેષ ઉન્નતિ થવા પામી નહી હતી, પરંતુ જ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહ તે પુરાતન શહેરના સીંહાસનારૂઢ થયો ત્યારે તે વીશેષ ખ્યાતિવાળું થયું.*

કર્ણાટ અને વિંધ્યાચળના મધ્યમાં આવેલ બાવીશ જનપદ એકવાર સિદ્ધરાજના રાજ્યછત્ર નીચે હતા, પણ એટલુંબધું વિસ્તારવાળું રાજ્ય, તેના વંશધરો લાંબો વખત ભોગવી શકયા નહિ. એમ કહેવાય છે જે મહારાજ સિદ્ધરાજના-વંશધર ઉત્તરાધિકારીએ, કોઇ કારણવશે, ચોહાણ પૃથ્વીરાજનો કોપાનળ ઉદ્દીપિત કર્યો, જેથી તેણે તેને સીંહાસન ભ્રષ્ટ કર્યો હતો.

સિદ્ધરાજનો ઉત્તરાધિકારી રાજ્યચ્યૂત થયો, તેના સીંહાસન ઉપર કુમારપાળ નામનો એક ચોહાણ નૃપતિ ગાદિએ બેસી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. કુમારપાળ ચોહાણવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોઇને સેલંકીવંશના રાજ્ય ઉપર પોતાનું આધિપત્ય ચલાવવા અણુહીલવાડપાટણની કાયમની જે ઉતરાધિકાર વિધિ ચાલી આવતી હતી તેમાં કેટલોએક ફેરફાર થઇ ગયો. મહારાજ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ બન્ને રાજાઓ બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી હતા. તે બન્નેના રાજ્યમાં કોતરકામનો વિશેષ ઉત્કર્ષ થયો હતો. શાથી કે તે સમયે ઘણા વિજયીસ્તંભ બન્યા હતા. તે વિજયસ્તંભ વીગેરેનું નિર્માણકૌશલ્ય જોઇ વિસ્મિત્ત અને આનંદિત થયા વિના રહેવાતું નથી. કોઇ હીંદુરાજાની કારકીર્દીમાં એવી ઉમદા કારીગીરિનો ઉદ્ધાર થયો નથી.

મુસલમાન વીર શાહબુદીનના પ્રતિનિધિઓએ, ઘોર અત્યાચાર કરી કુમારપાળના બાકીના રાજ્યમાં ઘણીજ અશાંતિ કરી દીધી. તે પ્રતિનિધિઓના જુલ્માટ અને અત્યાચારથી પ્રજા બહુ કષ્ટ ભોગવવા લાગી. અંતે કુમારપાળ, તે જુલ્માટ કરનાર જુલ્મગારોને કબજે કરી શકયો નહિ છેવટે કઠોર દુઃખમાં અને મનોવેદનામાં તેણે આ લોકનો ત્યાગ કર્યો. મહારાજ કુમારપાળના મૃત્યુ પછી બલ્લમૂલદેવ ગાદીએ બેઠો. એ મુલદેવના મરણ સાથે સં. ૧૨૮૪ (ઇ. સ. ૧૨૨૮) માં અણુહીલવાડપાટણમાં સોલંકીવંશના રાજ્યનો અંત આવ્યો.

અણુહીલવાડપાટણનું સીંહાસન શોલંકીવંશના હાથમાંથી જતાં પણ તેનું સીંહાસન ખાલી રહ્યું હતુ નહિ. વિશાળદેવ, નામના એક વીર પુરૂષે તે સીંહાસન કબજે કર્યું. વિશાળદેવ સિદ્ધરાજની એક વાઘેલા નામની શાખા કુળમાં પેદા થયો હતો. મહારાજ વિશાળદેવ સીંહાસન ઉપર બેઠો. તે રાજ્યનું સૌભાગ્ય અને સૌદર્ય

* સિદ્ધરાજ જયસીંહે સં. ૧૧૫૦ થી તે સં. ૧૨૦૧ સુધી રાજ્ય કર્યું. પ્રસિદ્ધ 'ન્યુબીયન ભૂગોળવેત્તા એલેએદ્રીશી તેની રાજસભામાં હતો એલેએદ્રીશીએ કહેલ છે જે જયસીંહ રાજા બૌદ્ધ મતાવલંબી હતો.

વધારવા વિશેષ યત્નવાન્ થયો, સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી મુસલમાનોએ ભીષણ અત્યાચાર કરતા સઘળા સ્થળો નષ્ટ અને ભગ્ન થયા તેમા સોમનાથ મહાદેવનું પવિત્ર અને ભવ્ય દેવાલય ભગ્ન અને નષ્ટ થયુ હતું. તે પવિત્ર મંદિર વીગેરે બીજા ભગ્ન અને નષ્ટ સ્થાનકો, વિશાળદેવે ફરીથી સુધારી ચણાવ્યા બાલક રાયનુ લીલાક્ષેત્ર અણહીલવાડપાટણ ધીરે ધીરે પોતાનુ પ્રાચીન ગૌરવ મેળવતુ હતુ એટલામા યમાનુચર સરખા અલાઉદ્દીને ભીષણ પરાક્રમ સાથે, તે પ્રદેશમા પ્રવેશ કર્યો અને તેના ઉપર હુમલો કર્યો તેના પ્રચંડ હુમલાનો આઘાત સહન ન કરી શકવાથી મહારાજ કિહુલકર્ણ રણાંગણમા પડયો. ત્યારપછી અણહીલવાડપાટણ વિધ્વસ્ત અને પાયમાલ થઈ ગયુ

તે હિંદુ વિદ્વેષી તાતારરાજના નિષ્ઠુર પ્રતિનિધિઓના ભીષણ દૌરાત્મ્ય, અત્યાચાર દુરાકાંક્ષાથી, ગુર્જરના અને સૌરાષ્ટ્રના સમૃદ્ધ નગરો એકદમ શ્મશાન સરખા થઇ ગયા. ચારેતરફ ભાગી ગયેલા ઘરોનો વિષાદમયવેશ અને ચારેતરફ પ્રકૃતિની શોચનીય મૂર્તિ જોવામા આવતી હતી અણહીલવાડપાટણમાં સર્વસ્થળે (જાણે તે દુર્દાન્તયવનો મુર્તિમાન્ જુલમ નાચતો નહોય એમ લાગતુ હતું) મારી નાખવાની પ્રબળ ઈચ્છા અને કુપ્રવૃત્તિથી ઘેરાઇ તેઓએ આદિનાથનું પવિત્ર મંદિર ચૂર્ણવિચૂર્ણિત કરી નાખ્યુ અને તેના ધ્વજરાશિવાળા સ્થળ ઉપર તેઓએ એક મુસલમાન ફકીરની કબર બંધાવી દીધી એ પ્રમાણે જે કાંઇ સુંદર હતુ જે કાઇ પવિત્ર હતુ તે સઘળુ દુર્દાન્ત મુસલમાનના વિષમ વિદ્વેષથી એકદમ નષ્ટ થઈ ગયુ

સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી નિષ્ઠુર મુસલમાનના જુલમથી વિશાળ સૌરાષ્ટ્રદેશ જેવી રીતે શોચનીય શ્મશાનભૂમિકા પરિણામ પામ્યો તે નગરે સોલંકીરાજ્ય ને લક્ષ્મી પણ છોડી ચાલી ગઇ, ઉપર પોતાના પિતૃપુરૂષની રાજ્યભૂમિમાથી પલાયન કરી આશ્રય મેળવવા સોલંકી રાજકુળ ભારતવર્ષમા ચારેતરફ દોડયુ, ત્યારપછી રાજ્યસિંહાસન એક સો વર્ષ ખાલી રહ્યુ, તેટલા લાંબા વખતમા કોઇ હિંદુરાજા ગાદીએ બેઠો નહી

તે દીર્ઘકાળ વ્યાપિની અરાજકતા પછી તક્ષક વંશીય એક વીરપુરૂષ શ્મશાન તુલ્ય સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ભગ્ન સિંહાસન ઉપર બેઠો, અને થોડા સમયમા તેની પૂર્વશોભા લાવવા સામર્થ્યવાળો થયો. તેનું નામ શીહરણ તક્ષક હતું. શીહરણે, સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ગૌરવનો ઉદ્ધાર કર્યો ખરો, પણ જે સોલંકી ગૌરવ એકવાર અંતર્હિત થઇ ગયુ હતુ તેનો પુનરૂદ્ધાર તે કરી શકયો નહિ શીહરણે, પોતાના

પૂર્વપુરૂષના સનાતન ધર્મને જલાંજળી આપી ને મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને મોજાફર નામ ધારણ કરી તેણે રાજ્યશાસન ચલાવ્યું હતું.

અત્યાચારી મુસલમાનના ભયંકર ઉત્પીડનથી સોલંકી વંશવૃક્ષ સમુળું નાશ પામ્યું હતું. તે વંશતરૂમાંથી સોળ શાખા પેદા થઇ હતી, તે સોળ શાખામાં વાઘેલાની શાખા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તે વાઘેલા * જે દેશમાં વાસ કરતા હતા તેનું નામ વાઘેલખંડ છે. મહારાજ સિદ્ધરાજના વંશધરોએ લાંબા કાળસુધી વાઘેલખંડનું સીંહાસન કબજામાં રાખ્યું હતું.

પ્રતિહાર વા પુરીહાર—પુરીહારકુળ અગર જો કે અગ્નિકુળમાં નીચા આસન ઉપર છે તોપણ તેનાં અનેક ગૌરવ સૂચક વિવરણ જોવામાં આવે છે. તેઓએ કોઇ દીવસ સ્વાધીન રાજ્ય ભોગવ્યું નથી. ભટ્ટીના કાવ્યગ્રંથમાંથી માલુમ પડેછે જે પુરીહાર રાજાઓ દીલ્લીના તુવારવંશના રાજા નીચે અને અજમીરના ચોહાણવંશના રાજા નીચે સામંતરાજારૂપે વિરાજતા હતા. તે તાબેદારીવાળા જીવનકાળમાં તેઓએ સ્વાધીનતા મેળવવા અનેક ચેષ્ટા કરેલી હતી, તે ચેષ્ટા થકી તેઓનાં જીવનચરિત અક્ષય સુવર્ણવર્ણે ઇતિહાસમાં લખાયેલ છે. માત્ર એકજ વીરના વીરાચારથી પુરીહારકુળ વિખ્યાત થયેલ છે, તે રજપુતવીરનું નામ નાહુરરાવ. પ્રચંડ વીર નાહુરરાવ પૃથ્વીરાજના તાબામાં સામંતરાજારૂપે રહેતો હતો.

એ પરતંત્રતામાં રહીને પણ એકવાર સ્વાધીનતા અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે તેણે જે કઠોર ઉદ્યમ અને અધ્યવસાય કરેલ છે તેથી તેનું નામ બીજા રજપુત વીરોની તાલિકામાં દાખલ થયેલ છે, અગર જો કે તેનો તે ઉદ્યમ અને અધ્યવસાય સફળ અને સાર્થક થયો નહિ પણ તે કરવામાં તેનું વીરત્વ રૂડીરીતે દેખાઇ આવ્યું હતું.

પુરીહારકુળની પ્રાચીન રાજધાનીનું નામ મંદવાર હતું તેને સાધુભાષા (સંસ્કૃત)માં મંદા કહેછે. વીરચરિત રાઠોડ રજપુતના પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વે પુરીહાર રજપુતોએ મારવાડ પ્રદેશમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. મંદવાર, હાલના જોધપુરથી ત્રણ કોશ દૂરછે. અગર જો કે તેની હાલત હાલ વિધ્વસ્ત છે, પણ તેના પ્રાચીન સ્તંભો વીગેરેની આબાદી અને સમૃદ્ધિને સૂચવી આપેછે.

કાન્યકુબ્જ—(કનોજ) નો પરિત્યાગ કરી રાઠોડ રજપુતો પુરીહારના મંદવાર નગરમાં આવી રહ્યા, ત્યાં આવી કૃતજ્ઞતાના પવિત્ર મસ્તક ઉપર પાટુ મારી તેઓએ, નૃશંસ વિશ્વાસઘાતકતાની મૂર્તિ ધારણ કરી. તેઓએ પોતાના આ-

* મહારાજ સિદ્ધરાજના પૂત્ર વાઘ્યરાજના નામથી જણાય છે જે તે શાખાકુળનું નામ પડ્યું.

શ્રયદાતાનોજ સર્વ નાશ કર્યો. રાઠોડ રજપુતોમાં એવું કુકૃત્ય કરનાર ચંડ નામનો એક અધમ માણુસ હતો. ચંડે ખરા પાશવ ધર્મને અનુસરી, પોતાના ઉપકારી અને વિશ્વાસુ રાજકુળને મોટો ધક્કો માર્યો હતો. મંદવારના કીલ્લા ઉપર, પોતાની કુકીર્તિના દાખલા સ્વરૂપ રાઠોડનો નામાંકિત વાવટો તેણે ચઢાવી દીધો. તે ઘટનાથી પુરીહારકુળની અધોગતિ થઇ. પુરીહારરાજ* અગાઉ રાણાના નામે ઓળખાતા હતા. ગિલ્હોટ રાજા રાહુપે, મંદવાર ઉપર હુમલો કરી, પુરીહારવંશને હરાવી દીધો ત્યારે પોતાના વિજયના ચિન્હમાં, તે રાણાનો ઇલ્કાબ પાછો ખેંચી લીધો હતો.

પુરીહારવંશ, આજ ભારતવર્ષમા ચારે તરફ વિસ્તૃત થઇ પડયો છે. પણ દુઃખનો અને પરિતાપનો વિષય છે જે તે વંશમાંથી કોઇએ નૃપતિનું સ્વાધીન જીવન ભોગવ્યુ નહિ. કોહારી, સિંદ અને ચંબળ નદીના સંગમ સ્થળે પુરીહાર રજપુતોનુ હાલ એક વસવાટવાળું ગામ જોવામા આવેછે. ચોત્રીશ ગામ અને નાનકડા કેટલાક ગામડાનો એ ઉપનિવેશ છે. પુરીહારવંશનો તે જનપદ અગાઉ સીંધીયા સરકારના તાબામાં હતો. પણ હાલ બ્રીટીશસીંહે તેને પોતાના વિરાટ રાજ્યનો અન્તર્ગત કરી દીધોછે.

પુરીહારકુળ એકંદર બાર શાખામાં વિભક્ત છે તે બાર શાખામાં ઇદો અને સીંધીલ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. લુણી× નદીના તીરના પ્રદેશ ઉપર તે બે શાખાનું સામાન્ય નિદર્શન હાલ પણ જોવામાં આવે છે.

ગૌર–એકવાર એ જાતિ ભારતીય ઇતિહાસમાં વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી શકીછે. એકવાર તેના વિપુલ ગૌરવે ભારતવર્ષ અધિક ગૌરવવાળું થયું હતું. ભારતવાસીઓ તેઓની કીર્તિ અને ગૌરવના ગાન વિશેષ હર્ષે અને આદરે કરેછે. પણ દુર્ભાગ્યવશે આજ ભારતવર્ષમા કોઇ સ્થળે તેઓની કીર્તિનું ચિન્હ જોવામાં આવતું નથી. ભટ્ટના કાવ્યગ્રંથોમાં જો ગૌરકુળનું વિવરણ વર્ણિત ન હત તો ભારતના ઇતિહાસમાંથી ગૌરકુળનું મહનીય નામ લોપ પામત–ગૌરકુળની ઉત્પતિનું વિવરણ અમારાથી અવિદિત છે કારણ કે ચંદ્રવંશમાં અને સૂર્યવંશમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. તેથી કરી મહાત્મા ટૉડ સાહેબે, તેઓને શાકવંશીય કહેલ છે.

* જે પુરીહાર રાજાને હરાવી, રાહુપે " રાણા " ની ઉપાધિ લઇ લીધી, તે રાજાનું નામ મહુપ.

× મારવાડ રાજ્યના દક્ષિણ પશ્ચિમપ્રાંત ભાગમા એ નદી પ્રવાહીત થઇ વહી જાયછે.

તેઓનું આદિસ્થાન ભારતભૂમિ જો ન કહેવાઇ હોત તો અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ જે ઘણા જુના કાળમાં તેઓનું વંશતરૂ ભારતવર્ષમાં રોપાયેલ હોવું જોઇએ, શાથી કે ભટ્ટગ્રંથોમાં માલુમ પડેછે જે મેવાડના રાજા પૂર્વપુરૂષો જ્યારે વલ્લભીપુરના સીંહાસને બેઠેલ હતા ત્યારે સૌરવંશ, તેઓની સાથે લગ્નાદિ સંબંધે બંધાયેલ હતો.

સૌરવંશ, સૂર્યોપાસક હતા, તે તેના નામથીજ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાયછે. તેના નામ ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર* એવું નામ પડેલ છે, તેણે અનેક નગરની સ્થાપના કરીછે. તે સઘળા નગરોમાં દેવબંદર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. સોમનાથના પ્રસિદ્ધ મંદિરની અને બીજાં કેટલાંક દેવાલયની તેણે પ્રતિષ્ઠા કરીછે.

એમ કહેવાય છે જે દેવબંદરનો અધિપતિ ચૌરવૃતિને અવલંબન કરી ભિન્ન દેશવાસી વેપારીના વહાણમાંથી વેપારનો શામાન લુંટતો હતો, તેથી સમુદ્રે તેના ઉપર રોષ પામી, તેના નગરનો નાશ કર્યો. અહિં દંતકથા ઉપર ભરૂસો રાખવાનો નથી. પણ તાત્કાલિક વાણિજ્ય અવસ્થાની આલોચના કરવાથી સત્ય શોધી શકાય છે. ભારતવર્ષ તે સમયે, આરબદેશ સાથે વાણિજ્ય વ્યાપારથી બંધેલું હતું. આરબીય વેપારીઓ વેપારનો શામાન લઈ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવતા હતા. કારણ કે ભારતવર્ષનું વેપારનું પ્રધાન સ્થળ તે દેવબંદર હતું. એટલે કે દેવબંદરના સૌરરાજાઓ તે બંદર પાસે થઇ જતા આવતા વેપારીના વહાણમાં લુંટફાટ કરતા હતા તે ઉપરથી આરબદેશવાસીઓ દળથી સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર આવી તે પ્રદેશનો નાશ કરવાને તત્પર થયા હતા અને ત્યાંથી તે લોકોએ સૌરવંશને હાંકી કહાડ્યા, તે રાજ્યના ઇતિહાસથી માલુમ પડેછે; જે સૌરવંશ, દેવબંદરથી વિતાડિત થયો ત્યાંથી નીકળી તેણે મેવાડના રાજાનો આશ્રય લીધો.

ત્યારપછી સંવત્ ૮૦૨ (ઇ. સ. ૭૪૬) માં સૌરકુલોત્પન્ન બાણ રાજાએ અણહીલવાડપાટણની સ્થાપના કરી. તેની પહેલાં વલ્લભીપુર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની રાજધાનીના નામથી પ્રસીદ્ધ હતું. પણ જ્યારે અણહીલવાડપાટણની સ્થાપના થઇ ત્યારે વલ્લભીપુરની સમૃદ્ધિ રહી નહી. ત્યારે બાણની અભિનવ રાજધાની, તેના ઠેકાણે આબાદીવાળી અને સમૃદ્ધિવાળી થઇ.

અણહીલવાડપાટણ, મહારાજ બાણના વંશધરોના કબજામાં એકસો ચોરાશી વર્ષ રહ્યું–તેમાં ક્રમાન્વયે આઠ પુરૂષે રાજ્ય કર્યું. છેવટે તે વંશધરોનો છેલ્લો

* સોરાષ્ટ્ર સૌરરાષ્ટ્ર શબ્દનો અપભ્રષ્ટ શબ્દ છે.

રાજ્યને જીતી એશીયાખંડમાં એક વિશાળ દેશ પોતાના નામના અનુસારે સ્થાપ્યો જેનું નામ તકારીસ્થાન વા તુર્કસ્થાન પડયું.

ટેષ, તક્ષક અને તાકની અનેક શિલાલિપિ, રાજસ્થાનમાં અનેક સ્થળે શોધાયેલી છે જે શિલાલિપિથી તેઓના ઇતિહાસ સંબધે કેટલીક હકીકત મળી આવે છે, તે શિલાલિપિમાં તક્ષકોના આચાર વ્યવહારનું વર્ણન વર્ણવેલ છે. પુરાણમા વર્ણવેલ તક્ષકના આચાર વ્યવહારના વર્ણનસાથે તે સારી રીતે મળતું આવેછે. તે તક્ષકજાતિથી ભારતીય આર્યજાતિનું બહુ અનિષ્ઠ થયેલ છે. અનેક આર્ય-રાજાઓ તેઓના ક્રૂર આચરણથી અકાળે મરણને શરણ થયા હતા. ભગવાન કૃશ્ન દ્વૈપાયનના અમૃતમય અનુપમ મહાકાવ્ય ગ્રંથમાં તેનું સુસ્પષ્ઠ ઉદાહરણ આપેલું છે.

મોહુવાળી કલ્પનાની ઘાટી જાળમાં તેણે જે સઘળું અમૂલ્ય ઐતિહાસિક વિવરણ નાંખેલ છે તે સપૂર્ણ રીતે ઉધ્ધૃત કરવાથી ભારતવર્ષમા એક નવો યુગ પ્રવર્તશે. પૌરવ નૃપતિ મહારાજ પરીક્ષિત, ક્રૂર ચરિત તક્ષકનાં વિષ દંશનથી મરણ પામ્યો. તેના પુત્ર જનમેજયે, પિતૃઘાતી ઘાતક તક્ષકને તેના નિષ્ઠુરાચરણનું પ્રતિફળ પામવા માટે મહા સર્પ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કર્યું તે હકીકત દરેક હીંદુસંતાન જાણતો હશે, પણ તે રૂપકના આવરણમાં જે ઐતિહાસિક સત્ય ગુપ્ત અવસ્થામાં રહેલ છે તે ઇતીહાસીક સત્ય કોઇક હીંદુસંતાન ભાગ્યેજ જાણવા ભાગ્યશાળી થયો હશે.×

× એ રૂપકમય વર્ણનને પાઠ કરવાથી, તે અસત્ય વર્ણન છે એમ પહેલા બોધ થાય છે. પણ જેમ જેમ ગંભીર વિતર્કસાથે તેનો પાઠ થાય તેમ તેમ તેમાંથી ઐતિહાસિક સત્યનો આવિષ્કાર થાય છે કાલ્પનિક સર્પનો વિષય છોડી દીવાથી અવશ્ય જણાઇ આવેછે જે કોઇ તક્ષકે, મહારાજ પરીક્ષિતની અન્યાયરૂપે હત્યા કરીછે. પોતાના પિતાના મારનાર પાખંડીના પાપાચરણનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત વિધાન કરવા માટે જનમેજયે તેને પકડી અગ્નિમાં બાળ્યો, આરીતનુ વિવરણ કેવળ અનુમાનિક નથી. તેની સત્યતા સબધે નીચે લખેલ વૃત્તાત વાચવાથી પ્રતિતી આવશે ઇ. સ ૧૮૧૧ માં મહાત્મા ટોડ સાહેબ ચબલનદીની રેતાળ ભૂમિના ગુજરગઢ નામના સ્થાનને માપવામાટે ગયેલ હતો. તે ગુજરગઢમાં ગુજર નામની એક દુર્ધર્ષ અને પ્રચડ પરાક્રમવાળી જાતિ વસતી હતી. ટોડસાહેબે ત્યાં જઇ સાભળ્યું જે તે ગુજરનો સૂર્યમલ નામનો એક અધિપતિ હતો તેણે તે પ્રદેશના ઘણાખરા અધિવાસીઓને એક રાત્રીમાં, સાકળે બાંધી ધગધગતા અંગારાથી ભરેલા અગ્નિકુંડમાં નાખી દીધા હતા. એરીતે તે બેનશીબ લોકો નિષ્ઠુરાચરણથી મરાયા હતા જ્યારે ઇતિહાસમાં એવા ભયાનક નરમેધયજ્ઞનું વિવરણ જોવામાં આવેછે ત્યારે પુરાણોક્ત નાગયજ્ઞનું વિવરણ કેમ અસત્ય કહેવાય ?

જે સમયે મહાવીર અલેકઝાંડર ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરી આવ્યો હતો તે સમયે પારોપમીશન+ પર્વતમા કેટલાક તક્ષકનો વાસ હતો, જે તક્ષકશીળે, મહારાજ પુરૂનો પક્ષ છોડી અલેકઝાંડરને યોગ્ય મદદ આપી હતી તે તક્ષકશીળ તક્ષકવંશનો હતો વજી ભટ્ટીઓના ઇતિહાસમાથી માલુમ પડેછે જે જાબાલીસ્તાનમાથી વિતાડિત થયેલ ભટ્ટીઓએ સીંધુતીર વર્તી તક્ષકોની પ્રાચીન આવાસભૂમિ કબજે કરી તે તક્ષકોની શાલીવાહનપુરી નામની એક નગરી હતી, તે નગરી બાન્લોકોએ કબજે કરી, તે બનાવ યુધિષ્ઠિરના શક ૩૦૦૮ માં બન્યો છે હવે સુસ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે શાલીવાહન નરપતિ, મહારાજ તુષાર નરપતિ વિક્રમાદિત્યનો હરાવનારો, તે શાલીવાહન નગરીનો પ્રતિષ્ઠાતા છે.

ઘણા લોકો એવુ અનુમાન કરેછે જે ઇસ્વીસન અગાઉ છઠ્ઠા કે સાતમા સૈકામા તક્ષકો મહાવીર શિશુનાગની સરદારી નીચે રહી, ભારતભૂમિમા આવ્યા હતા, તે અનુમાન અનેક પરિણામે યથાર્થમાની સ્વીકાર કરવા લાયક છે, શાથીકે બીજા ઇતિહાસોમા માલુમ પડેછે જે બરોબર તે સમયે, તક્ષકલોકો મીસર અને અસીરીયાના રાજ્યમા હુમલો કરી આવ્યા હતા

પ્રાચીન તક્ષકકુળના વૃત્તાંત વર્ણનમા હવે વિશેષ આડંબર કરવાની જરૂરી વાત નથી હવે આપણે તેના વર્તમાન વંશધરોનુ વર્ણન કરવા પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ ભટ્ટીના કાવ્યગ્રંથોમા વર્ણેલ છે જે ગિન્હોટવંશે જ્યારે ચીતોડ કબજે કર્યું તે સમયની પૂર્વે તક્ષકકુળથી ઉત્પન્ન થયેલ એક મૌર્ય નૃપતિએ ચીતોડ નગરનો કબજો કર્યો હતો. ત્યારપછી ઘણા સમયે ચીતોડના સીંહાસને ગિન્હોટવંશનુ રાજ્ય દૃઢ થયુ ત્યારપછી જે સમયે મુસલમાનોએ, પ્રચંડ હુમલો કરી ચીતોડને ધુજાવવા માંડયુ ત્યારે અનેક હીંદુનરપતિ, સ્વદેશ અને સ્વજાતિ પ્રેમે ઉત્સાહિત થઇ ગિન્હોટ રાજાની સહાય કરવા યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતર્યા હતા, તે સઘળા હીંદુરાજાઓમા આશીરગઢપતિ× તક્ષકરાજ પણ હતો તે આશીરગઢમા તેણે અનેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું કવિવર ચંદબારોટે પૃથ્વીરાજનામામા વર્ણવેલ છે જે તે આશીરગઢપતિનો એક વંશધર પૃથ્વીરાજની સેનામા એક પ્રધાન અધિનાયકનુ કામ કરતો હતો+

\+ હીંદુકુશ પવનની દક્ષિણદિશાએ રહેલા પર્વતભાગનું ' પારોપામિસ ' નામ અપાયેલ છે. તે કેદીસ્થાનની પાસે આવેલ છે કાબુલ નદી, તેની તરેણી ઘેરી જહાર આવે છે

× તે ખાનદેશ નામના જનપદમા એક સ્થળ રહેલુ છે હાલમા તે સીંધી સરકારના તાબામા છે.

\+ કવિવર ચંદબારોટે પૃથ્વીરાજનો પાળવાદક તેને વર્ણવેલ છે જેનું નામ ક્રુ તક્ષ હતું.

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે તક્ષક કુળોત્પન્ન શિહુરણ નામનો રાજા, પોતાના પૂર્વપુરૂષનો ધર્મ ત્યાગ કરી, મુસલમાન ધર્મમા દીક્ષિત થયો હતો. તે શિહુરણથી ક્રમાન્વયે ચોદ રાજાઓએ ગુર્જરદેશનું રાજ્ય કર્યું છેવટે તેનો છેલ્લો રાજા ખોજાફર આલોકનો ત્યાગ કરી પરલોકમા ગયો ત્યારે વીર તક્ષકનુ વ શ તરૂ સમુળગુ નાશ પામ્યુ

જીત—રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળની સઘળી પુરાતન અનુક્રમણીકામા જીતનું નામ જોવામા આવેછે પણ કોઇ ઠેકાણે તેઓને રજપુત કહેલા નથી વળી કોઇ પણ રજપુતજાતિ તેની સાથે વૈવાહિકસૂત્રે બંધાયેલ નથી

જીત । પુરાતન ઇતિવૃત્ત સ બ ધે ઉપર ઘણી સમાલોચના થઇ ચુકી છે હવે તેઓના પ્રાચીન આચાર વિચાર વ્યવહાર સ બ ધે જોવાનુ આવશ્યક્તા ભરેલુ નથી સાઇરસના રાજ્યકાળથી, ખ્રીસ્ટીય ચોદમા સૈકાસુધી, જીત લોકોએ પોતાના આચાર વ્યવહાર વીગેરે અક્ષયભાવે રાખેલા હતા પણ તે સમય પછી તેઓ, પિતૃપુરૂષે સ્વીકારેલ ધર્મમૂર્તિ પૂજાનો ત્યાગ કરી મુસલમાન ધર્મમા દીક્ષિત થયા હીરોડોટસે કહેલ છે કે જીતયોદ્ધા એકેશ્વરવાદી હતા અને તેઓ આત્માનું અમ રત્વ સ્વીકારતા હતા વળી એક ચીન ઇતિહાસ લેખક વર્ણવે છે જે જીતલોકો, પ્રાચીનકાળમા બૌદ્ધ ધર્માવલ બી હતા

જીતયોદ્ધાની, સીંધુનદના પશ્ચિમ પડખા ઉપર વાસભૂમિ હતી તેઓ યદુકુળમાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, ઇસ્વીસન પાચમા સૈકાની એક શિલાલિપિ મહાત્મા ટોડસાહેબે શોધી કહાઢેલ છે તેમા લખેલ છે જે જીતવ શનો કોઇક રાજા યદુકુળોત્પન્ન સ્ત્રીના પેટે પેદા થયો હતો, તે ઉપરથી માલૂમ પડેછે કે જીતલોકો પોતાને યદુવ શથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેછે

ઉપર કહેલા સૈકાની પૂર્વે કેટલાક વર્ષ ઉપર જીતલોકો રાજસ્થાનમા પેઠા તે બાબતનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી, પણ તેઓના જીવનચરિતનુ વિશેષરૂપે અનુશીલન કરવાથી સ્પષ્ટરીતે માલુમ પડેછે જે ઇસ્વીસન ૪૪૦ ના વર્ષમા જીત જાતિના ગૌરવનો એક અવનતો યુગ માલુમ પડેછે એ સમયે તેઓના વીર્યાનળે, સમસ્ત એશીયા અને યુરોપ એકદમ બળી ગયુ હતુ*

* ઇ. સ ૪૪૮ મા જીતરવીય હ્હેંજીટ અને હર્ષ નામના બે વીરપુરૂષો હતા છતા જાટનાડગી, વિજયી સેનાદળમાથે નીકળી શ્વેતદ્વીપમા આવી ત્યા પ્રસિદ્ધ કેંટ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી ત્યા તેઓ વીરપણાના અપૂર્વ જોરે, અને પ્રચડ પ્રતાપે ઉપનિવિષ્ટ થયા, વળી બીજા તેઓના સ્વજાતિ ભાઇઓએ દુનીયાના બીજા સ્થળોમા પોતાની વિજય પતાકા ઉડાડવામાટી તેઓ એશીયા આફ્રીકામા આવ્યા

સિંધુનદીતીરવર્તી શાલીવાહનપુર+ થકી વિતાડિત થઇ યાદવોએ સતલજ નદી ઉતરી, ભારતીય મરૂભૂમિ નિવાની, દેહીયા અને જોહીયા રજપુતના નગરમાં આશ્રય લીધે, થોડા કાળ પછી તેઓએ દેરાવારની સ્થાપના કરી. તે નગરમાં તેઓ થોડા દીવસ રહ્યા, પણ મુસલમાનના જુલમથી તેઓ ઇસલામ ધર્મમાં દાખલ થયા તેથી સ્વધર્મચ્યૂત થઇ જાટ નામે પ્રસિદ્ધ થયા, યદુઓના પ્રાચીન ભટ્ટગ્રંથોમા એ જાટની વીરશાખાનું વર્ણન માલુમ પડેછે. જીતજાતિ, પંચનદ પ્રદેશમા રહીને અનેક દીનસુધી સંપુર્ણ આબાદી અને જાહોજલાલી ભોગવવા લાગી હતી મહમદગીઝનીના હુમલાનો વૃત્તાંત વાંચવાથી એ બાબતની ખાત્રી થાય છે એમ કહેવાય છે જે નાગપૂરને લુંટી મહમદગીઝની જ્યારે પોતાના દેશ તરફ જતો હતો ત્યારે તે જીત લોકોએ તેને એટલું દુઃખ અને અપમાન આપ્યુ હતું કે તે તેઓના દુરાચરણનું યોગ્ય ફળ આપવા માટે ફરીથી ઈ. સ ૧૦૨૬ મા ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરવા આવ્યા. પંચનદ પ્રદેશમાં ઉતરી, મહમદ જાટ સાથે યુદ્ધમા ઉતર્યો, તે યુદ્ધ સંબંધે ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં વર્ણન કરેલુ છે

તે ભયાનક કાળયુદ્ધમાં સઘળો જીતવંશ નિર્મૂળ થયો હતો, પણ તે વંશના કેટલાક આશાની માણસોનું રક્ષણ કરી શકયા હતા. તેઓ મહમદના ભયંકર હાથથી બચવા બીજા સ્થળે આશ્રય લેવા ચાલ્યા પણ તેઓ પંચનદ પ્રદેશને એકદમ છોડી શકયા નહિ. પોતાનો દેશ ત્યાગ કરી જે રમણીય પંજાબ દેશમાં તેઓ ઉપનિવિષ્ઠ થયા હતા, તેઓના ઉપર હજારો આપત્તિઓ આવી પડ્યા છતાં તેઓ તે દેશને છોડી શકયા નહિ× મહમદની મારીનાખવાની ઇચ્છાથી તેઓ દીન હીન થયા પણ તેઓએ પ્રિય પંજાબદેશને છોડયો નહીં.

હુણ—શાકદ્વીપના મધ્યના વીરપુરૂષો રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં આસન પામેલ છે, તે વીરપુરૂષોમા હુણજાતિ એક છે કયા સમયે, એ જાતિ ભારતવર્ષમાં આવી તેનુ અનુમાન કરવુ દુષ્કર થઇ પડેલું છે. કાટી, બલ્લ, મકવાણા વીગેરે કેટલીક શાકદ્વીપની જાતિ, વિશાળ સૌરાષ્ટ્ર વ કાઠીયાવાડમા હાલ વસેછે, એમ માલુમ પડેછે કે તે જાતિ જ્યારે ભારતવર્ષમા આવી ત્યારે હુણજાતિ ભારતવર્ષમા આવેલ હતી

+ તેનું બીજુ નામ શાલપુર પ્રોફેસર લાસ્સનના મતમાં એ નગર સિકંદર ના સમયમાં હતું. તે સમયે તે પંજાબદેશનુ પ્રધાન નગર હતું. * સકીકુળના કુમારપાળના રાજ્યસંબંધી એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ આ વાત તેમા લખેલ છે જે કુમારપાળે પોતાની સેના શાલપુરસુધી મોકલી હતી.

× એમ જાણવામા આવે છે કે પંજાબ પ્રદેશમા તેઓને જાટ કહે છે અને નૈરૂત્ય પ્રદેશમા પણ તેઓ જાટ નામે ઓળખાય છે, તેઓમાના ઘણાખરા મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થયા છે.

એક શીલાલિપિ થકી માલુમ પડેછે જે વિહારદેશના એક રાજાએ, દિગ્વિજય કાળે બીજા દેશોને જીતી હુણુ લોકોનો અહંકાર તોડી નાંખ્યો, એ બનાવની પૂર્વે હુણુ જાતિનું કોઇ જાતનું વિવરણ કોઇ સ્થળે માલુમ પડતું નથી* વળી મેવાડના પ્રાચીન ભટ્ટગ્રંથોમાંથી નીકળી આવે છે જે જ્યારે પ્રથમ ચીતોડપુરી ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો કર્યો ત્યારે જે સઘળા રાજાઓ ચીતોડપુરીના રક્ષણ માટે એકઠા થયા હતા તેમાં હુણુરાજ ઉંગુસીંહ પણ હતો. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે જે તે હુમલાના સમય પહેલાંના હુણુલોકો ભારતવર્ષમાં હોવા જોઇએ.

અતિ પ્રાચીનકાળમાં ચંબલ નદીના તીરે બારોહ્લી નામની એક નગરી હતી. એમ કહેવાય છે જે હુણુ લોકો પહેલા તેજ નગરમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા ત્યાં તેઓએ થોડા સમયમાં મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. વળી તે શહેરમાં તેઓએ, પોતાના ગૌરવ અને સમૃદ્ધિનાં ચિન્હસ્વરૂપ મોટી મોટી હવેલીઓ બાંધી, ત્યાં તેઓએ " સેનગઢ ચૌરી " નો એક વિશાળ અને સુંદર આનંદદાયક બાગ બનાવ્યો હતો.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તેઓનું જે વિવરણ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી નિશ્ચય બાંધી શકાય છે કે હુણુ લોકો ઇસ્વીસનના બારમા સૈકામાં વિશેષ ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. એકવાર તે પ્રબળ પરાક્રાંત હુણુજાતિના પ્રચંડ પદ તળે, સઘળો એશીયા અને યુરોપ; દબાઈ ગયો હતો. સેંકડો નગરો અને જનસ્થાનો તેઓના ભયંકર વીર્યાનળે બળી ગયાં હતાં આજ યુરોપ અને એશીયામાં કોઇ કોઇ સ્થાને તેઓની સમૃદ્ધિ અને પરાક્રમનાં ચિન્હ જોવામાં આવેછે.

કાઠી વ કાત્તિ—વાંચકોને યાદ હશે કે આપણે કાઠીજાતિના સંબંધમાં અગાઉ અનેક વિવરણ જોઇ ગયા છીએ, પણ હવે માત્ર તેઓના આચાર વ્યવહાર રાજનીતિ વીગેરેના સંબંધમાં કેટલુંએક બોલવું રહી જતું હોઇને અત્રે સંક્ષેપમાં તેને વર્ણવું યુક્ત ધાર્યું છે. રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના સઘળા ભટ્ટગ્રંથોથી માલુમ પડેછે જે રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં કાઠીને આસન મળેલ છે. તેઓએ એકવાર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેઓની પ્રતિષ્ઠાના અને ગૌરવના પ્રભાવે, સૌરાષ્ટ નામ બદલાઇ એક પ્રદેશનું નામ કાઠીયાવાડ પડયું.

* તે ઘટનાના પૂર્વકાળથી હુણુ લોકો ભારતીય આર્યના પરિચિત છે તેઓનાં નામ પુરાણુ વીગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં માલુમ પડેછે. અગાઉ વશિષ્ટ અને વિશ્વામિત્રના વચમાં જે મહા સંગ્રામ થયો હતો. તેમા હુણો વશિષ્ટની મદદે કતર્યા હતા.

चिबूकांश्च पुलिंदांश्च चीनान् हूणान् सकेरलान् ॥ महाभारत आदिपर्व
तत्रहूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्त विक्रमं. कपोल पाटलादेशि बभूवरघुचेष्टितं॥रघुवंश

મૂળ પુરૂષ હતો અને તેઓ બલ્લજાતિ, સૌરાષ્ટ પ્રદેશમા પેશી પ્રાચીન ઘંક નગરમા વસવા લાગી, તે ઘક નગરને પ્રાચીનકાળમા મગીપત્તન નામ કહેતા હતા થોડાકાળ પછી તેઓએ તે નગરની ચારેબાજુનો પ્રદેશ લીધો, ત્યારપછી તેનુ નામ બલ્લક્ષેત્ર પડયુ

વળી ચદ્રવશમા પેદા થયેલ બલ્લજાતિનો એક સમુહ જોવામા આવેછે તે કહેછે જે સીંધુનદિને કીનારે આવેલ જે બાહ્લિક રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા તે રાજાઓ તેઓના પુર્વપુરૂષ છે એટલે કે ખરી રીતે બલ્લજાતિ કયા વશથી પેદા થયેલ છે તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલી ભરેલો છે ખ્રીસ્ટીય તેરમા સૈકામા બલ્લ જાતિ, વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત થઇ હતી તેકાળે તેઓ મેવાડક્ષેત્રમા આવી રહ્યા હતા હમીર રાજાએ, તેને હરાવી, તેના રાજાનો વધ કર્યો હતો

ઝાલા માકવાહન—ઝાલાકુળ રજપુત છે એમ કહેવાયેલ છે પણ ચદ્રકુળમા સૂર્યકુળમા કે અગ્નિકુળમા તેઓનુ વિવરણ માલુમ પડતુ નથી તેઓ ભારત-વર્ષના ઉત્તરદેશમાથી સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યા છે

માત્ર એકજ કાર્ય માટે ઝાલાકુળ ભારતવર્ષમા વિશેષ ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી ગયેલ છે તે કાર્ય અસામાન્ય અને અસાધારણ છે તે કાર્ય વિસ્મયકર વીરત્વનુ અને અમાનુષિક આત્મત્યાગનુ છે જે સમયે વીરવર પ્રતાપસીંહ દીલ્લીશ્વર અકબરના પ્રચડ સેનાદળથી આક્રાત થઇ પીડિત થયો તે સમયે ઝાલાવશીય એક મહાવીર પુરૂષે, આત્મ જીવનનુ બલિદાન આપી, મહારાજ પ્રતાપ સીંહનુ જીવન બચાવ્યુ હતુ તે અપુર્વ આત્મોત્સર્ગથી અને વીરાચરણથી ઝાલા રજપુત વશધરો, તે દીવસથી રજપુતકુળમા પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન પામવા લાગ્યા

કોઇપણ ઇતિહાસમા ઝાલાકુળનુ પ્રાચીન વિવરણ માલુમ પડતુ નથી અને બરાબર કયા સમયમા તેઓ સોરાષ્ટ પ્રદેશમા ઉપનિવિષ્ટ થયા તેનો વૃત્તાત પણ કોઇ સ્થળથી મળી આવતો નથી પણ માત્ર એટલુ જણાઇ આવે છે જે જ્યારે પ્રથમ, ચીતોડ ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો કર્યો ત્યારે ભારતવર્ષીય બીજા રજપુત વીરોની માફક ઝાલા રજપુતો પણ પોતાનુ સૈન્ય લઇ ચીતોડેશ્વરની સહાય કરવા યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતરેલા હતા *

જૈત્વ જીત્વ વા કામારીx—તેઓએ અતિ પ્રાચીનકાળે સૌરાષ્ટ્રદેશમા

* એ જાતિથી સૌરાષ્ટ્રનો એક વિશાળ ભાગ ઝાલાવાડ નામે કહેવાણો, વાકાનેર હળવદ ધ્રાગધ્રા વીગેરે કેટલાક સમૃધિશાળી નગરથી ને વિભાગ શોભિત છે

x એ જૈત્વથી સૌરાષ્ટ્રના એક જનપદ જેતવાર નામે કહેવાય તે દીપકલ્પ ॥ પશ્ચિમ ભાગમા તેઓનુ રહેઠાણ જોવામા આવેછે તેઓ હાલ પોરબંદરમા રહેછે અને તે જૈત્વ નૃપતિઓ રાણા એવા બીરૂદથી ઓળખાય છે.

માલુમ પડેછે મોગલ બાદશાહનુ આનુકુલ્ય અને પ્રસન્નપણુ મેળવવા તેઓએ એકવાર જે બેહદ વીરપણુ અને પ્રભુભક્તપણુ બતાવેલ છે તેનુ યથાર્થ વિવરણ, અકબર, શાહજહાન, અને ઔરંગજેબના જીવનચરિતમા જોવામા આવેછે

વીરગુજર—ભટ્ટગ્રંથોમા તેઓ સૂર્યવંશીય છે એમ લખેલ છે ગિહ્લોટ રજપુતોની જેમ, તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ, મહારાજ રામચંદ્રના પુત્ર લવથી છે એમ માનેછે વીરગુજર રજપુતોએ એકવાર ઢુંઢાડ દેશમા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી માચેરી જનપદના રાજોર ગિરિદુર્ગમા તેઓએ ઘણા દીવસ પ્રતિષ્ઠાનો ભોગ કર્યો છે પણ કુશાવહ રજપુતના પ્રાદુર્ભાવે તેઓ તે પ્રદેશ છોડી ચાલ્યા ગયા

સેનગડ—તેના માટે કોઇ રીતનુ વિશેષ વિવરણ જોવામા આવતુ નથી વળી તેઓએ કોઇવાર ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલ છે કે નહિ તેનુ શુદ્ધ નિરાકરણ થઇ શકે તેમ નથી યમુના તીરવર્તી જગમોહનપુર એ સેનગડકુળના પ્રાચીન ગૌરવની પ્રતીતિ કરી આપેછે

શીકારબલ—સેનગડકુળની જેમ, શીકારબલવંશ, રાજસ્થાનના રાજાઓમા કોઇ દિવસ પ્રતિષ્ઠા કે આબરૂ મેળવી શકેલ નથી ચંબલ નદીના તીરવર્તી યદુવતીના પાસે તેણે શીમરવાર નામના એક જનપદની સ્થાપના કરી છે તે હાલ ગ્વાલીયરના રાજ્યનો અંતર્ભુક્ત પ્રદેશ છે

વાઘેસ—આ કુળને છત્રીશ રાજકુળમા આસન મળેલુ છે ખરૂ, પણ ચંદબરદાઇ અને કુમારપાળ ચરિતમા તેના ચરિતનો ઉલ્લેખ જોવામા આવતો નથી રજપુતોચિત પ્રતિષ્ઠા, તેણે કોઇ દીવસ મેળવી હોય એમ માલુમ પડતુ નથી, હાલ વાઘેસ અસલ્પ રાજકુળમા વિભક્ત છે

દાહિયા—આ એક પ્રાચીન રાજકુળ છે સીંધુ અને શતદ્રુના સંગમ સ્થળે તેનો વાસ હતો પરાવગીરના ભાગના કુલાખ્યાન ગ્રંથમા તેઓનુ થોડુઘણુ વિવરણ જોવામા આવે છે અબેકઝાંડરે મુકરર કરેલ લખેલા દાહી તેજ આ દાહીયા છે

જોહિયા—તેઓ દાહીયાની સાથે વાસ કરતા હતા યોદ્ધા સમયનો, તેઓ સાથી વાસ કર્યા પછી જોહિયા રજપુતો ગારા નદીને ઓળગીને ભારતીય મરૂભુમિમા પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે પ્રાચીન ભટ્ટગ્રંથોમા તેઓને "જંગલદેશપતિ" નામે કહેવાછે

* જયપુર આગે માચેરી પ્રાચીન ઢુંઢાડના અંતર્ભુક્ત હતા.

× હાલના રાજમહેલો આગ કોટ પશ્ચિમે રાજોરમા ખંડેર જોવામા આવેછે તે દુર્ગમા ભગવાન નીલકંઠનુ એક પ્રાચીન દેવાલય છે, તે દેવાલય જુદી જુદી શિલાલિપિથી ભરપુર છે.

મોહીલ-કેવા વિશેષ ગુણવશે આ રજપુતજાતિએ, રાજસ્થાનના છત્રીશકુળમાં આસન મેળવેલ છે તેનું વિવરણ કોઇ સ્થળથી મળી આવતું નથી. ભટ્ટગ્રંથોમાંથી તેઓનું જે કાંઇ પુરાતન વિવરણ નીકળી આવેછે તેથી માલુમ પડેછે જે હાલનું બીકાનીર રાજ્ય જ્યાં સ્થપાયું છે ત્યાં તેઓ વાસ કરતા હતા અને રાજ્ય પણ કરતા હતા. ત્યારપછી રાઠોડ રજપુતોએ તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી તેઓને ત્યાંથી હાંકી કહાડ્યા.

નિકુંપ—સઘળા ભટ્ટગ્રંથોમાંથી નીકળી આવેછે જે નિકુંપ કુળ એક સમયે પ્રસિદ્ધ હતું. પણ કેવા ગુણથી તે પ્રસિદ્ધ થયા તેનું વિવરણ કોઇ સ્થળથી નીસરી આવતું નથી. ગિહ્લોટવંશે મંડલગડનો જે સમયે કબજો લીધો તે સમયની અગાઉ તે મંડલગડ નિકુંપકુળના તાબામાં હતો.

રાજપાળી-તેનું કોઇ જાતનું વિશેષ વિવરણ માલુમ પડતું નથી. સઘળા ભટ્ટગ્રથોમાં તેને રાજપાળ રાજપાળીક અને પાળ નામે કહેલ છે. કેટલાક લોકો બોલેછે જે રાજપાળીવંશ, શકવશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

દાહિર-કેવળ કુમારપાળ ચરિતના વર્ણનના અનુસારે તે રજપુતકુળને રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં આસન આપી શકાય છે. વસ્તુતઃ તેનો મૂળ ઇતિહાસ હજીસુધી મળી શકયો નથી. પહેલાં મુસલમાન લોકોએ ચીતોડપુરી ઉપર હુમલો કર્યો તે સમયે જે સઘળા રાજાઓ, ચીતોડેશ્વરની મદદમાં આવ્યા હતા, તેમાં દેવલાધિપતિ* દાહીરના નામ જોવામાં આવેછે. સિંધુદેશ, તેના તાબામાં હતો આબુલફજલે, જે દેવલપતિના શોચનીય મૃત્યુનું વિવરણ કરેલું છે તે દેવલાધિપતિ દાહિરકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ હતો.

દાહિમા-આ રાજકુળે એક સમયે વિપુલ ક્ષમતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી હતી.. એક સમયે તેણે વીરચરિત બનાવી રાજાઓના નામમાં પોતાનું નામ ગૌરવવાળું બનાવી દીધું છે. પણ હાલ તે પ્રતિષ્ઠા ક્ષમતા અને વીરચરિતનાં ચિન્હો કયે સ્થળે લુપ્ત થયાં તે જાણીશકાતું નથી. બીયાના નામનો પ્રસિદ્ધ પહાડી કીલ્લો તેના અધિકારમાં હતો ચોહાણવીર પૃથ્વીરાજના તાબામાં તે કુળના રજપુતો સામંત સ્વરૂપે નોકરી કરતા હત; તેઓના વીરત્વનું વર્ણન મહાકવિ ચંદબારોટે

* ગિહ્લોટકુળની તાલિકામાં લિપિ કરતા પ્રમાદથી "દેવલ" શબ્દના બદલે "દીલ્લી" શબ્દ લખાયેલ છે પણ વિશેષ અનુશીલન દ્વારાએ માલુમ પડી આવે છે કે જે સમયે ઘટના કરવામાં આવી તે સમયે દીલ્હી એ શબ્દ નહીં હતો. ચીતોડના ભાટકાવ્ય ગ્રંથોમાં દેવિલ વિષે થોડું વર્ણન જોવામાં આવેછે ખરૂં પણ તે થોડું વાક્ય વિશેષ વિશ્વાસને પાત્ર છે એમ અમારે કહેવું જોઇએ છે.

પોતાના મહાકાવ્ય પૃથ્વીરાજ રાસામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરેલું છે દીલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજના સમયે, તે કુળના ત્રણ વીરભ્રાતા, તેના તાબામાં ઉચા અધિકારે નીમાયા હતા તે ત્રણ ભ્રાતાનું નામ કૈમાસ, પુંડીર. અને ચામુંડરાય હતું. મોટો કૈમાસ દીલ્હીશ્વરનો પ્રધાન મંત્રી હતો તે જ્યાંસુધી તે ઉચી પદવીના આસને રહ્યો ત્યાંસુધી ચોહાણરાજ પૃથ્વીરાજનું જીવન ઉજ્જ્વળ અને જાહોજલાલી ભોગવતું. થતું હતું બીજો ભ્રાતા પુંડીર, ભારતવર્ષના સંમુખ ભાગના રક્ષવા માટે લાહોરમાં રહેતો હતો ત્રીજો ભ્રાતા ચામુંડરાય, પૃથ્વીરાજનો પ્રધાન સેનાપતિ હતો.

પ્રસિદ્ધ કાગ્ગા નદીના તટના રણ સંગ્રામમાં જે દીવસે, ભારત ગૌરવરવિ અસ્ત થયો તે દીવસે દાહિમ વીર ચામુંડરાયે જે અદ્ભુત વીરત્વ બતાવ્યું હતું તેનું સ્પષ્ટ વિવરણ ચંદભાટના મહાકાવ્યમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે આપેલું છે વળી શાહબુદીનના સમસામયિક મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓએ, તે દાહિમવીરના તે વિસ્મયકર વીરત્વને મુક્તકંઠે સ્વીકારેલ છે, અને પોતાના ઇતિહાસ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે “ એ ખાંડેરાવની✿ પ્રચંડ તલવારથી શાહબુદ્દીન પોતાના પ્રાણની રક્ષા ઘણી મુશ્કેલીએ કરી શકયો હતો ” તે દુર્દિનમાં, તે ભારતવર્ષના સાર્વજનીન પ્રલય કાળમાં ક્રમનશીબ ભારત સંતાનના અનિવાર્ય અધઃપતન સાથે, પૃથ્વીરાજનો એક અનન્ય મદદગાર, યવન દર્પહારી, મહાવીર ચામુંડરાયના વીર દાહિમકુળનો સદન્તર નાશ થયો.×

✿ આ ઇતિહાસમાં મુસલમાનોએ ચામુંડરાયને ખાંડેરાવ કહેલ છે

× ચંદ ગ્રંથમાં પૃથ્વીરાજ દાહિમવીર ચામુંડરાયનો બનેવી થતો હતો, ચામુંડરાયની બેનના પેટે પૃથ્વીરાજનો એ પુત્ર નામે રેણસીંહ જન્મ્યો હતો. દાહિમકુમારીની સાથે પૃથ્વીરાજના વિવાહમાં જે હકીકત બનીછે તેનો વૃતાંત મહાકવિ ચંદભાટે તેના મહાકાવ્યમાં સુંદર રીતે વર્ણવેલ છે

મેવાડ.

प्रथम अध्याय.

રાજસ્થાનના ભાગ, પ્રમાણ સ્વરૂપ, જુદા જુદા ભટ્ટગ્રંથ અને શિલાલિપિનું વિવરણ, કનકસેન, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમા કનકસેનનો ઉપનિવેશ, વલ્લભીપુર, શિલાદિત્ય, મ્લેચ્છોનો વલ્લભીપુર ઉપર હુમલો, મ્લેચ્છોએ કરેલ વલ્લભીપુરનો ધ્વંસ.

આર્ય વીર રજપુત જાતિની વંશાવલિ અને ઉત્પત્તિ સંબધે યથા સાધ્ય અનુશીલન કરી હવે અમે વિશાળ રાજસ્થાનના પ્રદેશના ઇતિહાસના વર્ણનમાં પ્રવૃત્તિ થઇએ છીએ.

સુવિસ્તૃત રાજસ્થાન એકંદર આઠ રાજ્યમાં વિભક્ત છે. મહાત્મા ટોડ સાહેબે જે ક્રમનું અવલંબન કરી, તે આઠ રાજ્યનું વર્ણન કરેલું છે. તે ક્રમનું અનુસરણ કરી અમે હવે પ્રસ્તાવિત વિષયની સમાલોચના કરવા પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

૧ મેવાડ વા ઉદયપુર	૨ મારવાડ વા જોધપુર
૩ વીકાનેર વા કીષનગઢ	૪ કોટા વા હારાવતી
૫ બુંદી વા હારાવતી	૬ અંગર વા જયપુર
૭ યશલમીર	૮ ભારતવર્ષીય મરૂભૂમિ.

રાજસ્થાનનાં એ સુવિશાળ આઠ રાજ્યોમાં મેવાડ વા ઉદેપુર અને યશલમીરનાં રાજ્ય વિશેષ પ્રાચીન અને ગૌરવાન્વિત હતાં. જે દીવસે ભારતવર્ષે પાસેથી સ્વાધીનતા ચાલી ગઇ તે દીવસથી આજસુધીમાં વર્ષના આઠ સૈકા પસાર થઇ ચુકયા. એ દીર્ઘકાળ વ્યાપિની પરાધીનતામાં ભારત રાજ્યમાં કેટલાક રાજનૈતિક ફેરફાર અને તોફાનો થયાં છે. કેટલાક વિદેશીય, વિજાતિય રાજાઓએ ભારતવર્ષનાં રત્ન લુંટી લીધાં છે અને ભારતવર્ષનાં હૃદય શોણિતને ચૂસી લીધું છે. તે નિર્દયતાનું વર્ણન અત્રે કરવું અશકય છે. તેઓના કઠોર શાસન દંડના પ્રહારે ભારતવર્ષનાં કેટલાંક રાજ્યો એકદમ ચૂર્ણવિચૂર્ણિત થઇ પરમાણુંમાં વિલીન થઇ ગયાં

છે. હાલ તેમાંથી અનેક રાજ્યનાં સામાન્ય ચિન્હ પણ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતાં નથી. એ લાંબા સમયમાં ભારતવર્ષના બીજા જનપદની માફક મેવાડ-રાજ્ય પણ કેટલાક દુર્ધર્ષ શત્રુના પ્રચંડ પદ પ્રહારથી કેટલીકવાર વિદલિત થઇ ગયું હતું કેટલા દુર્દાન્ત વિદેશી હુમલા કરનારાઓએ મેવાડ રાજ્યમાં આવી મેવાડનું ધનરત્ન લુંટી લીધેલ છે, અને મેવાડના નગરોને પાયમાલ કરી નાંખ્યા છે. એકવાર મેવાડ, પુષ્કળ ગૌરવના બળે સઘળા રાજસ્થાનના શીર્ષસ્થાનનો અધિકાર લઇ બેઠું હતું આજ તે મેવાડ કાળ માહાત્મ્યે, ઉંચા આસનથી નીચા આસન ઉપર આવી પડ્યું છે પણ તે કાળમાં તેનો જેટલો વિસ્તાર હતો તેટલો વિસ્તાર હાલ નમભાવે રહેલ છે સંક્ષેપમાં તે સમયે મેવાડરાજ્ય જેટલું લાંબુ પહોળું હતું તેટલું હાલ પણ છે પ્રકૃતિના પરિવર્તનશાળી નિયમને, મેવાડરાજ્યની લંબાઈ અને પહોળાઈ તાબે થઇ નથી એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ ન કહેવાય મેવાડની હાલની અધઃપતિત શોચનીય અવસ્થામાં પણ તેની અગાઉની સમૃદ્ધ તેવી ને તેવી હાલ પણ રહેલી છે

જે પુરાતન ઇતિહાસગ્રંથોમાં મેવાડનો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત સ્વલ્પ અથવા અધિક પરિમાણે પ્રગટ થયેલ છે તે સઘળા ગ્રંથોમાં " જયવિલાસ, રાજરત્નાકર અને રાજવિલાસ " વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને વિશ્વાસપાત્ર ગ્રંથો છે વળી તે શીવાય, " ખોમાનરાસ, ખામદેવ પ્રશસ્તિ, જુદા જુદા જૈનગ્રંથો અને ભારતના ગ્રંથો પણ મેવાડ સંબંધી વૃત્તાન્તનું વર્ણન કરે છે એ સઘળા ગ્રંથમાં ઘણો મતભેદ જોવામાં આવે છે ખરૂ પણ યથોચિત સાવધાનતા સાથે તેઓનું અનુશીલન કરવાથી, તે ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકોમાંથી એક અભિન્ન ઐતિહાસિક સત્યનો આવિષ્કાર થાય છે. એ સઘળા સત્યની સહાય લઈ અમે મેવાડના ઇતિવૃત્તનું સંકલન કરવા પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ.*

* મહાત્મા ટૉડ સાહેબે મેવાડનું ઇતિહાસ સંકલન કરવા માટે જે ઉપકરણ અને સાધનોનો સંગ્રહ કર્યા છે તે ઉપકરણ અને સાધનોનું આ સ્થળે વિવરણ આપવું યોગ્ય છે તે સઘળા ઉપકરણ સંગ્રહ કરવા તેને મહાત્માને વિશેષ શ્રમ અને વિદ્વાનના યોગ-બળની પડી છે ઉદયપુરની રાજસભામાં જઇ મહાત્મા ટૉડ સાહેબે આદરમાન પામેલા મેવાડના રાજાઓની વંશાવલિ મેળવી, ઉદયપુરના રાણાની સંમતિથી, તેના પુસ્તકાગારના પુરાતન પાટ લેખો વાંચી કેટલાક મેવાડના પ્રાચીન ઇતિહાસના અન્ય ખબર મેળવ્યા તેજ પાનેમાં ગ્રંથો વગેરેમાંથી નીચે લખેલા વિશેષ ખાસ ગ્રંથો છે ૧. ખોમાન-રાસ-આ ગ્રંથ આધુનિક છતાં સઘળા ગ્રંથો કરતા અધિક પ્રસિદ્ધ અને પ્રયોજનીય છે ભગવાન શ્રી રામચંદ્રના સમયથી તે તેના બનાવવાના સમય સુધીમાં જેટલા સૂર્યવંશીય રાજાઓ થઇ ગયા તેઓનું ધારાવાહિક વિવરણ કરવામાં આવેલ છે ૨. રાજવિલાસ માનકવિ પ્રણીત, [illegible] ૩. રાજરત્નાકર-સદાશિવ ભટ્ટ વિરચિત ૪. જયવિલાસ રાજસિંહપુત્ર [illegible] રાજત્વકાળમાં તે સંકલિત થયો છે મેવાડના નૃપતિઓનું વીરાચરણ અને યુદ્ધના [illegible] ઘટના લઇ કવિએ તે ગ્રંથની અવતરણિકા કરેલી છે ૫. [illegible] દેવમાનના મંદિરના [illegible] જે સઘળી શિલાલિપિ છે તે સઘળીને, હસ્તાક્ષરિત કરી, તે ગ્રંથમાં [illegible] છે. ૬. [illegible] (જૈન ગ્રંથ)

ઉપર કહેલા સઘળા ગ્રંથ હસ્તાક્ષરિત છે, તે શીવાયના જુદા જુદા અપ્રસિદ્ધ [illegible] ગ્રંથો, [illegible], શિલાલિપિ તામ્રશાસન, [illegible] આઇને અકબરી, ફેરીસ્તા, [illegible] વગેરે જુદા જુદા ફારસી ગ્રંથો અને અનેક આરબી ગ્રંથોમાંથી મેવાડનો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત સંકલિત કર્યો છે.

ઉપર અમે કહીગયા છીએ જે રાજસ્થાનના ભટ્ટ કવિઓએ મહારાજ કનકસેનને મેવાડનો પ્રતિષ્ઠાતા કહેલ છે. તેઓના મતમાં મહારાજ કનકસેન ભારત વર્ષના કોઇએક ઉત્તર પ્રદેશમાં (લોહકોટ) વાસ કરતો હતો. કાલક્રમે તેણે તે પ્રદેશનો પરિત્યાગ કર્યો. સંવત્ ૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૪૪) માં તે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં આવ્યો. ભટ્ટલોકોનો તે અભિપ્રાય જયપુરાધિરાજ મહારાજ જયસીંહે અનુમોદત કર્યો છે. પંડિતવર જયસીંહે સ્વપ્રણીત ઇતિહાસ ગ્રંથમાં તે અભિપ્રાયની પોશકતા કરી સૂર્યવંશસાથે રાણાકુળનું સંમન્વય કરેલ છે.

સુદ્દર લોહકોટનું રાજ્ય છોડી મહારાજ કનકસેન સં. ૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૪૪) માં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયો. પણ તે કયા રસ્તા ઉપર થઇ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવ્યો તેનો નિશ્ચય થઇ શક્યો નથી, કારણ કે કોઇ ભટ્ટ ગ્રંથમાં તેનું વિવરણ નથી. કહેવાય છે કે જ્યારે તે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયો ત્યારે તે પ્રદેશમાં પરમાર વંશીય કોઇ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. કનકસેને પુષ્કળ પરાક્રમ કરી તે પરમાર વંશીય રાજાને સીંહાસન ભ્રષ્ટ કરી દીધો, અને તેના સીંહાસનનો અધિકાર પોતે લઇ લીધો. થોડા સમયમાં તેણે પોતાનું રાજ્ય દૃઢ કરી દીધું. સં ૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૪૪) માં તેણે વીરનગર નામનું એક નવું શહેર સ્થાપ્યું.

કનકસેન થકી ચોથી પહેઢી નીચે, વિજયસેન નામનો એક પ્રસિદ્ધરાજા થયો. કહેવાય છે જે તે વિજયસેન રાજાએ વિજયપુર નગર સ્થાપ્યું. અનેક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે જે તે વિજયપુર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું હતું. કાળક્રમે તે નગરનો વિધ્વંસ થયો. તેના ધ્વંસરાશિ ઉપર હાલની ધોળકા નગરી સ્થપાએલી છે. ભટ્ટગ્રંથોમાં માલુમ પડે છે જે મહારાજ વિજયસેને વલ્લભીપુર અને વિદર્ભ એવાં બે નગરો સ્થાપ્યાં, તે નગરોમાં વલ્લભી વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયું. પણ દુઃખનો વિષય છે જે વલ્લભીપુરની કયા સ્થળ ઉપર પ્રતિષ્ઠા થઇ હતી તેનું અનુમાનિક નિશાન જોવામાં આવતું નથી. તો પણ જુના ઇતિહાસ વેત્તાઓના અનુસંધાનથી એવી રીતના સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા છીએજે વર્તમાન ભાવનગરની પાસે પાંચકોશ ઉત્તર પશ્ચિમે વળા નામનું એક શહેર છે તેજ પ્રાચીન વલ્લભીપુરનો ધ્વંસાવશેષ માત્ર છે "શત્રુંજય મહાત્મ્ય" નામના એક જૈની ધર્મ ગ્રંથમાં ઉપર કહેલ રાજ્યની સત્યતા વિશેષભાવે અને સંપૂર્ણભાવે પ્રમાણિત થઈ છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે જે ઉપર લખેલા વલ્લભીપુર થકી મેવાડનો રાજ્યવંશ પેદા થયેલો છે. તે વાત સત્ય છે કે નહિ તે સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાને જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદાજુદા મત દર્શાવ્યા છે. પણ કેટલોક સમય ગયા પછી એક સમયે રાણાના રાજ્યની પૂર્વદિશાએ એક ભગ્ન દેવાલયના ધ્વંસ રાશિમાંથી એક શિલાલિપિ હાથ લાગી છે. તે શિલાલિપિમાં મેવાડ રાજ્યના રાજકુળ-

નુ સર્વ વિવરણ સક્ષિપ્ત ભાવે વર્ણવેલ છે યથાસંભવ ઘટનાવળીનુ વર્ણન કરી લિપિકર્તાએ પેતે પ્રગટ કરેલ વૃત્તાન્તની સત્યતા સપ્રમાણ કરવા માટે એ લિપિમાં એક સ્થળે લખેલ છે જે " આ ઘટના સત્ય છે કે નહિ તેનો સત્યસાક્ષી વલ્લભીનો પ્રાચીન કોટ છે, તે શિવાય રાણા જયશીહના રાજ્યની ઘટનાવળીનુ અવલંબન કરી એક ગ્રંથ રચાયો છે તેની અવતરણિકામા લખેલ છે જે પશ્ચિમે સારાષ્ટ્રનામે એક પ્રસિદ્ધ પ્રદેશ છે મ્લેચ્છ લોકોએ તેના ઉપર હુમલો કરી બાલકનાથને છીતેલો હતો વલ્લભીપુરના વિનાશ કાળમા એક માત્ર પરમાર રાજ્યની દુહિતા શિવાય સઘળાનો નાશ થયો હતો " વળી એક કુલાખ્યાન ગ્રંથમા જોવામા આવે છે જે વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ થયાપછી ત્યાના નાગરીક લોકો (પુરવાસીઓ) મરૂદેશ (મારવાડ) મા પલાયન કરી ગયા, ત્યાં વાલ્લી, સ ડેરી, અને નાડોદ નામના ત્રણ નગર તેઓએ સ્થાપ્યા " એ ત્રણે નગર હાલ એક ભાવે પ્રસિદ્ધ છે ખ્રીસ્તીય છઠ્ઠા સૈકામા જે દીવસે મ્લેચ્છોએ વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ કર્યો તે દીવસે જૈન ધર્મ પ્રદુર્ભૂત હતો તે પણ આજ ઓગણીસમા સૈકાના શેષ કાળમા સ્વપ્રભાવે ચાલેલો જોવામા આવે છે તે ત્રણ નગરના નામ શીવાય વળી એક પાકુ લિપિમા એક નગરનુ નામ જોવામા આવે છે તે નગરનું નામ ગાયની×

એમ કહેવામા આવેછે જે વલ્લભીપુરાધીશ મહારાજ શિલાદિત્યનો પરિવાર વર્ગ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશથકી પલાયન કરી, તે ગાયની નગરમા આવી વસ્યો. ભટ્ટલોકોએ વળી આ કાવ્યગ્રંથમા સૂચવેલુ છે જે " મ્લેચ્છોએ મહારાજ શિલાદિત્યનું ગાયની નગર છીતી લીધુ " ' મહારાજ શિલાદિત્ય, નગરની રક્ષા કરવા જતા, તેના સહકારી મોટા મોટા વીરલોકો સાથે રણાંગણમા પડયો, તેનો વંશ નિર્મૂળ થઈ ગયો, અને તે વંશનું માત્ર નામજ અવશિષ્ટ રહ્યુ.

કઇ મ્લેચ્છ જાતિએ વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ કર્યો તે મુકરર કરી દેવું મહા દુષ્કર અને કઠિન છે અવશ્ય તે પૌરાણિક શાકદ્વીપમાંથી ભારતવર્ષમાં ઉપનિવિષ્ટ થયેલી હોવી જોઇએ પણ મ્લેચ્છ કઇ જાતિના અને કયાના હતા તેનું વિવરણ સાચા ઇતિહાસથી નીકળતું નથી પ્રાચીન ઇતિહાસ સમૂહથી માલુમ પડેછે જે ખ્રીસ્તીય

× મનાય છે ગાયની કે દાલના ખંભાતનું પ્રાચીન નામ હાલના નગરથી ત્રણ માઇલ દૂર દક્ષિણમા તે નગરો ભગ્ન ભાગ હાલ જોવામાં આવેછે. ભટ્ટગ્રંથમા એ પ્રમાણે ગાયની પ્રાચીન નગર અને લુપ્ત નગરના કેટલાક નામો જોવામા આવેછે તે સઘળા નગરોનુ વિવરણ વાચવાથી માલુમ પડેછે જે જયસિંહ રાજાઓ, ભારતવર્ષના દક્ષિણપ્રદેશમા અગાઉ રાજ્ય કરતા હતા ભટ્ટગ્રંથોમા વળી લખેલ આવેછે જે હાલનું દેવગઢ સમ કોના સમયમાં તિલનિલપુર પત્તન નામે કહેવાતુ હતુ મહાત્મા ટાડ મહોદયે ઓગણીસમ સૌકામા તે નગરોની ખરી ભરહદ શોધી કહાડી છે આ સમયે ઘણું જણાઇ આવેછે જે તિલનિલપુર પત્તન સૌરાષ્ટ્ર દેશમા આવેલુ હતુ.

બીજા સૈકામાં સિંધુનદીના કીનારા ઉપરના શ્યામ નગરમાં કેટલાક પારદ લોકો વસતા હતા. એમ જણાયછે જે તેઓએ વલ્લભીપુર ઉપર હુમલો કરી તેને વિધ્વસ્ત કરી દીધું. એમ કહેવામાં આવેલ છે જે પ્રથિત યાદવવંશે, તે શ્યામ નગરમાં ઘણા વર્ષ રાજ્ય કર્યું, સુપ્રસિદ્ધ પંડિત એરીયને, શ્યામનગરને મીનગઢ કહેલ છે. અને આરબીય ભૂગોલવિત્ લોકો. તેને મનકર કહેછે. સિંધુનદના પવિત્ર જળથી ધોવાયેલ જે વિશાળ પ્રદેશમા ઉપર કહેલા પારદ લોકો વસતા હતા, તે પ્રદેશ તે સમયે, જુદા જુદા હુમલા કરનાર લોકનો દ્વાર સ્વરૂપ હતો. તે સુક્ત દ્વારથી તે જુદી જુદી જાતિઓ ભારતવર્ષમાં આવી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરી તેનો સર્વ નાશ કર્યો. જીત, હુણ, કાઠી, કામારી, માકવાહન બલ્લ અને અશ્વારીયા વીગેરે જે સઘળી પ્રચંડ વિક્રમશાળી જાતિ હુમલો કરી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી, તે જાતિ ભારતના તે દ્વારમાંથી રાજસ્થાનમા આવી છે. સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા કસમસ, જસ્ટીનીયન અને ચૈન લોમવંશીય પ્રથમ રાજ્યના સમયે ભારતવર્ષમાં વિરાજીત હતો. તે વલ્લભી રાજ્યમાંનું એક કલ્યાણ નગર જોવા ગયો હતો. મહાનુભાવ કસમસે, આત્મભ્રમણ વૃત્તાંતમાં લખેલ છે જે "બરોબર વલ્લભીપુરના ધ્વંસકાળમાં કેટલાક ધોળા હુણલોકો સિંધુનદના તીરે વસતા હતા. તે કાળે તેઓનો ગોલસ નામનો એક અધિપતિ હતો."

વળી એરીયન પાસેથી જુદા રૂપનું વિવરણ મળી આવેછે. ખ્રીસ્ટીય બીજા સૈકામાં મહાત્મા એરીયન બારીગાઝા (ભરૂચ) મા વાસ કરતો હતો, તેણે કહેલું છે જે સિંધુ અને નર્મદાની રેતાળ ભૂમિના મધ્યના વિશાળ ભૂભાગમાં તે કાળે પારદલોકોનું એક વિસ્તૃત રાજ્ય સ્થાપિત હતું. મીનગઢ તેઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. હવે હુણજાતિ અને પારદજાતિનું વિવરણ બન્ને ગ્રંથકાર કરી આપે છે તેથી એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. મીનગઢનો અધિપતિ પારદજાતિ કે હુણજાતિનો હતો. પરંતુ એમ તો નિશ્ચય થાયછે જે તે બન્ને જાતિમાંથી હરકોઇ એક જાતિએ, વલ્લભીપુર ઉપર હુમલો કરી તેનો વિધ્વંસ કર્યો હોવો જોઇએ.

સૂર્યવંશીય નૃપતિ મહારાજ કનકસેનની નીચે આઠમી પેઢીએ, શિલાદિત્ય નામે એક રાજા થયો તેનાજ શાસનકાળમાં તેની રાજધાની વલ્લભીપુરનો, મ્લેચ્છે એ વિધ્વંસ કર્યો. મહારાજ શિલાદિત્ય સંબંધે એક વિચિત્ર ગપ ચાલતો સાંભળવામાં આવેછે. તે ગપ્પમાં તેની બાલ્યાવસ્થાનું જન્મનું અનુવિવરણ પ્રકટિત થાય છે. પ્રયોજનવશે તેનો અહીં અમે સન્નિવેશ કરીએ છીએ.

"ગુર્જર રાજ્યમાં કૈયર નામનું એક નગર હતું. તે નગરમાં દેવાદિત્ય નામનો વેદ વિશારદ બ્રાહ્મણ વાસ કરતો હતો. તેની એક માત્ર દુહિતા હતી. તે દુહિતાનું નામ સુભગા હતું. દેવાદિત્યે પોતાની કન્યાનું વિવાહાદિ કાર્ય સંપાદન કર્યું

પણ એનરીભ સુભગા વિવાહની રાત્રીએજ વિધવા થઇ. સુભગાના ગુરૂએ તેને સૂર્યનો બીજમંત્ર શીખવ્યો હતો. એકવાર તેણે અસાવધાનના વશે તે મંત્રનો પાઠ કર્યો તેટલામાં ભગવાન દિવાકર તેની સમક્ષ આવિર્ભૂત થયા અને તેનું ભગવાને આલીંગન કર્યું. છેવટે ભગવાન ભાસ્કર દેવ અંતર્હિત થઇ ગયા. થોડા દીવસ પછી સુભગાને ગર્ભ લક્ષણ જણાવા લાગ્યા તેથી દેવાદિત્ય મનમાં બહુ ખેદ પામવા લાગ્યો. પણ તેણે યોગબળે તેનું મૂળ કારણ જાણી લીધું, ત્યારે તેનો સઘળો ખેદ અને મનોવિકાર દૂર થયો. પણ સુભગાને તે પોતાના ઘરમાં રાખી શક્યો નહિ. તેને એક દાસી સાથે વલ્લભીપુરમાં મોકલી દીધી, તે નગરની પાસે જતાં સુભગાએ, પુત્ર અને પુત્રીને એકસાથે જન્મ આપ્યો, જ્યારે સુભગાનો પુત્ર મોટો થયો ત્યારે નીશાળે ગયો. તેના સહાધ્યાયીઓએ તેનું ગુઢ જન્મ વિવરણ જાણ્યું. તેથી તેઓ તેને "ગેબી" નામે બોલાવવા લાગ્યા. વળી તેના ઉપર તેઓ જુદા જુદા અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. એ સઘળા અત્યાચારથી તેનું હૃદય અતિશય વ્યથિત થયું. શયનમાં, સ્વપ્નમાં અને ભોજનમાં તેને શાન્તિ મળતી નહોતી તેના મનમાં સર્વદા ચિંતા અને તર્ક થવા લાગ્યા. તેના સહાધ્યાયીઓ તેને તેના પિતાનું નામ પુછતા હતા, પણ તે ઝાંખવાણે મોઢે નિરૂત્તર થઇ રહેતો હતો. તે શું સામાન્ય દુઃખનો અને પરિતાપનો વિષય કહેવાય ? જે પિતાએ તેને જગત્માં આણ્યો તે પિતા કોણ તે તેના જાણવામાંજ નહોતું. સુભગાના તનયના હૃદયમાં તેના જન્મના વૃત્તાંત માટે મહા ચિંતા રહેતી હતી. ગેબીના સહાધ્યાયીઓ, તેના પિતાનું નામ પુછી કલેશપૂર્ણ અને ઉપહાસપૂર્ણ વાક્યો બોલતા હતા. મનનું દુઃખ મનમાં રાખી તે રોને રે તે ઘેર આવતો હતો અને પોતાની જનનીની પાસે તે વૃત્તાંત જાહેર કરી પોતાના બાપનું નામ પુછતો હતો. પણ સુભગા કોઇ રીતનો ઉત્તર આપતી નહોતી તે તેને પડખામાં લઇ જુદી જુદી જાતનાં સાંત્વના વચનો કહેતી હતી. એ પ્રમાણે કેટલોક સમય વ્યતીત થયો એકવાર ગેબી, પોતાના સહાધ્યાયીઓથી વિશેષ પીડીત થયો અને ક્રોધ પામેલ સીંહના બચ્ચાની જેમ તે પોતાની મા પાસે કુદીને આવ્યો. અને તે કર્કશ અવાજે તેની માને બોલ્યો, તું જો હવે મારા બાપનો વિષય નહિ બોલ તો હું તુને મારી નાંખીશ. ગેબીનાં ભાવિવ્યંજક વાક્યનો અવસાન આવ્યે. નહિ તેટલામાં ભાસ્કરદેવ તેની સન્મુખે આવિર્ભૂત થયા અને તેને સઘળી હકીકત કહી તેણે એક શિલાખંડ તેના હાથમાં આપીને બોલ્યા, " આ શિલાખંડ લઇ જેનો તું સ્પર્શ કરીશ તે તત્ક્ષણ પડી જશે " ગેબીએ તે શિલાખંડદ્વારાએ. તેના કલેશ ઉપજાવનારાઓને હણાવ્યા. થોડા સમયમાં તે સમાચાર વલ્લભીપતિના કર્ણગોચર થયા. તેણે ગેબીને પોતાના રૂબરૂ બોલાવી ભય દેખાડ્યો. આથી ગેબીએ પોતાને મળેલા શીલાખંડનો રાજાને સ્પર્શ કરાવ્યો અને તેથી તે તુરત મરણાન્ત થયો અને તેના સિંહાસનનો અધિકારી થયો " ત્યારથી ગેબીનું નામ શિલાદિત્ય* કહેવાયું.

* ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં વળી એક શિલાદિત્યનું નામ જોવામાં આવે છે. પણ તે શિલાદિત્ય વંશજ હતો. વળી ખ્રીસ્ટીય સપ્તમ શતાબ્દીના પ્રારંભમાં કનોજના સિંહાસન ઉપર હતો. સુપ્રસિદ્ધ ચિન પરીવ્રાજક હ્વેનત્સીયંગ તે શિલાદિત્યના શાસનકાળમાં કનોજમાં આવ્યો હતો.

વલ્લભીપુરાધિપ મહારાજ શિલાદિત્યના સંબંધે એવી રીતના જુદા જુદા અદ્ભુત અને મનોહર ગપ્પો સંભળાયછે. એમ કહેવાય છે જે વલ્લભીપુરમાં તે કાળે "સૂર્યકુંડ" નામે એક પવિત્ર કુંડ હતો, જે સમયે યુદ્ધ વ્યાપાર ચલાવવાનો હોય તે સમયે, મહારાજ શિલાદિત્ય તે પવિત્ર કુંડ પાસે જઇ ભગવાન દિવાકરની પ્રાર્થના કરતો હતો. તે સમયે તેમાંથી સૂર્યનો રથવાહી સપ્તાશ્વ નામનો સપ્તાનન ઘોડો નીકળતો હતો, તે પ્રચંડ અશ્વને પોતાના રથે જોડી યુદ્ધક્ષેત્રમાં જઇ શત્રુકુળનો નાશ કરી, તે જય મેળવતો હતો. પણ તેના કોઇ પાપમતિ મંત્રીની વિશ્વાસઘાતકતાથી, તે ભીષણ મ્લેચ્છ યુદ્ધ સમયે તે પવિત્ર દૈવાનુકુલ્યથી વંચિત થયો. તે મંત્રીએ શિલાદિત્યની ગુપ્ત વાત શત્રુઓને કરી દીધી અને પવિત્ર કુંડમાં ગાયનું લોહી નાંખવા તેણે તેઓને સલાહ આપી, તેના કહેણના અનુસારે તે પવિત્ર કુંડ અપવિત્ર થયો, મહારાજ શિલાદિત્યના રસ્તામાં કંટકની પથારી થઇ, તેના સર્વ નાશનો સૂત્રપાત થયો, દુર્ધર્ષ મ્લેચ્છોએ પ્રચંડ વેગે તેના નગર ઉપર હુમલો કર્યો. શિલાદિત્ય, વેગ કરી પવિત્રકુંડ પાસે ગયો અને કાતરસ્વરે, ભગવાન દિવાકરને વારંવાર બોલાવવા લાગ્યો. તેની સઘળી પ્રાર્થના વ્યર્થ ગઇ, બહુ રોદન કરી અશ્રુ પાડી ભગવાન ભાસ્કરની તે ઇબાદત કરવા લાગ્યો, પણ તે સપ્તાનન દેવતુરગ કુંડમાંથી નીકળ્યો નહિ, નિરાશતાનું વાદળું છવાયું, ઘોર નિરાશાની પિશાચ મૂર્તિ નાચવા લાગી, તેણે ચારે દિશાઓ અંધકારમય જોઇ, આવું છતાં પણ તેની દરકાર કર્યા વગર હીમત ભીડી, શિલાદિત્ય, મ્લેચ્છોની સામે થયો. વિજયલક્ષ્મીએ તેને છોડી દીધો. તે દીવસથી તેના તે શોચનીય અધઃપાત સાથે, વલ્લભીપુરમાંથી તેનું વંશતરૂ પણ ઉત્પાટિત થયું.*

* શક લોકોના અને પારસીલોકોના ગ્રંથોમા એવી રીતના સૂર્યકુંડનું વર્ણન છે. એ સમાલોચ્ય સૂર્યકુંડનું વિવરણ સંપૂર્ણ કલ્પનાજાળથી આવૃત રહેલ છે તેને વિયુક્ત કરવાથી ખરો વિષય ખુલ્લો થાય તેમ છે. ત્યારે સહજે સમજાઇ શકાય છે જે શત્રુકુળે, કેઇ જાતની વિષમ સામગ્રીથી મહારાજ શિલાદિત્યના કીલ્લાની ખાઇનું જળ દૂષિત કર્યું. વિષમય જળપાને સૈન્યનો નાશ થતો જોઇ ને દુર્ગદ્વાર ઉઘાડી શત્રુની સામે થયો. એવી રીતના કૂટોપાય લીધાથી અનેક લોકોએ અનેક રાજ્ય લીધાં છે. અલ્લાઉદીને પણ એવા પ્રપંચ કૌશલનું અવલંબન કરી, ગાગરોણના ખીચીરાજ અચલસિંહનો દુર્જય કીલ્લો અનાયાસે જીતી લીધો હતો પણ ક્યા હુમલા કરનારથી વલ્લભીપુર વિધ્વસ્ત થયું તેનો મતભેદ છે. કર્નલ ટોડ સાહેબે, તે હુમલા કરનારને પારદ કે હૂણ કહેલછે, પણ વેદન તેને ઇંદુવકત્રીય જાતિ કહેછે. એલફીન્સ્ટન સાહેબ, તેને પારસિક જાતિ કહેછે. એ સઘળા મતની સમાલોચના કરવાથી મહાનુભવ એલફીન્સ્ટન સાહેબના મતને સઘળા મતના ઉપર આસન આપવાનું યુક્તિ યુક્ત છે; તેણે પોતાના મતનું સમર્થન કરવા. જે સઘળાં પ્રમાણ દેખાડ્યાં છે તે સઘળાંના કરતાં સ્વીકાર કરવા લાયક છે મહાત્મા એલફીન્સ્ટને કહેલ છે જે, જે મ્લેચ્છ જાતિએ વલ્લભીપુરનો ધ્વંસ કર્યો. તે મ્લેચ્છ જાતિને કર્નલ ટોડ પારદ જાતિ કહીછે અને વેદન સાહેબે ઇંદુવકત્રીય જાતિ કહેલ છે. પણ વિશેષ વિચાર કરી જોવામાં આવે તો તેઓને પારદ કહી શકાય નહિ. તેઓને પારસિક જાતિ કહીએ તો અસંભવિત કહેવાય નહી, કારણ કે ઇ. સ. ૫૩૧ થી તે ૫૭૯ સુધી નશરવાને રાજ્ય કર્યું સર જોન માલકમે અનેક પારસી ગ્રંથકારોના મતનો ઉદ્ધાર કરી પ્રતિપાદન કરે છે જે તે પારસિરાજ નોશીરવાને પૂર્વમાં ભારતવર્ષમાં પોતાની વિજયપતાકા ઉડાડી હતી. તે નોશેરવાનનું લશ્કરજ વલ્લભીપુરમાં આવ્યું હતું.

द्वितीय अध्याय.

ગોહનું જન્મ વિવરણ, તેની ઇડર રાજ્યની પ્રાપ્તિ, ગિહ્લોટ શબ્દની ઉત્પત્તિ, બાપ્પાનો જન્મ, ગિહ્લોટની પુરાતન પૂજાવિધિ, બાપ્પાનુ વિવરણ, અગુણાપાનોર, બાપ્પાનુ શૈવ મંત્રગ્રહણ, બાપ્પાની ચિતોડ પ્રાપ્તિ, બાપ્પાનુ આશ્ચર્યકર અંતિમ વિવરણ, દ્વિતીય અને એકાદશ શતાબ્દીના મધ્યવર્તી મેવાડના ઇતિહાસના ચાર પ્રધાન કાળનુ નિરૂપણ

મ્લેચ્છોના ભીષ્મ આક્રમણમા મહારાજ શિલાદિત્ય રણગતી જેમ પડી ભાગી મુઓ તેનુ વલ્લભીપુર પણ વિધ્વસ્ત થઇ શોચનીય સ્મશાન ભૂમિમા પરિણામ પામ્યુ તેના આત્મીય લોક અને સૈન્ય સામંતો તેની સાથે સમરશય્યા ઉપર શયન કરી, અનંત નિદ્રામા લીન થઇ ગયા

મહારાજ શિલાદિત્યની પત્નીઓ બહુ હતી તેમાથી રાણી પુષ્પવતી શીવાય સઘળી પત્નીઓ તેની પાસે સતી થઇ ચિતાનળમા બળી મરી વિંધ્યગિરિના પાદમૂળે ચંદ્રાવતી નામની એક પ્રસીદ્ધ નગરી હતી, તે નગરી સમર્થ પરમારવંશીય નરપતિના તાબામા હતી રાણી પુષ્પવતીએ, તે પવિત્ર પરમારકુળમા જન્મ લીધો હતો એ ભયંકર સંગ્રામ થયુ તેના પૂર્વે તેને ગર્ભવસ્થા જોવામા આવ્યા હતા પુત્રની કામનાએ, તે કાળ સંગ્રામના સમયની અગાઉ અનેક દેવ દેવીની માનતા કરવા સારૂ અને પોતાના વડીલોની જગન્માતા ભવાનીની ષોડશોપચાર પૂજા કરવા માટે તે પોતના બાપના ઘેર ગઇ હતી માનતા પૂજાવિધિ વીગેરે સમાપન કરી, તે પુષ્પવતી પોતાનાપતિના ઘેર આવતી હતી, એટલામા માર્ગ મધ્યે તેણે સમસ્ત સર્વ નાશની ઘટનાના ખબર સાંભળ્યા પુષ્પવતીના મસ્તકે વજ્રઘાત લાગ્યો, તેની બાધી આશા નિષ્ફળ ગઇ, નિદારૂણ શોકવેગનુ સંવરણ નહી કરી શકવાથી, તે તજ સ્થળે મૂર્છિત થઇ પડી પુષ્પવતી ચિંતાશીલ અને દુર્ભાગ્યવતી તેણે એક દીવસ એવી આશા કરી હતી જે પોતે રાજમાતા થાશે. તે આશા સફળ થઇ નહિ તે શું સામાન્ય દુર્ભાગ્યનો વિષય કહેવાય ખરો ! સાથે આવેલી સહચરીઓની શુશ્રુષાથી પુષ્પવતીની મુર્છા વળી ગઇ તે પોતાના અદૃષ્ટને હજારો ધિક્કાર આપી વિલાપ કરવા લાગી પોતાની આશા ફળવતી ન થઇ તેના માટે તે એટલીબધી દુખિત નહોતી પણ જે પુરૂષથી તે ઉત્થિત હતી, જે

પુરૂષ તેના જીવનનું માત્ર એકજ અવલંબન હતો, તે જીવનના જીવન સ્વામી રત્નને કરાળ કાળે એકદમ ઝડપી લીધો. તે બાબતની પીડા તેના હૃદયમા સહન થઇ શકી નહોતી. જો તે ગર્ભવતી નહોત તો તે તેજ ક્ષણે ચિતાનળમાં બળી દેહનો ત્યાગ કરત, પણ શું કરે ! નિરૂપાય ! છેવટે પ્રસવકાળસુધી જીવન ધારણ કરવું એવો નિશ્ચય કરી, તેણે માળીયા નામની શૈલમાળાની એક ગુફામાં આશ્રય લીધો. ત્યા તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો.

એ માળીયા ગિરિમાળાની પાસે વીરનગર નામનું એક સામાન્ય ગામડુ હતું ત્યાં કમળાવતી નામની એક બ્રાહ્મણી વાસ કરતી હતી. પુષ્પવતીએ, તે બ્રાહ્મણીના કરમાં પોતાના બાળકને સોપ્યો, અને પોતાના સ્વામીની વાંસે, ચિતાનળ પ્રજ્વલિત કરી તેમાં તેણે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. ચિતાનળમાં પ્રવેશ કર્યા અગાઉ પુષ્પવતીએ, કમળાવતીના ચરણે પડી અનુનય વિનય કરી તેને કહ્યું " દેવિ, મારા હૃદયના ધન, પ્રાણપ્રિય કુમારને મેં તમારા કરમાં સોપ્યો છે. હાલ તમે તેની મા થયા છો જો જો, તમે, તમારા પુત્રની જેમ તેનું લાલનપાલન કરજો, વળી એક નિવેદન એવું છે જે તેને બ્રાહ્મણોચિત શિક્ષા પ્રદાન કરી યોગ્ય સમયે એક રજપુત કન્યાસાથે તેનું પાણિગ્રહણ થાય તેમ કરજો.

પ્રાણપતિની વાંસે ચિતાનળમાં પડતી વખતે પુષ્પવતીએ, જે અનુનય વિનય કર્યો હતો, તે બ્રાહ્મણ કુમારી કમળાવતી ભુલી નહિ. તે અનુનય વિનય, તેના કાનમાં દેવાદેશની જેમ ધ્વનિ કરવા લાગ્યો ટુંકામાં, કમળાવતીએ પુષ્પવતીના કુમારનું પ્રતિપાલન કરવામાં કોઇ પણ કસર રાખી નહિ હતી એક સમયે તેણે કઠોર ગર્ભવેદના ભોગવી હતી તેથી તે જાણતી હતી જે પુત્રધન તે કેવી પ્રિય વસ્તુ છે? આ સમયે કમળાવતી, તે બાળકનું પુત્રવત્ પ્રતિપાલન કરવા લાગી, રાજકુમારનો " ગુહા " (ગુફા) માં જન્મ થયો તેથી તેનું નામ "ગોહ" પડયું તે, ગોહનું પોતાના પુત્રની જેમ લાલન પાલન કરવા લાગી ખરી પણ તેથી તે એક ક્ષણ પણ સુખ પામી નહીં, શાથી કે ગોહ અત્યંત દુરંત અને અસાધ્ય નિવડયો. વયોવૃદ્ધિ સાથે તેનું દૌરાત્મ્ય પણ વધી ગયું. તે કમળાવતીનો નિષેધ બંધન કરી, સમવયસ્ક રાજકુમાર બાલક સાથે તે ખેલ્યા કરતો હતો. વિદ્યાશિક્ષામાં તે મનનો નિવેશ કરતો નહિ, કોઇ કોઇવાર પંખીના બચ્ચાંને લેઇ નિષ્ઠુર ભાવે તેનો વધ કરતો હતો, કોઇ કોઇવાર ગંભીર અરણ્યમાં પેસી મૃગયાવ્યાપારમાં ગુંથાતો હતો એ રીતનાં કાર્ય કરતાં તેની વયઃક્રમ અગીયાર વર્ષનો થયો, તે સમયે તો તેનું દૌરાત્મ્ય એકદમ વધી પડયું તેના પ્રતિપાલક બ્રાહ્મણો તેનું કોઇ રીતે દમન કરી શકયા નહિ. એ સ્થળે ભટ્ટકવિઓ બોલે છે જે " દિવાકરના પ્રચંડ તેજના આવરણને કોઇ દમન કરી શકે ? અથવા

એવી શક્તિ કોનામાં હોય કે વનના કેશરીસિંહને આધારણ આજ્ઞા પોતાને વશ આણી શકે ? ”

મેવાડના દક્ષિણ પડખામાં ગિરિમાળાની મધ્યે ઇડર નામે એક જનપદ છે, માંડલિક નામનો એક ભીલરાજા, તે સમયે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો ઇડરના તે ભીલોની સાથે ગોહ વને વને વિચરણ કરતો હતો, તેઓની ઉદ્ધત પ્રકૃતિ સાથે ગોહની ઉદ્ધત પ્રકૃતિ મળી ગઇ તથા શાંત સ્વભાવ બ્રાહ્મણનો સહવાસ છોડીદઈ પરાક્રમશાળી ભીલોની સાથે રહેવાનું શરૂ કર્યું ભીલો પણ તેની સાથે અનુરક્ત થયા, ક્રમે તે વનપુત્રનો અનુરાગ એટલો બધો વધ્યો કે તેઓએ એકવાર ઇડર કાનનમાળા મધ્યમાં ઇડરભૂમિ ગોહના હાથમાં આપી દીધી આબુલફજલે અને ભટ્ટલોકોએ તે વિવરણ નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલ છે કે રજપુત બાળક, ગોહની સાથે એકવાર ભીલકુમાર આનંદ ખેલતા હતા એટલામાં તેઓએ, પોતામાંથી એક આગેવાનને રાજા કરવાનું વિચાર્યું, સઘળાઓએ ગોહને રાજા કરવો એમ પસંદ કર્યું તત્ક્ષણ એક ભીલકુમાર, પોતાની આંગળી કાપી, ગોહને રૂધિરનું તિલક કર્યું વૃદ્ધરાજ માંડલિકને તે વિવરણની ખબર પડી તેણે આનંદથી ગોહને ગાદીએ બેસાર્યો અને પોતે રાજ્યકાર્યમાંથી ફારગ થયો ગોહે કૃતઘ્નતાનું અને વિશ્વાસઘાતકતાનું ચરિત વાપરી પોતાની જીંદગી કલંકિત કરી, એમ કહેવાય છે કે ભીલરાજે પોતાના દીકરાને વંચિત કરી, સ્વેચ્છાએ અને આનંદે તેને સિંહાસને બેસાર્યો ગોહે તેનેજ પ્રાણ લીધા શા હેતુએ ગોહે તે કામ કર્યું તેની હકીકત કાંઇ મળતી આવતી નથી અબુલફજલે અને ભટ્ટલોકોએ તેનું કાંઈ કારણ બતાવ્યું નથી ગોહના નામ ઉપરથી તેના વંશધરનું ગોત્રાખ્યાન ગોહિલ વા ગિહ્લોટ કહેવાયું.

એ સમયમાં પ્રાચીન રાજાઓના જીવન સંબંધે ઘણુંજ થોડું વિવરણ મળી આવેછે. જે મળી આવેછે તેથી એટલી પ્રતીતિ થાય છે કે ગોહથી નીચે આઠમી પેઢીના પુરૂષ સુધીના રાજાઓએ તે ગિરિકાનન ઇડર પ્રદેશમાં રાજ્ય કર્યું તે આઠ પુરૂષોસુધી ભીલલોકો પોતાની ગયેલ સ્વાધીનતા માટે કાંઇ બોલતા નહોતા અને પરાધીનતા સહ્ય કરતા હતા. પણ તે જાતિ જન્મસ્વાધીનતામાં લાલિત અને ઉછરેલી હતી સ્વાધીન જીવન તેઓની અભિષ્ટ વસ્તુ હતી તેઓના પૂર્વજોએ સ્વાધીનતા ભોગવી હતી આજ કોઈ દુષ્કર્મના હેતુએ તેઓ સ્વાધીનતાનું સુખ ભોગવતા ન હતા ટુંકામાં પરાધીનતામાં રહેવાનું ભીલ લોકો પસંદ કરતા નહીં હતા ગોહથી નીચે આઠમી પેઢીએ નાગાદિત્ય નામનો રાજા થયો, તે એકવાર મૃગયાના વ્યાપારમાં આસક્ત થઇ એક દરખ્તની પછવાડે જતો હતો તેવામાં ઉદ્ધત સ્વભાવ ભીલ લોકોએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો અને તેજ સ્થળે તેને તેઓએ મારી નાખ્યો ત્યાર પછી તેઓ પોતાના પૂર્વજની ગાદીએ બેઠા.

જે દીવસે બે નેશીગ નાગાદિત્યે, ભીલોના હાથથી પોતાનું જીવન ખોયું તે દીવસે તેના પરિવારમાં ઘોર હાહાકાર થઇ ગયો. વિપદની વિકટમૂર્તિ સઘળાને ભયંકરતા બતાવવા લાગી, ચારે તરફ ભીલ-કયા પલાયન કરી જાવું, કોણ તેઓને ભીલના હાથથી રક્ષા કરી શકે? અંતે તેઓનો વંશનિર્મૂળ થયો તે રજપુતો જુદી જુદી જાતની ચિંતાથી વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. નાગાદિત્યનો બાપ્પા નામનો એક ત્રણ વર્ષનો પુત્ર હતો તેના રક્ષણ માટે તેઓને વધારે આપત્તી લાગવા લાગી પણ બાપ્પાની મદદ વિધાતાના હાથમાં હતી વિધાતાની કરૂણાથી તે અનાથ રજપુત બાલક સહાય સંપન્ન થયો. જે વીરનગરવાસિની કમળાવતીએ અનાથ ગોહના જીવનની રક્ષા કરી હતી, તે કમળાવતીના વંશધરો એ સંકટકાળમાં મહારાજ શિલાદિત્યના રાજવંશને અનંત વિનાશમાંથી બચાવવા પ્રાણ આપીને ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. તેઓ ગિલ્હોટ રાજ્ય પરિવારના કુળ પુરોહિત હતા. આજ પુરોહિત નામ સાર્થક કરવા માટે, પોતાના જીવનને આપત્તિમાં નાખી રાજપુતબાપ્પાનું સંરક્ષણ કરવા તેઓ તત્પર થયા નાગાદિત્યના બાલક રાજકુમારને લઇ બ્રાહ્મણો ભાંડી નામના કીલ્લામા આવી પહોચ્યા, ત્યા યદુવંશીય એક ભીલે તેઓને આશ્રય આપ્યો. ત્યાં પણ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભય ન રહ્યા, ત્યાથી તેઓ બાપ્પાને પરાશર નામના મોટા અરણ્યમાં લઇ ગયા. ત્યાથી તેઓ ત્રિકુટના ઉંચા શીખર ઉપર ગયા. ત્રિકુટની તળાટીમા નગેંદ્ર નામનું એક નાનું નગર હતું, ત્યાં શિવોપાસક શાંતિપ્રિય શ્રોત્રિય બ્રહ્મણો વસતા હતા. તે બ્રાહ્મણોએ, બાપ્પાને તે શાંતિમપન્ન બ્રાહ્મણોના હાથમાં સોપ્યો. બાપ્પો, તે બ્રહ્મણોના લાલનપાલન નીચે સ્વચ્છંદતાથી અને શાંતિથી એ પર્વતવળા પ્રદેશમાં ભટકવા લાગ્યો.

તે પરાશર મહારણ્યના ગંભીર પ્રદેશમા, વિરાટ ત્રિકુટ પર્વતની ઘોર અંધકારવાળી ગુફામાં જળધર શોભિત ઉતુંગ શિખર ઉપર નાના નાના પાણીના ઝરા ઉપર હાલ પ્રાચીન દેવાલયો જોવામા આવે છે. તે અરણ્ય પ્રદેશના અધિવાસીઓ માત્ર મહાદેવનીજ પૂજા કરતા હતા.

તે સઘળા ગંભીર અને પ્રશાંત પ્રદેશમાં, ભૂતભાવન ભગવાન્ મહાદેવની પૂજાવિધિ અનેક કાળથી ચાલુ રહી હતી આજપણ મેવાડરાજ્યની ચાલતી અધઃપતિત અવસ્થામાં પણ તે પૂજાવિધિનુ આડંબર નિસ્તેજ થયું. છે ખરૂં પણ શિવરાત્રી વીગેરેના પ્રસિદ્ધ ઉત્સવમાં ઉદયપુરમાં, શિવોપાસનાનો વિશેષ ઉત્કર્ષ જોવામાં આવેછે. વળી ભિન્ન ધર્માવલંબી વૈષ્ણવો વિગેરે તે ઉત્સવમા મોટા આનંદથી ભાગ લેછે. મેવાડના રાણાઓ " આજ પણ પોતાને એકલિંગનો દિવાન, " એમ કહી અભીમાન પૂર્વક પોતાની ઓળખાણ કરાવે છે. ગંગા અને યમુનાના તીર ઉપરના પ્રદેશમાં જો જુદા જુદા દેવ દેવીની પૂજા ન ચાલતી હત તો શિવપૂજા

અજમીર સુધીના પૂર્વ પ્રદેશમા આવી શકત ઉદયપુરમા પેસતાં, એક લાકડા પર્વતમાળા ઉપર એકલિંગ મહાદેવનુ પવિત્ર મંદિર છે મંદિર ઘણુ મોટુ છે, તે ઘણુ સુંદરને જોવા લાયક ન છતા રમણીય છે, તે દેવળ થોડા આરસપહાણનુ બનેલ છે, તથી મહાર સુંદરતાનુ કારણ છે તે મંદિરને જોવાથી મનુષ્ય પોતે જ તન મન વાળાના પુંડરીક નમ્ર જેવા હશે એકલિંગ મહાદેવનુ દેવળ દર્શનીય છે ખરૂ પણ હિંદુ દ્વેષીઓએ, તેના દાખલ થવાના સ્તંભના સ્થાનકને તોડી નાખ્યા છે એ મંદિરના સન્મુખે એક આગળ રાખવામા આવેલ છે તેના ઉપર વેદિકા, વેદિકાની ઉપર એકલિંગ મહાદેવની મૂર્તિ સન્મુખે પત્થરના બળદની મૂર્તિને સુંદર રીતે સ્થાપીત કરેલી છે અર્થ લોકો કહે છે એ, ધનરત્નની શોધના કરવુ મુદ્ગરના પ્રહારે તે મૂર્તિના કેટલાક અંગ તોડી નાખ્યા છે

બાપ્પની બાળક્રીડા સમયે અનેક અપૂર્વ અને અલૌકિક વિવરણ માલુમ પડે છે બ્રહ્મણના હાથમા તેના રક્ષણપોષણનો ભાર સોંપ્યો હતો, તે બ્રાહ્મણની ગાયો આનંદથી ચરતો હતો, અને આ પ્રમાણે ખુશ મીજાજથી તે રજપુત બાળક ભટકતો હતો સૂર્યવંશીય મહારાજ શિલાદિત્યના વંશધર આજ ગયે બને છે કોઈ તેના ભવિષ્યના વિષયનો વિચાર કરતુ નહોતુ. બાપ્પાની એ શાંતિમય જીવન ઘટનાવળીને લઈ ભટ્ટ કવિઓએ જુદા જુદા પ્રમાણના સુંદર અને મોહકરીત ગપ્પા રચ્યા છે રજપુતોના પક્ષમા ચંદ્રદીપ ઝુલનોત્સવ એક પ્રસિદ્ધ આનંદ વ્યાપાર છે તે ઉત્સવમા અનેક બાલિકા અને બાળકો, આનંદમા મસ્ત થઈ ઝુલન લીલામા પ્રવૃત્ત થાય છે નગેંદ્રનગર, તે સમયે કોઈ સોલંકીવંશીય રાજાના શાસનમા હતુ ઝુલન ઉત્સવમા તે રાજાની પુત્રી, પોતાની સહચરીઓ સાથે ક્રીડાર્થે કુંજકાનનમા ફરતી હતી, પણ દોલબંધનનો દોર ન હોવાથી તે સહચરી સાથે શોધતા અહીંતહીં ભટકતી હતી. તે સમયે બાપ્પો ત્યા આવી પહોંચ્યો, તેને એ નાજ રજપુત કુમારીએ તેની પાસે દોર માગ્યો બાપ્પો બાલક ટેવ ચંચળ સ્વભાવનો અને કૌતુક પ્રિય હતો. બાલિકાની સાથે એક કૌતુક કરવાની વાસનાએ, તેણે હસતા હસતા કહ્યુ, " તમે પહેલા મારી સાથે વિવાહ કરો તો હુ હાલ દોર લાવી આપુ " કેટલાક ઉપર કૌતુક, લીલાપ્રિય રજપુત રાજકુમારીઓ તે કબુલ કર્યુ તે સમયે ક્રીડા વિવાહ થયો, અને બાપ્પા તે સોલંકી રાજકુમારીની સાથે એક આમ્રની ફરતા ફેરા ફર્યો એવી રીતના વિવાહથી બાપ્પાના ભવિષ્ય જીવનનો સૂત્રપાત થયો હવે તે નગેંદ્ર નગરમાં રહ્યો નહિ. તેણે તેને [illegible] છોડ્યુ. તે સમયથી તેનુ ભાગ્યાકાશ નિર્મળ થયુ ખરૂં પણ તેના આનંદમા વિશેષ વિઘ્ન આવવા લાગ્યા.

ક્રીડા કૌતુક પુરૂં થયું, રજપુત બાલિકાઓ, પોતપોતાને ઘેર ચાલી ગઇ, અને તે દિવસે જે બનાવ બન્યો હતો તેને તદ્દન તેઓ ભુલી ગઇ. એ રીતે કેટલીક સમય નીકળી ગયો, સોલંકી રાજકુમારીની ઉમ્મર વિવાહ યોગ્ય થઇ ગઇ, એટલામાં એક સામુદ્રિક બ્રાહ્મણો આવી રાજકુમારીનો હાથ જોયો. હાથ જોઇને તે બોલ્યો જે "રાજકુમારીનો વિવાહ થઇ ગયો છે" એ આશ્ચર્યકારક વાત સાંભળી રાજાના કુટુંબીમાં મોટો કોલાહલ થયો. સઘળા એકદમ દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. એ નાટકનો અભિનેતા કોણ, તે શોધી કહાડવામાં સઘળા ગુંથાયા હતા. એકદમ ચોતરફ કાશદોને મોકલ્યા, બાપ્પાને ક્રમે ક્રમે તે હકીકતની જાણ થઇ. તેણે જાણ્યું જે તે ગૂઢ વિવાહ સંબંધની કાંઇ વાત જાહેર થઈ કે તેનો સર્વ નાશ થશે. ત્યારપછી તેણે તેના સહચરોને વિશેષ સાવધ રહેવાનું ફરમાવ્યું, તેના સહચરો તેની સાથે સારી રીતે ભક્તિભાવે વર્તતા હતા. બાપ્પાએ તેને સપથ કરાવી કહ્યું જે "સુખમાં દુઃખમાં સંપદ્‌માં વિપદ્‌માં તેઓએ બાપ્પાના અનુગત થાવું" "બાપ્પાની કોઇ વાત પણ આણુંતે, કોઇની પાસે જાહેર કરવી નહિ" "બાપ્પાના વિષયની જે વાત તેઓ સાંભળે તે આદ્યોપાંત બાપ્પા પાસે જાહેર કરવી" તેના સહચરોએ તે શપથ લીધા. તેઓએ શપથ લીધા પ્રમાણે આચરણ કર્યું, પણ વિવાહની તે ગૂઢ ઘટના છાની રહી નહિ. તે ઘટનાનો પ્રકૃત વિષય સોલંકીરાજના કર્ણગોચર થયો. તેણે નિશ્ચય કરી જાણ્યું જે એ નાટકનો અભિનેતા બાપ્પો છે.

બાપ્પાના સહચરોને આ હકીકત જાણવામાં આવી, તેઓએ ગુપ્તભાવે તે હકીકત બાપ્પાને જાહેર કરી. પોતાની વિપદ શંકા જાણી બાપ્પાએ તે પર્વતમાળાનો એક એકાંત ભાગ, પોતાના વાસ માટે મુકરર કર્યો. જે સ્થાને તે પલાયન કરી ગયો તે સ્થાન અત્યંત નિર્જન હતું. વળી તે નિર્જન સ્થલ અનેકવાર, તેના વંશધરોનું આશ્રય સ્થળ થઇ પડયું હતું. જે સમયે તે નાગદગામથી પલાયન કરી ગયો તે સમયે તેની સાથે બાલીય અને દેવ નામના બે ભીલકુમાર હતા. તે ભીલકુમારો, સુખમાં દુઃખમાં અને વિપદના ભયંકર હુમલામાં પણ બાપ્પાનો સંગ ત્યાગ કરતા નહોતા, તેઓનું જીવન બાપ્પાના જીવનસાથે હતું. સૌભાગ્યલક્ષ્મીની પ્રસન્નતાના જોરે જ્યારે બાપ્પાએ ચિતોડના રાજસિંહાસનનો અધિકાર કર્યો ત્યારે બાલીય ભીલકુમારે, પોતાના લોહીથી, તેના કપાળમાં રાજતિલક કર્યું હતું.

અસભ્ય ભીલકુળમાં બાલીય અને દેવ ભીલકુમારનો જન્મ થયો હતો પણ તેઓનું હૃદય, પવિત્રભાવે પરિપૂર્ણ હતું. તે પવિત્રભાવ, સુસભ્ય લોકના હૃદયમાં ભરેલો જોવામાં આવતો નથી. તે ભીલકુમારો જે પવિત્ર ચરિત આ જગતમાં રાખી ગયા છે તેના જેવું ચરિત કોઇ આ જગત્‌માં રાખી ગયું નથી. તેઓએ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પાળવામાં તેઓ અકૃત કાર્ય થયા નહિ. તેના માટે

તેઓએ ગૃહવાસ, આત્મીયજન, અને શારિરીક સુખનો ત્યાગ કરી, બાપ્પાનીસાથે કષ્ટકર વનવાસ વ્રતનું અવલંબન કર્યું હતુ. અનાહાર હાલતમાં તેઓએ ઘણા દીવસો કહાડ્યા, અનિદ્રાવસ્થામાં તેઓએ ઘણા દિન કહાડ્યા. એક ક્ષણ પણ બાપ્પાનો સંગ તેઓએ છોડ્યો નહી. વાસ્તવિકરીતે જોતાં તેઓજ બાપ્પાના જીવન રક્ષણ કરનાર હતા. તેઓજ બાપ્પાના સુખદુઃખના સમભાગી હતા. બાપ્પાને એવા બંધુ ન મળ્યા હત, તો બાપ્પાનું શું થાત તે કોઇથી કહી શકાય તેમ નથી.

તે બે ભીલકુમાર તરફથી બાપ્પાનો મહોપકાર થયો છે તે બાપ્પો ભુલી ગયો નહોતો, તે તેઓના સહવાસે, પોતાને સુખી અને સમ્માનિત માનતો હતો. જે દીવસે, વીરકેસરી બાપ્પો, તે ભીલકુમારના સહવાસથી અતુલ આનંદ ભોગવતો હતો, તે દીવસે તેના સૌભાગ્યની લક્ષ્મી તેના પડખામાં આવી વસી, જેથી ચીતોડના હેમસીંહાસન ઉપર બેસી તેણે તે ભીલકુમારના હસ્તથી પવિત્ર હૃદયે રાજતિલક સ્વીકાર્યુ હતુ. તે ચીતોડ આજ ભગ્નાવસ્થામાં છે, તે ચીતોડ આજ ચૂર્ણવિચૂર્ણિત છે, તે ચીતોડ આજ ધુળમા ગગદોળાનું થઇ ગયું છે. એકદિન, જે જનમાન્ય રાજકુમારોની ક્રીડાભૂમિ હતી, તે આજ શીકારી પશુઓનું આશ્રય સ્થળ થયુ છે.

સઘળા ભારતવર્ષમા એકમાત્ર અગુલ્યાપાનોરના અધિવાસીઓ, એક જાતના પ્રાકૃતિક સ્વાતન્ત્ર્યનો સંભોગ કરી શકયા હતા તે રાજ્ય કોઇના રાજ્યના અધીન નહોતું. કોઇપણ રાજા સાથે તેનો કોઇ રીતનો સંબંધ નહોતો. તેનો અધિપતિ, " રાણા " એવી ઉપાધિ ધારણ કરી હજાર ગામડા ઉપર આધિપત્ય ચલાવતો અને પ્રયોજનવશે પાચહજાર ભીલોને લઇ યુદ્ધ સ્થળમાં ઉભો રહેતો હતો. સોલંકી રજપુતની શીના ગર્વ અને આત્મીય. ભીલના ઓરસે તેના પૂર્વ પુરૂષની પેદાશ હતી, તેથી તે પોતાને રજપુત જાતિનો છે એમ કહેતો. અગુલ્યાના તે ભીલકુળમાં મહાત્મા દેવની પેદાશ હતી. આપણે પ્રકૃત્ત પ્રસ્તાવથી દુર નિસરી ગયા છીએ હવે બાપ્પાનો વિષય કરી આલોચિત કરીએ,

અનુશીલન કરવાથી, બાપ્પાનું પલાયન અને પલાયન કરવાનું કારણ, સ્વાભાવિક અને સુસંગત હતુ એમ માલુમ પડેછે. સંપૂર્ણ દૈન્યનિર્દેશવશે નગેંદ્ર નગર છોડવાની તેને ફરજ પડી હતી. જગત્ પ્રાચીન મહાપુરૂષોનું વિવરણ જેમ કલ્પનાજાળથી લપાયેલ રહેછે તેમ બાપ્પાનું વિવરણ પ્રાચીન ભટ્ટોથી લખાયેલ છે. જે બાપ્પો, સેંકડો વીરપુરૂષ આર્ય રાજાઓનો પૂર્વ પુરૂષ હતો તે બાપ્પો પ્રકૃત દેવભાવે પુજાય છે. જે બાપ્પાનું શરીર, પરમ બ્રહ્મમાં લીન થઇ ગયું છે તે બાપ્પો હાલ ચિરંજીવી, મનાઇને અને કહેવાઇને પ્રખ્યાત અને પૂજીત થયોછે. ભટ્ટલોકોએ વર્ણવેલ છે જે બાપ્પો, નગેંદ્રનગરની વિસ્તૃત ભૂમિમાં પોતાના પ્રતિ-

૫ળક બ્રાહ્મણુની ગાયો ચરાવતો હતો, સૂર્યવંશીય શિલાદિત્યનો વંશધર ગોચારણુનુ કામ કરી આનંદથી સમય વ્હાહતો હતો પણ તેના તે આનંદમય સમયમા વ્યાઘાત આવી પડયો તે જે સઘળી ગાયો ચારી ફરતો હતો તેમા એક સારી દુધાળ ગાય હતી તે ગાય જ્યારે દિનાન્તે બ્રાહ્મણુના ઘેર આવતી ત્યારે રાત્રીએ દોહતી વખતે તેના આઉમા દુધ માલુમ પડતુ નહિ, તેથી બ્રાહ્મણુના મનમા વિષમ સંદેહનો ઉદય થયો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો જે બાપ્પો ગાયને દોહી તેનુ સઘળુ દુધ પી જાયછે તે સંદેહ ક્રમે ક્રમે તેઓના હ્રદયમા દૃઢીભૂત થયો, તેઓ સાવધપણાથી અને સત્યપણાથી બાપ્પાના સઘળા કામ જોવા લાગ્યા બાપ્પો પણુ તે સઘળુ જાણી ગયો બ્રાહ્મણુના સંદેહ માટે તે વારવાર વ્યથિત થાતો હતો તેણે તે ગાયના ઉપર વધારે દેખરેખ રાખવા માંડી બીજા દીવસે ભરવાડને લઇ બાપ્પો તે ગાયની વાસે વાસે ફરવા લાગ્યો ગાય જે દિશાએ જાતી, તે દિશાએ બાપ્પો ગાયનુ અનુસરણ કરતો હતો ગાય, પર્વતની એક ગુફામા પેઠી, બાપ્પો પણ તેની વાસે વાસે ચાલ્યો અકસ્માત એક અદ્ભુત દૃશ્ય તેને દૃષ્ટિગોચર થયુ તેણે જોયુ જે ગાય, એક લતાના ઢગલા ઉપર પોતાના દુધનુ સિંચન કરેછે બાપ્પો તે જોઇ વિસ્મિત થયો તેણે તે લતાના ઢગલાની પાસે જઇ જોયુ. તેની નીચે એકશિવલિંગ પ્રતિષ્ઠીત તેણે જોયુ, તે શિવલિંગ ઉપરજ ગાયનું દુધ પડતુ હતુ

તે શિવલિંગની પાસે વળી એક દૃશ્ય તેણે જોયુ ત્યા તેણે નેતરના વનમા ધ્યાનારૂઢ યોગીને જોયા એ નીરજન વનમા બાપ્પાના પદસંચારથી યોગીનો ધ્યાન ભંગ થયો, પણ કારૂણિક તપાધન યોગી, ધ્યાન વિઘ્નકારી બાપ્પાને કાઇ બોલ્યો નહિ

તે પર્વત ગુફા અતિ નિર્જન હતી તેની અંદર ગંભીર શાંતી વિરાજીત હતી યુગલીન યોગી કે તાપસ વિના એ સ્થળ કોઇના જોવામા આવે તેવુ નહોતું બાપ્પાનુ વિશેષ પુણ્યબલ—નહિ તો તે ચેષ્ટા વિના, યત્ન વિના તે પવિત્ર સ્થળે કેમ જોઇ શકે ? તે યોગીનુ નામ હારિત હતુ યોગી હારિતને પણ તે ગાયનુ દુધ મળતુ હતુ.

હારિતનો ધ્યાન ભંગ થયો, બાપ્પો હારિતના ચરણુકમળના પડયો અને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા લાગ્યો, યોગીએ, આશીર્વાદ આપી, તેનો પરિચય પુછયો રજપુત બાળક પોતાના સંબંધમા જેટલુ જાણતો હતો, તેટલુ તેણે યોગીરાજ પાસે જાહેર કર્યું યોગીરાજ હારિતનો આશીર્વાદ પામી, બાપ્પો, પોતાના ધેનુદળને લઇ પોતાના આશ્રમમા આવ્યો ત્યારપછી તે પ્રતિદિન યોગિવર હારિત પાસે આવવા લાગ્યો પ્રતિદિન તેના ચરણુકમળ ધોઇ તેને પીવા માટે દુધ આપતો હતો. વળી

અરણ્યનો વાસ છોડી, કેટલાક સહચરોને સાથે લઇ તે લોકમાં જાહેર પડ્યો: લોકની ધીચોધીચતા તેને હાલ પ્રથમજ જોવામાં આવી. જનસમૂહવાળો ભૂભાગ કેવો હોય તે તેણે પહેલાં જોયેલ નહોતું. આ ક્ષણે જનસમૂહ ભૂભાગમાં જીવંત ભાવ જોઇ તે વધારે ઉત્સાહિત થયો. અદૃષ્ટદેવ જ્યારે સુપ્રસન્ન હોય ત્યારે લોકમાં સઘળા વ્યાપાર ફલદાયક નીવડેછે. તે નિબીડ અરણ્યમાંથી નીસરતાં રસ્તામાં નાહરા મુગરા+ નામના ગિરિ પર્વતની તળેટીમાં પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ પુરૂષ ગોરખનાથના તેને દર્શન થયાં. બાપ્પાને, તે મહા પુરૂષપાસેથી બે ધારવાળી તલવાર મળી, ઉપયુક્ત મંત્ર પવીત્ર કરેલી તલવારથી પર્વતનું વિદારણ થઇ શકતું. હવે બાપ્પાનો સૌભાગ્ય માર્ગ પરિષ્કૃત થયો આ સમયે, જે તેને પ્રતિરોધ કરનાર હતું તે દૈવી તલવારના બળે દૂર કરી તે અભીષ્ટ લાભ મેળવવા કૃતકાર્ય થયો.

પરમારવંશની મૌર્યકુળની એક શાખાનો રાજા તે સમયે માળવાના સીંહાસન ઉપર હતો અને તેજ સમયે ભારતવર્ષનો સાર્વભૌમ રાજા હતો. બાપ્પો જે વખતે ચીતોડમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ચીતોડ માનસીંહ રાજાના તાબામાં હતું. મહારાજ માનસીંહે અભ્યાગત બાણેજને યથોચિત આદર સાથે ગ્રહણ કર્યો. અને તેને પોતાની સામંત સમિતિમાં દાખલ કર્યો. તેના ભરણપોષણ માટે તેણે તેને ગરાસ આપ્યો. મહારાજ મૌર્યવંશીય માનસીંહના રાજ્યશાસન સમયની જે શિલાલિપિ હાથ લાગી છે, તેના પાઠદ્વારા એ જાણવામાં આવે છે જે રાજસ્થાનમાં તે સમયે સામંત પ્રથા, વિશેષ પ્રચલિત હતી. રજપુત સામંતો પુષ્કળ ભૂમિવૃતિનો ભોગ કરતા હતા અને રાજાની મદદે, રણક્ષેત્રમાં ઉતરતા હતા. બાપ્પો, માનસીંહનો સ્નેહપાત્ર થયો. પણ જે દીવસથી બાપ્પો, માનસીંહની સ્નેહદ્રષ્ટિમાં પડ્યો તે દીવસથી, સામંતલોકોનો રાજા તરફ વિરાગ થયો, તેઓએ જાણ્યું જે બાપ્પો, તેઓના અનર્થનું મૂળ છે તેથી તેઓ બાપ્પા તરફ વિશેષ વિદ્વેષ ભાવ ચલાવવા લાગ્યા. ટુંકામાં બાપ્પાનું અનિષ્ટ કરવા તેઓ દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા થયા.

તે સમયે, એક વિદેશીય શત્રુએ ચીતોડપુરી ઉપર હુમલો કર્યો. મહારાજ માનસીંહે, પોતાના સામંતોને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવા અનુમતિ આપી, તેઓએ પોતાની ભૂમિવૃત્તિના પટ્ટા ફેંકી દીધા અને તેઓ બોલ્યા “ મહારાજ ! જે આપને વધારે પ્રિય છે તે સેનાધિપતિને યુદ્ધમાં મોકલો ” બાપ્પાએ તે પોતાના કાનથી સાંભળ્યું. પણ તે તેનાથી કાંઇપણ શંકિત ન થયો, તે વિશેષ પ્રોત્સાહિત થઇ એકલો દેશવૈરીના સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો. વિદ્વેષભાવોસન્ન સામંતોએ પોતાની ભૂમિવૃતિ છોડીદીધી ખરી પણ લોકલજ્જાથી બાપ્પાની વાંસે જવાની તેઓને ફરજ પડી.

+ ઉદયપુરના પૂર્વભાગ ઉપર આવેલ ગિરિમાર્ગથી સાત માઇલ દૂર નાદરા મુગરા અર્થાત્ વ્યાઘ્રમેરૂ આવેલ છે.

તેનું પ્રચંડ વીર્ય અને વિક્રમ સહ્ય ન થવાથી શત્રુદળ પરાજીત થયું અને નગરનો ત્યાગ કરી તે પલાયન કરી ગયું તે વીજયવિવેચે બાપ્પો ચિતોડમા આવ્યો નહિ અને પોતાના પિતૃપુરૂષની રાજધાની ગીજની નગરમાં તે ગયો. ગીજનીનગર તે સમયે એક મ્લેચ્છ નરપતિના કબજામા હતું. તે નરપતિનું નામ સેલીમ હતુ, બાપ્પાએ તેને સીંહાસન ભ્રષ્ટ કર્યો. અને તે સીંહાસન ઉપર સૂર્યવંશ કુલોત્પન્ન એક સામંતને બેસાડી દીધો, પછી તે પોતાની સેના સાથે ચીતોડમા આવ્યો. એમ કહેવાય છે જે તેણે પોતાના સામાવાળા સેલીમની પુત્રીનું પાણીગ્રહણ કર્યું હતુ.

અભિતમ સામંતસરદારો માનસિંહ રાજા ઉપર રોષ પામી ચીતોડનો ત્યાગ કરી બીજા સ્થળે ચાલ્યા ગયા રાજા, તેથી અત્યંત દુખિત થયો ચીતોડનગરમા આવી રહેવાનુ કહેવા, તેણે તેઓના તરફ દૂત મોકલ્યા પણ તેથી તેનું કાંઈ વળ્યુ નહિ રોષાધ સામંતો, શાંત થયા નહિ અને અનેક સમજણો આપવા છતા તેઓએ વિદ્વેષભાવ છોડયો નહિ તેઓએ માનસીંહના આગ્રહ સ્વીકારેલો કર્યો નહિ, જે આશાગી, તેઓની પાસ દૂત સ્વરૂપે ગયો હતો, તેની સાથે તેઓએ માન સીંહને કહેવરાવ્યુ જે “અમે તમારૂ નિમક ખાધુ છે, તેથી એક વર્ષ સુધી અમો તમારી સામે થઇશુ નહી ” તેઓ પોતાના વૈરના બદલો લેવા, એક ઉપયુક્ત નાયકનો શોધ કરવા લાગ્યા જે બાપ્પો, તેઓના મનોવિકારનુ મૂળ કારણ હતું, તે બાપ્પાના અપ્રતિમ ગૌરવથી અને ગુણગૌરવથી વશીભૂત થઇ તેઓએ, સંમાનસહ તેને અધિનાયકના પદે નીમવા પસંદ કર્યો રાજ્યલિપ્સા કેવી ભયંકર છે ? તેની મોહિની માયામા વિમુઢ થઇ માણસ હિતાહિતના વિવેકનો પરિત્યાગ કરેછે ધર્મજ્ઞાનમા જલાંજલિ આપેછે, અને કૃતજ્ઞતાના પવિત્ર મસ્તક ઉપર પાટુ મારી ઉપકારી ગોત્રનો પણ સમૂળ નાશ કરવાને જરાપણ ખામોશી પકડતા નથી. અને તેવી રીતે ખરાબ આકાંક્ષાવાળા બાપ્પાએ તે કર્યું જે મૌર્ય નૃપતિ તેનો મામો જેના અનુગ્રહે તેના સૌભાગ્યનો ઉદય થયો હતો અને જેના માટે પોતાના સામંત સરદારોનો વિદ્વેષપાત્ર થયો હતો, તેના ઉપકાર બાપ્પા છેવટ ભુલી ગયો પાષાણ જેવુ કઠણ હૃદય કરી, બાપ્પાએ તેને સીંહાસનભ્રષ્ટ કર્યો અને તે વિદ્વેષવાળા સામંતોની મદદથી તેણે તેના સિંહાસનનો કબજો કર્યો આ સ્થળે ભટ્ટકવિઓએ વર્ણવેલ છે જે “ બાપ્પએ, મૌર્ય નરપતિના હાથમાંથી સિંહાસન ઝુંટાવી લીધુ અને તે પ્રદેશનો મુકુટ સ્વરૂપ તે થયો ” ચીતોડના સીંહાસન ઉપર બેઠા પછી, તેણે પ્રજા તરફથી, સંમતિપૂર્વક ‘ હીંદુસૂર્ય ” ‘ રાજગુરૂ ” “ ચાકુઆ ” (સાર્વભોમ) એવા ત્રણ ઉપનામની પદવી મેળવી.

બાપ્પને અનેક સંતાન થયા તેમાથી કેટલાક પોતાના પિતૃપુરૂષના પ્રાચીન રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યા. તેના વંશજો અત્યંત બળશાળી અને પરાક્રમી નીવડ્યા,

આઇનેઅકબરી નામના ગ્રંથમાં માલુમ પડેછે જે તેઓમાંથી પચાશહજાર વીર-પુરૂષો પેદા થઇ અકબરના સમયમા વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા. બાપ્પાના બીજા કુમારમાંથી પંચ કુમારો મારવાડ પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા. ત્યાં તેઓ ગોહિલ નામે કહેવાયા પણ તે પ્રદેશમાથી, તેઓ વિતાડિત થઇ, તેઓ વલ્લભીપુરના છીન્નભીન્ન થયેલા ભાગ ઉપર રહેવા લાગ્યા હતા.

વીરકેસરી બાપ્પાના અંતિમ જીવનનું વિવરણ, સઘળાં કરતાં વિશેષ અદ્ભુત છે તે અદ્ભુત વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખવા, તેના સજાતીય લોકો અતિશય આગ્રહાન્વિત છે. વૃદ્ધાવસ્થાના વયઃક્રમમાં આવવાથી બાપ્પાએ, પોતાની માતૃભૂમિનો સંતાન સંતતિનો અને આત્મીય જનનો ત્યાગ કરી બાપ્પો, પૂર્વના ખોરાસાન રાજ્યમાં ઉપનિવિષ્ટ થયો, અને તે દેશનો જય કરી ત્યાં અનેક મ્લેચ્છ સ્ત્રીઓને પરણ્યો, ત્યાં તેઓના ગર્ભે અનેક પુત્રપુત્રીઓ પેદા થઇ.

એકસો વર્ષનું પરમાયુ ભોગવી, બાપ્પાએ માનવલીલા બંધ કરી. દેલવરાના અધિપતિ પાસે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથ છે તેમાં જોવામાં આવેછે જે, ઇસ્ફહાનના, કંદહારના, કાશ્મીરના, ઇરાકના, ઇરાનના, તુરાનના, અને કાફ્રીસ્તાનના રાજાઓનો પરાજય કરી, બાપ્પાએ તે તે રાજાઓની પુત્રીઓનું પાણિગ્રહણ કર્યું. અંતિમ દશામાં તાપસ ધર્મનું અવલંબન કરી, સુમેરૂ પર્વતની તળાટીમા બાપ્પાએ તેનું ચરમજીવન વ્યતીત કર્યું. એમ કહેવાય છે જે તે સ્થળે તે સજીવન સમાધિસ્થ થયો તે સઘળી પત્નીઓના પેટે બાપ્પાના એકસો ત્રીશ પુત્ર પેદા થયા. તે પુત્રો, " નાશેરા મહાણ " નામે કહેવાયા. તેઓએ, પોતપોતાની જનનીના નામના અનુસારે એક એક સ્વતંત્ર વંશ સ્થાપ્યો. હીંદુ પત્નીઓના પેટે બાપ્પાના અઠાવન પુત્રો પેદા થયા, તેઓ સઘળા અગ્નિ–ઉપાસી સૂર્યવંશીય, નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

ભટ્ટગ્રંથમાં વળી એક વિચિત્ર વિવરણ માલુમ પડેછે જે બાપ્પાના મરણના સમયે, તેના શબના સત્કાર સંબંધે તેના હીંદુ સંતાન અને મ્લેચ્છ સંતાન વચ્ચે મોટો ઝગડો ઉઠયો. હીંદુ સંતાનોએ, તે શબ બાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, મુસલમાન સંતાનોએ તે શબ દાટવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે નિશ્ચયના ઝગડામા કોઇનો જય થયો નહિ; એ ઝગડો કરતા કરતાં તેઓ સહુએ બાપ્પાનું શબ ઉઘાડી જોયું તો ઐશ્વર્ય વિનાની કાયાના બદલે તે સ્થળે સ્વેત કમળનો ઢગલો તેઓએ જોયો.

મેવાડના રાજવંશના આદિ પ્રતિષ્ઠાતા, ગિલ્હોટ કુળતિલક વીરવર બાપ્પા રાઓળની સંક્ષિપ્ત જીવનીનું વિવરણ આપણે આપી ચુકયા. હવે આપણે, તેના આવિર્ભાવના પ્રકૃત સમયનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થઇએ. ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે મહારાજ શિલાદિત્યના રાજ્યશાસનકાળમાં (સંવત ૨૦૫) માં નાશ

દેવના પવિત્ર દેવાલયની ભીંત ઉપરથી એક શિલાલિપિ માલુમ પડી. તે કોતરાયેલી શિલાલિપિની મદદથી તેના સઘળા સંદેહ દૂર થયા. તે, તે સઘળા વિષંવાદી મતનું સમન્વય સાધન કરવામાં કૃતકાર્ય થયો. તે શિલાલિપિમાં " વલ્લભી સંવત્ " નામના એક સ્વતંત્ર સંવત્નો ઉલ્લેખ હતો. તે સંવત્ પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્યના સંવત્ના ત્રણસો પંચોતેર વર્ષે પ્રચલિત હતો.*

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે સંવત્ ૨૦૫ ના વર્ષમાં વલ્લભીપુર વિધ્વસ્ત થયું. આ સમયે નિશ્ચય રીતે માલુમ પડેછે કે તે સંવત્ વલ્લભી સંવત્ હોવો જોઇએ. વળી વલ્લભી સંવત્ વિક્રમ સંવત્ના ૩૭૫ વર્ષે શરૂ થયો છે, એટલે કે ૩૭૫+૨૦૫=૫૮૦ વિક્રમાદિત્યના સંવત્ (ઈ. સ. ૫૨૪) માં મ્લેચ્છોથી વલ્લભીપુર વિધ્વસ્ત થયું.

વળી મૌર્યવંશીય નૃપતિની શાસન સંક્રાંત શિલાલિપિથી માલુમ પડેછે જે ૭૭૦ વર્ષે બાપ્પારાઓળનો જન્મ થયો. એ ૭૭૦ માંથી ૫૮૦ બાદ કરીએ તો ૧૯૦ બાકી રહેછે. માત્ર એક વર્ષ તેમાં મેળવીએ તો ભટ્ટ કવિઓએ નિરૂપિત કરેલા સવંતની બરોબર આવી લાગે છે. સં ૧૯૧માં બાપ્પારાઓળનો જન્મ થયો એટલે કે અમે જે સંવત્ ૧૯૦ નો નિશ્ચય કરેલ છે તેમાં એક વર્ષની ન્યુનતા આવે છે, ટુંકામાં એવો વિષય નિરૂપણ કરવામાં એક વર્ષનું ન્યુનાધિકપ અતિ સામાન્ય બાબત ગણી શકાય.

જે સમયે બાપ્પો, ચીતોડના સિંહાસને બેઠો તે સમયે તેની ઉમર પંદર વર્ષની હતી. પણ ઉપર માત્ર એટલું પ્રદર્શીત થયું છે જે તેનું જન્મ વર્ષ મૌર્ય શિલાલેખોક્ત વર્ષથી એક વર્ષ ન્યુન છે, અર્થાત્ તેનો જન્મકાળ સંવત ૭૬૯ વર્ષમાં છે. એટલે કે સં. ૭૬૯+૧૫=૭૮૪ (ઈ. સ. ૭૨૮) માં ગિલ્હોટકુળ કેસરી બાપ્પારાઓળ, ચિતોડના સિંહાસને બેઠો અને તેજ વર્ષમાં ચિતોડમાં ગિલ્હોટકુળનું આધિપત્ય થયું; તે સમયથી માંડી ક્રમાગત અગીયારસો વર્ષ સુધી મેવાડના સિંહાસને એકંદર ૫૯ રાજાઓએ રાજ કર્યું.

ગિલ્હોટ કુળ તિલક વીરવર બાપ્પારાઓળના આવિર્ભાવનો પ્રકૃતકાલનિર્માણ થયો તેમાં રાજસ્થાનના ભટ્ટ કવિઓની કૌશળ રચિત કલ્પનાજાળ પુષ્કળ હોવાથી, તે વિયુક્ત કરવાથી બાપ્પારાઓળનું પ્રાચિનત્વ ઘણા દરજ્જે નિશ્ચિત થયું.

મેવાડના રાજ્યમાં " આઇતપુર " નામનું એક પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ નગર હતું, તે નગર આજ અનંત કાળસાગરના પ્રચંડ તરંગથી ચૂર્ણવિચૂર્ણિત છે. આજ તે અસભ્ય ભીલ અને વન્યશ્વાપદનું લીલા સ્થળ થઇ પડ્યું

*ન શિલાલિપમા શિવસિંહ સંવતનો વગા એક નવા સંવતનો ઉલ્લેખ છે શિવસિંહ વિક્રમાદિત્યના સંવત્ ૧૧૬૯ ના વર્ષથી શરૂ થયો છે

છે. આજ અનેક લોકના સ્મૃતિપટમાંથી તેનું નામ માત્ર વિલુપ્ત થઇ ગયું છે.. આઇતપુરના ધ્વંશરાશિમાંથી એક સ્મારકલિપિ હાથ આવીછે તેમાં મહારાજ શક્તિકુમાર પર્યંત, મેવાડના ચાદ રાજાનું ધારાવાહિક વિવરણ છે. તેમાં બાપ્પારાઓળના નામનો ઉલ્લેખ પણ છે, તેમાં તેનું નામ શૈલ છે. ભટ્ટ ગ્રંથની સાથે અને રાજપરિવારની કોષ્ટીપત્રીકા સાથે તે શિલાલિપિનો ઘણું કરીને સઘળો વિષય મળતો આવે છે કેવળ તેમા એક અતિરિક્ત નામ દાખલ થયેલ છે.

પંડિતવરહ્યુમે કહેલ છે જે " અગર જો કે કવિકુળ પોતાના કલ્પનાબળે સત્ય ઐતિહાસિક બીનાને વિકૃત કરી નાંખે છે. તોપણ કવિકુળ પોતાની સ્વેચ્છાના વશે, સત્યઘટનાને અદ્ભુત અલંકારથી અલંકૃત કરી અસત્યાભાગમાં લાવી મુકે છે, તો છતાં તેજ માત્ર જગતના એક ઇતિહાસ વેત્તા કહેવાય છે, તોપણ તેના ગંભીર અતિરંજનની અંદર પ્રકૃત વૃત્તાંત સર્વદા વિરાજમાન હોય છે. એ જ્ઞાનગર્ભ મહા વાકય આ સ્થળે સુસંગત છે. શાકારણથી કે વિધ્વસ્ત આ દિત્યપુર (આઇતપુર) ના ધ્વંસરાશિના સાથે જે નામાવળી ધીરે ધીરે લોક લોચનથી અંતર્હિત થઇ ચાલી ગઇ, તે નામાવળી, મેવાડના ભટ્ટકવિકુળની મોહિની કલ્પનાની નિબીડ જાળમા ગુપ્તભાવે વિરાજે છે. વીરવર બાપ્પારાઓળના સમયમા મુસલમાન લોકો સીંધુ પ્રદી ઓળગી પ્રથમ ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા. હીજરીના ૯૫ મા વર્ષે ખલીફાવાલીદનો સેનાપતિ મહુમદ બીનકાસીમ સિંધુ દેશ જીતી ભાગીરથીની કેતાળ ભૂમિસુધી આવ્યો હતો આ વિવરણ આરબીક ઐતિહાસિક ગ્રંથોથી નીકળી આવે છે. અગર જો કે એલમેકીનના ગ્રંથમાં સિંધુ પ્રદેશ ઉપર મુસલમાને કરેલ હુમલાની હકીકત માલુમ પડે છે, તોપણ ભારતવર્ષની તાત્કાલીક અવસ્થાની પર્યાલોચના કરવાથી સારી રીતે માલુમ પડેછે, જે ભારતવર્ષના અનેક પ્રદેશ, શત્રુઓથી લુટાયા હતા. ખ્રિસ્તીય આઠમા સૈકામાં માણિકરાયનુ અજમેર રાજ્ય, શત્રુઓએ નાશ કર્યું. એમ કહેવાય છે જે તે શત્રુઓ, વહાણમા બેસી, અજર નામના સ્થાને ઉતર્યા હતા. જો તે હુમલો કરનાર કાસીમ છે એમ મુકરર કરવામા કોઇને સંદેહ થાય તો, સિંધુ રાજ દાહિરનુ શોચનીય મરણ વિવરણ વાચવાથી તે સંદેહ અનેક પરિણામે દૂર થાય છે.

પંડિત પ્રધાન અબુલ ફજલે કહેલ છે જે" હીજરી ૯૫ (ઈ. સ. ૭૧૩)માં કાસીમે, દાહીરને મારી નખ્યો. અને તેનું રાજ્ય વિધ્વસ્ત કરી દીધું. તેનો પુત્ર ચિતોડમા પલાયન કરી ગયો અને ત્યા તેણે મોર્ય રાજાનો આશ્રય લીધો.

બાપ્પારાઓળ અને શક્તિકુમારની વચ્ચે બસો વર્ષ સમયે નવજનતઓએ ચિતોડના સિંહાસને બેસી રાજ્ય કર્યું, તે બસે, વર્ષમાં જે ચાર રાજાઓ પેર

થયા છે, તેને લઇ ચાર પ્રધાન યુગની અવતારણા થઇ છે.

૧ લો રાજા કનકસેન ઇ. સ. ૧૪૪માં, ૨ જો શિલાદિત્ય (જેના રાજ્યમાં વહ્લભીપુરનો ધ્વંસ) ઇ. સ. ૫૨૪ મા, ૩ જો બાપ્પારાઓળ (બાપ્પારાઓળે ચીતોડ મેળવ્યું.) ઇ. સ. ૭૨૮ મા ૪ થો શક્તિકુમાર ઇ. સ. ૧૦૬૮માં.

તૃતીય અધ્યાય.

બાપ્પારાઓળ અને સમરસિંહના મધ્યવર્તી રાજાઓનો વૃત્તાંત, બાપ્પારાઓળની સંતતિ, આરબ લોકનો ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો, ચિતોડના રક્ષણ માટે જે સઘળા હીંદુરાજાઓએ તરવાર શત્રુ વિરૂધ્ધે લીધી હતી તેઓનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ.

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે ગિલ્હોટ કુળ તિલક બાપ્પારાઓળ, સં. ૭૮૪ (ઇ. સ. ૭૨૮] માં ચિતોડના સિંહાસને બેઠો ત્યાર પછી જે દિવસથી તે ચિતોડ રાજ્ય છોડી ઇરાન દેશમાં ગયો, તે દિવસથી તે મહારાજ સમરસિંહના રાજ્ય કાળ પર્યંતનું વિવરણ, ભટ્ટ ગ્રંથોની વિવરણાવળીમાંથી સંગ્રહ કરી અત્રે સંકલીત કરવા આપણે હવે પ્રવૃત થઈએ છીએ. એ સમયે કેવળ મેવાડમાં તો શું પણ સમગ્ર ભારતવર્ષમા એક નવો યુગ ઉત્પન્ન થયો હતો, જે દિવસે પ્રચંડ મુસલમાન વીરના આકાશને ભેદી નાંખે તેવા અને કાનને ભયંકર લાગે તેવા સિંહનાદે, ભારત લક્ષ્મી ચંચળ થઇ ભારતવર્ષનો રાજ્ય મુકુટ ભારતવર્ષીય નૃપતિના માથા ઉપરથી ઉતરી યવન રાજાના માથા ઉપર ગયો, તે દીવસે સઘળા ભારતવર્ષમાં એક નવા યુગની અવતારણા થઇ તે કોણ સ્વીકાર નહિ કરે? બાપ્પારાઓળ ઇરાનમાં ગયો ત્યારથી અને સમરસિંહ સિંહાસને બેઠો ત્યારસુધીમાં વર્ષના ચાર સૈકા ચાલ્યા ગયા. એ ચાર સૈકામાં મેવાડના સિંહાસન ઉપર બેસી અઢાર રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, તેઓના શાસનકાળનું વર્ણન જો કે ભટ્ટ ગ્રંથોથી મળી આવતું નથી, તોપણ તેમાંથી જે કંઇ મળી આવે છે, તેનાથી સુસ્પષ્ટ ખાતરી થાય છેકે, તેઓ વીરવર બાપ્પારાઓળના યોગ્ય વંશધર હતા, તેઓના કીર્તિલેખો આજ પણ રાજસ્થાનના અનેક ગિરિગાત્રે અક્ષયભાવે વિરાજે છે.

આઇતપુર (આદિત્યપુર) ની શિલાલિપિની મદદે પ્રતિપાદીત થાય છે જે બાપ્પા અને સમરસિંહના મધ્યે શક્તિકુમાર નામનો એક રાજા સં. ૧૦૨૪

(ઇ સ ૮૯૮)મા મેવાડના રાજ્ય સિહાસને બેઠો વળી એક પુરાતન ઉત્કૃષ્ટ જૈન પાડુ લેખથી મલુમ પડે છે જે મહારાજ શક્તિકુમારથી ચાર પેઢી પૂર્વે સવત્ ૮૨૨ (ઇ સ ૮૬૬)મા એક પ્રતિષ્ઠાવાળો રાજા ચિતોડના સિહસને બેઠો હતો તેનુ નામ ૯૮લુ? હતુ ખોમાનરાસ નામના એક પુરાતન કાવ્યગ્રથ થી માલુમ પડે છે જે, બાપ્પારાઓળના અને સમરસિહના મધ્યકાળમા એક વાર મુસલમાનોએ ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો હતો જે રાજાના રાજ્યકાળમા તે બનાવ બન્યો તે રાજાનુ નામ ખોમાન હતુ, મહારાજ ખોમાને ઇ. સ ૮૧૨ થી તે ઇ સ ૮૩૬ સુધી રાજ્ય કર્યું

તે સમયે ભારતીય ઇતિહાસ, પુષ્કળ અલકારમા સપૂર્ણ રીતે ઢકાયેલ હતો એટલે કે તે અધકારમય અતીતકાળ ગર્ભમા પેસી, ભારત વર્ષના ઐતિહાસિક વૃત્તાતનો ઉદ્ધાર કરવો દુષ્કર છે ભટ્ટ કવિઓના ગ્રથ, આઇનેઅકબરી, ફેરીસ્તા વીગેરેના લેખો, તે અધકારમા સામાન્ય તેજ આપે છે, અને આપણે તે લેખની સહાયથી મેવાડનો તે કાળનો ઇતિહાસ શોધવા પ્રવૃત થઇએ છીએ હવે આપણે બાપ્પારાઓળના સતાન સતતિના વિવરણમા થોડો એક વખત વ્યતિત કરીએ

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે ગિહ્લોટકુળ એકદર ચોવીશ શાખામા વીભક્ત છે, તે ચોવીશ શાખામા કેટલી શાખા, બાપ્પારાઓળથી પેદા થઇ છે ચિતોડ છોડ્યાને થોડો સમય થયો ત્યાર પછી તુરત બાપ્પારાઓળ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ મા ગયો સૌરાષ્ટ્ર સન્નિહિત બદર દ્વીપ તે કાળે ઇસફગુલનામના રાજાના તાબામા હતો, મહારાજ ઇસફગુલનો એક પુત્રી હતી બાપ્પાએ તેનુ પાણી ગ્રહણ કર્યુ અને તેને લઇ તે ચીતોડમા આવ્યો તે સમયે, દેવબદરમા બાણુ માતા નામની એક દેવમૂર્ત્તિ હતી નવોઢા પત્ની સાથે બાપ્પા રાઓળે, તે મૂર્ત્તિ પોતાની રાજધાનીમા આણી તેણે તે દેવમૂર્ત્તિને જે મદિરમા સ્થાપિત કરી તે આજે પણ તે મદિરમા સમભાવે વિરાજીત છે આજપણ ભગવતી બાણુમાતા, મેવાડના ભગવાન એક લિગની સાથે સમાન પૂજાને પામે છે

દેવબદરાધિપતિ ઇસફગુલની પુત્રીના પેટે બાપ્પારાઓળનો અપરાજીત નામનો એક પુત્ર પેદા થયો, વળી બાપ્પા રાઓળે, દ્વારકા પાસે કાળીબાક નગરના પ્રમાર રાજાની દુહિતાનુ પાણિ ગ્રહણ કર્યું તેના ગર્ભે, બાપ્પા રાઓળનો અશીલ નામે પુત્ર પેદા થયો તે વયમા મોટો હતો તે પિતૃરાજ્ય પરિત્યાગ કરી મામાના રાજ્યમા રહેતો હતો, તેથી ચીતોડના સિહાસને બેસવાનો લાભ મેળવી શક્યો નહીં તેથી તેની કનિષ્ટ ઓરમાન માતાનો દીકરો અપરાજીત ચિતોડના સિહાસને બેઠો અશીલને પિતૃરાજ્ય મળ્યુ નહિ પણ તેણે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમા એક

સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને ત્યાં પોતાનું શાખાકુળ ઉભું કર્યું, તેના નામના અનુસારે તેના વંશધરો અશીલ ગિહ્‌લોટ નામે કહેવાણા. તેઓ કાળક્રમે એટલા બધા વધી ગયા કે મોગલ કુળ તિલક સમ્રાટ અકબરના શાસનકાળમાં પચાસ હજાર સૈનિકને સમરાંગણમાં સજ્જીત કરી લાવવા સમર્થ થયા હતા. અપરાજીતના રાજ્યશાસન કાળમાં કોઇ જાતનો પ્રયોજનીય બનાવ બન્યો નથી. અપરાજીતના ખળભોજ અને નંદકુમાર નામના બે પુત્ર પેદા થયા. ઉત્તરાધિકારિત્વના ચિરંતન વિધિના અનુસારે જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખળભોજ પિતૃસિંહાસને બેઠો. ઉપન્યકા ભૂમિમાંથી એક શિલાલિપિ મહાત્મા ટોડ સાહેબના હાથમાં આવી છે. તે શિલાલિપિમાં જે સઘળો વૃત્તાંત લખેલ છે તે વાંચવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે મહારાજ અપરાજીત એક પ્રબળ પરાક્રમી રાજા હતો. કનિષ્ટ નંદકુમારે દારવંશીય રાજા ભીમસેનનો સંહાર કરી દક્ષિણ રસ્તે આવેલું દેવગટનું રાજ કબજે કર્યું.

મહારાજ ખળભોજના પરલોકવાસ ઉપર પ્રસિદ્ધ ખોમાન, ચિતોડના સીંહાસને બેઠો. મેવાડના ઇનિહાસમા ખોમાનની વિશેષ પ્રતિષ્ટા અને ખ્યાતિનું વિવરણ જોવામાં આવે છે. ખ્રિસ્તીય નવમા સૈકાના પ્રારંભકાળે ખોમાન ચિતોડના સીંહાસને બેઠો હતો.

ખોમાન, જેવો રાજ્ય સિંહાસને બેઠો કે મુસલમાનોએ તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો, સ્વાધીનતાનું લીલા સ્થળ ચિતોડપુર, મુસલમાનોથી આક્રાંત થયું તે જોઇ તે કાળના ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયરાજાઓ સેનાદળ સાથે ચિતોડના રક્ષણે રણક્ષેત્રમાં આવ્યા, તેઓની મદદથી મહારાજ ખોમાને દુર્ધર્ષ શત્રુ કુળના પ્રચંડવિક્રમનો અદ્‌ભૂત વીરતાથી પ્રતિરોધ કર્યો, તેનુ યથાર્થ વર્ણન ખોમાનરાસ કાવ્યમાં વર્ણવેલ છે. ખોમાન રાસકાવ્ય કવિની જીવંત વર્ણનના પ્રભાવે જેવી તેજસ્વી મૂર્તિ ધારણ કરેલ છે, તેવીજ તેજસ્વી મૂર્તિનો આબેહુબ ચિતાર તે કાવ્ય ગ્રંથનો પાઠ કરવાથી લબ્ધ થઈ શકે તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે પ્રચંડ પરાક્રમવાળા મ્લેચ્છોએ ચિતોડપુરી ઉપર હુમલો કરી, ખોમાનરાજ પાસે કર માંગ્યો. તે માગવાથી ખોમાન રાજ પગથી માથા સુધી બળી ઉઠયો, તેના દરેક રૂવાડાંમાંથી અગ્નિ નીકળવા લાગ્યો; દર્પથી, દંભથી, વિષમઘૃણાથી મલેચ્છની તે અધમ માગણી અગ્રાહ્ય કરી તેણે પ્રચંડ નિર્ઘોષે રણશીંગુ વગડાવ્યુ, જોતજોતામાં ક્ષત્રીય વીર રાજાઓ રણસજ્જામાં સજ્જીત થઇ ઘોર ઉત્સાહ સાથે શત્રુ વિરૂદ્ધે યુદ્ધક્ષેત્રે ઉતર્યા. વીરવર બાપ્પારાઓળનો "લાલ વિજય વાવટો" ઉંચો કરી ક્ષત્રિય સેના મ્લેચ્છની સાથે ઘોરસંગ્રામમાં લડવા તૈયાર થઇ, દુરંત મ્લેચ્છોએ કુક્ષણે ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, અને તેથી મ્લેચ્છોનો ઘણો ભાગ રણક્ષેત્રમાં માર્યો ગયો. કેટલીક ભાગ રણાંગણથી પલાયન કરી ગયો, પલાયન કરી ગયેલા મ્લેચ્છોનો પલાયનથી નિસ્તાર

થયો નહિ, વિજયી ખોમાન, તેઓની વારે ધાયો, તેણે મ્લેચ્છના સેનાપતી મહમ્મદને પકડી લીધો, તેને કેદ કરી ચિતોડમાં તે લાવ્યો, એ મહમ્મદ કોણ તે સબંધે નિર્ણય કરવા આરબદેશીય ઇતિહાસ ગ્રંથ જોવા જોઇએ

ભારતવર્ષની રત્નશાલીતા, દુરંત મ્લેચ્છની દ્રષ્ટિએ પડવાથી, મ્લેચ્છોની તે જીતવાની દુરાકાંક્ષા વધી ગઇ તેવી અધમ દુરાકાંક્ષાથી પ્રેરિત થઇ તેઓ યમના અનુચરના રૂપે ભારતવર્ષમાં આવ્યા, અને નૃશંસ મૂર્તિ ધારણ કરી ભારતવર્ષના ધન વીગેરે તેઓએ લુંટી લીધા, વળી ભારત સંતાનને પુષ્કળ દુઃખમાં તેઓએ ડુબાવી દીધા, ભારતવર્ષના નગર તથા ગામડાનો તેઓએ ધ્વંસ કરી નાખ્યો. જે સમયે ખલીફાઉમર બગદાદના સીંહાસને બેઠો હતો તે સમયે, પહેલીવાર મુસલમાન લોકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે સમયે, ગુર્જ્જર રાજ્ય અને સિંધુ રાજ્ય ભારતવર્ષમાં પ્રધાન વાણિજ્ય સ્થળ ગણાતા હતા તે બન્ને રાજ્યના દ્રવ્ય હસ્તગત કરવા માટે ખલીફાઉમરે, પ્રસિદ્ધ દાઇગરીસ નદીના કીનારા ઉપરના પ્રદેશમાં બસરા નગરી સ્થાપી, ભારતવર્ષની વાણિજ્ય સામગ્રી જોઇ દુરાકાંક્ષા ક્રમે ક્રમે વધવા લાગી, પણ દ્રવ્યનો બહોળો સંગ્રહ કરતાં છતાં તેની દુરાકાંક્ષા પરિતૃપ્ત થઇ નહિ, જે સુવર્ણપ્રસુભૂમિમાં, આ વાણિજ્ય દ્રવ્ય પેદા થતું તે સુવર્ણ ભૂમિ જોવાને અને તેની સ્થિતિ જોવાને માટે તેણે આબુલઆયેસના સેનાપતિપણા નીચે એક મોટું લશ્કર ભારતવર્ષમાં મોકલ્યું, આબુલઆયેસ પોતાનું સેનાદળ લઇ સિંધુ રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો, પણ આર્ય સંતાનનું વીરત્વ જોઇ તે સમયે પણ નાશ પામ્યું નહિતું, મ્લેચ્છ લોકોનું દુર્બળપણું જોઇ થોડા સમયમાં આરોર નામના ક્ષેત્રમાં તે આર્યનો વિક્રમાગ્નિ પ્રચંડ તેજથી પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યો

દુરંત આયેસ, તેમાં તૃણની જેમ બળી જઇ આશપિપાસાનું શાંતિ વિધાન કર્યું, તોપણ તે થકી ખલીફાની દુરાકાંક્ષા વૃત્તિ કોઇ રીતે શાંત થઇ નહિ. ઉમરના પરલોકવાસ ઉપર ખલીફા ઉસ્માન તેના સિંહાસને બેઠો ઉસમાન બગદાદના રાજ્યાસને બેઠો કે તુરત ભારતવર્ષની અંદરની સ્થિતિ જોવા માટે તેણે હેરો ગોઠવવા શરૂ કર્યા વળી એક તરફથી પોતે ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરી તેનાપર કબજો લેવાને માટે એક સેનાદળની બેગી તૈયારી કરી, પણ તેનો મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ થોડા સમય પછી બીજો ખલીફા આલી બગદાદના સીંહાસને બેઠો. તેના સેનાપતિઓ સિંધુ રાજ્ય ઉપર જય મેળવવા શક્તિવાળા થયા, પણ ઘણા વર્ષ સુધી સિંધુ રાજ્યનો તે અધિકાર કરી શક્યા નહિ તે સમયના બગદાદના ખલીફાના મૃત્યુ પછી તે સેનાપતિઓ ઘરનાંઓના મનાદના ધાર વમળમાં પડી ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી બગદાદના અધિપતિ ખલીફા અબ્દુલ મલેકના અને ખોરાસાનના અધિપતિ ઇયાઝદેના રાજશાસનના સમયમાં, ભારત

ષર્ષ ઉપર જય મેળવવાની યોજના ચાલી પણ તેઓની યોજના સાર્થક અને સફળ થઈ નહિ. એ રૂપે કેટલોક સમય નીકળી ગયો, ક્રમે વિધિલિપિના અવશ્યંભાવી લેખાનુસારે ભારતની કઠોર ભવિતવ્યતાનો નિર્દીષ્ટ સમય કાળ રાત્રી રૂપે ધીરે ધીરે ભારતવર્ષ તરફ ચાલ્યો આવ્યો. એ સઘળી ઘટના પછી ખલીફા વાલીદ પિતૃરાજ્યના સિંહાસને બેઠો. જેવામાં તેણે રાજ્યશાસન સૂત્ર હાથમા લીધું તેવામાં તેણે વિશાળ સેનાદળ સાથે આવી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો તેનો પ્રચંડ હુમલો કોઇ અટકાવી શકયું નહિ ક્રમે સિંધુરાજ્ય, તેની પાસેના કેટલાક જનપદ સાથે તેના વિકાળ મુખમાં આવી પડયો, એમ કહેવાય છે જે ગંગાના પશ્ચિમ કીનારા ઉપરના પ્રદેશના અધિપતિઓ, વિજયિ વાલિદના પ્રચંડ પરાક્રમથી હારી જઇ તેને કર આપવા ખુશી બતાવી હતી. મુસલમાન વીરો માટે તે સુવર્ણ યુગ હતો એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ ગણી શકાય નહિ. શાથી કે એ સમયે, તેઓનો વિક્રમવહ્નિ એટલો બધો સળગી ઉઠયો હતો કે તેને અટકાવવા જતાં અનેક પરાક્રમી રાજાઓ તેમાં પતંગની માફક બળી ગયા હતા. તે વિક્રમોશ્વાસનું વિવરણ પાઠ કરવાથી એકદમ સ્તબ્ધ થઇએ તેવુ છે. એટલે એકજ સમયે પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય મંડળના બે વિશાળ રાજ્ય દુર્ધર્ષ મુસલમાનોના બળતા પરાક્રમમાં નાશ પામ્યાં. એક તરફ સિંધુ નદીના સૈકત પ્રદેશના દેવલાધિપતિ દાહીર રાજાના અધઃપતન સાથે ભારતવર્ષનો સર્વ નાશ થયો. બીજી તરફ વીરવર રાજા રડારીક રણક્ષેત્રમાં પડવાથી પોતાનું વિપુલ આંદાલુપરાજ્ય, અને ગોથરાજ્ય કુળનો અંત આવ્યો. એ બન્ને ભયંકર ઘટનાથી મુસલમાન પરાક્રમનો અક્ષય અને જીવંત દાખલો, જગતના ઇતિહાસમાં લોહીના અક્ષરે અનંત સમય માટે લખાઇ ગયો છે.

ખલીફા વાલીદના સેનાપતી વીરમહમદ બીનકાસીમે, હીજીરી ૯૯ (ઇ.સ. ૭૧૮)ની સાલમાં ભારતવર્ષમાં આવી સીંધુ રાજ દાહિરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. દેશવૈરી મ્લેચ્છના કરાળ ગ્રાસમાથી પોતાના દેશની રક્ષા કરવા રાજા મોટા સંગ્રામમાં ઉતરી પડયો. પણ દૈવઘટનાએ, તે પોતાના સ્વાર્થનુ સંરક્ષણ કરી શકયો નહીં, તે મુસલમાનના હાથમા પડયો, જેથી તેણે રાજધન વીગેરેની સાથે પોતાનું જીવન ગુમાવ્યું. વિજયી બીનકાસીમે જયમા મેળવેલ અને લુટમા મેળવેલ દ્રવ્ય સામગ્રી સાથે, ક્ષત્રિય રાજા દાહિરની બે ખુબસુરત પુત્રીઓને યવન રાજાની પાસે મોકલી આપી.

પણ તે ક્ષત્રિય કુમારીથીજ તે સેનાપતિનો સર્વ નાશ થયો. આઇનેઅકબરીમાં અને ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે તે બે ક્ષત્રિય કુમારીને દમાસ્કસ નગરમાં લઇ ગયા. ખલીફાએ તેની અનુપમ ખુબસુરતીની વાત સાંભળી ખલીફાનુ જયોલ્લાસિત હૃદય બમણું પ્રફુલ્લ થયું. તે બન્ને સુંદર પ્રમદાનું અપ્રમેય ખુબસુર

વીનો ઉપદેશ કરતા, તેના હૃદયમા પશુત્વનો ઉદય થયો, પ્રમોદભવનમા જઇ યવન રાજે એ બન્ને દુહિતા કુમારીઓને પોતાની પાસે લાવવાનો હુકમ કર્યો. જે હુકમ એકદમ પ્રતિપાલન થયો, પવિત્ર હૃદય કુળકામિનીઓને, કામોન્મત્ત રાવણ સદ્દશ નિર્દય યવનરાજ પાસે લાવ્યા, નિસહાય નિરાશ્રય, અનાથ, રજપુત પ્રમદા, પાપી મ્લેચ્છના વિલાસ ભવનના કારાગારમા આવી પડી, તેની રક્ષા કોણ કરે? સિધુરાજ દાહિરના પવિત્ર કુળને અનંત કલંકમા પડતુ કોણ બચાવે? મ્લેચ્છના સમાથી પોતાના પવિત્ર સતીત્વના રક્ષણ કરવા માટે બીજો કોઇપણ જાતનો ઉપાય નહિ સુઝ પડવાથી મોટી રાજ પુત્રીએ એક સારા કૌશલ્યનુ અવલંબન કર્યુ યવન રાજની સમક્ષ જ્યારે તે આવી ત્યારે તે રોતા રોતા બોલી, મહારાજ? મને સ્પર્શ કરશો નહિ આ શરીર આપના કર સ્પર્શ થવા માટે યોગ્ય નથી દુર્મતિ કાસીમે અગાઉ બળત્કાર કરી અમારો સતીત્વ ધર્મ નષ્ટ કર્યો છે આ રૂવાડા ઉભા થાય એવા વિસ્મયકારક વાક્ય સાભળી ખલીફો પગથીને માથા સુધી સળગી ગયો, તેના દરેક રૂવાડામથી અગ્નિ કણો નીકળવા લાગ્યા, તેણે એકદમ કાસીમના વિરૂધ્ધે નીચે પ્રમાણે હુકમની આજ્ઞા કરી કે કાસીમને જીવતો અવસ્થામા ખરાબ બળદના ચામડામા બાધી જલદીથી રાજધાનીમા લાવો ' એકદમ તે ઘોર દંડ આજ્ઞાનુ પ્રતિપાલન થયુ, બિનસીબ કાસીમે, ખલીફાના રોષાનળમા પડી પોતાના જીવનની અને વિજય ગૌરવની આહુતિ આપી, પવિત્ર હૃદય રજપુત કુમારીએ કૌશલ્યનુ અવલંબન કરી, પોતાની સતીપણાની રક્ષા કરી, યવન રાજનો સર્વભોમ અધિપતિ રાજકુમારીનુ કાઇ કરી શક્યો નહિ

ઉપર કહેલ ઘટના અને તેના પછી યવન લોકોએ ભારત વર્ષમા આવી કોઇ હીંદુ રાજાને હુમલો કર્યુ છે કે નહિ તેનુ વિવરણ કોઇ ઇતિહાસથી નીકળતુ નથી, માત્ર એટલુ માલુમ પડે છે જે વાલીદ પછીના ખલીફા આલમનસુરના શાસન કાળમા, તેનો સેનાપતિ ઇબ્રાહીમ બિહારી કોઇ સમ્રાટના રોષાનળમા પડ્યો, તે તેના રોષાનળથી બચવા માટે પરિવાર સાથે સિંધ પ્રદેશના પલાયન કરી ગયો, માત્ર એટલોજ ઉલ્લેખ ઇતિહાસથી નીકળી આવે છે, એટલે એ વિષયમા હવે વિશેષ આલોચન કેવળ પ્રયોજન વિનાનુ છે આલમનસુર જ્યારે ખલીફા અબ્બાસના પ્રતિનિધિપણુ નીચે સીમપે હતો ત્યારે સિંધુ રાજ્ય અને પશ્ચિમ રાજ્ય, તેના શાસનમા હતા + તેના શાસન સમયમા વીરવર ગઝ્નીખ બાપ્પાએ સ્વદેશનો ત્યાગ કરી ઇરાન દેશમા ગયો હતો.

+ યવન નામવિશ ખાન્દટ વદાદ રાજા આ મુસલમાન રાજા મોહમ તકિશ નિષેદ રાજ બનિનાટક ત ગ્રંથમાનનામ આર્વિન વિકાળ બાખરાસોમ ર. ૭૮ પૃ સ ૩૧૩ ખલીફવની. ઈ. ૮૦-૨૧ ઈ. સ ૭૦૫-૭૧૫

ભુવનવિદિત બાદશાહ શાલેમાનના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ ખલીફા હારૂન–ઉલ–રસીદે, પોતાના પુત્રોને પોતાના રાજ્યના ભાગ કરી આપ્યા. તેમાં બીજા પૂત્ર આલમામુનના ભાગમાં, ખોરાસાન, જાગાલીસ્તાન કાબુલીસ્તાન, સિંધુ અને ભારત વર્ષના પ્રદેશો આવ્યા. હારૂન–ઉલ–રસીદના પરલોક વાસ ઉપર આલમામુને, મોટા ભાઈને રાજ્ય સિંહાસન ભ્રષ્ટ કરી, ઇ. સ. ૮૧૭ માં પોતે તેનો અધિષ્ઠાતા થયો. આલમામુને ઇ. સ. ૮૩૩ સુધી પોતાનો શાસનદંડ ચલાવ્યો. તેના રાજ્યાધિકારના સમયે મહારાજ ખોમાન ચિતોડના સિંહાસન ઉપર હતો. ઉદયપુરના રાજ મહેલના ભટ્ટ ગ્રંથોથી નીકળી આવે છે જે, ખોરાસાનાધિપતિ મામુદે, [મહમદ] જાગાલીસ્તનથી આવી ચીતોડનગર ઉપર હુમલો કર્યો, મામુનના બદલે મામુદ એવું નામ લિપીકરના પ્રમાદથી તે ગ્રંથોમાં લખાયેલ છે.

ઉપરની ઘટના પછી વીશ વર્ષ સુધી મુસલમાનો ભારતવર્ષમાં આવ્યાજ નહિં. તે સમય પછીથી તેઓનો પ્રચંડ પ્રતાપ ક્રમે ક્રમે હીન તેજવાળો થયો, ભારતવર્ષમાં જે જે પ્રદેશો તેઓ હસ્તગત કરી શકયા હતા, તેમાથી સિંધુપ્રદેશ સિવાય સઘળા પ્રદેશો, તેઓના હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા છે. ઇ. સ. ૮૫૦ માં હારૂન–ઉલ–રસીદનો પૌત્ર મોતાબેકલ બગદાદના સીંહાસને બેઠો. મોતાબેકલના પરલોકવાસ ઉપર તેના પિતૃપુરૂષનું પ્રાચીન રાજ્ય, ક્ષય પામેલા જીર્ણ વૃક્ષની માફક કંપવા લાગ્યું, છેવટે તેનું અભ્યંતરીન બલ નિઃશેષ થઇ ગયું. જેથી કરી તે રાજ્ય એવી શોચનીય દશામા આવી પડયું જે તેનું વર્ણન સાંભળવાથી હૃદય વિદીર્ણ થાય તેમ છે. જે બગદાદના ખલીફાઓએ યુરોપખંડને અને એશિયાખંડને કંપાવ્યા હતા, તેઓના રાજ્ય, બીજા પણ પણ્ય દ્રવ્યની જેમ જાહેર સ્થળે વેચાવા લાગ્યાં.

અપરાજીત ઉમ્મરાદિતી. હી. ૯૯–૧૦૨ ઇ. સ. ૭૧૮–૭૨૧
ખલભોજ હૂશામ હી. ૧૦૪–૧૨૫ ઈ. સ. ૭૨૩–૭૪૨
આલમાનમુર. હી. ૧૩૬–૧૫૮. ઇ. ૭૫૪–૭૭૫.
હારૂનઉલરસીદ. હી. ૧૭૦–૧૯૭ ઇ. સ. ૭૮૬–૮૦૯
ખોમાન સં. ૮૬૮–૮૯૨ ઈ. સ. ૮૧૨–૮૩૬ આલમામુન. હી. ૧૯૮–૨૧૮ ઇ. સ. ૮૧૭–૮૩૩
ભર્તુભાટ
સિંહલજી
હલ્લૂર.
નરવાહન.
શાલવાહન. ગીઝની રાજાઓ.
શક્તિકુમાર. સં. ૧૦૨૪. ઇ. સ. ૯૬૮. આલ્પ્તગીન હી. ૩૫૦ ઇ. સ. ૯૫૭.
અંબાપ્રસાદ
નલવર્મ સબકતગીન. હી. ૩૬૭ ઇ. સ. ૯૭૭,
યશોવર્મ. મહમદ. હી. ૩૮૭–૪૧૮ ઇ. સ. ૯૯૭–૧૦૨૭,

જે દિવસથી બગદાદ રાજ્યનો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે શોચનીય નિઃરૂપ અધઃપાત થયો, તે દીવસથી ભારતવર્ષ સાથે ખલીફાઓનો સંબંધ તૂટી ગયો. તે દીવસથી થોડા સમયના માટે ભારતભૂમિ, મુસલમાનની સખ્ત ઠોકરોથી બચાવ પામી. ત્યારપછી થોડા સમયે, ભારતવર્ષના ભાવી સર્વનાશનું બીજ રોપવા માટે ખોરાસાનનો શાસન કર્તા સબક્તગીન પ્રચંડ પરાક્રમ સાથે ભારતવર્ષમાં આગળ વધ્યો. હીજરી ૩૮૫ (ઇ. સ. ૯૯૫)માં સબક્તગીન સિંધુ નદી ઉતરી ભારતવર્ષમાં આવ્યો. તેના પ્રચંડ પરાક્રમના સન્મુખે હજારો હિંદુ વીરો પતંગની જેમ બળી ગયા. કેટલાક હીંદુસ્તાને, જીવન રક્ષણ માટે સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરી ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો. તે સૈકાના શેષ ભાગમાં દુર્ધર્ષ સબક્તગીને ફરીથી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે, તેના વિજયી સૈનિકો, કુરાન અને તલવાર હાથમાં લઈ ધર્મ દૂતના વેશે ભારત સંતાન ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરી નૃશંસતા અને કાપુરૂષતાની પરાકાષ્ટા દેખાડવા લાગ્યા. પણ તે સમયે ભારતવર્ષના મહા અનિષ્ટનો સૂત્રપાત થયો, તે સ્મરણમાત્રથી આજપણ હૃદય ફાટી જાય છે. સબક્તગીન તે બીજા હુમલામાં પોતાના પુત્ર મહમદ (મામુદ) ને ભારતવર્ષમાં તેની સાથે લાવ્યો હતો. તે સમયે છોકરાની ઉમ્મર નાની હતી, તે સુકુમાર વયમાં પણ મહમ્મદ પિતાના અનર્થકર મંત્રે દીક્ષિત થયો. ભારતવર્ષની રત્નરાશિ જોઈ, તે ભારતવર્ષને સર્વનાશ કરવાની કલ્પનાને પોતાના હૃદયમાં પોષણ આપવા લાગ્યો. થોડા દીવસમાં તે પિતૃ સિંહાસને આવી પોતાનું ઇચ્છિત સાધવા તત્પર થયો. તેની પૈશાચિક કલ્પનાની તૃપ્તિ સાધવામાં ભારતવર્ષનો જે સર્વનાશ થયો છે તેનાં શોચનીય ચિન્હ ઘણાં ખરાં સ્થળે જોવામાં આવે છે. આજ સોમનાથ, ચિતોડ, ગિરનારના દેવાલયો વીગેરે તેની તે દુર્દશા અને પશુના જેવી પ્રવૃત્તી કલંકિત કહાણી જગતમાં જાહેર કરે છે. નિષ્ઠુર પ્રકૃતીવાળા મહમદે બારવાર, બાર યમરાજની જેમ ભારતવર્ષમાં પેસી ભારતવર્ષના ધન રત્ન વીગેરે લૂટી લીધાં! ભારતવર્ષના નગર ગ્રામ, ચૈત્ય વીગેરેને તેણે તોડી નાખ્યા, તેણે ભારતવર્ષને ભયાનક શ્મશાન સ્થળ જેવું કરી દીધું! ઉપરા ઉપરી બાર ભયંકર હુમલાએ ભારતવર્ષના હૃદયમાં જે ગંભીર અસ્ત્ર લેખા અંકિત થઈ તે હાલ સુધી કોઈ દૂર કરી શક્યું નથી. જે ગિજની નગરને સજ્જીત કરવા માટે અને શૃંગારવા માટે તેણે ભારતવર્ષની અમરાવતિ તુલ્ય રાજ્યધાનીઓની સમૃદ્ધિ લૂટી લીધી છે, તે ગજની [illegible] મરૂભૂમિ જેવી થઈ શોચનીય દશામાં આવી પડી છે.

હીજરીના પહેલા સૈકાથી તે ચોથા સૈકાના શેષ ભાગ સુધી ભારતવર્ષને ખલીફાઓ સાથે જે સંબંધ હતો તે સંબંધનું વિવરણ આપણે આપ્યું. તે વિવરણ આપવાની આવશ્યકતા જાણી આપણે પ્રકૃત વૃત્તાન્ત આપવામાંથી દૂર નીસરી ગયા છીએ. હવે આપણે તે પ્રકૃત વૃત્તાંતનું વિવરણ આપવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. ઉપર

આપણે કહી ગયા છીએ જે મૈર્યવંશીય રાજા માનસિંહના રાજ્ય શાસનમાં મ્લેચ્છોએ તેની રાજધાની ચીતોડપુરી ઉપર હુમલો કર્યો, તે સમયથી વીરવર બાપ્પારાઓળના અભ્યુદયનો સૂત્રપાત થયો. એમ માલુમ પડે છે જે, ઇયાજીદ મ્લેચ્છોનો અધિનાયક હતો અથવા મમદબીનકાશીમ સીંધુ નદિથી મોટી સેના સહીત આવીને માનસીંહ રાજા ઉપર હુમલો કર્યો હતો એમ હોવું જોઇએ. પરંતુ ચોસકપણે કયા મુસલમાન વીરે ચીતોડ ઉપર હુમલો કર્યો તેનો નિશ્ચય કરવો એ તદ્દન મુશ્કેલ છે. મહુમદબીનકાસીમ મોટી સેનાનો નાયક હોઇ મુસલમાનવીરે તે સમયે ચીતોડ ઉપર હુમલો કર્યો તેનું ખરૂં નામ નીકળી આવતું નથી.

એ યુદ્ધનો વૃત્તાંત ભાટ ગ્રંથોમાં ઠીક રીતે આપેલ છે + અગરજો તે સઘળો વૃત્તાન્ત, અસ્પષ્ટ રૂપે કલ્પના જાળે ઢંકાયલ છે તો પણ અનુસંધાન કરવાથી, તેમાંથી સારીરીતે ઐતિહાસિક વૃત્તાંત મેળવી શકાય છે. એ સઘળા ખલીફાના શાસન કાળમાં ભારત વર્ષમાં એક નવો યુગ ચાલ્યો હતો. ઘણાં સેંકડો રાજ્યો નાશ પામ્યાં, સેંકડો રાજાઓ હણાયા, અને પદચ્યુત થયા. તે સમયે ચારે દિશામાં હાહાકારનો મહા નાદ હતો, એ દુર્દાંત મુસલમાનોથી ભારતવર્ષમાં જે સઘળા હૃદયને ભેદી નાખે તેવા અત્યાચાર બનેલા છે, તે સંબંધે હીંદુ ઇતિહાસમાં જુદાં જુદાં વિવરણ જોવામાં આવે છે. તે હીંદુ મુસમાન વૈરી મુસલમાનને કોઇ સ્થળે રાક્ષસ, કોઇ સ્થળે ઐંદ્રજાળિ અસુર કહેલ છે. તેઓ કેટલીકવાર ખુસ્કી રસ્તે સિંધુ પ્રદેશથી હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા કેટલીકવાર સમુદ્ર રસ્તે વહાણમાં બેસી હીંદુસ્તાનમાં આવતા હતા, ટુંકામાં ભારત વર્ષના તે શાંતિ વિઘાતક શત્રુ કોણ હતા તેના માટે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે.

× ભટ્ટોના ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે, જે રોશનઅલી નામના એક ફકીરે ગઢબીટલી (અજમેર) માં પેસી આ રાજાના દહીંના પાત્રમાં હાથ નાંખ્યો. રાજાના હુકમથી તે અપરાધ માટે તેની એક આગળી કાપી નાખી કાપેલ આગળી આકાશ માર્ગે ઉડી મકકામા ગઇ ત્યારપછી તે આંગળીને ખલીફા પાસે આણી ખલિફાએ તતકાળ તે આંગળીને ઓળખી અને સઘળી વાતથી વાકેફ થઇ હીંદુ રાજાના અત્યાચારથી ક્રૂદ્ધ થઇ તેને યોગ્ય દંડ આપવા માટે એક સેનાદળ તૈયાર કરવા તેણે હુકમ આપ્યો, તે સેનાદળ, વેપારીઓ (સોદાગર)ના છાના વેશમા અજમેરમાં આવ્યા અને તેણે અજમીર નગર ઉપર હુમલો કર્યો તે સમયે અજમીરનો અજયપાળ નામનો એક રાજા હતો તે મુસલમાનોના ગભીર અને સખત હુમલાઓનો અટકાવ કરી શકયો નહી છતાં રણસંગ્રામમાં પડયો, તે રણાંગણમાં વેદિકા બનાવવામાં આવી, તે વેદિકા ઉપર મહારાજ અજયપાળની પથ્થરમા કોતરેલી એક પ્રતિમૂર્તિ છે તે પ્રતિમૂર્તિ અસ્વારૂઢ છે. જેના હાથમા ઉંચું ખાંડું છે. તે સ્થળે હાલ "અજયપાળનો મેળો" એવા નામનો એક વર્ષિક દર્શનીય મેળો ભરાય છે તે મેળાવડામાં મોટા ભભકાથી માણસોની ભીડ થાય છે અને હજારો માણસો તે દિવસે સાં એકઠા થઇને આનંદથી તે દિવસ વ્યતિત કરે છે.

ગિહ્લોટના. ચોહાણના, મોરના અને યાદવના ઇતિહાસ ગ્રથથી નીસરી આવે છે જે સં. ૭૫૦ થી તે સં. ૭૮૦ (ઇ સ. ૬૯૪ થી તે ૭૨૪) સુધી ઉપર કહેલ રાજાઓના રાજ્યમાં મોટી ઉથલ પાથલ થઇહતી પણ તે સઘળી મોટી ઊથલપાથલ કોનાથી થઇ તેનું વિવરણ મળી આવતું નથી. એમ કહેવાય છે જે, હીજરી ૭૫ (ઇ સ. ૭૫૦ માં યદુવંશીય એકજ રાજાએ પોતાની રાજધાની શાવલપુરને બદલી શતલજ નદીના પરપારે મરૂ ભૂમિનો આશ્રય કરી ત્યાં રહ્યો હતો. જે શત્રુએ તેની એ રૂપની શોચનીય દુર્દશા કરી હતી તે શત્રુનું નામ ભટ્ટ ગ્રથમા " ફરીદ " એવું નામ આપેલ છે. વળી માલુમ પડે છે જે અજમીરનો માણિકરાય, ચોહાણ રાજા કોઇ શત્રુઓથી પુરો દાવમાં આવવાથી યુદ્ધમા ઉતર્યો હતો, બરાબર તે સમયેજ ચોહાણ રાજ માણિકરાયે, શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં પ્રાણ છોડયો હતો.

પંજાબ પ્રદેશ માહેલ સિંધુ સાગર નામનો દોઆર દેશ, તે સમયે, ખીચી વંશીય પ્રથમ રાજાના કબજામાં હતો અને હાર કૂળનો પૂર્વ પુરૂષ ગોલકોંડા માં રહેતો હતો. જે શત્રુએ તેને રાજચ્યુત કરેલછે તે શત્રુને ભાટ લોકો દાનવ કહે છે, તેનું નામ "ગેર આરામ" અર્થાત વિશ્રામહીન હતું. એમ કહેવાય છે જે ગંગોત્રિના પાસેના ગજલીબંદ (ગજારણ્ય) નામના સ્થાનથી તે દાનવ ભારતવર્ષ મા આવ્યો હતો. વળી પત્તન નગરનો પ્રતિષ્ઠાતાના પૂર્વ પુરૂષ પણ તે ભીષણવિપ્લવ સમયે સૌરાષ્ટ્રના ઉપકુળના દ્વીપબંદરથી દુર થયોહતો. આશ્ચર્ય એ શાન્તિમય કાલમાં ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ ઉપર કોઇ પણ વિદ્વેષ દ્રષ્ટી પડી નથી ? કોણે ભારત વર્ષમાં એ મોટુ યુદ્ધ ઉત્પન્ન કરી ભારત સંતાનને શાંતિ સુખમાંથી કાઢી નાખ્યા ? હીંદુ ઇતીહાસ લેખકની લિપિદ્વારાએ એ સમસ્યાની મીમાંસા થાય તેવું નથી. મુસલમાન ઇતીહાસથી જાણવામાં આવે છે જે ખલીફાના પ્રતીનીધી રૂપે ઇયાછીત બરોબર તે સમયે ખોરસાનમા રેહેતે. હતો અને ખલીફાની વિજયિની સેના ગગાતીર પર્યંત અગ્રેસર થઇ હતી. તે સીવાય બીજાકોઇ મુસલમાનના પ્રાદુર્ભાવનું વિવરણ કોઇ સ્થળે મળતું નથી. એથી માલુમ પડે છે જે ઇયાછીદ કિંવા કાસીમ અથવા વાલીદ ખલીફાનો કોઇ પ્રતીનીધી વા સેના નાયક ભારત વર્ષમા આવેલ હોવો જોઇએ. ઘણું કરીને મુસલમાન ઇતીહાસમાં ઇયાછીદ અને કાસીમનું વિશેષ વિવરણ માલુમ પડે છે. એટલે નિ:સંદેહ રૂપે માલુમ પડે છે કે ઇયાછીદથી કે કાસીમથી એ પ્રમાણે ભારત વર્ષના રાજા વીગેરે ઉપર ઉત્પીડા થઇ. ચિતોડનાં આર્યરાજ માનસીહને મદદ આપવા માટે જે સઘળા રાજાઓએ તલવાર લીધીહતી, તેઓના નામોનો પાઠ કરવાથી એ રીતના અનુમાનની સત્યતાની અનેક પ્રકારે પ્રતીતિ થાય છે. મહારાજ માનસીંહ, આર્યકુળ માં પેદા થયેલ છે એ બાબતનું વિવરણ ઉપર થઇ ચુકયું. ને આર્યવંશના મુળ

જા૧ વશ પ્રમાર વંશના રાજાઓ, ભારત વર્ષમાં સાર્વભૈમ. પદવી ભોગવતા હતા; ભટ્ટ ગ્રંથથી માલુમ પડે છે જે પ્રમાર વશીય રાજાઓ કોઈવાર ઉજ્જઈનીમાં અને કોઈવાર ચીતોડમાં રાજ્યાસન સ્થાપતા હતા. +

તે ભીષણકાળમાં યવનાક્રમણ થકી સ્વાધીનતાના લીલા નીકેતન ચીતોડ પુરીને બચાવવા જે સઘળા રાજાઓએ માનસીહની સહાયે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યા હતા, તેઓની નામાવળી નીચે આપવામાં આવે છે

અજમેર રાજ સૌરાષ્ટ્ર રાજ, ગુર્જર રાજ, હુણ રાજ, ઈગ્રટસીંહ, ઉત્તર-દેશાધિપતિ બુચા, જાડેજા રાજકુમાર શિવ, જગતદેશપતિ જોડીયા રાજ, અશ્વરીયા, શિપત, કુલહર, માલુન, હિલ, હુલ વીગેરે જુદા જુદા સામાન્ય અધિપો મોટા ઉત્સાહ સાથે પોત પોતાની સેના લઈને દેશ વૈરી મુસલમાનની વિરૂધ્ધે રણસંગ્રામમા ઉતર્યા હતા, તે સિવાય બીજા ઘણા રાજાઓનાં નામ માલુમ પડે છે, તેઓનો વશ હાલ સપૂર્ણ રીતે નશ પામેલ છે તે સઘળા રાજાઓમા દેવળ દેશપતિ દાહીર વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો. અગર જો કે અનુ લિપિકારના પ્રમાદ અને ભયથી દાહીરના બદલે તુઆર રાજધાની દિલ્હી લખેલ છે પણ સેનાપતિ કાશીમની સાથેના યુદ્ધમા દેહીલપતિ, દાહીર રાજનું વિશેષ પ્રસિદ્ધ વિવરણ જોવામાં આવે છે. સિધુરાજ દાહીર મ્લેચ્છોથી યુદ્ધમા હણાયો, તેના પુત્રે ચીતોડ નગરમા આશ્રય લઈ પિતૃઘની યવનના વિરૂધ્ધે સગ્રામમાં સારૂં શૌર્ય બતાવ્યું હતું.

તે પ્રચડ મ્લેચ્છાક્રમણ થકી, ચિતોડપુરી બચાવવા માટે વીરબાલક બાપ્પાએ અધિક વિરત્વ બતાવ્યું હતુ. તેનાજ પ્રગલ પરાક્રમે શત્રુઓ, સિધુ અને સૌરાષ્ટ્રના પલાયન કરી ગયા વિજયી બાપ્પો, તેઓનું અનુસરણ કરતો પિતૃ રાજ્ય ગીજનીમા આવી પહોચ્યો, અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ જે સલીમ નામનો મ્લેચ્છ, ગીજનીના રાજ્ય ઉપર હતો. બાપ્પાએ તેને રાજભ્રષ્ટ કર્યો અને તેના ઠેકાણે તેના ભાણેજ ને સિહાસને બેસર્યો બાપ્પાએ તે યવન રાજની

+ મૌર્ય રાજાની રાજસભામા જે સાગતેરેસના દરા રેહું વિરણ વાચવાથી પ્રતીતી થય છે જે મહા કવી ચદભારોટે રાગ પ્રમારના તાબામા જે માગ તો ગણાવ્યા છે તે ખરા છે, શાથીકે પ્રમાર નામજ તે સમયે ચક્રવર્તી હતા સે યુકમના સમકાલીન ગ્રીક ઇતીહાસ વેત્તાના ગ્રંથ વાચવાથી માલુમ પડેકે જે ગ્રીકરાજ સેલ્યુકસે, મહારાજ ચંદ્રગુપ્તને પેતાની દુહિતા પરણાવી અને તેની સાથે સુદ્રઢ મૈત્રી સૂત્ર બાંધ્યુ વળી રાજચક્રવર્તી ચદ્રગુપ્તના તાબામા ઘણા પગાર ખાનાર ગ્રીક સૈનિક હતા તે ગ્રીક ઇતિહાસિકના ગ્રંથોમા મળી આવે છે.

દુહીતનું પાણી ગ્રહણ કર્યું ત્યારબાદ તે ચીતોડમાં આવ્યો એમ માલુમ પડે છે જે બાપ્પે, તે યવન કુમારીના પ્રેમમાં અને રૂપમાં મુગ્ધ થઇ વૃદ્ધાવસ્થામાં, મુસલમાન ધર્મમાં દિક્ષિત થયો.

આગળ આપણે, મહારાજ ખોમાનના શાસન કાલીન (ઈ સ ૮૧૨ થી ૮૩) યવન વિપ્લવની સમાલોચના કરવામાં પ્રવૃત થઇએ છીએ. તે ભીષણ આક્રમણ કરનાર, અધિનાયક ખોરાસાનપતી મામુદ (મહમદ) હતો એમ ઉપર કહેલ છે ખરૂં, પણ તે મહમદ કોણ તેનું અનુશીલન કરવું તે આ સમયે આવશ્યકતા ભરેલું છે આ ભયંકર યવનાક્રમણથી ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કરવા જે સઘળા હિંદુરાજાઓ આ વ્યા હતા તેની નામ તાલિકા વાંચવાથી માલુમ પડે છે જે ખોરાસાન પતિ મામુદ સબક્તગીનના પુત્ર મામુદ પહેલા બસો વર્ષ ઉપર થયો છે એક તરફથી એમ માલુમ પડે છે જે બરોબર તે સમયે ખલીફા હારૂન અલરસીદે પોતાના પુત્રોને પોતાનું રાજ્ય વહેંચી આપ્યું તેના વિભાગના અનુસારે તેનો બીજો પુત્ર મામુન, ખોરાસાન સિંધ દેશ અને ભારતીય યવન રાજ્યનો અધિપતી થયો તેજ મામુનના નામના બદલે, લિપિકરના પ્રમાદથી મામુદનામ લખાયેલ છે તે સમયનો વૃત્તાંત અતિ અલ્પ પરિમાણે છે ઇતિહાસમાં વર્ણિત છે જે તદન નિરૂપયોગી અને નિરસ છે, અગર જો કે તે નીરસ અને અપ્રીતિકર હોવા છતાં સમાલોચના કરવી આ સ્થળે જરૂરની છે

' ગીઝની થકી ગિહ્લોત, આસીર થકી તક્ષક, નદોલથકી ચોહાણ, ચા-હીરગઢથી ચાલુક સેતબંદરથી જીરકેર, મુંદર થકી ખેરવી, માંગરોલ થકી માકવાહન, જીતગઢ થકી જોડીયા, તારાગઢથી રેવર, નરાવારથી કુશાવહ, સાંજરથી કાલુમ, જોથનગઢથી દશાનો, અજમેરથી ગઉ, લોહદુર્ગથી ચંદાનોડ, કાસુદીથી દર, દિલ્હીથી તુઆર, પતનથી રાજધરયોર, ઝલોરથી શનિગુરૂ, સીરોહીથી દેવર ગાગરોણથી ખીચી જુનગઢથી યદુ, પટ્ટાથી ઝલા, કનોજથી રાઠોડ ચુટીલાથી બાલ, પરાણગઢથી ગોહીલ, જેશલમેરથી ભટ્ટિ, લાહોરથી બુસા, રોનીજાથી સંકર, ખેરલીગઢથી સીકલ, માંડલગઢથી નકુંબ, રાજોરથી બીરગુજર, કરંગગઢથી ચાંદેલ, સીકરથી સીકરવાલ, અમરગઢથી જેતર પલીથી બીરગોટ ખન્ડુગઢથી જાદેલ, જીરગા થકી ખીરવર, અને કન્નોર થકી પુરીહર ×

× તે ભિષણ યવન વિપ્લવના સમયમાં જે સઘળા હિંદુ રાજાઓએ મહારાજ ખોમાનની મદદમાં રણ ક્ષેત્રમાં તરવાર લીધી હતી તેઓના નામની તાલિકા આપણે ઉપર આપી ચૂક્યા છીએ હવે થોડા સમયના માટે તેઓના ચરિત્રની સમાલોચના કરવામાં આપણે રત થઇએ જાલીયરના અધિપતિ તક્ષક માટે આપણે કાંઇ બોલવું નથી કારણ કે તેના માટે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ જે આસીરગઢ તક્ષકના તાબામાં હતું તે ૮૪ ચોરાશી ગામનું મથક હતું, જે નામથી [નદોલ] ચોહાણ આવેલ હતા તે ચોહાણ અજમેરના રાજાની આ શાખા થકી પેદા થયેલ હતા તેઓના સંબંધમાં [illegible] અને સીરોહીનો દેવર પેદા થયેલ છે

ખોરાસાનના અધિપતિએ, ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો, તે સમયે તેને મદદ આપવા જે સઘળા હીંદુ રાજાઓ સંગ્રામ ભુમિ ઉપર ઉતર્યા હતા તેની તાલિકા આપી. દેશવૈરી મ્લેચ્છના હુમલામાંથી સ્વાધીનતા સ્થલ ચિતોડ પુરને બચાવવા, તેઓએ જે પ્રચંડ વીરત્વ અનુપમ રણકૌશલ, અને વિસ્મયકર આત્મોત્સર્જનનું પ્રદીપ્ત દ્રષ્ટાંત બતાવ્યું છે તે ભારતીય ઇતિહાસમાં જ્વલદક્ષરે લખાયેલ છે. મહારાજ ખોમાન ચોવીશ વાર શત્રુના વિરૂધે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યો હતો, તે સઘળા સંગ્રામોમા તેણે જે અદ્ભુત વીર્ય બતાવ્યું છે તેથી રોમસમ્રાટ સીઝરની જેમ તેનું પવિત્ર નામ તેના વંશધરોની જપમાળાના જપસ્વરૂપે થઇ ગયું છે. તેના સ્વદેશીય રજપુતો તેના ગુણગ્રામે એટલા બધા વિમોહીત થયા છે જે તેઓ હાલ પણ પ્રાતઃસ્મરણીય બીજા રજપૂત રાજાઓના નામ સાથે મહારાજ ખોમાનનું નામ જપમાળાથી જપે છે. ઉદયપુરમાં કોઇ છીક ખાય તો અથવા કોઇનું પદસ્ખલન થાય તો તેની પાસે રહેલ આસામી ઉંચે સ્વરે બોલી ઉઠે છે " ખોમાન તારા રક્ષા કરે " બ્રાહ્મણોના પરામર્શના અનુસારે, મહારાજ ખોમાનને પોતાના નાના તનય, જગરાજના હાથમાં રાજ્યનો શાસનભાર સોંપ્યો પણ થોડા સમયમાં તેના મનનો વિચાર બદલાઇ ગયો, ત્યારે રાજ્ય શાસનભાર પોતે હાથમાં લીધો બ્રાહ્મણોએ તે કામ ફરીથી ન કરવા વિશેષ પરામર્શ અને સલાહ આપી, પણ તેણે તેઓની હત્યા કરી અને પુત્ર પાસેથી રાજ્ય છીનવી લીધું. ગરીબ બ્રાહ્મણો ઉપર એટલો બધો ગુસ્સો થયો હતો કે તેણે દ્વિજ કુળને પોતાના રાજ્યમાંથી

---

૧ સેટબદરદુંમલબાર કીનારા ઉપર સ્થપિત, પણ તેના અધિપતિ છરકના સંબંધે કોઇ જાતનું વિવરણ માલુમ પડતું નથી.

૨ સુંદરથી આવેલા ખેરીના સંબંધે જે કાંઇ વિવરણ માલુમ પડે છે તેથી એટલું માત્ર જણાય છે જે પ્રમાર વંશની એક શાખા છે.

૩ દર અને તેની રાજધાની દંગુદી (રામુદી) સંબંધે જે પ્રકટિત છે, તેનાથી એટલું માત્ર નિરૂપિત થયું છે જે તે રાજધાની ગંગાતીરે કનોજની પાસે આવેલી હતી

૪ તે સામાન્ય શોક અને પરિતાપનો વિષય નથી જે કોઇ ભટ્ટ ગ્રંથોમા દિલ્હીના તુઆર રાજાનું નામ જોવામાં આવતું નથી. પણ વિશેષ વિવેચના કર્યાથી માલુમ પડે છે જે આ યુદ્ધ બનાવ બન્યા બાદ નો વર્ષ પૂર્વે પ્રથમ અનંગપાલે, દીલ્હીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી.

૫ ઝાલોરથકી જે શનિગુરૂ આવેલ હતો, તે ચોહાણની એક શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલ હતો. પણ તેના વંશધરો કેટલો સમય તે કિલ્લાનો અધિકાર કરી રહ્યા, તે કોઈ કહી શકતુ નથી.

૬ જુનાગઢ (ગીર્નાર) થકી યદુવ રાજ આવેલ હતો, તેના વંશધરોએ ઘણો કાળ તે પ્રદેશમાં રાજ્ય કર્યું.

કરાવી મુક્યું પાપ મોહને વશવર્તી થઈ એમાને જે દુષ્કર્મ કર્યું હતું તેનું ફળ તેને થોડા સમયમાં મળ્યું ગરીબ દ્વિજકુળના શોણિતથી પોતાના હસ્ત કલંકિત કરી પોતાના રાજ્ય સિંહાસને બેઠો ખરો પણ તેનો ભોગ તે લાંબો કાળ કરી શક્યો નહી, થોડા સમયમાં તેના એક દીપ્ત નામે મગગે તેને સિંહાસન ભ્રષ્ટ કરી દીધો અને તેનો વધ કર્યો સામાન્ય સિંહાસનના લાભ માટે દુષ્ટપતિ મગગે સ્વગુરુને પિતૃ યોગિનનો પાત કર્યો ખરો પણ તે રાજ્યભોગ ઘણા દિવસ કરી શક્યો નહી મેવાડના સરદારોએ એક થઈ મગગને સિંહાસન ચ્યુત કરી દીધો રાજ્યભ્રષ્ટ થવા પછી પિતૃહંતા મગગે ઉત્તરાકી ગરહુદમા આશ્રય લીધો, અને ત્યા તેણે લદુર્વા નામના સ્થાનનો કબજો કર્યો અને ત્યા પોતાનુ વંશવૃક્ષ રોપ્યુ તે લદુર્વા શહેરમા તેના વંશધરો આગળી સિંહોટના નામથી ઓળખાતા

પિતૃઘાતક મગર પછી શક્તિકુમાર ચિતોડના સિંહાસને બેઠો તેના અને તેના પછીના રાજાઓના શાસન કાળમા ચિતોડની અધિકાર સીમા અનેકાંશે વધી

* લાહોર થકી કુમાર જે આવ્યા તેનુ ખરૂં કુળ વિવરણ કંઈ સ્પષ્ટ રીતે જણાતુ નથી ગઝનીના સુલતાન મહમુદે જ્યારે ભારતવર્ષ ઉપર ચડાઈ કરી હતી ત્યારે લાહોરના રાજા અનંગપાળ હતા, તેઓ હિંદુ જાતિના હતા. તે સમયે ગઝની નગર [illegible] પ્રાચીન કાળમા લાહોરના રાજાના અધિકારમા હતુ તેઓએ હિંદુ જાતિના સિંહાસન પર [illegible] તેઓએ ચિતોડના મગગને [illegible] હિંદુ રાજાઓ પરાજય થવાથી તેઓના વંશમા [illegible] થયુ એવુ મુકરર થયુ જે સિંધુના પશ્ચિમ તટ ઉપર આવેલો સમસ્ત પ્રદેશ અફગાનોને આપવો તેઓએ ત્યા રહી વિદેશીઓથી ભારતની રક્ષા કરી

તે સરદારના રક્ષણ માટે [illegible] ગિરિમાર્ગે એક મોટો કિલ્લો બનાવી ત્યા તેઓએ રક્ષક તરીકે રહેવુ અને તે અદ્યાપિ તેમના અનુસારે તે ગિરિમાર્ગના કિલ્લાથી [illegible] ખાઈબર નામનો કિલ્લો તૈયાર થયો લાહોરના રાજા સાથે એ સુવિખ્યાત અફગાન લોકો બંધાયેલ હતા [illegible] ભારતમા ગઝનીના શાસન સમય [illegible] સુધી પરસ્પર મિત્રભાવે રહ્યા [illegible] એક ઐતિહાસિક પંડિતના લખાણથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમા [illegible] લાહોરમા એક હિંદુ રાજ્યનુ અસ્તિત્વ હતુ [illegible] એક ઐતિહાસિક [illegible] જયપાળના પુત્ર અનંગપાળ [illegible] તે [illegible] મહારાજ [illegible] આ વંશ ઉપર એ સ. ૮૩૯ મા જયપાળનો જન્મ હતો એટલે અનુમાન થાય છે કે મહારાજ સમતના કુળમા [illegible] નામે [illegible] હતો જેણે

પડી મહીનદી અને આબુપર્વતના મધ્યસ્થ વિશાળ પ્રદેશમા જે સઘળા અસભ્ય માણુસો વસ્તા હતા, તે સઘળાએ ચીતોડના અધિપતિના પ્રચડ પ્રતાપે પરાભૂત થઇ તેની આધીનતા સ્વીકારી હતી તે વિસ્તૃત અરણ્ય પ્રદેશમા જે સઘળા કીલ્લા હતા, તેમાથી ધરણગઢ અને અજરગઢ નામના બે કિલ્લા હાલ મોજુદ છે મહારાજ ભર્તૃભાટે ગુર્જર અને માળવ રાજ્યના તેર સ્વતત્ર રાજ્યનો અધિકાર પોતાના તેર* પુત્રને આપ્યો તેના તે તેર પુત્રો ત્યારપછી ભાટેરા ગિહ્લોટના નામે પ્રસીદ્ધ થયા

મહારાજ ખોમાનના નીચેના જે ૫ ૬૨ રાજાઓ ક્રમે ક્રમે ચીતોડના સિહાસને બેઠા તેઓના રાજ્ય કાર્યમા કાઇ જાણુવા જોગ ઘટના કે બીના બની નથી તે ૫ ૬૨ રાજાઓની કારકીર્દીમા ઘટનાવળીની મનોહર વિચિત્રતા નથી એટલે કે તેનુ વર્ણન, વાચનારાઓને મનોગ્રાહી અને મનોરજક થઇ પડે તેવુ નથી તે સમયમા ચિતોડના ગીર્હોટ વશનો અને અજમેરના ચોહાણુ વશનો કોઇ કોઇવાર મિત્રભાવ અને અમિત્રભાવ જોવામા આવે છે કોઇવાર પરસ્પરના હૃદયશોણિત પાડવા કઠોર યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતરવા તૈરાર થાતા અને કોઇવાર તેઓ સુદૃઢ મિત્રતામા બધાઇ, મ્લેચ્છોની સામે થાતા ચિતોડાધિપતિ વીરસિહે કોવાટીયા નામના રણક્ષેત્રમા ચોહાણુરાજ દુર્લભને પાડી દઇ હરાવ્યો પણ રજપૂત જાતિનુ કેવુ અપૂર્વ અને અલૌકિક મહાત્મ છે ! દુર્લભના પૂત્ર મહારાજ વિશાલદેવે પિતૃશોકને વિસ્મૃત કરી, સ્વદેશ પ્રેમિકના સ્વર્ગીય મત્રમા પ્રચડ વિદ્વેષ ભાવ છોડી દઇ પિતૃહતા વીરસિહના ઉત્તરાધિકારી રાઓળ તેજસિહ સાથે અભિન્ન મિત્રતાથી બધાઇ બાધવ જેવા કાર્ય કર્યા, અને હિદુ વૈરી મુસલમાનનો પ્રચડ પ્રતાપ રોકવા રણાગણમા તે ઉતર્યો હતો મહનીય રજપુત ચરિતની એ અપૂર્વ અને લોકોત્તર ગુણવર્ણના કેવળભટ્ટ ગ્રથોમાથી નીકળી આવે છે, એટલુ જ નહી પણ અનેક શિલાલિપિથી પણ તે વર્ણના નીકળે છે એ સઘળા ગ્રથોથી અને શિલાલિપિથી તેઓના જે આચરણનો વૃત્તાત મળી આવે છે તેનાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે તેઓ સ્વભાવત વર્ણ જ્ઞાનહીન અને તેજસ્વી હતા પ્રચડ મૂર્તિ ધારણ કરી યૌવનકાળમા તેઓ પરધનનુ હરણુ કરતા હતા અને વૃદ્ધાવસ્થાના કાળમા ચૈત્યાદિનુ નિર્માણુ કરી યૌવનકાળમા કરેલા પાપો દૂર કરવા સચેષ્ટ થાતા હતા, હથીયાર, ઘોડા અને શીકાર, તે તેના હૃદયની સામગ્રી હતી તે ત્રણુ વસ્તુથી તેઓ થોડીવાર પણ દૂર રહેવા ખુશી રહેતા નહોતા, અને જ્યારે શત્રુકુળના રજાડના અભાવે મેવાડ શાતિ ભોગવતુ હતુ, ત્યારે તેઓ પોતાના સરકારી સામતોની સાથે નિષ્કારણુ વિવાદ વિષવાદેમત્ત થઇ તે શાતિનો ભગ કરતા હતા

---

* તેઓએ તેર રાજ્યની સ્થાપના કરી તેમા માત્ર અગીયાર રાજ્યના નામ મળી આવે છે તે કુલનગર, ચપાનિર, ચોરેતા, ભોજપુર, લુનાર, નીમખોર, સોદાર, યોધગઢ મદપુર, આહતપુર, અને ગગાબાન

चतुर्थ अध्याय.

મહા કવિ ચંદ બારોટ પ્રણીત* ઐતિહાસિક વિવર્ણાવળી, અનંગપાળ. પૃથ્વીરાજ, સમરસિંહ, તાતારના લોકનો ભારત વિજય સમરસિંહની વંશાવળી, રાહુપ, રાહુપના ઉતરાધિકારીઓ.

સંવત ૧૨૦૬ માં સમરસિંહને જન્મ થયો ચિતોડના રાજભુવન માં રેવા જે લોકોએ સમરસિંહની જીવનનું વિસ્તૃત રીતે સમાલોચન કર્યું છે અને પણ આપણે એક માત્ર ચંદબારોટ પ્રકટિત વિવર્ણાવળીનું અવલંબન કરી તેની પવિત્ર જીવનની અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત થઇએ આ સ્થળે તે સમાલોચના કરવા લાયક વિષય ઉપર મનોનિવેશ કર્યા પહેલાં આપણે એક પ્રયોજનીય ઐતિહાસિક વૃત્તાંતની આલોચના કરવા અગ્રેસર થઇએ છીએ પ્રસિદ્ધ દીલ્હી નગરીમાં વીરચરિત તુઆરવંશીય રાજાઓનું આધિપત્ય પુરૂ થઈ રહ્યું તે સમયે ભારતવર્ષે રાજનૈતિકચિત્રમાં કેવી મૂર્તિ ધારણ કરી હતી અને ભારતવર્ષના કયા કયા પ્રદેશો કયા કયા હિંદુરાજ્યના કબજામાં હતા તેની આલોચના આ સમયે આવશ્યક ઘણીજ પ્રયોજનીય છે એમ અમને લાગે છે એટલે કે પ્રસિદ્ધ મહા કવિ ચંદબારોટના નામાંકિત રચનાથી તેનું પ્રકૃતવિવરણનું યથાર્થ અનુવાદ આ સ્થળે સંકલીત કરવું ઘણુંજ સન્માનનીય અને આદરણીય થઇ પડશે એવી રીતે જે "યોદ્ધા જેવા મજબુત શરીરવાળા વીરચાલુક્યરાજ ભોળોભીમ પત્તનનગરમાં રાજ્ય કરતો હતો આબુ પર્વતમાં પરમાર વંશીય જૈન કુંતાનેરણ ચિત્રમાં ધવલ નક્ષત્રના જેવો અચળ હતો. મેવાડમાં સમરસિંહ હતો તે પાકાન નરનાથ પાને દીકર લેતો હતો, અને તે દીલ્હીશ્વરના દુરંત શત્રુ યવનનો પ્રધાન રોધકારી રોદ્ર પ્રચંડ લોહશલાકા જેવો વિરાજતો હતો મરૂ ભૂમિનો પ્રતાપ સ્વરૂપ આ સમયે ગરીયાન નિર્ભય તેજસ્વી, યુદ્ધરાજ નાહુરરાવ, તેઓ સઘળાના મધ્ય સ્થળે વિરાજતા હતા દિલ્હી નગરીમાં તે સમયનો અધીશ્વર મહારાજાધિરાજ અનંગપાળ હતો તેનો આદેશ માથા ઉપર ચડાવી યુદ્ધનાગોર સિંધુ રાજસ્થળ અને તેની પરિમંડળ વીગેરે પ્રદેશ પશાવર લાહોર, કાબુલ વીગેરેના પ્રદેશના અધિનાયક અને રાજી પ્રધાન નાડોલ વીગેરેના અધિપતિઓ મહારાજ અનંગપાળના

* [illegible] આ [illegible] અધીર ઉપર [illegible] તેમાં અમુક [illegible] ઐતિહાસિક [illegible] આપૂર્ણ [illegible] પ્રીતિ [illegible] આગાઉના [illegible] એક [illegible] પ્રથમ [illegible] વર્ણન છે

પ્રચંડ પરાક્રમથી તેમને શરણ થયા હતા અને તેમનો આદેશ (હુકમ) માથે ચડાવતાં હતા. દિલ્લીના શેષતુંઆર સમ્રાટના રાજકાળમાં એ સઘળા રાજાઓ ભારત વર્ષમાં જુદા જુદા ભૂભાગે પોતાનું રાજ્ય કરતા હતા. મહારાજાધિરાજ અનંગપાળ તે સઘળા રાજાઓના શિર્ષસ્થાને રહી એ સઘળાને આદેશ આપતો હતો.

જે દિવસે ભટ્ટી લોકો, જાબાળીસ્તાનથી પિનાહિડત થઈ ભારતવર્ષમાં ફરી પેઠા તે દિવસથી, થોડા સમયમાં તેઓ પંજાબના શાલીવાહન પૂરને ભાન્નોટને, અને મરૂભૂમિના લદુર્વા નામના શહેરને હસ્તગત કરવા સમર્થ થયા. અને દેરવાલ નગરીનું સ્થાપન કરી તેઓ પ્રસિદ્ધજેશલમેર નગરી સ્થાપન કરવા ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. તે સમયે, ચોહાણવીર પૃથ્વીરાજ દીલ્લીના સિંહાસને બેઠો હતો. ભટ્ટિ લોકો તેસમયે જેશલમેર નગરની પ્રતિષ્ઠા કરવા મશગુલ હતા. તે સમયે, તે નગરી વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી શકી નહિ. જેશલમેરની, સ્થાપનાના પૂર્વે ભટ્ટિ લોકો તે અપ્રશસ્ત ભૂભાગમાં રહી ખલીફાના સેનાપતિઓ સાથે યુધ્ધમા ગુંથાયા હતા. બન્ને પક્ષમાં ભીષણ યુધ્ધ થયું હતું તે યુધ્ધ વ્યાપારમાં ભટ્ટિઓ સમયે સમયે જય મેળવી સિંધુનદની તક્ષકની રાજ્યધાની પર્ય્યંત પોતાનો પ્રતાપ ફેલાવતા હતા અને છેવટે તે સ્થળ પર્ય્યંત, પોતાના પૂર્વ પુરૂષનું વિસ્તૃત રાજ્ય મેળવી શકયા હતા.

જે સમયે, મુસલમાનના દુર્ધર્ષ વિક્રમપ્રભાવે, ભારતવર્ષમાં મોટી ઉથલપાથલ થઇ. ભટ્ટીવંશીય રજપુતો તે સમયે તે સંકીર્ણ રાજ્યમાં રહી રાજનૈતિકજગતમાં અતિસામાન્ય ઉન્નતી મેળવી શકયા હતા, પણ ચોહાણ રાજ દીલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજના શાસનકાળમાં તેઓની ઉન્નતિનો સૂત્રપાત થયો. તે સમયથી તેઓની વીરતા ક્રમેક્રમે વધતિ ગઇ. ભારતીએતિવૃત્તમાં વર્ણવેલ છે જે પૃથ્વીરાજના તાબામાં અભીલેશ નામનો એક સેનાપતિ હતો તે ભટ્ટીવંશનો રજપુત હતો.

ઉપર આપણે કહી ગયા કે મહારાજ અનંગપાળ તે સમયે ભારતવર્ષમાં સાર્વભૌમ રાજા હતો. તે દીલ્લીના પ્રથમ તુંવાર રાજા વીલનદેવથી નીચે ઓગણીશમો પુરૂષહતો. મહારાજ યુધિષ્ટિરનું લીલાનિકેતન પ્રાચીન ઇંદ્રપ્રસ્થ સેંકડો વર્ષ સુધી શ્મશાન ભૂમિ રૂપે પરિણામ પામી પડી રહ્યું હતું. એ દીર્ઘકાળેનવ્યાપીની અરાજકતા મધ્યે જે મહાપુરૂષે મૃતસંજીવનના મંત્રબળે તેઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વશોભાનોઉદ્ધાર કર્યો તેનું નામ વિનળદેવ, વિનળદેવે અનંગપાળ નામ ધારણ કરી, યુધિષ્ટિરના રાજસિંહાસને બેઠો. તેના ઉતરાધિકારીઓના રાજ્યકાલમાં અજમેરમાં ચોહાણ રજપુતો, દીલ્લીના રાજાની આધીનતામાં સામંત રાજારૂપે વિરાજતા હતા. પણ ચોહાણરાજ વિશાળદેવના વિક્રમ પ્રભાવેએ આધીનતા સ્ખલિતથી માત્ર નામની રહી હતી કાલના અપૂર્વ મહિમાએ તે આધીનતા ચોહાણ રજપુતોના પક્ષમ કોઇ રીતે કષ્ટકર થઇ શકી નહી કારણકે નહીતો

તે સમયથી ચોહાણની સૌભાગ્યલક્ષ્મી ક્રમેક્રમે વધતી જતી હતી એ ભારતવર્ષનુ સાર્વભૌમ આધિપત્ય, તેના એકવંશધરના હાથમા આવવાનો સૂત્રપાઠ થયો

જે સમયે દીલ્હીના સિંહાસન માટે મહારાજ અનંગપાળની સાથે કનોજના રાઠોડ રજપુતોનો ઘોર સંગ્રામ ચાલતો હતો તે સમયે, સોમેશ્વર નામનો એક ચોહાણ રાજા અજમેરની ગાદી ઉપર હતો સોમેશ્વરે તે સંગ્રામકાળમા મહારાજાધિરાજ અનંગપાળને વિશેષ મદદ આપી તેથી દીલ્હીશ્વર અનંગપાળ તેના ઉપર અતિતુષ્ટ થયો તેણે પોતાની પુત્રીને સોમેશ્વરને આપી, સોમેશ્વર સાથે જમાઈનો સંબંધ બાંધ્યો એ પુત્રીના ગર્ભે વીરવર પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો મહારાજ અનંગપાળે તે સમયની અગાઉ પોતાની એક પુત્રીને કનોજરાજ વિજયપાળને આપી હતી વિજયપાળનો એક પુત્ર સ્વદેશદ્રોહી જયચંદ્ર પેદા થયો જયચંદ્ર અને પૃથ્વીરાજ બન્ને દીલ્હીશ્વર અનંગપાળના દૌહિત્ર થાય જયચંદ્ર પૃથ્વીરાજ કરતા વડિલ હતો બન્ને દૌહિત્રો, માતામહના સમાન સ્નેહવાળા અને પ્રીતિપાત્ર હતા અનંગપાળ અપુત્રક હતો તે નાના દૌહિત્રના ઉપર વધારે સ્નેહ રાખતો હતો એટલેકે અંતિમ વયમા અનંગપાળે પૃથ્વીરાજના હાથમા, પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યનુ સૂત્ર આપી દીધુ

જયચંદ્ર મોટો દૌહિત્ર હોઇ તે સામ્રાજ્ય મેળવવા આશા રાખતો હતો પરંતુ તે આશામા તે દરેક રીતે નીષ્ફળ નીવડ્યો માતામહનુ સિંહાસન તેને મળશે એવી તેની જે વાસના હતી તે પૂર્ણ થઇ નહીં તે સમયે પૃથ્વીરાજની ઉમર આઠ વર્ષની હતી તોપણ વયોજ્યેષ્ટ દૌહિત્ર જયચંદ્રને છોડી અનંગપાળે પોતાના સામ્રાજ્યનુ સૂત્ર પૃથ્વીરાજના હાથમા આપ્યુ

માતામહ અનંગપાળ પાસેથી ભારતવર્ષનુ સામ્રાજ્ય પૃથ્વીરાજ પામ્યો એ અન્યાય અને પક્ષપાતપણુ જયચંદ્રના હૃદયમા કંટક રૂપે થઇ પડ્યા દારૂણ વિદ્વેષાનળે અને ઇર્ષાવન્હિએ તેનુ હૃદય કાયમ બળવા લાગ્યુ તે વિષમ હૃદયઅગ્નિ નિવારણ કરવા માટે તેણે જે ઉપાય યોજ્યા, તે ઉપાયથી તેણે પોતાના જન્મભૂમિ ઉપર કુઠાર ઘાત કર્યો અને સમગ્ર ભારત ભૂમિનો સર્વ નાશ કર્યો પૃથ્વીરાજ દીલ્હીના સિંહાસને બેઠો ત્યારે જયચંદ્ર પહેલા તો તેનુ સાર્વભૌમ સ્વિકાર્યુ નહિ અને નાપણી ભારત ભુમિમા પોતે સમ્રાટ અને એકેશ્વર કહેવાય તેમ કરવાને ગોઠવણ કરવા લાગ્યો મુદલ્નો પુરીહર વંશનો રાજા અને અણહીલવાડ પાટણનો અધિપતિ ચોહાણ વંશના પ્રથમના શત્રુ હતા આ ભયંકર અતર્વિગ્રહ કાળમા તેઓએ જયચંદ્રનો પક્ષ સ્વીકારી લીધો, અને પૃથ્વીરાજના વિરૂદ્ધ ઉતરવા તેઓએ જયચંદ્રને ઉશ્કેર્યો અગર જોકે પૃથ્વીરાજના બાળપણમા તે હકીકત આવી હતી પણ તે પહેલા અણહી

લપાટણના અને સુંદરના રાજાને કાંઇ ઓલચ્યો નહિ. છેવટે જ્યારે પુરીહારરાજે તેના વિરૂદ્ધે ઘોર ઠગાઇ અને દગલબાજ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેણે તેની સામે તલવાર લીધી. પૃથ્વીરાજ જ્યારે દીલ્હીના સિંહાસને બેઠો ત્યારે, સુંદરરાજે પોતાની પુત્રી, તેને પરણાવવા સ્વિકાર્યું હતું. વિવાહ કરવાની ગોઠવણ થવા લાગી. પણ દુષ્ટ મતી પુરીહરરાજે, તેની પુત્રી તેને પરણાવી નહિ. તેથી પૃથ્વીરાજ ઘોર અપમાનિત થયો. તે અપમાનના બદલાને માટે તેણે તેના વિરૂદ્ધે યુદ્ધ યાત્રા કરી. એ યુદ્ધમાં ચોહાણ વીર પૃથ્વીરાજની ભાવી આબાદીની સૂચના થઇ. અને તે સમયથી તેનું પુષ્કળ વીરવિક્રમપણું થોડેથોડે જાહેરમાં આવવા લાગ્યું તેની તે અભ્યુન્નતિ, કૃરચરિત્રજયચંદ્રનાહૃદયમાં ઝેરથીચોડેલાબાણની જેમ લાગવા માંડી. તેનીઆબાદીએના પાપહૃદયમાં સહ્ય થઇ શકી નહિ. તે અભ્યુન્નતિનો પ્રતિરોધ કરવાના અભિપ્રાયે, બીજો કોઇ ઇલાજ મળ્યો નહી ત્યારે છેવટ; તેણે સંગ્રામપટુ તાતાર સૈનિકોને પોતાની સેનામાંપગાર આપી રાખ્યા. તેથી તેના અધઃપાતનો રસ્તો પરિષ્કૃત થયો. તેનું ભવિષ્ય ભાગ્ય ગગનઘોર તર ઘન જાણે સમાર છન્ન થઇ પડયું. તેણે પોતાના પાપ કલુષિત હૃદયની પરિતૃપ્તિ સાધવા માટે જે ઉપાયનું અવલંબન કર્યું તેથી તેનું અને સઘળા ભારતવર્ષનું અહિત થયું. કારણકે હીંદુ વૈરી દુર્દાંતિ મહમદગોરીતે સુયોગે ભારતભૂમિમાં પેઠો. અને તેને ભારત સંતાનની સ્વાધીનતા છીનવી, ભારતના પવિત્ર હૃદયમાં ઇસ્લામ ધરમનો વિજય વાવટો રોપ્યો.

ચિતોડના અધિપતિ સમરસિંહ, દીલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજની બેન પૃથાની સાથે પરણ્યો, એ મંગલમય, સંબંધ બંધને તે બન્ને રાજાઓ કહોર સોહાર્દ સુત્રે બંધાયા. હજારો આપદ વિપદમાં એક ક્ષણ પણ તે બંધનથી તેઓવિચ્યુત થતા નહિં. તે બંન્ને રાજાઓ, એક મુહુર્ત પણપરસ્પર અમિત્રતાના ચિન્હ પણદેખાડતાનહોતા, જેદીવસેદૃષદવતીની તટેસ્વદેશ પ્રેમિકના પવિત્ર મંત્રેદીક્ષિત થઇ, તે બન્ને રાજાઓએ અનંત ધામમાં યાત્રા કરી, તે દીવસે તેઓ આલોકમાં પરસ્પર સોહાર્દથી વિચ્છિન થયા ખરા પણ તેઓ અનંત ધામે એક મિત્ર થયા નહીં. એવુંકોઇ બોલી શકશે નહી. હાય! કયા કુક્ષણમાં ભારતવર્ષમાં ગૃહવિચ્છેદનો સૂત્રપાત થયો. હાય! કયા કુક્ષણે અભાગી ભારત સંતાનો, સ્વજાતીય ભાઇઓનું હૃદય શોણિત પીવા સીખ્યા! દૃષ્દવતીના તીર્થ સ્થળ ઉપર થયેલા યુદ્ધ દીવસથી ભારતવર્ષના સર્વ નાશનો સૂત્રપાત થયો. સુખી ભારતવર્ષ અનંત દુખના સમુદ્રમાં ડુબી ગયું.

કુરૂક્ષેત્રની ભીષણ શ્મશાન ભૂમિ આર્ય લોકના ગૃહ વિચ્છેદના લોહી ભરેલ દેખાવ સ્વરૂપે હાલ બિરાજે છે. તે જોઇને હજુપણ કમનશીબ ભારત સંતાન, તે અનર્થકર પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનું છોડતા નથી!!

ભારતવર્ષ કોઇ દીવસ એ અનર્થ કરનાર પરસ્પર યુદ્ધના સર્વ નાશ થકી

બચી શકે તેમ નથી ભારતવર્ષમા એ અંતરવિવાદ, પરસ્પર લડાવી, હાલ પણ ભારત સંતાનને ઘણા દુ ખદાયક સંયોગોમા લાવી મુકે છે તે સમયે કેટલાક ભારત સંતાન તે અંતરવિવાદથી અકાળે મૃત્યુમુખમા પડ્યા ઉન્મત્તની જેમ ભારતવર્ષીય લોકોએ પોતાનો સર્વનાશ કરેલો છે તેનો શોક ઉત્પન્ન કરાવનાર દાખલો આજ પણ સ્વર્ણપ્રસુ ભારતભૂમિના હૃદયે ભીષણ શ્મશાન તુલ્ય વિરાજે છે હાલ પણ ભારત સંતાનના ગૃહ વિવાદનુ એક અપૂર્વ વિચિત્ર ભાવ જોવામા આવે છે પરસ્પર વિકાળ મૂર્તિ ધારણ કરી પરસ્પરના લોહી પીવાની પૃથા ભારત સંતાને અગાઉથી અભ્યાસમાં લીધી છે તેજ ભારતીય રાજ સમાજની કાયમની નીતિ છે તેવુજ ભારતવર્ષના અદષ્ટ ચક્રમા લખેલ છે તે નીચ દુરાચરણને અનુસરી, તે રજપુતોએ પોતાના પગમા કુહાડા ઘાત કર્યો, પોતાનાજ સૌભાગ્યના માર્ગમા કાંટા રોપી દીધા તેઓની એવી દુર્નીતિથી ભારતભૂમિ વિજાતિ શત્રુના ગ્રાસમા પડી સુખનુ નંદનકાનન શોચનીય મરૂસ્મશાનમા પરિણામ પામ્યુ, આજ્તે રૂદીના આધારે જામદગ્ન્ય, કાર્તવીર્યાર્જુન, ભીષ્મ, દ્રોણ, ભીમ, પાર્થ વિગેરે શુરવીરોની જનની ભારતભૂમિ કઠોર લોહ શૃંખલાથી શૃંખલિત થઇ પડી હતી

પૃથ્વીરાજના પ્રચંડ શત્રુ પતનરાજ અને કનોજ મહારાજ સમરસિંહ તરફ શત્રુતા ચલાવવામા શાંત રહ્યા નહિ તે માટેજ મહારાજ સમરસિંહે તે બન્ને રાજા તરફ તલવાર ઉપાડી તે સિવાય તેને પોતાના મિત્ર પૃથ્વીરાજની સહાયતા માટે રણક્ષેત્રમા ઉતરવુ પડ્યું નગરકોટના કોઇ સ્થળે સાત કોડ સોનામહોર આવીષ્કૃત થઇ એમ કહેવાય છે જે તે મહોર ત્યાં કોઈ સ્થળે દાટી રાખી હતી પૃથ્વીરાજે તે સોના મહોરો હસ્તગત કરી જેથી કનોજનારાજના મનમા અને અણહીલવાડપાટણના રાજાના મનમા વિશેષ આશંકા પેદા થઇ. એક તરફ પૃથ્વીરાજનુ સેનાબળ અધિક હતુ અને બીજી તરફ તેને આ પુષ્કળ નાણાં મળ્યાં આથી એ બન્ને રાજાઓ તેના વિરૂદ્ધ ઉભા થઇ લડાઇમા ઉતરી પૃથ્વીરાજની સાથે જય મેળવે એવી આશા બીલકુલ તે રાજાઓના મનમા રહેવા પામી નહીં, તોપણ આશંકામા પેરાઇ પૃથ્વીરાજનુ પ્રચંડ બળ અટકાવવા, તેઓએ શાહબુદીનની મદદ માગી જે દીવસ તેઓના હૃદયમા એ સર્વનાશ કરનારી કલ્પનાનો ઉદય થયો તે દીવસથી ભારતવર્ષનું અદષ્ટ ગગન એક ભારે મેઘજાળથી ઢંકાઇ ગયુ શાહબુદીનની ગિદ્ધ દષ્ટિ ભારતવર્ષ ઉપર પડી તે પોતાનો મનોભીલાષ પૂર્ણ કરવા માટે સુયોગ અને યોગ્ય તક જોતો હતો. હવે તે સુયોગ અને સારી તક તેની પાસેઆવી ઉભો રહ્યો, આથી હવેતે ધીરજ રાખી શકે ખરો કે? કનોજ રાજ જયચંદની સાથે મળી જવા. સત્વર તે મોટી સેના લઇ તેના રાજ્ય તરફ ચાલ્યો

દુરાચારિ જયચંદ્ર, જે તેનો સર્વ નાશ કરવા તૈયાર થયો છે તે હકીકત પૃથ્વીરાજના જાણવામાં હતી. એટલે કે દુરાચારની દુરભીસંધિ અટકાવવા, અને તેના તે દુષ્કર્મનું પ્રતિફળ આપવા, તે ગોઠવણ કરતો હતો. તે સઘળી તેની હકીકતો કહેવા માટે, તેણે પોતાના પ્રિય બંધુ સમરસિંહ તરફ દુત મોકલ્યો. ચૂંડીર નામનો એક સામંત રાજા, તે કાળે લાહોરમાં શાશન કર્તાના અધિકારે હતો. પૃથ્વીરાજે તેનેજ સમરસિંહ પાસે દૂતસ્વરૂપે મોકલ્યો. દીલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજના તાબામાં સામંતોમાં ચંડ પુંડીર પરાક્રમવાળો સામંત હતો. તેનાપ્રચંડ પરાક્રમનું, અદભૂત દેશ હિતેચ્છાનું, કઠોર ઉદ્યમનું અને અધ્યવસાયનું વિવરણ ચંદ બારોટે તેના મહાકાવ્યમાં જ્વલદક્ષરે વર્ણવેલ છે. જે દીવસે તે, ગૌરવ સૂચક દૂતપણે નીમાણો. તે દીવસથી તે તેના જીવનના શેષ કાળ સુધીમાં લાહોર રાજ ચંદપુંડીર ભારતના ઈતીહાસમાં પોતાનું નામ સુવર્ણક્ષરે કોતરાવતો ગયો છે. તેના મહનીય ચરિતના વર્ણન વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. જે તેણે સ્વદેશના માટેજ જીવન ધારણ કરેલું હતું. અને તેણે સ્વદેશના માટે પોતાના જીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો અને છેવટે તે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. જ્યારે શાહબુદદીન મોટી સેના દળે ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે તે ચંડપુંડીરે, તેની પ્રચંડ ગતિ અટકાવવા માટે રાવિ નદીના કાંઠે પોતાનું શુળ દંડ ઉંચું કર્યું. અગર જો કે તે પોતાના અભીષ્ટ સાધનમાં કૃતકાર્ય થયો નહિ પણ તે સાધનમાં જે વિસ્મયકર વીરત્વ બતાવ્યું છે તેથી તેનું પવિત્ર નામ ઇતિહાસમાં કામના માટે અક્ષય રહેલ છે.

દૂતવર ચંડપુંડીર, દીલ્હીશ્વર, પૃથ્વીરાજ પાસેથી વિદાય થઇ. પુસ્કલ દ્રવ્ય વીગેરે લઇ મોટી ધામધુમે ચિત્તોડ નગરમાં આવ્યો. મહારાજ સમરસિંહે આદરથી તેને ગ્રહણ કર્યો અને તેના વાસ માટે યોગ્ય ઘર આપ્યું. થોડા સમય પછી દુતવર ચંડપુંડીરે મહારાજ સમરસિંહની મુલાકાત માટે કહેવરાવ્યું. તરતજ તેની વાસના સફળ થઇ. ચિતોડાધિપતી સમરસિંહના હુકમના અનુસારે તે રાજ હજુરમાં આવ્યો. તે સમયે મહારાજ સમરસિંહ પોતાના વિશ્રામ મંદીરમાં બેઠો હતો, તેનું આસન વ્યાઘ્રચર્મનુ હતું, તેનાં કપડાં લાલ હતાં, તેના સઘળા અંગે વિભુતિ ચોળી હતી, ગળામાં તેને પદ્મબીજનો શોધ હારહતો, મસ્તક ઉપર લાંબો જટા ભાર હતો, દૂતવર ચંડપુંડીર તેની પાસે આવ્યો કે તેને આદરથી બોલાવી સંમુખે આસન લેવા તેણે તેને અનુરોધ કર્યો. તેની શાંત ગભીર મુર્તિ યોગીશ્વરનો યોગ્ય વેશ અને અત્યુત્તમ વ્યવહારજોઇ ચંડપુંડીરના હૃદયમાં ભક્તિરસ ભરાઇ ગયો. તે તેને યોગીંદ્રનામે બોલાવી ભક્તિપૂર્વક ગદગદ સ્વરે બોલ્યો " આપ યથાર્થ ભગવાન મહાદેવના પ્રતિનિધિ " એ સઘળા વૃતાંતનો પરસ્પર વાક્યાલાપ તે બન્નેના અંદર થયો, તેનુ પ્રકૃત વિવરણ ચંદબર્દાઇ ગ્રંથમાં સુંદર ભાષામાં વર્ણવેલ છે.

ક્રમાનુસારે તેના સુખના દીનનો અવસાન આવ્યો ક્રમે તેનો કાલ પૂર્ણ થયો. તેને આળસુ અને ગાફીલ જાણી શાહબુદીન ફરીથી મોટી સેના સાથે ભારતવર્ષમા આવ્યો. વળી તેનું ભયંકર રણવાદ્ય ભારતવર્ષને કંપિત્ત કરવા લાગ્યુ તેની સાથે પૃથ્વીરાજનું સિંહાસન, પણ ફરવા અને કંપવા લાગ્યું. પૃથ્વીરાજની મોહનિંદ્રા ભાગી તેણે જાણ્યું હવે તેની પાસે વિષમ સંકટ આવી પડયું. એટલેકે તે સંકટ માથી બચવા ઉપયુક્ત ઉપાય અને ઇલાજ લેવાને તત્પર થયો તેમા તેણે પોતાના બંધુ સમરસીંહનું આનુકુળ્ય માગવા દૂત મોકલ્યો.

જે પૃથ્વીરાજ મનોમોહિની સંયુક્તાના પ્રેમાલાપમા મુગ્ધ થઈ, આલસ ભોગવી સમય ગાળતો હતો તે પૃથ્વીરાજ પોતાની સગિની પત્નીથી આળસની નિંદ્રામાંથી જાગ્યો સંયુક્તાએ, પ્રકૃતવીરનારીની જેમ જ્વલંત ઉત્સાહમા ઉત્સાહિત કરવા, બોધ આપ્યો અને રણક્ષેત્રમા જવા માટે પ્રાણપતિને કહ્યુ. તે સબધે મહા કવિ ચંદબારોટે પૃથ્વીરાજ રાસામા જે વર્ણન કરેલ છે તે વર્ણન વાચવાથી પાઠ કરનારના રોમાંચિત ખડા થાય તેવું છે.

જે દિવસે, શાહબુદીન, છેવટની વારે સૈન્ય સાથે પૃથ્વીરાજની વિરૂદ્ધે યુદ્ધમાં ઉતર્યો તે દિવસે રજનીયોગે પૃથ્વીરાજે એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું. તેથી તેનું હૃદય કંપિત થયું, અને તેને મનમાં વિષમ ચિંતાનો ઉદય થયો. રજનીનો અવસાન આવી પ્રભાત થયું, તેણે પ્રિયતમા સંયુક્તાની પાસે તે અદભૂત સ્વપ્ન દર્શનનો વૃત્તાત જાહેર કર્યો અને કહ્યું

ગઈ રાત્રીએ જયારે, હુ નિંદ્રાના સુકોમળ ક્રોડમા વિરાસસંભોગ કરતો હતો ત્યારે, મેં જોયુ જે રંભાના જેવી લાવણ્યવાળી સ્ત્રીએ, આવી કઠોર ભાવે મારો હાથ પકડયો અને તેજ રીતે તે સ્ત્રીએ તુને પકડી ત્યારે તેં પોતાના રક્ષણ માટે જુદી જુદી ચેષ્ટા કરી અહો ! એ ભયાનક સમયે ભીમ દર્શન રાક્ષસના જેવો, એક મોટો મદોન્મત હાથી પ્રચંડ વેગે શુંઢ હલાવતો હલાવતો, મારા તરફ દોડી આવ્યો. ભયથી નિંદ્રા ભંગ થયો ભય પામેલ અને ચકિત થયેલ હું ચારે તરફ જોવા લાગ્યો, પણ તે રંભા અને તે મદોન્મત હાથી જોવામા આવ્યા નહિ હૃદય કંપી ઉઠયું, સર્વાંગ રોમાંચિત થઈ ગયુ, રૂધકંઠે મૃદુસ્વરે, હર ! હર ! એમ

રાજ અને સમરસીંહ તે સ્વયંવર સભામા ગયા નહી તેથી જયચંદે, તેઓની પ્રતિ રૂપે દ્વાર પાસે રખાવી, પણ સંયુક્તા એ સભાના કોઇ રાજાના ગળામા વરમાળા નાખી નહિ તેણે પૃથ્વીરાજની સ્વર્ણમૂર્તિના ગળામા વરમાળા રોપી. પૃથ્વીરાજ ગર્ભભવનમા કપટવેશે છુપાઇ રહ્યો હતો. સંયુક્તાની તે હકીકત તેણે જાણી, સભામધ્યે આવી, સંયુક્તાની ઉપાડી પોતાના નગર તરફ કુચ કરી ગયો, છતાં સભાના કોઇ રાજાએ તેની પ્રચંડ ગતિનો રોધ કર્યો નહીં.

બોલી હુ શય્યા છોડી ઉઠયો આ જો! હજુ સુધી હૃદય કંપે છે હાલ જો! હજુ પણ સર્વાંગ રોમાંચિત છે પ્રભુ જાણે ! અદૃષ્ટમા શુ હશે !

સાભળતા સાભળતા સયુક્તાના પ્રભાત કમળ જેવા વદન મંડળમા એક અપૂર્વ કાંતિ પ્રકાશિત થઈ તે મૃદુ ગભીર સ્વરે બોલી " હે ચોહાણ કુળના ગૌરવ સૂર્ય ! આ જગતમા આપની જેમ, કોણ એટલી બધી સુખ સમૃદ્ધિ ભોગવે છે, તોપણ આપને તૃષાની શાંતિ કયા ! તોપણ આપ સામાન્ય સ્વપ્ન દેખી ભવિષ્યની બીનાની ચિતામા વ્યાકુળ થાઓ છો ! પણ પ્રાણેશ્વર ! મૃત્યુ લોક જીવનીની એક માત્ર નિયતિ છે એ દુર્નિવાર નિયતિના હાથથી દેવતા પણ નિષ્કૃતિ મેળવી શકતા નથી, પુરાતનનો પરિત્યાગ કરી નૂતન ધારણ કરવા કોની વાસના ન હોય ! પણ હા નાથ ! આપ વિચારી જુઓ જે સત્કાર્યમા જીવનનો હોમ આપે છે જે ગૌરવના માટે મૃત્યુનુ આલીંગન કરે છે તે સુખી છે પણ કયમ જીવત છે હુ સ્ત્રી છુ હુ તમને વધારે શુ સમજાવી શકુ આપ સ્વાર્થના વિષયને પહેલા મનમા સ્થાન આપો નહિ તેમ કરવાથી આ ક્ષણભંગુર જગતમા અમરતત્વ મેળવાય છે, હવે ઉપયુક્ત ઉપાય લેવાની આપ યોજના કરો, આ આપની કરાળ તલવાર લઈ શત્રુ કુળનો નિપાત કરો હુ દાસીના માટે કાંઈ ચિંતા ન કરો ! હુ આપના અર્ધાંગનુ કામ કરીશ

પૃથ્વીરાજે રાજ સભામા આવી, ભટ્ટ કવીને બોલાવી સઘળુ નીવેદન કર્યું. ભટ્ટ કવિઓએ તેનો ભાવાર્થ ભાંગી કહ્યુ કે રાજ કુળગુરૂએ એક દિવ્ય કવચ તેને આપ્યુ દી ીશ્વરે, તે મત્ર પૂર્ણ કવચ પોતાના મુગટમા રાખ્યુ ગ્રહની પ્રસન્નતા માટે હજારો ઘણ દુધ સૂર્ય ચદ્રના પાન માટે દાનમા આપ્યા

દ્વારીગપાળના ઉદ્દેશે, દશ પાડાનો ઉત્સર્ગ થયો વળી દીન દરિદ્રને સોના રૂપાના દાન અપાણા પણ શોણિતના ઉત્સર્ગ કરવાથી, દુધનુ ઉત્સર્જન કરવાથી, અને દીન દરિદ્રને સોના રૂપાના દાન કરવાથી કોઈ નીયતીનો રોપ કરી શકે છે ! જો નીયતીનો રોપ કરી શકે તો નળયુધીષ્ઠીર, રામ વીગેરે મહા પુરૂષો કઠોર દુખને શોક ભવી કેમ થયા ?

વીર્યની ના કરમા પડી, પૃથ્વીરાજે ફ્રીથ બધુ અમરસીંહની મદદ માગી મહા રાજ અમર સીંહ, શુ તેથી નીશ્ચિત રહે ખરો ! તે જપીકંક જ વીલબ ન કરતાં મન્વર ને ગી સેનાણી દીલ્હી ના ગમાજના ગોઠવણ કરવા લાગ્યો પૃથ્વીરાજ પણ સેનાપતી નાનત વીગેરેને બોલાવી યુદ્ધ વીષયની મંત્રણા કરવા લાગ્યો આ ભયંકર યુદ્ધ કાળમા ભારતવર્ષના નવ ો ક્ષત્રીયરાજ નમાજ એક મંપમા આવી દેશ વેરી યવનની સામે ક્યારે પૃથ્વીરાજની મદદે આવે ! તે રાજસમાજમાથી કેટલાક ગજત તટસ્થ

રહી, યુદ્ધ વ્યાપારમાં સામેલ થયા નહોતા, કનોજના અધીપતી અને પાટણના અધીપતી અને ધારાનગરના અધીપતીએ પૃથ્વીરાજ ઉપર વીદ્ધેષ ભાવ રાખી. તેનો સર્વ નાશ કરવા, યોજનાઓ કરી તે અધમ રાજપુરૂષોએ પાપ અને મોહને વશવર્તી થઈ જે અધમ કાર્યો કર્યાં છે તેનાં વીષમય ફળ તેઓને ભોગવવાં પડયાં છે અને તેઓ થોડા વખતમાં યવનોના ગુલામ તરીકે થઈ ગયા હતા.

દીલ્લી યાત્રાના સઘળાં આયોજન સંપૂર્ણ થઇ ગયાં. રાજકાર્યનો ભાર. પોતાના નાના પુત્ર + કર્ણને સોંપી મહારાજ સમરસીંહ પોતાના સૈન્ય સામંત સાથે દીલ્લી નગર તરફ ચાલ્યો. ચીતોડપુરીને છોડી કે તેનું હૃદય સહસા કંપી ઉઠયું. સહસા જાણે તેના કાનમાં કોઇ મૃદુર વડે બોલતું હોય તેમ લાગ્યું. જુઓ ! ચીતોડનગરીને એકવાર જોઈ લ્યો. હવે પછી તમે તેને દેખશો નહી. સમરસીંહ ચમકીત થયો પણ તેથી તે અણુમાત્ર નીરૂત્સાહ થયો નહી. તે ઇસ્ટદેવને સંભારી ગંતવ્ય માર્ગે ચાલ્યો. ચંદબરદઈનો, " મહાસમર " ના શેષસર્ગમાં મહારાજ સમરસીંહની એ કુચનું વીવરણ મહાન તેજસ્વી ભાષામાં વર્ણવેલ છે. પૃથ્વીરાજ સામંતોને લઇ ત્રણકોશદુર સામૈયુ લઇ મહારાજ સમરસીંહની સામે ગયો. ત્યાં મોટા સંમાને અને સંભ્રમે પરમ બંધુને મળ્યો. સમરસીંહને જોઇપુરવાસીયોઓ આનંદીત થયા. દીલ્લીમાં ઘેરઘેર ગીતવાદ્ય વાગવા લાગ્યાં. દરેકઘરના દ્વારે મંગળ ઘટ મુકવામાં આવ્યા. દીલ્લી નગરી અસંખ્ય ધ્વજા પતાકાથી અને પુષ્પમાળાથી સુશોભીત થઇ ગઈ. બ્રાહ્મણો ઘણા આનંદે સ્વસ્ત્યયેન કરવા લાગ્યા, અને બંદીલોકો સ્તુતીપાઠ કરતા કરતા સમરસીંહની અભ્યર્થના કરતાં અગ્રેસર થયા. ટુંકામાં તે દીવસ પરમ આનંદનો હતો. તે આનંદના દીવસમાં અસીમ આનંદથી ઉત્ફુલ થઈ દીલ્લીની સઘળી પ્રજા આનંદથી સમરસીંહની અભ્યર્થના કરવા લાગી.

થોડો સમય વિશ્રામસંભોગ કરી સમરસિંહ પ્રિય મિત્ર પૃથ્વીરાજની સાથે યુધ વ્યાપારની યોજના કરવામાં ગુંથાયો શત્રુ લોકોની ગતિ રોકવા પૃથ્વીરાજે કોઈ ઉપાય યોજ્યા છે કે નહિ તે બાબતમાં સમરસિંહે પૃથ્વીરાજને પુછયું .તેના પ્રત્યુત્તરમાં જે વાત તેણે જાણી તેથી તેમહા વીસ્મિત થયો. તેણે પ્રત્યુત્તરમાં સાંભળ્યું જે તેના પ્રીય બંધુ પૃથ્વીરાજે, શત્રુની ગતી રોકવામાં કાંઈ પણ યોજના કરી નથી, તેથી સમરસિંહે તેને ધીક્કાર આપ્યો. પછી હવે શું ઇલાજ લેવા તેની તે મંત્રણા કરવા લાગ્યો એ સઘળાનુંઉપયુક્ત વર્ણન મહા કાવ્ય ચંદબરદાઈમાં સારી રીતે કરેલ છે તે મનોહર વીવરણ વાંચવાથી વાંચનારનું હૃદય બન્ને રજપુત વીરના મહનીય ચરીત્ર તરફ સમભાવે ખેંચાય તેમ છે.

+ નાના કર્ણ ઉપર એવો અલૌકિક અનુરાગ થવાથી મોટોકુંવર કુંભકર્ણ પિતા ઉપર બહુજ વિરક્ત થયો. અને કેટલાક સહચરને લઇ પિતૃરાજ્ય છોડી દઇ તે દક્ષિણ દેશમાં ગયો ત્યાં વિદાર નામના એક હબશી પાદશાહના આશ્રય નીચે તેણે એક નવા રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી.

યુદ્ધોપયોગી સમસ્ત ગોઠવણ સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવી મહારાજ સામ-ત્સીંહના આદેશથી વીશાળ રજપુત સેના, દીલ્હીના તોરણદ્વારથી નીસરી, શત્રુની સેના સામે, પ્રચંડ ગીરી નદની જેમ આગળ વધી, મત્તનો ભયંકાર, પ્રમત્તપણામાં તરંગોઅનેકગુણુગંગનેવીદારીનાદ, અને મ્હોન્મત રજપુતોનો ગંભીર શ્રવણ ભેદ ચીત્કાર થવા લાગ્યો જેથી પૃથ્વીતળ કંપવા લાગ્યુ જે રસ્તા ઉપર થઈ સેનાનુ ગમન થતુ હતુ તેતે રસ્તામા કયા કયા સ્થળે વીશ્રાન્ત લેવા ગોઠવણ થઈ ગઈ તેના માટે સમરસીંહની સલાહ લેવામા આવી અને હુકામા સમરસીંહની સલાહ વીના એક પણ કામ, મહારાજ પૃથ્વીરાજ કરતો નહોતો મહા કવી ચંદ બારોટે, તેને રજપુત સેનાનો મુનીશ્રીમ કહેલ છે તે સાહસી, ધીરજવાન, સમર ચતુર, પરમ પંડીત, શાસ્ત્રવીશારદ, અને સત્વાણુ નીપુણ હતો સંગ્રામ વીહંગ વીગેરેની ગતીવીધી જોઈ લેવામા પન્ન તે નીપુર્ણ હતો શકુનશાસ્ત્રમાતેની પારદર્શીતા હતી તે જ્યોતીષીની જેમ સુંદર રૂપે ભાવી ફલા ફલની ગણના કરી જાણતો હતો સંગ્રામ સમયે સેનાવ્યૂહ કરવામા, અને યુદ્ધ કાળે દુર્ગની ગતી કરાવવામા અને ભાવા વાગેરે ફેકવામા તે સમયે સમરસીંહની બરોબરી કરી શકે તેવો બીજો કોઈ રજપુત નહોતો સમરસીંહના એ અપ્રતિમ ગુણ ગૌરવ માટે શી ઊટકુળના અને ચોહાણ કુળના સઘળા રજપુત સામતો તેના ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા ભક્તી રાખતા હતા નિત્યની શુદ્ધ યાત્રા અને રણાભીનય પુરો થાય ત્યારે દરેક સૈનીક અને સામંત, સમરસીંહની છાવણીમા એકઠા થતા હતા અનેતેઓનીસાથે તે આદર અને વીનયથી સભાષણ કરતો હતો વળી તે સમયે, તે તેઓનીપાને નીતીમૂલક ભાષણ આપતો હતો તેની મનોહારીણી વાણી અને શીક્ષા સાભળી છાવણીના સઘળા લોકો પુરા આનદીત થતા હતા મહાકવી ચંદબારોટે મુક્તકંઠે સ્વીકાર કર્યો છે જે તેના મહા કાવ્યમા જે સઘળી શાસન વીષયીણી નીતી શીક્ષા દાખલ થઈ છે તેને ઘણો ખરો અંશ, ખોમાન કુળ મણી સમરસીંહના મુખથી નીકળેલ છે અને રંગી ધર્મ નીતી, રાજનીતી, સમાજનીતી, મનોવીજ્ઞાન,અને રાજકૃત્યાચરણ વગેરે સબંધમા જે સઘળા સુંદર સુંદર ઉપદેશ છે તે સઘળા ગૃહસ્થાનનો વન્ના ઘણ કરી ચિતોડ ધીપની મહારાજ સમરસીંહ છે

પુન્યભૂમી બ્રહ્માવર્તના પ્રાંત ઉપર વહેનારી, પવીત્ર પાપીગાગી દૃશદવતીના* તીરે થનીશ્વર અને કુરક્ષેત્રની વચ્ચેનલ દીસરી પાંચ નામ ચાલુ પહેલા બે દીવસમા ઉભય પક્ષના જય પરાજયના કાંઈ લક્ષણ જોવામા આવ્યા નહી ફરીને ત્રીજે દીવસ, કાળનીશારૂપે ભારત વર્ષના પૂર્વ દીશાએ કાળરૂપી કાળી રાત્રીએ દેખાવ આપ્યો, ભગવાન દીનકર, વહો

* દૈર અ પ્રસિદ્ધ નામ કાગા

એકવારના માટે ભારતવર્ષના સંતાનોનું ગૌરવ જોવા માટે ધીરે ધીરે ઉદયાચળ ઉપર ખુરસો થયો હોયની શું? એમ લાગ્યું. રજપુતો દૃષદવતીના પવીત્ર પાણીમાં નાહ્યા. અને. પ્રાતઃકૃત્ય કરવા લાગ્યા એ સમયે પૃથ્વીરાજ પ્રિયતમા મહીષી સંયુકતાની પાસે ઉભો હતો. સંયુક્તા સ્વહસ્તે તેને રણસજ્જામાં શજ્જીત કરતી હતી બખ્તર વીગેરે પહેરાવી તેણે પ્રાણપતીના કટી પ્રદેશે અસીકોષ ઝુલાવી દીધો. એટલામાં સંગ્રામનું નગારૂં વાગ્યું તે વાદ્યધ્વનીથી રજપુત વીરો સીંહનાદ કરી ઉઠયા, પૃથ્વીરાજ ચમકિત થયો. આટલા પરોઢીયામાં યવન લોકો વિશ્વાસઘાતકતાનું કામ કરશે એવું તેના ધારવામાં નહોતું. એટલે કે એક ઘડીપણ વિલંબ કર્યા વીના તે જલદીથી રણક્ષેત્રમાં તે દોડયો. છેવટના રણાભીનયે ભારતનાતે છેવટના ગૌરવના દીવસે, તે સમયના તે ભારતવર્ષના અદ્વીતીય મહાવીર સમરસીંહ અને તેનો પુત્ર કલ્યાણસીંહ પ્રચંડ પરાક્રમે, અગણ્ય રીપુ સૈન્યનો સંહાર કરી સ્વદેશ પ્રેમીકર્તાનું અને અદભૂત વીરતાનુ ઉદાહરણ બતાવી પોતાના તેર હજાર રજપુત સૈન્ય સાથે અને પ્રસીદ્ધ સામંતોની સંગે સંગ્રામસ્થળે અનંત કાળના માટે લાંબી નીંદ્રામાં સુતા. તે દીવસે, તે દુર્દીને દૃષદવતીના તીરેંદ્ર શોણીતલ જળ ઉપર ભારતવર્ષનો ગૌર સૂર્ય અસ્ત થયો. ભારતવર્ષના સારી આશા સઘળી વીલુપ્ત થઇ. વીરશેખર સમરસીંહ અતીવ્રુતા મહીષી પૃથા, પ્રાણપતીના સ્વર્ગ રોહણના સમાચાર સાંભળતાં પીયતમ સહોદર પૃથ્વીરાજના બંદી રૂપે પકડાયાના ખબર સાંભળતાં એક મૂહુર્ત પણ વીલંબ ન સહન કરતાં પોતાના સગા સંબંધીનાં વચનો લક્ષમાં ન લેતાં ચીતાનળમાં બળી સતી થઇ ગઇ. દૃષદવતીની સૈકતભૂમી આજ ભીષણ સમશાન ભૂમીમાં પરીણામ પામી જેના પવીત્ર તીર ઉપર બેસી, આર્ય મહર્ષી લોકો, સુધામય સામગાને દેવતાઓને આનંદીત કરતા હતા. આજે તે નદીની પુણ્યમય સૈકત ભૂમી સસાણ જેવી થઇ ગઇ. તેના ઉપર અસંખ્ય દીર્કાળ જાનવરો મડદાનાં માંસ ખાવા ઉડતાં હતાં. દૃષદવતીનાં સ્વચ્છ પાણી રૂધીરથી મીશ્રીત થઇ ગયાં, તે ભયંકર સ્મશાન ભૂમીનો ભીષણ દૃશ્ય બમણો વધારી પીશાચની જેમ યવન સેનો, સંગ્રામ પડેલ આર્ય સેનીકનાં આભરણો લેતા હતા. હાય! હવે તેની પ્રચંડ ગતી કોઈ અટકાવી શકે તેવું રહ્યું નહી. ભારતવર્ષમાં આજ કોઇ રહ્યું નહી પ્રકુતી ચીત્કાર કરી બોલી—કોઇ નથી ભારતવર્ષની રાજ્યલક્ષ્મી યવન સંખલાની સંખલીત થઇ આર્તનાદે બોલી—કોઇ નથી. ભારત ભૂમી આજ અનાથ. પતી પુત્ર વીહીન, થઇ ગઇ. ભારતભૂમી આજ શત્રુના હાથમાં બંદીવી થઇ ગઇ.

વીજયોન્મત શાહબુદ્દીન, ત્યાંથી દીલ્હી તરફ આવ્યો. ત્યાં રયુસીંહે તડી અપૂર્વ વિરત્વતાનાં લક્ષણ બનાવ્યાં. તે યવનો સાથે વીરતાથી લડતામાં સંગ્રામમાં પડયો. તેના શોચનીય અધઃપાતથી દીલ્હી નગરી રક્ષક શુન્ય થઇ ગઇ. રક્ષક-

શુન્ય જનશ્દીન સ્મશાન ભૂમી જેવા નગરમાં પેસી દુર્દાંત યવનોએ પાંડવ વીર યુધીષ્ઠીરનું રાજ સીંહાસન હસ્તગત કર્યું. ક્ષત્રીય કુલાંગાર પુરૂષાધમ જયચંદ્ર નીશ્વાસઘાતકતાનું અને સ્વદેશવૈરીતાનું યથોચીતપ્રતીફળ,પામ્યો.થોડાસમયમાં યવનોએ તેનુંકનોજરાજ્યકબજેકર્યુંજેથીજયચંદ્રએકદમત્યાંથીતેનીઆશાસાથેનાશી જવા લાગ્યો અને ગંગા નદીના કીનારા ઉપર આવેલા વહાણ ઉપર બેસી તે પલાયન કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે વહાણ પવનના ગંભીર પ્રવાહથી ડુબી ગયુ, અને તેની સાથે પાપી જયચંદ્રનો અંત આવ્યો, અને તેજ દીવસથી મ્લેચ્છોએ ભારતભૂમીના પવીત્ર સંતાનો ઉપર જેટલું બને તેટલું ઘાતકીપણું અને જુલ્માટ ગુજારવાનું શરૂ કર્યું.

યવનોએ ભારતવર્ષનાંશોભાવાળાં ગામો દેવમંદીરો અને નગરો ચુર્ણવિચુર્ણીત કરી દીધાં ભારતવર્ષનાં ધનના ભંડારો લુંટી લીધા. ભારતવર્ષના પ્રાણ પુત્રના હૃદય શોણીત તેઓએ પીધાં, ભારતભૂમી તેઓનાથી સ્મશાન ભૂમીમાં પરીણામ પામી સર્વને સંહાર કરનારી, પ્રેતમૂર્તિ ભારતવર્ષમાં ઘેરઘેર જાણે નાચતી ન હોય! એમ જોવામાં આવ્યું. જે સઘળી વસ્તુઓ પવીત્ર હોઇ દેવતાની લોગ્ય વસ્તુ ગણાતી હતી બ્રાહ્મણ શીવાય બીજા કોઇ વર્ણ જેનો સ્પર્ષ કરી શકતા નહી. તે સઘળી વસ્તુઓ યવનોએ પગનળે દળી નાંખી જે સઘળાં દ્રવ્યો, આર્યલોકોની કારીગીરી ના નમુના હતા. તેનો નીષ્ઠુર હૃદયવાળા મ્લેચ્છોએ ધ્વંસ કર્યો, જાણે ભારતવર્ષનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો શું! એ ભયંકર પ્રલયકાળનો દુર્વિષહ અત્યાચાર સહ્ય રી આર્યવીર રજપુતો નીસ્સીમ દુખી થયા. કતે આર્યવીર રજપુતો હીન બળવાળા થયા ખગ પણ તેમની નસોમાંથી અને શીરામાંથી વીરતાનું લોહી હજી ગયું નથી. પ્રતીત્ય જગતની વીરતા અને સ્વાધીનતાના લીલા સ્થળ રોમ અને-ગ્રીસ હાલ દુર્દશામાં અને પતીતાવસ્થામાં છે પણ તેનું જાતીય જીવન હજી નષ્ટ થયું નથી, તે શું ફરી ઉન્નત મસ્તક કરી ઉન્નતીમાં આવશે નહીં ત્યારે શું ભારતવર્ષ વીરતા, સભ્યતા, અને સ્વાધીનતાનું લીલાસ્થળ હોઇ ભારતવર્ષ, મસ્તક ઉન્નત કરી ઉન્નતીમા આવશે નહીં.

સ્વભાવથી રજપુતો તેજસ્વી, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, સહીષ્ણુતા, સદી વીગેરે વીરોચીત ગુણોથી તેઓનું હૃદય વીભૂષીત છે, એ સઘળા ગુણોથી તેઓની વીર્યમત્તા અને તેજસ્વીતા નીયમીન થઇ તે કઠોર અત્યાચાર સહન કરી, તેનો બદલો લેવા યોગ્ય અવસર તેઓ જોતા હતા, પૃથ્વીની કોઇ જાની, વીરત્વમાં, મહત્વમાં, તેજસ્વીતામાં, અને સ્વાધીનતામાં, રજપુતજાતીની બરોબરી કરી શકે તેવી કોઇ છે? હજારો વર્ષના દાસત્વ અને પારકાનું દુઃખ સહન કરી, ભોગવી, રજપુત જાનીની જેવી જગતની બીજી કોઇ જાતીએ, પોતાના પુર્વ પુરૂષોની સભ્યતા, આચાર વ્યવહાર

વિગેરે સમભાવે ગખેલ છે, આર્યવીર રજપુતની પ્રકૃતી પ્રચડ અને નીર્ભીક ખરી તોપણ તે પ્રયોજન વસે સહીષ્ણુતા રાખી અતીદુ સહ દુ ખ સહ્ય કરી, વેર લેવા માટે કોઇપણ યોગ્ય તકની વાટ જોયા કરતી હતી નીર્દય, નીષ્ઠુર પાષણ હૃદય મુસલમાનોના અત્યાચારથી રાજસ્થાનના ઘણા દેશો, ઘણા શહેરો, અને ઘણા ગામડા નાશ પામ્યા, ઘણા રજપુત કુળો વીધ્વસ્ત થયા, શઘળા વીઘ્નોએ શઘળી આફતો અને શઘળા અત્યાચારે, શરાણની જેમ તેઓના સાહશ રૂપી અન્ત્રને સહસ્ત્રવાર શુગાણીત કર્યા રોમન લોકના એકજ આઘાતથી બ્રીટન લોકો એકવાર અધ પતીત થઇ ગયા, તેની દારૂણ અધ પાતમાથી ઉભા થઇ રોમન લોકોના કગળ ગ્રાશમાથી છુટવા તેઓએ ચેષ્ટા કરી અને તે ચેષ્ટા પરીણામે સાર્થક થઇ નહિ રોમન લોકોની ગુલામગીરીની શ ખળા તોડી સ્વતત્ર થવા જતા બ્રીટન લોકો શેકશન લોકોની ગુલામગીરીમા આવી પડયા તેમાથી પણ તેઓ છુટી નીકળી શકયા નહી ત્યારે ડેન્માર્કના લોકોએ આવી, તેઓને પરાધીનતાની શખળા પહેરાવી વળીતે જીતેલા અને જીતનાર સયોગથી કેટલીક શકર જાતી ઉત્પન્ન થઇ આર્ય વીર રજપુત સાથે તેઓની તુલના કરી જુઓ કોઇ અશમા તેઓ તેની સમકક્ષ થાય તેમ નથી રજપુતો, પોતાના રાજસીંહાસનથી વીચ્યુત થયા તોપણ તેઓએ પોતાના પૂર્વજોનો સનાતન ધર્મ છોડયો નહીં

સજાતીશત્રુતા અને સ્વદેશ દ્રોહીતાના વીષમય પ્રતીફળ સ્વરૂપ ગર્વિત રાઠોડનુ ગરન્નત કનોજ અને ગૌરવાન ચાલુક્ય વશનુ અણહીલવાડ આજ નામ માત્રમા વીરાજે છે માત્ર એક મેવાડ પવીત્ર ધર્મનો અચળ કીલ્લો થઇ હજારો તોફાનો સહન કરી પોતાની રક્ષાનાવીનીમયે કોઇ દીવશ પોતાનુ ગૌરવ વેચ્યુ નથી પુષ્કળ પુન્યના બળે આજ પણતે પૂર્ણ ગૌરવમા વીરાજે છે જે દીવશેઆર્ય વીર સમરકેશરી શમરસીહે સ્વદેશાનુરાગનો સ્વર્ગીય મત્ર સાધવામા યુદ્ધ સ્થળે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો, તે દીવશથી મેવાડભૂમીનુ તે ગૌરવ તે ધર્મ અને તે સ્વાધીનતા રાખવા માટે તેના વશધરો પોતાના હૃદયનુ લોહી આપી પ્રયાશ કર્યા કરે છે

મહારાજ સમરસીહના મૃત્યુ પછી તેની વીધવા મહીષીકર્મદેવીએ થોડા દીવશના માટે રાજકાર્યની પર્યાલોચના કરી રાજકુમાર કર્ણ જ્યાસુધી પુખ્ત ઉમ્મરનો નથયો ત્યાસુધી રાજ્યનો કારોબાર કર્મદેવીએ ચલાવ્યો રાણી કર્મદેવીનો જન્મ પટ્ટન રાજકુળમા થયો હતો જેવા વીરકુળમા તેનો જન્મ હતો, તેવાજ વીરકુળમા તેનો વીવાહ થયો હતો વીરનારી વીરપુત્રી, વીરપત્ની, કર્મદેવી, પો તાનુ શમ્માન અને ગૌરવ રાખવામા પરાઙમુખ નહોતી શરીર ઉમ્મરનો કુવર કર્ણ પુખ્ત ઉમરનો થાય ત્યાસુધી કર્મદેવીના હાથમા રાજ્યશાસન હતુ તેવામા તેણે જે અદ્દભૂત વીરતા બતાવી છે તેથી તેનુ નામ શૌર્યવાળી રજપુત રાજ શ્રીનાશીર

સ્થાને રોકાઇ ગયુ છે ચીતોરના દુર્ગમા તેના પરાજય પાસે કુતુબુદ્દીન રૈતાન પરેશાન આહત અને પરાજીત થયો તે નાની ટોળી લઇ પલાયન કરી ગયો મેવાડ ઉપર હુમલો કરવાને યવનની ઉશ્કેરણીથી, અન્ય શાખે ચામરસીહ રાજવની તરફ આવ્યો છે એવી વાત જાય છે. રાણી કર્મદેવીના કહ્યુ ગોચર થઇ, ત્યા ઘણા ભેદ અને ઝીણવટથી તેનુ શરીર રોમાંચીત થયુ તેના દુર્ગચરાનુ પ્રતિમા કૃત અર્પણ માટે કર્મદેવીએ પોતાના સેનાપતીને અને સામંતોને બોલાવ્યા અને યુદ્ધની યોજના કરતા તેઓને આજ્ઞા આપી પોતે પણ યુદ્ધના વેશમા સજ્જીત થઇ ગઢીએ સુરમત દેહ ઉપર લોહનુ બખ્તર પહેર્યુ હાથમા શોચા મોતીની કડો શોભતા હતા ને હાથના અંગે તેણે ઢાલ ને કમર તરવાર બાંધી અને તે સુન્દર કેશવાળી ભયંકર રૂપવાળી કર્મદેવી ઘોડા ઉપર ચડી રજપુતોના વૈરી સુલ્તાનમા ઉતરી નવ રાજા અને અગીઆર રાવત આ તેની સહાય કરવા તેની સાથે આવ્યા અમરની પાસે વીરનારી કર્મદેવીએ કુતુબુદ્દીનની સેના જોઇ કર્મે ઉભય સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયુ યવનરાજનો ઘોર હીનીથી રજપુત ગુર્જર ગીરી હણાયો તેનુ સેનાદળ મરણમા આવે ત રસ્તે પલાયન થયુ છેવટે કુતુબુદ્દીન અતિ કષ્ટે જીવનની રક્ષા કરી શકયો

કર્ણ શરીર વયનો મરી ગયો વયનો થયો સ ૧૨૪૯ (ઇ સ ૧૧૯૩) મા તે પૃથ્વીરાજને બેઠા પણ વીધાતાના કોપ અનુશાસનથી તેના વંશધરો વીશેષ પ્રતીભાશાળી થયા નહી વળી કરીનના ભાટ ગ્રન્થોમા જોવામા આવે છે જે કર્ણને ભૂપ અને માહુપ નામના બે પુત્ર હતા પણ વીશેષ વીવેકથી જોવાથી એ તો તે હમીર ભીમના મહારાણી વાઘેલી મહારાજ શાર્ણમોહનો એક બીજો સર્યમલ નામે હતો તે સૂર્યમલનો એક પુત્ર ભરત નામે પેદા થયો આ ભાઇ ગયા પીછે જે કર્ણ મનગમીદનો પુત્ર ચેકપુ નગરની એક રજપુતી સાથે કામનો વીવાહ થયો ને રજપુતાના પેટે માહુપ જન્મ્યો કર્ણ ન્યાયાસનને બેઠો ત્યાર બાદ એ ભરતને મેવાડથી દૂર કર્યો ભરત સિંધુ દેશ તરફ ગયો અનુ સાન્યનુ ગોરટ નગર તે ટાણે એક મુસલમાન ઉમરાવ સા નવાબનુ હતુ તે નગર મુસલમાન જાત પાસેથી મેળવ્યુ પુત્રાન ભાટીરાજની પુત્રી સાથે ભરતનો વીવાહ થયો એ ગુહ ગીલાકનુ કર માહુપ ભરતનો ભરત ઉપર ભારે પ્રેમ હતો તે પાલન પુત્રના તેના ઉપર વીશેષ સ્નેહ પામ હતો જે દીવસે ભરત, તેનુ રાજ્ય છોડીને આવ્યો તો તે દીન થી ચારણ દાસમાંડો થી ચથીન

થયું હતું. તેનો પુત્ર રાહુપ બીલકુલ નાલાયક હતો રાહુપ પીતૃભવન ત્યાગ કરી મામાને ઘેર રહેતો હતો. ભરતના વીચ્છેદના દુઃખે અને રાહુપની નાલાયકીના શોકે ક્રમે ક્રમે કર્ણનું હૃદય ભંગ થયું. છેવટે તે આ ફાની દુનીયાનો ત્યાગ કરી અમરધામે ગયો.

કર્ણની* એક પુત્રી હતી તેને તેણે ઝાલોરના શનીગુરૂવંશીય સરદારને પરણાવી હતી. તે રાજકુમારીના ગર્ભે રણધવલ નામનો એક પુત્ર થયો. શનીગુરૂવંશીય સરદારની વાસના હતી જે રણધવલને ચીતોડનું સીંહાસન મળશે, તે પોતાની વાસના પુરી કરવા આજદીન સુધી રાહ જોતો હતો. તે વાસના પુરી થવાનો આજ અવસર પાસે આવ્યો, મહારાજ કર્ણ પરલોકમાં ગયો. તેનું સિંહાસન ખાલી. તેનો નાલાયક પુત્ર રાહુપ, જાણીબુજી સીંહાસન ઉપર બેસવા આવ્યો નહી. તે સરદારે ચીતોડના કેટલાક સામંતોને હણી પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાર્યો, ગીલોટ કુળ કેસરી રાઓળ બાપ્પાનું સીંહાસન શું સામાન્ય સરદારના હાથમાં જાય ખરૂં ? તેમ થાય તો "ગીલ્હોટ" એવું નામ મેવાડમાંથી વીલુપ્ત થાય. ઉપર પ્રમાણેની ગંભીર ચીંતા, રાજપરીવારના એક ભાટના મનમાં ઉદય પામી. તે ભાવી અનર્થ પાતનું પ્રતીવીધાન કરવા ખુદ વૃદ્ધ ભરત પાસે ગયો અને ભરતને સઘળું નીવેદન કરી મેવાડમાં ચાલ્યો આવ્યો. ભરતે વીલંબ કર્યા વીના સિંધુદેશીયસેનાદલ લઇ પોતાના પુત્રને ચીતોડ ઉપર મોકલ્યો, દુર્મુતી શનીગુરૂ સરદાર ભરત પુત્ર રાહુપની સામે કુચ કરી ચાલ્યો, રસ્તામાં પલ્લી નામના સ્થળે બન્ને દળ એકઠાં થયાં. લડાઇ જામી, તેમાં રાહુપ જયી થયો, રાહુપના જયના શુભ સંવાદ જાણી ચીતોડ સરદારસામંતો મોટા ઉલ્લાસ સાથે રાહુપની વીજયપતાકા નીચે એકઠાં થયા. તેઓએ તેને ઉદ્ધારકારક જાણી ચીતોડના સીંહાસને બેસાર્યો. સીંહાસને બેઠા પછી રાહુપે, પોતાના પીતા ભરતને અને મા રંગદેવીને સીંધુદેશથી લાવવા માણસ મોકલ્યાં.

સંવત્ ૧૨૫૭ (ઇ. સ. ૧૨૦૧) માં રાહુપ ચીતોડના સીંહાસને બેઠો. રાજ્યસીંહાસને બેઠા પછી તેએકવાર યવન સેનાપતી સમસુદીન સાથે મોટા સંગ્રામમાં પ્રવૃત થયો તે યુદ્ધ વ્યાપાર, નાગરકોટ નામના સ્થળે થયો. તે સંગ્રામમાં વીજય લક્ષ્મી, રાહુપને સહાયીની થઇ. રાહુપના રાજ સમયમાં મેવાડમાં બે મોટા ફેરફાર થયા. એકતો રાહુપ પછી આજસુધી મેવાડનું રાજકુળ ગીલ્હોટ નામે કહેવાતું હતું. પણ મહારાજ રાહુપના રાજસમયમાં તે * શીશોદીયનામે કહેવાણું. બીજો ફેરફાર

* કર્ણનો શ્રાવણ નામે એક પુત્ર હતો, તેણે વણિકવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું તેથી તેના વંશધરો વાણિયા કહેવાયા.

* શિશોદા નામના નગરથી શિશોદીય નામ પડેલ છે. તે શિશોદા નગર મેવાડના પશ્ચિમ પ્રાંત ભાગના પર્વતની તળેટીમા આવેલુ એમ કહેવાય છે. મેવાડના કોઇનિર્વાંસિત રાજાએ, અનેક

ગોહિલ રાજા રાણા એવી ઉપાધી થી પરિચીત હતા, પણ રાહુપના રાજ નવકાળ તેના નામ એમ નને પરીચીત થયા એ અભીનવ ઉપનામ શી રીતે તેણે મેળવ્યુ તેનુ વીવરણ નીચે પ્રમાણે છે

મુલતાનાધિપતી પુરીહાર રાજ મુકુલ પડી રાહુપનો એક પ્રબલ દુશ્મન હતો તેની દુખદાયક દુશ્મનાઈથી પીડીત થઈ રાહુપે સૈન્ય સાથે જઈ તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને તેને સંપૂર્ણ રીતે જીતી લઈ તેની રાજધાનીના કેદ કીધો એ નોધાર ના બદલાના મુકુલરાણાએ પોતાની ઉપાધી "રાણા" અને નદવાર નાનન શાનુદ મસ્તક વીનતી રાહુપને આપ્યા ત્યારપછી રાહુપ પોતાના નામ આગળ રાણા એવી ઉપાધી ધારણ કરી નરપુર થયો અડતીસ વરસ રાજ્ય ચલાવી રાહુપ પરલોકવાસી થયો મેવાડ રાજ્યનુ પ્રનષ્ટ ગૌરવ ઉદ્ધાર કરી ઘોર સંકટ કાળમા જે દયાળુતા તેણે પ્રકાશ કર્યો છે તે શ્રમનુ પર્યાલોચન કરવાથી માલુમ પડે છે જે રાહુપ એક અપ્રતિમ પ્રતીતગુણવાળો રાજા હતો

મહારાજ રાહુપના પછી નવની પેઢીએ રાણો લક્ષ્મણસીંહ પેદા થયો એ નવ પુરુષના રાજ્યભોગમા ફક્ત એકસો વર્ષ ચાલ્યા ગયા એ નવમા છ જણાએ ધર્મ યુદ્ધ વખતે પ્રાણ અર્પ્યા પાપિષ્ઠ મુસલમાનના ક્રૂર અત્યાચારનાથી ગયાતીર્થ બચાવવામા તત્પર હતા તે યુદ્ધમા તેઓએ તેનો શરીરપાત થયો, તે છ જણાઓના જે નહા પુરૂષે, પતનાવાળીના તાજા ટોપી અર્પી પવિત્ર સનાતનધર્મની રક્ષા કરી તેનુ નામ પૃથ્વીમાં પૃથ્વીરાજના દેહપાત પછી યવનો અનેક વર્ષ સુધી હીંદુના સનાતન ધર્મનુ નાશ કરી શક્યા નહિ તે દિવસથી તે અલાઉદીનના આક્રમણના દિવસ સુધી આર્ય લોકો પોતાના સનાતનધર્મની સુખ શાંતિથી પર્યાલોચના કરતા હતા પણ એ સમયના અત્યંત સમયના એકવાર ચિત્તોડપુરી શિશોદીય કુળના હાથમાંથી સ્ખલિત થઈ એ પુસ્તકના ઉલ્લેખ છે જે રાહુપ અને લક્ષ્મણસીંહના મધ્યવર્તી કાળના રણસીંહ નામનો એક શિશોદીય નામ સિંહાસન ઉપર હતો ઘણું કરી તેના હાથથી ચિત્તોડપુરી સ્ખલિત થઈ હતી રાહુપ અને લક્ષ્મણસીંહના મધ્યવર્તી કાળના રણસીંહ નામ આસ્તિ પદ સ્થાપિત રાજ્ય કર્યુ તે રાજ્યકારભારીના નક્ષત્ર લગભગ વર્ષો સુધી થયેલ ટીકાના આવે છે તે શિવાય બીજા જાણવા લાયક ઐતિહાસિક બનાવ તેઓના રાજ્યકાળમાં બની નથી

પંચમ્ અધ્યાય

રાજા લક્ષ્મણસિંહ, ચિતોડ ઉપર અલ્લાઉદ્દીનનો હુમલો, અલ્લાઉદ્દીનની વિસ્વાસઘાતકતા, ભીમસિંહનો ઉદ્ધાર કરવા ચિતોડના સરદાર સામંતોનું અસિધારણ, રાણાનો અને તેના પુત્રોનો અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ, તાતાર લોકોથી ચિતોડનું ઉત્સાદન, રાણો અજયસિંહ, હમિરની ચિતોડપ્રાપ્તિ, મેવાડની ખ્યાતીનું અને શ્રીવૃદ્ધિનું વિવરણ, ક્ષેત્રસિંહ અને લાખોરાણો.

સં. ૧૩૩૧ (ઇ. સ ૧૨૭૫) મા પોતાના પિતૃરાજ્ય સિંહાસન ઉપર લક્ષ્મણસિંહ અભિષિક્ત થયો. તેના રાજશાસન કાળમા ચિતોડમાં એક નવો યુગ પ્રવૃત્યો, કારણ કે જે ચિતોડનગર શુરવીરતાવાળું અને સ્વાધીનતાનું અજીત કીલ્લા સ્વરૂપ હતુ અને ભારતવર્ષના બીજા નગરો યવન લોકોના જુલમથી વિધ્વસ્ત થયા હતા પરંતુ ચિતોડ નગર છેવટ સુધી આબાદ સ્થિતિમા રહી શકયું હતું એટલુંજ નહી બલ્કે યવન લોકો તેનો નાશ કરવાને માટે શકિતમાન થઇ શકયા નહી હતા તે ચિતોડ આજ ક્રુર હૃદયવાળો, નિષ્ઠુર અલાઉદ્દીનના ભયંકર વિદ્વેષાનળમા અને પશુ જેવા અત્યાચારમાં તે વિદગ્ધ ભિભગી અને નષ્ટ થયું એ દુર્ધર્ષ હીંદુ વેરીએ ચિતોડ ઉપર બે વખત હુમલો કર્યો. જ્યારે તેણે પેહલો હુમલો ચિતોડ નગર ઉપર કર્યો ત્યારે મેવાડના સરદાર સામતોએ એકઠા થઇ તેના રક્ષણ માટે પોત પોતાના જીવનનાં બળીદાન આપ્યા હતાં જેથી તે સમયે, તો દુરાચારી અલ્લાઉદ્દીન પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નિવડયો અને તેથી ચિતોડ નગરી તેના સર્વસંહારકારક ગ્રાસમાથી બચવા ભાગ્યશાળી નીવડી. ત્યારપછી દુર્વૃત્ત અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ ઉપર બીજી વાર હુમલો કર્યો. યવનોના એ બીજા હુમલાથી ચિતોડ પુરી વિધ્વંસ્ત અને ઉત્માદીક થઇ ગઇ તેમા ચિતોડનું સૌભાગ્ય સૌંદર્ય અને જાહોજલાલી સર્વથા નાશ પામી

લક્ષ્મણસિંહ, નાની ઉમ્મરમા પાટવી કુમાર અવસ્થામા અભિષિક્ત થયો તેની નાની અવસ્થામા, તેનો કાકો ભીમસિંહ, રાજ્યકાર્યની પર્ય્યાલોચના કરતો હતો. ભીમસિંહે, લોકલલામભૂત વિખ્યાત પદ્મિનીનું પાણીગ્રહણ કર્યું. પદ્મિની ચોહાણ કુળમાં પેદા થઇ હતી. તેના પિતાનું નામ હમીરશક હતું. તેનું પિત્રાલય સિંહલ હતું. તેની એ અપ્રતિમ ખુબસુરતી, શિશોદીયા રજપુતનું અનર્થ કરનાર કારણભુત થઇ પડી. કારણ તેના સૌંદર્યની ખ્યાતિ એટલી બધી વિસ્તારને પામી

હતી, જે ભારતવર્ષમા સર્વાંગ સુંદરી શોધવામા આવે તો તે પદ્મિનીજ માલુમ પડે તેવું હતુ આજ પણ અનેક રજપુતો, પોતાની પુત્રીનુ નામ પદ્મિની રાખે છે સુરસુંદરીપદ્મિનીનુ અલૌક સામાન્ય સૌંદર્ય, ગુણ ગૌરવ, મહિમા અને મરણના વૃત્તાન્ત અને તેની આનુષંગિક બીજી ઘટનાવળી રાજસ્થાનમા અતિપ્રસિદ્ધ ગપ્પોના આધારરૂપ થઇ પડેલ છે ભટ્ટ કવિઓએ વર્ણવેલ છે જે પદ્મિનીને મેળવવા અલાઉદીને ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો જીતવાની અને યશ મેળવવાની લિપ્સાથી તે સંગ્રામ કરવા આવ્યો નહોતો, પરતુ એમ કહેવાય છે જે તેણે ચિતોડ નગરને ઘેરો ઘાલી સઘળા ઠેકાણે ઢંઢેરો ટીપાવ્યો જે “ તેને પદ્મિની મળે તો તે ચિતોડ છોડી પાછો ચાલ્યો જાય ” પણ બીજા કેટલાક ગ્રંથોનુ અનુશીલન કરવાથી માલુમ પડે છે જે દીર્ઘકાલ સ્થાયિ અવરોધ જ્યારે નિષ્ફળ ગયો ત્યારે અલ્લાઉદીને ઉપર પ્રમાણે ઢંઢેરો ટીપાવ્યો દુરાચાર અલ્લાઉદીનનુ એ દુરભિષ્ટ વૃત્તાત જાણી, રજપુતો અત્યત ક્રોધમા અને જીઘાસામા ઉન્મત થઈ ઉઠ્યા જીવનની જીવન સ્વરૂપિણી ગૃહલક્ષ્મી પદ્મિની શુ ! યવનની વિલાસ સામગ્રી થાય ખરી ! દેવ કન્યાને પાપિષ્ટ દાનવ ઉપભોગ કરી શકે ખરો ! આ હલકા અને નિંદનીય પ્રસ્તાવનુ કોઈ હૃદયવાન પુરૂષ અનુમોદન કરે ખરો ! રજપુતો શુ વીર નથી ! તેઓને દેહ શુ નિરજીવ માસ પિંડ માત્ર છે ! તેઓની નસોનસમા શુ પવિત્ર આર્ય શોણિત પ્રવાહીત થતુ નહિ હતુ ! ત્યારે તેઓ આ નિંદનિય પ્રસ્તાવમા સમ્મત થાય ખરા ! ના, ના, કોઈ દિવસ સંમત થાય નહિ

દુરાચારી અલ્લાઉદીનનુ દુરભિષ્ટ સિદ્ધ થયુ નહિ તોપણ પદ્મિનીને તે પોતાના હૃદયમાથી સ્થાનાતરિત કરી શક્યો નહિ છેવટે તેણે એવી ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો જે તે ખુબસુરત પદ્મિનીમોહિની પ્રતિચ્છાયા સ્વચ્છ દર્પણમા તે દેખવા પામે તો તે ચિતોડનો પરિત્યાગ કરી ચાલ્યો જાય ભીમસિંહે તે દરખાસ્તમા સંમતિ આપી

અલ્લાઉદીનને દૃઢ વિશ્વાસ હતો જે રજપુતો વિશ્વાસઘાતક અને મિથ્યાવાદી નથી તે વિશ્વાસ ઉપર ભરૂસો રાખી તે કેટલાક રક્ષકને સાથે રાખી ચિતોડ નગરમા પેઠો અને સ્વચ્છ દર્પણમા પદ્મિનીની મોહિની પ્રતિચ્છાયા જોઈ પોતાની છાવણીમા પાછો આવ્યો જે દુરાચારી શત્રુથી ચિતોડનુ ઘોર અનિષ્ટ થયુ જે એકવાર રજપુત કુળના પવિત્ર ચરિત ઉપર મસ લગાડવા તૈયાર થયો હતો, આજ તે અલાઉદીન ચિતોડનો અતિથી થયો તે ચિતોડમા અતિથી થઈ નિર્ભય અને નિશક ચિત્તે પેઠો, વીર હૃદય રજપુતોએ તેના અપવિત્ર ઘોર અપરાધ માફ કરી તેને બધુભાવે સ્વીકાર્યો ભીમસિંહ યથા યોગ્ય આદર અને સન્માન બતાવી તેની સાથે કિલ્લા સાથે ચાલ્યો ગયો, અલાઉદીને શીષ્ટ વ્યવહાર સાથે પોતાની કસુર કબુલ કરી ભીમસિંહ પાસે માફી માગી એવી રીતે જુદા જુદા શિષ્ટાલાપ અને

મિષ્ટ વાક્યો બોલતો બોલતો ભીમસિંહ સાથે અલ્લાઉદીન ચાલતો હતો એટલામા પાસેના ગુપ્ત સ્થાનમાથી કેટલાક શસ્ત્રધારી પુરૂષો નીકળ્યા તેઓએ રાજા ભીમસિંહને કેદ કરી લીધો ભીમસિંહને ત્વરા સાથે અલ્લાઉદીનની છાવણીમા તેઓ લઈ ગયા હાય ! દુરાચાર વિશ્વાસઘાતક યવને, રજપુત પ્રગાઢ અને પવિત્ર વિશ્વાસનુ એવી રીતનુ પ્રતિદાન કર્યું ! સરલ હૃદય ભીમસિંહ ક્રુર હૃદયવાળા અલ્લાઉદીનના પ્રપંચના ફાંસામા આવી પડયો છેવટે તે દુરાચારી અલ્લાઉદીને એવી ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો જે પદ્મિનીને મેળવવાથી ભીમસીંહ છુટો થાશે, નહિતો છુટો નહિ થાય ”

એ શોચનીય સમાચાર થોડા સમયમા ચિતોડ નગરમા પ્રચારિત થઈ ગયા ચિતોડવાસીઓ વિષમ નૈરસ્ય વડે એકદમ વિમૂઢ અને ભગ્ન હૃદય થઈ ગયા ભીમસીંહને છોડાવવામા શુ પદ્મિનીને આપી દેવી ! શુ તલવાર ધારણ કરી તેના યોગે રાજપ્રતિનિધિ ભીમસિંહ છુટે તેમ નથી ! જ્યારે તેઓના પ્રયાસ વ્યર્થ જાય ત્યારે પ્રાણનો પરિત્યાગ કરી ભીમસિંહનો ઉદ્ધાર થાય તેમ શુ નથી! ત્યારે હવે પદ્મિનીનો પરિત્યાગ કરવો રાણાના સરદાર સામતોના એવી રીતના તર્ક વિર્તક ચાલવા લાગ્યા તેઓ કોઇ પણ જાતના સ્થિર સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા નહી પદ્મિનીને જ રીથી આ સઘળા સમાચાર મળ્યા પદ્મિનીએ ભીમસિંહના ઉદ્ધાર માટે કેવી યોજના ઘડાવી, તે વૃત્તાંત સાભળવા વહુ કાઇ ઉત્સુક હશે ખરા ! જલ્દીથી સઘળાના જાણવામા આવ્યુ જે ભીમસિંહના ઉદ્ધાર ઉપર પદ્મિની યવનના હાથમા જવા ખુશી બતાવે છે એ ખબર સાભળી નગરવાસીઓ વિસ્મય સાગરમા ડુબી ગયા પ્રતિપ્રાણ પદ્મિનીએ ઉપર લખેલી અધમ દરખ્વાસ્ત યથાર્થ કબુલ કરી ! યથાર્થ, તે પવિત્ર સર્વસ્વ યવનના હાથમા સોપશે એવા તર્કો નગરવાસીઓમા થવા લાગ્યા પદ્મિની પોતાનો ગૂઢ અભિપ્રાય, જાહેરમા મુકયો નહિ તો તેના પિતૃરાજના બે રજપૂતો તે સમયે, ચિતોડમા રહેતા હતા તેમા એક આસામી ગોરા નામે તેનો કાકો થાય, બીજો આશામી બાદલ નામે, તેનો ભાઇ થાય પદ્મિનીએ તે બને રજપુતોને બોલાવી ગુપ્ત પરામર્શ કર્યો તે બને આશામીઓ જેવા વીરત્વવાળા હતા તેવાજ મંત્રના ચતુર હતા સતીને નિષ્કલંક રાખી પ્રાણપતિ ભીમસેનનો ઉદ્ધાર કરી શકે તે પરામર્શનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો આનંદનો વિષય છે તે પરામર્શ સૂચિય થયો

તે બન્ને રજપુત વીરોએ, ભીમસિંહના ઉદ્ધાર માટે જે સદુપાય યોજ્યા, તેથી સાધ્વી પદ્મિનીના પવિત્ર પાતિવ્રત્ય ધર્મને તિલમાત્ર હરકત પહોચી નહી વળી તેથી ભીમસિંહ, કોઇ પણ રીતે વિના ઉદ્ધાર પામ્યો

થોડા સમયમા અલ્લાઉદીન પાસે એક દુત ગયો તે દુત જેવો તેની રૂબરૂ હાજર થયો કે તરતજ તેણે મહા સન્માને અને મોટી મર્યાદાએ, અલ્લાઉદીન પાસે નીવેદન કર્યું જે “ સમ્રાટ જે દીવસે, ચિતોડ ઉપરથી ઘેરો ઊઠાવી લઇ

પોતાની સેના સાથે, પોતાના દેશમાં જવા નિસરે, તે દીવસે, નરીથી પદ્મિની સમ્રાટ પાસે આવી હાજર થાય, વળી દુતે સમ્રાટને એ પણ નિવેદન કર્યું જે હે નરીપાળ! આપ ખુદ સમ્રાટ છો પદ્મિની પણ આબરૂદાર રજપુત કુટુંબની મહિલા છે તેમાં યથાયોગ્યપ્રયત્ન સંમાન જળવાય અને બન્નેની આબરૂમાં વ્યાઘાત ન આવે તેવા ઉપયોગી અર્થે જત સાથે તે પદ્મિની આપના રબરૂ આવશે, જે સઘળી રજપુત સ્ત્રીઓ, તેની બાળ સહચરીઓ છે જેઓને નહી દેખવાથી પદ્મિની એક ક્ષણવાર પણ જીવન ધારણ કરી શકે તેમ નથી તે સઘળીઓ છેવટની વિદાયગીરી લેવા તેની સાથે સમ્રાટની છાવણી સુધી આવશે વળી તે શીવાય જે ક્ષત્રીય સ્ત્રીઓ દિલ્હી સુધી તેની સંગે આવવાની છે તેઓ પણ પદ્મિની સંગે આવશે તેઓ સઘળી કુળ કામિની છે તેઓએ કોઈ દીવસ ઘરની બહાર પગ મુક્યો નથી આજ પણ તેઓ પોતાનાજ ઘરમાં રહે છે પણ હે સમ્રાટ! આપની પાસે અમારૂં વળી એક નિવેદન છે જે એ સ્ત્રીઓ જેવી રીતે આપનીજ સનપનદતાના માટે કુળ મર્યાદાને ત્યાગ કરી આપની પાસે આવે છે તો આપ, તેઓની કુળ મર્યાદા જળવાય તેમ કરવામાં વિશેષ મનોયોગી થશો જે જે સરદાર! કોઈ પણ ટેક કૌતુકવશથી પણ તેઓની પાલખી તરફ જોઈ ન શકે તેમ થવાથી અંતઃપુરના ચાલતા નિયમના વ્યભિચાર થશે આલાઉદીન તે સઘળા વિષયમાં સંમત થયો નિ:શંક આ દગા ભરેલાવામાં ભોળવાઈ આલાઉદીને એવું ન જાણ્યું જે સતી પ્રધાન હીંદુ મહિલા સ્વહસ્તે પોતાના હૃદયપિંડને છેદન કરે? અને સહાસ્ય વદને અગ્નિ શીખાને આલિંગન કરે! પણ પ્રાણ થકી વહાલા અને સ્વર્ગ થકી પવિત્ર સતી ધર્મને હીંદુ મહીલા ત્યાગ કરેજ નહિ

ક્રમે મુકરર કરેલ દીવસ પાસે આવ્યો જોત જોતામાં સાતસો પાલખી ચિતોડ પુરીની બહાર નીકળી તે સમ્રાટની છાવણી તરફ રવાના થઈ પ્રત્યેક પાલખીને ગુપ્ત અસ્ત્ર ધારણ કરનાર કપટ વેશધારી છ પુરુષ વહન કરતા હતા પ્રત્યેક પાલખીમાં ચિતોડનો એક વીર શસ્ત્ર સજીને બેઠો હતો જોત જોતામાં એ સાતસો પાલખીઓ સમ્રાટના તંબુ પાસે આવી પહોંચી પાલખીઓમાંથી એકેક પાલખીઓ તંબુમાં ગઈ પતિ પદ્મિનીની સાથે અડધી કલાક મેળાપ કરવાને ભીમસિંહને હુકમ મળ્યો હતો, તે હુકમ અનુસાર તે સઘળી પાલખીની પાસે આવ્યો તેના સ્ત્રીવેશે સ્વાર પન થઈ તેને એક પાલખીમાં બેસાડી દીધો તત્કાળ પાલખી વહન કરનારાઓ તે પાલખી લઈ છાવણીની બહાર આવ્યા તેની પાછળ વળી બીજી કેટલીક પાલખીઓ બહાર આવી બાકીની પાલખીવાળા અને પાલખીમાં બેઠેલ રજપુતો આલાઉદીનની આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરતા હતા એટલી વાર ચાલી ગઈ ભીમસિંહ તેટલા સમયમાં પાછો ન આવવાથી આલાઉદીનના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ ક્રમશઃ પ્રબલ થયો, આલાઉદીન તે સઘળી પાલખીઓ પાસે આવ્યો એટલામાં તેમાંથી સશસ્ત્ર રજપુતો બહાર આવ્યા તેઓએ ફરી આલાઉદીન ઉપર હુમલો કર્યો આલાઉદીન પાસે પણ ઘણી

રીતના રક્ષક હતા. તે સમયે તે સ્થળે બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. પલાયન કરતા ભીમસિંહને પકડી પાડવા એક યવન દળ આગળ વધ્યું, પણ રજપુતોએ તે દળને ચિતોડ તરફ, ભીમસિંહની પછાડી જવા દીધું નહિ.

ભીમસિંહના માટે એક તેજી પવનવેગી ઘોડો તૈયાર થયો. તે ઘોડા ઉપર ચઢી ભીમસિંહ ચિતોડના કિલ્લાની અંદર પેસી ગયો. યવનસેનાએ કિલ્લાને ઘેરી લીધો, તે કિલ્લાનો ઘેરો અટકાવવા, ચિતોડના પ્રધાન, સામંત સરદારો યુદ્ધમાં ઉતર્યા. તે ભયાવહ યુદ્ધમાં વીરવર ગોરા અને બાદલે વિશેષ વીરતા દેખાડી. તેઓની વીરતા અને તેજસ્વિતા જોઈ બીજા રજપુતો મહોત્સાહે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

બાર વર્ષની ઉમ્મરના રજપુત બાળક બાદલની વીરતા જોઇ યવન સૈન્ય વિસ્મિત અને સ્તંભિત થયું. તેના હાથમાં રહેલ તલવારથી અને ભાલાથી કેટલાક યવનો રણ સ્થળે માર્યા ગયા. તેના અપૂર્વ રણાભિનયે ઘણા હીંદુ અને યવન શુરોના દર્પ ભંગ થયા. શી રીતે પદ્મિનીનું સમ્માન અને શિશોદીય વંશની કૂળ મર્યાદા જાળવી શકાય તેમ કરવાનો તે બન્ને રજપુતોનો ઉદ્દેશ હતો. વીર બાળક બાદલના વીરમંત્રથી ઉત્સાહિત થઇ રજપુતો રણસંગ્રામમાં પ્રચંડવેગે શત્રુની સામા થયા. તે મહાસંગ્રામમાં વીરવર ગોરો, અદ્દભૂત શુરતા બતાવી અનંતકાળના માટે શસ્ત્રશય્યામાં સુતો. અનેક રજપુતોએ તેનું અનુગમન કર્યું. તે ભયાવહ કાળ યુદ્ધમાંથી વીરનર બાદલ અને કેટલાક રજપુતો ચિતોડમાં પાછા આવ્યા. દુર્વૃત્ત અલ્લાઉદ્દીનનો ખરાબ અભિપ્રાય, થોડા સમયના માટે અટક્યો, રજપુત વીરોનો યુદ્ધોદ્યમ, વીરત્વ અને આત્મોત્સર્ગ જોઇ અલ્લાઉદ્દીન યુદ્ધ વ્યાપારમાં થોડા સમયના માટે વિરામ ભોગવવા લાગ્યો.

ઘોર યવન સંગ્રામમાં વીર ગોરાએ આત્મજીવનનું બળિદાન આપ્યું. તેનો બાળક ભત્રીજો બાદલ રક્તાક્ત અને ક્ષત વિક્ષત દેહે કાકી (ગોરાની વહુ) ની પાસે આવી ઉભો રહયો. તેને એકલો આવતાં જોઇ ગોરાની પત્ની હૃદય વિષમ શોકોચ્છવસે ઉચ્છવસિત થઇ, પણ તેના પ્રાણપતિએ, સ્વદેશના માટે પ્રાણ આપ્યા તે જાણી તેને મોટી સાંત્વતા મળી. વીર બાળક બાદલને સંમુખે મુંગો આવી ઉભેલો જોઇ ગોરાની શોકાર્ત વિધવા પત્નીએ ધીરે ધીરે કહ્યું બાદલ, ' હવે શું બોલાઇ શકાશે નહિ.' ? મેં સઘળું જાણી લીધુ છે. આ ક્ષણ માટે એટલુંજ પુછવાનું છે જે શી રીતે યુદ્ધ કરી મારા પ્રાણેશ્વરે યુદ્ધસ્થળે દેહ ત્યાગ કર્યો. બોલ ? પુત્ર ! તે સાંભળી મને એક સાંત્વના થાશે. બાદલના નયનપ્રાંતમાં અશ્રુબિંદુ આવી ગયાં તેના ક્ષત સ્થાનમાંથી વધારે રૂધિરશ્રાવ થવા લાગ્યો. તે બોલ્યો, જનનિ ! મારા કાકાના અદ્દભૂત શૌર્યની વાત હું શુ કહું ! માત્ર તેનાજ અપૂર્વ શૌર્ય શિશોદિયાકુળનું ગૌરવ અને કૂળમર્યાદા બચવાયેલ છે, તેણે અગણ્ય શત્રુ સૈન્યને તૃણની જેમ કાપી નાંખેલ

છે. હું તેની વાટે થાંભી શત્રુઓને કાપવા રહેતો હતો. પણ તેના કઠણ આક્રમણમાંથી જે કોઇ બે ત્રણ યવનો બચ્યા તેનેજ હું કાપી શક્યો છું. છેવટે શત્રુની લોહિત-શય્યા ઉપર શત્રુ કુલના શબની આસ્તરણ (પથારી) કરી અનંત નિદ્રામાં સુતાં અનંત યવન સૈનિકો રક્ષકરૂપે તેની પડખે સુતા. રજપુત બીજે ફરી પુછયું બોલ ! બચ્ચા બાદલ ! મારા પ્રાણ વલ્લભે, રણસંગ્રામમાં કેવું શૌર્ય બતાવ્યું? બાદલે કહ્યું કે શું કહું! તેનું તે વિસ્મયકર શૌર્ય જોઈ ભય પામી ચકિત થઈ શત્રુ સૈન્ય તેની એક મુખે પ્રશંસા કરતું હતું. હાલ તો શત્રુ સૈન્યમાંથી કોઇ રક્ષા પામ્યું નથી. વીર નર ગોરાની વિધવા પત્ની હાસ્ય મુખે બાદલ પાસેથી ચાલી ગઈ અને વિલંબ થવાથી પ્રાણેશ્વર મને ઠપકો આપશે એમ બોલી તેણે પ્રજ્વલિત અગ્નિકુંડમાં કુદકો મારી પોતાના જીવનની આહુતિ આપી.

પ્રસિદ્ધ ખોમાનરાસમાં ચિતોડના આક્રમણનું વર્ણન અતિશય વીરરસથી વર્ણવેલ છે. આ ભયંકર ધ્વનિમાંથી કાંઇક થોડી શાંતિ મળવાનો સમય આવ્યો. એટલામાં ચિતોડ ઉપર ફરીથી દુર્દાન્ત યવનોએ હુમલો કર્યો. એ હુમલામાં હવે ચિતોડનો નિસ્તાર નહોતો. અત્યંત સેના બળ વધારી દુર્દાંત અલ્લાઉદીન ચિતોડ ઉપર હુમલો કરવા આવ્યો; એ હુમલામાં ચિતોડપુરીની રક્ષા કોણ કરે ! સ્વદેશ પ્રેમિતાના મહામંત્રથી ઉત્સાહિત થઇ યવનના હુમલામાંથી ચિતોડનો કોણ બચાવ કરે! જે મહાપરાક્રમશાળી વીરો, ચિતોડના અલંકાર સ્વરૂપ તે સઘળા ગયા હતા. યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા. હાલ ચિતોડ બળ શુન્ય હતું. આ ભયાનક અને શોચનીય અવસ્થામાં આવી પડેલ ચિતોડપુરી ઉપર અલ્લાઉદીનનો હુમલો થયો. તે હુમલાથી સં. ૧૩૪૬ (ઈ. સ. ૧૨૯૦) માં મોટું યુદ્ધ થયું. ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં તે યુદ્ધનો સમય જુદો વર્ણવેલ છે. યવન બાદશાહ અલ્લાઉદીને, ચિતોડના દક્ષિણ પડખાના ગિરિ કૂટમાં પેસી તેનો અધિકાર કર્યો અને ત્યાં તેણે પોતાના લશ્કરની છાવણી કરી, અને ત્યાં તેણે ચારે તરફ ખાઇ કરી દીધી. શિશોદી કુળના અતિ સંકટ કાળમાં નિષ્ઠુર યવનોએ ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો પણ તેથી શું ચિતોડપુરી વીર શુન્ય થઈ ગઈ! તેથી શું યવનો) નિર્વિવાદે, નિર્વિઘ્ને સ્વાધીનતાની લીલાભૂમી ચિતોડને એકદમ કબજે કરી શક્યાં? ના! તેમ બન્યું નહિ જ્યાંસુધી વીર્યવાન રજપૂતોની ધમનીમાં અને શીરામાં એક બિન્દુ પણ લોહી વહે છે. ત્યાં સુધી તેઓના દેહમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તેઓ સ્ત્રીઓના પડખામાં જનાનખાનામાં બેસી રહેશે નહિ. ચિતોડપુરીનો ફરીવાર અલ્લાઉદીને અવરોધ કર્યો કે તરત ચિતોડના વીર રજપુતો પ્રચંડ રોષથી સામા થવા ઉભા થયા અને અલ્લાઉદીનનાં તે દુરાચરણોના પ્રતિફળ આપવા તેઓએ તલવાર હાથમાં લીધી.

ખોમાનરાસના કર્તાએ, એ યથાવત્ યુદ્ધ ઘટનાનું અવલંબન કરી, પોતાની મોહિની કલ્પનાને સુધા સુધા મનોહર વર્ણનથી વર્ણવેલ છે. એ સઘળા મનોહર

વર્ણવાળા ચિત્રના વર્ણનમા એક અદભૂત વર્ણન તેણે ખેમાન રાસમા દાખલ કરેલ છે “ દિવસના ભાગમા ઘોર યુદ્ધ કરી એક વાર રાત્રીએ પોતાના વિશ્રામભુવનમા બેસી રાણો ઘોર ચિતામા પડી વિચાર કરતો હતો, રાત્રીનો બીજો પ્રહર નીકળી ગયો, સઘળુ વિશ્વ, નિદ્રાના ક્રોડમા લીન હતુ કોઇ સ્થળે માણસ વગેરેનો અવાજ નહોતો કેવળ રાત્રીનો પવન થાકલા ખાઇપ્રચડ વેગથી મારીઉપર અથડાતો હતો એ ગભીર રાત્રીના સમયે રાણોપોતાના વિશ્રામભુવનમા બેસી એકાગ્રહધ્યાનથી જાણે, ચિતોડના ભવિષ્ય ભાગ્યપત્રના ગુઢલેખનો વિચાર કરતો હોય નહિ એમ લાગ્યુ ચિતોડના પ્રધાન વીરો, યવનોના પ્રચડ હુમલાથી પ્રતિદિન રણક્ષેત્ર ઉપર રક્ષા કરવા માટે કાય મની નિદ્રા ભોગવતા હતા શિશોદીય કુળની રાજ્યલક્ષ્મી મ્લાનવદને ચિતોડપુરી ત્યાગ કરવા તૈયાર થઇ હતી હાલ ચારે દિશાથી આફત, ચારે દિશાથી સકટ, ચારેદિશામા અધકાર ! ચારે દિશામા અસખ્ય વિભિષિકા એવા ભયકર સમયમા ચિતોડપુરીની કોણ રક્ષા કરે ! એ મહા વિપદના સર્વ સહારક ગ્રાસમાથી, રાણાના બાર પુત્ર માથી પિડદાન આપનાર એક પણ પુત્ર રક્ષા પામે ખરો ! શીરીતે બાપ્પારાઓળના વશનો અત ન આવે ! રાણો તે ગભીર ભાવના સાગરમા નિમગ્ન હતો એટલા મા તે ઘોર નિશાની ગભીરશાતી ભાગી કોઈ ગભીર કઠે બોલ્યુ “ હુ ભુખી છુ (મે ભુખા હુ) તે સાભળી રાણાનો ગભીર ચિતાનો પ્રવાહ રોકાઈ ગયો

એટલામા એક અપૂર્વ દૃશ્ય તેની આખો આગળ હાજર થયુ તેણે ચિતોડની અધીષ્ટાત્રી દેવીની ભયકર મૂર્તિ જોઇ ભગવતીને જોઇ રાણાનુ હૃદય ઘોર વિષાદ અને અભિમાનથી ઉછળ્યુ તેણે વિષાદવાળા કઠસ્વરથી કહ્યુ “ હજી પણ તમારી ક્ષુધાની શાતિ થઈ નહી,” અમારા રાજવશના આઠ હજાર પુરૂષોએ, રણાગણે મરણ પામી, તમારૂ ખપ્પર લોહીથી ભરી દીધુ, તેથી પણ તમારી દારૂણ શોણિત તૃષા પ્રશનિત થઈ નહી ! ભગવતીએ કહ્યુ ‘ હુ રાજબલી ચાહુ છુ ” એટલે રાજ મુકુટધારી બાર રાજપુત્રો ચિતોડની રક્ષા માટે યુદ્ધમા પ્રાણત્યાગ નહિ કરે તો મેવાડ શિશોદીય વશના હાથમાથી ગયુ એમ સમજવુ ” ભગવતી એમ કહીઅતર્હિત થઈ

રાણો, વિષમ સકટમા પડયો, તે રાત્રીએ, નિદ્રાદેવી, એ મુહુર્તપણ તેની ચક્ષુનો આશ્રય કર્યો નહી, પરોઢીયુ ન થયુ તેટલામા તેણે સઘળા સામત સરદાર અને સેનાપતિને બોલાવી રાત્રીનો વૃત્તાત કહી સભળાવ્યો પણ તેથી તેઓને વિશ્વાસ અને ભરૂસો પેડો નહિ રાણાએ તેઓને કહ્યુ “ તમો સહુ મારા વૃત્તાતનો અવિશ્વાસ કરોછો ખરા, પણ આજ રાત્રીએ આ મહેલના તે ઓરડામા રહી તમો સહુ જુઓ દેવી ફરી આવી કહે છે કે નહી ” તેઓ સહુ સમત થયા રાત્રીમા તેઓ સહુ તે ઓરડામા ગયા તે વિશ્રામભુવનમા તેઓએ તે દૃશ્ય જોયુ, દેવી ફરી આવી પહોચી અને બોલી, પ્રતિદિન હજારો મ્લેચ્છો મરી રણાગણમા પડે

છે. પણ તેથી મારું શું થાય ! હમ્મેશ એક એક રાજકુમારને રાજસિંહાસને બેસારો, એવી રીતે બાર રાજકુમારને સિંહાસને બેસારો. તેઓ રણસ્થળે લડી પ્રાણ ત્યાગ કરે તોજ હું ચિતોડમા રહીશ દેવી એમ કહી ચાલી ગઈ ચિતોડના સરદાર સામંત વિગેરે ઘોર વિસ્મયમાં આવી પડયા.

દેવીનો આદેશ કઠોર અને મુશ્કેલ હતો તો પણ તે પાળવા રજપુતો ઉત્સાહીન અને રાજી થયા તેઓ જીવતા છતાં દુરાચાર યવનો ચિતોડમાં પેસી તેઓના ધન લુટી જાય, તેઓના જીવનની જીવન સ્વરૂપિણી મહીલાનું અમુલ્ય સતીત્વ હરણ કરે, તે વાત તેઓના મનમાં અસહ્ય હોઇ સાલતી હતી. ટુંકામાં ભગવતીનો આદેશ પાળવા તેઓએ એકલીંગ મહાદેવના શપથ લીધા. અને તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાં સુધી તેઓના દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી તેઓ યવનોને ચિતોડમા પેસવા દેશે નહિ હવે ભગવતીનો આદેશ પાળવામાં બાર પુત્રમાથી પહેલા કયા પુત્રે સિંહાસને બેસી, રણાંગણમા જવું તેના માટે તે સંઘળામા મોટું આંદોલન થયું અરિસિંહ સૌથી મોટો હતો, પોતાની અગ્રજન્મતાનો હેતુ દેખાડી દેવીના આદેશના અનુસારે તે રાજ સિંહાસને બેઠો ત્રણ દીવસ તેણે રાજ સમાન રૂડી રીતે ભોગવ્યું. ચોથા દીવસ રણસંગ્રામમાં યવનો સામે પુષ્કળ વીરપણું બતાવી, તે આ મરધામનો ત્યાગ કરી અમર ધામે ગયો. ત્યાર પછી નાનો અજયસિંહ મોટા અરિસિંહના ચરિતનું અનુકરણ કરવાને તૈયાર થયો. બીજા પુત્રો કરતા, રાણાનો સ્નેહ તે પુત્ર ઉપર અધિક હતો. એટલે રાણાએ તેમ કરવા તેને અગ્રેસર થવા દીધો નહી. અજયસિંહે દેવીનો આદેશ પાળવા અત્યંત આગ્રહ બતાવ્યો પણ રાણાએ તેને સારી રીતે વારી અટકાવ્યો. અજયસિંહે રાણાના અટકાવની ઉપેક્ષા કરી દેવીનો આદેશ પાળવા અતિશય આગ્રહ બતાવ્યે. રાણાએ દેવીના આદેશ પ્રમાણે વિધાન કરી સંગ્રામમાં જવાની અજયસિંહને સંમતી આપી એ પ્રમાણે અગીયાર કુમારો દેવીના આદેશના અનુસારે રણાંગણમાં પડયા, હાલ રાણાનો માત્ર એક પુત્ર જીવિત હતો તે પુત્ર તેને પ્રાણ કરતાં વધારે વહાલો હતો રાણો પોતાનું જીવન આપી તેનું જીવન બચાવે તેમ હતું.

જો તે પુત્ર રણસંગ્રામમા પ્રાણ ત્યાગ કરે તો શિશોદીય કુળનું મુળ જાય તેમ હતું, વીરવર બાપ્પારાઓળના વંશજોમાંથી કોઇ જળાંજળી આપે એવું રહ્યું નહીં. ત્યારે હવે કેમ થાય ! દુદ્દતિ યવનના હુમલા થકી ચિતોડપુરીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! શિશોદીય કુળને અનંત વિનાશમાંથી કોણ બચાવે ! છેવટે યુદ્ધ ક્ષેત્ર. પોતે પ્રાણ આપવા એવો નિશ્ચય કરી તેણે સામંતોને બોલાવી કહ્યું. " હવે મારો કાળ પૂર્ણ થઈ રહ્યો છે " આ સમયે હું ચિતોડની રક્ષા માટે જીવન આપીશ "

છેવટે પોતાના હૃદયનું શોણિત આપી, ભગવતીનું ખપ્પર ભરી ચિતોડનો

ઉદ્ધાર કરવા લડાઈમાં ઉતરવાની રાણાએ ગોઠવણ કરી. આ ભયંકર ગોઠવણ પુરી ન થઇ એટલામાં એક ભયંકર વ્યાપાર સાધવાની ગોઠવણ કરવાનું આવી પડયું. તે ભયંકર વ્યાપારનું નામ "જહરવ્રત" રજપુત કુળની કામનીઓને અગ્નિ કુંડમાં નાંખી વિજયી શત્રુ કુળના હાથ થકી તેઓના સતીત્વનું રક્ષણ કરવા માટે ભયંકર "જહરવ્રત"નો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો. શત્રુના હુમલામાંથી સ્વદેશને રક્ષવાને અને સ્વાતંત્ર રાખવાને રજપુતો પાસે કોઈ બીજો ઉપાય ન હોય ત્યારે, તે ભયંકર કાળમાં, રજપુતો, તે ભયાવર જહરવ્રતનું ઉદ્યાપન કરતા હતા. આજ ચિતોડનો તે ભયંકર કાળ આવી પહોંચ્યો. હાલ ચિતોડના રક્ષણ માટે કાંઇ ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે કે હવે તે ભયંકર જહરવ્રતનું ઉદ્યાપન ખરેખરૂં પ્રયોજનીય હતું રાજપુરીના જનાનખાનાના મહેલમાં અક ભૂમિ ગર્ભમાં સુરંગ હતી તે સુરંગમાં દિવસના સમયે ઘોર અંધકાર રહેતું એ સુરંગમાં મોટાં સાગનાં લાકડાં નાંખી અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો, જોતા જોતામાં છુટા કેશવાળી રજપુત સ્ત્રીઓ હૃદયવિદારક શોક સંગીત ગાતી ગાતી તે ભયંકર સુરંગ તરફ અગ્રેસર થઇ ચિતોડના વીરરજપુતો, મુખમાં આંગળી ઘાલી મુંગા થઇ તે ભયંકર દ્રુશ્ય જોતા હતા. અનંત કાળના માટે તેઓના પાસેથી વિદાયગિરિ લઈ તેઓની સંમુખે, રજપુત સ્ત્રીઓ પાવન પાવકમાં પડવા ચાલી, તોપણ રજપુત વીરોની આંખમાં આંસુનું એક બિંદુ નહોતું પડયું, આજ તેઓના નયન સુકાં અને કોરાં હતાં, આજ તેઓના નયનો ધગેલ તાંબા જેવાં લાલચોળ હતાં જેઓના હૃદય એક દિવસ પ્રેમસુધાના ઝરા સ્વરૂપે હતાં. આજ તે હૃદયો, સુકા મરૂ સ્મશાનમાં ૧ણિન્ત નાશ થયાં હતા. દેખતાં દેખતાં તે સ્ત્રીઓ સુરંગદ્વારે આવી તેઓના સંમુખે પગથીઆની પંક્તિ હતી તે ઉપરથી ધીરે ધીરે તેઓ ઉતરી. એટલામાં ઉપરના ભાગમાં થઇને સુરંગનું લોહકપાટ બંધ થયું. અસંખ્ય હતભાગિની રજપુત સ્ત્રીઓનો કરૂણ સ્વર એક દમ લીન થઈ ગયો, પછી કાંઈ સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, હાય ! સઘળું ઉડી ગયું રૂપ, યૌવન, લાવણ્ય, ગૌરવ વીગેરે સઘળું સર્વસંહારક પાવકમાં ભસ્મીભૂત થઇ ગયું !

એ ભયકારક લોમહરશક જહરવ્રતનું ઉદ્યાપન થઈ ચુકયું. ખુદ રણાંગણમાં ઉતરી લડી જીવન આપવા રાણો તૈયારી કરવા લાગ્યો પણ તેનાં પ્રિયતમ પુત્ર અજયસિંહે તેને તેમ કરવા બાધા આપી. તેણે પિતાને રણાંગણમાં ઉતરવા દીધો નહિ, પિતા પુત્ર વચ્ચે અનેક તર્ક વિતર્ક વાગ્વિતંડા થઈ પણ છેવટે રાણો તેમાં જયી થયો, અજયસિંહને પિતાનો હુકમ પાળવા ફરજ પડી, તે ચિતોડ છોડી ચાલ્યો ગયો. કેટલાક સૈનિકો સાથે લઇ શત્રુની છાવણી વીંધી તે આહતવિના, કેલવાર પ્રદેશમાં જઇ પહોંચ્યો. હવે રાણાની ભાવના રહી નહિ. પિતૃ લોકને પિંડદાન કરવા ઉપયુક્ત પાત્ર જીવતો રહ્યો. બાપ્પારાઓળનો વંશ અનંત વિના

શ્રમાથી સ્વસ્થ પામ્યો. હવે પતાણો, નિશ્ચિંત અને નિશંક થઇ રણસ્થળે પ્રાણ છોડવા ઉત્સાહિત થયો. પ્રચંડ શબ્દે રણતુર્ય વગડાવી, તેણે પોતાના સરદારોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. આજ તે બધા સરદારો ઉન્મત થયા, તેઓએ પોતાના દેહ ઊપર આસ્થા કે મમતા નાખી નહિ.

દુર્ગદ્વાર ઉઘાડી, પોતાના અધિપતિ સાથે તેઓ મોટા સિંહનાદે સામના ચાલ્યા. અસંખ્ય યવનો તે રજપુતની ભયંકર તરવારોથી તૃણવત્ કપાઇ ગયા. બધણુ વૃથા ગયું. મહાસાગર સરખી યવન સેનામાં થોડી સંખ્યાવાળા રજપુતો બુદબુદીયાની જેમ વિલીન થયા. ચિતોડપુરી આજ જીવ વિનાની થઈ. આજ ચિતોડપુરી બિભત્સ સ્મશાનમાં પરિણામ પામી, તેની ચારે તરફ અસંખ્ય શબ દેહ જોવામાં આવ્યા. આજ તેના બધા સ્થાન માંસ શોણિતના કાદવથી કલંકિત થયા, એ હૃદયસ્તંભન સ્મશાનનો ભયંકર દેખાવ સોગણો વધારી, યવન સૈનિકો, પિશાચના ટોળાની જેમ તે સ્થળે ચાલવા લાગ્યા. પિશાચમતિ અલાઉદીને તે જીવન શુન્ય ચિતોડ સ્મશાનનો કબજો કર્યો. ચિતોડનો કબજો કરી, તે પોતાની જીવનતોષિણી પદ્મિનીનો અહીં તહીં શોધ કરવા લાગ્યો. અરે મૂર્ખ, હજી પણ ભ્રમ! દુરાચારી હજી પણ પદ્મિનીની લાલચ છોડી શક્યો નહિ! પદ્મિની ક્યાં? લક્ષ્મણના ચિત્તને મોહ કરનારી માનસરોવરની પ્રફુલ કમલિની, સતી શિરોમણિ પદ્મિની ક્યાં! નૃશંસ, પાપીના, નારકી પિશાચના, પીડનથી, તે સતી શિરોમણિ સુરસુંદરી આજ જગતનો પરિત્યાગ કરી, ચિતોડને સ્મશાનમાં પરિણામ પમાડી આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી અનન્તધામમાં પહોંચી ગઇ. જે સુરંગમાં તે રજપુત સ્ત્રીઓ બળી મુઇ છે તે સુરંગ* હાલમાં જોવામાં આવે છે અને તેમાં હાલ પણ ધુમાડા નીકળતા જોવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં એ પ્રમાણે અમરાવતી તુલ્ય ચિતોડપુરી અલાઉદીનના બીભત્સ પ્રહારે, ઉદ્ધ્વસ્ત દશાને પામી. તેણે ચિતોડપુરીનો કબજો કર્યો. જાલોર પતીય માલદેવ નામના એક સરદારના હાથમાં તે પુરીનો શાસન ભાર તેણે સોંપ્યો. અલાઉદીન એ તેજસ્વી અને અહમદ બાદશાહ હતે. અભીષ્ટસિદ્ધિના અત્યર્થ ઉપાય કપટ છે તે વાત પોતે સારી રીતે જાણતા હતા. તે ઉપાય કરવામાં પોતે અત્યંત ચતુર હતા એથી કરીને તે જય મેળવવાના ઘણા ભાગે સફળ મનોરથ વાળો થાતો હતો. એ વિષયમાં તે પૂરૂં વિદેશી રાજનીતિ જાણતો હતો. તેના નહિતાના રાજ સિંહાસન ઉપર બેઠા પછી અલાઉદીન સીકંદરની પદવી ધારીને સેકંડ...

* હાલમાં ટોડ સાહેબે એ સુરંગમાં પેસવા ઉદ્યોગ કર્યો હતો, પણ ... સુરંગના ગર્ભના બાષ્પ અને સાપના ભયના કારણથી ... ઈચ્છા છોડી દીધી હતી.

એ નામે કહેવાતો હતો તે ઉપાધિ તેણે પોતાના ચલની નાણામા લખાવી દાખલ કરી તેના કઠોર હસ્તના ભયકર પ્રહારે રાજસ્થાનના ઘણા પ્રદેશો શોચનીય અવસ્થામા વિધ્વસ્ત કર્યા મહર્ગર્વિત અણુહીલનાડ, પ્રાચીન ધારાનગર પ્રખ્યાત અવતી, નામાકિત સુદર સમૃદ્ધદેવગઢ વિગેરે જે સઘળા, ગૌરવાન્વિતપુરમા એક કાળે પ્રસિદ્ધ સોલકી, પરમાર, પુરીહાર, તક્ષક વશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તે સઘળા પ્રદેશ હીદુ વિદ્વેષી અલાઉદીને વિધ્વસ્ત કર્યા, જે અગ્નિકુળમા ઉત્પન્ન થયેલ રાજાઓના ભૃગુટી પાસે એકવાર સઘળા ભારતવર્ષનુ અદૃષ્ટચક્ર નિયમિત હતુ આજ તે રાજાઓ, મુસલમાનોના અત્યાચારના પ્રભાવે પોતાના વશની સાથી નાશ પામ્યા, આજે તેઓના વિપુલ વશનુ એક સામાન્ય નિદર્શન પણ જોવામા આવતુ નથી ભટ્ટિવશના, ખીચીવશના અને હાગ્વશના રાજાઓના લીલાસ્થળ જેસળમીર ગણોત અને બુદીને અ લાઉદીને શોચનીય અવસ્થાને પમાડયા પણ કાળના અવશ્ય ભાવી પ્રભાવના આધારે તે અધપતિત શહેરો ખછા મસ્તક ઉઠાવી સમૃદ્ધ થયા છે, જે સમયે અલાઉદીને મેવાડમા પ્રવેશ કર્યો તે સમયે મારવાડના રાઠોડ રજપુતો અને અબરના કુસાવહ રજપુતો ભારતવર્ષના ઇતિવૃતમા થોડી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકયા છે

તે સમયે રાઠોડ રજપુતો પુરીહાર વશીય રાજાના તાબામા સામત રાજ રૂપે રહેતા હતા એ પરતત્રતાવાળા જીવનમાથી તેઓ ધીમે ધીમે પોતાનુ માથુ ઉચુ કરતા હતા પણ કુશાવહકુળ ઘોરહીન દુર્દશામા આવી ગયુ હતુ તેઓની દુર્દશા જોઇ આદિમ અસભ્યમીન જાતી વારવાર તેઓ ઉપર હલ્લો કરી પીડા કરતી હતી તે હલ્લાનો પ્રતિરોધ કુશાવહ રજપુતો કરી શકતા નહોતા વિજયોત્સવે મત્ત થઇ અલાઉદીન થોડા રોજ ચીતોડમા રહ્યો તે રહેવાના સમયમા ચિતોડની શોભનીય હવેલીઓ, રમ્ય દેવ મદીરો, સુદર મહેલો, ચૈત્ય વિગેરે તે સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી યવનના હાથથી ચુર્ણ વિચુર્ણ થઇ ગયા પણ એક માત્ર આલોક સામાન્યા પદ્મિનીનો નીવાસ મહેલ, તેના સર્વ સહારક હાથના ભયકર પ્રહારથી બચ્યો પોતાની ચિત્ત વિનોદીનીની યાદગીરીની નીશાનીની નાઉ તે નિવાસ મહેલ, અલાઉદીને તોડયો નહી

તે ભયકર યવન વિપ્લવમા શિશોદીયા કુળમા પિડદાન કરવા માટે એક માત્ર અજયસિહ જીવિત હતો આગાઉ વર્ણિત થયુ છે જે અજયસિહ કેલવાગ જનપદમા જઇ રહ્યો હતો મેવાડના પશ્ચિમ પાર્શ્વે વિશાળ આરાવલી પર્વતની તળેટીના પ્રદેશમા શેરેનલ નામનો એક અતિ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે તેનાજ શિર્ષ સ્થાને કેલવાગ સ્થાપિત તે દુર્ગના પર્વતવાળા પ્રદેશમા રહી રાણો અજયસિહ, પોતાના પિતૃરાજ્યના ઊદ્ધાર માટે પ્રતીક્ષા કરતો હતો, જે ચિતોડ તેના પૂર્વપુરૂષનુ લીલા

સ્થળ હતું તે ચિતોડ આજ એક સાધારણ સામંત સરદારના હાથમાં અ-પીત હતું. આજ તે ચિતોડ માટે તે સંપૂર્ણ અપરિચિત્—એ પ્રમાણે જુદી જુદી યંત્રણામય ચિંતાથી પીડીત થઈ તે એક મુહુર્તના માટે પણ નિરૂત્સાહ થયો નહિ. અમણા સાહસ અને આગ્રહથી ઉત્તેજીત થઈ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરવા તે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. રાણા લક્ષ્મણસિંહે માનવલીલા સંવરણ કર્યા અગાઉ તેને કહ્યું હતું જે અજયસિંહના મૃત્યુ પછી તેના અગ્રજ અરિસિંહના પુત્ર ગાદીએ બેસશે. એ વાત અજયસિંહ ભુલી ગયો નહોતો. શયનમાં, સ્વપ્નમાં, કઠોર મનો વેદનામાં, વ્યવહારીક કામમાં તે અરીસિંહના પુત્રના વિષયનું ચિંતન કરતો હતો, પણ તેનું કાંઈ પણ સંધાન મળતું નહોતું. પોતાના પુત્ર બીલકુલ અકર્મણ્ય નીવડયા હતા. પોતે પણ વૃદ્ધાવસ્થાની સીમમાં પગલું મુકયું હતું. એ રીતની અવસ્થામાં, તેના પિતાનો ભવિષ્યનો ઉપદેશ ફળવાન નીવડશે તે સ્પષ્ટ સમજતો હતો. તે ભાવિઉપદેશ પૂર્ણ કરવા માટે પેદા થયો તેનું નામ હમીર, તે હમિરજ, ચિતોડની સ્વાધીનતાનો અને શીશોદીય કુળના નષ્ટ ગૌરવનો ફરી ઉદ્ધાર કરવાવાળો. તેના જન્મના વિષયમાં, અને બાળક જીવન સંબંધના વિષયમાં, મેવાડના ભટ્ટ લોકોના કાવ્યમાં અતિ વિસ્તૃત વિવરણ જોવામાં આવે છે.

રાણાનો પ્રથમ પુત્ર, અરિસિંહ, તરૂણાવયના કેટલાક સરદાર સાથે અંદરા નામના અરણ્યમાં એકવાર શીકાર કરવા ગયો. ત્યાં એક ડુકરની ઉપર નીશાન બાંધી તેના ઉપર તેણે બાણ ફેંકયું, પણ તેમાં તેનું નિશાન વિફલ ગયું. વરાહ પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયો, તે અરણ્યના એક મકાઈના ખેતરમાં વરાહ પેસી ગયો. અરીસિંહ તેનું અનુસરણ કરતો, તે ક્ષેત્રમાં પેઠો, તે ક્ષેત્રમાં ઉંચાં માંચડા ઉપર એક સ્ત્રી તેના જોવામાં આવી, અરિસિંહને જોઈ તે સ્ત્રી માંચડા ઉપરથી ઉતરી અને તેની પાસે આવી નમ્ર વચને બોલી. "આપે હવે પરિશ્રમ લેવો નહિં" હું વરાહને હાથ લાવી આપુછું.

તે ખેતરમાં મકાઇના છોડો સાત આઠ હાથ ઉંચા હતા, રજપુત બાળાએ તેમાંથી એક મકાઇનો છોડ ઉત્પાટીત કર્યો. તેનો અગ્રભાગ તેણે ભાલાની અણી જેવો તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ કર્યો. તે સાધનથી તેણે વરાહને પાડી દીધો. તેને રાજકુમારની પાસે લાવી, રજપુત બાળા પોતાના કામ માટે ચાલી ગઈ. વીર્યવાળા રજપુત સ્ત્રીઓની અપૂર્વ વીર્યતા અને પરાક્રમના વિવરણ, તેઓના કાને આવ્યાં હતાં ખરાં પણ એવી રીતનો અદભૂત વ્યાપાર તેઓને દ્રષ્ટિગોચર થયો નહોતો. રાજકુમાર અજયસિંહ, અને તેના સોબતીઓ અધિક વિસ્મય પામ્યા. અને તે વીર્યવાની બાળાની પ્રસંશા કરતા કરતા તેઓ પાસેની એક નદીના કીનારા ઉપર આવ્યા. ત્યાં તેઓ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યા અને ખાનપાનનીતૈયારી કરવા લાગ્યા. ક્રમે ખાનપાનના પદાર્થો તૈયાર થઇ ગયા. સઘળા ભોજનપાન કરવા બેઠા, ત્યાં

તેઓ તે બાલિકાના પરાક્રમની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. તે સમયે તે મકાઇના ક્ષેત્રમાંથી એક માટીનું ઢેફું રાજકુમારના ઘોડાને પ્રચંડ વેગથી વાગ્યું. તે ઢેફું વાગતાં ઘોડો પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. વિસ્મય સાથે તેઓએ તે ક્ષેત્ર તરફ દ્રિષ્ટ કરી ત્યાં તેઓએ જોયું તો તેજ બાલિકા માંચડા ઉપર ઉભી રહી માટીના ઢેફાં મારી પંખીઓને ઊડાડે છે. તેઓને ખાત્રી થઇ જે તે બાળાએ ફેંકેલ ઢેફું ઘોડાના પગમાં વાગ્યું અને તેથી તેનો પગ ભાંગ્યો. તે બાળાએ પોતાની તકસીર જાણી અને તે પોતાના દોષની માફી માગવા રાજકુમાર પાસે આવી. તેની નિર્ભીકતા, સત્યતા અને શીળતાને જોઇ, તે સઘળા અતિશય ચમત્કૃત થયા. સામાન્ય કૃષકની તે વિશું એવા ગુણોથી અલંકૃત હોય ! તે સ્ત્રીએ તેની તકસીર કબુલ રાજ તિલકવંટ તે ખેડુત પુત્રીના સંબંધે રાજપુત્રના હૃદયમાં વિષમ સંદેહ તથી. પારકાંગ્યો.

મૃગયા વ્યાપારની સમાપ્તિ કરી, અરિસિંહ, પોતાના સોબતીઓ સાથે પોતાના ઘેર આવ્યો. રસ્તામાં ફરીથી તે બાળા તેઓની નજરે પડી તે સમયે, તે કૃષક પુત્રી, માથે દુધનું વાસણ લઇ બે હાથે ભેંશના બે બચ્ચાંને હાંકી ચાલતી હતી. અરિસિંહનો એક સોબતી, તે કૃષક પુત્રીના માથેનું દુધનું વાસણ જમીન ઉપર પાડવા તેની સામે ચાલ્યો. તરૂણીના જાણવામાં તે આવ્યું, રાજસોબતીને પોતાની પાસે આવતો જોઈ તેણે ભેંસના બચ્ચાને તેના ઘોડાના પગમાં આવી પડે તેમ ધકેલ્યું. તેથી તે રાજસોબતી ઘોડા સાથે પૃથ્વી ઉપર પડયો. અનુસંધાનદ્વારા રાજપુત્રને માલુમ પડયું જે *ચંદ્રાના કુળના એક દીના રજપુતને ઘેર તે છોકરીનો જન્મ છે. રજપુતની દુહીતા સાથે શું રજપુતનો વીવાહ ન થાય! બીજા દીવસે તે પોતાના સોબતીઓ સાથે તે પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાં તેઓ તે તરૂણીના પીતાને મળ્યા. રાજકુમારનો અભીપ્રાય તેઓએ તેને જાહેર કર્યો, તરૂણીનો પિતા, તે રજપુતેઃ સાથે રાજભુવનમાં આવ્યો. રાજકુમારે તેની કન્યાનું પાણીગ્રહણ કરવાનું તેને કહ્યું. તે રજપુતે રાજપુત્રના પ્રસ્તાવ ઉપર અસંમતિ આપી. પોતાની આશા પૂર્ણ ન થવાથી, અરીસિંહ ખિન્ન વદનવાળો થયો, પણ ભવિતવ્યતાના ગુઢ લેખનું કોઈ ખંડન કરી શકે તેમ નથી, તે રજપુત વૃદ્ધે ઘેર આવી સઘળી હકીકત પોતાની પત્નીને કહી સંભળાવી. તેની પત્ની વિશેષ અક્કલવાળી હતી. સ્વામીનું અજ્ઞાનોચિત કાર્ય જોઈ તેને અત્યંત ઠપકો આપવા લાગી ને વળી થયેલી કસુરની માફી માગવા તેણે પોતાના પતિને કહ્યું. પત્નીના ઠપકાથી વૃદ્ધ રજપુતને જ્ઞાનનો ઉદય થયો, તે રાજકુમારને મળ્યો, અને પોતાની પુત્રીને તેના કરમાં આપવા સંમત થયો.

---

* તે ચોહાણ કુળની એક શાખા છે.

થોડા સમયમા રાજકુમાર અરિસિંહ, તે હમિર રજપુતની કન્યા સાથે મંગળ મય વિવાહ સૂત્ર બંધાઈ ગયો તે બે સ્ત્રી પુરૂષના શુભ સંયોગનુ ફળ હમિર ચિતોડનગર બીજીવાર વિજયથી જે સમયે ઉદિત થયુ તે સમયે રાજકુમાર હમિરની ઉમ્મર બાર વર્ષની હતી, અને તે અવસ્થામા તેને છોડી જાવુ પડેતુ તથા તે શાંતિમય તૃપ્તિ જીવનમા સમય ગાળી તે મામાને ઘેર રહેતો હતો, પણ તેણે અધિકકાળ તે શાંતિ ભોગવી નહિ, તેની સન્મુખે કઠોર કાર્ય રહેલ હતુ, ભયંકર તલવાર હાથમા લઈ થોડા સમયમા તે શિશોદીય વંશના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો પુનરૂદ્ધાર કરવા તૈયાર થયો

દીલ્લીની યવન સેનાના પ્રચંડ પદાઘાતથી, તે સમયે મા, તેના કંપિત થાતી હતી તે સમયે વિજયોન્મત્ત તાતાર સૈનિકોનો બર્બર વિઉપદેશ ચિતોડના પીલવાની રેખ ઉપર સબળતામા અ યો આજ ઉન્માદ તાનો વૈજયંત ધાગ અધિકૃત થયુ અર્ધ લક્ષ્મી પાપાત્મા યવનો થી સ્પર્શ થઈ આવી આફતમાથી ચિતોડપુરીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! સ્વદેશ નમિના મા ન નવી દીક્ષિત થઈ, પીડિત નિરાધીન અને પદદલિત, અર્ધ લક્ષ્મીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! એક માત્ર અજયસિંહ ! તે એવી કીર્તિ સ્થાપ , તેની પદવી સા યની સામગ્રી બીલકુલ નહોતી વળી તેની ચારે બાજુએ વિપદ, એક બાજુએ જે દુરંત યવનોના કારાગારથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર પ્રયોજનીય હતો તેમ બીજી બાજુએ પર્વતના ભીલ લોકોના અત્યાચાર અટકાવવાનુ તેનુ અનિવાર્ય કર્તવ્ય હતુ. પહેલા કોનો પ્રબંધ કરવો ભીલ સરદારોમા મુંજ નામનો એક પ્રચંડ વીર હતો, તે અજયસિંહનો કટ્ટર શત્રુ હતો એક સમયે તેણે ગણ્યાની સાથે કાનાવ ઉપર હુમલો કર્યો હતો તેમા નાસો, તેની સાથે યુદ્ધમા યુવાન લીધો તે હ હ મુંજના ભાલાએ તેના માથા ઉપર ભાલાનો પ્રહાર કર્યો હતો ના પુત્ર હતા મોટાનુ નામ અજીમસિંહ અને નાનાનુ નામ સુજનસિંહ તેઓએ સમયે, મોટાની ઉમ્મર પંદર વર્ષની અને નાનાની ઉમ્મર ચૌદ વર્ષની હતી. તરૂણવયનાજ રજપુતોના વીર ચરિત્રના ઉદાહરણો જોવામા આવે છે, પણ અજયસિંહના દુર્ભાગ્યથી તેઓ તે ભયંકર સંકટ કાળમા તેના અલ્પ ઉપકાર થઈ પડ્યા હતા તે વિપદકાળમા ચિતોડની જે અધઃપતિત અવસ્થામા, આફતમા આવી પડેલા અજયસિંહે અનેક અનુસંધાન કરી હમિરને તેના મામાને ઘેરથી આણ્યો સર્વ વંશનો રજપુત બાળક સમર સમરનુ નામ છોડી સ્વદેશના ઉદ્ધારના કાર્ય સેવવા ઉત્તેજીત પડ્યો પહેલા અજયસિંહે પોતાના પ્રચંડ વેરી ભીલ સરદાર મુંજની સામે લડાઈ કરવા મોકલ્યો બાળક હમિર ઉપયુક્ત અસ્ત્ર શસ્ત્રથી સજ્જીત થઈ અવશ્ય શત્રુનાશન માટે અગ્રેસર થયો વિજય થવી વખતે તે પોતાના માતુળ

ચરણનો સ્પર્શ કરી બોલ્યો. "જો મુંજનું મસ્તક છેદન કરી શકીશ તોજ દેશમાં ફરી આવીશ. નહિ તો દેશમાં આવીશજ નહિ. ત્યારપછી થોડા સમયમાં સંઘળાના જોવામાં આવ્યું જે વીર બાળક હમિર મુંજનું છેદેલ મસ્તક પલાણ ઉપર નાંખી કેલવારના માર્ગમાં પેસે છે ધીર ભાવે, અને નમ્રભાવે હમિરે પોતાના જયનું ચિન્હ મુંજનું મસ્તક કાકાના ચરણ પાસે મુકી કહ્યું. " બાપ ! આ આપના શત્રુનું મસ્તક ઓળખી લ્યો." અજયસિંહ અતિશય આનંદિત થયો. તે સમયે રાણા લક્ષ્મણસિંહની ભવિષ્યવાણી તેને યાદ આવી. તે સમજ્યો જે વિધાતાએ હમિરના ભાગ્યમાં રાજ્ય પ્રાપ્તિ લખી છે. પ્રીતિ પ્રફુલ્લ હૃદયે તેણે વિજયી ભત્રીજાને ચુંબન કર્યું અને તે વિજીત શત્રુનાં મસ્તકથી નીકળતું લોહી લઈ તેના લલાટમાં તેણે તેનાથી રાજ તિલક કર્યું. અજયસિંહના પુત્રોએ જાણ્યું જે તેઓના અદૃષ્ટમાં રાજ્યપ્રાપ્તિ નથી. પારકાના રૂડા ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી તેઓને જીવીકા ચલાવવાની છે.

એવી વિષમ ચિંતાના વિષદંશને વડે જર્જરીભૂત થઈ મોટા પુત્ર અજીતસિંહે કેલવારામાં દેહ છોડયો, સુજનસિંહ પ્રદેશ છોડી ચાલ્યો ગયો. મનોદુઃખથી અત્યંત ગ્લાનિ પામેલ, સૂજનસિંહે દક્ષિણાવર્તમાં જઇ પોતાનું વંશ વૃક્ષરોપ્યું. તે વંશમાં એક કાળે એક મહાવીર પેદા થયો. જેના પ્રચંડ પ્રભાવે સઘળું ભારત વર્ષ ઝળહળીત થઇ ગયું. તે મહાવીર મહારાષ્ટ્ર કુળતિલક યવન દર્પહારક શીવાજી * હતા.

સંવત ૧૩૫૭ (ઈ. સ. ૧૩૦૧) માં વીરનર હમિર, મેવાડ રાજ્યે. અભિષિક્ત થયો પણ તેનું રાજ્ય ધન વીગેરે દુશ્મનના કબજામાં હતું. જે દિવસે તેના કાકા અજયસિંહે, તેના લલાટમાં રાજ્યતિલક કર્યું તે દિવસથી તે ચોસઠ વર્ષના તે પોમાં વીરનર હમિર મેવાડના પ્રનષ્ટ ગૌરવનો ઉદ્ધાર કરવા શક્તિવાળો થયો. મળ્યા.સ્થાનમાં ટીકાડોર નામનું વીરાનુષ્ઠાન પ્રચલિત છે. એ પ્રથા અતિ પ્રાચીન રજપુતેથી ચાલી આવે છે. જ્યારે રજપુત પિતૃરાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થાય ત્યારે વાનચ સામંત સાથે નિકટના કે દૂરના કોઇ શત્રુના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરે, ત્યાં શાંતિનો ભંગ કરી તેઓ ચાલ્યા આવે. હમિર જ્યારે પિતૃ રાજ્ય ઉપર આવ્યો ત્યારે તે પ્રથાને અનુસરી, પિતૃવૈરી બલેચાના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવા ગયો, ત્યાં તેણે તેના વૈરીનો પરોલીઉ નામનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. એ પ્રસિદ્ધ ટીકાડોર નામના પ્રસિદ્ધ વીરાનુષ્ઠાનમાં તેણે જે પ્રચંડ વીરતા બતાવી છે. તેથી તેના ભવિષ્ય વીરચરિતનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પ્રતિભાત થાય છે.

* મેવાડના ભટ્ટ ગ્રંથમાં શિવાજીનું વંશ વિવરણ સવિસ્તર આપેલ છે. પ્રયોજનાનુસારે તેનો ટુંકસાર અહીં આપવો યોગ્ય છે, અજયસિંહ, સુજનસિંહ, દિલીપજી, શીવજી, ભૈરવજી, દેવરાજ, ઉગ્રસેન, માહુલજી, ખેલજી, જનકજી, મત્યજી, શંભુજી, શિવજી, (શિવાજી મહારાષ્ટ્ર કુળનો સ્થાપના કર્તા) રામરાજા, ત્યારપછી પેશવાના કબજામાં મહારાષ્ટ્ર સિંહાસન આવ્યું.

ભટ્ટ ગ્રંથોમાં લખે છે, " જે દીવસ અજમલ (અજયસિંહ) પરલોકવાસી થયો, તે દીવસે, અરીસિંહના તનયે મીયાનમાંથી તલવાર કહાડી તે તલવાર તેના હાથમાં હમેશને માટે જ રહી, વાસ્તવીક છે જે હમિરના હાથમાંથી, તેના કાયમના શત્રુના વિરૂદ્ધ જતાં, તલવાર મયાન કરવાનો સમય મળી શકયો નહોતો દીલ્હીશ્વરના સેના દલ સાથે માલદેવ ચિતોડનગરે રહેવા લાગ્યો, વીરવર હમીરની પાસે મુઠીભર દલ હતું એ ન્યુન દલ લઈ તે શી રીતે દીલ્હીશ્વરની સાથે લડવા ખુનઆના ઉતરી શકે? એવી અવસ્થામાં તેણે જે માર્ગ લીધો તેથી તેનું અભીષ્ટ શી રીતે સિદ્ધ થયું તેણે શત્રુઓના માટે ખાઈઓ રાખી અને તેથી લોકોનો નાશ થવા લાગ્યો ત્યાર પછી ચાર તરફ એવી ઘોષણાનો તેણે પ્રચાર કર્યો જે "જેઓ મહારાજ હમિરનું પ્રભુત્વ સ્વીકારે છે તેઓ પોતપોતાનું વાસસ્થાન છોડી પરિવાર સાથે મેવાડના પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રાંતમાં રહેલ ગિરિકંદરમાં જઈ આશ્રય ગ્રહણ કરે નહિતો તેઓ દેશ શત્રુમાં ગણાશે અને તેઓના ઉપર સંકટ આવી પડશે

એ ઘોષણા પ્રચારિત થઈ કે તુરત, લોકના ટોળા, પોતાના નિવાસ સ્થલ છોડી દઈને આરાવલીની પર્વતમાળાની અંદર રહેવા ગયા દેશરિપુ યવનોના ઉપર બને તેટલો અત્યાચાર કરવામાં હમિરે કાંઈ પણ કસર રાખી નહી મેવાડના પ્રદેશો છેક, બીજા ગ્રહે પ્રજા નકામી રહેતા ગઈ તેથી રસ્તાઓ દુર્ગમ થઈ પડયા એ રીતની નીતીનું અવલંબન કરવાથી ક્રમેક્રમે શત્રુઓનો અધઃપાત કરવા હમિર સમર્થ થયો શત્રુઓ તે દુર્ગમ ગિરિ પ્રદેશના તેનું અનુસંધાન કરી શકતા નહિ ક્રમેક્રમે તેઓના સૈન્યદલનો નાશ થવા લાગ્યો હમિરના એવા આચરણથી મેવાડની નીચેની ભૂમિ ક્રમેક્રમે ઉજડ થઇ ગઇ, જે સારાં ખેતરો, લીલામઘોલની લહરી લીધા ના હાસ્ય કરતા હતા તે સઘળા જંગલી ઘાસ અને તૃણથી ઢંકાઈ ગયા, હાટ બજાર વિગેરે ઉત્સાહરહીત નિર્જન થયા એવી રીતની સમયોચિત બુદ્ધિનું અવલંબન કરવાના વીરવર હમિર અખિલ બુદ્ધિશાલીનું કાન કરેલ છે એ રીતની નીતિ ગિલ્હોટ કૂળની ચિરંતન હતી. કસ્બીસ્તનના દલના સમયના ત્યારે બાગન વર્ષે, દુર્ધર્ષ ગજનવી નદનદની મ ર ડ પીડાથી કંપીત થયું તે સમયથી તે ફેરીશતન. સુલતાનના ... દીલ્હીશ્વર નદનદના સામ્રાજ્ય સુધી મેવાડના નાશ્રે એ યવનના અત્યાચારથી બચવ એવી રીતની કુટ નીતિનું અવલંબન કરેલ છે તેનુંવિવ ... નથી ન ... પડે છે

હમિર ... ના બનવા સાથે કેલવાના ઘાટ સુધી વિજન પાર્વતીય પ્રદેશના ... હતું, ... થી મોટી વસ્તીથી આબાદ થયું મેવાડના ... પ્રદેશ ... ત્યાં ... વસવાનાં ... સમયના ... આશ્રય લઈ હમિર જે પ્રદેશે આબાદ કર્યાં તેના તેની પ્રખર

બુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. અસંખ્ય પર્વત નજમાં તે પ્રદેશ તેણે સ્થાપ્યો. તે પર્વતમાળામાં મધ્યે મધ્યે બે ચાર ગીરિ સંકટ દૂર્ગમ કુટ માર્ગ હતા. એક ઊંચ શૈલકુટની તળેટીમાં કેલવારા આવેલું છે. તેજ શૈલ શીખરે, એઘટના પછી ઘણાક કાળે પ્રસિદ્ધ કમલમીર કીલ્લો બંધાયો. તે કેલવારા જોવામાં મનોહર હતું તેની ચારેતરફ વનમાળા હતી. મધ્યેમધ્યે અસંખ્ય પાણીના નેરા તથા ઝરા, પર્વત ગાત્ર તોડી બહાર પડતા હતા. તે પ્રદેશમાં સારા કંદ મુળ માલુમ પડતા હતા. કેલવારા પચીસ કોશ વીસ્તારમાં હતું. તે પૃથ્વીતળથી આઠસો હાથ અને સાગરથી બે હજાર હાથ ઉંચાઇમાં છે. એ ઉંચા ગીરીકુટમાં કેટલાક ગુપ્તકુટ માર્ગ છે. તે કુટમાર્ગથી ઊતરી, ત્યાંના અધીવાસીઓ ગુજરાતમાં અને મારવાડમાં જઇ શકતા હતા. અગુણાપાનોરના ભીલ સરદાર પાસેથી, ગીલ્હોટ રાજાઓને જે જે મદદ મળી છે તે વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ગીલ્હોટના કુળના રક્ષણ માટે તેણે પોતાના હૃદય શોણીત આપ્યા, અનાહારમાં અનિદ્રામાં, અતિ દુઃસહ પીડા ભોગવી તેણે ગીલ્હોટ કુળને સારી સહાય આપેલ છે. એ સઘળા મહોપકાર માટે મેવાડના રાજાઓ તેની સાથે કૃતજ્ઞતાના પાશથી બંધાયેલ છે. જે સંબંધ કોઇ રીતે તુટે તેમ નથી. તે મહોપકારનો ખરો બદલો કોઈ રીતે વળી શકે તેમ નથી તે મહોપકારપવિત્ર અને સ્વર્ગીય છે. જો કે આ શૈલમાળામાં વસ્તી, નિર્ભય રીતે રહી સુખ ભોગવતી હતી, પણ નિષ્ઠુર અલ્લાઊદીને, તે સઘળા પ્રદેશમાં ભમી, તેઓનો સદંતર નાશ કર્યો હતો.

જે સમયે, મેવાડ ભૂમિ એવી રીતની શોચનીય દશામાં આવી પડી તે સમયે તેના કિલ્લા. સઘળા આબાદ નગરો દુર્દાંત શત્રુકુળના કરાળગ્રાસમાં આવી ગયા. તેના શસ્યક્ષેત્ર અને શાન્તીમય આવાસભૂમિ ભયાનક શ્મશાનભુમિમાં પરિણામ પામ્યા. તે સમયે, ચિતોડ રક્ષક માળદેવના પાસેથી ક વિવાહ સંબંધ આવ્યો. આવા વિગ્રહકાળમાં માલદેવે શા અભિપ્રાયે પોતાના પ્રચંડ શત્રુ હમિર સાથે પોતાની દુહિતાને વિવાહ કરવા દરખ્વાસ્ત બતાવી તેનું કારણ કોઈ સમજી શકયું નહિ. ટુંકામાં તે દરખ્વાસ્ત સંબંધે હમિરના મંત્રિ વર્ગમાં જુદા જુદા સંદેહનો ઉદય થયો. હમિરે, મંત્રિવર્ગના નિષેધ વાકય અગ્રાહ્ય કરી, વિવાહ કરવાની સમતિ આપી. તેણે એકવાર પણ વિચારી જોયું જે આ સંઘર્ષના સમયમાં માલદેવ, કેવા ઉદ્દેશથી તેની પાસે વિવાહ સંબંધ સૂચક નાળીયેર મોકલે છે, તેણે હમિરને અપમાનિત કરવા કે વિપદમાં પાડવા આ સંબંધ કર્યો ? હમિરના સંબંધીઓ વિપતિઓમાં આવી પડશે એવી આશંકા કરવા લાગ્યા, પણ હમિરે તેઓના કહેવા ઉપર લક્ષ કર્યું નહિ. તેના સોબતીઓ તેને તે કામથી ફરી જવા બોધ આપતા ત્યારે તે તેઓની તરફ ધીરસ્વરે બોલી ઉઠયો. તમો સહુ ભવિષ્યંનો વિચાર કરી વ્યર્થ ચિંતામાંશામાટે વ્યાકુળ થાઓ છો. ઠીક ! માલદેવનો સુજે તેવો ઇસદો હોય! નારીયેલ

લેવામાં હાની શું છે. તેમાં માલદેવમાં સુઝે તેવા ખરાબ વિચાર હોય પણ હું તો નાદ્રીમેલ સ્વીકારીશ. મને તેનાથી કોઈ રીતનો ભય નથી, એ વિવાહના સુયોગથી હું, મારા પૂર્વ પિતૃ પુરૂષોના ચરણથી અંકિત થયેલ પગથીયાની પંક્તિ ઉપર વિચરણ કરવા પામીશ તેજ મારા પક્ષમાં થયેલ છે. હજારો આફતો કેમ આવી પડતી નથી તે આફતો સહન કરવા હું છાતી પાથરી બેઠો છું તેમ કરવાનું રજપુતને એકાંત કર્તવ્ય છે. જો છાતીમાં હિંમત રાખી મૂળ મંત્રને હૃદયમાં ધારણ કરી રજપુત કાર્ય ક્ષેત્રમાં ઉતરે તો વિજય લક્ષ્મી અવશ્ય તેની અંકસાયિની થાય. એક દિવસ તે કઠોર કાર્ય માટે રક્તાક્ત અને ક્ષતવિક્ષત દેહે પોતાની અવાસભૂમિ તેને છોડવી પડે પણ બીજે દીવસે તે મસ્તક ઉપર રાજ મુગટ ધારણ કરી રાજસિંહાસને બેસે. વીર હમીરની એવી દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા જોઈ કોઈ મંત્રિ તેને આ દુસાહસિક કામમાંથી પાછા વાળવા ચેષ્ટા કરી શકયા નહિ.

વર યાત્રાના સઘળા આયોજન થઇ ચુકયા. પાંચસો ઘોડા સ્વાર સાથે તરૂણ હમિર પિતૃ રાજ તરફ ચાલ્યો. વિવાહ કરવાનો તેનો માત્રમીસ હતો, પણ હૃદયમાં ચિતોડ રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો મૂળ મંત્ર તે રાખતો હતો. વરયાત્રીલોકો ક્રમે ક્રમે ચિતોડના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા, ચોહાણના પાંચ પુત્રોએ સામેથે જઈ તેઓને સહાદરે ગ્રહણ કર્યા. નગરના દરવાજાએ *તોરણ વિગેરે વિવાહ સૂચક ચિન્હ હમિર વગેરેએ જોયું નહિ. તેથી હમિરના ચિત્તમાં સંદેહ થયો. તેણે જાણ્યું તેના બંધુઓએ ભાવિ પરિણામ યથાર્થ રીતે બતાવ્યો હતો તેથી તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ. હમિરે માલદેવના પુત્રોને તેમ કરવાનું પ્રકૃત કારણ પુછયું તેના ઉતરમાં તેણે જે સાભળ્યું તેથી તેના હૃદયની પરિતૃપ્તિ થઇ નહિ. પણ તેનો પૂર્વ સંદેહ થોડો ઘણો દૂર થયો તે ક્રમે ક્રમે ચિતોડ દુર્ગનાં માર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. વીરપૂજ્ય પિતૃ પુરૂષોએ બનવાવેલી સ્તંભશ્રેણિ તેની નજરે પડી તેણે એકવાર મન દઇને જોયું જેથી હૃદયમાં કેટલાક સુખનો અને કેટલાક દુઃખનો સંચાર થયો.

એ વિષમ ચિંતામાં જોતાં જોતાં તે પોતાના પિતૃ પુરૂષના સુંદર મહેલોના અંદર પેઠો. બીજા સામંત સરદારોએ અંજલિપુટ કરી, હમિરની અભ્યર્થના કરી જોતાં જોતામાં હમિર વિવાહાગારમાં પહોંચી ગયો પણ ત્યાં તેણે વિવાહોપયોગી કાંઇ પણ આયોજન જોયું નહિ. માલદેવે તેની દુહિતાને ત્યાં લાવી, તેના કરમાં સોંપી, તેમાં વિવાહ સૂચક કોઇ રીતનું અનુષ્ઠાન થયું નહી. માત્ર વરકન્યાના વસ્ત્રોની ગાંઠ એકત્ર બાંધી હસ્તમેળાપ કરાવ્યો કુળપુરોહિતે ધિરે અને નમ્ર વચને કહ્યું "પેથર્ટ વલંબન કરો" અમને સઘળી વાસના પૂર્ણ થાશે. હમિર

* તે રજપુતોમાં વિવાહ મહોત્સવ સુચક ચિન્હ છે.

તે વાક્યનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ તેના હૃદયમાં જુદી જુદી જાતના અંદેશા પેદા થવા લાગ્યા ત્યારપછી દંપતિ વાસગૃહમા ગયા પણ હમિર બીલકુલ વિમનસ્કભાવે સમય કહાડતો હતો. તેને એવી રીતના વિમનસ્ક જોઇ નવવધુ તેના પગમા પડી અને વિનયથી કાતર સ્વરે બોલી "સ્વામીન્ ! હૃદયનાથ ! આ દાસીનો અપરાધ મનમા લાવશો નહિ, તમે શા માટે આટલા બધા વિમનસ્ક થયા છો તે હું જાણું છું. પિતાએ છાની રીતે આ દાસીને આપના કરમાં શા માટે આપી દીધી તેનું નિગુઢ કારણ છે જો આપની અનુમતિ હોય તો તે કારણ શ્રીચરણે નિવેદન કરૂં" હમિરે તે બાળિકાના મુખ તરફ દૃષ્ટિ કરી જોયું તો તેનુ મુખમંડળ સુકુમાર જે મુખમંડળ ઉપર અસાધારણજ્યોતિ ક્રીડા કરતુ હતું. તેણે આદરથી વિનયથી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે પોતાની વનિતાને જમીન ઉપરથી ઉઠાડી તેને સંપૂર્ણ અભયદાન આપી તે ગુઢ વૃત્તાંત જાહેર કરવા તેને કહ્યુ વનિતાએ ફરીથી કહેવાનુ શરૂ કર્યું, "પ્રાણેશ્વર ! વિસ્મિત થાશો નહિ ? હું વિધવા પણ તેથી આ દાસી ઉપર ઘૃણા અને તિરસ્કાર કરશો નહિ અતિશૈશવાવસ્થામા ભટ્ટી વંશીય એક રાજકુમાર સાથે આ દાસીનો વિવાહ થયો. તે સમયે મારી ઉમ્મર એટલી નાની હતી કે જે વીવાહની વાત શુ તે આ દાસીના જાણવામા નહોતી સ્વામી કેવો છે તેની પણ આ દાસીને ખબર નહોતી ત્યારે જનની પાસેથી જે સાંભળ્યું છે તે આપની પાસે જાહેર કરૂ છું. વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસ ઉપર મારો પૂર્વ સ્વામી યુદ્ધમા હણાયો તે સમયથી આ બેનશીબ દાસી વિધવા અને અનાથ હતી આજ આપને પરણી મનની પીડા મે દૂર કરી પણ મારા અદૃષ્ટમા શું છે તે કાઇ કહી શકાતુ નથી " એમ કહી રજપુત પુત્રી બોલતી બંધ થઈ. પણ સરળ બાળિકા રોવા લાગી હમિર મીઠા વાક્યથી તેની સાત્વના કરવા લાગ્યો. તેનો પ્રગાઢ પ્રેમ જોઇ હમિરે તેના આંસુ લોયા તે સમયે રજપુત લોકો વિધવા વિવાહને નિંદિત કાર્ય સમજતા હતા આજ માલદેવે ચતુરાઇ કરી તે નિંદિત કાર્યની સમજ હમિરના મનમા આવવા દીધી નહી તેજસ્વી હમીર પોતાની વનીતાના પ્રેમપૂર્ણ વદન સામું જોઇ તે અપમાન સહન કરવા લાગ્યો તે પ્રતીપ્રાણ કુમારીએ થયેલા અપમાનનો બદલો આપવા પોતાના પતિને ઉત્તેજીત કર્યો, તેણે પીતૃપુરૂષના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા પરામર્શ આપ્યો. વનીતાની સલાહ પ્રમાણે હમીરે પોતાના સસરા પાસેથી વીવાહની પહેરામણીમા જલધર નામના સરદારને માગ્યો, જલધર મહા વંશનો માણસ હતો, તે ચીતોડમા એક ચતુર કર્મચારી હતો. માલદેવ જમાઈની પ્રાર્થના અગ્રાહ્ય કરી શકયો નહી, જલધરને લઈ સ્ત્રી સાથે હમીર કૈલવાર નગરમા આવ્યો, હવે ચીતોડને મેળવવા માટે હમીર વીચાર કરવા લાગ્યો

થોડા સમય પછી, માલદેવની પુત્રીના પેટે હમિરથી એક પુત્રનો પ્રસવ થયો જેનું નામ ક્ષેત્રસિંહ રાખ્યું. એ આનંદોત્સવના સમયમાં માલદેવે પોતાના કબજાનો પાર્વત્ય પ્રદેશ હમીરને આપ્યો કુમાર ક્ષેત્રસીંહે જ્યારે બાર માસમાં પગ મુકયો

ત્યારે એક જોશીએ ગણના કરી કહ્યુ જે ચીતોડના ક્ષેત્રપાળનો આક્રોશ આ કુમાર ઉપર પડેલ છે આ સમયે તે આક્રોશ ખંડન કરવામાં નહિં આવે તો રાજપુત્રનું અમંગળ થશે હમીરની વનીતાને તે શાપના બદલે વરદાન મળ્યું. તે આ સમયે ચીતોડના જઈ પ્રાણવલ્લભની અભીષ્ટ સીદ્ધી માટે પ્રયત્ન કરવામા તેને સુયોગ જેવો થઇ પડ્યો તેણે દેવના આક્રોશ સંબંધનો એક પત્ર માલદેવ ઉપર લખ્યો તે પત્ર વાચત જ માલદેવે, પોતાની પુત્રી અને દોહીત્રને લાવવા કેલવાડાના નગરસ્ત સૈનીકો મોકલ્યા તે સૈનીકો સાથે. હમીરની સ્ત્રી, પોતાના પુત્ર સાથે પીતૃભુવનમા આવી તેણે ચીતોડમા આવી જોયું જે માલદેવ માદ્રેચીયાના મીણ દમન કરવા, અનત સરદાર સાથે તે પ્રદેશમા ગયો છે, જેથી હમીરના સૌભાગ્યનુ દ્વાર ખુલ્લું થયુ તે સમયે કુમાર ક્ષેત્રસીહની જનનીએ, જાલંધરની ફૌજ સહાયથી ચીતોડના બાકીના સામંતોને વશ કર્યાં. એ સમયે હમીર લશ્કર સાથે ચીતોડ પાસે આવી પહોંચ્યો તેને આરોર નામના સ્થળે ખબર મળ્યા, જે સઘળી ઉપયુક્ત તૈયારી થઈ ચુકી છે એટલે કોઇ પણ જાતનો વીલંબ ન કરતા તે ચીતોડના આવી પહોંચ્યો. તેની ગતીને પ્રચંડ પ્રતિરોધ મળ્યો. તે પ્રતિરોધ જો તે દુર ન કરી શકત તો તેના જીવનની હાનિ થાત—તેનો ઉદ્દેશ આકાશ પુષ્પવત નિરર્થક થાત પણ એક માત્ર અસામાન્ય અધ્યવસાયના બળે ખડ્ગ હાથમા લઈ સઘળી બાધા વિપતી તોડી પૂર્વજના આવાસમાં પેસવા પામ્યો. વીરવર હમિરે, ચિતોડનો અધીકાર કર્યો તેને વશવર્તિ થઇ રહેવામાં નગરના લોકોએ કસમ લીધા

શત્રુ દમન કરી માલદેવ ચિતોડના આવ્યો. તેનો વિજયોત્સાહ, એકદમ નિસ્તેજ અને નિરુત્સાહમા પરિણામ પામ્યો લોકોની અને સામંત સરદારોની ફરેલી ફરેલી જોઈ, માલદેવના મનમા વિષમ સંદેહ પેદા થયો તે નગરમા પેઠો કે તેને સઘળા સમાચાર મળ્યા તેની આશા વિલુપ્તપ્રાય થઇ ચિતોડના સરદાર સામંત વીગેરેને હમિરે એવી રીતથી સમ્પાદન કર્યાં હતા કે જેથી માલદેવની આશા સફળ થવાની તિલમાત્ર સંભાવના રહી નહિ ત્યારપછી તે નિરૂપાય હોઇ અલાઉદીનના ઉત્તરાધિકારી મહમદ ખીલજીની પાસે આ સઘળી હકીકત કહેવા દિલ્હી ગયો. * લક્ષ્મણસિંહની ભવિષ્યવાણી અક્ષરશઃ સત્ય થઈ અને સાચી નીવડી

* ફેરીસ્તા [illegible] મુસલમાન [illegible] 'મહમદ ખીલજી' નેનુ નિરૂપણ કર્યું [illegible] અલાઉદીન ખીલજીના પછી ખીલજી વંશ [illegible] અલાઉદીનને બીજો પુત્ર [illegible] ખીલજી [illegible] મહમદ ખીલજી [illegible] અલાઉદીન [illegible] ૧૩૧૩ [illegible] હમિરે ચિતોડ પુનરુદ્ધાર કર્યો [illegible] ૧૩૧૫ [illegible] અલાઉદીન [illegible]

આજ અરિસિંહનો પુત્ર વીરવર હમિર તે ભવિષ્યનું વચન પૂરણ કરવા ચિતોડના સિંહાસને બેઠો. ચિતોડવાસી લોકોની આનંદની સીમા રહી નહિ. દુરાચાર યવનના કરાળગ્રાસમાંથી ચિતોડપુરીને મુક્ત થયેલી જોઇ રાજ્યના સઘળા માણસો આનંદમાં મગ્ન થયાં. નગરમા ઘેર ઘેર આનંદની લહરી ઉછળી રહી. શિશોદીય રાજાના વંશધરે આજ શિશોદીય કુળના ગૌરવનો પુનરૂદ્ધાર કર્યો, વળી બાપ્પારાઓળની પ્રચંડ વિજયવૈજયંતી ચિતોડના કિલ્લા ઉપર ફરકવા લાગી. લોકો મોટા આનંદથી ચિતોડમા ભરાઇ ગયા.

એ રીતે તે મેવાડનો પ્રકૃતઉદ્ધારક હમિર છે, એમ માની લોકો તેને અભિવંદન આપવા માટે ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં, તેના સ્વાર્થના સંરક્ષણ માંટે તેના તરફથી માલદેવની વિરૂદ્ધે સઘળા લોક ઉભા થયા. હમિરે આ આવેલ સુયોગને છોડી દીધો નહિ, રાજ રક્ષણ કરવા માટે લોકસમાજ એ મુખ્યત્વે ઉપાદાન કારણ કહી શકાય છે, તે લોક સમાજ આજે હમિરના માટે પોતાના હૃદય શોણિત આપવા તૈયાર થયો. આવો રૂડો સુયોગ, હમિર જેવો બુદ્ધિવાળો માણસ ભુલી જાય ખરો? એ સમયે ખબર આવી પહોંચ્યા કે માલદેવની સલાહના અનુસારે મહમદખીલજી, પોતાના પ્રણષ્ટ અધિકારનો ઉદ્ધાર કરવા સૈન્ય સાથે ચિતોડ તરફ આવે છે. હમિર હવે વિલંબ કરી શકયો નહિ. તે પોતાના સામંતોને અને સેનાદળને લઇને યવનરાજની ગતિ રોકવા તેની સામે ચાલ્યો. મહમદે કુક્ષણમાં હમિરની સામે અસ્ત્ર લીધું હતું. જય થવો તે દુર રહ્યો, પણ તે વિક્રમશાળી રજપુત વીર હમિરના હાથે, પોતાનું સ્વાતંત્ર સુદ્ધાંત ખોઇ બેઠો. પોતાની દુર્બુદ્ધિનાવશે તે વિષમ ભ્રમમાં પડયો. મેવાડના પૂર્વ પ્રાંતસ્થ દુર્ગમગિરિમાર્ગમાં તેણે પોતાની સેના ચલાવી. તેમાં તેને ભારી નુકશાન થયું. તે પ્રદેશ એટલો બધો ઉજ્જડ અને વેરાન જેવો હતો જે તેમાંથી તેની સેના બહાર નીસરી શકી નહિ. છેવટે અનેક પ્રયાસો કરવાથી બહાર નિસરી. પરંતુ સઘળું સામર્થ્ય નષ્ટ થયું. અને ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યા. વિપુલ બાધા, પુષ્કળ ક્ષતિ અને વિષમ કષ્ટ ભોગવી તેણે શિંગોલી

એલફીન્સ્ટન સાહેબનો એ અભિપ્રાય લઇ વિચાર કરવામા આવે તો સ્પષ્ટ ખાત્રી થઇ આવે છે જે અલાઉદીનના મૃત્યુ અગાઉ ચાર વર્ષ ઉપર હમિરે ચિતોડ ફરી મેળવ્યુ. પણ અલ્લાઉદીને હમિરના હાથથી ચિતોડપુરી લઇ લેવા માટે કોઇ જાતનો ઉદ્યોગ કર્યો નહિ. એલફીન્સ્ટન સાહેબે કેવળ એટપુજ લખેલ છે. છે " એવા ખરાબ સમાચાર અને અમંગળ વૃત્તાંતો સાંભળી અલ્લાઉદીનની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિમાં આધિવ્યાધી વધી. અને તેથી તે થોડા સમયમાં મૃત્યુ મુખે પડયો " તેથી જણાય છે કે તેના પુત્રનુ નામ મુબારક હતું. તેના પુત્ર મુબારકનું બીજું નામ મહમદ હતું, મુબારક ખુદ જ્યારે ગુર્જ્જર દેશમાં અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં યુદ્ધ યાત્રા કરી ગયો. ત્યારે ચિતોડના પુનરુદ્ધાર કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો હતો એમ અનુમાન થાય છે. ફેરીસ્તાનાં એ વિષયનુ વિવરણ કરવામાં આવેલ નથી.

નામના સ્થાનમા પોતાનુ સેનાદળ દાખલ કર્યું હમિરે સૈન્ય સાથે ત્યા જઈ તેના ઉપર હુમલો કર્યો બન્ને સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ મચ્યુ, હમિર એકલો પ્રચડ વીર્યવાળા કેશરીની જેમ યવન સેનાને ફગી નાખવા લાગ્યો તે સ્થળે, માલદેવના પુત્ર હરિસિહની તે દદ યુદ્ધમા પ્રવૃત થયો પણ બેનસીબ હરિસિહ, હમિરના પહેલા ઘાએ મરણ પામ્યો

બેનસીબ માલદેવના અનુનય વિનયમા ભુલ ખાઈ યવનરાજ ખીલજીએ અતી અશુભ ક્ષણમા વીરવર હમિરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો તે જે આશા રાખી યુદ્ધ કરવામા પ્રવૃત થયો હતો, તે તેની આશા નિષ્ફળ ગઇ હમિરના પ્રચડ પરાક્રમથી હાર ખાઈ તેણે તેના હાથમા કેદીપણ સ્વીકાર્યું હમિર જય પામ્યો જીતેલા યવન રાજને કેદ કરી તેણે ચિતોડના કેદખાનામા નાખ્યો, ત્રણ માસ કઠોર કારાવાસની પીડા ભોગવી, અજમેર, રણથભુર, નાગોર, શુયોપુર, પચાશ લાખ રૂપૈઆ અને એકસો હાથી હમિરને આપી, તે કારાગારમાથી છુટયો તેને વિદાયગીરી આપવાના સમયે અહકારની સાથે તેજસ્વી હમિર બોલ્યો કે “ મનમા લાવવુ નહિ જે હમિરે દિલ્હીના સમ્રાટ જાણી તમને છોડી દીધા છે તમારા જેવા સેકડો હજારો રાજાઓની પ્રચડગતિ રોકી દેવા અમારૂ ખડક હમેશને માટે તૈયાર છે તમે વૃથા મદગર્વે ઉન્મત્ત થઈ, ચિતોડપુરીને તમારૂ રાજ્ય જાણી, તેને કબજે લેવા આવ્યા તેથી તમારી આટલી દુર્દશા થઈ તેમા તમારી અનુચિત અવગણના થઇ છે એમા કોઈ રીતનો સદેહ નથી હવે આ અવગણનાનો બદલો લેવા ફરીથી તમે અમારા રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવા આવશો તો હમિર તમારી અભ્યર્થના કરવા ચિતોડના દરવાજાથી તમારી સામે આવશે ”

માલદેવના સઘળા ઉદ્યમો વિફલ થઈ ગયા ત્યારે તેના જેઠ પુત્ર વનવીરે હમિરની તાબેદારી સ્વીકારી હમિરે આદરથી તેને ગ્રહણ કર્યો તેને પોતાના નિમચ, જીરણ, રતનપુર, કેરાર વિગેરે કેટલાક જનપદ તેના નિર્વાહ માટે તેણે તેને ભૂમિ વૃત્તિ તરીકે આપ્યા એ ભૂમિવૃત્તિના દાનપત્રમા સહી કરવાના સમયે તેણે તેના સાળાને કહ્યુ નિખાલસપણે તમે અમારી સેવા કરો ! તમે તમારો નિર્વાહ સારી રીતે ચલાવો ! એક સમયે તમે તુર્કના દાન રૂપે રહ્યા હતા પણ હાલ તમે સનાતન ધર્મવાળા એક હીંદુરાજની સેવામા જોડાયા છો, તમારા પિતાનુ સાસન કર્તવ્ય લોપ પામ્યુ છે એમ જાણી તમે દુખિત થાશો ખરા પણ વિચાર કરી જુઓ જે આ રાજ્ય કોનુ ! કોનુ રાજ્ય ને કબજે કર્યું ? આનો અમારૂજ રાજ્ય એટલે કે સાત બાપદાદાનુ રાજ્ય મને મળ્યુ મેવાડના જે ગૌરવાર્ક અસ્તાન પૂર્વજના ગોહિલથી આદિ થયા છે તે રાજગાત્ર રાજલક્ષ્મીની અનુકપાથી હુ પામ્યો છુ અને તેજ રાજલક્ષ્મી મેવાડમા મારી પાસે નિર્વિવાદે અને નિરાભરે રહેશે તમો જાણશો નહિ જે અમારા પૂર્વ પુરૂષનુ રાજ્યાસન હવે છોડી દઉ, બનેવીના ઉપદેશ વચનો વનવીરના હૃદયમા

થરે થરે અંકિત થયાં. તે મેવાડ રાજ્યના કલેવરની વૃદ્ધિ કરવા સંકલ્પવાળો થયો. થોડા સમયમાં ભીનહરનો કબજો કરી તેણે તે મેવાડનો અંતર્ભૂક્ત પ્રદેશ કરી દીધો. એ રીતે વીરવર હમિરના પ્રચંડ પ્રતાપે મેવાડનું પૂર્વ ગૌરવ પૂર્ણભાવે વિરાજવા લાગ્યું.

તે સમયે સઘળા ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર હમિરજ પ્રબળ પરાક્રમશાળી રાજા હતો. ભારતવર્ષના બીજા પ્રાચીન રાજ્યો યવનના કરાળ આઘાતે ચુર્ણવિચુર્ણિત થયાં. મારવાડના, જયપુરના, બુંદીના, ગ્વાલીયરના, ચંદેરીના, રાઇસીનના, શીકડીના, કાલપીના અને આબુના રાજાઓ અતિ વિનીતભાવે ચિતોડના હમિરનું આધિપત્ય કબુલ કરી તેનું સમ્રાટ તરીકે પુજન કરતા હતા. વળી પોતપોતાનું સેનાદળ લઇ હમિરની મદદમાં યવનની સામે યુદ્ધાંગણમાં ઉતરતા હતા.

જે દુર્દિનમાં ભારતવર્ષનો સ્વાધીનતા હાર તાતારના કંટદેશમાં અર્પિત થયો. તે દિને મેવાડનો પૂર્વ પ્રતાપ અનેક અંશે મંદ થઇ પડયો. તે પ્રતાપ અતિ વિપુલ અને પ્રચંડ હતો ખરો, પણ તેના અપચયથી મેવાડને કાંઇ હાનિ થઈ નહોતી.

વીરવર હમિરના રાજ્યશાસનમાં મેવાડનો પ્રચંડ પ્રતાપ, પૂર્ણ માત્રાએ વિરાજતો હતો. મેવાડની એ સુદઢ પ્રભુતા. બાબરના સમય સુધી વ્યાહત અને અખંડિત રહી હતી. તે સમયમાં અનેક ગૌરવાન્વિત રાજાઓ મેવાડના સિંહાસને બેઠા હતા. તેઓ નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગ કરી શક્યા નહોતા, અગર જોકે માલવ, ગુર્જર અને દીલ્લીના યવન રાજાઓ વારંવાર તેઓની સામે વૈરાચરણ કરતા હતા. તોપણ ચિતોડની તે સુદઢ પ્રભુતાનો ભંગ થયોજ નહોતો. ચિતોડના રાજાઓ પર્યાય ક્રમે તે યવનના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરી શક્યા હતા. વિશેષે કરીને જ્યારે દિલ્લીના સિંહાસન માટે ખીલજી, વંશના લોદી વંશના, અને શુર વંશના યવન રાજાઓમાં બખેડા જાગ્યો હતો., ત્યારે મેવાડની અવસ્થા અનેક પરિમાણે ઉત્કૃષ્ટ હતી. શાથી કે તે બખેડાના સમયે મેવાડના રાજાઓએ પોતાની સુદ્રઢ પ્રભુતા બમણી સુદ્રઢ કરી દીધી હતી તે સમયે, શત્રુઓના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરવા તેઓ પ્રવૃત થયા હતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાની વિજયિની સેના લઇ દિગ્વિજય માટે બહાર નીકળતા હતા. એક બાજુએ નાગરકોટના પર્વગાત્ર ઉપર અને બીજી બાજુએ દીલ્લીના સિંહદ્વાર ઉપર તેઓ પોતાના વિજય ચિન્હો અંકિત કરી આવી જતા હતા. એ સમયે મેવાડ રાજ્ય, શુદ્ધશાંતિનો ભોગ કરતું નહોતું. સૌભાગ્યલક્ષ્મીના અનુગ્રહથી તેના અધિવાસીઓ, દૌલતની વૃદ્ધિમાં ઉચા પગથીએ ચડી ગયા હતા. શાથી કે તે સમયે, મેવાડ રાજ્યમાં કેટલાક વિશાળ ચૈત્યો અને વિજય સ્તંભો ચણાઈ ઉભા થયા હતા. તેના વ્યય બાહુલ્યનો વિષય શોધી જોવાથી માલુમ પડે છે જે અમારાં એ વચન યથાર્થ સત્ય છે. એક એવો વિજય સ્તંભ બનાવી ઉભો કરવામાં તે કાળે, મેવાડની રાજ્યભૂમિનું વસુલ ખરચી દે તોપણ તેવો વિજય સ્તંભ અને

તેમ નહોતું અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ જે માત્ર પદ્મિનીના મહેલ શિવાય ચિતોડમા, યવનોએ સુંદર મહેલો, હવેલીઓ વીગેરે ચૂર્ણવિચૂર્ણિત કરી દીધા પણ વળી એક નારી અટ્ટાલિકા અલ્લાઉદીનના હાથથી ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ નથી તે અટ્ટાલિકા એક જૈન ધર્માલય છે જૈનસંપ્રદાયભુક્ત લોકોના રૂપા વ્યયથી તે ધર્માલય બાંધાણું છે આવા સાર્વજનિક સંહાર કાળમા એ ધર્માલય, અલ્લાઉદીનેના કઠોર હસ્ત પ્રહારમાથી કેમ બચી ગયુ તેના ખરા ખબર કાંઇથી નીસરતા નથી માલુમ પડે છે જે જૈનની એકેશ્વર વાદિતાના લીધે, અલાઉદીને તે ધર્માલય તોડ્યુ નહિ, એ સઘળી અટ્ટાલિકાઓ જોવાથી માલુમ પડે છે જે શિશોદીય રાજાઓ શિલ્પશાસ્ત્રના વિશેષ અનુરાગી હતા કુશાગ્ર કોતરણીવાળા બાંધકામ તેઓને વિશેષ આદરણીય હતા તે સમયે ભૂમિના મેહસુલ સિવાય રાજાઓની ઉપજની પેદાશ બીજી નહોતી માત્ર ભૂમિના મેહસુલમાથી આવો અસાધારણ અટ્ટાલિકા વીગેરેના કામો થાય તેમ નહોતુ રાજ્યના નાણા અને પ્રજાના નાણાથી એવા અસાધારણ કામ થયેલા છે એવુ તો નિશ્ચિતરૂપે માલુમ પડી આવે છે જે શિશોદીય વંશના રાજાઓએ લાંબા કાળ સુધી શ્રીસમૃદ્ધિનો ભોગ કરી ધીર ભાવે, વિચક્ષણ ભાવે, અને સુશૃંખલ ભાવે મેવાડમા રાજ્ય ચલાવ્યુ તેની સમૃદ્ધિ અને આમોદ અવસ્થામા મેવાડના રાજાઓની માફક મેવાડની પ્રજા પણ એવા કીર્તી સ્થળ સ્થાપન કરતી હતી પણ કાળના કઠોર હસ્તના પ્રચંડ પ્રહારે આજ તે કીર્તિસ્થળો વિધ્વસ્ત અને ચૂર્ણવિચૂર્ણિત થઇ ગયા છે આજ રાજસ્થાનના પર્વતસ્થ, વિજન અને દુર્ગમ પ્રદેશમા તેઓનો ધ્વંસ વિશેષ જોવામા આવે છે

ગૌરવ અને શ્રીવૃદ્ધિના ઉંચા આસન ઉપર બેસી લાંબો સમય સુખમય રાજ્ય ભોગવી મહારાજ હમિર પચાસ વરસમા પરલોકવાસી થયો હમિર અતિ તેજસ્વી, ધીર, નાહસી અને સુદક્ષ રાજા હતા તેના સઘળા ગુણનુ વિવરણ મેવાડના અધિવાસીઓના મુખથી સાંભળવામા આવે છે આજ પણ તેઓ ગિહ્લોટ કુળના પ્રાતસ્મરણીય રાજાઓની પવિત્ર નામ માળા સાથે વીરવરહમિરનાનામનો જપ કરે છે

હમિરના પરલોકવાસ ઉપર તેનો વડો પુત્ર ક્ષેત્રસિંહ, પિતૃરાજ સિંહાસને બેઠો ઇં સ ૧૩૬૫ (સ ૧૪૨૧) મા હમિરના ઉપયુક્ત ક્ષેત્રસિંહે પિતૃપ્રદત્ત વિશાળ રાજ્યભાર સ્કંધ ઉપર લીધો બાળક ક્ષેત્રસિંહ થોડા સમયમા પોતાની દક્ષતાથી પોતાના પિતાના યોગ્ય પુત્ર નિવડયો થોડા સમયમા પિતાની પ્રચંડ ઉગ્રતા, વીરતા અને તેજસ્વીતાનુ અનુકરણ કરી તણે અજમેર અને જહાનપુરને જીતી લીધા મંડલગઢ, દસુરી અને સઘળુ ચપન દેશ સ્થળો પોતાના વિશાળ રાજ્યના અંતર્ભુક્ત કર્યા બાકરોળ સ્થાને દિલ્હીના હુમાયુન નામના સાથે તેનુ ઘોર યુદ્ધ

* ફેરિસ્તા [illegible] ૧૩૮૩

થયુ તે યુદ્ધમા દિલ્હીના વિશાળ સેનાદળ ઉપર તેણે સપૂર્ણ રીતે જય મેળવ્યો પણ દુર્ભાગ્યવશે તેનુ તે વિજય ગૌરવ, ને વીરત્વ અને તેજસ્વિત્વ અતિ સામાન્ય વ્યાપારમા પર્યવસિત થયુ તેના અમુલ્ય જીવનની પવિત્ર ગ્રથી, અકાળે આ લોકમાથી વિચ્છિન્ન થઇ ગઇ મેવાડના બુનાઉદા નામના હારવશીય સામત રાજાની પુત્રી સાથે, ક્ષેત્રસિહનુ વેવીશાળ સ્થિર થયુ આ અમગળમય સબધ બધાયો નહિ એટલામા દુરાશય હારવશના સરદારે, ક્ષેત્રસિહની ગુપ્ત હત્યા કરી શીપાશવીવૃત્તિનુ પરિપોષણ કરવા માટે તે દુરાચાર હારવશીય સામત પોતાના રાજાનુ હૃદય શોણિત પાડયુ, તે કાઈ સમજી શકાતુ નથી

જુલમી હારવશીય સામતે હત્યા કરવાથી ક્ષેત્રસિહ અકાળે આલોકમાથી અતરિત થયો ત્યારપછી સ ૧૪૬૯ (ઇ સ ૧૩૮૩) મા રાણો લાક્ષ ચિતોડના સિહાસને બેઠો રાજ્યાસને બેસી રાણા લાક્ષે મેરવારા નામનો પાર્વત્ય પ્રદેશ જીતી લીધો તે પ્રદેશના પ્રધાન *દુર્ગવિરાટને પાયમાલ કરી તેના ધ્વસાવશેષ ઉપર બેદલોરનો કીલ્લો તેણે સ્થાપ્યો.

તે શિવાય વળી એક મોટુ અને અત્યાવશ્યકીય કર્મ કરી તે વિશેષ ખ્યાતિવાળો અને નામાકિત થયો રાણા ક્ષેત્રસિહે, ભીલ લોકો પાસેથી જેચપન પ્રદેશ લઇ લીધો હતો, તે ચપન પ્રદેશના જબગ નામના સ્થળે રૂપાની અને કલઇની ખાણને તેણે શોધી કહડાવી હતી એમ કહેવાય છે જે તે ખાણમાથી + સપ્તધાતુ સારી રીતે નીકળતી હતી પણ હાલતો તે અતિશયોક્તિ છે, એમ માનવામા આવે છે સોનાનુ તો ચિન્હ માલુમ પડતુ નથી ત્યારે રૂપુ કલઈ,

---

સુધીમા હુમાયુનનુ નામ જોવામા આવતુ નથી ત્યારે મહાત્મા ટોડે આ સ્થળે કોને હુમાયુન પરિચિત કરી કહયો સુપ્રસિદ્ધ મોગલ કુળમા જે હુમાયુન પેદા થયેલ છે તે હુમાયુન ઇ સ ના સોળમા સૈકામા પેદા થયેલ છે તે વાત કોઇથી અવિદિત નથી? પડિતવર એ ફીરસ્ટન પ્રણીત ભારત વર્ષના ઇતિહાસમા જોયાથી માલુમ પડે છે જે દિલ્હીશ્વર નાસરૂદ્દીન તગલગનો હુમાયુન નામે એક પુત્ર હતો નાસરૂદ્દીનના મૃત્યુ પછી ઇ સ ૧૩૯૪ મા તે દિલ્હીના સિહાસને બેઠો હતો તે વૃદ્ધ ઉમ્મરમા દિલ્હીના સિહાસને બેઠો હતો માત્ર દોઢ માસ રાજ્ય કરીને પરલોકવાસી થયો તે હુમાયુન સાથેજ મહારાજ ક્ષેત્રસિહનુ યુદ્ધ થયુછે એમ સમયના કાઇ અનૈક્ય વ્યતિરેકે ઘણુ કરી બીજા સઘળા વિષયમા તે હુમાયુન સાથે મહાત્મા ટોડ સાહેબે કહેલા હુમાયુનનુ સોસાદસ્ય માલુમ પડે છે અગરજો કે પિતા નાસરૂદ્દીનનુ સિહાસન હુમાયુનને ઇ સ ૧૩૯૪ની પુર્વે મળ્યુ નહોતુ તોપણ તે ઇ સ ૧૩૬૫મા જીવિત હતો તેમા કોઇ રીતનો અસભવ નથી

Elphistone s history of India p p 413 441

+स्वर्णरूप्यचताम्रंचरगयशदमेवचमीसलाहंचसप्तैयातेनवोगिरिसंभवाः ॥

भावप्रकाश

એમ કહેવાય છે જે તે સાત ધાતુ સાથે સાત ઉપધાતુની વિશેષ સગતિ છે

તાણુ મીસું અને આંજન નીકળતું હોય ખરૂં જ. પણ રૂપું અને કલઈ એકજ ખનિજ પદાર્થથી પેદા થાતું. અને જે ખનિજ પદાર્થનું વિશ્લેષણ કરી તે બન્ને ધાતુ હાથ આવતું તેજ ખનિજ પદાર્થનું હાલ વિશ્લેષણ કરવાથી વધારે ભાગે કલઈ નીસરે છે અને ઘણાજ થોડે ભાગે રૂપું નીસરે છે.*

લાક્ષ રાણાના શાસન કાળમાં જેવી મેવાડની શ્રી વૃદ્ધિ થઇ તેવુંજ મેવાડનું ગૌરવ પણ વધ્યું મેવાડનું ગૌરવ વધારવામાં લાક્ષ રાણાએ વીરત્વ, મહત્વ અને તેજસ્વિત્વ બતાવેલ છે અંબરના પેટાના નગરાચગ નામના સ્થાનમાં શંકલાવશીય, કેટલાક પ્રબળ પરાક્રાંત રજપુતો વસતા હતા રાણા લાક્ષે તેઓના વિરૂદ્ધે તલવાર લઇ તેઓને હરાવી દીધા. કેવલ તે સ્વજાતીય વિરૂદ્ધે તલવાર ઉપાડતો એટલુંજ નહિ પણ દિલ્હીશ્વર મહમદશાહ લોદીના વિરૂદ્ધે તલવાર ધારણ કરી તે યુદ્ધમાં ઉતર્યો અને બેદનોર નામના સ્થાને દીલ્લીશ્વરના લશ્કરને તેણે સંપૂર્ણ હરાવી દીધું લાક્ષ રાણો જેમ વીર હતો, તેમ વીરોચિત કાર્ય આત્મજીવનનું વિસર્જન કરી તે ગયો છે. એ સઘળી યુદ્ધ ઘટના પછી દુર્દાંત યવનોએ પુણ્ય ભૂમિ ગયાક્ષેત્ર ઉપર હુમલો કર્યો. પાપિષ્ટ યવનોએ પૂન્ય આર્ય ધામ ઉપર હુમલો કર્યો. અપવિત્ર મ્લેચ્છોએ આર્યનો સનાતન ધર્મ બગાડી દેવા ઉપક્રમ કર્યો તેથી શું સ્વધર્માનુરાગી ધીર પુરૂષો નિશ્ચિત બેસી રહે ખરા!

થોડા સમયમાં સઘળા ભારતવર્ષમાં તુમૂલ સંઘર્ષ પેદા થયો ક્ષત્રીય વીરો, પોત પોતાની સેના લઈ યવનના ભયંકર ગ્રાસમાંથી પૂણ્યક્ષેત્ર ગયાને બચાવવા આગળ ચાલ્યા તેમાં શિશોદીય કુળ શિરોમણી રાણો લાક્ષ અગ્રેસર થઇ નાયકપણું લઈ આવ્યો. રાણાએ તે ભયંકર ધર્મયુદ્ધમાં અસાધારણ વીરત્વ દેખાડ્યું. છેવટે તેજ સંગ્રામ સ્થળે, પોતાના જીવનનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તેના તે ધર્માનુરાગથી અને સ્વદેશ પ્રેમથી, તેનું નામ, મેવાડના પ્રસિદ્ધ અને પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાઓની નામ માળામાં એક ઉંચા સ્થાને જઈ બેઠું. છે તેની શીલ્પ ઉપર ગાઢ પ્રીતિ હતી સ્વદેશની શોભા વધારવા તેણે જે શીલ્પના કામ કરાવ્યા છે, તે સઘળાં આજ મેવાડ પ્રદેશમાં નમબાવે વિરાજે છે તે કામો, તેના શિલ્પાનુરાગના સાક્ષી સ્વરૂપ છે. રાજ્યના અનેક સ્થળે તેણે મોટા તળાવો અને સરોવરો કરાવ્યા તેનો પાણીનો અંતનો કાયમ રહે તેના માટે રાણાએ મોટા મોટા બંધ બંધાવ્યા વળી વિદે-

* લક્ષ્મીના આવાન સ્વરૂપ એ ખાણુના પ્રદેશો ઘણા કાળ સુધી પરિત્યક્ત અવસ્થામાં રહ્યા છે આજ તે પ્રદેશો દુર્ગમ અરણ્યથી પરિવૃત છે કોઇ લોક સાહસ કરી તેમાં પેસી શકતું નથી. તે ખાણુની અધિ[illegible] દેવીના અનારેવ[illegible] કોઇને લાલ બાની [illegible] છે [illegible] તે કોઈ [illegible] પૂજા કરતું નથી ત્યાંના [illegible] લોકો તે પુરાતન દેવની પૂજા છોડી દઈ લાલ નવા [illegible] કરે છે. તેઓ બનવતી લક્ષ્મીનો પુજ વિધિ છોડી લાલ [illegible] માતાના પુજક [illegible] [illegible] નિદશાન, અનેતુર [illegible] લઈ પ્રાચીન નગરાચગ જનપદ સંગતિજો.

શીય લોકોના હુમલામાંથી મેવાડને રક્ષવા માટે તેણે સ્થાને સ્થાને કિલ્લા બનાવ્યા. ઉપર કહેલી ખીણોમાંથી જે પુષ્કળ નાંણુ તે પામતો, તે નાંણું, લોક સુખકારી કાર્યમાં તે વાપરતો હતો. વળી દુર્ધર્ષ અલ્લાઉદીનના કરાળ પ્રહારથી જે સઘળાં સુંદર મહેલો અને દેવાલયોનો ધ્વિસ્ત થઇ ગયાં તેને મરામત કરી, તેનો રૂડી રીતે જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં ગણો લાક્ષ, તે સઘળાં નાણાં વાપરતો હતો. સુરસુંદરી પદ્મિનીના સુંદર આરામ સ્થળનો ગઠન પ્રણાલીને અનુસરી તેણે એક મહેલ બનાવ્યોં હતો. તેનો કેટલોક અંશ આજ જોવામાં આવે છે. એ શિવાય, રાણાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી એક મોટું બ્રહ્મમંદિર બનાવ્યું. તે મંદિર અદ્વિતીય એકેશ્વર ભગવાન બ્રહ્માના નામેઉત્સષ્ટ હોવાથી, તેમાં બીજાદેવ વીગેરેની મૂર્તિ સ્થાપી નહોતી તેથીજ તે મંદીર, આર્ય વિદ્વેષિ યવનના કરાળ ગ્રાસથી બચ્યું હોય એમ માલુમ પડે છે.

રાણા લાક્ષને અનેક સંતાનો પેદા થયાં હતાં. તે સંતાન સંતતિએ, રાજ્ય સ્થાનમાં ફેલાઇ જઈ પોતપોતાના નામે એક એક સ્વતંત્ર ગોત્ર સ્થાપેલ છે. તેઓમાં લુણાવત્ અને દુલાવત્ લોકો વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયાં આજ અગુણાપાનોરની પાસેના પ્રદેશ અને આરાવલી પ્રદેશના ગિરિવ્રજના સ્વાધીન ભૂઅધિકારીઓ તે લુણાવત્ અને દુલાવત્ નામે પોતાને પરિચય આપે છે * રાણા લાક્ષના મોટા પુત્રનુ નામ ચંડ હતું. અગર જોકે ચંડ સર્વમાં મોટો હતો, પણ તે પિતૃરાજ્ય સિંહાસને અભિષિક્ત થયો નહિ કેવા ઘટના ચક્રના આવર્તનથી એ ઉતરાધિકારીપણાના ચિરંતન વિધિનો વ્યભિચાર થયો અને તેથી મેવાડ રાજ્યના કેટલા અનર્થ થયો, તેની યથાર્થ સમાલોચના આવતા અધ્યાયમાં આપણે કરશુ.

* યલનની પાસેના કાનોરના માયગદવત સરદારો અને સિંધુ નદની તીરના શોણ-દ્વારના સામંત સરદારો રાણા લાક્ષના વંશમાં પેદા થયેલા છે.

ષષ્ઠ અધ્યાય.

રજપુતોનો સ્ત્રી વિષયક શિષ્ટાચાર—મેવાડમાં જ્યેષ્ઠ પુત્રના ઉત્તરાધિકારીપણુંની વ્યવસ્થામાં નિર્ણય, ન્યાય સંમત ઉત્તરાધિકારી ચંડનાકાણે કનિષ્ઠ શિશુમુકુલજીના રાજ્યસિંહાસનપ્રાપ્તિ—મેવાડમાં રઠોડ જાતના અન્યાય આધિપત્યના લીધે લોકોમાં જુદી જુદી જાતનુ આંદોલન તેઓને ચિતોડ થકી દુર કરવામાં ચંડનો મુંદર નગરમાં અધિકાર મેવાડ અને મારવાડ રાજ્યની વચ્ચે પરસ્પર વૈપયિક સંબંધ બંધન, મુકુલજીનુ રાજ્યશાસન—તેવો હત્યાવૃત્તાંત.

અનેક લોકો પાસેથી સાંભળવામાં આવે છે જે જે લોકો સ્ત્રી જાતીના વિશેષ અનુરાગી હોય છે તે લોકો નબળા કરતા અધિક રહસ્ય ગણાય છે જો તે સિદ્ધાંતનુ અનુમોદન કરવાનુ હોય તો રજપુતોને સર્વ તાના અગ્ર નાયક કહેવા પડશે રજપુતોની, રમણી તે હૃદયની આરાધ્ય દેવતા છે તે દેવતાની માન સામાન્ય અને સાધારણ અવમાનના થાય તો તેના સમ્માનોપયોગી શિષ્ટાચારનો વ્યભિચાર થયો એમ જાણી, તે સર્વ રજપુતો અત્યંત રોષાનલે પ્રજ્વલિત થઈ જાય છે ત્યાં સુધી તે અવમાનના કર્તાનુ હૃદય શોણિત પી પોતાનો રોષ નરમ તેઓ ઠંડા કરતા નથી ત્યાં સુધી રજપુતો, શાંતિ અને સુખ ભોગવતા નથી પરસ્પર બંધુતામાં તે શિષ્ટાચારનો લોપ થતા જોવામાં આવે તો તે એનેક રજપુતને શાંતી રહેતી નથી જે રાઠોડ રજપુતો અને કુશાવહ રજપુતો ઘણા સમયથી એક અભિન્ન બંધુતાના સૂત્રે બંધાયેલ હતા તે રજપુતો એ શિષ્ટાચારના નિયમના વ્યભિચારથી પરસ્પર પ્રચંડ શત્રુ થઇ રહ્યા તેમાંથી તે બને જાતના રજપુતોને અધઃપાત થયો જે સમયે તેઓ મિત્રભાવે પરસ્પરના સૂત્રે બંધાએલા હતા ત્યારે તેઓનુ એકીભુત બળ એટલુ બધુ પ્રબળ થઈ ઉઠયુ જે પ્રચંડ મહારાષ્ટ્રીય લોકો તેઓની પાસે તૃણની જેમ ઉડી ગયા હતા પણ જ્યારે તે અનર્થકર વિવાદનો અગ્નિ તેઓના અંદર જાગી ઉઠયો ત્યારે મહારાષ્ટ્રિયલોકોને સુયોગને પામી તે બને જાતના રજપુતોને હણી તેઓનુ પુષ્કળ અનિષ્ટ કર્યું એટલે કે પ્રથમના સમજવામાં આવે છે કે તેજસ્વી રજપુતોની પણ સ્ત્રી વિષયક શીષ્ટાચાર સામાન્ય વિપત્તિની સમયે અતિ સામાન્ય પરિણામમાં મેવાડેશ્વર રાણા લાખાજી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચંડના હૃદયના જે

ભયાનક અગ્નિ સળગાવી દીધો તે થોડાથી ઓલવાયો નહિ. તેને ઓલવવામાં રાજ્યની એક કાયમની પ્રથાનો વ્યભિચાર થયો અને તેથી કરી મેવાડનું જે અનિષ્ટ થયું તેવું અનિષ્ટ મોગલ કે મહારાષ્ટ્રિય લોકોના હુમલાથી થયું નથી.

સુખથી અને દુઃખથી લાંબાં વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી રાણા લાક્ષે ઘડપણની અવસ્થામાં પગલું મુકયું એ સમયે અર્થકારી વિષય ચિંતાનો ત્યાગ કરી. પરમાર્થ ચિંતામાં મનોનિવેશ કરી શાંતીમય જીવન કહાડવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. તેના પુત્રો અને પૌત્રો યથા યોગ્ય વૃત્તિ અને ભૂમિ સંપતિ પામી પુષ્કળ આનંદમાં કાળનું નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. હવે રાણાને શાથી ચિંતા હોય ! જેષ્ટ પુત્ર ચંડને રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત કરી નિશ્ચિંત થઈ ઇશ્વરારાધનામાં કાળ ક્ષેપ કરવાની માત્ર એક ચિતાં તેના હૃદયમાં હતી. પણ વિધાતાએ વાદી અને સામા વાળા થઈ તેને સંસાર સાગરના પ્રબળ વમળમાં નાંખી દીધો તેથી તેને પરમાત્મ ચિંતનમાં વ્યાઘાત થયો. તેની શાંતીની સડકમાં કાંટા અને શુળ પથરાયા. આ વિષમથી સંસાર ચિંતામાંથી છુટવાને તેણે મહેનત કરી પણ નિર્થક ગઇ.

એક સમયે રાણો લાક્ષ પોતાના પરિવાર સામંત સરદાર વીગેરેની સાથે રાજ સભામાં બેઠો હતો તે સમયે મારવાડ રાજ્ય રણમલનો એક દૂત નારીયેલ લઇ ત્યાં આવ્યો રાણાએ તે દૂતને સત્કાર અને સંભ્રમથી વાસ આપવાનું કરી મારવાડના રાજા વગેરેની કુશલતા પુછી આવવાનું ખરૂં કારણ પુછયું દૂતે કહ્યું– મહારાણાના જેષ્ટ પુત્ર ચંડની સાથે તેની પુત્રીનો વિવાહ કરવા મહારાજ રણમલે નિશ્ચય કરી નારીયેલ સાથે મને મોકલ્યો છે ચંડ તે સમયે રાજ સભામાં ન હોતો એટલે કે થોડો સમય રાહ જોઇ રહેવાનું દૂતને કહી રાણો બોલ્યો " ચંડ હાલ આવી એ પ્રસ્તાવમાં સંમતિ આપશે ત્યાર પછી તે પોતાની મુછ મરડતો મરડતો પરિહાસચ્છલે બોલ્યો જે "મારા જેવા ધોળી દાઢી મુછવાળા વૃદ્ધ માટે તમોએ એ ખેલવાની સામગ્રી મોકલી નથી " રાણાનું એ મધુર કૌતુકાવહ વચન સાંભળી સભાના સઘળા લોકો પરમાનંદે પૂલકિત થયા. અને તેના તે રસસિક્ત વચનની સઘળા પ્રશંશા કરવા લાગ્યા. એટલામાં મોટો પુત્ર ચંડ સભામાં આવ્યો સભામાં આવી તેણે સર્વ વૃત્તાંત સાંભળ્યો કૌતકના વશવર્તી થઇ પીતાએ જે સંબંધ થોડા સમયના માટે પોતાનો કરી માન્યો તે સંબંધ પુત્ર શીરીતે સ્વીકારે ? એ કૂષ્ટ ચિંતા ચંડના હૃદયમાં ઉદય પામી તેણે છેવટ સ્થિર કર્યું જે તે વિવાહમાં સમંત થવું યોગ્ય નથી. તેનો તો સિદ્ધાંત રાણાના સાંભળવામાં આવ્યો તેણે પુત્રની તે સિદ્ધાંતમાં પ્રગલભતામાની વારંવાર તેને યોગ્ય શિખામણ આપી. પણ રાણાની સઘળી શીખામણ વ્યર્થ ગઈ. તે ચંડનો દ્રઢ સંકલ્પ ફેરવી શકયો નહિ રાણાને બે તરફથી સંકટ આવી પડયું એક તરફ

ચંડની કઠોર પ્રતિજ્ઞા અને સંકલ્પ, બીજી તરફ મારવાડેશ્વર રણમલનુ ઘોર અપમાન, તે અપમાન ક્રમે ક્રમે દુર્નિવાર્ય થઈ પડયુ ગાથી કે તેના હજારો મીઠ ઉપદેશથી ઠંડા સ્નેહવાળા વચનથી અનુરોધથી આજ્ઞાથી ભયથી ચંડે, પોતાનો સંકલ્પ ફેરવ્યો નહિ એટલેકે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા ચંડે વિવાહની દરખ્વાસ્તમા સંમતિ આપી નહિ ત્યારે રાણો, પુત્ર ઉપર અત્યંત કોપાવિષ્ટ થયો છેવટે રણમલનુ અપમાન થાય તેવી તેણે યોજના કરી આવેલુ નારીયેલ પોતાના વિવાહ માટે રાણાએ સ્વીકાર્યુ જે પુત્ર ઉપર પોતે હૃદયનો સ્નેહ રાખતો હતો જે પુત્રને યોવરાજ્ય અભિષિક્ત કરી સંસાર કાર્યમાથી નિવૃત્ત થવા તે ઉદ્યોગ કરતો હતો તે પુત્રના એવા આચરણ ! પુત્ર થઈ તેણે પિતાના સુખ દુખની ચિંતા કરીજ નહિ પિતાના મુખ સામુ તેણે જોયુ નહિ ત્યારે હવે તે પુત્રથી શુ ઉપકાર થાશે ! રાણો અતિશય રુષ્ટ થયો રોષ પરિતપ્ત હૃદયે, પુત્રનો તેણે પુષ્કળ તિરસ્કાર કર્યો તેજસ્વી ચંડ મુગો થઈ ઉભો રહ્યો તેજસ્વી ચંડે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના પિતાના તિરસ્કાર સહન કર્યા તેણે એક પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ છેવટે રાણાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યુ ચંડ ! હુ તો રાજપુત્રીનુ પાણિગ્રહણ કરૂ છુ પણ તુ નિશ્ચિત જાણજે કે રાજપુત્રીના પેટે કોઈ પુત્ર સંતાનનો પ્રસવ થાય તો તારે ઉત્તરાધિકારી પણામાથી રહીત થવાનુ છે તુ સ્મરણ રાખ તારો ઉત્તરાધિકારના [illegible] વચનોથી તેજસ્વી ચંડના મસ્તકનો એક વાળ પણ કંપિત થયો નહિ તે [illegible] ભાવે, અટલ ભાવે સ્થિરભાવે ઉભો રહી અકંપિત સ્વરે બોલ્યો મારા બાપ ! હુ ભગવાન એકલીંગદેવના નામે શપથ કરી કહુ છુ જે હુ મારા ઉત્તરાધિકારીપણાનો હક્ક રાજી ખુશીથી છોડી દઉ છુ

ભવિતવ્યતાના ગુઢ નિયમનુ કોણ ખંડન કરી શકનુ નથી બાર વર્ષની બાલિકાને પચાશ વર્ષના પુરૂષના હાથમા સોંપી એ વિચિત્ર વિવાહના યોગથી જે પુત્ર પેદા થયો તેનુ નામ મુકુલજી, મુકુલજીની પાંચ વર્ષની ઉમ્મર થઈ ત્યાં રાણાએ સાંભળ્યુ જે યવનોએ ગયા તીર્થ ઉપર હુમલો કર્યો અને તે દુરાચાર નિષ્ઠુર લોકોના હાથથી પુણ્ય ભૂમિ ગયાને બચાવવા ભારતવર્ષના ઘણાં ક્ષત્રિય રાજાઓ સૈન્ય સાથે જાય છે ત્યારે રાણા લાખે એ કોઈ સમયનુ અવસર, જાણી પોતાની ઉત્તરાવસ્થાને પવિત્ર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો ભારતવર્ષના સર્વ ક્ષત્રિય રાજાઓને વિશ્વાસ હતો કે રાજશાસન દૃઢ કરવામા રાજાઓને અનેક પાપ કરવા પડે છે અંતિમ વયમા રાજ્ય, ધન વિષયવાસનના વીગેરેનો ત્યાગ કરી ધર્મ અનુષ્ઠાન, પરમાર્થચિંતા તીર્થ ગમન દાન વીગેરે પુણ્ય કાર્ય કર્યા વિના તે સંચિત પાપ દૂર થતા નથી એવા વિશ્વાસથી ભારતવર્ષીય રાજાઓ અસાધ્ય વ્યાપારો આદરતા હતા પરમ ઈસ્લામ ધર્માવલંબી યવન ત્યારા ઓ, આર્ય-ઋષિના તેના અનુષ્ઠાન કરવાના વ્યાઘાત આપે, તે સમયમા તેઓના ધર્મક્ષેત્ર ઉપર હુમલાથી ભારતવર્ષીય રાજાઓએ રાજ

છોડી નિવૃતિ ધર્મ પાળવો ત્યાગ કરી, પ્રવૃતિ ધર્મ પાળ્યો, તે દિવસે. શતદ્રુ અને કાંગ્ગા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલ પ્રધાન સાધન ભૂમિ અને ગયા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાનું તેઓનું પ્રધાન ધાર્મિક કાર્ય થઇ પડયું. તેઓનો દ્રઢ વિશ્વાસ હતો જે જો તેઓ પાપિષ્ટ યવનના કરાળ ગ્રાસમાંથી પુણ્યક્ષેત્ર ગયાનો ઉદ્ધાર કરશે. તો તેઓ આલોકથી સોહંલોકમાં જાશે. વિશ્વાસ, કાર્યનો પ્રધાન પ્રણોદક અને અગ્રનાયક છે. એ વિશ્વાસથી પ્રણોદિત થઇ ભારતવર્ષના આર્ય નરપતિઓને દુર્ધર્ષ યવનની સાથે મહાસંગ્રામમાં ઉતરવું પડયું. એવા કામમાં ઉતરી લડી પૂણ્યભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવો-તેજ તેઓનુ તપશ્ચરણ હતું આજ મહારાણો લાક્ષ તે કઠોર તપશ્ચરણ કરવા માટે કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. તે દુરસાધ્ય છેવટનું વ્રત અવલંબન કરી રાજ્યમાંથી વિદાય થતી વખ્તે રાજ્યમાં કોઈ રીતનો અંતર્વિપ્લવ ન થાય તેમ તેણે સારો બંદોબસ્ત કર્યો. તેણે પ્રધાન મંડળ વીગેરેને બોલાવી કહ્યું હું જે વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. તેવ્રત અતિ કઠોર છે. તેવ્રતનું સારીરીતનું ઉદ્યાપન કરી હું સત્વર આવીશ. તેણે મનમાં વિચાર્યું જે એ કઠોર વ્રતનું ઉદ્યાપન કરી મેવાડમાં પાછા આવવાનો ભરૂસો શું છે. જો પાછો ન આવું તો મુકૂલની ઉપજીવિકા માટે શું થાય ! મુકૂલના માટે કોઇ રીતની સંપતિ મુકરર કરવી જોઇએ. તે સમયે સામે ઉભેલો તેજસ્વીચંડ પિતાનો મનોભાવ જાણી બોલી ઉઠયો " મુકૂલની જીવિકા માટે ચિતોડનું સિંહાસન, એ સરલ અને અભ્યુદાર ચંડના બોલવાથી રાણાના મનમાં કોઇ રીતનો સંદેહ ઉત્પન થાય તેના માટે રાણાની યુદ્ધયાત્રા પહેલાં બે દિવસે ચંડે, મુકૂલનો અભિષેક કરી દેવા રાણાને કહ્યું તેની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા અને અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગ જઇ સઘળા વિસ્મિત થયા. એકદમ અભિષેક કરવાની ગોઠવણ થવા લાગી પાંચ વર્ષના બાલક મુકૂલને રાજ્યસિંહાસને બેસારી વીરવરચંડ સઘળાની પહેલા તેને રાજોપયોગી સમ્માન સંભ્રમ બતાવી, તેનો અનુગત અને વિશ્વસ્ત થઇ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

એ મોટા સ્વાર્થત્યાગના કાર્ય માટે ચંડને મંત્રભુવનમાં ઉચ્ચ આસન મળ્યું અને એવું વિધિબધ થયું જે કોઇ સામંત સરદારને ભૂમિવૃતી આપવાનો દસ્તાવેજ થાય, તેમાં રાણાની સહી સાથે ચંડના ભાલાનું ચિન થાય.

ચંડનું હૃદય મહત્વ, અસહિષ્ણુત્વ, ઉદારત્વ વીગેરે રૂડાગુણોથી વિભૂષિત હતું. તે હકીકત તેના સ્વાર્થત્યાગનાં કાર્યો જોવાથી સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. પિતાની ગેરહાજરીમાં નાનાભાઇ મુકૂલનાં મેવાડનાં અને મંત્રી મંડળના મંગળ માટે ચિતોડમાં ચંડે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું, પણ તેની રાજ્યશાસન ચલાવવા નીપ્રણાનીકાથી મુકુલની માના હૃદયમાં વિષવૃક્ષનું બીજ રોપાયું, રાજમાતાએ વિચાર્યું જે પુત્રની નાની વયમાં પોતે રાજ્યકાર્યની પર્યાલોચના કરશે. પણ તેની તે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. તેની મનોવેદનાની સીમા પરિ સીમા રહી નહી. કુટીલ હિંસાદ્વેષની પ્રરોચનાથી તેણે હૃદયમાં કૃતઘ્નતાને આશ્રય આપ્યો નહિ. ખરેખર

રીને તેનુ હૃદય પ્રકૃત પશુભાવથી પૂર્ણ થયુ તે ચંડના આત્માર્થ ત્યાગ વિના રાજમાતાથાત નહિ પાષાણથી હૃદય બાંધી ખરેખરી રાક્ષસી અને પીશાચીનુ રૂપ ધારણ કરી તે ચડના બેહદ ગુણ ભુલી ગઈ અને ચડનુજ અનિષ્ટ અને અપયશ કરવા તૈયાર થઈ કૃતઘ્ન રાજમાતા ચડના દરેક કામ ઉપર ઈર્ષ્યા અને દ્વેષથી જોવા લાગી છેવટે ચડનુ કોઈ છીદ્ર માલુમ ન પડવાથી કેવલ અમૂલક કારણ અને અધમ પ્રકૃત્તિને વશ વરતી થઈ ચડના સરલ કાર્યમા દોષારોપ કરી બોલી “ રાણો નામ માત્રનો થઇ જાય અને પ્રકૃત રાણો પોતે થઇ જાય એમ ચડ પ્રયાસ કરે છે ” તેજસ્વી ચડે તે સઘળો વિષય જાણ્યો તે જાણતો હતો જે નાનાભાઈના મંગલ માટે અને રાજ્યની શ્રીવૃદ્ધિ માટે તેણે સ્વાર્થનો હોમ કર્યો છે પણ તના તે સુશક્તિ નાશ કાર્યનુ આવુ પ્રતિદાન !

ચડના ઉન્નત હૃદયમા ઘોર આઘાત લાગ્યો તે વિલક્ષણ રીતે જાણતો હતો જે જગતમા સરલ વ્યવહારનુ પ્રકૃત પ્રતીદાન નથી તે છાતી સામી રાખી હૃદયમા શત્રુની છરીનો ઘા લઈ વેદના ભોગવવા તૈયાર હતો પણ એવા અન્યાય અપયશનો અલ માત્ર બોલો સહન કરવાને તૈયાર નહોતો એવા અન્યાય અને અયોગ્નિક દોષારોપને માટે તેણે માતાને સુમીષ્ટ વચનના તિરસ્કારથી કહ્યુ ‘ મા ! તમારા સમજવામા ભ્રમ છે માટે જો ચીતોડના રાજસિંહાસનને બેસવાનો અભિલાષ હત તો તમને આજ કોણ રાજમાતા કરત વાહ ! તેથી મારે કઈ ક્ષતી નથી કાંઈ વિશેષ દુ ખ નથી કેવળ દુ ખએટલુજ છે જે ચિતોડ રાજ્ય છોડીને જાઉંછું ચીતોડના ભાગ્યમા ભયકર દુ ખદાયક ઘટના લખેલી છે તેનો વિચાર કરી હું દુખિત છુ જે થાય તે ખરૂ ! હુ તો હવે રવાના થાઉંછુ હવે રાજશાસનનો ભાર આપના હાથમા સોપાયો, કેવળ આપનાજ ઉપર હવે રાજ્યનુ સુખ દુ ખ, સપદ અને વિપદ રહેલ છે જો જો ! શિશોદીય કુળની માન મર્યાદા જાય નહિ ચીતોડ છોડી ઉદાર હૃદયવાળો ચડ માંડુરાજ્ય તરફ ચાલ્યો માંડુરાજાએ તેને મોટા સત્કાર અને નમ્રતાથી સ્વીકાર્યો તેણે હાલ્લાગ નામનો જનપદ ચડને ભૂમીવૃતીમા આપ્યો.

પૃથ્વીમા પ્રકૃત કૃતજ્ઞતા ક્યા છે ! તે અપાર્થિવધન છે તે સ્વર્ગીય પદાર્થ છે અહિંસાના, દ્વેષના, સ્વાર્થપરતાના, અને વિશ્વાસઘાતકતાના અધ નરકકુપમા તે પવિત્ર સ્વર્ગીય રત્નનુ અસ્તિત્વ ક્યાંથી હોય જે જેનુ એ પવિત્ર સ્વર્ગીય રત્નથી હૃદયવિભૂષિત છે તે માનવ છતા દેવતા તે અતિ સામાન્ય આશામી હોય વિશ્વનો પુજનીય છે વીર હૃદયચડે આત્મસ્વાર્થમા જલાંજલિ દીધી જેના આગમન નાના ભાઈને રાજસિંહાસને તેણે બેસાર્યો તેની તેણે સમ્મત ભાવે નોકરી કરી એ સદ્ગુણ અને દોષનાના દોષકરણ કોઈ માનવના ચરિતમા માલુમ પડે છે ! એ અપૂર્વ કૃત્યના અનુષ્ઠાનથી ચડને શુ મળ્યુ હિંસાના, દ્વેષના, સ્વાર્થપરતાના, અને વિશ્વાસઘાતકતાના અધનરકકુપ જગતે તેનો કેવો

બદલો આપ્યો. તે પિતૃરાજ્યનો ત્યાગ કરી ગયો. ક્રૂર ચરિતવાળી ઓરમાન માએ તેને દેશ છોડી જાતાં વાર્યો નહી એકવાર તેને ફેરવી પાછો લાવવા ચેષ્ટા કરી નહી, પણ રાજમાતા આનંદિત થઇ વિશેષે કરી, તેના પિતા, ભ્રાતા, અને બીજા સંબંધીઓને હર્ષની હદ રહી નહી. મુંદરનગરનો ત્યાગ કરી તેઓ ચિતોડમાં આવવા લાગ્યા. સહુની પહેલાં મુકૂલનો મામો યોધ + મારવાડની મરૂ ભૂમિ છોડી મેવાડમાં આવ્યો. થોડા દિવસ પછી યોધનો પિતા રણમલ, તેના અનુચરો અને પરિવાર સાથે આવ્યો મારવાડમાં મકઇના રોટલા ખાઈ જેના ગળાં સુકાઇ ગયાં હતાં, તેઓ આજ મેવાડમાં ઘઉંના રોટલા ખાઈ મુકૂળની જય વાંછવા લાગ્યા.

કૂટનિતી જાણનાર આશામીના હૃદયનો ભાવ કોણ જાણવા સમર્થ છે? મારવાડના ઉત્તમ પ્રાંતમાં બેસી જેઓ આજ સુધી સ્વર્ગના સુખ ભોગવતા હતા. આજ તેઓ સ્વર્ગથી પણ મોટી માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી મેવાડની ભૂમિમાં શામાટે આવ્યા? તેના હૃદય માંહેની દુરબી સંધિ કોણ જાણી શકે? રણમલ શિશુ દૌહિત્રને ખોળામાં લઇ મહારાજ બાપ્પારાઓળના સિંહાસને બેઠો. રાણાના છત્ર ચામર વીગેરે રાજ ચિન્હ તેના ઉપર હોવા લાગ્યાં. આનંદ અને સુખની લહેર રણમલના હૃદયમાં ક્રીડા કરવા લાગી. તે મનમાં ભાવિ સુખો જોતો હતો. બાળક મુકૂલ ક્રીડા સક્ત હોઇ. ત્યારે રાજસભા છોડી બહાર જાતો. ત્યારે રણમલ એકલો તે સિંહાસને બેસતો અને સઘળાં રાજચિન્હ તેના ઉપર ધરાતાં હતા. રણમલનો મકસદ અને ગૂઢાશય કોઈ સમજતું નહોતું જે કોઇ સમજતું હતું તે તેનાથી પ્રતિકૂળ થઈ રાજ્યમાં રહે તેમ નહોતું. રણમલનો ખરાબ મકસદ, એક આસામી સારી રીતે જાણતી હતી. રાઠોડ રાજના એ દુરાચરણ જોઇ તે મનમાં બહુ દાઝ પામતી હતી. તે શિશોદિય કુળની વૃદ્ધ ધાત્રી (દાઇ) × રાજકુમારના રક્ષણાવેક્ષણનો ભાર તેના હસ્તમાં હતો. વીરવર બાપ્પારાઓળના સિંહાસનનો કબજો શું રાઠોડ રજપુતો કરશે? દુર્જનની વિશ્વાસઘાતકતામાં શિશોદીય કુળ શું અનંતકાળના માટે વિનાશ પામશે? એવી રીતની ગંભીર ચિંતા તે ધાઇમાના હૃદયમાં ઉદય પામી દારૂણ દુઃખથી ઘણાથી અને અભિમાનથી ઉત્તેજીત થઈ તેણે મુકૂલની માની પાસે જઇ કહ્યું. "તું શું કાંઇ જોતી નથી."

+ રાય યોધજી યોધ પુરનો સ્થાપન કર્તા.

× મહાત્મા ટૉડ કહેલ એવી દાઇમા હિંદુરાજકુળમાં અત્યંત સંમાન અને આદર પામે છે. તેના સંતાન પુત્ર રજપુત રાજાઓ સાથે સારા ભભકાથી અને દાઇથી રહેછે. તેઓની ભુમિવૃતિ પણ રાજ્ય તરફથી મળે છે, દુતપણા વિગેરેના વિશ્વસ્ત કાર્યો રાજમાં તેઓ કરે છે.

તુ કાઇ સમજતી નથી ! તારૂ પિતૃકુળ, તારા શિશુસતાનને રાજયસિંહાસનથી ભ્રષ્ટ કરશે નહિ મગળાકાક્ષિણી દાઇમાના વચન સાભળી રાજમાતા વિષમ સદેહમા પડી આટલા દિવસ સુધી એવી રીતનો સદેહ, તેના હૃદયમા ઉદય પામ્યો નહોતો આ સમે તેની અવસ્થા એવી સકટાપન્ન હતી તે તેજ જાણતી હતી તે સકટમાથી નિસરી જવા પુરેપુરી ચેષ્ટા કરવા લાગી દુર્મતિ રણમલ પોતાનો ઇરાદો પાર પાડવા છાનો છાનો ષડયત્ર કરતો હતો

વિષમ સકટમા પડી, બેનશીબ રાજમાતા, પોતાના રક્ષણ માટે ચારે તરફ જોવા લાગી પોતાના રક્ષણ માટે કેવા ઉપાય યોજવા, તેની ચીંતા કરવા લાગી પણ ઉપાય કેવો ? તેણે દુરાશાને વશવર્તિની થઇ પોતાના ચરણમા કુઠારાઘાત કર્યો છે આજએ પ્રચડ ચડ ચિતોડમા હતતો વિપદ પાસે આવી શકત નહિ પણ રાજમાતાએ કૃતપિશાચીની મૂર્તિ ધારણ કરી પોતાનો સર્વનાશ કર્યો છે છેવટે આવેલી વિપદમાથી ઉદ્ધાર પામવા, તે એકવાર પોતાના પિતા રણમલ પાસે ગઇ વળી તીવ્ર અને કઠોર વાકયે, તેના તે દુરાચરણના કારણો માટે તે પુછવા લાગી, પણ પિતા પાસેથી પ્રત્યુત્તરમા તેણે જે સાભળ્યુ તેથી તેનુ હૃદય કપી ઊઠયુ તેના હૃદયમા દૃઢ પ્રતીતી થઈ જે આતતાયી રણમલ તેના પ્રાણપ્રીય કુમારનો સર્વનાશ કરવા તૈયાર થયો છે એ વિપતકાળમા ગહ્લોતના સાભળવામા આવ્યુ ચડના ભાઇ રઘુદેવનો દુરાચાર રણમલે વધ કર્યો આવા ખરાબ સમાચાર સાભળી રાજમાતાના હૃદયમા ઘોર સદેહ ઉત્પન્ન થયો ભૂમિવૃત્તિમા કેલવાડા અને કવેરીયા નામના બે પ્રદેશ રઘુદેવ ભોગવતો હતો તે કેલવાડામા વાસ કરી રહેતો હતો રણમલે તેની પાસે સમ્માનમૂચક એ રાજ પહેરવેશ ભેટમા મોકલ્યા સમ્માનમૂચક રાજ પહેરવેશ ભેટમા આવે કે તુરત શાલએ તે પહેરવા જોઇએ એવો અનાદિ નિયમ છે અનાદિ નિયમ છે એટલુજ નહિ પણ તે શિષ્ટાચાર છે રઘુદેવ જ્યારે ભેટમા આવેલ એ રાજ પહેરવેશ પહેર્યો એટલામા તેની સામે આવેલા દુરાચાર ગુપ્તચરે છરી મારી તેનો વધ કર્યો એમ કહેવાય છે તે ગુપ્તચર ઘાતુક હોઈ દુરાચાર રણમલ તરફથી આવ્યો હતો રઘુદેવ, અત્યત શ્રીમાન્ ધર્મપરાયણ સાહસવાન્ યુવા પુરૂષ હતો તેના અનુપમ ગુણ અને શૌર્ય માટે રજપુતો તેના ઉપર અત્યત પ્રીતિ રાખતા હતા તેના અસ્વાભાવિક શોચનીય મૃત્યુથી મેવાડવાસી રજપુતો ગભીર શોકમા આવી પડયા મૃત્યુ પછી તેને દેવસ્થાન મળ્યુ મેવાડમા તે પિતૃદેવમા આસન પામ્યો મેવાડના લોકો તેની પ્રતિમૂર્તિ લઇ તેની પુજા કરવા લાગ્યા પ્રાત્યહિક પૂજા ઉપરાત વર્ષે બેવાર રઘુદેવની પૂજાવિધિ મોટા ધુમધામથી થવા લાગી એ સમયે રાણાથી તે સામાન્ય ભિક્ષુક સુધાન તે ઉત્સવમા ભાગ લેતા હતા *

* પ્રસિદ્ધ દશેરા નિમિત્તે મેવાડમા પ્રતિવર્ષ એમ ઉત્સવ થાય છે તે ઉત્સવ દિવસે અને

. . . રાજમાતાને, ચિંતા અને આશંકાની હવે સીમા રહી નહી. દુરાચાર રણમલે જ્યારે રઘુદેવની હત્યા કરી ત્યારે તે બાળક મુકૂલનો વધ કેમ ન કરે ! ભાવિ વિપદ્દમાંથી બચી જવાનો એક સદુપાય શોધી કાઢવા તત્પર થઈ. તે જ્યાં નજર નાંખતી ત્યાં નવી નવી આફતો, ક્ષણે ક્ષણે તેને ભય દેખાંડતી હતી. "તેની ચારે બાજુએ શત્રુ હતા. ચારે બાજુએ વિશ્વાસઘાતક રણમલના લોકો જોવામાં આવતા હતા. ચીતોડમાં જે ઊંચા સન્માનનું ક્ષમતાસૂચક પદ હતું તે પદ ઉપર નરાધમ રણમલના કુટંબી અને સ્નેહી માણસો ચઢી બેઠા હતા. ટુંકામાં ચીતોડમાં સઘણું દુર્ગત રણમલનું વશીભૂત હતું. સઘળા લોકો, રણમલના હાથમાં ક્રીડાના પુતળાં તરીકે હતા ત્યારે હવે મહીષીના પક્ષનુ અવલંબન કરી શિશોદીય વંશનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! બાપ્પારાઓળે રોપેલ વંશ વૃક્ષને નાશમાંથી કોણ હવે બચાવે ! કોઈ નથી. માત્ર એકજ આશામી છે. તે દેવ ચરિત ઉદાર હ્રદયચંડ- મહીષીની સઘળી આશા નિષ્ફળ જવા લાગી. તે ચારે બાજુએ જુદાં જુદાં અમંગળ અને દુર્નિમિત્ત જોવા લાગી. આવા મહા સંકટમાં પડી તેણે મહાવીરચંડનું સ્મરણ કર્યું ચંડની ભવીષ્યદ વાણી તેને યાદ આવી. જેમ જેમ સમય જાતો ગયો તેમ તેમ તેનું હ્રદય કંપીત થવા લાગ્યું. નિદારૂણ પીડા અને આત્મદ્રોહિતા સહન ન કરતાં, પોતાના અગાઉના દુષ્કર્મના પસ્તાવા સાથે ચંડને રાજ્યની સઘળી હકીકત કહી મોકલાવી. તે સમયે, ચંડ દૂર દેશમાં રહેતો હતો પણ ચીતોડની રોજીંદા હાલતની તહેમેશ ખબર રાખતો હતો તે એક ક્ષણ પણ ચીતાડના મંગલના માટે ઉદાસીન રહેતો નહોતો. મુકુલ જનની વિપદ્દમાં પડી, તેની મદદ માંગશે એવી તેને પ્રથમથીજ ધારણા હતી. દુરાચાર રાઠોડના અત્યાચારમાંથી ચીતોડનો ઉદ્ધાર કરવા તે સાવધાન અને તત્પર હતો જનનીનો પત્ર મળવાથી તો તે વીલંબ કર્યા વીના જ્યારે તે ચીતોડનો પરીત્યાગ કરી માંડુનગરમાં ગયો હતો. ત્યારે બેશો આહેરય (શવર) પરીવાર સાથે તેની સંગે માંડુનગરમાં ગયા હતા સરલ હ્રદય કાર્ય કુશળ ચંડ વીમાનાને છાનાઇથી કહેવરાવ્યું. "ચારે તરફના ગામડામાં ભોજન આપવા. હમેશ વીશ્વસ્ત દાસ દાસી સાથે મુકૂલને લઇ તમે નગરની બહાર જશો, ક્રમે ક્રમે એક બે ગામમાં રહેતા રહેતા ચીતોડના દૂર ગામડામાં જઈ નીકળશો. પણ દીવાળીના * દીવસે ગોસુંદનગરમાં ÷ આવી રહેવાનું ભુલવું નહી. જો તેમ કરવામાં ભુલ થાશે તો સઘણું વ્યર્થ થઈ જશે.

ચૈત્ર માસની દશમના દીવસે, મેવાડના પ્રત્યેક ગૃહસ્થ, રઘુદેવની પ્રતિ મૂર્તિની પુજા કરે છે. રજપુત ઓઓ, રઘુદેવની પ્રતિમૂર્તિની પુજા કરી તેની પાસે પોતાની સંતતીના મંગળની કામના કરી માગેછે. હાલ મેવાડમાં, ક્ષેત્રપાળ દેવની અને રઘુપાળ દેવની સમાન પુજા થાય છે. રઘુદેવની પુજા પદ્ધતિ સાથે, ગ્રીસના ઉડોસદેવની પુજા વિધિનું વિશેષ સાદૃષ્ય છે.

* દીવાળી ઉત્સવના દીવસે, પ્રત્યેક હીંદુ ઘેર ઘેર દીપમાલા પ્રજ્વલિત કરે છે.

÷ ચિતોડ થકી માલવ તરફ જવામાં જે એક પ્રશસ્ત માર્ગ છે. તે માર્ગના ઉપરના ભાગમાં ગોસુંદ આવેલ છે. ગોસુંદ ચિતોડથી સાત માઇલ ઉપર છે.

મીત્રોચિત સદુપદેશ વચનો મળવાથી રાજમાતા, સંપૂર્ણ ભાવે આશ્વસ્ત અને પ્રકૃતીસ્થ થઈ. તેના હૃદયમાં નૂતન આશાનો સંચાર થયો. ચંડની સલાહ પ્રમાણે કરવામાં તે એક ક્ષણના માટે પણ ઉદાસીત થઈ નહી તે બમણા ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી. ક્રમે દીવાળીના ઉત્સવનો દીન પાસે આવવા લાગ્યો.

મુકુલ, પોતાના માણસો સાથે ગોસુંદ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં રહી નગરવાસીઓને ભોજન આપ્યું. ક્રમે દીવસનો અવસાન થવા આવ્યો. સંધ્યાનું અંધકાર સઘળે ઠેકાણે છાઈ ગયું. તોપણ ચંડ આવ્યો નહિ. એટલામાં ઘોડાના દાબડાના અવાજ સાંભળવામાં આવ્યા. તે સાંભળવાથી તેઓના હૃદયમાં નવી આશાનો સંચાર થયો. દેખતાં દેખતાં ચાલીશ સવારો, તેઓની પાસેથી ચાલ્યા ગયા. તે ચાલીશ સવારોમાં ચંડ છદ્મ વેશે મોખરે સવાર થઇ ચાલ્યો હતો. નાનાભાઈ મુકુલની પાસે આવતાં ચંડે, સંમાન સંભ્રમે તેને-સંકેત કર્યો. પોતાના કેટલાક પસંદ કરેલા અનુચર સાથે ચિતોડના દરવાજા પાસે તે આવી પહોંચ્યો. બાકીના કેટલાક અનુચરો તેની વાંસે ચાલ્યા. કોઇએ ચંડની પ્રચંડ ગતિ રોકી નહીં. રામપોલ* નામના દ્વારે ચંડ પહોંચ્યો. ત્યાં દ્વારપાળોએ સંમુખ થઇ તેને પરિચય પુછયો! ચંડે ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો, "અમે સઘળા રજપુત સરદાર છીએ. ચીતોડના પડખાનાં નાનાં ગામડામાં અમારૂં વાસસ્થળ છે રાજકુમારના ઉત્સવમાં યોગદાન કરવા માટે અમે સઘળા ગોસુંદ નગરમાં ગયા હતા. આસમયે તેને કીલ્લામાં રાખી દેવા આવ્યા છીએ." એવા ઉત્તરથી તેઓના મનમાં કાંઇ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહી તે સઘળા બેઅંદેશે કીલ્લામાં પેઠા. પણ જ્યારે વાંસેનું બાકીનું દળબલ આવી પહોંચ્યું. ત્યારે દ્વારપાળોને સંદેહ થયો તેથીતેઓના જાણવામાં આવ્યું કે હવે સર્વનાશ થઇ જાશે. દ્વારપાળો તલવાર લઈ સામા થયા. મીયાનમાંથી તલવાર કહાડી ચંડ ક્રોધવાળા સિંહની જેમ દ્વારપાળો ઉપર પડયો. બન્ને દળ વચ્ચે ધીંગાણું થયું. ચંડનો પરિચિત ગંભીર નાદ સાંભળી તેના અનુગત શરદારોએ પોતાનું ખરૂં રૂપ ધારણ કર્યું. તેઓ દ્વારપાળનો સંહાર કરવા લાગ્યા એટલામાં કીલ્લાના પતિ ભટ્ટી સરદારને હલ્લો કરી ચંડે પકડી લીધો. તેના અનુચરોએ દ્વારપાળને ખંડ વિખંડીત કર્યા. વળી તેઓ પ્રત્યેક રાઠોડને તેઓના ગુપ્ત સ્થાનમાંથી લાવી તેઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા.

એ ગંભીર કાળી ચૌદશની રાત્રીએ રાઠોડમાંથી બે ત્રણ વીર પુરૂષો ચંડના હાથથી બચી ગયા તે સઘળામાં બેનશીબ રણમલનો મૃત્યુ વૃત્તાંત સાંભળવાથી શોક થાય તેવું નથી. પણ તેથી હસવું આવે તેવું છે. દુરાચાર રણમલ્લ પોતાની પુત્રીની કોઇ પરિચારિકાના રૂપે મુગ્ધ થઇ બલ પ્રયોગ કરી પાશવીકામ વૃત્તિની ચરિતાર્થના સાધનો હતો. ઘરના બહારના ભાગમાં ધીંગાણું છે, તેના શત્રુઓ તેના

* રામપોલ અર્થાત રામમંદનું સિંહદ્વાર, દરવાજેને લોકો રામપોળમાં જાણે છે.

સંબંધીઓનો સંહાર કરે છે એવી ખબર દુરાચારી રણમલ્લને પડી નહોતી મદિરાના કેફમાં, અફીણના કેફમાં અને એથી વધારે માદક કામના કેફમાં વૃદ્ધ રણમલ્લ પોતાની જીવનતોષીણી બાહુળતામાં વળગી કેવળ બેભાન થઇ પડયો હતો જઘન્ય કામ વૃદ્ધિનું અનુસરણ કરી દુરાચાર રણમલ્લે સતીનું અમુલ્ય ધન પતિવૃતાપણું ખંડિત કર્યું હતું. આજ એકદમ તેના દુષ્ટ કામનું ફળ તેને મળવાનું છે, આજ તે સ્ત્રીના દારૂણ પ્રવરતાપે તેનો સર્વ નાશ થશે, આજ દુષ્ટ રણમલ આ લોકનો પરિત્યાગ કરી પુષ્કળ વેદના ભોગવવા નર્કમાં જાશે. રજપુત મહીલાનું સર્વોત્તમ સતીત્વધન પાખંડ રણમલે હરણ કર્યું તેથી સર્વ શક્તિમાન વીશ્વંભર પાસે તે અદોશીત ગણાશે?

આટલા દીવસથી રણમલ્લના અસદાચરણ યુકત પ્રતિફળ આપવા જે સુયોગની રાહ જોવાતી હતી તે સુયોગ, પોતેજ આવી પહોંચ્યો. રજપુત સ્ત્રી ધીરે ધીરે શય્યામાંથી ઉઠી, તે દુવૃત્તની મારવાડી પાઘડી ઉખેળી તેને તેનાથી તેણે શય્યા સાથે દ્રઢ રીતે બાંધ્યો. તો પણ રણમલ્લનો નિદ્રા ભંગ થયો નહિ. રણમલ્લને તેના ભાગ્યના કઠોર અને ભયંકર હસ્તમાં સોંપી. તે સ્ત્રી ચાલી નીસરી. થોડા સમયમાં ચંડના સૈનિકો યમદૂત પ્રમાણે તે ઘરમાં પેઠા. તો પણ તે નિશાબાજ પાંખડીનો નિદ્રા ભંગ થયો નહિ. જ્યારે ચંડના સૈનિકની મોટી ચીસો તેણે સાંભળી, કે તરત તેનો નિશો તેની નિદ્રા સાથે ભાંગ્યો. તેણે આંખો ઉઘાડી જોયું જે સંકટ પાસે આવી ઉભું છે. શત્રુના રણોન્મત દળથી પોતાનું ઘર ભરાઇ ગયું. સઘળા તેઓની તલવાર સાથે તેની શય્યા તરફ દોડયા. નિદારૂણ ક્રોધથી અને છુંધાસાથી તેનું સઘળું અંગ સળગી ઉઠયું. શય્યામાંથી જલદીથી ઉઠવા રણમલ્લે ચેષ્ટા કરી પણ મનોમોહીનીની પ્રણયશૃંખળાએ બંધાયેલો હોઇ તે ઉઠી શકયો નહિ. પુષ્કળ પ્રયત્ન અને ચેષ્ટાએ મૂઢ રણમલ્લ શય્યા થકી ઉભો થયો ખરો, પણ તે દુસાધ પ્રેમ બંધનથી છુટો થઇ ઉભો થઇ શકયો નહિ. છેવટ રણમલ્લે તે સઘળી શય્યા સહિત ઉભો થયો. તે શય્યા, તેના પૃષ્ટ દેશ ઉપર હોવાથી કાચબાની ઢાલનો આકાર ધારણ કરતી હતી. પાસે એક પીતળનું પાન પાત્ર હતું. કોઇ પણ શસ્ત્ર હાથમાં ન આવવાથી રણમલ્લે તે પાન પાત્રથી કેટલાક સૈનિકને ભૂમિ ઉપર સુવારી દીધા. પણ અગણ્ય શત્રુ સૈનિકમાં તે શી રીતે વિશેષવાર બચી શકે એકદમ એક * બંદુકની ગોળીના પ્રહારથી તે બેનશીબ મરણ પામ્યો.

* અનેક લોકોને વિશ્વાસ છે જે આર્ય લોકો, હાલનીબંદુક અને તોપ જેવા અસ્ત્રથી વાકેફગાર નહોતા અને પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં જે આગ્નેયાસ્ત્રનો વિષય માલુમ પડે છે તે સઘળું કવિકલ્પના પ્રસુત છે. અમે ભુક્ત કંઠે બોલી શકીએ છીએ જે જેઓની એવી ધારણા છે. તેઓ સંપુર્ણ ભ્રાંત છે બંદુકના જેવા અને તોપના જેવાં અસ્ત્રો ઘણા જુના કાળથી આર્યો વાપરતા આવ્યા છે. વેદમાં તોપ જેવા અસ્ત્રની વાત છે શુક્રનીતિ નામના ગ્રંથમાં બંદુક અને તોપનો વિષય નીચે પ્રમાણે છે,

રણમલનો પુત્ર જોધરાવ, તે સમયે, નગરના દક્ષિણ ભાગમાં વસતો હતો. પિતાને અને આત્મીયજનને ક્રૂર દુર્દશામાંથી બચાવવા ન જતાં, તે એક તેજ રફતાર ઘોડા ઉપર ચઢી પલાયન કરી ગયો.

તેજસ્વી ચંડની ભીષણ પ્રતિશોધ પિપાસા તેથી શમિત થઈ નહીં. જોધરાવ પલાયન કરી ગયો એમ જાણી તેને પકડવા ચંડ તેની વાંસે પડ્યો. જોધરાવ, ચંડના હુમલામાંથી બચાશે નહિ એમ જાણી હરવારાકલ નામના પરાક્રમી રજપુતના આશ્રય નીચે ચાલ્યો ગયો. ચંડે મુંદરનગર કબજે કરી લીધું. શિશોદીય વંશની રાજ્યલક્ષ્મીનું રક્ષણ થયું, ત્યારથી બાર વર્ષ સુધી મુંદરનગર તે વંશ જોના કબજામાં રહ્યું. બાર વર્ષ પછી રાઠોડ રજપુતો, તે નગરનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા. જોધપુરના ભવિસ્થાપન કર્તા જોધરાવને આ સ્થળે છોડી આપણે હવે મેવાડના ઈતિવૃત્તના સંકલનમાં પ્રવૃત્ત થઈએ. તોપણ આ સ્થળે બે ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યા શિવાય, તે કામમાં પ્રવૃત્ત થવું ઉચિત નથી. શિશોદીય વંશને શી રીતે ગોઢવાડનો પ્રદેશ મળ્યો, અને રાઠોડ વંશનો જોધરાવ મુંદરનગરને શી રીતે પામ્યો, તે વિષયની સમાલોચના કરી પુસ્તકના ગ્રંથની સમાલોચના આપણે કરશું.

વિપદની ઉપયોગિતા, સુકુમારાયિમ છે, વિપદ સંપત્તિની જનયિત્રી છે. જે વિપદ્કાળમાં સમજીને કામ કરે છે, તે જલદીથી સંપદ મેળવે છે, વિપદ્ તેના ઉપર હુમલો કરી શકતી નથી. જોધરાવ, રાજ્યધનથી વંચિત થયો. તેનો પિતા ધીંગાણામાં મરાયો, તેના આત્મીયજનો નાશ પામ્યા. હવે તે મહાવિપદમાં

नालिकरद्विविधेश्चयत्रदत्नुद्रविपेद्गत । निर्यगुर्द्ध्विमूर्ध्नालंचारीनारितक्र
मुगाप्रयोलिक्षगेद्रिनिगविंदुयुतंबन्ना गुराप्तोपागनुग्नमन्यागुन्विनारं
स्यातेअग्निचूर्णसंचारीनलाजामधुतमद्वा क्षुनाग्निपन्येनमूत्रधार्वपतिसादिभिः
यपायधानुन्यरगारंपधाभून्विनारं यथादीर्घागद्गोन्दूरमेदितपातया
वृदनालिकपकंननारदुम्रारित्राजिंत मवाज्ञाकर्यास्तुसयुतंविमयन्द्

એ શીવાય વૈશંપાયન નાડિકામાંતનુ વિશેષ વિવર્ણ આપેલું છે. અગ્નિચૂર્ણ (દારૂ) શી રીતે બનાવવો તેની હકીકત પણ તે નાડિકામાંથી નીકળી આવે છે નાડિકાસારમાં પણ—

अधःक्षणपणाःपमृगंदकुरतयादरः । कृष्ण पार्यांनि भांगंत. क्रोध संध लिनो जयः ... अध.क्षणान् गोद गुल्किन पिपनी लिनन नया रि र गोदमयपन येन आग्नेयास्त्रपन्न गर्भसंभूता गोद गुपिरा शिष्येने नीलकंठ

પડયો. પણ તે વિપદ તેની ભાવિસંપત્ અને ઉન્નતિની સોપાન સ્વરૂપ થઇ. તે બીકણની જેમ એ વિપદ્‌માં વિમૂઢ અને ભગ્નહૃદય થઇ બેસત તો રાઠોડ કુળના ભાગ્યમાં શું હત, તે કાંઈ બોલી શકાતું નથી. તેમ થાત તો તેનું વિશાળ કીર્તિક્ષેત્ર યોધપુર કોણ સ્થાપત ! તેની ચારે તરફ દુશ્મનો, ચારે તરફ આફ્તો, તોપણ તે ક્ષણવાર નિરૂત્સાહ થયો નહિ. કેવળ અદમ્ય સાહસ, કઠોર ઉદ્યમ અને રૂડા અધ્યવસાયથી તે મોટી આફતોને તરી સંપત્‌ના ઉંચા પગથીયા ઉપર જઇ બેઠો.

યોધરાવે, સંકટમાં પડી પલાયન કરી હરવાશંકલ નામના પરાક્રમી રજપુતનો આશ્રય લીધો. રાજસ્થાનમાં એક જાતની ધર્મ સમિતિ છે. તે ધર્મ સમિતિ માંહેલા આશામીઓ કુમારાવસ્થામાં પોતાની ઉમ્મરનો કાળ કહાઢે છે. અગરજો કે તેઓ વીર ક્ષત્રીય છે પણ તે વીરરસ સાથે ધર્મનો શાંત રસ મળી, તેઓની અદ્‌ભૂત શોભા આપે છે. અતિથિયતા અને પરોપકારજ તેઓના ધર્મનો મૂળ મંત્ર છે. કાળી અડધી રાત્રીએ કોઇ અતિથી તેઓના આશ્રમમાં આવે તો તે રજપુત સંન્યાસી શય્યામાંથી ઉઠી, તેની યુકત અભ્યર્થના કરી, ખાનપાનની ગોઠવણ કરી આપે છે, તેમાં પોતાના અનાહારે, અનિદ્રા અને દુઃખમાં રહેવું પડે તો તેમ કરીને પણ તેઓ અતિથીની પ્રસન્નતા મેળવતા. વિપદમાં પડી કોઇ તેઓનું શરણાંગત થાય તેને તેની સાથેનો શત્રુભાવ હોય તો ભુલી જઈ અતિથીના સત્કારમાં મત્ત રહે છે પરાક્રમશાળી હરવાશંકળ તે સંન્યાસીના સંપ્રદાયમાં રહેતો હતો. તે સંપ્રદાયની શાખા પ્રશાખા હાલ પણ રાજસ્થાનમાં જોવામાં આવે છે.

અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ જે યોધરાજ સંકટમાં પડી હરવાશંકલ નામના પરાક્રમી રજપુતના આશ્રય નીચે ગયો. તે હરવાશંકલનો પ્રદેશ પર્વતની ગાળીમાં હતો, રાજા, પ્રજા સરદાર વીગેરે એ સંપ્રદાયને નાણાં વીગેરેની મદદ આપી, તેનો નીભાવ ચલાવતા હતા. એ ઉદાસીન સન્યાસીઓ અન્નછત્ર અને સદાવૃત રાખી પોતાના ધર્મની ક્રીયા બજાવી રાખતા હતા. હાલપણ અધઃપતિત મેવાડની અવસ્થામાં રાણા રાજા પ્રજા વીગેરે એ સંપ્રદાયનો નિર્વાહ કરે છે. અનેક લોકના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે, જે મનુષ્યો, અર્ધસભ્ય અવસ્થામાં આતિથેયતાનું આચરણ કરે છે. પણ તે બોલવું કેટલું યુક્તિયુક્ત છે તે વાંચનારના સહજ ધ્યાનમાં આવશે. હરવા શંકલ જેવા, વિશ્વપ્રેમીક મહોદય. જ્યારે અર્ધ સભ્ય ગણાય, ત્યારે આ જગતમાં હવે સભ્ય કોણ તેની શોધ કરવી રહેછે. ઉત્તમ કપડાં ભૂષણ વીગેરે પહેરવાથી સભ્યતા કહેવાય ! અનાથ, દીન દરિદ્રને કાંઇ પણ આપ્યા વિના પોતાનાં પેટ ભરવા તે સભ્યતા ગણાય ! તે સભ્યતા તો માનવની સભ્યતા નહિ તે તો પશુની સભ્યતા કહેવાય. હરવાશંકલ જેવો પરમકારૂણિક મહાત્મા આ જગતમાં પેદા થયેલ છે કે તે વિષય વિષમ સંશય છે.

રાત્રીનો બીજો પહોર હતો. સદાચારનું દૈનિક અનુષ્ઠાન પુરૂં કરી, સન્યાસી હરવાશંકર વિશ્રાન્ત્યર્થે શયન કરતો હતો. એટલામાં એક ગોપીશ અનુચર સાથે ચોથ વ તેજ સ ધનના આવ્યા. નગરમાં એટલામાં હરવાશંકરે ઉઠી, તેઓને આદરથી ભાષણ કરી આસન આપ્યું. તેઓ નમસ્કાર કરીને બેઠા. હવે તેઓની ખાનપાનથી શી રીતે સત્કાર કરવી તેની ચિન્તા તે કરતો હતો. હરવાશંકર પાસે, ખાનપાન આપવાની કાંઈ પણ સામગ્રી નહોતી. તેના ઘરના “મુંજ” નામનું એક જાતનું ઝાડ હતું. તે ઝાડ ઘણા કરવાના કામમાં આવે છે પણ જ્યારે દુર્ભિક્ષ અને અન્ન કષ્ટ આવી પડે ત્યારે માત્ર ભૂમિ નિવાસી દીન દરિદ્ર લોકો તે ઝાડ ભક્ષણ કરી પ્રાણ ધારણ કરે છે. રાત્રીના સમયે અન્ય ઉપાય ન હોવાથી હરવાશંકરે તે ઝાડ ભોજ્ય પદાર્થના વાપરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. તે લાકડાના કટકાને સૂક્ષ્મ રીતે લોટ કરી, તેના સાકર મસાલા તેણે ભેળવ્યે સન્યાસી હરવાશંકરે. તે ભોજ્ય દ્રવ્ય તયાર કરી યોધરાવ પાસે લાવી મુકયું અને કહ્યું કે “ભિક્ષુ લાવ્યો, જે કાંઈ અન્ન આજ મળ્યું હતું તે બધું વપરાઈ ગયું. આ શાક જે ઝાડ ભાજીના છે તે તમારી પાસે મેં રજુ કર્યું છે. રાત્રી અધિક ગઈ છે, હવે કોઈ બીજો ઉપાય નથી. અનુગ્રહ કરી, આ ભોજ્ય દ્રવ્ય સ્વીકારી પ્રસન્ન થાઓ. આવતી કાલે ઉત્તમ ખાનપાન તયાર કરી હું આપ સાહેબની સેવામાં રજુ કરીશ.” તેની નમ્રતા અને શીલ જોઈ અતિથિઓ સંતુષ્ટ થયા. તેના આતિથ્ય સત્કારની ઘણી પ્રશંસા કરી તે ખાદ્ય સાનન્દ તેઓએ સ્વીકાર્યું. થોડા સમયમાં અતિથિઓ નિદ્રાના ઉદ્દેશને ખોળામાં પડી ગાઢ નિદ્રામાં પડી ચિતોડની વીતેલી સઘળી બીના ભુલી ગયા. તે મુંજ ઝાડના ખાવાથી તેઓની ભુખ શાન્ત થઈ ગઈ હતી. પ્રાતઃકાળે ઉઠી, તેઓ પરસ્પર ના મુખ વિસ્મય ભરેલા નેત્રથી જોવા લાગ્યા. શી રીતે તેઓની ક્ષુધા નિવૃત્ત થઈ ગઈ તેનું કારણ તેઓ વિચારવા લાગ્યા. પણ સુચતુર સન્યાસી હરવાશંકરે તેનું ખરું કારણ છાનું રાખી તેઓને ઉત્તેજન આપવા આશ્વાસનપૂર્ણ વાક્યે કહ્યું. વાર્દ્ધક્યની પુનઃ યોનાવળી જેમ નવીન જીવનની ઉપાધી નવીન રાજ ધારણ કરે છે, તેમ હું નિશ્ચય કરી કહું છું કે તમારૂં ભાગ્ય નવીન જીવન પામશે.

શિશોદીય બે ભાઇઓ નિરુત્સાહિત ન થયા. તે બન્ને પ્રચંડ વેગે શત્રુની સામે થયા. ચોધરાવ કેવી રીતથી સહાય સંપન્ન થઈ આવ્યો છે એમ ચંડના પુત્ર કંથડજીએ પહેલાથી જોયું નહિ. કંથડજી અને મુંજજીએ, ચોધરાવને દળ બળમાં હલકો ગણી, તેના હુમલા ઉપર સામો હુમલો કરવા તૈયારી કરી. એ અપરિણામદર્શિતાનું અને હીન બુદ્ધિતાનું વિષમ ફળ તેઓએ તરત ભોગવ્યું. ચોધરાવના ભયંકર લશ્કરની પ્રતિરોધ કરવામાં હીન બુદ્ધિ કંથડજી, પોતાના પુષ્કળ સૈનિક સાથે યુદ્ધમાં પડ્યો. નાનો ભાઇ મુંજજી, પલાયન કરી ગયો, પણ તેમ કરવાથી તે ચોધરાવના કરાળ ગ્રાસમાંથી બચ્યો નહિ. તે ગદવાર રાજ્યની સીમામાં પહોંચી ગયો. ત્યાં વિજયી ચોધરાવે તેને પકડી પાડયો. ત્યાંજ તેનો વિજય ચોધરાવ ઘકી નિપાત થયો., એ રીતે રાઠોડ વીર ચોધરાવે, તેની પ્રચંડપ્રતિજ્ઞાનિ પરિતૃપ્તિ કરી. આ સઘળાં કામ કરી ચોધરાવ નિઃશંક બેશી રહ્યો નહિ. તેના મનમાં સતત આવતું હતું જે વીરવર ચંડ, ભીષણ મુર્તિ ધારણ કરી તેની વાંસે આવે છે. ટુંકામાં ચોધરાવ નિશ્ચિંત ન રહેતાં, પોતાની અવસ્થાની સૂક્ષ્મ હકીકત જોવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું જે ચંડની સાથે તેની તુળના થાય તો તેમાં તે નિઃસહાય ગણાય તેવું છે, તે પારકાના દળ બળની સહાયે આવો કઠોર યુદ્ધમાં ઉતર્યો છે. તેઓ તો માત્ર એક વાર કે બે વાર તેની મદદ કરે તેવું હતું. જ્યારે મેવાડની વિશાળ સેના આવી, તેના ઉપર હુમલો કરશે, ત્યારે તે કોની મદદથી આત્મ રક્ષા કરશે, એવા વિચાર તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા. આ વિવાદનો પ્રથમ અને પ્રધાનઉત્તેજક તેનો બાપ રણમલ્લ હતો. તેનાજ દોષથી રાઠોડ વંશીય અને શિશોદીય વંશના વચમાં ભયંકર કલહ ચાલ્યો. આવી અવસ્થામાં વિવાદ ભંજન કરવાનું ઉચિત છે. એ પ્રમાણેની જ્ઞાન ગર્ભચિંતા કરી, ચોધરાવે ચંડની પાસે સંધિની દરખ્વાસ્ત કરી. તે દરખ્વાસ્તમાં તેણે સઘળો ગદવાર પ્રદેશ ચંડને આપવાનું કબુલ કર્યું. જે સ્થળે ચંડના બીજા પુત્ર મુંજજીનો નિપાત થયો હતો, તે સ્થળ મારવાડ અને મેવાડની હદ સ્વરૂપે ગણવું એમ દરખ્વાસ્તમાં કહી મોકલાવ્યું, ચોધરાવની સંધિની દરખ્વાસ્ત મંજુર રહી. બન્ને વંશવાળા રજપુતો, ગયા વૃતાંત ભુલીને સંધિસૂત્રથી બંધાઈ એક બીજાને હૃદયમાં ધારણ કરી, પ્રગાઢ મિત્રતા સાથે વર્તવા લાગ્યા. મેવાડ પતિને જે સમૃદ્ધ ગદવાર રાજ્ય મળ્યું તે રાજ્ય, મેવાડપતિના રાજ્યની અંદર ગો વર્ષ રહ્યું. કાયમની પ્રસિદ્ધ ઉતરાધિકારિત્વ પ્રથાનો વ્યભિચાર થવાથી ગદવાર પ્રદેશ, મેવાડેશ્વરના કબજામાં આવ્યો. પણ તેજ પ્રદેશતેજ વ્યભિચારના કારણે ત્રણસો વર્ષ પછી તેના હાથમાંથી ગયો.

વીરવર ઉદાર ચરિત ચંડના અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગથી મુકૂલનો સૌભાગ્ય સૂર્ય ઉદય પામ્યો, પણ તે સૂર્ય બહુ કાળ ઉદિતાવસ્થામાં રહયો નહિ મધ્યાહ્નના

ઉંચામાં ઉંચા ગગનમાં ચઢી તે અકસ્માત ગ્રહગ્રસ્ત થઇ ગયો. મુકુલનો નિદારૂણ અધપાત થયો. નાનીઉમ્મરમાં રાજોચિત ગુણગ્રામથી વિભૂષિત થઈ, તે શિશોદીય વંશનું શાસન ચલાવવામાં પુરેપુરો શક્તિવાળો થયો ખરો પણ દૈવની અઘટિત ઘટનાથી તે સોભાગ્ય ઘણા દીવસ તે ભોગવી શકયો નહિ. તે જે સમયે એટલે, ઈ. સ. ૧૩૯૮ મા ચિતોડના સિંહાસને બેઠો તે સમયે સઘળા ભારતવર્ષમાં એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો ભારતવર્ષનો ઐતિહાસિક સ્રોત, એક જુદી દિશાએ ચાલવા લાગ્યો. વીર કેસરી, તૈમુર પોતાની વિજયી સેના લઈ એ સમયે ભારતવર્ષમા આવી પહોચ્યો. તેના કઠોર હુમલાથી દિલ્હીનું સિંહાસન ચૂર્ણવિચૂર્ણ થયું ખરૂં પણ તેથી મેવાડને કાંઇ હાનિ કે લાભ ન થયો. તેથી મેવાડના ઇતિહાસમા કોઈ વિશેષ વિવરણીય ઘટના બની નહી. તે સંબંધે, ભટ્ટ ગ્રંથમાં એટલુ માત્ર લખેલ છે જે દિલ્હીશ્વર ફીરોજશાહે બરોબર તે સમયે મેવાડ ઉપર હુમલો કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો, પણ તેનો ઉદ્યોગ સફળ થયો નહિ. વિશેષ વિવેચના કરી જેવામાં આવે તો સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે ભટ્ટ લોકો જેને ફીરોજશાહ કહે છે વસ્તુત તે તેનો એક પોત્રક એટલે કે ભટ્ટ લોકો ભ્રમમા પડયા છે ભારતીય ઇતિ વૃત્તનો પાઠ કરવાથી તે વિષયની સત્યતા સબંધે કાંઇ સંદેહ રહેતો નથી. વીરવર તૈમુરનો ભયંકર હુમલો સહન ન કરી ફીરોજશાહનો તે પોત્ર * દિલ્હી છોડી ગુજરાત તરફ ચાલ્યો. એટલે કે મેવાડમા થઇ ગુજરાતમા જતા તેણે મેવાડ ઉપર હુમલો કર્યો હોય એ વાત સભવિત છે રાણો મુકુલ યવનનો દુરભિસધિ પ્રથમથી જાણતો હતો. યવનનો હુમલો નિષ્ફળ કરી દેવા તે યવનની સામે ચાલ્યો શાતિ વિઘાતક યવનની સંમુખે તે રાયપુર નામના સ્થાને પોતાના દળ બળ સાથે ગયો. તે રાયપુર યુદ્ધક્ષેત્રમાં રાણા મુકુલે એટલી બધી વીરતા પ્રકાશ કરી તે જોઈ, યવનના સૈનિકો સ્તબ્ધ અને મોહિત થયા, વળી તેઓ ચારે દિશાના પલાયન કરી ગયા. ભારતવર્ષ તેમુરના હુમલાથી વાકીફ થઈ રાણા મુકુલે પોતાની સેના બળવાળી કરી રાણા મુકુલે અનેક અટ્ટાલિકા અને સૈન્ય બનવાવ્યા.

રાણા મુકુલના ત્રણ પુત્ર અને એક સુદર પુત્રી હતી પુત્રીનું નામ લાલબાઈ હતું. ગાગરોણના ખીચી વશીય સરદારના હાથના તે ખુબસુરત પુત્રીને તેણે આપી હતી. ખીચીવંશી સરદારે તે રાજકન્યાને પરણતી વખતે રાણાને શપથ સૂત્રે બાધ્યો હતો જે "હું આપની પાસે કોઇ ચીજની પ્રાર્થના કરતો નથી, કેવળ એટલી પ્રતિજ્ઞા કરો જે અમારા રાજ્ય ઉપર જ્યારે શત્રુ હુમલો કરે, ત્યારે આપે અમને મદદ આપવી." રાણે એ તે વાત કબુલ કરી ખીચી સરદારનો પુત્ર ધીરાજ રાણા પાસે તેની કરેલી પ્રતીજ્ઞા સફળ કરાવવા આવ્યો નાદેરીયાના પ્રદેશમા થયેલો બળવો સમાવવા રાણો તે સમયે તે પ્રદેશમા ગયો હતો ધીરાજ તે પ્રદેશના જઈ રાણાને

* તેનું નામ મહમદ તઘલખ તે તઘલખ ફીરોજશાહના પહેલે પુત્ર નાસરદીનનો નાનો પુત્ર.

મળ્યો. તેની પાસેથી લેવું જોઈએ તેટલું સેનાદળ લઇ પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યો. એ માદેરીયાજ રાણાના જીવનના તપનું શેષરંગ સ્થળ છે.

તે કાળરંગ સ્થળે, આતતાયી વિશ્વાસઘાતક બે પુરૂષના હાથે, તેની માનવ લીલાનો અવસાન આવ્યો. તે આતતાયીનુ નામ ચાચા અને મેર હતું. દુરાચાર ચાચા અને મેરે વિના દોષે નિષ્કારણ સુશીલ રાજા મુકુલની જીવન ગ્રંથીનો અકાળે છેદ કર્યો.

રાણા મુકુલના દાદા ક્ષેત્રસિંહના ઔરસે, કોઇ એક નીચ કુળોદભવ સુંદરી ચાકરડીના પેટે ચાચા અને મેરનો જન્મ થયો હતો. અનેકના કહેવામાં એવું છે જે તે ચાકરડી સુત્રધરની કન્યા હતી. પારશવ પુત્રો, મેવાડમાં પંચમપુત્ર નામે વિખ્યાત છે. રાજાના ઔરસે જન્મગ્રહણ કર્યાથી તેઓ રજપુતોમાં સંમાન પામતા નહી. અગરજો રાજાઓ, તેઓને વિશ્વસ્ત અને આપ્તકાર્ય ઉપર નીમતા હતા. તો પણ તેઓનું એવું દુર્ભાગ્ય હતું જે તેઓ મેવાડની બીજી પંકિતના સરદારની શ્રેણીમાં પણ સંમાન પામતા નહી. મંદબુદ્ધિ ચાચા અને મેરના ભાગ્યમાં તેવું જણાયું. મેવાડમાં શુદ્ધ જાત સરદારો તેઓ ઉપર નિંદાની નજરે જોતા. રાણાએ મહેરબાની કરી, તેવી જાતના ચાચા અને મેરને સાતસો ઘોડા-સ્વારના ઉપરી નીમ્યા. તેઓને રાણો માદેરીયા ક્ષેત્રમાં પોતાની સાથે લઈ ગયો. તે દાસીપુત્ર ઉપર એટલી બધી રાણાની કૃપા જોઇ સરદારોના મનમાં વિષમ ઈર્ષાનિળ સળગી ઉઠયો. તે બન્ને દાસીપુત્રને, ઉંચી પદવીએથી પાડી દેવા તેઓ ધારણા રાખતા હતા. ભવિતવ્યતા અપાર મહિમાએ તેઓની અભિપ્રાય સિદ્ધિનો સુયોગ નજદીક આવી ગયો. પણ તે અભિપ્રાય સિદ્ધિ કરવા જાતાં, તેઓએ પોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કર્યો. રાજ્યહત્યાનો રસ્તો તેઓએ વિશાળ અને નિષ્કંટક કરી આપ્યો. માદેરીયાના યુદ્ધ કાળે, રાણો એક સમયે પોતાના સરદાર સામંત, સેનાપતિથી વીંટાઈ એક પ્રમોદ કુંજમાં પેઠો. તે કુંજમાં તેણે એક નવી જાતનું વૃક્ષ જોયું. રાણો એ વૃક્ષના નામથી વાકીફગાર નહોતો. તેણે પાસે રહેલા સરદારોને તેનું નામ પુછયું. ચોહાણ સામંત તેની પડખે ઉભો હતો. તે તેનું નામ જાણતો છતાં અજ્ઞાનતાનું ડોળ બતાવી બોલ્યો. મહારાજ! હું નામ જાણતો નથી, આપ આ બે ભાઈઓને તેનું નામ પુછો! તેનાથી સારો ઉત્તર મળશે. સુકુમાર મતિ સરલ હૃદય રાણાએ ચોહાણ સરદારની કુટતા કળી નહી. તેણે સરલભાવે તેના કહેવાપ્રમાણે તે બે ભાઇઓને પુછયું. કાકા! આ વૃક્ષનું નામ શું? રાણાના એ અકપટ પ્રશ્ને, ચાચા અને મેરના હૃદયમાં વિષદગ્ધ તીવ્ર શ્લેષ બાણ લાગ્યું. તેઓએ જાણ્યું જે તેઓ સૂત્રધર કન્યાના પુત્ર છે એ જાણી રાણો શ્લેષપૂર્ણ વાકયો બોલી તેઓને ખીજાવે છે. તેઓ દારૂણ ક્રોધમાં અને

ઉપાસનામા તલ્લીન થઈ ગયા તે દીવને રાણા મધ્યાકર્મ સમાપ્ત કરી, હરી નામનો જપ કરતો હતો એવામા નૃશસ ચચા અને મેરે આવી તેના હાથ છેદી નાખ્યા છેવટે તેનો તેઓએ સહાર કરી દીધો પિશાચોચીત નૃશસતા સાથે સરળમતિ મુકુલનો પ્રાણવધ કરી, રાક્ષસ ચાચા અને મેર પોતપોતાના ઘોડા ઉપર ચિતોડ તરફ ચાલ્યા તેઓના મનમા અભિલાષ હતો જે ચિતોડપુરી હસ્તગત કરવી પણ દુરાચારીનો તે અભિલાષ સિદ્ધ થયો નહી ચિતોડની પાસે જઈ જોયુ તો ચિતોડના દરવાજા બધ હતા

ઉપર કહેલ શ્લેષપૂર્ણ વચન વિના રાણાનુ શોચનીય મૃત્યુનુ બીજુ કારણ જોવામા આવતુ નથી, પણ વિશેષ વિવેચના કરી જોવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે રાણાના વિરૂદ્ધ તેના રાજ્યમા એક ગૂઢ પ્રપચ ચાલ્યો હતો તે પ્રપચના ખબર રાણાના મોટા દીકરા કુભને લગી હતી, બને રાજઘાતક વિફળ મનોરથ થઈ નેદીરીયા પાસેના કીલ્લામા નાઠા બાળક કુભે, આવા પ્રપચોમાથી બચવા, માળવરાજની દોસ્તી બાધી

રજપુત ચરિતનો આશ્ચર્ય મહીમા છે જે શિશોદીય રજપુતોએ રાઠોડરાજને હણ્યો અને તેનુ રાજ્ય છીનવી લીધુ તે રાઠોડ રાઠોડ રાજના પુત્ર પાસે તે શિશોદીય વશના રાણા કુભે અકૃતના પછી મદદ માગી ઉદાર મતિ રાઠોડ રજપુત રાજાએ ગતવૃત્તાતને વિસ્મૃતિસાગરમા ફેકી દઈ તરુણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે " જ્યા સુધી તે બે રાજઘાતકને હણી બાળ કુભને ગાદીએ ન બેસાડુ ત્યા સુધી મહારે માથે પાઘડી મુકવી નહિ ત્યાસુધી મહારે પથારી ઉપર સુવુ " વાસ્તવિક આર્યવીર રજપુતોના જીવન ચરિતમા એવા ઔદાર્યના, સાહાય્યના અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાના બહુ દાખલા જોવામા આવે છે રજપુતો સ્વભાવથી તેજસ્વી અને ઉદ્ધત તેઓનુ હૃદય માત્ર એક આઘાતથી આલોડિત થાય છે જ્યાસુધી, તેઓ, આઘાતનો પ્રત્યાઘાત કરી શકતા નથી ત્યાસુધી તેઓના હૃદયમા શાતિ વિરાજતી નથી તેઓ ક્રોધમા, વિરહ વિષવાદના ઉત્તેજીત થાય છે અને વેરનો પ્રતિશોધ લેવા તેઓ કઠોર પ્રતિજ્ઞા લે છે જ્યા સુધી લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાતી નથી ત્યાસુધી વેરનો બદલો લેવાની પિપાસા પ્રશમિત થાતી નથી

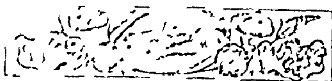
પેર વિપત્તિમા રાણી મુકુળના પુત્ર કુભે મારવાડ પતિની પાસે મદદ માગી રાજપુત્રના દર્દના અર્થે રાઠોડ રાજે પોતાના પુત્રની નીચે એક સેનાદળ મોકલ્યુ તે રાજ્ય તેઓ, તેના રાજ્યની સરહદ ઉપર હતા રાજકુમારે, તેઓના ઉપર હુમલો કરી તેઓને પકડી લેવા પ્રયત્ન કર્યો રાજકુમારના પ્રચડ હુમલાની સામે થવા તેઓ સમર્થ થયા નહિ દુર્વૃત્ત ચાચા અને મેરે તે કીલ્લો છોડી દીધો તેઓ પાયી નામના સ્થળે પલાયન કરી ગયા પછી આરાવલી પર્વતમાળાની મધ્યમા આવેલુ

હતું, તેની પાસે રાતાકુટ નામનો એક શૈલકુટ હતો, તે દુર્વૃતો તે શૈલકુટ ઉપર એક કીલ્લો બનાવી ત્યાં સાવધ થઈ રહેવા લાગ્યા. ઉદયપુરની ચારે તરફ જે ગિરિવ્રજ વલ્યાકારે બિરાજે છે તેના શિખરે રાતા કોટનો ધ્વંશરાશિ આજ જોવામાં આવે છે.

તે રાત કોટના ટોચના કીલ્લામાં રહી દુરાચારી ચાચા અને મૈર, પોતાનો સમય સુખથી કહાડવા લાગ્યા. તેઓએ વિચાર્યું જે આ સ્થળે કોઇ જલદીથી તેના ઉપર હુમલો કરી શકે તેમ નથી. પણ દુરાચારીઓએ એક વાર વિચાર ન કર્યો જે રાઠોડ અને શિશોદીય રાજાના પ્રચંડ રોષરૂપી ભયંકર દાવાનળમાં તેઓનો કીલ્લો અને તેના ફરતું વન બળીને ભસ્મ થશે. તેઓને પોતાના પાપનું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત કરવું પડયું તે બેહદ પાપાનુંષ્ઠાનથી છેવટે તેઓનો સર્વ નાશ થયો, સુજા નામના એક ચોહાણ રજપુતની અનુઢા કન્યાને તેઓ બલ પૂર્વક પકડી કીલ્લામાં લઈ ગયા. રોષવાળો સુજો, તે ઘોર અપમાનનો બદલો લેવા, શ્રમજીવી લોકો સાથે છાની રીતે મળી જઈ રાતાકોટ તરફ ઉપડયો. ત્યાં જવા આવવાથી તેના કુટ માર્ગનો તે વાકીફગાર થયો.

એટલામાં તેણે દૂરથી રાઠોડ અને શીશોદિય રાજાની સેના જોઇ. તેથી કરી, તેની આશા બમણી ઉત્તેજીત થઇ બે હાથે મુખ ઢાંકી, રોતાં રોતાં તેણે, પોતાની હકીકત તે બન્ને રાજા પાસે કહી દીધી તે પાશવવૃતાંતની હકીકત સાંભળી સઘળાનું હૃદય નિદારૂણ ક્રોધથી ભરાઇ ગયું. તેઓએ, રાતાકોટની પાસેના સ્થળે દેલવારામાં દિવસનો ભાગ ગાળ્યો. રાત્રીના સમયે તેઓ તે ગિરિમૂલ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં પછી સતર્કભાવે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. વન વૃક્ષની શાખાઓ પકડી તેઓ ધીરે ધીરે તે કીલ્લામાં ચઢી ગયા. તે સમયે રાત્રી, ઘોર અંધકારવાળી હતી. તે ગંભીર અંધારામાં, રોષોન્મત રાઠોડ અને શિશોદીય રજપુતો એક બીજાનાં અંગરખાં ઝાલી ધીરે ધીરે ઉપર ચઢયા. પ્રતિહિંસા લેવા ઉન્મત થયેલ ચોહાણ રજપુત સુજો રસ્તો દેખાડતો દેખાડતો સહુની આગળ ચાલતો હતો. જ્યારે સુજો, પર્વતના અગ્ર ભાગ ઉપર ચઢી ચુકયો ત્યારે બે કિરણ રેખામાં તેની દૃષ્ટિ ખેંચાણી વિસ્મય સાથે તીવ્ર દૃષ્ટિથી તેણે તેની સામું જોયું તો માલુમ પડયું કે વ્યાઘ્રીની બે આંખમાંથી એ કિરણરેખા નીકળે છે. એટલે, તે પોતાની સાથેના રાઠોડ વીરના હાથ દાબી આગળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. રાજકુમારને તેના ભયનું કારણ માલુમ પડયું. તે સમયે, તેણે વ્યાઘ્રીના હૃદયમાં પોતાની તીક્ષણ તલવાર મારી તેને યમસદને મોકલી. એવી ઘટનાને, રજપુતો, સુમંગળનું મૂળ કહે છે. તે ઘટનાથી સઘળાનાં હૃદય બમણાં ઉત્સાહથી પૂર્ણ થયાં. જોતા જોતામાં ઘણા ખરા રાતા કોટના શૃંગ પ્રદેશ ઉપર ચઢી ગયા.

ત્યારપછી કેટલાક આશામીઓ કીલ્લાના કોટ ઉપર ચઢયા એટલામાં તેની સાથે આવેલ બાદ, પગ ખસી જવાથી કીલ્લાની નીચે પડયો તે સમયે, તેની સાથેનું નગારૂ નાખી દીને વાગી ઉઠયુ નગારાના અવાજથી ચાચાની દીકરી જાગી ઉઠી દીકરીને ફરીવાર સુઈ જવાનુ કહી, ચાચા તેને સાન્ત્વના વાક્ય કહી બોલ્યો ભય શું! ભય શું! કોનાથી ભય! એક માત્ર ઈશ્વરનો ભય રાખી સુખથી નિદ્રા કરી બાદ માગનો મેઘ ગરજે છે તે સગે વૃષ્ટિ પડે છે, તેવી આનો અવાજ થાય છે તે શિવાય બીજુ કાઇ નથી આપણુ શત્રુગણ હાલ કેદવામા છે, તેના માટે કાઇ ચિંતા નહિ ચાચા બોલે છે એટલામા, કીલ્લામા મોટો કોલાહલ થયો રાઠોડ અને શિશોદિય રજપુત વીર કીલ્લામા પેસી શિર નાશ કરવા લાગ્યા તે નાદથી ઉન્માદ ચાચાનુ હૃદય કંપિત થયુ શય્યા થકી કુદી, ભૂમિ ઉપર જઈ અસ્ત્ર લઈ બહાર જવાનો તે વિચાર કરતો હતો, એટલામા ચડના નરહારે પ્રચંડ મૂર્તિ ધારણ કરી, તેના ઉપર ધસી જઈ તેને પકડયો અને તે વખતે તેના બે કટકા કરી નાખ્યા ચાચાની દુર્ગતિ જોઇ દુરાત્મા મેર પલાયન કરી જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો પણ રાઠોડ વીરે તેને પકડી ભૂમી ઉપર પાડયો એ રીતે દુરાચારના પાપ જીવન સાથે પાપિ વૃત્તિનુ શાન્તિ વિધાન થયુ વિજયી રાઠોડ અને શિશોદીય નિનિકાએ નાના કાર શિલ્લાના ધનરત્ન લુંટી લીધા અને તેઓ જયોત્ફુલ્લ નયને, પોત પોતાના દેશમા ચાલ્યા ગયા

सप्तम अध्याय.

કુંભનું સિંહાસનારોપણ, માલવપતિ મહમદને હરાવી કેદ કરી, તેને લઇ કુંભનું સ્વનગરમાં આવવું, રાણા કુંભના રાજ્યની ગૌરવોન્નતિ, પોતાના પુત્ર થકી, રાણાની ગુપ્ત હત્યા, પિતૃહંતાને પદચ્યૂત કરી. રાયમલ્લનો ચિતોડાધિકાર, દિલ્લીશ્વરના સેનાદળથી મેવાડનો હુમલો, રાયમલ્લનો જય લાભ, પારિવારિક વિવાદ વિષંવાદ, રાયમલ્લનું મૃત્યુ.

સંવત્ ૧૪૭૫ (ઈ. સ. ૧૪૧૯) માં રાણો કુંભ, પિતૃ સિંહાસન ઉપર બેઠો. તેના રાજ્ય શાસન સમયમાં મેવાડ રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને આબાદી વિશેષ વધી અગણ્ય કઠોર વિઘ્ન અને વિપદ યુક્ત ઘટનાના અંતરાયમાં તે, પોતાના રાજ્યનું સારી રીતે પાલન કરવાસમર્થ થયો. તેનો પ્રકૃત રાજગુણનો પરિચય તેથી જોવામાં આવે છે પણ એક માત્ર મારવાડરાજની સહાયતા તેને ન મળત, તો તેના તે સઘળા રાજગુણ સ્ફુર્તિને પામત કે નહિ તેમાં વિલક્ષણ સંદેહ છે; સાથી કે તેણે નાની ઉમ્મરમાં જુદી જુદી વિપદમાં પડી કઠોર વિઘ્નોને હણ્યાં છે, ને મારવાડ રાજની સહાય નહોત, તો હણાત નહિ એમ કેહેવાથી કાંઈ અત્યુક્તિ નથી મારવાડ રાજે જો સહાય ન આપી હત, તો મેવાડનું અદષ્ટમાં તે કેવળ દુઃખની પરાકાષ્ઠા ભોગવવાનો વખ્ત આવત. રાઠોડ રાજનું તે બાબતમાં માહાત્મ્ય અને સદાશયત્વ ભટ્ટ ગ્રંથો જાહેર રીતે કહી આપે છે. પુષ્કળ પ્રયાસ વિસ્તર યત્ન અને બેહદ અધ્યવસાય લઈ તેણે કુંભના મંગળ માટે ધ્યાનમાં લીધું હતું. તેના અનેક કારણો જોવામાં આવે છે. તે કારણોમાં બે કારણો પ્રધાન છે, રાણા કુંભે તેના શરણાંગત થઇ, તેની મદદ માગી. શરણાંગતની માગણી પ્રમાણે તે તેની આશા પૂરણ ન કરે તો તેનું કુંટુંબ કલંકિત થાય એમ જાણી તેણે કુંભની માગણી સ્વીકારી, બીજું પ્રધાન કારણ કુંભ રાણો રાઠોડ રજપુતનો ભાણેજ થાય તેથી અને બીજા કેટલાક પેટાના કારણોથી, સ્નેહ મમતાથી દોરાઇ તેણે કુંભના માટે કષ્ટ સ્વીકાર્યા હતાં.

* રણચર ભટ્ટે પોતાના રાજરત્ન નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે મુંદરાવ રાણા મુકુલનો પ્રધાન દીવાન હતો, તેણે મેવાડના માટે નૈયા અને દીકોયા નામના બે જન પદ હતા.

સેંકડો વર્ષ સુધી, મેવાડ રાજ્ય જેમ ડાહ્યા, તેજસ્વી, રાજાઓથી શાસિત થયું તેમ પૃથ્વીનું કોઈ રાજ્ય એવા રાજાઓથી એટલા વર્ષ સુધી શાસિત થયું નથી. રાણો કુભ જે સમયે, મેવાડના સિંહાસને બેઠો હતો, તે સમયે, શિશોદીય કુળની સારી આબાદી હતી તે સમયે મેવાડનો પ્રતાપ મધ્યાન્હના ભાસ્કરના પ્રતાપ જેવો પૂર્ણ માત્રામા ઉંચી ટોચ ઉપર હતો જે હીંદુ વિદ્વેષીય જનોના અત્યાચારથી ભારત વર્ષના નગરોમા ગામડાઓ વિધ્વસ્ત ચુર્ણવિચુર્ણિત થયા. આજ તે યવનો વિનીત અને પગદુન છે જે પ્રચડ મુસલમાને ભારતવર્ષને ચગદી નાખી, પરમાણુની અવસ્થાને પમાડયુ તે મુસમાન હાલ દુર્દશામા છે તે સો વર્ષમાં મેવાડ રાજ્યમાં નવો યુગ થઇ ગયો બળ, વીર્ય, પ્રતિભા, ગૌરવ વીગેરેથી આજ મેવાડ રાજ્ય ભૂષિત હતું તોપણ રજપુતવીર કુભ, એવી આબાદીની અવસ્થામાં નિશ્ચેષ્ટ અને આળસુ નહોતો. તેણે પોતાના અદભૂતભાવિ દર્શનબળે ભારતવર્ષની ભવિષ્ય ભાગ્યલિપિ એક વાર ચિત્ત દઇ વાચી

તેણે જોયુ જે સુદુર કકેશશ શૈલમાળાના ઉંચા શિખર દેશથી અને તેના ચરણ તળે વહેનારી અનુ નદીની વિસ્તૃત તીરભૂમિથી મેઘજાળ પેદા થઇ ક્રમે ક્રમે ભારત વર્ષ ઉપર વિસ્તૃત થઇ પડી તે મેઘજાળના અદ્રશ્ય ગર્ભમા જે પ્રચંડ વજ્રાગ્નિ ધીરે ધીરે પેદા થયો તે સ્વલ્પ કાળમા પૂર્ણવિયને પામી રાણા કુંભના પૌત્ર સગના શિરદેશે પડશે તે રાણા કુભે પૂર્વથી જાણ્યું હતુ. એટલે કે તેનું વિશ્વદાહિતેજ કરવા માટે તેણે ઉપયુક્ત યોજના આ સમયે કરી દીધી હતી તે સઘળી યોજનાથી તે અસખ્ય દુસ્સાધ્ય વ્યાપાર સાધી હમીરની તેજસ્વિતાને અને કાર્ય કુશળતાને તાહની સુદર શિલ્પપ્રિયતાને બતાવી દઇ તેણે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ ગ્રાહકતાનો પરિચય આપ્યો છે

જે દીવને, યવનવીર શાહબુદ્દીને ભારતવર્ષનું સ્વાધીનતા રત્ન છીનવી લીધું તે દીવને સમર કેનરી સમરસિંહે તે સ્વાધીનતા રત્ન લેવામા દ્રષદવતીના તીરે આત્મજીવનનું બલિદાન આપ્યુ તે દુર્દિવસથી, તે વર્તમાન સમાલોચ્ય સમય પર્યંત, બનોઇ્રીશવર્ષ કાળ ગર્ભે લીન થઇ ગયા ને બે સૈકામા બે રાજ્યશામા એકંદર ચોવીશ યવનરાજા અને એક યવન રાણી સિંહાસને આવી અનત પંથે ચાલ્યા ગયા છે એ લાબાકાળમા મેવાડમા એકંદર અગીયાર રાજા મેવાડના સિંહાસને આવ્યા હતા તેમાથી કેટલાએક રાજાઓએ માતૃભુમિના રક્ષણ માટે અને પુણ્ય તીર્થના રક્ષણ માટે યુદ્ધ કરી, યુદ્ધમા પ્રાણ આપેલા છે, જે રાજાએ, પ્રજાહિતૈષી હોઇ પ્રજાના કલ્યાણકારક કામ કરે છે, તે રાજાઓ, લાબો કાળ રાજ્ય ભોગવે છે એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

ખીલજી વંશીય રાજાના શાસન કાળમાં વિજયપુર, ગોવળકોડા, માળવ,

ગુર્જ્જર, જાઉવાનપુર, કલ્પી વિગેરે જનપદના સામાન્ય સામાન્ય કરપ્રદ રાજાઓ, દિલ્લીશ્વરની રાજ્ય શાસનમાં નબળાઇ લેઈ, પોતાની તાબેદારીની બેડી તોડી નાંખી, કેવળ સ્વતંત્ર રાજા થઈ પડયા. જે સમયે, રાણો કુંભ ચીતોડ રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થયો, તે સમયે માળવના રાજાએ, અને ગુર્જરના રાજાએ, પુષ્કળ બળ વિક્રમ મેળવી, પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા ઉપક્રમ શરૂ કર્યો હતો. મેવાડની શ્રીવૃદ્ધિ અને ગૌરવના પરિચય, તેઓને મળવાથી તેઓની જીગીષા અને રાજ્યલિપ્સાવૃત્તિ બમણી વધી ગઇ. તે બન્ને એકતા સૂત્રે બંધાઇ, સંવત્ ૧૪૯૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૦) માં એક એક વિશાળ સેનાદળ લઇ, મેવાડ ઉપર ચાલ્યા આવ્યા. રાણા કુંભને તે ખબર વેલાસર મળ્યા. તેનો ક્રોધ અને જીંઘાંસા વૃદ્ધિ ભયંકર વેગે સળગી ઉઠયો. તે બન્ને યવનરાજની પ્રાબલતાનું સમુચિત ફળ આપવા પુષ્કળ સેના લઇ તેઓની સામે તે આવ્યો. મેવાડના અને માળવના સંગ સ્થળે બન્ને સેનાઓ એકઠી થઇ. ત્યાં ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં રજપુત વીર રાણા કુંભે સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો. તેણે માળવેશ્વર ખિલજી મહમદને કેદ કરી ચિતોડ નગરમાં આણ્યો.

પંડિતવર અબુલફઝુલે પોતાના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં રાણા કુંભનો એ જય વૃત્તાંત વર્ણવેલ છે. તે મુસલમાન હોઇ, હિંદુ રાજાના ઔદાર્ય, મહાત્મ્ય, શૌર્ય વિગેરે ગુણોથી વશીભૂત થઇ, તેણે તેઓનાં અપૂર્વ શૌર્યના ગુણગાનને ગ્રંથમાં કહેલ છે. તેણે કહેલ છે જે, "ઉદાર ચરિત રાણા કુંભે, કોઇ રીતનો નિષ્ક્રય લીધા વિના, પોતાના શત્રુ મહમદને છોડી દીધો. વળી તેને સારી રીતના પોશાક બક્ષીસ વિગેરેથી ભૂષિત કરી તેને દેશમાં પહોંચડાવ્યો. હીંદુ જાતિનું ચરિત અભ્યુદાહ ખરૂં." વિનીત શત્રુને છોડી દેવો તે હીંદુ વીરનો પ્રધાન ધર્મ છે.

રાણા કુંભે, રાજા મહમદને છોડી દીધો તે બાબતમાં ભટ્ટગ્રંથોમાં જુદી રીતનું વિવર્ણન છે. તેમાં વર્ણવેલ છે કે રાણા કુંભે, રાજા મહમદને છ માસ કેદમાં રાખ્યો, છેવટે તેને છોડી દીધો. તેણે વિજીત યવનરાજનો મુકુટ, વિજય ચિન્હમાં રાખ્યો હતો. વીરવર બાબરે, સંગના પુત્ર પાસેથી, તે રાજમુકુટ ઉપહાર રૂપે મેળવ્યો હતો. તે હકીકત બાબરે, પોતાના જીવનચરિતમાં લખેલ છે. ટુંકામાં એ રાણા કુંભના ગૌરવનું સામાન્ય ચિન્હ નહિ પણ તે કરતાં, રાણો કુંભ, પોતાના ગૌરવનું અસાધારણ અને વિશેષ દૃઢ ચિન્હ પોતાની વાંસે મુકી ગયો છે. તે ચિન્હ, લાંબા કાળથી તેની ઉન્નતિની ઘોષણા કરે છે. તે સ્મૃતિ ચિન્હ કુંભ પતિષ્ઠીત વિજય સ્થંભ. ઉદ્વેલ મહાસાગરવત્ વિશાળ સૈનાદળ લઈ મેદિની મંડળને કંપિત કરતા, ગુજરાતના અને માળવાના રાજાએ મધ્યપાટ (મેવાડ) ના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. તેનો વૃત્તાંત એ વિજય સ્તંભ ઉપર વર્ણવેલ છે. એ રણસંગ્રામની ઘટના પછી અગીયાર વર્ષ ઉપર રાણાં કુંભે, તે વિજય સ્તંભ બના-

વવાનો આરંભ કર્યો. અને ત્યાર પછી દશ વર્ષે તેનું નિર્માણકાર્ય ન પૂર્ણ થયું એ વિજય સ્તંભ પૂર્ણવિયમાં થકાઈ આજ પણ મડની સામે તે પ્રાણી દૃષ્ટીએ જુએ છે. તેનુ સઘળું નિર્માણકાર્ય દશ વર્ષમા સમાપ્ત થયું. તે રાણા કુંભની ચાલાકી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ સૂચવે છે. એ વિજયસ્તંભ અટલ અને અચળ ભાવે રહી હાલ મેવાડના રાજાઓની ખ્યાતિ ઘોષણા કરે છે.

રાણા કુંભની ઉદારતા અને મહત્તાથી વશીભૂત થઇ, માળવરાજ તેની સાથે બંધુતાના સૂત્રે બંધાયો ભટ્ટ ગ્રંથોમા લખેલછે જે ઝુનઝુનું નામના સ્થળે દિલ્લીશ્વરની સેના સાથે, રાણા કુંભનું એકવાર યુદ્ધ થયું તે યુદ્ધ વ્યાપારમા માળવરાજ મહમદે રાણા કુંભને મદદ આપી તે યુદ્ધમાં રાણા કુંભે જય મેળવ્યો. તે સમયે દિલ્લીની સત્તા એટલી બધી કમ થઇ ગઇ હતી જે મસીદમા મુસલા લોકો, ફરી દીલ્લીશ્વર સારી સત્તા પામે તેના માટે મસજીદમા ઈબાદત કરતા હતા, એકલા માલવ રાજાએ. દિલ્હીના ઘોરી સુલતાનને હરાવ્યો હતો

વિદેશીય લોકોના હુમલામાથી મેવાડને બચાવવા, જે ચોરાશી કીલ્લા, તે પ્રદેશમા બન્યા હતા તેમાથી બત્રીશ કીલ્લા, એક માત્ર કુંભરાણાએ બનાવ્યા હતા તેઓમા, પોતાના નામથી ખ્યાત થએલું કુંભ મેરૂ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે ચિતોડના સઘળા કિલ્લાના કુંભમેરૂ કીલ્લો અત્યંત શ્રેષ્ઠ, મેવાડ પ્રદેશમા કમળ મેરૂ નામનો એક કીલ્લો છે. પાર્વત્ય ભીલ લોકોના કબજામાં તે ઘણા કાળ સુધી રહ્યો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તના વંશમા સંપ્રીત નામનો એક રાજા પેદા થયો છે, તેણે તે પ્રાચીન કિલ્લા બનાવ્યો છે. સંપ્રીત જૈન મતાવલંબી રાજા કોઈ ઇ ન ના બીજા નેકામા રાજ્ય કરતો હતો એ પ્રાચીન કિલ્લામા સ્થાને સ્થાને જે જૈન મંદિર જોવામા આવે છે તેથી તે સમયની કારીગરીની ચાતુરી સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. કુંભમેરૂ નામના કિલ્લાનું પ્રધાનદ્વાર હનુમાનદ્વારના નામે પ્રખ્યાત છે ત્યા વીરવર હનુમાનની એક પ્રગટ પ્રતીમૂર્તિ રક્ષક તરીકે વિરાજે છે નાગનકોટનો જય કરી રાણા કુંભે તે નગરના ગુદર દરવાજાના સાથે આવ્યા હતા તેની સાથે ત્યાંથી તેણે હનુમાનની મૂર્તિ આણી હતી

આબુ પર્વતના એક શિખર ઉપર પ્રાચીન પ્રમાર રજપુતોએ એક કીલ્લો બાંધ્યો છે રાણા કુંભે. તેમા એક નાની હવેલી બાંધેલી છે. ઘણું કરીને તેજ હવેલીમા જ્યારે જ્યારે તે રહેતો હતો તે હવેલીના અસ્ત્રાગાર અને રક્ષકશાળા હાલ પણ રાણા કુંભના નામે પરિચિત અને પ્રસિદ્ધ છે. રાણો કુંભ, પોતાની પ્રજાનો પ્રીતિપાત્ર રાજા હતો તેનુ પ્રમાણ, મેવાડવાસીના અનેક કાર્યથી મળી આવે છે, આબુ પર્વતના કુટ ઉપર રહેલા તે પીઠ મા કેટલાક મંદિર જોવામાં આવે છે, તેમાં એક મંદિરના રાણા કુંભની અને તેના જનક પ્રમરની એક એક પ્રતિમૂર્તિ

છે. મેવાડના અધિવાસીઓ હાલ પણ ત્યાં જઇ, તે પ્રતિમૂર્તિની દેવ તુલ્ય પૂજા કરે છે. જે દિવસે, રાણા કુંભે, તે ગિરિદુર્ગમાં વિરામ સંભોગ કર્યો છે, તે દિવસથી તે આજ દિવસ સુધી કેટલાક સૈકા ચાલ્યા ગયા તોપણ તેના વંશધરો, ત્યાં પોતાની અતૂલ ક્ષમતા ચલાવે છે. રાણાએ હાલના સીરોઈ પાસેના પ્રદેશમાં વાસંતી નામનો એક કિલ્લો કરાવ્યો. તે શીવાય, આરાવલી નિવાસી અસખ્ય મૈર લોકોના હુમલાથી દેવગઢ અને શેરો નલ્લને બચાવવા, રાણા કુંભે, પ્રાચીન નામનો એક કિલ્લો બનવાવ્યો વળી ત્રારોલ્ર અને પાનોરના બલદપિત દુર્ધર્ષ ભોમીયા ભીલને વશમાં રાખવા તેણે, આહોર વીગેરે પ્રાચીન કિલ્લાને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તે કિલ્લાઓ, મેવાડ અને મારવાડની સીમાનો નિર્દેશકતા છે.

એ સઘળી કીર્તિના દાખલા વિના રાણા કુંભની ધર્મકીર્તિના બીજા ઘણા દાખલા જોવામાં આવે છે. તેમાં બે દાખલા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ—કુંભશ્યામ. કુંભશ્યામને, આબુપર્વતના અધિત્યકા પ્રદેશ ઉપર બનવાવ્યો છે. જો કોઇ બીજા પ્રદેશમાં તે સ્થાપિત થયો હત તો તેનું સૌંદર્ય વિશેષ બહાર પડી જાત. બીજું બાંધકામ બહુ પ્રકાંડ છે જેને બનાવવામા દસકરોડ રૂપૈઆનો ખર્ચ થયો છે. એ પુષ્કળ અર્થ વ્યયમાં રાણા કુંભે પોતાની ટ્રેઝરીમાથી આઠ લાખ રૂપૈઆ આપ્યા હતા. મેવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં સદ્રિ નામના ગિરિ પ્રદેશમાં તે સુદર વિશાળ મકાન આવેલું છે. તે મકાન, પુણ્યપાવન ઋષભદેવના * નામે ઉત્સર્ગીકૃત છે. છાના ગિરિ પ્રદેશમાં તે મકાન સ્થાપિત હોવાથી, દુર્ધર્ષ ધર્મદ્વેષી મુસલમાનના કઠોરકરાઘાતથી બચ્યું છે. પણ દુઃખનો વિષય એટલો છે જે હાલ તેની કોઇ સંભાળ લેતું નથી. ઋષભદેવનું જે પવિત્ર મંદિર એક સમયે મેવાડમાં પ્રધાન તીર્થ સ્થળ ગણાતું. તે મંદિર આજ જનશુન્ય હોઈ અરણ્યમાં પરિણામ પામ્યું. હાલ તેના આંગણામાં જંગલી પશુંઓ વાસ કરી રહેલ છે રાણો કુંભ, જેમ વીરતા અને કવિતામાં કુશળતા રાખતો હતો તેમ શિપકાર્યમા પ્રીતિ અને કુશળતા રાખતો હતો. તેણે કવિતા રચનામાં વિશેષ ખ્યાતિ મેળવેલ છે. સૌદર્યના કીર્તનમાં તે પોતાની પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરતો નહોતો, તે ભક્તિ રસ પ્રધાન કાવ્ય કરવામા વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત હતો. તેણે ગીતગોવિંદનું એક સુદર પરિશિષ્ટ બનાવેલ છે.

રાણો કુંભ, મેરના નિવાસી શ્રેષ્ઠ સામંત રાઠોડ સરદારની દુહિતા મીરાં

* રાણા કુંભનો એક જૈનધર્માવલંબી મંત્રી હતો. તે પરવાર કુળમાં જન્મ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૪૩૮ માં ને મંત્રીએ, તે ઋષભદેવના મંદિરની પ્રતિષ્ટા કરી. લોકના નાણાના ખર્ચે તે મંદિર ચણાવ્યું છે. તેના ત્રણ માળ છે અનેક પથ્થરના સ્થંભ ઉપર તે સ્થાપિત છે તે સઘળા સ્થંભો ચાળીમ ફીટથી વધારે ઉંચાઈવાળા છે. મંદિરનુ નિર્માણ કૌશલ અસંત અચંબો આપે તેવું છે. તેની અંદર જુદાં જુદાં હૃદયગ્રાહી ચિત્ર કાર્યો છે. પ્રસિદ્ધ જૈન સન્યાસીઓની પ્રતિમૂર્તિથી તે દેવાલય સુશોભિત છે.

બાઇને પરણ્યો હતો મીરાંબાઈ રૂપ લાવણ્યવતી અનેધર્માનુરાગિણી રજપુતાણી હતી. એ સઘળા ગુણોમાં તે સમયની કોઇ રાજકુમારી તેની સમાન નહોતી. મીરાંબાઇ પરમ વિદુષી હતી. કવિતા રચનામાં તેની અપુર્વ સત્તા હતી. તેણે કૃષ્ણ વિષયે અનેક સારગર્ભ કવિતા રચેલી છે. વિષ્ણુવિષયક, તેની કવિતા હોઈ વૈષ્ણવોમાં વિશેષ સમાદ્દત છે. હાલ પણ અનેક રાજકુળમાં કાવ્યાનુરાગિ, મીરાંબાઇની કવિતા બોલાતી સંભળાય છે આજ અનેક વૈષ્ણવો, તેની કવિતાનું ગાન કરતાં પ્રેમાનંદે પુલકિત થઈ પડે છે. વિદ્વાનો તેની કવિતા રચના શક્તિની સારી પ્રશંસા કરે છે. રાણો કુંભ પણ કવિ હતો. મીરાંબાઇ રાણા કુંભ પાસેથી કવિતા રચનાશક્તિ પામી કે રાણો કુંભ મીરાંબાઇ પાસેથી કવિતા રચવાની શક્તિ પામ્યો તે બાબતમાં કાંઇ નિશ્ચિત કહેવાતું નથી. ધર્મનિષ્ટ વિદુષી મીરાંબાઈની જીવની પ્રકૃતિ ઉપન્યાસના સૌંદર્ય ભરેલી છે. યમુનાપુલિનથી તે દ્વારકાપુરી સુધી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનાં જેટલાં મંદિરો છે, તે સઘળાં મીરાંબાઇએ જોયેલાં છે. એવા પુરૂષ સુલભ્ય વ્યવહારથી, તેના ચરિત સંબંધે જુદી જુદી જાતની કલંક કહાણી કહેવાતી સંભળાય છે. પણ તે સઘળી કલંક કહાણીઓ જુડી અને તેના પવિત્ર ચરિતને અયોગ્ય છે.

રાણો કુંભ, વીર અને પ્રેમિક હતો. આદિરસના અને વીર રસના અપુર્વ મિશ્રણથી તેનું હૃદય ભરેલું હતું. રાણાએ એક રજપુત કુમારીનું અપહરણ કર્યું હતું. ઝાલાવાડ જનપદના એક અધિપ સરદારની તે પુત્રી હતી. કુંભના એ દુર્વ્યવહારથી શિશોદીય અને રાઠોડ રજપુત વચ્ચેનું એકતાસૂત્ર તુટી ગયું. ફરી બન્ને વંશો વચ્ચે પ્રાચીન વૈરભાવ ઉદ્દીપિત થયો. અપહરણ કરેલ રાજ પુત્રી પહેલાં એક રાઠોડ સરદારને આપી હતી. પ્રેમવિમૂઢ રાઠોડ સરદારે પોતાની જીવન જ્યોતિને મેળવવા અનેક ચેષ્ટા કરી પણ તેના દુર્ભાગ્યવશે તે વિફળ નીવડી. તો પણ તેણે તે ખુબ સુરત પ્રાણતોષિણીની આશાને જલાંજલિ આપી નહિ. કાયમ સુંદરના મહેલના મધ્યના એક એકાંત ચોગાનમાં બેસી તે તે સુંદરીના ખુબસુરત પણાનું ધ્યાન કરતો હતો. એક સમયે તે અધીર થઇ પડયો તોપણ તેણે તે મોહ કરી ચિંતાને છોડી નહિ. રાત્રી દીવસ તે કુંભ મેરૂના મહેલ તરફ જોયા કરતો હતો. ઝાલાવાડ રાજકુમારીએ રાજપુત્ર રાઠોડને પહેલાંથી હૃદય આપ્યું હતું, મોટા કુળમાં તેનો વિવાહ થયો. પણ તે બાલ્યપ્રણય ભુલી ગઇ નહોતી. તેના બાપે તેને, અનર્થકર અર્થલોભને વશ થઇ પ્રણયપાત્રના એક પ્રચંડ પ્રતિદ્વંદ્વીના હાથમાં સોંપી. તેણે દુહિતાના સુખ દુઃખનો વિષય જોયો નહીં રજપુત કુમારી પણ ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ પોતાના અદ્દષ્ટને હજારો ધીક્કાર આપવા લાગી. એ રીતે ઘણા વર્ષો વ્યતીત થયાં. વિરહ વિધુર રાઠોડ રજપુત હજારો પ્રયત્નોથી પણ પોતાની ચિત્તવિનોદીનીને પામ્યો નહિ. એકવાર તે કુંભ મેરૂના પશ્ચિમના પડખે રહેલા નિબિડ અરણ્યના

મધ્યમાં થઈ કીલ્લા ઉપર ચઢી શક્યો હતો, પણ રાજકુમારીને મળી શક્યો નહિ.

રૂડી રીતે અરધો સેકો રાજશાસન ચલાવી રાણા કુંભે, પરિણતાવસ્થામાં પગલું મુક્યું. તેના સ્વજાતીય અને સ્વદેશીય શત્રુઓ તેના પ્રચંડ પરાક્રમથી હાર પામી મંત્રમુગ્ધ ભુજંગની જેમ, વિનીત ભાવે, તેના વશવર્તી થઈ રહેલા હતા. અનેક કિલ્લા, દેવાલય વીગેરે બનાવી તેણે ભાતૃભૂમિને અલંકૃત કરી દીધી.

એટલામાં રાણા કુંભના ફળવાન જીવન તરૂના મૂળમાં એક પાખંડી નર રાક્ષસે. કઠોરકુઠારા ઘાત કર્યો. તે સમયે પિશાચના પૈશાચિક દુરાચરણથી કલંકિત થયો. જે પરમ ગુણાધાર રાણા કુંભે, દીર્ઘકાલ શાંતિ અને સુખ ભોગવી વાર્દ્ધક્યના 'માર્ગમાં પગલું મુંક્યું હતું. તે રાણો કુંભ પિશાચ ઘાતુકના છુરીના ઘાએ આ લોકનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો.

સં. ૧૫૨૫ (ઇ. સ. ૧૪૫૯) નું વર્ષ એક અશ્રુ પૂર્ણ રોમાંચકર ભયંકર વ્યાપારથી કલંકિત થયું, જે પિશાચ નર રાક્ષસે પુત્ર હોઈ પોતાના જન્મ દાતાનું હૃદય શોણિત પાડયું. તેનું પાપી નામ આર્ય જાતિના પવિત્ર ઇતિહાસમાં લખવા યોગ્ય નથી. તે નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી પાપ થાય છે. તે પિતૃહંતાનું નામઉદો–રાજસ્થાનના કવિઓ તેને હત્યારો નરહંતા વીગેરે અવજ્ઞાસૂચક નામે બોલાવે છે. દુર્દમ્ય દુર્લિપ્સાને વશીભૂત થઈ દુરાચાર પિતૃઘાતિએ, હીણાકામાએ જે રાજ્યનો કબજો કર્યો તે રાજ્ય તે થોડો સમય ભોગવી શક્યો. વળી તે અલ્પકાળ પણ સુખથી કહાઢયો નહિ. રજપુતોની વિષ દૃષ્ટિથી તે કાળાતિપાત કષ્ટથી કરતો હતો. ત્યાં સઘળાં બંધુ બાંધવ આત્મીયજનો વીગેરેએ તેનો ત્યાગ કર્યો. એ પરિત્યક્ત અને ઘ્રણિત અવસ્થાએ પોતાનું પાપાર્જિત સિંહાસન લાંબો કાળ રાખવા તેણે હિણુ પદસ્થ આશામી સાથે કપટ બંધુત્વ સ્થાપ્યું. તે પાપિષ્ટ ઉદાએ દેવરા સામંતરાજને સ્વાધીન રાજાના પદે સ્થાપ્યો અને તેની સાથે મિત્રતા બાંધી પણ દુર્વૃત્તને એક ક્ષણવાર પણ શાંતિ મળી નહિ. તેણે યોધપુરના * રાજાને શંભર આજમીર અને કેટલાક જનપદ તેણે બંધુતા માટે આપ્યાં. તેના મનમાં વિશ્વાસ હતો જે તેઓ તેને મદદ આપે ટુંકામાં તેનો અભિલાષ પૂર્ણ થયો નહિ. તેને મનોવેદનાની પણ સીમા રહી નહિ. પોતાના પાષાણ હૃદયની તૃપ્તિ કરવા માટે પાપિષ્ટ ઉદાએ રાજ્યમાં અત્યાચાર કરવો શરૂ કર્યો. તેના અત્યાચારથી રાજ્યમાં તે સંભ્રમહિણુ થઇ પડયો, મેવાડ રાજ્યનું ગૌરવ વધારવા રાણા કુંભ જેવા સુદક્ષરાજાઓએ દીર્ઘ કાળ ઉદ્યમ કર્યો હતો. તે ક્ષત્રિયાધમ રાજ કુલાંગાર ઉદોના રાજ શાસનમાં કેવળ નિરર્થક ગયો. ઉદાને સઘળું વૃથા થઇ પડયું,

* સમાલોચ્ય ઘટનાના દશ વર્ષ અગાઉ સં. ૧૫૧૫ માં યોધરાજે યોધપુરની પ્રતિષ્ટા કરી

કુંભાને ચેષ્ટા કરવાથી પણ, તે હજારો વૃશ્ચિકદંશન જેવી પીડા આપનારી પિતૃ હત્યાને વિસરી શક્યો નહિ જે રાજાઓ તેના બંધુતા પાસે બંધાયા હતા તે રાજાઓ તેની ઘૃણા કરવા લાગ્યા ત્યાર પછી લાચાર થઈ તેણે દીલ્હીશ્વરના ચરણ તળે આશ્રય લીધો તેના કન્યા પોતાની પુત્રીને આપી તેણે તેની મદદ માગી દુરાચાર ઉદો દિલ્હીશ્વર પાસેથી પાછો ફરી દિવાનખાનામાથી બહાર આવતો હતો એટલામા તેના શિર ઉપર વજ્રાઘાત પડ્યો, તેથી તે ભૂમિતળે પડી મરણ પામ્યો ઘોર પાપનુ ઘોર પ્રાયશ્ચિત થયુ ! પાપિ ઉદાના રાયમલની યવનિમ અતમાળ માટે પની ભટ સંપ્રદાયભુક્ત એક આશામીએ ઉદાને તેના કવર્મિત કાર્યમા મદદ આપી હતી .

રાજસ્થાનમા તે સમયે બ્રાહ્મણ, યતિ, ચારણ ભાટ વિગેરે પ્રતિગ્રહજીવી લોકો માગણ નામે કહેવાતા હતા તે માગણો સર્વદા વિદ્વેશ ભાવવાળા હતા એક બીજાના ઉપર પ્રભુત્વ સ્થાપવા તેઓ વીશેષ ઉત્સુક હતા, વીરવર હમીરના રાજ્યથી તેમાથી માત્ર ચારણ વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠાવાળા થયા રાણાના કની એક જ્યોતિ બ્રાહ્મણે કહ્યુ જે " એક ચારણના હાથથી રાણા કુંભનુ મૃત્યુ થાશે " રાણાની પ્રથમની ચારણ ઉપર વિરક્તિ હતી આ ફરીને જોષીની વાણી સાભળી રાણાએ સઘળા ચારણોની ભૂમિપતિ ખેંચી લીધી અને તેઓને દેશનિકાલ કરી દીધા ચારણોને ઘોર દરિદ્રતા ભોગવવાથી રાણાએ દુષ્કર્મ કર્યું એમ કહેવાય પણ ચારણોને એ ઘોર કષ્ટ ઘણો સમય ભોગવવો પડ્યો નહિ યુવરાજ રાયમલના સદગુણ થકી તેઓએ એ ઘોર કષ્ટમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી યુવરાજ રાયમલ + કોઈ એક અવિધિ કૌતુકને વશવર્તી થઈ, રાણાના ગુપ્તે ઈડર પ્રદેશના દેશની કાઠની સત્ત ભોગવતો હતો એક ચારણ તેનો અનુગત હતો તે ચારણે મિત્રતાથી તેનુ મનોરંજન કરી, રાજાનો અનુગ્રહ પોતાની ભૂમિપતિ સાથે મેળવ્યા

પોતાના પાતકમથી અને સતાવી સં ૧૫૩૦ (ઈ સ ૧ ૭૮) મા રાણા કુંભના સિહાસન ઉપર રાણો રાયમલ બેઠો સિહાસન ઉપર બેઠો તે આઠ રાણાપદની પિતૃહત્યા ઉદોની સાથે તેને ખરું વેર પાળવું હતુ પાપાત્મા ઉદાએ પરાજય પામી, દિલ્હીશ્વરના હાથે જઈ, તેને પોતાની પુત્રી આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પણ વિધાતાએ તેની તે પ્રતિજ્ઞા પાળવા દીધી નહિ તેના સિરિકાન અને સૂર્યમલ નામના બે પુત્ર હતા ઉદોના મોત થાય મૃત્યુ

× [illegible]

પછી દિલ્હીશ્વરે તે બે ભાઈઓને સાથે લઇ મેવાડ ઉપર હલ્લો કર્યો. હાલનું નાથદ્વાર તે સમયે શિયાર્ડ નામે પ્રસિદ્ધ હતું. યવનરાજ, ને શિયાર્ડ ક્ષેત્રમાં પોતાની સેના રાખી યુદ્ધની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. મેવાડના સરદાર સામંતોએ એકઠા થઈ રાણા રાયમલ્લનો પક્ષ લીધો. શાથી કે તેઓ જાણતા હતા જે રાણો રાયમલ્લજ મેવાડનો ખરો રાજા છે. તેઓ ટોળે ટોળે આવી રાણાના વાવટા નીચે એકઠા થયા, આબુ અને ગિરનારનાં બે રાજા તેની મદદે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યા, રાણો રાયમલ્લ મોટી સેના સાથે ઘાષા નામના સ્થળે યવનોનો સંમુખી ન થયો. થોડા સમયમાં એક ભયાવહ યુદ્ધ થયું. રાણ્પહાર ઉદોના બે પુત્ર પ્રચંડ વિક્રમે રાણાની સેનાને મથિન કરવા લાગ્યા. પણ તેઓ રાણાના ભીષણબળનો પ્રતિરોધ કરી શક્યા નહિ. છેવટ તેઓએ પરાસ્ત થઈ રાણાની વશ્યતા સ્વીકારી. રાણાએ તેના સઘળા અપરાધ ક્ષમા કરી. તેઓને આદરથી સ્વીકાર્યા એ યુદ્ધમાં દિલ્હીશ્વર એવો પરાજીત થઈ ગયો કે ફરીથી તે તેના જીવનમાં મેવાડની ત્રિસીમામાં આવ્યો નહિ.

રાણા રાયમલના ત્રણ ધુરંધર પુત્રો અને બે પુત્રી હતી. ગીરનારના અધિપતિ શુરજીએ અને શીરોઇના દેવરાજ જયમલ્લે રાણાની તે બે કન્યાનો વિવાહ કર્યો હતો. જયમલ્લ સાથે રાણાએ પોતાની દુહિતાનો વિવાહ કર્યો કે તેણે તેને, વિવાહચૌતુકમાં આબુ પર્વત આપ્યો. તે પોતાના વીર ચરિત પૂર્વ રાજાઓનું ગૌરવ રાખવા સત્તાવાળો હતો. માલવરાજ ગયાસુદીન સાથે તેનો ઘોર સંઘર્ષ થયો. તે સંઘર્ષ ઓલવવામાં બન્ને રાજા અસંખ્ય યુદ્ધમાં ઉતરી પડયા. રાણાએ, એ સઘળા યુદ્ધમાં યવનરાજ ઉપર સંપૂર્ણ જય મેળવ્યા. તેના ભત્રીજા શિહેપમલ્લ અને સૂર્યમલ્લ તે જય મેળવવાના પ્રધાન કારણ અને સાધન હતા. ગેયાસુદીનની સંપૂર્ણ હાર થઇ. તેણે રાણા સાથે સંધી કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. ઉદાર હૃદય રાણા જયમલ્લે, તેનો પ્રસ્તાવ ગ્રાહ્ય રાખ્યો. ત્યાર પછી મેવાડેશ્વર નિષ્કંટક રાજ્ય કરવા લાગ્યો, શાથી કે તે સમયમાં ભારત વર્ષમાં એવો કોઇ રાજા નહોતો કે રાણાની સત્તાના વિરૂદ્ધે આચરણ કરે. આ સઘળી ઘટના પછી લોદી વંશના રાજાઓ દીલ્હીના સિંહાસને આવ્યા. મેવાડના ઉત્તર પ્રાંતમાં રહેલ પ્રદેશ માટે રાણાને, તેઓ સાથે તકરાર ચાલ્યો.

ઉપર આપણે કહી ગયા કે રાણા રાયમલને ત્રણ ધુરંધર પુત્રો હતા. તેઓના નામ સંગ, પૃથ્વીરાજ અને જયમલ્લ સંગ અને પૃથ્વીરાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ સંગ. વીરવર બાબરનો પ્રતિયોગી હતો. પૃથ્વીરાજ તે સમયના ભારતવર્ષના રાજાઓમાં મહાવીર હતો. નાનો જયમલ્લ પણ વીરત્વમાં તે બે ભાઇનો સમકક્ષ હતો. તે ત્રણ મહાવીર ભાઈઓ સુભ્રાતૃભાવે સંબદ્ધ એક સંપે રહ્યા હત તો ભારતવર્ષનું ભાગ્યચક્ર, મંગલતામાં અને શુભતામાં ફરી જાત. પણ ભાર-

ન ભૂમિના અદૃશ્યમાં યવનનું અખંડિત સ્વામિત્વ લખેલું હોવાથી તે ત્રણ ભાઈઓ, પરસ્પરની અમંગળ કામના કરતા, પરસ્પરના વિદ્વેષ ભાવાપન્ન થઈ ગયા તેઓના ઘોર દ્વેષમય ગૃહવિવાદમા રાણા રાયમલનુ જીવન અત્યંત કષ્ટકર થઈ પડ્યું. તેના રાજ્યની સુખશાંતિમા વ્યાઘાત આવી પડ્યો. ચારે દિશા તરફ ઘોર અશાંતિ તેને ભય પમાડવા લાગી. પોતાના રાજ્યની શાંતિ સ્થાપવા, તેણે તે રાજકુમારોને નિરાંગીન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેનો પહેલો પુત્ર સંગ તે ભયંકર અંતર્વિપ્લવમાંથી આત્મજીવન બચાવવા માટે દેશ છોડી બીજા પ્રદેશમા ચાલ્યો ગયો. રાણાએ, પૃથ્વીરાજને તેના ઉત્કટ ઔદ્ધત્યને લીધે દેશ બહિષ્કૃત કર્યો. નાનો જયમલ્લ અકાળે આ લોકમાથી અંતર્હિત થયો.

સંગ અને પૃથ્વીરાજ સહોદર ભાઈ હતા તેઓની જનની ઝાલા વંશની પુત્રી હતી જયમલ્લ તેઓનો ઓરમાન ભાઈ થાય ચોહાણ વંશીય પૃથ્વીરાજ સાથે શિશોદીય પૃથ્વીરાજનુ વિશેષ સાદૃશ્ય માલુમ પડે છે. ચોહાણ વંશીય પૃથ્વીરાજની વીરતા જેવી શિશોદીય વંશના પૃથ્વીરાજની વીરતા હતી. એ બન્નેમાં એવું સાદૃશ્ય જોવામા આવે છે કે એક રાજાને બીજા રાજાની પ્રતિકૃતિ માનવામાં આવે તો કાંઈ અત્યુક્તિ થાય તેમ નથી શિશોદીય પૃથ્વીરાજના વીર ગુણ ઉપર મેવાડવાસીઓ એટલાબધા મુગ્ધ હતા કે મેવાડની અધોગતિમાં તે વીર પુરૂષનાં ચરિત સંભારી તેઓ આનંદિત થતા સંગ અને પૃથ્વીરાજમાં બહુ વિસાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે સંગનું ચરિત, પૃથ્વીરાજના ચરિતથી વિપરીત હતું. બન્ને વીર અને સાહસી હતા પણ સંગનું સાહસિકત્વ, વિવેક દ્વારાએ નિયમિત હતું. પૃથ્વીરાજ નિરંતર યુદ્ધ માટે ઉત્સુક હતો તે એક ક્ષણ ખડ્ગને મીયાનમાં નાખવા હર્ષ માનતો નહી

તે ખડ્ગની મદદે, પોતાના પ્રારબ્ધનો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા પ્રતિજ્ઞાવાળો હોઈ બોલતો જે "વિધાતાએ મેવાડના શાસન કર્તાનો અધિકાર સોંપવા મને સરજ્યો છે" સંગ રાજ્યમા જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. અને જન્મતાના અધિકારે તે, ચિતોડના સિંહાસને બેસવાને પાત્ર હતો. ઉદ્ધતસ્વભાવ પૃથ્વીરાજ એ માટે તે પાત્રતા, તે જાણી શક્યો નહિં. ચિતોડના સિંહાસને કોણ બેસે, તેના માટે રાણાના પુત્રોના વિવાદ ચાલ્યો. પ્રત્યેક કુમાર, પોત પોતાનુ હિત સાધવા તત્પર થયા.

એ પ્રમાણે વિવાદ કરતા રાજકુમારો, પોતાના કાકા સૂર્યમલ પાસે, રાજ સિંહાસનના અધિકારના હક માટે તર્કવિતર્ક કરતા હતા. એટલામાં મોટા રાજકુમાર સંગ ધીરે ધીરે બોલ્યો. "ન્યાય મને હું મેવાડના દશ હજાર નગરોનો ઉત્તરાધિકારી છું, પણ તમે આપ સ્વાર્થના વિરોધી થયા છો." આ અનર્થે, તે વિવાદની મીમાંસા નહિંજે થાય તેવી નથી. ત્યારે હવે તમે, નાહક

મુગરાની ચારણી દેવીની પરિચારિકાની ગણના ઉપર ભરૂસો રાખો તો સંઘળો વિવાદનો ચુકાદો થાય તેમ છે. જો તમે સહુ સંમત હો તો ચાલો, તેની પાસે જઇએ. પણ પહેલા એ પ્રતિજ્ઞા કરો કે, જેને તે પસંદ કરે તેજ ચિતોડના સિંહાસને બેસે." શઘળા તે વાતમાં સંમત થયા. સંગના વચનનું અનુમોદન કરી તેઓ ચારણી દેવીના એકાંત સ્થળે ગયા. તે એકાંત પર્વત કંદરમાં પેસી પૃથ્વીરાજ અને જયમલ્લ એક આસને બેઠા. સંમુખે એક વ્યાઘ્રચર્મ બીછાવ્યું હતું, સંગ તેના ઉપર બેઠો. તેનો કાકો સૂર્યમલ પણ તેની પડખે તે ઉપર બેઠો. પૃથ્વીરાજે, તે યોગીની દેવી પાસે પોતાનો મનોભિલાષ નિવેદન કર્યો. એટલામાં યોગીનીએ વ્યાઘ્રચર્મ તરફ આંગળી કરી, તેથી સઘળા સમજ્યા જે સંગજ, ચિતોડના સિંહાસને બેસવા પાત્ર છે અને સુર્યમલ પણ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ ભોગવવા અધિકારી છે. પૃથ્વીરાજ, તેટલામાં પોતાનું ખડગ લઇ સંગનું માથું કાપવા આગળ વધ્યો. સુર્યમલ્લે વચ્ચમાં પડી, પૃથ્થીરાજના આઘાતમાંથી સંગ બચાવી લીધો.

ચારણી દેવીની પરિચારિકા, પોતાના રક્ષણ માટે દૂર પલાયન કરી ગઈ. જ્યારે પૃથ્વીરાજે સુર્ય મલ્લ ઉપર હુમલો કર્યો. મંદીરનાં અંદર બન્ને વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધ, થોડામાં પ્રશમિત ન થયું, તેમાં બન્નેને અસંખ્ય આઘાત લાગ્યા. સંગને એક બાણ અને પાંચ તલવારના ઘા લાગ્યા. તે તે સ્થળથી પલાયન કરી ગયો. શરના આઘાતથી તેની એક આંખ ફુટી. એ વિષમ દ્વંદ યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી સંગ ચતુર્ભુજા દેવીના મંદીર તરફ દોડયો. ત્યાંથી શિરાંતિ નગરને વીંધી, તેણે ઉદાવતવંશીય વીદા નામના રજપુતનો આશ્રય લીધો. ક્ષતવિક્ષતાંગ સંગે વિદાનો આશ્રય માગ્યો, સદાશય વિદાએ રાજીખુશીથી તેને આશ્રય આપ્યો. એટલામાં જયમલે તીવ્ર વેગે આવી સંગ ઉપર હલ્લો કર્યો. શરણાંગત શંગના રક્ષણ માટે સદાશય વિદાએ જયમલ્લના હુમલાની વ્યર્થતા કરી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. સંગ ત્યાંથી પલાયન કરી બીજા સ્થળે ચાલ્યો ગયો.

ક્ષતમાંથી આરોગ્ય મેળવી ફરીવાર બળવાળો થઇ તેજસ્વી પૃથ્વીરાજ, પોતાના પ્રચંડ પ્રતિદ્વંદી અગ્રજસંગની શોધ માટે ચાલ્યો. સંગે, પૃથ્વીરાજની ચેષ્ટા જાણી, તે પોતાના રક્ષ માટે છાનાં વેશમાં ગુપ્ત સ્થાને વિચરણ કરી ભમતો હતો, એ અજ્ઞાતવાસ કાળમાં તેના કષ્ટની અને દુર્દશાની સીમા રહી નહોતી જે સંગ રાજપુત્ર અને મેવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી હતો તે સંગ નિર્વાસિત મનુષ્યની જેમ અતિદીન ભાવે, વનેવને ભટકતો હતો દુર્દશામાં આવેલા સંગે નિરૂપાઇ થઇ, કેટલાક છાગપાળનો આશ્રય લીધો તે બકરા ચરાવી જાણતો નહોતો તેથી તેઓ તેને મારતા હતા. પોતાના આશ્રયમાંથી તેને કહાડી મુકતા હતા વળી સંગના કાલાવાલાથી તેઓ પોતાના આશ્રયમાં તેને રાખતા હતા તેઓ તેની પાસે ઘઉંના લોટના પિષ્ટક કરાવતા. સંગ એ પ્રમાણે દુર્દશામાં રાત્રીદિવસ

ટકાડનો હતો. એટલામાં કેટલાક રજપુતોએ આવી તેને સમજાવ્યો એક ઘોડા સાથે આપ્યા તેની સાથે લઇ તેઓ શ્રીનગરના* કરીમચાંદનામના એક સરદાર પાસે ગયા કરીમચાંદ પરમાર વંશીય રજપુત રજપુત હતો તે દસ્યુ વ્યવસાયી સરદાર હતો. સંગ તેનો દળભુક્ત થયો તો તેની વૃત્તિનું અવલંબન કર્યું. લુંટનો વ્યાપાર પુરો કરી એક રોજ સંગ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી એક વડલા નીચે બેઠો ત્યાં વિશ્રામદાયિનિ નિદ્રાદેવીએ તેની ચક્ષુનો આશ્રય કર્યો પોતાના મીયાન સાથેની તલવાર ઉપર પોતાનું મસ્તક મુકી તે નિદ્રાદેવીને વશ થઇ ગયો, તે વૃક્ષ નીચે જયસિંહ બાલિય અને રૈમુસિંહ નામના બે વિશ્વસ્ત નોકરો પોતાની ચોકી કરતા હતા તેઓના ત્રણ ઘોડા પાસેના મેદાનમાં ચરતા હતા. સૂર્યની કિરણરશ્મિ, વડલાનો ભેદ કરી સંગના મુખ ઉપર પડતી હતી તે તેના તાપનો અનુભવ કરતા એક મોટો ભુજંગ આવી સંગના મસ્તક ઉપર પોતાની ફેણ વિસ્તારવા લાગ્યો તેની ફેણ ઉપર એક જાતનું પક્ષી ઉભેથી ચિત્કાર કરવા લાગ્યું. શકુન જાણનાર મારૂ નામના એક ભરવાડે તે સઘળો વ્યાપાર જોયો સંગને ઉઠેલો જોઇ તેણે તેની પાસે નવિસ્મય કહી દીધું કે "આપ રાજસન્માન પામશો" કરીમચાંદે સંગની સઘળી હકીકત સાંભળી પોતાની પુત્રી તેના કરમાં આપી જ્યાં સુધી સંગને પિતૃસિંહાસન ન મળ્યું ત્યાંસુધી કરીમચાંદે સંગને મોટા આદરથી પોતાના મહેલમાં રાખ્યો

ત્રણ ભાઇઓના વાદ વિવાદના ખબર થોડા સમયમાં રાણા રાયમલના કાને પહોંચ્યા તેણે સાંભળ્યું જે ઉદ્ધત સ્વભાવ પૃથ્વીરાજના કઠોર વ્યવહારે તેનો ખરો ઉત્તરાધિકારી નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી ગયો છે તેથી તે પૃથ્વીરાજ ઉપર અત્યંત ક્રોધાયુક્ત થયો તેણે પૃથ્વીરાજને પોતાના રૂબરૂ બોલાવ્યો તથા તેના અન્યાયાચરણ માટે પુષ્કળ તિરસ્કારથી કહ્યું કે "તું મારા રાજ્યથી દૂર થઇ જા" તું એવો ઉદ્ધત સાહસી અને કલહપ્રિય છે, જેથી [illegible] ઉચિત થવા શકીશ" તેજસ્વી પૃથ્વીરાજે પિતાનો તિરસ્કાર ધીરજથી સહન કર્યો ને બીલકુલ ગભરાયો નહિ સાથ પાંચ જન અશ્વારોહીને લઇ તેણે પિતૃ રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો અને ગદવારના પટાના બાલીય નામના નગરમાં રહ્યો

* રાણા કુંભાના શોચનીય વધથી મેવાડની મુખ્ય શક્તિ નાશ પામી હતી વળી રાજકુળમાં અંદર અંદર કલહ હોવાથી રાજ્યના અરાજકતાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેથી મેવાડમાં એક એક પ્રદેશ [illegible] થઇ તેના [illegible] નહિ વિશેષ કરી ગદવાર જનપદ સ્થાનાન્તર થયું [illegible] ગદવાર આસપાસની પાસે સ્થાપિત અરવલ્લી પર્વત નિવાસી મીન લોકો ગદવારમાં આવી, તેનો નાશ કરવા લાગ્યા

ગઢવારની રાજધાની નાહોદમાં જે રાજકીય સેનાદળ રાખેલ હતું, તેની તે પર્વતવાસીઓએ ગણત્રી કરી નહિ તે સેનાદળ મીન લોકની ગતિનો રોધ કરી શક્યું નહિ પૃથ્વીરાજના જાણવામાં તે હકીકત આવી પૃથ્વીરાજે થોડો સમય નાહોદમાં ગાળવાનો વિચાર કર્યો પોતાના પ્રયોજનીય દ્રવ્યો લેવા માટે તેણે ત્યાના ઉંઝ નામના વાણીયાના ઘેર પોતાની વીંટી ઘરેણે મુકી દૈવનો વિચિત્ર મહિમા, ઉઝાએ પૃથ્વીરાજને ઓળખ્યો નહિ, પણ થોડા સહવાસમાં તેણે પૃથ્વીરાજને ઓળખી કહાઢયો ઉઝાએ, પૃથ્વીરાજને સઘળી જાતનું અનુકુળ આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી પૃથ્વીરાજે તે વણિક ઉઝાને પોતાના દળમાં દાખલ કર્યો તેના પરામર્શના અનુસારે તેણે મીન લોકોનો નિગ્રહ કર્યો અને ગઢવાર જનપદમાં શાંતિ સ્થાપી પૃથ્વીરાજ વીર સાહસી અને તેજસ્વી હતો તેના પિતાએ તેના પ્રકૃત ગુણનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી તેને નિર્વાસિત કર્યો હતો તે અવસ્થામાં તેનો પુરૂષાર્થ નાશ પામ્યો નહોતો તે નિશ્ચય જાણતો હતો જે રાજકુળમાં જન્મ લઈ પોતાના પુરૂષાર્થની મદદે અસંખ્ય વિઘ્નો અને આફતો દુર કરી તે રાજ સિંહાસન મેળવી શકશે દુરાચાર મીન લોકોના કરાળગ્રાસમાથી ગઢવાર જનપદને પચાવવા પૃથ્વીરાજ યોગ્ય અવસરની રાહ જોતો હતો

જે સમયે પૃથ્વીરાજ નાહોદનગરમાં આવી પહોચ્યો, તે સમયે રાવત ઉપાધિધારી મિનાધિપ, તે નગરમાં પોતાનું શાસન ચલાવતો હતો તે એવો પ્રતાપશાળી થઇ ગયો હતો કે, અનેક રજપુતો તેના તાબામાં નોકર થઈ રહેલા હતા ઉઝાની સંત્રણાના અનુસારે પૃથ્વીરાજે તે મીનાધિપનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું પોતાની ખરી જાત વીગેરે છુપાડી, તે મીનધિપની સેવા કરવા લાગ્યો અને શા ઈલાજથી, ગઢવાર જનપદનો ઉદ્ધાર થાય તે ઇલાજો તે શોધવા લાગ્યો સૌભાગ્ય વશે, તે ઈલાજનો સુયોગ પોતાની મેળે પૃથ્વીરાજની પાસે આવ્યો મીનલોકો આહેરીયા નામનો મહોત્સવ પાળતા હતા તે મહોત્સવમાં નોકરો થોડા રોજ સ્વાધીનતા પામી પોતાના ઘેર જઈ કુટુબન મળતા હતા પૃથ્વીરાજને પણ થોડો સમય સ્વાધીનતા મળી, તે અવસરમાં પોતે પોતાના અભીષ્ટ સાધવામાં તત્પર થયો નગરની બહાર આવી તેણે પોતાના અનુગત રજપુતોને બોલાવ્યા તેણે તેઓને પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો જેમાં તેણે મીનરાજને પકડી પાડવાનું કહ્યું, જેવું તેનું કહેવું સાંભળ્યું કે તેના અનુચર રજપુતો મીનાધિપ ઉપર પડયા થોડા સમયમાં નગરમાં હાલક લોલક થયું મીનલોકો તથા નગરવાસીઓ રજપુતોના હુમલાથી ત્રાસ પામી પલાયન કરી ગયા પૃથ્વીરાજ નગરની બહાર ઉભા રહી તે વ્યાપાર જોતો હતો જોતા જોતામાં તોફાને ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી તે તોફાનમાથી બચવા માટે ઘોડે ચઢી મીનરાજ નગરની બહાર નીકળ્યો પૃથ્વીરાજે તેને પકડી પાડયો પૃથ્વીરાજના ભાલાથી તે હણાયો દુર્વૃત મીનરાજની દુરાકાક્ષા પાર પડી નહીં, તેનું તે ઉપયુક્ત ફળ

પામ્યો અડખે પડખેના ગામડા સળગાવી દઇ પૃથ્વીરાજે મીનલોકોને ઉપયુક્ત સજા આપી સઘળા મીનલોકો પૃથ્વીરાજના અને તેના અનુચરના હાથમા પડયા માત્ર એક કિલ્લા શીવાય સઘળો ગદવાર પ્રદેશ પૃથ્વીરાજના કબજામા આવ્યો, તે કીલ્લાનુ નામ દશુરી હતુ, તે ચોહાણ રજપુતના કબજામા હતો

મીન લોકોના હાથથી ગદવાર જન પદનો ઉદ્ધાર કરી તેનો શાસન ભાર પૃથ્વીરાજે ઉઝા અને સદાને સોપ્યો સદા સોલકીએ તે સમયે સદગડને કબજે કર્યુ હતુ પાટણના ધ્વસ પછી તેનો કોઇ પૂર્વ પુરૂષ તે સઘળા પાર્વત્ય પ્રદેશમા આશ્રય કરી રહેલ હતો સદાએ, માદ્રેચા ચારણની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો, એટલેકે તે સસરાનો પક્ષ છોડી પૃથ્વીરાજના પક્ષમા રહેવા રાજી નહોતો પણ વિજયી રાજકુમાર પૃથ્વીરાજે, —દેશુરી નગર વિગેરે તેને ભુમિવૃતિમા આપ્યા તેથી સદો તેનો પક્ષ છોડી શકયો નહી તે સમયે પૃથ્વીરાજના કાર્યો રાણાને શ્રવણગોચર થયા રાણાએ પૃથ્વીરાજ ઉપર સતુષ્ટ થઇ તેને નગરમા પાછો બોલાવ્યો

પૃથ્વીરાજ પિતૃરાજ્યમા પાછો આવ્યો, તે સમયે જયમલ્લનો ઘાત થવાથી તેના સોભાગ્યનુ દ્વાર પરિષ્કૃત થયુ આવશ્યક બોધે આ સ્થળે જય મલ્લના મૃત્યુનુ વીવરણ આપવુ યોગ્ય છે પ્રાચીન તક્ષશીલા તાડાતક નામે કહેવાતુ હતુ તે તાડાતક, રાય શુરતાન નામના એક રજપુતના કબજામા હતુ. જે ચાલુકય રાજાઓએ દીર્ઘકાળ અણહીલવાડ પાટણમા રાજ્ય કર્યુ આ તેનો વશધર રાવ સૂરતાન હતો ઇસ્વીસનના તેરમા સૈકામા યવન વીર અલ્લાઉદીનના બાહુબળના પ્રભાવે, સૂરતાનના પૂર્વજોએ અણહીલવાડ પાટણ છોડી ભારતવર્ષના મધ્ય પ્રદેશમા આશ્રય લીધો ત્યા વસી, રાજ્યચ્યુત સોલકી રજપુતોએ પ્રાચીન તક્ષક કુળાધિષ્ટ* તોડાતક કબજે કર્યુ પણ તેના વશધરો લાબા સમય સુધી ત્યા રાજ્ય કરી શકયા નહી, છેવટે સૂરતાન રાવને પ્રસિદ્ધ અફગાન વીર લીલે ત્યાથી કહાડી મુકયો ત્યાથી તે નીસરી આરાવલ્લીના પાદ પ્રદેશસ્થિત બેદ નોર નગરમા આશ્રય લઇ, તે સુખે દુખે સમય કહાડવા લાગ્યો તેના પેટે તારાબાઇ નામની એક પરમ સુદર પુત્રી પેદા થઇ તે તારાબાઈ તેના દુખની યત્રણાની અને કષ્ટની શાત્વના થઈ પડી જ્યારે જ્યારે તે શોક સાગરમા ડુબી અત્યત પીડીત થાતો ત્યારે તે આનદદાયિની તારાબાઇનુ સુખ કમલ જોઇ

— એ ભુમિવૃત્તિના દાનપત્રમા પૃથ્વીરાજે પોતાના વશધરોને દિવ્ય આપી સુચવ્યુ છે જે કાઇએ તે ભુમિવૃત્તિ પાછી લઇ લેવી નહી તેના વશધરો ર૭ સુધી તેની સુચના પાળે છે

* પ્રાચીન તક્ષક લોકો સ્થાપત્ય કળામા વિશેષ પારદર્શી હતા તેની પ્રતિતિ તક્ષશીલાના મ્હેલ વિગેરે જોવાથી થાય છે હાલ તો તે નગર સપુર્ણ રીતે વિધ્વસ્ત છે તોપણ તેના ધ્વસ રાશીમાથી તેમા પ્રાચીન ગૌરવના અનેક ચિન્હો નીસરી આવે છે

શાંતિ ભોગવતો હતો. તારાબાઇ તેના જીવનનું જીવન અને આશાની આશા હતી. દગ્ધ મરૂ સ્થળની શાંત શ્રોતસ્વીની તારાબાઇ હતી. તારાબાઈ જન્મથી દુઃખના કોડમાં ઉછરી હતી. તે રાજ નંદિની હતી. ગોરવશાળી પવિત્ર સોલંકી વંશની કુલ્લ સરોજીની હતી. તારાબાઈ જયારે બાલ્યાવસ્થામાં બાપના પડખામાં બેસી પૂર્વ પિતૃ પુરૂષોની ગુણુ કથા પિતાના મુખથી સાંભળતી ત્યારે તે આનંદિત અને પુલકિત થતી.

તારાબાઇ પુરૂષનો પહેરવેશ પહેરી ઘોડે ચઢી ધનુર્બાણુ ધારણુ કરી યુદ્ધ કરવાને શિખવા લાગી. તે તે કામમાં એવી કુશળ થઇ જે ઘોડા ઉપર ચઢી, અવ્યર્થ સંધાને, બાણુ ફેંકવા લાગી, રાવશુરતાએ ઘણીવાર તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરવા મહેનત કરી હતી. તેની સાથે વીરનારી તારાબાઇ કાઠીયાવાડી ઘોડા ઉપર ચઢી તેની સાથે જતી હતી. તે તોડાતંકના ઉદ્ધાર માટે યુદ્ધમાં ઉતરી હતી. તેના અપૂર્વ યુદ્ધ કૌશળને દેખી ઘણા શુરવીરો અવનત મસીક થઈ ગયા હતા. તેના અવ્યર્થ બાણુ સંધાને અનેક યવન સૈનિકો, યમના ઘેર પહોંચ્યા હતા. એ વીર સ્ત્રીના વીરત્વનું અદભુત વિવરણુ રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું અનેક રજપુતો તે રમણીય રત્ન મેળવવા ઉત્સાહિત થયા. પણુ સુરતાનનું પણુ વૃત્તાંત સાંભળી તેઓ તે કામમાં અગ્રેસર થવા સાહસી થયા નહોતા. રાજશુરતાને એવું પણુ કરેલ હતું જે " જે રજપુત યવનના હાથમાંથી તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેજ ઇનામમાં, તારાબાઇને પામી શકે " છેવટે જયમલ સાહસ કરી બેદનોરમાં આવ્યો અને તારાબાઇનું પાણી ગ્રહણુ કરવાને તેણે ઇચ્છયું, પણુ વીરનારી તારાબાઇ દંભથી બોલી, "તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરો, ત્યાર પછી મને પામશો." જયલ્મલ તેમ કરવા સંમત થયો તારાબાઇના રૂપથી તે એટલો બધો મુગ્ધ થઈ ગયો હતો, જે તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલન ન કરતાં, અન્યાય ઉપાયે તેને હસ્તગત કરવા તેણે ઉપાયો યોજ્યા. સુરતાન તેના એ અન્યાય ઉપાયથી દગ્ધ થયો તેણે તેનો વધ કર્યો.

જે સમયે, આ ઘટના ઘટી તે સમયે સંગ અજ્ઞાત વાસમાં હતો. પૃથ્વીરાજ પણુ નિર્વાસિત હતો. જયમલ્લને મેવાડનો ખરો ઊત્તરાધિકારી, સઘળા લોકો માનતા હતા. પણુ તે જયમલ્લ દુર્ભાગ્યવશ, સુરતાનના હાથે હણાયો. તેથી રાયમલ ના હૃદયમાં ક્રોધ અને જીઘાંસાનો ઉદય થયો. સભાસદોએ જયમલના મૃત્યુનું વિવરણુ રાણાને જણાવ્યું તેઓએ, શુરતાનના આચરણનું પ્રતિફળ આપવા રાણાને ઉસ્કેર્યો, રાણાએ ઉદાર ભાવે તેઓને કહ્યું જે " જે મુર્ખે, એવી રીતનું અયોગ્ય કર્મ કરી એક આબરૂદાર અને આફતમાં આવેલા રજપુતને અપમાનિત કરવા ચેષ્ટા કરી તે મુર્ખે પોતાના દુરાચારનું ઉપયુક્ત ફળ મેળવ્યું. ઉદાર હૃદય રાણો રાયમલ એવા મહિમાસુચક વચનો બોલી મુંગો રહ્યો. તેણે તે શોલંકી સરદારને બેદનોર જનપદ ભુમિવૃત્તિમાં આપી દીધો.

જે સમયે, બે નસીબ જયમલ, રોષ પરિતપ્ત સુરતાનના હાથથી હણાયો, તે સમયે વીરવર પૃથ્વીરાજ નિર્વાસિત હોઇ માળવ રાજ્યમા રહેતો હતો તે નિર્વાસિત અવસ્થામા બહુ કાળ રહયો નહી દુર્ધર્ષ મીન લોકના હાથથી ગદવાર રાજ્યને ઉદ્ધાર કરવાથી તે પિતાની સ્નેહની નજરમા પડયો રાણા રાયમલે સંતુષ્ટ થઇ. તેને પોતાના રાજ્યમા આણ્યો ત્યાર પછી તેના અસીમ વીરત્વને અને યશો-ભાતિનો રાજસ્થાનમા ફેલાવ થયો પૃથ્વીરાજના અતૂલ્ય વિરત્વના વિવરણુ સાભળી સુદરી તારાબાઈ વિમુગ્ધ થઈ તેને વરવા, વિચાર કરવા લાગી પૃથ્વીરાજ સ્વદેશમા આવ્યો ત્યારે તારાબાઇને આનદની સીમા રહી નહિ પૃથ્વીરાજના હૃદયમા તારાબાઇને મળેલી આશા જાગૃત થઈ તે આશાના મોહન મંત્રમાં પ્રલોદિત થઇ પોતાની જીવન તોષણી તારાબાઇને જેવા માટે તે બેદનોર નગ-રમાં જવા અગ્રેસર થયો

તે આશાના મોહન મંત્રથી પ્રલોદિત થઈ, તારાબાઇને ત્યા જઈ મળવાને પૃથ્વીરાજે કહેવરાવ્યુ રાવ શુરતાને તેને આદરથી ગ્રહણુ કર્યો. ચિત્તવિનોદિની તારાબાઈ પૃથ્વીરાજની પાસે આવી પ્રાણુભરી પરસ્પરના પરસ્પર દર્શન કર્યા. પૃથ્વીરાજે સુરતાન પાસે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો અને તે બોલ્યો જે આપને કોઇ રીતની ચિતા રાખવી નહિ દુર્વૃત યવનોને તોડાતકમાથી હાલ કહાડી મુકુ છુ ને જો એક અઠવાડીયા પછી ત્યા યવનનું સામાન્ય ચિહ્ન રહેશે નહિ, વિદાયકાળે, વીરવર પૃથ્વીરાજ તારાબાઇને મળવા ગયો, અને પ્રેમગદગદ સ્વરે શુધાસિક્ત વચને તે સુદરીને બોલ્યો ' સુદરી " તારા લાભના માટે હું આ કઠોર કાર્ય ક્ષેત્રમા ઉતર્યો છુ' જોજે ! મારી આશા નિષ્ફળ ન થાય, તારા-બાઇએ ધીર નમ્રસ્વરે ઉત્તર આપ્યો વીરવર ! આ હૃદય તમારૂં છે, તમારા માટેજ અનેક દુખ ભોગવી અંહીં આવી રહેલ છુ આ દાસી નિવેદન એટલુંજ છે જે તમે કઠોર વ્રતનો આદર કર્યો છે પણુ તેનુ ઉદ્યાપન કરવા યત્નવાળા થાઓ " દુરાચાર યવનોને દૂર કરી આપો પ્રકૃત રજપુત પુરૂષનો પરિચય દેખાડી આપો ! " પૃથ્વીરાજ પોતાના મંત્ર સાધનની ઉપયુક્ત અવસરની પ્રતિક્ષા કરતો હતો સાૈભાગ્યવશે તે અવસર આવી પહોચ્યો મુસલમાનના મોહરમના દીવસો પાસે આવ્યા પૃથ્વીરાજ પાચસો ઘોડેસ્વાર સાથે તોડાતક તરફ ચાલ્યો વીરનારી તારાબાઈ અશ્વપૃષ્ઠે નજીત થઈ પૃથ્વીરાજની સાથે ચાલી રણચંડી તારાબાઈએ આજ પુરૂષનો વેશ ધારણુ કર્યો તે આજ યવનોને તોડી પાડવા ભયકર રણક્ષે-ત્રમાં ઉતરી, આજ યવનોનો કોણુ બચાવ કરશે

તેઓ જ્યારે તોડાતક નગર પાસે પહોચ્યા તે સમયે, યવનો તાજીયા લઈ મોટા ભભકાથી અને હાહથી કીલ્લાની બહાર નીકળ્યાં પૃથ્વીરાજ પોતાના

દળ સાથે તેના દળ સંગે મળી ગયો. તેઓને જોઈ યવનના મનમાં પ્રથમનો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ એટલે કે પૃથ્વીરાજને પોતાનું અભિષ્ટ સાધવા સુયોગ મળ્યો તાળીઆ ક્રમે ક્રમે મહેલની પાસે થઈ નીકળવા લાગ્યા. તે મહેલની ગ્યાલરીમાં યવનરાજ પોતાનો પહેરવેશ પહેરતો હતો અપરિચિત ઘોડાસ્વારોને જોઇ તેના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થયા, ક્રમે, તેના હૃદયમાં વિષમ સંદેહનો આવિર્ભાવ થયો. એટલામાં વીરનારી તારાબાઇએ તેના ઉપર એક બાણ ફેંક્યું. તે કાળે પૃથ્વીરાજે પોતાના હાથનું ભયંકર શુળ તેના ઉપર નાંખ્યું જેથી યવન રાજસૂતળશાયી થયો. સઘળા લોકો આકસ્મિક ભયંકર વૃત્તાંતથી ત્રાસ પામી પલાયન કરવા લાગ્યા. પૃથ્વીરાજ પોતાના દળ બળ સાથે યવનો ઉપર પડયો અને નિષ્ઠુર ભાવે તેઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ક્રમે તેઓ નગરના દરવાજા પાસે આવ્યા, પણ તેઓ વિઘ્ન વિના તેમાં પેશી શકયા નહિ. એક રણોન્મત માતંગ, વિકટ શુંઢ ફેરવતો દરવાજાના મુખે ઉભો હતો. તારાબાઇએ એક મોટા કુહારથી તેની શુંઢ કાપી. નિદારૂણ પીડાથી પિડીત થઈ શ્રવણ ભૈરવ અવાજ કરતો તે માતંગ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો, ત્યારે યવનો છેવટના સાહસે ઉતેજીત થયા, તેઓએ ભયંકર પરાક્રમે પૃથ્વીરાજ ઉપર હુમલો કર્યો. થોડા સમયમાં બંને દળ વચ્ચે ઘોરસંગ્રામ ચાલ્યો પૃથ્વીરાજ પ્રચંડ કેસરીની જેમ યવનોને દળવા લાગ્યો. ક્રમે યવનો પરાજય પામી પલાયન કરવા લાગ્યા પણ કયાં પલાયન કરી જાય ! આ જગતમાં એ નશીબના માટે કોઈ આશ્રય નથી.

વીરવર પૃથ્વીરાજના ક્રોધાનળમાંથી તેની રક્ષા કોણ કરે ? ટુંકામાં યવનો જે દિશામાં પલાયન કરી ગયા તે દિશામા પૃથ્વીરાજ અને તેના સેહચરો તેઓની વાંસે પડયા. એ પ્રમાણે તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરી વીરવર પૃથ્વીરાજે પોતાના વ્રતનું ઉદ્યાપન કર્યું અને તેના ફળ સ્વરૂપ સુરસુંદરી તારાબાઇને તેણે મેળવી. જે સમયે પૃથ્વીરાજ સ્વદેશમાથી પાછો ફર્યો તે સમયે સૂર્યમલ્લ પોતાની અભીષ્ટસિદ્ધિ માટે સારંગદેવ નામના રજપુતને મળી માળવપતિ મુજાફર પાસે ગયો. યવનરાજે મુજાફરે તેની સહાયતા કરવા માટે મેવાડ તરફ એક સેનાદળ મોકલ્યું. તે સેના દળની મદદથી સૂર્યમલ્લે મેવાડના દક્ષિણના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કર્યો. અને થોડા સમયમાં તેણે સદ્રી વાટુરો અને નાઈ વીગેરે પ્રદેશો હસ્તગત કર્યા. તેણે ચિતોડને કબજે લેવાનો પણ ઉદ્યોગ કર્યો દુર્ધર્ષ સૂર્યમલ્લનો દારૂણ હુમલો રાણો રાયમલ્લ મહ્ય કરી શકયો નહિ. તેણે લાંબો સમય શાંતિ ભોગવી નહિ તેની પાસે જે થોડું સૈન્ય હતું તે લઇ તે રાજદ્રોહીને સજા કરવા ચિતોડની બહાર નીકળ્યો. ચિતોડ પાસેની ગાંભીરી નદીના તીરે બન્ને સેનાદળ પરસ્પરના સંમુખીન થઇ ઉભાં રહ્યાં. ક્રમે યુદ્ધ ચાલ્યું. રાણો રાયમલ્લ તલવાર બાંધી સામાન્ય સૈનિકની જેમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, યુદ્ધમાં તેના ઉપર બાવીશ ઘા પડયા, તેનું સઘળું અંગ ક્ષત વિક્ષત થઇ

ગયું બાણોના જખમમાંથી સંતતધારે રૂધિર વહેવા લાગ્યું તોપણ તેને વિરામ નહોતો તોપણ તેને શાંતિ નહોતી ક્રમે અંગ પ્રત્યંગ શિથિલ થઈ પડ્યું. તેને મૂર્છા આવવાના પૂર્વ લક્ષણ જણાવ આવ્યા તે સમયે પૃથ્વીરાજ એક હજાર સેનાદળ લઈ તેની મધ્યે મળી ગયો તેણે ગાણાને યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી અંતરિત કર્યો અને પોતે શત્રુની સામે થયો ભયંકર પ્રતિયોગી સૂર્યમલને શોધતો પૃથ્વીરાજ સૈનિકને કાપતા કાપતા યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિચરવા લાગ્યો સૂર્યમલ થોડા સમયમાં તેની સામે આવી ચડ્યો, ત્યારે પૃથ્વીરાજે પ્રચંડ આસ્ફાલન કરી તેને પકડ્યો બન્ને વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું સૂર્યમલનું શરીર અનેક ઘાવથી શિથિલ થયું, તોપણ તે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત ન થયો અનેક દળ બન્ને પક્ષના ભયંકર સમર ચાલ્યું બન્ને દળના ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યા પણ કોઈ પક્ષના જય પરાજયના ચિન્હ જોવામાં આવ્યા નહિ ત્યારપછી બન્ને પક્ષે ગ્લાનિયવડે કેવલ કલાંત થઈ તે દિવસે યુદ્ધનું કાર્ય છોડી દીધું

વીરવર પૃથ્વીરાજ, તે દિવસે પોતાના કાકા સૂર્યમલના દર્શન લેવા, તેના તંબુમાં આવ્યો એ સમયે તે બન્ને વચ્ચે જે વાર્તાલાપ ચાલ્યો તે સાંભળવાથી રજપુત આર્ય વીરનું મહાત્મ્ય વખાણ્યા વિના ચાલે તેમ નથી જગતના ઇતિહાસમાં એવી રીતનું કોઈ જાતિનું મહાત્મ્ય જોવામાં આવતું નથી તે દિવસની વાત સાંભળવાથી હાય ! હૃદય ફાટી જાય છે પૃથ્વીરાજ, કાકાના પટમંદિરમાં આવ્યો ત્યાં તેણે જોયું જે સૂર્યમલ એક સામાન્ય શય્યા ઉપર સુતો છે તેની કાયા લોહીથી ખરડાયેલી હતી એક વાગદ તે જખમ ધોઈ તેના ઉપર પાટા બાંધતો હતો જે ભત્રીજો તેનો પ્રચંડ પ્રતિયોગી, જેનાથી તે આ દુર્દશાને પામેલ છે જેને રણ મધ્યે મારી દેવા તેણે હજારો ચેષ્ટા કરી હતી તેને આજ સન્મુખે આવતો જોઈ વીરવીર સૂર્યમલ શય્યામાંથી બેઠો થયો અને તેને તેણે યથોચિત માનસંભ્રમે ગ્રહણ કર્યો બન્નેના આકાર ચેષ્ટા ઇંગિત વીગેરેથી એવું માલુમ પડતું હતું જે, તેઓ બેના વચ્ચમાં કોઈ દિવસ વિરોધ થયો નથી

સૂર્યમલે, પોતાના ભત્રીજાને આસન ઉપર બેસવા કહ્યું પૃથ્વીરાજ આસન ઉપર બેઠો તે બન્ને વચ્ચે ત્યાર પછી વાત ચાલી

પૃથ્વીરાજે પુછ્યું, કાકા આપના જખમે કેમ છે ?

સૂર્યમલે કહ્યું બચ્ચા દીકરા ! તુને જોઈ એટલો બધો આનંદ થાય છે જે હું નિરાયત તનદુરસ્ત છું

પૃથ્વીરાજે કહ્યું-કાકા ! હું દીવાનજીને મળ્યો નથી, આપના દર્શન લેવા જલદી ઝટ આવ્યો છું હું અત્યંત ક્ષુધિત થયો છું, કાકા ! કાંઈ ખાદ્ય દ્રવ્ય આપશો ?

[illegible]

સૂર્યમલ્લ અત્યંત આનંદીત થયો. થોડા સમયમાં ખાનપાન તૈયાર થયાં. બન્નેએ એક પાત્રમાં ભોજન કર્યું. પૃથ્વીરાજને કાંઈ પણ સંદેહ નહોતો. વળી વિદાય કાળે તાંબુલ ખાવામાં પણ બાધ લીધો નહી, કાકાની પાસેથી વિદાયગીરી લેતી વખતે, પૃથ્વીરાજ નમ્ર વચને બોલ્યો, કેમ કાકા ! આવતી કાલે આપણા યુદ્ધનો અંત આવશે ના !

— સૂર્યમલ્લે કહ્યું— દીકરા ! ઉત્તમ. આવતી કાલ સવારમાં આવજે.

રાત્રીનો અવસાન થયો, પ્રભાત થયું પરોઢીયામાં પૃથ્વીરાજ અને સૂર્યમલ્લ દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવામાં ગુંથાયા. તે સમયે કાકા ભત્રીજાનો સંબંધ રહ્યો નહિ. સ્નેહ મમતા, દયા, વીગેરેના સુકુમાર ગુણમાં જલાંજલિ આપી. સ્વાર્થના સંરક્ષણ માટે બન્ને ક્ષત્રિયો દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં મચ્યા. સેનીકો પણ યુદ્ધમા ગુંથાણા. સુર્યમલ્લની સેનાએ પુષ્કળ બળ બતાવ્યું પણ તે યુદ્ધમાં જય મેળવી શકયા નહી. પૃથ્વીરાજનું ભયંકર બલ સહ્ય ન કરતાં છેવટ શત્રુઓ મદ્રિનગર તરફ પલાયન કરી ગયા. વિજયગૌરવનો હેમ મુકુટ મસ્તકે ધારણ કરી વીરવર પૃથ્વીરાજ ચિતોડ નગરમાં આવ્યો તે યુદ્ધમાં તેના શરીરે સહસ્ત્ર સ્થળે જખમ થયાં હતાં. પરાજીત થયેલો સૂર્યમલ્લ જીવન તોષીણી આશાને છોડી શકયો નહી, તે આશાના કઠોર મંત્રમાં મુગ્ધ થઈ તેણે કઠોર, દુઃખો અને કષ્ટો ભોગવ્યાં. ટુંકામાં તે આશાથી ત્રણ વાર તે યુદ્ધમાં ઉતર્યો અને ત્રણ વાર પરાજીત અને અપમાનીત થયો. છેવટે ચિતોડના સિંહાસનના લાલ માટે તેણે આશા છોડી દીધી નહી.

એ રીતે અનેક દીવસો ચાલી ગયા કાકો ભત્રીજો અનેક વાર યુદ્ધમાં પરસ્પર લડવાને ઉતર્યા. પણ કાંઇ ફલોદય થયો નહી. સૂર્યમલ્લનો અદમ્ય અધ્યવસાય કમ થયો નહી. જ્યારે તેની સાથે પૃથ્વીરાજની મુલાકાત થાતી, તેજસ્વી પૃથ્વીરાજ ત્યારે દંભથી બોલતો જે " મારી શિરામાં જ્યાંસુધી એક બિંદુ લોહી પ્રવાહીત રહેશે ત્યાં સુધી, મેવાડની સૂચ્યગ્ર પ્રમાણવાળી જમીન તમારા હાથમાં આવવા દઇશ નહી.

સૂર્યમલ્લનો મનોભિલાષ પૂર્ણ થયો નહિ તેજસ્વી પૃથ્વીરાજની દૃષ્ટિથી તેને સર્વદા દૂર રહેવું પડતું હતું. તે જે સ્થાને પલાયન કરી જાતો, તે સ્થાને પૃથ્વીરાજ તેનું અનુસરણ કરી તેના ઉપર હુમલો કરતો હતો ટુંકામાં પૃથ્વીરાજના ભયથી તેને સદા સશંક રહેવું પડતું હતું. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પલાયન કરી જતાં સૂર્યમલ્લ વાહુવા નામના ગંભીર અરણ્યમાં પેઠો. પૃથ્વીરાજે ત્યાં જઇ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. ત્યાંથી પલાયન કરી સૂર્યમલ્લ વનપાદપની શાખાપ્રશાખામાં કોટડી બનાવી તેમાં ત્યાંથી દૂર દેશથી રહેવા લાગ્યો. એવા ધારા અંર-

— સૂર્યએ ઉત્તર કાળમા ઝાલા મરદારના મદીમાં અધિકાર મેળવ્યો છે. તેના પુસ્તકાગારમાંથી એક પાંડુ લેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં આ વિવરણ વિસ્તારથી પ્રકાશિત છે.

શ્યમાં તેના સૈનિકો અને ઘોડાઓ સતેજ થયા. સૂર્યમલ્લ એકવાર તે ગંભીર પ્રદેશમાં રાત્રીએ સારંગદેવની સાથે બેશી અગ્નિ સેવન કરતો હતો તેની સાથે યુદ્ધ વિષયક વાર્તા ચલાવતો હતો. તે સમયે અસંખ્ય ઘોડાના ચરણના અવાજ અને હિષારવ તેઓના સાંભળવામાં આવ્યા તે સમયે સૂર્યમલ્લ સારંગદેવની સામે જોઈ બોલ્યો હવે કોઈ નથી ! આ પૃથ્વીરાજ આવેછે એટલામાં વીરવર પૃથ્વીરાજ પોતાના દળ બળ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો થોડા સમયમાં મોટી ગડબડ થઈ હથી અસ્ત્રના ઝણકારથી અને શુરવીરતાના નાદથી વનભુમિ કંપિત થવા લાગી પૃથ્વીરાજે છલંગ મારી કાકા પાસે આવી કાકાઉપર હુમલો કર્યો તેના માત્ર એક આઘાતથી સૂર્યમલ્લ પૃથ્વી ઉપર પડત પણ સારંગદેવની રક્ષાથી તેમ થયું નહિ સારંગદેવે તીરસ્કાર સાથે પૃથ્વીરાજને કહ્યું "હાલ તો અમારો વીશ અસ્ત્રાઘાત કરતા એક મુષ્ટિનો આઘાત અધિક છે તે સમયે સૂર્યમલ્લ યુદ્ધમાં ઉતરી શક્યો નહીં યુદ્ધ બંધ રાખવાનું કહી તે નમ્ર વચને પૃથ્વીરાજને બોલ્યો " દીકરા ! અગર જો કે હું મરણ પામું તોપણ મને કાંઈ નુકશાન નથી મારા પુત્રો રજપુત છે દેશમાં લુટ ફાટ કરી, તેઓ પોતાની જીવિકા ચલાવશે પણ તારો નિપાત થાશે તો ચિતોડની કેવી દશા થશે તેમ થવાથી મને કલંક બેસશે હું પછી કોઇની પાસે શું મુખ દેખાડું, મારા નામ સાથે કાયમ અપયશ ગુંથાયો રહેશે

યુદ્ધ અટકી ગયું કાકાએ અને ભત્રીજાએ પોતપોતાની તલવાર મીયાનમાં નાખી થોડા સમયના માટે કઠોર પ્રતિદ્વંદ્વીતા તેઓ ભુલી ગયા ત્યાર પછી પૃથ્વીરાજે પોતાના કાકાને ધીર નમ્ર વચને પુછ્યું કાકા ! જ્યારે હું આવ્યો ત્યારે તમે શું કરતા હતા ?

સૂર્યમલ્લે સ્નેહ સાથે ઉત્તર આપ્યો—દીકરા ! શું કરીએ અનર્થક ગપ મારી વખત કહાડતા હતા

પૃથ્વીરાજ—મારા જેવો શત્રુ તમારે માથે ગાજે છે તો શીરીતે તમે નિશ્ચિંત રહી રાની દીવસ કહાડો છો.

સૂર્યમલ્લ—દીકરા ! તે મને નિર્બલ કરી દીધો જ્યાં ત્યાં માથું મુકવાનું સ્થળ જોઈ ત્યાં રહી નિશ્ચિંત રહું છું

ત્યાર પછી બને ક્ષત્રિઓ થોડો સમય સુતા રહ્યા સૈન્ય, સામંત વિગેરે રણશ્રાંતિ દૂર કરવા ગોઠવણ કરવા લાગ્યા થોડા સમય પછી પૃથ્વીરાજે સૂર્યમલ્લને કહ્યું કાકા ! મે સાભળ્યું છે જે આ સ્થળની પાસે કાળીકા છે તે બાબતી બોધ છે મનમાં મે સ્થિર કર્યું છે જે આવતી કાલ ત્યાં જઈ જગજ્જનનીની પુજા કરીએ. તમે મારી સાથે આવશો અથવા તમે ન આવો તો સારંગદેવને મોકલશો

સૂર્યમલ્લે થોડો સમય વિચાર કરી કહ્યું 'અચ્છા !' શરીર અસ્વ

દુર્બલ છે એટલે હું તો આવી શકું તેમ નથી મારો પ્રતિનિધિ સારંગદેવ તારી સાથે આવશે, પૃથ્વીરાજે તેમ થવા દેવામા સમતિ આપી બીજા દીવસે પરોટીયામા કાળીકા પૂજાની તયારી થવા લાગી, ક્રમે બળિદાન આપવાનો સમયઆવ્યો, કાળદેવીના સમુખે એક પાડાનો ઉત્સર્ગ થયો બકરાનુ બલિદાન આપવાની તેયારી થઇ એટલામા પૃથ્વીરાજે પોતાની તલવાર કહાડી સારંગદેવ ઉપર હુમલો કર્યો, સારંગદેવ સશસ્ત્ર નહોતો અને વચમા ઘોર યુદ્ધ થયુ, બન્નેના અંગે જખમ થયા છેવટે, સારંગદેવનો પરાજય થયો વિજયી પૃથ્વીરાજે તેનુ મસ્તક છેદયુ તેનુ લોહીવાળુ માથુ કાળીના ખપ્પરમા તેણે મુકયુ ત્યારપછી તેણે તેના કાકાનુ કાઠનું ઘર ભાગી નાખ્યુ તેમા રહેલ દ્રવ્ય સઘળુ લુટી લીધુ

બેનશીબ સૂર્યમલ્લની મનોવેદનાની સીમા રહી નહી તેણે રાજ્યની આશાએ દુખયત્રણા ભોગવી ડગલે ડગલે તેણે વિપદની અકુશનો માર સહન કર્યો ભાઇ બધુ સ્વજન વીગેરેને આશામા છોડવા પડયા તેનુ નામ લાબા કાળ માટે રાજદ્રોહીના નામે કલકિત થયુ. પોતાના રક્ષણનો કોઇ ઈલાજ ન જોવાથી તે સદ્રી તરફ પલાયન કરી ગયો ઉદાસીન સૂર્યમલ્લ કનખલ નામના મહાવનમા થઇ જાતો હતો એટલામા તેને માલુમ પડયુ જે એક વાઘ એક બકરીના બચ્ચાને પકડવા વારવાર ચેષ્ટા કરે છે બચ્ચુ તેની માના રક્ષણમા હોવાથી વાઘ તેને પકડી શકતો નથી એ વ્યાપાર જોઇ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આ સ્થળે વસવાથી કોઈ તેને અધિકાર ભ્રષ્ટ કરી શકે તેમ નથી એ ધારણા તેના હૃદયમા દઢ રીતે બધાઈ જેથી સૂર્યમલ્લ તે સ્થળે વસ્યો ત્યાના આદિમ અધિવાસીઓને તેણે હરાવ્યા અને ત્યા તેણે દેવળ નામનો એક કીલ્લો સ્થાપ્યો થોડા કાળમા તે સ્થળના -રતા હજારો ગામડા તેના કબજામા આવ્યા એ રીતે પ્રતાપ ગઢ દેવળની સ્થાપના થઇ

વિજયી પૃથ્વીરાજ ગારવથી અને મોટા સમારોહથી પોતાના રાજ્યમા પાછો આવ્યો રાણા રાયમલ્લે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો જે પૃથ્વીરાજ, એકવાર તેનો વિરાગભાજન અને અપ્રીતિપાત્ર થયો હતો આજ રાણાએ તેને હૃદય ઉપર ધારણ કરી પ્રીતિથી ભેટયો તે પુત્રના ગોરવે પોતાને ગૌરવાન્વિત માનના લાગ્યો કપટીના કાપટયમા તેની પવિત્રથી અકાળે આ લોકમાથી વિચ્છિન્ન થઈ કાકા સૂર્યમલ્લ ઉપર જય મેળવી થોડા સમય ચિતોડમા રહી તે પોતાના વાસ સ્થળ કલમી કીલ્લાના આવ્યો ત્યા પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુ સગનો તપાસ કરતો તે પ્રાણ પ્રિયા તારાબાઈ સાથે સમય કહાડવા લાગ્યો એ સમયે તેને પોતાની બેન તરફથી એક પત્ર મળ્યો તે શીરોઈપતિ પાભુરાય સાથે તેની બેનને પરણાવી હતી પાભુરાય અતિમાદક દ્રવ્ય પ્રિય હતો મદિરા અફીણ વીગેરે માફક દ્રવ્ય સેવી મત્તથઇ તે રાત્રી દિવસ કહાડતો હતો જ્યારે મત્તપણુ વધી પડતુ ત્યારે તેને હિતાહિતનુ જ્ઞાન રહેતું નહિ ત્યારે તે પ્રકૃત પાશવીવૃત્તિ ધારણ કરી પોતાની સહધર્મિણી ઉપર

નિષ્ઠુર અને અંધ માચરણ કરતો હતો

કોઇ કોઈ વાર, તે તેના ઉપર ગાળનો વરસાદ વરસાવતો હતો કોઈ કોઇ વાર તેને તે પ્રહાર કરતો હતો કોઈ કોઇ વાર તેને તે, પૃથ્વી ઊપર ધુલિ શય્યામા સુવાડી નાખતો હતો રાજનન્દિનીનુ આટલુ બધુ દુ ખ જોઇ દુરાચાર પ્રાભુરાયનું હૃદય, દયા પ્રવણ થાતુ નહિ સુકુમારી રજપુત પુત્રી અનેક અનુનય વિનય કરતી હતી કુપથ થકી પ્રાણપતિને રોકવવા અનેક ચેષ્ટા કરતી હતી પણ સઘળુ તેનુ નિષ્ફળ ગયુ તે કોઈ પણ ઇલાજથી તેને, દુર્માર્ગમાથી ફેરવી લાવવા સમર્થ થઈ નહિ છેવટે લાઈલાજ અને લાચાર થઇ સઘળી હકીકતનો એક પત્ર તેણે પૃથ્વીરાજને લખ્યો

પ્રિયતમ બહેનનો પત્ર પૃથ્વીરાજે આદ્યાપાંત વાચ્યો તેનુ હૃદય એકદમ નિદારૂણ દુ ખ અને ક્રોધથી ભરાઇ ગયુ દુર્વૃત્ત પ્રાભુરાયના દુરાચરણનુ ઉપયુકત પ્રાયશ્ચિત કરાવવા, તે શીરોહી તરફ ચાલ્યો, અરધી રાત્રીએ બહેનના મહેલ પાસે પહોચ્યો પ્રવેશદ્વાર બધ હોવાથી, પૃથ્વીરાજ નીસરણીની સહાયે મહેલનો પ્રાચીર ઓળગી પ્રાભુરાયના શયનાગારમા પેઠો શયનાગારમા પેસી તેણે, પોતાની પ્રિયતમ બેનની શોચનીય દશા જોઈ તેણે જોયુ કે તે પૃથ્વી ઉપર સુતી છે તેની આખમા નિદ્રા નથી, મુખ ઉપર લાવણ્ય નથી રજપુત બાળા અનરગળ રૂવે છે, સ્નેહમય ભ્રાતાને પાસે આવેલો જોઇ, સરલ રજપુત બાળાનુ હૃદય ઉછળી પડયુ તે રૂદ કઠે રોવા લાગી, પૃથ્વીરાજે તેને આસ્વાસન આપ્યુ પોતાની તલવાર પ્રાભુરાયના ગળા ઉપર મુકીને તે ગર્જના કરવા લાગ્યો પણ પતિવ્રતા રજપુત બાળા ભાઇના ચરણમા પડી, રોતી રોતી બોલી, હુ માગી લઉ છુ, હુ માગી લઉ છુ, મને વિધવા ન કર! વિધવા થવા મે તને બોલાવ્યો નહી જાગીને પ્રાભુરાયે પણ પૃથ્વીરાજ પાસે પ્રાણભીક્ષા માગી પૃથ્વીરાજે તેને કહ્યુ, જો તમે મારી બેનની મોજડી તમારા માથા ઉપર મુકો, જો તમે તેનો પાદ સ્પર્શ કરો તો હુ તમને ક્ષમા આપુ, તોજ તમારૂ જીવિતદાન હુ કરૂ પ્રાભુરાયે તેમ કરવાનુ કબુલ કર્યું ત્યાર પછી પૃથ્વીરાજે ક્ષમા આપી તેને બધુ ભાવે હૃદયમા ધારણ કર્યો તેનો ક્રોધ પ્રશમીત થયો તેની જીઘાંસા અસ્ત પામી પૃથ્વીરાજનુ હૃદય પ્રેમાનદે ભરાઇ ગયુ તેણે જાણ્યુ જે પ્રાભુરાય સઘળુ અપમાન વિસરી ગયો છે પણ તે તેનો ભ્રમ નીકળ્યો તે ભ્રમેજ તેનો સર્વ નાશ કર્યો તે ભ્રમમાજ તેનુ અમૂલ્ય જીવન અકાળે નાશ પામ્યુ તે પ્રાભુરાયને ઓળખી શક્યો નહિ તે દુરાચારી કપટી કુટીલ વિશ્વાસઘાતક છે એમ તે વિચાર કરી શકયો નહિ પ્રાભુરાયના મોખીક સમાન અને સમાદરમા ભોળવાઈ તેણે પ્રાભુ

ચોહાણુ ત્રાની સે ...ામા ...ના ...ામા ...પ્રાભુરાયનો જન્મ થયો હતો તેનુ બીજુ નામ જયમલ હતુ

રાયને સરળ હૃદયવાળો જાણ્યો. આબુગઢે, પાંચ દિવસ તેનો આતિથ્ય સત્કાર સ્વીકારવા પૃથ્વીરાજને પ્રાર્થના કરી, સરળ હૃદય પૃથ્વીરાજે તેની તે પ્રાર્થના સ્વીકારી.

પાંચ દિવસ આમોદ પ્રમોદમાં નીકળી ગયા. છઠ્ઠા દીવસે બેન અને બનેવી પાસેથી વિદાયગીરી માગી પૃથ્વીરાજ કમલમીર તરફ ગયો. આબુગઢે કેટલાક મોદક તયાર કર્યાં જેમાં તેણે વિષ મિશ્રિત કર્યું. જે મોદક પૃથ્વીરાજને આપ્યા. મોદકની બનાવટમાં પૃથ્વીરાજના મનમાં શંકા નહોતી. કમલમીરની નજીકે આવ્યો કે તેણે બનેવીએ આપેલ મોદકમાંથી એક બે ખાધા. ... તેનું મસ્તક ઘુર્ણિત થયું, હૃદયમાં દારુણ યંત્રણા થવા લાગી, ક્રમે અંગ પ્રત્યંગ શિથીલ થવા લાગ્યા. અતિ કષ્ટે ... મહીના સુધી ... તે ... એક પગલું ચાલી શકયો નહિ. ... ગયો. ત્યાંથી તેણે જીવન તોષિણી તારાબાઇને ખબર આપવા માણસ મોકલ્યો.

પણ તે જીવનમાં હવે પ્રાણ તોષિણી તારાબાઇને દેખવા પામ્યો નહિ. તારાબાઈ નગરમાંથી વિદાય થઇ બહાર નીકળી ન હોય એટલામાં પૃથ્વીરાજનો પ્રાણવાયુ તેની કાયામાંથી નીકળી ગયો. ભારતવર્ષનું એક વિરાટ નક્ષત્ર કક્ષ ચ્યુત થઇ અતલ કાળ સાગરમાં નિમગ્ન થયું. સમસ્ત પ્રકૃતિ કરુણ સ્વરે રોતી હોય એમ લાગ્યું, સમગ્ર ભુવન જાણે એક ભીષણ ભૂકંપે કંપિત થયું હોય એમ કંપિત થયું. પતિપ્રાણા તારાબાઈ પ્રાણપતિને જીવતો દેખી શકી નહિ. તેણે ચિતાનળમાં પરાક્રમી પતિની પાસે પોતાનો દેહ બાળ્યો.

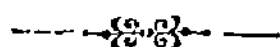
રાણો રાયમલ એ નિદારુણ પુત્ર શોક સહન કરી શકયો નહિ. જે પૃથ્વીરાજને મેળવી તે સગતું વિવસન દુઃખ અને જયમલનો મરણ શોક ... સહન કરતો હતો. તે પૃથ્વીરાજને નિષ્ઠુર યમે પોતાના આશ્રમમાં લઇ લીધો. તે કઠોર પુત્ર શોકાનળમાં, જીવનનો ઉત્સર્ગ કરી રાણો રાયમલ પુત્ર પૃથ્વીરાજ પાસે ચાલ્યો. મેવાડ રાજ્યમાં મોટો હા હા કાર થઇ ગયો. સઘળા પૃથ્વીરાજના મરણથી અને રાણાના મૃત્યુથી વિલાપ કરવા લાગ્યા.

રાણો રાયમલ, અગર જો કે પોતાના પૂર્વજ પિતૃ પુરૂષોના જેવો સર્વ ગુણ સંપન્ન નહોતો. પણ તેનામાં ... ગુણોનો વિશેષ પરિચય જોવામાં આવે છે. અસાધારણ સંકટો અને વિપત્તિ દૂર કરી ઉત્કૃષ્ટ પ્રણાલિકાથી તેણે સ્વરાજ્યનું શાસન કર્યું છે. તેથી તેને એક સુદક્ષ અને નીતિમાન રાજા કહીએ તેમાં અત્યુક્તિ ગણાય તેમ નથી, પ્રજા વર્ગ તેના ઉપર હૃદયની શ્રદ્ધા ભક્તિ કરતો હતો. તેણે પણ પ્રજાને સંતતિની જેમ રાખી હતી.

अष्टम अध्याय.

રાણા સંગ્રામસિંહનું સિંહાસનારોહણ—મુસલમાન સામ્રાજ્યની તે કાળની અવસ્થા—મેવાડનું ગૌરવ—સંગની જયપ્રાપ્તિ જુદી જુદી જાતિનો, ભારતવર્ષાક્રમણ વૃત્તાંત, બાબરે કરેલ ભારતવર્ષનું આક્રમણ બાબરે કરેલ દિલ્લીશ્વરનો પરાજય, દિલ્લીશ્વરનું નિધાન—બાબરની વિરૂદ્ધે સંગની યુદ્ધ યાત્રા, કનુયાનું યુદ્ધ, સંગનો પરાજય, સંગનું મરણ અને ચરિત વર્ણન—રાણા રત્નસિંહનું સિંહાસનારોહણ તેનું મૃત્યુ રાણો વિક્રમજીત, રાણા વિક્રમજીતનું આચરણ, સરદારો તરફ દ્વેષ-ભાવ—માળવ પતિએ કરેલ ચિતોડનું આક્રમણ, ચિતોડનો પ્રધ્વંશ; જહરવ્રત, મુસલમાનોએ કરેલ ચિતોડની લુંટ, ચિતોડનારક્ષણ માટે હુમાયુનનું આગમન, ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી તેના સિંહાસન ઉપર હુમાયુનથી વિક્રમજીતનું આરોહણ, સરદારોએ કરેલ વિક્રમજીતની રાજ્ય ભ્રષ્ટતા, વનવીરની રાજ્યાસન ઉપર પસંદગી, વિક્રમજીતની હત્યાનું વિવરણ.

સંવત્ ૧૫૬૫ (ઈ સ ૧૫૦૯) મા સંગ્રામસિંહ ચિતોડના સિંહાસનને બેઠો, તેના સુંદર પ્રભાવે, મેવાડ રાજ્ય સૌભાગ્ય અને શ્રીવૃદ્ધિના શીર્ષ સ્થાને ચડી બેઠું, પણ દુઃખ અને પરિતાપનો વિષય એટલો કે મેવાડ રાજ્ય તે સૌભાગ્ય અને શ્રીવૃદ્ધિનો ઉપભોગ લાંબો વખત સુધી કરી શક્યું નહિ, શાથી કે સંગની સાથે તે સૌભાગ્ય અને શ્રીવૃદ્ધિનો અવસાન આવ્યો, વીરવર સંગના મરણ પછી અગર જોકે મેવાડના સૌભાગ્યના અને શ્રીવૃદ્ધિના બેચાર ચિન્હ રહેલા જોવામા આવેલ છે પણ વિશેષ વિવેચના કરવાથી નિશ્ચય ખાત્રી થાય છે જે તે ચિન્હો અસ્તગગનોન્મુખ સૂર્યની શેષરશ્મિ માલાની જેમ સ્વલ્પ કાળના માટે ઝળકી રહેલાં હતાં.

ઇંદ્રભુવનનું લય, ઇંદ્રપ્રસ્થનગર એક સમયે પાંડવોનું પવિત્ર લીલાસ્થળ હતું. જે ઇંદ્રપ્રસ્થનગરના તેઓના તુઆરવંશધરોએ લાંબો કાળ; રાજ્યશાસન

ચલાવ્યું હતું. જે ઇંદ્રપ્રસ્થ હીંદુરાજ ચક્રવર્તી પૃથ્વીરાજનું શ્રેષ્ટ સ્થળ અને સાધન સ્થળ હતું. તે ઇંદ્રપ્રસ્થ ગીજનીના, ઘોરીવંશના, ખીલજીવંશના, અને લોદીવંશના યવનરાજાઓના પ્રચંડ પાદાઘાત સહ્ય કરી આવેલું છે. તે ઇંદ્રપ્રસ્થ આજના સમયે કાળ માહાત્મ્યે છિન્નવિચ્છિન્ન છે. જેના છત્રતળે એક સમયે જે વિશાળ રાજ્ય વિરાજતું હતું. તે વિશાળ રાજ્ય આજ, અસંખ્ય ખંડમાં વિભક્ત થઇ ગયું. તે સઘળા રાજ્યના અધિપતિઓ પ્રચંડ અને સમભાવે હીંદુદ્વેષી હતા. પણ તે અધિપતિઓમાં સ્વલ્પ માત્ર બળ અને પરાક્રમ નહોતું. એટલે કે તે સમયે મેવાડના અધિપતિઓ તેઓને તૃણવત્ ગણતા હતા, તે સમયે દિલ્હી અને કાશીના વચ્ચેના પ્રદેશમાં ચારસ્વતંત્ર+ રાજ્યો સ્થપાણાં હતાં. આ ચારે પ્રદેશના આધીશ્વરો નામ માત્રના રાજા હતા. રાણો સંગ્રામસિંહ તેને રાજા કરી ગણતરીમાં લેતો નહિ, મેવાડ રાજ્યના વિગત વિપ્લવ કાળમાં માળવપતિ અને ગુર્જરપતિ એકઠા મળી બળવો કરી ચિતોડ ઉપર આવ્યા હતા ખરા, પણ તેઓ મેવાડનું અમંગળ કરી શક્યા નહિ. વળી જ્યારે વીરવર સંગ્રામસિંહ મેવાડના રાજપુત્રોને રણસ્થળે પરિચાલિત કરતો હતો, તે સમયે ગુર્જરાધિપતિ અને માળવાધિપતિ સંગ્રામસિંહના પ્રચંડ તેજની સંમુખે ઉભા રહી શકતા નહોતા. 'રાણો સંગ તે સમયે ભારતવર્ષનો સાર્વભૌમ અધિપતિ હતો. મારવાડના અને અંબરના રાજાઓ તેને પૂજોપચાર આપી. તેની કીર્તિમા વધારો કરતા હતા. ગ્વાલીયરના, અજમીરના, શીકડીના, રાઇસીનના, કાલ્પીના, ચાંદેરીના, બુંદીના, ગાગરોણના, રામપુરના, અને આબુ વીગેરેના "રાવ" ઉપાધિ ધારી રાજાઓ સામંત તરીકે રહી તેની પરિચર્યા કરતા હતા. તે સમયે સંગ અતીવ પ્રતાપશાળી થઇ પડયો. ઉંચા પદે રહેલા સામંત રાજાઓ નવ રાઉ અને ગવળ અને રાવત ઉપાધિધારી એકસો ચાર સરદારો પાંચસો રણ માતંગ લઈ આઠ હજાર સ્વારો સાથે તેની મદદે યુદ્ધમાં ઉતરેલા હતા.'

સંગના આફત કાળમાં જેઓએ સંગને આશ્રય આપ્યો હતો તેઓને સંપદ કાળે સંગ વિસરી ગયો નહોતો. તેણે ઉપકાર ઉપર પ્રત્યુપકાર કરી મોટી કૃતજ્ઞતા બતાવી છે, તેણે શ્રીનગરના કરીમચાંદને અજમીરમાં ભૂમિવૃત્તિ આપી, તે કરીમચાંદનો જયમલ્લ નામનો એક પુત્ર હતો. ચાંદેરી નામનો જનપદ હસ્તગત કરવામાં જયમલ્લે સંગને સારી સહાયતા આપી હતી તે બાબતના સંતોષમાં રાણા સંગે તેને "રાવ" એવી ઉપાધિ આપી.

વિષમ અંતર્વિપ્લવે રાજ્યમાં જે મોટી વિશૃંખલતા થઇ ગઇ હતી તે રાણા સંગ્રામસિંહે પોતાના શાસન કાળમાં દૂર કરી દીધી. તે મોટો સાહસિક અને ધૈર્યવાળો રાજા હતો. એવું મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરવું પડે છે.

+ તે ચાર રાજ્ય દિલ્હી, બિયાના, કલ્પી અને જુવાનપુર.

રાજપુત્રોચિત સન્માને જલાંજલી આપી અજ્ઞાત વાસે સગે જે કાલ યાપન કરેલુ છે, તેથી તેની કાપુરૂષતા અને હીનસાહસતા જણાતી નથી પણ તેની અપૂર્વ ભાવિદર્શીતા અને વીરોચિત સહિષ્ણુતા જણાય છે, તે અપૂર્વ ભાવિ દર્શિતાના બળે, તેણે મેવાડની ભવિષ્ય વિપિ વાંચી લીધી નહોત, તેણે આગળ પાછળ જોયા વિના પ્રકાશ્ય શત્રુતા પૃથ્વીરાજ સાથે કરી દીધી હત, તો મેવાડનુ ઘોર અનિષ્ટ થઇ ગયુ હત

સગ્રામસિહ, એક યુદ્ધ વિશારદ રાજા હતો તેણે પ્રકૃષ્ટ યુદ્ધનીતિના કાયદાના અનુસારે પોતાની સેના સગઠિત કરી હતી તૈમુરના વીરવંશધરની સામે યુદ્ધમા ઉતર્યા પહેલા તે સેના સાથે સગ્રામસિહ માળવાના અને દિલ્લીના યવનાધિપ સામે અઢાર યુદ્ધમા ઉતર્યો હતો, તે અઢાર યુદ્ધમા તેણે જય મેળવ્યો ત યુદ્ધોમા બે વાર, દીલ્હીશ્વર ઇબ્રાહીમ લોદી, તલવાર લઈ તેની વીરૂધ્ધ યુધ્ધમા ઉતર્યો હતો ત બે યુધ્ધના યવનો એટલા બધા માર્યા ગયા કે તેમાથી માત્ર થોડા યવનો બચી શકયા એ સમયે મેવાડ રાજ્યની સીમા ચારે તરફ વધારે વધી હતી ઉત્તમ *બીયાનાના સીમાડે વહતી પીળાખાલ નદી સુધી, પૂર્વે સીધનદી સુધી, દક્ષિણે માળવ રાજ્ય સુધી અને પશ્ચિમે મેવાડની નિબીડ ગિરીમાળા સુધી તેની હદ હતી એ ચતુરસીમાબદ્ધ મેવાડ રાજ્યનુ શાસનસૂત્ર તે સમયે રાણા સગ્રામસિહના હાથમા હતુ એ પ્રમાણે સુવિસ્તૃત રાજ્યનો શાસન કર્તા હોઈ સગ્રામસિહ સ્વદેશીય અને સ્વજાતીય રાજાઓનુ અપૂર્વ સન્માન પામી ગૌરવના ઉચા પગ થીયા ઉપર જઈ ચડ્યો તેટલામા યવન વીર બાબરનો શ્રવણ ભૈરવ સિહનાદ સગ્રતર્ષના પશ્ચિમ દ્વારે નભગાયો તે ભીષણ નાદે નધગી ભારતભૂમિ, એક અચડ તાડિતબળે કપિત થઇ, તેના નગે રાણા સગનો ઉન્નતિ સ્રોત આવતો અટક્યો વીરવર બાબર અમુ અને જક્ષારતીસ નદીના તીર વર્તી ભિમવિકાત —ઉજ્બેક અને તાતાર સૈન્ય લઈ ભારતવર્ષમા ન આવત, જો ભારતવર્ષના ક્ષીણ યવન રાજાઓ તેના વાવટા નીચે એકઠા ન થાત તો ભારતવર્ષ આજ કયા રસ્તાથી પરિચાલીત થાત તે કહી શકાતુ નથી આર્ય ચક્રવર્તીનો હેમ મુકુટ હીદુના

---

* આગ્રાથી પચીસ માઈલ પશ્ચિમે વિયાના અવસ્થિત

— ઉજ્બેક એક સકર જાતીપણુનેને જેવાથીને તુર્કી છે એમ કહી શકાય તુર્કી, મોગલ અને ફીનીક વીગેરે કેટલીક મુસલમાન જાતિના મસ્ર પેતેની પેદાશ છે અનેતેણે પુર્વે બુખારીનાનો મોટો વિભાગ કમજે કર્યો હતો હ૦ ઉજ્બેક લોકો અમુ નદીના તીરવર્તી વિશાળ પ્રદેશમા અવસ્થિત છે ઇ.સ ૧૩૪૦ તેઓએ પોતમા અધિનાયક ઉજ્બેકખાના સમયમા મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો ગ્રકેક વીદ્વાનનો અભિપ્રાય છે જે તે અધિનાયક ઉજ્બેક થકી તે સકર જાતિનુ નામ ઉજ્બેક પડ્યુ છે.

મસ્તક ઉપર મુકાત, પણ હતભાગ્ય ભારત સંતાનના દુર્ભાગ્ય વશે તે થયું નહિ.

એશીયાના મધ્ય પ્રદેશવાસી દુર્ધર્ષ અસભ્ય અનાર્ય લોકો ભારતવર્ષના ચિરશત્રુ પ્રાચીન કાળથી તેઓ ભારતવર્ષનું કેટલું અમંગળ કરતા આવ્યા છે. તે ભારતીય ઇતિવૃત્તમાં જ્વલદક્ષરે લખેલું છે. તે ઇતિવૃત્તથી સિદ્ધ થાય છે જે ભારતવર્ષના અંદર કોઇ દિવસ સુદૃઢ એકતા અને એક પ્રાણતા વિરાજતી નહોતી સ્મરણાતીત કાળથી ભારતવર્ષ ભારત ભૂમિ પરસ્પર વિષંવાદી અસંખ્ય ક્ષુદ્ર રાજ્યોથી વિભક્ત, તે ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર રાજ્યના અધિપતિઓ કદાચ પરસ્પર સહાનુભૂતિ પ્રકાશ કરતા હતા, કદાચ એક અધિપતિના સુખે બીજો અધિપતિ વિદ્વેષ કરતો હતો. કદાચ એક અધિપતિના દુખે બીજો અધિપતિ શોક કરતો હતો, એક અધિપતિના રાજ્યના વિદેશીય રાજ્યના હુમલામાંથી બચાવ કરવા એક અધિપતિ પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરતો હતો. એક અધિપતિની ઉન્નતિથી ઈર્ષાળુ થઈ એક અધિપતિ તેનો અધઃપાત કરવા વિદેશીય રાજાને ઉશ્કેરતો હતો. દિગ્વિજયી સીકંદર બાદશાહના સમસામયિક ઇતિહાસ લેખકનો વૃત્તાંત વાંચવાથી તે વિષયની સત્યતા માલુમ પડી આવે છે. જે કાળે તે માસીડોનીયા વીર ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો તે કાળે એક પંચનદ પ્રદેશ અસંખ્ય સામાન્ય સામાન્ય રાજતંત્રથી વિભક્ત હતો. તે વિના સ્થાને સ્થાને નાગરિક તંત્ર પણ હતું. સીકંદર બાદશાહને કેટલાકે હુમલામાં સહાય કરી હતી. અને કેટલાક તેની વિરૂદ્ધે ઉતર્યા હતા. સીકંદર બાદશાહ પછી પારસીક લોકો અભિયાનોદ્દેશે ભારતવર્ષમાં પેઠા. મીઢવીર ડરાયુસે પોતાના અધિકાર ભુક્ત રાજ્યમાં ભારતવર્ષને અતિ સમૃદ્ધ દેશ ગણ્યો છે એ રીતે તક્ષક, જીત, પારદ, હુણ, કાનિ, ગ્રીક, પારસીક ઘોરી શાકતીય વીગેરે દુર્ધર્ષ અનાર્ય લોકો, પર્ય્યાય ક્રમે, ભારતવર્ષમાં પ્રચંડ પરાક્રમથી આવ્યા. અને ભારત વર્ષના ધનરત્ન લુંટી, પોતાના દેશમાં ગયા, કેટલાક ભારતવર્ષમાં પોતાનું વંશવૃક્ષ રોપી માતૃ ભૂમિનો શોક વિસરી ગયા. તે તે જાતિઓથી ભારત વર્ષનું અદૃષ્ટચક્ર ફર્યું નહોતું પણ રાણા સંગ્રામસિંહના વિક્રમશાળી પ્રતિયોગી વીરવર બાબરે * ભારતવર્ષનું અદૃષ્ટચક્ર ફેરવી ભારતવર્ષને કઠોર દાસત્વની સાંકળે બાંધી દીધું. તે સાંકળથી તે છુટયુંજ નહિ. હવે છુટશે કે નહિ તેની આશા બાંધવાની હીંમત થતી નથી.

* બાબર (જહીરદ્દીન મહામદ) દીલ્લીનો મોગલ સામ્રાજ્ય પ્રતિષ્ઠાતા. આમીર તૈમુરની નીચેની છઠ્ઠી પેઢીનો પુરૂષ, બાબરના પીતાનુ નામ ઉમ્મર શેખ મીરઝાં, તેના દાદાનું નામ આબુ સૈયદ મીરઝાં ઈ. સ. ૧૪૮૩ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૫ મી તારીખે (હીજરી ૮૮૮ મહરમની ૬ ઠ્ઠી તારીખે) બાબરનો જન્મ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૪૯૪ ના જુન માસમાં (હિજરી ૮૯૯ ના રમજાન માસમાં) પિતાના મૃત્યુ પછી, બાબર ફરગણા રાજ્યના સીંહાસને બેઠો. તેને અગીયાર વર્ષની ઉમ્મરે તાતાર અને ઉજ્બેક લોક સાથે યુદ્ધ કરવાની જરૂર પડી હતી. પોતાનું

સીકંદરશાહના પકડેલા માર્ગ ઉપર થઈ પારસિક લોકો ભારતવર્ષમા આવ્યા હતા જ્યાસુધી જ્ઞાનાર્જન શલાકાદ્વારા અગાધ ભારતવાસીઓના અજ્ઞાના ધનયને છેદશે નહિ જ્યાસુધી સભ્યતાની આદિમાતા ભારતભૂમિ નવીનજીવનમા ઉજ્જીવિત નહિ થાશે, ત્યાસુધી ભારતવર્ષ તે દાસત્વની શાકળમા છુટી શકશે નહિ કોઇની અવસ્થા ચિરકાળ સમભાવે રહેતી નથી કોઇ કદાપિ નિરવચ્છિન્ન સુખ કે નિરવચ્છિન્ન દુઃખ ભોગવતુ નથી સુખ પછી દુઃખ, દુઃખ પછી સુખ, સઘળાના ભાગ્યમા ઘરે છે તે જગતનો અવશ્ય ભાવી વિશ્વજનીન નિયમ છે ત્યારે શુ ભારતવર્ષના પક્ષમા એ વિશ્વજનીન નિયમનો વ્યભીચાર થાશે ના તેમ બને તેવુ નથી એ વિશ્વજનીન નિયમના અનુસારે, ભારતવર્ષની જેમ પાછા જગતના કેટલાક દેશો અધઃપતિત થયા અને તેમાથી કેટલાક પાછા આબાદ થયા તેમાથી કેટલાક ભારતવર્ષની જેમ પાછા આબાદ ન થતા ગભીર ગર્ત્તમા હકાઈ ગયા પણ એ સઘળા અધિપતિત દેશો સાથે ભારતવર્ષની તુલના કરતા ભારતવર્ષનુ એક વિષયમા પ્રધાન ખાસપણુ જોવામા આવે છે વિજાતીય વિદેશીય જેતા અને શાસન કર્તાના અત્યાચારમા તે દેશોનો મૌલિક ધર્મ નાશ પામ્યો તેઓની પ્રાચીન જાતી અના લોપ પામી તેઓમા અસખ્ય શકર જાતીની ઉત્પતિ થઈ તેઓના આદિ માપિતુ પુરૂષના નામ ઇતિહાસમાથી ઉઠી ગયા પણ પુણ્ય ભૂમિ ભારતવર્ષના પક્ષમા તે સઘળુ વિપર્ગત નીવડ્યુ ભારતવર્ષે ઘણા વિદેશીય વિજાતીય જેતા અને શાસન કર્તાના કઠોર પદાઘાત સહન કર્યા જગતના કોઇ પ્રદેશને ભારતવર્ષના જેટલા પદાઘાત થયા નથી તોપણ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ધર્મ, રીતીનીતિ આજ પણ સમભાવે વિરાજે છે ઘણા વર્ષ પૂર્વે જ્યારે મહાવીર ગ્રીક દર બારનાર ભારતવર્ષમા આવ્યો હતો તે સમયે આર્યોની જે ધર્મ નીતિ આચાર વ્યવહાર હતા તે હાલમા સમભાવે પણ છે

શાકદ્વીપની અનુ અને જગાર્તીસ નદીના તીરવર્તી પોનાદિ તસ્મનો વશધર બાબર, ચિતોડના સગ્રામસિહના સમયમા ભારતવર્ષમા આવ્યો સ્વાધિપતિ બાબર સઘળા વિષયમા ગ્રાહ્ય નગરનો નામ ન હતો રજપુત જાતની જેમ તે જન્મથી વિપદમા લાલિત પાલિત હતા, અને વિપદની વિદ્યાલયના પરીક્ષા આપી તે રજ

[illegible] બાબરના [illegible] તે અધિ [illegible] અધિપતિ [illegible] નગરના [illegible] પાણીપથના [illegible] થયો

પુત રાજાની જેમ 'પ્રસાર થયો હતો' સંગના જીવન કરતા બાબરનું જીવન અધિક 'આપન્યાસિક સૌન્દર્યે સમલકૃત હતુ પોતાના વીરત્વે અને તેજસ્વિતે અધ થઈ બાબરે કદી પણ અવિવેકને વશ થઈ પોતાનુ જીવન આપત્તિમા નાખ્યુ નથી ઈ સ. ૧૪૯૪મા વીરવર બાબર ફરગણાના સિંહાસને બેઠો ત્યા તેના શત્રુઓ તેને કાયમ ઉપદ્રવ કરનાર થયા તેના ઉપર વારવાર આપત્તિ આવવા લાગી ત્યારે ફરગણાને પોતાના રક્ષણ માટે છોડી દેવા બાબરને ફરજ પડી મથિત હૃદયે હીંદુ કુશ સેલ માળા ઓળગી ઈ. સ ૧૫૧૮ મા સિંધુનદના પૂર્વ પારે તેણે આશ્રય લીધો, ત્યારપછી કાબુલમાં અને પચનદ પ્રદેશમા તેણે સાત વર્ષ અતિકષ્ટે કહાઢયા તે સમયમા બાબર આત્મોદ્ધારનો રસ્તો શોધવા લાગ્યો ઉદ્યોગી અને ઉદ્યમસીળ માનવ લાખો આફતમા પડેલો છતા એક માત્ર પોતાના પુરૂષાર્થની મદદે તે વિપત સાગરને તરી જઈ સૌભાગ્યલક્ષ્મીનો સુપ્રસાદ પામે છે બાબર રાજપુત્ર હતો, જે વિશાળ રાજ્યનો અધિકારી હતો આજ તે રાજ્યધને વચિત હતો

બાબર, નિર્વાશિતની જેમ દૂર દેશમા વાસ કરતો હતો તેની સઘળી આશા વિલુપ્ત થઇ ગઇ હતી તોપણ તે એક ઘડીભર નિરૂત્સાહ થયો નહોતો ક્રમે ઘણા સૈનિકોએ, તેનો પક્ષ પકડયો આત્મોન્નતિનો માર્ગ પ્રસારિત કરતો કરતો, તે દિલ્હીશ્વર ઈબ્રાહીમ લોદીના સાથે સગ્રામ સ્થળમા ઉતર્યો સૌભાગ્ય લક્ષ્મીએ બાબરના માથા ઉપર જયમુકટ મુકયો દિલ્હીશ્વર ઇબ્રાહીમ રણસ્થળ ઉપર મરાયો તેના સૈન્ય નાસતો પલાયન કરી ગયા ત્યારે, દીલ્હી અને આગ્રાના લોકોએ વિજયી બાબરની સભ્યર્થના કરી કરૂણાનિધાન ઈશ્વરના અનુગ્રહમા વીરવર બાબર ચમત્કૃત થયો અને કૃતજ્ઞતા સાથે અને સપૂર્ણ ભક્તિ સાથે, તે બોલ્યો " હે જગદીશ્વર ! આ, જય મારો નથી, તમારો છે તમારી અપાર કરૂણાનો જય છે "

દિલ્હી જય પછી એક વર્ષ ઉપર વીરવર બાબરે, રણકેસરી સગ્રામસિંહના વિરૂદ્ધે પોતાની વિજયિની સેના ચલાવી આ સમયે, એક સમકક્ષ મહાવીર શત્રુના વિરૂદ્ધે પ્રતિદ્વદ્વિતા લેવાને તેને ઉતરવાનુ હતુ અગાઉ તેણે જેટલા મહા શૂર પુરૂષોના શોણીતસુદ્ર સ્થળે પાડવા છે તેટલા મહાશૂર પુરૂષોની સાથે તુલના કરતા સગ્રામસિંહ અસાધારણ શૂર હતો બાબર જેવો વીર હતો, તેવા વીર તેના સૈનિકો હતા રાજસ્થાનના વિક્રમશાળી રાતાર લોકો તેની સહાય માટે યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતર્યા હતા તેઓ અચવીર સગ્રામસિંહના ભીષણ વિક્રમભાવે પોતાના જીવનના અસ્તિત્વની શકા કરતા હતા સગ્રામસિંહના વીર્ય પાસે તેઓની જીતવાની આશા નીસ્ફળ હતી સગ્રામસિંહની સેના જોઈ બાબરનુ સૈન્ય નિરૂત્સાહ થઇ ગયુ બાબર આવા વિષમ સકટમાથી નિષ્કૃતિ પામ્યો તે, તેના બળથી, કળથી

કૌશળથી પામ્યો નથી એક સ્વદેશ દ્રોહી વિશ્વાસઘાતક નરાધમના આનુકુલ્યથી બાબર, તે વિષમ સંકટથી નિષ્કૃતિ પામ્યો એવા અસદુપાયનુ અવલંબન ન કરત તો તે પીળાખાળના સ્થળે પરાજય પામત તેનુ મુકુટ શોભિત મસ્તક કુતરા ખાઇ જાત

ચિતોડપતિ સંગ્રામસિહના પ્રચંડ સૈનિકના બળનો પ્રતિરોધ કરવા માટે આગ્રાનુ તોરણ દ્વાર છોડી વીરવર બાબર, પોતાની સેના લઈ શીકડી તરફ આવ્યો રાજપુત્ર કુળશેખર વીરકેસરી સંગ્રામસિહ તેના વિરૂદ્ધે મોટી સેનાથી ઉપડયો, રાજસ્થાનના ઘણુ કરી, સઘળા રાજાઓ, સંગ્રામસિહની સહાયે આવ્યા હતા સંવત્ ૧૫૮૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૮) ના કાર્તિક માસની પાચમે * રાણો સંગ્રામસિહ કનુયા નામના સ્થાને બાબરના પંદર હજાર તાતાર સૈનિકોની સંમુખે આવી પહોચ્યો ત્યા રાણાએ સઘળાને નિપાતિત કરી દીધા જે કેટલાક યવનો પલાયન કરી બચી ગયા હતા તેઓએ મુલદળમા જઇ સઘળી હકીકત કહી એ પરાજયનુ વિવરણ સાભળી બાબરની સેના એકદમ નિરૂત્સાહિત થઈ ગઈ

પોતાની રક્ષા માટે તેઓએ, પોતાની છાવણીની આસપાસ ખાઇ કરીને એ હીનસાહસ સેનાદળની મદદે જે નવુ સેનાદળ આવ્યુ હતુ તે પણ સંગ્રામસિહના પ્રચંડ પરાક્રમથી પલાયન કરી ગયુ, વિજયી રજપુત રાજાએ તેઓનુ અનુસરણ કર્યુ તેઓને પકડી પાડી તેમાથી અનેક સૈનીકોને યમને ઘેર મોકલ્યા અનેક સૈનીકો ઘોર સંકટમા પડયા બાબર બહુ દુઃખદાયક અવસ્થામા પડ્યો તો પણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહી જન્મથી તે સંકટ અને વિપદમા પાલિત થયો હોઈ ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાનુ અવલંબન કરી, તે સમયોચિત ઉપાય યોજવા લાગ્યો પોતાની છાવણીની આસપાસ મોટા મોટા બંધ બાધી બાબરે પોતાની લશ્કરી હારબંધ તેના ઉપર રાખી બાબરના સૈન્યમાથી અનુત્સાહ દૂર થયો નહિ તે જે દિશામા નજર નાખતો હતો, તે દીશામા વિપદની ભયંકર મૂર્તિ તે જોતો હતો, તે દીશામા, રાજકેસરી સંગ્રામસિહની ભયંકર ભ્રકુટી તેને વિભીષિકા દેખાડતી હતી બાબર બહુ ચિંતામા પડયો તેના હૃદયમા જુદી જુદી ચિંતા ઉત્પન્ન થવા લાગી કયા ફરગણાનુ રાજ્ય! કયા દીલ્હીનુ સીહાસન! કયા તેના જીવન તોષીણી આશાની શાંત મૂર્તિ! તે આશા શુ તેનો પરિત્યાગ કરશે, તેનો ઉદ્યમ, પરિશ્રમ, પ્રયાસ, નિષ્ફળ થાશે! એવી ચિંતાના ઉદય બાબરના હૃદયમા થાતા હતા બાબર વીરવર સંગ્રામસિહના હલ્લાનો પ્રતિરોધ કરી શકયો નહિ, તેની મનોવેદનાની હવે સીમા રહી નહી એવી અકર્મણ્ય અવસ્થામા પંદર

* બાબરના જીવનચરિત્રમા લખેલ છે જે કનુયાનુ યુદ્ધ ઇ. સ, ૧૫૨૭ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૧ મી તારીખે થયેલ છે

દીવસ ચાલ્યા ગયા પણ કાંઈ ફળોદય થયો નહી પછી બાબરે તુચ્છ માનવી શક્તિનો ભરૂસો છોડી દીધો અને ઐશીક્ષમતાનુ આનુકલ્ય મેળવવાની આશામા આત્મકૃત પાપરાશિનુ પ્રાયશ્ચિત કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો તે પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતનુ સંસાધિત થયુ તેનુ વિસ્તૃત વિવરણ, બાબરની આત્મજીવનીમા સુંદર ભાવે પ્રકટીત થયેલ છે

વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત થયુ બાબરે મનમા વિચાર્યુ જે તેનું અભિષ્ટ સિદ્ધ થાશે પણ તેથી વિપરિત નીવડયુ "હવે હુ સુરાપાન નહિ કરૂ" એમ કહી તેણે સુરાપાનના પાત્રો જમીન ઉપર ફેંકી દીધા તેથી તેના સૈનીક માણસો વિશેષ અનુત્સાહમા આવ્યા તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમા અગ્રસર થયા નહિ, ત્યારે તેઓને ઉત્સાહિત કરવાને બાબર પાસે કોઇ રીતનો ઈલાજ રહ્યો નહિ છેવટે ઈસ્લામ ધર્મની દોહાઈ આપી, તેઓને ઉત્તેજીત કરવા તે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો પોતાનુ હૃદય અગર જો કે નિરુત્સાહ હતુ તોપણ પુરૂષોચીત સાહસ અને ઉત્સાહ પકડી તેજસ્વિ ભાષણ કરી, નિસ્પૃહતાથી સૈનીકોને થોડે થોડે તે ઉત્તેજીત કરવા લાગ્યો જ્યારે તેણે જાણ્યુ જે સૈનીકોનો નિસ્પૃહ ભાવ ક્રમે ક્રમે દૂર થયો ત્યારે તેણે પ્રત્યેકના હાથમા કુરાનની પોથી આપી મેઘ ગંભીર સ્વરે કહ્યુ "પ્રતિજ્ઞા કરો" કુરાનનો સ્પર્શ કરી ઇશ્વરના નામે શપથ કરી બોલો "બને તો જય લાભ કરવો નહિ તો રણસ્થળે પ્રાણ છોડી દેવા," સઘળાના હૃદય ઉત્સાહિત થઇ ગયા સઘળા બાબરના પ્રસ્તાવે સંમત થયા ઉત્સાહથી તેઓ ભીમનાદ કરી ઉઠયા સૈન્યનો ઉત્સાહ જોઇ બાબરે સેનાનિવેશ તોડી નાખ્યો ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરતા, તે સૈનીકો સાથે આગળ વધ્યો, પણ તે વધારે આગળ વધી શકયો નહિ, રણોન્મત્ત રજપુતો ટોળે ટોળે આવી તેની તોપોની સંમુખ થઇ તાતાર સૈનીક ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા

બાબરને તે સ્થળે સેનાનિવેશ કરવાની ફરજ પડી બાબરે પોતાની અવસ્થા તે સમયે નિરાપદ ગણિ નહિ બાબરે પોતાની તોપો, સુશૃંખલામા ગોઠવી દીધી તેનુ વિશેષ સૌભાગ્ય થઇ પડયુ જે સંગ્રામસિંહે બાબર ઉપર તેવી અવસ્થામા હુમલો કર્યો વિપન્ન શત્રુ ઉપર હુમલો કરવો એ સંગ્રામસિંહ જેવા વિર પુરૂષને યોગ્ય નહોતુ તેવી રીતથી હુમલો કરવામા સંગ્રામસિંહનુ મોટુ અનિષ્ટ થયુ તેણે બાબરને વિપન્ન થયેલો જાણી યુદ્ધ કાર્યમા વિલંબ કરવા માંડી તેથીજ તેના સર્વ નાશનો માર્ગ મોકળો થયો તેથીજ તેના દુશ્મનો ક્રમે ક્રમે બળવાન થઈ ગયા, સંગ્રામસિંહનુ સૈન્ય આળસ અનાદર અને ઉપેક્ષામા રહ્યુ, ઉદાર હૃદય સંગ્રામસિંહે તેના સૈન્યની તે ગતિ જોઈ નહિ, સંગ્રામસિંહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો જે શત્રુઓ સેંકડો આયોજન કરશે પણ રજપુતો પ્રાણ આપી યુદ્ધ કરવામા

કસર રાખશે નહિ, તે વિશ્વાસ સંગના પક્ષમાં કાળરૂપ થયો, એ વિશ્વાસના ઉપર આધાર રાખી તે ઉત્સાહ સાથે અપેક્ષા કરતો હતો. એટલામાં સંધિપ્રસ્તાવ લઈ બાબર પાસેથી એક દૂત તેની છાવણીમાં આવ્યો. સંગે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. પણ તેના આવવાનું પ્રકૃત કારણ તે સમજી શક્યો નહિ. જ્યારે દૂતે સંધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો, ત્યારે સંગ્રામસિંહ અતિશય વિસ્મિત થયો. તેણે કોઇ સમયે ધાર્યું ન હોતું, જે બાબર સંધિનો પ્રસ્તાવ કરશે. તેણે દૂતને પુછયું "તમારો સમ્રાટ શા શા નિયમથી સંધિની પ્રાર્થના કરે છે" દૂતે વિનમ્ર વચને કહ્યું "તે આપની ઉપર નિર્ભર કરે છે. શિલાદિત્ય નામનો એક તુયાર રજપુત રાઈસેનના શાસન કર્તુત્વે નિયોજીત હતો સંગ્રામસિંહ તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતો. અને પ્રયોજનીય કાર્ય સંપાદનકરવા તેની તે સલાહ લેતોહતો સંધિ બંધનના સમયે રાણાએ તેને બોલાવ્યો. અને શા શા નિયમે, સંધિ સ્થાપશે એ બાબતમાં તેની સાથે તેણે વિચાર કર્યો. અનેક તર્ક વિતર્ક થયા પછી સ્થિર થયું જે દિલ્હી અને તદંતર્ભુક્ત પ્રદેશ બાબરના કબજામાં રહે અને બીયાનાની પ્રાંતવાહિની પીલાખાલ નદી, મોગલ રાજ્ય અને મેવાડ રાજ્યની સીમા તરીકે રહે. અને તે સિવાય રાણાને, બાબર, પ્રતિ વર્ષ અમુક રકમનો કર આપે" બાબરના જીવનવૃતમાં આ વિષય પ્રકટિત નથી. તે હકીકત આપણને ભટ્ટ ગ્રંથો થકી મળી આવેછે, એટલે કે તે વૃત્તાંતને અનેક લોકો અવિશ્વાસ્ય ગણે છે, ટુંકામાં તે સંધિ સ્થિરીકૃત થયો નહિ. એક સ્વદેશ વૈરી સ્વજાતીય દ્રોહી વિશ્વાસ ઘાતક નરાધમના કુટિલ દુરાચરણથી તે સંધિ સંબદ્ધ થયો નહિ, તે નરાધમ વિશ્વાસ ઘાતક સ્વજાતી દ્રોહી તુયારવંશીય રજપુત શિલાદિત્ય.

બાબરે જે સંધિ કરવાને દૂત મોકલ્યો હતો, તે સંધિ સ્થિરીકૃત થયો નહિ. એટલે કે બંને સેનાદળ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયું. ૧૬મી માર્ચે યુદ્ધ ઘોષણા પ્રચાર કરી, રજપુતો ટોળાબંધ સુશૃંખળભાવે, પ્રચંડ વિક્રમ સાથે અગ્રસર થઈ તાતાર સેનાની દક્ષિણ બાહુ ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા બંને દળ વચ્ચે, લાંબો સમય યુદ્ધ ચાલ્યું. રણોન્મત તુરંગ માતંગ વીગેરેના ભયાનક અવાજથી રણસ્થળ કંપિત થયું, મધ્યે મધ્યે તોપોના અવાજો ગગન મંડળમાં જઇ તે ભુમિને વિકંપિત કરતા હતા, તોપના ધુમાડાથી રણાંગણ ગાઢ અંધકારથી છવાઇ ગયું. તે અંધકારને ભેદી તોપના ગોળાઓ રજપુતો ઉપર પડવા લાગ્યા. ગોળાઓના ભીષણ પ્રહારથી હજારો રજપુત વીરો યુદ્ધ સ્થળે પડયા. તોપણ રાણો સંગ્રામસિંહ નિરૂત્સાહ થયો નહિ, યવનોના ગોળાના પ્રહારે. તેના અનેક સવારો મરણ પામ્યા. સંગ્રામસિંહ મહોત્સાહ સાથે શત્રુદળનો વ્યૂહ ભેદી નાંખવાના અભિપ્રાયે ભીમ વિક્રમે અગ્રેસર થયો.

ક્રમે યુદ્ધ અત્યંત ભયંકર રીતે ચાલવા લાગ્યું. રાણા સંગ્રામસિંહે વિશ્વાસથી ભેળવાઇ સેના દળના સંમુખ ભાગના રક્ષણનો ભાર રજપુત કલંક શિલાદીત્યને સોંપ્યો, સંગ્રામસિંહને વિલક્ષણ વિશ્વાસ હતો જે શિલાદિત્ય પ્રાણ આપી યુદ્ધ કરી યવનોને પરાજીત કરશે. તે સમયે તો તે કુટિલ રજપુતે તાતાર સેનાને હઠાવી હરાવવા વિશેષ ચેષ્ટા બતાવી. તેથી રાણાનો વિશ્વાસ બમણો તેના ઉપર વધ્યો પણ સઘળું નિષ્ફળ ગયું. દુરાચાર શિલાદિત્ય પોતાના દળ સાથે યવનના લશ્કરમાં મળી ગયો. યવનો ભયંકરનાદ કરી જયનો પોકાર કરવા લાગ્યા. પ્રલયકાળના મેઘના જેવા અવાજ કરતી યવનોની તોપો ફુટવા લાગી. વળી રણાંગણ તોપના ધુમાડાથી છવાઈ ગયું. રાણા સંગ્રામસિંહનું હૃદય સહસાકંપિતથયું તે ધુમાડાનો સમુહ ક્રમેક્રમે અંતહિત થયો. રાણાએ વિસ્મયથી ઉદ્વેગથી તાકીને જોયું. “ પાપિષ્ટ વિશ્વાસઘાતક શિલાદિત્યે બાબરનો પક્ષ પકડયો છે તેનું હૃદયકંપિત થયું. તેણે ચારે દિશા, અંધકારમય જોઈ.

હાય ! વિશ્વાસ રાખવાનું આ ફળ ! રાણા સંગ્રામસિંહે વિશ્વાશ કરી દુરાચાર નરાધમને સેનાદળના સંમુખ ભાગનો રક્ષણ ભાર સોંપ્યો. પાપિષ્ટ વિશ્વાસઘાતક રજપુત કુળાંગારે શું એ પ્રતિફળ આપ્યું ! હા નરાધમ ! અરે આતતાયી વિશ્વાસઘાતક ! સ્વદેશનો સર્વ નાશ કરી. સ્વજાતીય રજપુતના મુખે કલંક આપી, દેશ વેરી યવનના પક્ષમાં ગયો. મોટી આફતથી અને જીઘાંસાથી પીડીત થઈ સંગ્રામસિંહ યુદ્ધ સ્થળથી પાછો ફર્યો ડુંગરપુરના રાવળ ઉદયસિંહે તેના બસો સૈનિક સાથે શાલુબ્રાધિપતિ રત્નસિંહે તેમા ત્રણસો ચંદાવત સૈનિકસાથે,મારવાડનારાઠોડ રજપુત રાયમલ્લે તેના બસો સાહસીક સૈનિકો સાથે, સેનાપતિ ક્ષેત્રસિંહે, રત્નસિંહે. શનિ ગુરૂ સરદાર રામદાસરાવે,ઝાલાપતિ ઉઝાએ, વીરવર પરમાર ગોકુલદાસે, મેવાડના ચોહાણ સરદાર માણેકચંદે અને બીજા સામંત સરદારોએ હૃદય ચીરી, આ ભયંકર યવન યુદ્ધમાં પોતાના લોહી આપ્યાં. એ શીવાય બે યવન રાજાઓ રાણાની સહાયતા કરી તેના વિશાળ દળ સાથે રણક્ષેત્રમાં પડયા. તેમાં એક યવન પદચ્યૂત ઇબ્રાહીમ લોદીનો એક પુત્ર, બીજો યવન મેવાતનો અધિપતિ હુસેનખાં, તેઓ પોત પોતાની સેના સાથે વિસ્મયકર વીરત્વ પ્રકાશી અનંતનિંદ્રામાં સુતા. તેઓના પ્રચંડ જોરે યવનોની જગતને બાળીનાખનારી તોપો વ્યર્થ ગઇહતી. અને અનેક ભીમ પરાક્રમી યવનો યમનાઘેર ગયાહતા. પણ સઘળું વિફળ નીવડયું એક માત્ર વિશ્વાસઘાતક સ્વદેશદ્રોહી શિલાદિત્યના આચરણે સઘળું બરબાદ થઇ ગયું. તે દુરાચારે જો સ્વદેસનો સર્વ નાશ ન કર્યો હત. તો વીરવર બાબરનું શોણિત સિક્ત, મસ્તક યુદ્ધ સ્થળે પડત નિપાતિત રજપુતના છેડાયલા મસ્તક એકઠાં કરી વિજયી બાબરે રણ સ્થળે તેના મોટા મોટા ઢગલા કર્યા. બાબર વિજયોલ્લાસથી ઉલ્લસિત થઈ પોતાની ભયસૂચક “ ગાજી ” નામનો ઈલ્કાબ ધારણ કરી મોટા સમારોહે થોડો સમય ત્યાં રહયો.

નિદારૂણ મનોવેદનાથી પીડીત થઇ વીરવર સંગ્રામસિંહે મેવાડની શૈલમાળા તરફ અગ્રસર થયો તેનું હૃદય અસહ્ય દુઃખ અને પીડાથી પીડીત થયું. કયાં જવું, કયો માર્ગ લેવો, તે બાબતનું તે કાંઈ નિશ્ચય કરી શકયો નહિ. અને તેથી રાણો સંગ્રામસિંહ ચિતોડમાં જઇ શકયો નહિ. શાથી કે તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી, “ જો યુદ્ધમાં જય ન મેળવું, જો યુદ્ધમાં યવનનો દર્પ ચુર્ણન વિચુર્ણ ન કરૂં ત્યાંસુધી યુદ્ધક્ષેત્ર મારૂં નિવાસસ્થાન, આકાશ મંડળ મારૂં ચંદ્રાતપ. તે પ્રતિજ્ઞા એક ક્ષણવાર તે ભુલ્યો નહિ, આજ તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવાનો ઉપયુકત સમય-એટલે ચિતોડમાં ન જાતાં રાણાએ વન નિવાસ સ્વિકાર્યો શિશોદીય વંશનું પ્રણષ્ટ ગોરવ તેનાથી ઉધ્ધૃત ન થાય તો વનવાસમાં પ્રાણ છોડવા એમ તેની નિશ્ચિત્ત મતિ હતી. વીરવર સંગ્રામ, જો થોડો સમય એવી અવસ્થામાં જીવ્યો હત, તો તે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરત, પણ ભવિતવ્યતાના કઠોર લેખના અનુસારે તેનું પ્રાણ જીવન આ પરાજય પછી તેજ વરસે આ લોક ત્યાગ કરી ચાલી ગયું. મેવાડનો ગૌરવરવિ, અકાળે બુશાયા નામના સ્થાને અસ્ત પામ્યો એટલે કે તે સ્થળે રાણો સંગ્રામસિંહ પરલોકવાસી થયો. અનેકનું અનુમાન છે જે મંત્રીના વિષપ્રયોગથી રાણાનું મૃત્યુ થયું. તે અનુમાન સાચું છે કે ખોટું તે કહી શકાતું નથી. કહેવાય છે જે દુરાચાર મંત્રીઓએ પોતાના જીવનની શાંતિ અને સ્વછંદતા મેળવવા એ હલકું પિશાચોચિત કામ કર્યું.

બહુ વિવાહ, એક અસંખ્ય મહાઅનર્થોનું મુળ છે. નૈતિક, શારીરીક સઘળા ઉત્કર્ષનું તે મોટું વિઘ્ન છે. એક વાર પ્રાચ્ય જગત તરફ જો યાથી તેની સ્પષ્ટ પ્રતિત થાશે. એ કુપ્રથાથી માનવ સંસારમાં અને વિશેષે રાજ્ય પરિવારમાં ઘણા અનિષ્ટ થયાં છે. પુત્રાવતિ થઈ રાજમાતા થવા દરેક રાજપત્ની ઇચ્છા કરે છે. તે ઇચ્છા તેના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે દૃઢ મળી કરી બળવતી થાય છે. તે સમયે તેને હિતાહિતનું જ્ઞાન રહેતું નથી. તે ઇચ્છાની તૃપ્તી સાધવા તે કેવળ આતુર રહ્યા કરે છે, તેમ થવાથી તે અત્યંત અધમ કામ કરવાને ચુકતી નથી. રાણા સંગ્રામસિંહનો પરલોકવાસ થયો. તેની રાણીઓમાં મોટો ઘોઘાટ અને ગડખડાટ ઉઠયો. સઘળી રાણીઓ પોતાના પુત્રને રાજસિંહાસને સ્થાપવા વાસનાવાળી થઇ. રાણાના બીજા પુત્રની જનની તેના પુત્રને ચિતોડના સિંહાસને બેસાડવા એટલી બધી ઉત્કંઠિત હતી કે તેણે પોતાના કામની સિદ્ધિ માટે બાબર સાથે પ્રપંચ કર્યો. તેની એવી આશા હતી જે બાબર ચિતોડના પ્રકૃત ઉત્તરાધીકારીને દૂર કરી તેના

પુત્રને રાજ્ય સિંહાસને બેસારશે, એ માટે રાજપત્નીએ લાંચમાં બાબરને રણ થંભરનો કીલ્લો અને માળવરાજનો રાજમુગટ આપ્યો.

રાણા સંગ્રામસિંહની આકૃતી મધ્યમ, તેની કાયીક સત્તા વિલક્ષણ હતી. તેની કાંતિ ગૌરવર્ણની હતી. નયન પુષ્કળ વિશાળ હતાં. તે એક પ્રચંડ યોદ્ધો હતો. તેની સત્યતા તેનાં અવયવ જોવાથી માલુમ પડતી હતી. જુદા જુદા રણાભીનયમાં તેનાં અનેક અંગ પ્રત્યંગ નષ્ટ થયાં હતાં. તેનું સાહસ અદમ્ય તેનો અધ્યવસાય અવિચલિત હતો. ઘણાખરા રાજગુણે રાણો સંગ્રામસિંહ વિભૂષિત હતો. તેનો વેરી બાબર તેના ગુણની પ્રશંસા કરતો હતો. બાબર તેની ભકિત અને ભય રાખતો હતો. તે બીજીવાર તેની સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો નહોતો. સંગનું અનુકરણ પહેલા યુદ્ધમાં તે કરી શકયો નહિ. સંગે તેના આવા વિચિત્ર ગુણો ઉપયુક્ત કાર્યમાં વાપર્યા નહિ જેથી તેનું જીવન અકાળે વિનષ્ટ થયું.

સંગ્રામસિંહના સાત પુત્ર હતા તેમાંથી પહેલો અને બીજો પુત્ર બાળકવયમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. ત્રીજો પુત્ર રત્નસિંહ ચિતોડના સિંહાસને બેઠો.

ઇ. સ. ૧૫૮૬ (સં.૧૫૩૦)માં રાણો રત્નસિંહ ચિતોડના રાજ્ય સિંહાસને બેઠો. વીરતા, તેજસ્વિતા, સહિષ્ણુતા વીગેરે જે સઘળા ગુણોથી રજપુત વિભૂષિત હોય છે તે સઘળા ગુણો રત્નસિંહમાં હતા પોતાના પિતાની માફક તેણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે " રાજધાનીનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં અવિરામ વાસ કરવો. ચિતોડના સઘળા દરવાજા ખુલ્લા રાખી તે બોલતો હતો જે " શત્રુએ અંદેશા વિના ચિતોડમાં પેસવું " રાણા રત્નસિંહે, સંગ્રામસિંહની જેમ પરિણામ દર્શિતાનું કામ કર્યું હત, તેણે યૌવનોચિત પ્રગલ્ભતા અને અંધતેજસ્વિતાને વશીભૂત થઇ કામ ન કર્યું હત, તો તે પિતૃપતિજ્ઞાની સંપુર્ણતાનો પુરો અમલ કરત, તેથી કરી વીરવર બાબરના વંશધરો, ભારતવર્ષ ઉપર રાજ્યાશાસન કરત નહિ. દુર્ભાગ્યવશે યોવનના આરંભમાં આ લોકના વાસમાંથી મોકળો થયો. તેજસ્વી અને પ્રચંડ પ્રકૃતિવાળા રજપુતના પક્ષમાં યોવનકાળ ભયાનક છે. તે સમયે તેઓ, અનર્થક વિવાદ વિષંવાદમાં મત થઇ પોતાના જીવનને વિષમય કરી દેછે, તે વિષમય વિવાદમાં રાજ્યનું કેટલુંક અનિષ્ટ અને અમંગળ થયું છે. તેની વાંચનારને પરિચિતી થઇ હશે એવા અનર્થકર સંઘર્ષને પેદા કરી અનેક રજપુત રાજાઓ અકાળે આ લોકમાંથી વિદાય થયા છે. અનેક રજપુત રાજાઓ રાજ્યધને વંચિત થઇ અસીમ દુઃખની અવસ્થામાં પડયા છે. રાણો રત્નસિંહ પણ એવા ફુછંદમાં પડી વિષયમય જીંદગી કહાડવા લાગ્યો.

રાણા રત્નસિંહે શુભ રીતે અંબારાધિપતિ પૃથ્વીરાજની દુહિતાનું પાણીગ્રહણ કર્યું હતું. દુર્ભાગ્યવશે એ વિવાહના વિષયની પૃથ્વીરાજને પણ ખબર નહોતી રાજકુમારીની વયોવૃદ્ધિના લીધે અંબારાધિપતિ પૃથ્વીરાજે તેના વિવાહની ચેષ્ટા કરી. તેણે બુંદીના હારવંશીય સૂર્યમલ્લ સાથે રાજકુમારીનો વિવાહ સ્થિર કર્યો. થોડા સમયમાં વિવાહ કાર્ય સંપૂર્ણ થયું, સરલ રજપુત બાલા લજ્જાવશે પોતાના પૂર્વ વૃત્તાંત કોઈ પાસે કહી શકી નહિ એટલે કોઇએ ચાલતા વિવાહમાં વ્યાઘાત આપ્યો નહિ. રાણો રત્નસિંહ આ વિવાહના સમાચાર સાંભળી અભિતપ્ત થયો. સૂર્યમલ્લના એ આચરણથી રાણાના હૃદયમાં દારૂણ આઘાત વાગ્યો. તે આઘાતનો પ્રત્યાઘાત આપવા માટે તે પુષ્કળ યત્નમા ઉત્સાહી થયો તે વૈરનો બદલોલેવા માટે તે ઉપયુક્ત અવસરની રાહ જોવા લાગ્યો. સૂર્યમલ્લ રાણા રત્નસિંહનો નિકટ કુટુંબી હતો. રાણાએ તેની ભગિનીનું પાણી ગ્રહણ કર્યું હતુ સો પણ આ અપમાનનો પ્રતિશોધ કરવા તેણે સગપણ વીગેરેનાં સઘળાં બંધન છોડી દીધાં અને ઉત્સુકચિત્તે યોગ્ય અવસરની પ્રતીક્ષા કરતો હતો પણ તે અવસરમાં રાણાને આ ત્મજીવનો ઉત્સર્ગ કરવો પડયો. આહેરીયા મહોત્સવમાં રાણાનો ચાહેલો અવસર આવ્યો. આહેરીયાનો મહોત્સવ આવવાથી રાણોપોતાના સૈન્ય સામંતને બોલાવી બહાર મૃગીયા કરવા ચાલ્યો બુંદીરાજ સુર્યમલ્લ પણ તે નિમિત્તે તેની સાથે ચાલ્યો. બુંદીના હારવંશીય રજપુતો મેવાડની પૂર્વ પડખાની શૈલમાળામાં રહેતા હતા

બુંદીનું રાજ્ય, તે સમયે મેવાડનું અંતર્ગત નહોતું. પણ હારવંશીય રજપુતો ચિતોડના રાણાનું સારૂં સંમાન ગણતા હતા, અને મેવાડના માટે વારંવાર યુદ્ધમા ઉતરતા હતા. જે દીવસે યવન વીર શાહબુદીનનો ભયંકર આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરી આર્યવીર સમરસિંહે પવિત્ર દ્રષદ્વતી તીરે પોતાનો પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. તે દીવસે હારવંશીય સૂર્યમલ્લનો પિતૃ પુરૂષ યુધ્ધ વિશારદ સિંહે પણ ભારતભૂમિના માટે આત્મોત્સર્ગ કર્યો. તે સમયથી હમિરના વંશધરો ગિલ્હોટ કુળના વિશેષ અનુગત હતા. પણ રાણા રત્નસિંહની નિર્બુદ્ધિતાથી બુંદીની સાથે મેવાડનો જે ભીષણ સંઘર્ષ થયો તેથી બન્ને રાજ્ય વચ્ચેનો સોહાર્દ સૌખ્ય ચીર સમયના માટે વિચ્છિન્ન થયો.

આહેરીયા મહોત્સવ પાસે આવ્યો. રાણો રત્નસિંહ અને સૂર્યમલ્લ એક ભીષણ અરણ્યમાં પેઠા, તેના સેવકો દૂર રહેલા હતા, ઉપયુક્ત અવસર જાણી રાણા રત્નસિંહે અસાવધાન સૂર્યમલ્લને ભયંકર તલવારનો પ્રહાર કર્યો. એનશીબ બુંદીરાજ ઘોડા ઉપરથી પડયો પણ તે સમયે તે જીવિત હતો. થોડા સમયમાં સૂર્યમલ સ્વસ્થ થઇ બળવાળો થયો. પોતાના ખેસથી જખમો સારી રીતે બાંધ્યા

તે આતતાયી રત્નસિંહની પછવાડે ચાલ્યો. તેણે ચારે તરફ રત્નસિંહને શોધ્યો, તેણે જોયું જે રત્નસિંહ દૂર પલાયન કરી ગયો છે. ત્યારે હારવંશીય રાજા જીઘાંસા અને ક્રોધથી તપીને ઉંચે સ્વરે બોલ્યો. પલાયન કર ! પલાયન કર !. અધમ પુરૂષ ! પલાયન કર ! તારા આ નીચ આચરણથી મેવાડ રાજ્યનો ધોળો યશ કલંકિત થયો, રાણા રત્નસિંહે તે સાંભળ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. જે સૂર્યમલ્લ મરણ પામ્યો. આ ક્ષણે તેને જીવિત જોઇ, નિર્બોધ રાણાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. પણ તેને તેના નિર્બોધપણાનું ઉપયુક્ત ફળ મળ્યું. તેને દૂરથી દોડતો આવતો જોઇ. સૂર્યમલ્લે ક્રોધ પામેલ સિંહની જેમ કુદી ભીષણ પ્રહારે તેને ભૂમિ ઉપર પાડયો. અને તેની છાતી ઉપર પોતાના ઘુંટણ મુકી ખડગના ઘાએ તે સ્થળે તેણે તેનો સંહાર કર્યો. થોડા સમયમાં સૂર્યમલ્લ પણ પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીની પડખે પડી મરણ પામ્યો.

રાણા ..સિંહે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે થોડા થોડા સમયમાં તેણે, મેવાડને સુંદ .. રીતે શાશિત કર્યું. તેના રૂડા શાસનના પ્રભાવે, મેવાડના યવનના હુમલાથી સારો બચાવ થયો હતો. તેના અકાળ મૃત્યુ પછી તરતજ તેનો ભાઇ વિક્રમજીત ચિતોડના સિંહાસને બેઠો.

ઇ. સ. ૧૫૮૧ (સંવત ૧૫૩૫)માં (વિક્રમાદિત્ય) મેવાડના રાજ્ય સિંહાસને અભિષિક્ત થયો. જે સઘળા રાજ્ય યોગ્ય ગુણોથી વિભૂષિત થઈ તેનો ભાઈ રાણો રત્નસિંહ, પ્રજા વર્ગનો અનુરાગ ભાજન અને સ્નેહ પાત્ર થયો હતો. વિક્રમજીતમા તેમાનો એક ગુણ નહોતો. તેણે અગ્રજના ગુણ ભાગ છોડી દઇ દોશ ભાગ ગ્રહણ કર્યા હતા. રત્નસિંહનું તે ઔદ્ધત્ય ને તેજસ્વિત્વ, અને તે અવિમસ્ય કારિત્વ વિક્રમજીતમા પૂર્ણ માત્રાએ વિરાજેલ હતું. એ સઘળા દોષો ક્રમેક્રમે એટલા બધા વધી પડયા જે તેથી મેવાડના સરદાર સામંતો રાણા તરફ અતિશય વિરક્ત થયા. તેઓની વિરક્તિનું બીજું એક કારણ હતું. ગ..ો તેઓની સાથે બેઠક ન રાખતાં કાયમ મલ્લ વીગેરેની સાથે બેસી પોતાનો સમય ગા.. .. હતા.

રાજપુત સવારો લાંબા સમયથી જે સંમાન અને સંભ્રમ ભોગવતા આવ્યા હતા, તે સંમાન અને સંભ્રમ વિક્રમજીતે ખેંચી લીધું. વળી તે સંમાન અને સંભ્રમ હલકા હોદ્દાવાળા પાળાને અને મલ્લને તેણે આપ્યાં એવા અપમાનથી સરદારોનું હૃદય અત્યંત પીડિત થયું.

' સરદારોનું લાંબાં સમયનું સ્વત્વ ખેંચી લઇ રાણા વિક્રમજીતે હલકા મલ્લોને અને પાળાને આપ્યું, તેમ કરી રાણા વિક્રમજીતે એક નવી પૃથા ચલાવી. એમ જણાય છે જે મુસલમાનો પાસેથી રાણાએ તે પ્રથાનો અભ્યાસ

કર્યો છે મુસલમાન લોકો પાળા સૈનીકનો વધારે આદર કરતા હતા, પણ રજપુતો સૈનીક ઉપર ઝેરની નજરે જોતા હતા રજપુત સવાર જ્યારે યુદ્ધમાંથી કાંઈક નિવૃતિ ભોગવતા ત્યારે પાળા સૈનીકો યુદ્ધમા ઉપયોગી થાતા તે શીવાય બીજા કોઈ સ્થળે પાળા સૈનીકોને તેઓ ગ્રાહ્ય કરતા નહિ, યુદ્ધસ્થળે જ્યારે તોપોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો ત્યારે પાળા સૈનીકનો આદર વધ્યો તે સમયથી રાણા વિગેરે રાજાઓ અશ્વારોહિ સૈનીક ઉપર વિતરાગ થયા શાથી કે રણક્ષેત્રમા તોપના માટે પાળા સૈનીક વિશેષ ઉપયોગી છે ઘણુ કરીને રાજસ્થાનના મધ્યમા રજપુત વશીય લોકો પુરાતન કાળથી પોતાની ચિરતન યુદ્ધ પ્રથાને ચાલતા આવેલા છે તેઓ પુરાતન કાળથી તલવાર, ભાલુ અને ઘોડા પોતાની પ્રીય વસ્તુ ગણતા આવ્યા છે તેને તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રનુ પ્રધાન ઉપકરણ ગણતા હતા હાલ પણ રજપુતોની તલવાર, ભાલુ, અને ઘોડા પ્રિતીની સામગ્રી છે હાલમા જે યુદ્ધની નવી સામગ્રીઓ શોધાઈ છે, તે સામગ્રીને ખરા રજપુતો ધિક્કારની નજરે જુએ છે, તેઓનો એવો વિશ્વાસ છે જે તોપ બદુક વીગેરે અસ્ત્રાના વ્યવહારથી પ્રકૃત વીરત્વ અને બાહુબળનો પરિચય પડતો નથી તેવા પ્રકારના અસ્ત્રથી જય થાય તેનુ નામ જય કહેવાય નહિ

અપમાનિત સરદારોના હૃદયમા વિદ્વેષાગ્ની ક્રમે ક્રમે સારી રીતે સળગી ઉઠયો તેઓએ રાણા તરફની સ્નેહ મમતા અને ભકિત છોડી દીધી વળી રાણાનો સસર્ગ તેઓએ છોડયો જેથી રાણાના નેત્ર ઉઘડયા નહિ રાણો સમજી શકયો નહિ જે આવી રીતના આચરણથી તે સકટમા પડશે તેના એ રીતના આગ્રહથી અને દુર્વૃતથી રાજ્ય મધ્યે મોટી વિશૃખલતા પેદા થઈ પર્વતવાસી અસભ્ય લોકો શાતિ રક્ષકને ન ગણી ચિતોડના કોટમાથી જોર કરી બકરા ઘેટા ગાયો ભેંશો વિગેરે લઈ જવા લાગ્યા પ્રજાનુ ધન માન ગમાતુ કઠવુ થઈ પડયુ મધ્યમા લોકો પીડીત થઈ બોલવા લાગ્યા “ હવે *પોપાબાઇનુ રાજ્ય થયુ ” રાણાએ પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા અને તે અસભ્ય જાતિનુ દમન કરવા તેણે તેઓને કહ્યુ પણ તેઓ સઘળા દળ સાથે સમસ્વરે બોલ્યા “ આપના પાળા સૈનીકોને મોકલો ”

થોડા સમયમા મેવાડ રાજ્યમા અરાજકતા પ્રસરી ગઇ ગુજરાતનો રાજા સુલતાન બહાદુર આ સુયોગ પામી પોતાના વેરનો બદલો લેવા તત્પર થયો શિશોદીય વીર પૃથ્વીરાજે, ગુર્જરાધિપતિ મુજફરખાને હરાવી કેદ કરી, પોતાના નગરમા

* અતિ પ્રાચીન સમયમા પોપાબાઈ નામની એક રજપુત રાણી થઈ હતી તેના શાસન કાળમા રાજ્યમા મોટી અરાજકતા થઇ ગઇ હતી.

આણ્યો હતો તેથી યવન રાજનું ઘોર અપમાન થયું હતું તે અપમાનનો પ્રતિશોધ લેવા સુલતાન બહાદુરે સંકલ્પ કર્યો.

યવનરાજ, સેના તૈયાર કરી રાણા વિક્રમજીતની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો વિક્રમજીત તે સમયે, બુંદી રાજ્યના વૈચા નામના સ્થાને સૈનિકો સાથે તૈયાર હતો બહાદુરે પોતાની સેના સાથે તે સ્થળેતેના ઉપર હુમલો કર્યો. રાણો તેના હલ્લાથી નિરૂત્સાહ થયેનહિ, તે વીરવર સંગ્રામસિંહનો પુત્ર, સંગ્રામસિંહનું લોહી, તેની ધમની અને શિરામાં વહેતું હતું. ત્યારે હવે વિક્રમજીત કાપુરૂષ થાય ! ત્યારે તે શું દેશ વેરી યવનના હલ્લાનો પ્રતિરોધ ન કરે તેમ થઇ શકે તેમ નહોતું. શિશોદીય વંશનું મુખ તે કાળું કરે ખરો ! તે બહાદુરની સંમુખીન થયો. થોડા સમયમાં બંને સેના વચ્ચે પ્રચંડ યુદ્ધ ચાલ્યું. રાણાની પગાર ખાનારી પદાતિક (પાળા) સેના, યવનનો પ્રચંડ હુમલો સહન કરી શકી નહિ તે જોઇ રાણો ઘોર સંકટ અને વિપતમાં પડયો તેના સામંત સરદાર વિગેરે એ ઘોર સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરવા. તેની મદદે ગયા નહિ. રાણાને, પોતાના નિર્બોધિનું ઉપયુક્ત ફળ ભોગવતો રાખી તેઓ સંગ્રામસિંહના બાળક પુત્ર ઉદયસિંહને અને ચિતોડપુરીને બચાવવા ચિતોડ તરફ ચાલ્યા.

ચિતોડ નામનો કેવો અપૂર્વ મહિમા ! અગર જો ગયા યુદ્ધમાં વીરવર સંગ્રામસિંહ સાથે અસંખ્ય રજપુત યોદ્ધાઓ, દેશના રક્ષણ માટે રણસ્થળે, કાયમનીનિન્દ્રા કરી સુઈગયા હતા, તોપણ ચિતોડપુરી વીર સુન્ય થઇ નહોતી, યવન વીર બહાદુરે, જેવો ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો કે જાણે દૈવબળે, તે સંગ્રામમાં કાયમની નિન્દ્રામાં સુતેલા રજપુત વીરો, પાછા ઉભા થયા હોય નહિ. એમ માલુમ પડયું. જે રજપુત મેવાડના કાયમ દુશ્મનો હતા. તે રજપુતો શત્રુ ભાવ છોડી દઈ આત્મોત્સર્ગના પવિત્ર મંત્રે પ્રણોદિત થઇ ચિતોડની રક્ષા માટે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. જે સૂર્યમલ્લ અનેક યંત્રણા ભોગવી છેવટે ચિતોડ મેળવવાની આશા છોડી વનમાં દેવનગર સ્થાપી રહ્યા હતો. તે સૂર્યમલ્લના વંશધર વાઘજી આજ પિતૃ પુરૂષનું પુરાતનાલય ચિતોડપુરના રક્ષણ માટે પોતાનો દેહ આપવા રણ સ્થળે આવ્યો. તે પ્રમાણે બુંદી રાજપુત અતિ તેજસ્વી પાંચસો હારવીર રજપુતો લઇ રાણાની મદદે આવ્યો. સંક્ષેપમાં રાજ્યસ્થાનના ચારે તરફના રજપુતવંશીય પુરૂષો ચિતોડના ઉદ્ધાર માટે રણ સંગ્રામમાં આવી પહોંચ્યા.

મધ્ય ભારતના યવન રાજાઓએ, ઘણી વાર ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, પણ આ સમયનો ચિતોડ ઉપરનો હુમલો ખીલકુલ ભયંકર હતો. આ ભયાનક યુધ્ધ ક્ષેત્રમાં બહાદુરની સહાયમાં એક યુરોપીયન ચતુર ગોળંદાજ હતો ભટ્ટ

લોકોએ, તેઓના ગ્રંથમાં તેને " મગાનનો– લાલ્લીખાં " એવા નામે વર્ણવેલ છે તે લાલ્લીખાના કૌશલ્યથી બહાદુરે, ચિતોડનો સર્વ નાશ કરી પોતાની ધારેલી મુરાદ ફળીભુત કરી

લેબાર્ગને નિકમસ્તનને પરાસ્ત કરી વિજયી બહાદુરે તે મેવાડ સેના ઉપર ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો ચિતોડનો આજ ઘોર સંકટ કાળ આવી પડ્યો આ સંકટમાંથી ચીતોડપુરીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! સિસોદીય વંશનું માન સંભ્રમ કોણ બચાવી રાખે ! સ્વદેશ રક્ષાના માટે સ્વદેશ પ્રેમીકના પવિત્ર મંત્રે પ્રોત્સાહિત થઇ જે કેટલાક રજપુતો મરવા માથે તૈયાર હતા તે રજપુતની સંખ્યા, યવનની સેનાના મુકાબલે મુઠીભર હતી અનંત સાગરની પાસે જેમ એક પાણી બુંદબિંદુ તેમ યવનની સેના પાસે, રજપુતની સંખ્યા હતી પણ ભગવાન એકલિંગના નામે શપથ કરી પ્રાણ આપી યુદ્ધ કરવા તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી ... રણવાદ્ય બજાવી તેઓએ શત્રુઓનો વિક્રમવન્હિ સળગાવ્યો બહાદુરશાહની ... તક તોપોના અવાજથી પૃથ્વી રસાતાળ જવા લાગી પ્રકૃતિ સ્તબ્ધ થઇ જાણે કે થોડા સમયના માટે જગતનું અસ્તિત્વ લોપ પામ્યું હોય નહિ એમ થયું ... વીરો બમણા ઉત્સાહે ઉત્સાહીન થઇ સિંહનાદ કરી ગર્જી ઉઠ્યા બાણ ... ફેંકવા લાગ્યા તેઓના લક્ષ ભ્રષ્ટ થવા લાગ્યા યવનોના ... સર્વ ... અગ્નિ ઉઠ્યો તોપોના ધુમાડાથી રણસ્થળ છવાઇ ગયું તે સ્થળ ... નયન ગોચર થતી નહોતી કેવળ અંધકાર છવાઇ ગયું એ રીતે બહુ લાંબા ... માનનું યુદ્ધ ચાલ્યું તે યુદ્ધમાં ઉભય પક્ષના અનેક સૈનિકો માર્યા ... બહાદુરશાહને ચિતોડ હસ્તગત થયું નહિ, છેવટે ચતુર લાલ્લીખાએ ... એક મોટી સુરંગ ખોદી તેમાં દારૂ ભરી તે સળગાવી દીધી હજારો વજ્ર જેવા સિંહનાદ કરી દારૂ સળગી ઉઠ્યો તે સ્થળે હારવંશીય રજવીર અર્જુનરાવ, પોતાના પાંચસો સૈનિકોને સંગે લઇ લડતો હતો તે સુરંગના ફુટવાથી કિલ્લો પીસ્તાળીશ હાથ જમીન ઉડી ગઇ તે પ્રદેશ તુટી જવાથી અને પૃથ્વી ઉડી જવાથી અર્જુન રાવ તેના પાંચસો સૈનિક સાથે ત્યાં મરી ગયો ચિતોડના કિલ્લાનો એક ભાગ થવાથી વિલક્ષણ રીતે તુટી ગયો શત્રુઓ તે તુટેલા ભાગના દ્વારથી સિંહનાદ કરી અંદર પેસવા લાગ્યા તે સમયે પણ ચિતોડપુરી વીર શુન્ય નહોતી તે સમયે

* મહાત્મા ટોડ સાહેબે તે ફ્રાન નિવાસી (ફીરંગી) પોર્ટુગીઝ ... દેગામાના એક રાજા સાહેબનો ... છે. પણ જે સમયે (ઈ સ ૧૫૩૩) બહાદુરશાહે ચિતોડનો નાશ કર્યો તે સમયથી બહુ પુર્વે ... સની ગયેલ ... લાલાખા ... ગોદીગામાના પછીના ... પોર્ટુગીઝના ... રાજા સાહેબો ... તો ને એ

પણ યમરાજ જેવા કેટલાક રજપુતો જીવિત હતા, જ્યાંસુધી દેહમાં પ્રાણ હોય જ્યાંસુધી નસેનસમાં લોહી વહે ત્યાંસુધી પ્રાણથી પણ વિશેષ ગણી ચિતોડપુરીને યવનોના કબજામાં જવાદે તેવા તે નહોતા. જોતા જોતામાં વીરવર દુર્ગાશિવ, સતુ, દદુ, કેટલાક સૈનિકો અને સામંતો સુરંગના મુખ ઉપર આવી ઉભા રહ્યા. અચળ અટલ અને દુર્ભેદ્ય હિમાલય પર્વત જેવા થઇ તેઓ ત્યાં ઉભા રહ્યા. તેઓના દેહમાં જ્યાં સુધી જીવન હોય ત્યાં સુધી ત્યાંથી તેઓને કોઇ ખસેડે તેવું નહોતું, ભયંકર પરાક્રમ વાળા યવનો તે દીશા તરફ ધસ્યા. પણ વીરવર દુર્ગાશિવ અને તેના સંગી સૈનિકોની સંપૂર્ણ ચેષ્ટાથી યવનોનો મનોરથ વ્યર્થ ગયો. પણ થોડી સંખ્યા વાળા રજપુતો, બહુ સંખ્યાવાળા યવનોને શીરીતે અટકાવી શકે? વિસ્મય કર યુધ્ધ કરી યવનોને હેરત પમાડી છેવટે તેઓ તે કીલ્લાના તુટેલા અંશ પાસે પડયા. રણોન્મત યવનોએ સિંહનાદ કર્યો અને તીવ્ર વેગે તે તુટેલા ભાગ પાસે આવી પહોંચ્યા. અકસ્માત્ સઘળું સ્તબ્ધ થઇ ગયું અકસ્માત્ સઘળાની મંત્રોથી રૂદ્ધ ઔષધી ભુજંગની જેમ સઘળું સ્થિર થઇ ગયું. તેઓએ જોયું જે એક છુટાકેશવાળી ભીમરૂપિણી રજપુત સ્ત્રી યોદ્ધાના વેશમાં પ્રચંડ ઘોડા ઉપર બેસી ત્યાં આવી.

તે રજપુત સ્ત્રીનું નામ જરહરબાઈ–રાઠોડ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, શિશોદીય રજપુતની રાજ મહીષી હતી. વીર નારી જરહરબાઈ રણચંડી વેશે, તે દ્વાર રોકી ઉભી રહી. ક્રમે યવનોને આગળ આવતા જોઈ, વીરનારી તેઓની સામે થઈ. તેના હાથના ભાલાના દારૂણ પ્રહારે અનેક યવનવીરો ભૂતળશાયી થયા. પણ સઘળું વૃથા ગયું, દેખતાં દેખતાં યવનો ભીમ વેગે આવી તેના ઉપર પડયા. તો પણ વીરેંદ્રાણી રજપુત રાણી કોઈ રીતે નિરૂત્સાહ થઈ નહિ. તે યવનોની સાથે પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરવા લાગી. આજ આર્યનારી એકલી માત્ર થોડાજ મદદગાર સાથે હતી. પ્રચંડ વીક્રમવાળા યવનો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગી. દુરે બહાદુરશાહ, હાથી ઉપર બેસી, વિસ્મય વિસ્ફારીત નેત્રે. તેનું યુધ્ધ જોતો હતો. રજપુતાણીનું અદ્ભૂત વીરત્વ જોઈ, બહાદુરશાહ ચમકી ઉઠયો. આ શું શક્તિ સ્વરૂપે દનુજને દળવા આવી! પણ સઘળું નિષ્ફળ ગયું. છેવટે ચિતોડ રક્ષાનો કોઇ ઉપાય ન દેખતાં વીરનારી જરહરબાઇ પોતાના ઘોડાને તીવ્ર વેગે ચલાવી શત્રુના દળમાં પડી, અને દેશના કલ્યાણ માટે પોતાના જીવનો તેણે ઉત્સર્ગ કર્યો.

મહાશક્તિની શક્તિ વ્યર્થ થઇ ગઈ! આજ ચિતોડનો શુભ ગ્રહ નથી આ સંકટમાં હવે ચિતોડપુરીની કોણ રક્ષા કરશે! સરદારોએ, તે સમયે એક વાર ચિતોડના ભવીષ્યભાગ્યગગન તરફ જોયું. તેઓને માલુમ પડયું જે હવે ચિતોડની આશા નથી. જાણે ચિતોડના ઉંચા કીલ્લા ઉપરથી કોઇ બોલતું હોય તેમ લાગ્યું જે " રાજબળી આપવાની ગોઠવણ કરો " સરદાર લોકો હતાશ

અને નિરૂત્સાહ થયા નહી ત્યારે શુ ચિતોડની અધીષ્ટાત્રી દેવીની દારૂણ શોણીત પિપાના વધી! પણ ગજબની ક્યાથી લાવવો! સગ્રામસીહનો એક બાળક પુત્ર ઉદયસીહ રહ્યો હતો, તેને ગજબનીમા આપવો તે તો બાલક! તે શીરીતે હસ્તમા ખડગ લઈ રણસ્થળે ઉતરી શકે! ત્યારે દેવીની આશા કોણ પાળે! કીલ્લામા રહેલા સરદારોમા એ પ્રમાણે તર્ક વિતર્ક ચાલવા લાગ્યા એટલામા દેવગાધીરાજ વાઘજી તેઓના સન્મુખે આવીબોલ્યો "બાપ્પારાઓળનુ પવીત્રલોહી શુ આ હૃદયમા વહેતુ નથી" ત્યારે તમે રાજબની માટે શા સારૂ વીચાર કરો છો! હુ આજ આત્મોત્સર્ગ કરી દેવીની આજ્ઞા પાળવા તઈયાર છુ સઘગાની ચિતા દૃઢ થઈ જે સૂર્યમન્દ ચીતોડના માટે વીરવર પૃથ્વીરાજ સાથે, ભીષણ પ્રતિદ્વંદના ક્ષેત્રમા ઉતર્યો હતો, તેનો વશધર એ વાઘજી હતો એટલેકે તે શિશોદીયવશનો રજપુત હતો વાઘજીએ ક્ષણીક રાજ્ય સમાન ભોગવ્યુ, છત્ર ચામર વીગેરે તેના માથા ઉપર ક્ષણકાળના માટે શોભ્યા તેણે પીળા કપડા પહેર્યા સઘગાના અગ પર પીળા કપડા હતા ચર્મ ઢાળનો, પીળા વસ્ત્રનો પહેરવેશ પહેરી, સરદાર સામત વીગેરેએ પરસ્પરને મળી છેવટની વિદાયગીરી લીધી વાઘજીને સાથે રાખી, તેઓ મહાનાદે વીરનાદ કરતા કરતા શત્રુના દળની સંમુખે ચયા બાળક રાજકુમાર ઉદયસીહને બુંદીના અધીપતી સુવિશ્વસ્ત સૂરતાનના હાથમા સોપ્યો તે દીવસે બાપ્પારાઓળે પહેરેલો મુગટ દેવળપતી વાઘજીના માથે મુકાયો ગજબનીનુ ઉષ્ણશોણીત દેવીના ખપ્પરમા ભરાય છે એટલામા જહરવ્રત ઉદ્યાપનની તઈયારી થઈ હવે સમય રહ્યો નહી દુર્ધર્ષ યવનો બાકા માથી ક્રમે ક્રમે કીલ્લામા આવવા લાગ્યા હવે તેઓ ચીતોડપુરીમા પેસશે એમ થયુ, ચીતા તૈયાર કરવાનો સમય રહ્યો નહી જહરવ્રતનુ ઉદ્યાપન જલ્દી કરી દેવા સરદારોએ એક ઉપાય યોજ્યો, કીલ્લાની અદર એક મોટો ખાડો ખોદી તેમા દારૂ અને આગ્નેયદ્રવ્ય નાખી ભયકર અગ્નિ કર્યો પ્રચડ શબ્દે ભયાવહ અગ્ની સળગી ઉઠયો

જોતા જોતામા રાજમહીષી કર્ણાવતી તેર હજાર રજપુત સ્રીઓ સાથે કરૂણ શોક ત્યજીને, પ્રકૃતિને રોકરવી અવલીલા ક્રમે, તે અનળમા કુદી પડી, એ તદ ની રજપુત સ્રીઓએ કાયમના માટે આ જગત્માથી વિદાયગીરી લીધી તેઓનુ સા માન્ય ચિન્હ પણ રહ્યુ નહિ રૂપ યૌવન લાવણ્ય ગૌરવ વીગેરે સઘળી ભસ્મ થયુ કાઈ બાકી રહ્યુ નહિ હવે સરદારો નિશ્ચિત થયા હવે તેઓને કોઇના મુખ તરફ જોવાનુ રહ્યુ નહિ, હવે તઓને કોઇના માટે રોવાનુ રહ્યુ નહિ, જેઓના માટે હૃદય રોતુ હતુ, જેઓ આત્મધનમા ગણાતા હતા જેઓ સૌભાગ્યની સામગ્રી હતી, તે પ્રાતીઠાયિની આનદમયી કન્યાઓ, ભગીનીઓ અને પત્નીઓ અગ્નિમા પેશી ગઈ

શિશુ રાજકુમાર* પણ આપદ વિનાના રક્ષમાં જઈ બેઠો. હવે કોની ફીકર રાખવી. હવે કોનો ભય ! હવે શા સારૂ ભાવના ! ચિતોડના વીર રજપુતો, હૃદય સ્તંભાવે એવો વીરનાદ કરી ઉઠયા. ખુલ્લું ખડગ હાથમાં લઈ રણોન્મત વાઘજી કીલ્લાનું બાર ઉઘાડી ચિતોડના બાકીના રજપુતોને સાથે લઇ વીશાળ યવન સેના ઉપર આવી પડયો. ઘણા રણદક્ષ યવનસૈનિકો તેઓના કરાળ ખડગની ધાર નીચે પડી મરણ પામ્યા પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. મોટા સાગર પાસે પાણીનું ટીપું શી ગણનામાં હોય. યવન સેના સાગર પાસે રજપુત સંખ્યા લડતાં લડતાં વિલીન થઇ ગઈ.

બહાદુરશાહની પ્રચંડ પ્રતિશોધ પીપાસા આજ શાંત થઇ. અગણ્યરજપુત નરનારીના હૃદયશોણીતે તેની કઠોરહૃદય જ્વાળા પ્રશમિત થઇ. દુરાચાર બહાદુર શાહ પોતાનું જયદ્રષ્ય જોવા ચિતોડના સ્મશાનમાં ગયો. તે દ્રશ્ય બિભત્સરસયુક્ત અને હૃદયને સ્તબ્ધ કરે તેવું હતું તે દ્રશ્ય જોતાં નૃશંસનું હૃદય પણ સ્તંભિન થાય, તે નૃશંસનું હૃદય સહસા ઉલ્લસિત થયું. નરશોણીતે ચીતોડના માર્ગ સીંચાઇ ગયા. આજ ચિતોડનો પ્રલય કાળ પાસે આંવ્યો. કોઈ નહોતું ! પુરૂષ સ્રી બાલક વીગેરેએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા. ચીતોડપુરી આજ જીવ સુન્ય થઇ ગઇ રાજસ્થાનનું પ્રધાન, પ્રધાન સામંતકુળ આજ આશ્રય વીનાનુ થઈ ગયુ, રાજસ્થાનના પ્રધાન પ્રધાન રાજવંશ આજ મૂળ વીનાનો થયો. આ ભયાવહ કાળ રાણાંગણે બત્રીસ હજાર રજપુત યોધ્ધાઓએ પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ કર્યો. આ, ચીતોડપુરીનું બીજું ઉત્સાદન.

વીજયોન્મત બહાદુરશાહે, જુદી જુદી જાતના ઉત્સવમાં અને આનંદમાં પંદર દીવસ ગાળ્યા. તેવામાં તેને ખબર મળ્યા જે મોગલ વીર હુમાયુન ચીતોડનો ઉદ્ધાર કરવા આવે છે. બહાદુરશાહનું પાષાણ હૃદય ભયથી ભાંગી ગયું. દુરાચાર અધીક વીલંબ ન કરતાં બહાદુરશાહે પોતાના દેશ તરફ જવાની ગોઠવણ કરી. શાગુઢ મબંધ સુત્રથી બંધાઇ બંગાળાના જયનુ કામ પડતું મુકી હુમાયુન ચીતોડના ઉધ્ધાર માટે આવ્યો તેનુ કાંઇ કારણ માલુમ પડતુ નથી. મુસલમાન ઇતીહાસ લેખેકો ભ્રમમાં પડી લખે છે જે રાણા વીક્રમજીતની પ્રાર્થનાથી હુમાયુન, ચીતોડનો ઉધ્ધાર કરવા આવ્યો હતો. પણ તે સંબંધે ભટ્ટ લોકોનો અભીપ્રાય યુક્તિયુક્ત અને પ્રમાણીક લાગે છે.

---

* જે વિશ્વસ્ત રજપુત વીરે ઉદયસિંહની આવા ભીષણ વિપ્લવમાંથી રક્ષા કરી તેનુ નામ બુકાસેનધુંદેરા સંવત ૧૫૮૯ (ઈ, સ. ૧૫૩૩) માં ચિતોડનું તે ઉત્સાદન થયું.

એક પવિત્ર ભ્રાતૃત્વ બંધનના અનુરોધે મોગલવીર હુમાયુન, દુર્ધર્ષ બહાદુર શાહના કરાલ ગ્રાસમાંથી ચિતોડને ઉગારવા આવ્યો હતો. ઉદયસિંહની જનની કર્ણવતીએ, તેને એ પવિત્ર ભ્રાતૃત્વ બંધને બાંધ્યો હતો. રજપુતો તે પવિત્ર બંધનને 'રાખી બંધન' નામે બોલે છે. જે રજપુત વીગેરે આ સુત ધર્મ બંધનથી બંધાય છે તેને રજપુતો 'રાખી બંધ ભાઈ' કહે છે. ભટ્ટ ગ્રંથમાં વર્ણિત છે જે ચિતોડના તે ભયાવહ મામલામાં જ્યારે વીરનારી જવહરબાઈએ આત્મોત્સર્ગ કર્યો, ત્યારે રાણી કર્ણવતી માતાએ, પોતાના પુત્રના બચાવનો કોઈ ઉપાય ન જોતા, છેવટે, હુમાયુનની મદદની પ્રાર્થના કરી તેની પાસે પવિત્ર 'રાખી બંધન' મોકલાવી દીધું. વીરપ્રથાના ઉપયુક્ત વિધિના અનુસારે હુમાયુને, તે ભ્રાતૃ સંબંધ પવિત્ર હૃદયમાં ગ્રહણ કર્યો અને તે પોતાની ધર્મ ભગિનીને વિપદમાંથી બચાવવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો થયો. તે સેના સાથે ચિતોડ તરફ ચાલ્યો. તે જો આ ભીષણ યુદ્ધના સમયમાં આવી પહોંચ્યો હત તો નિષ્ઠુર બહાદુર ચિતોડનો ધ્વંસ કરી શકત નહિ અને તેથી કરીને તે પોતાની ધર્મ ભગિનીનો ઉદ્ધાર કરી શકત પણ મંદભાગી કર્ણવતીનું દુર્ભાગ્ય જે હુમાયુન અતિવિલંબે ત્યાં આવ્યો.

મધુમય વસંત સમયમાં રાખી ઉત્સવનું આચરણ થાય છે. એ સમયે રજપુત મહિલાઓ, પોતપોતાના પસંદ કરેલા ભાઈને રાખીવલય મોકલી, તેને ધર્મભ્રાતૃ પદે સ્થાપે છે. એ પવિત્ર પ્રથા કયા કાળથી પ્રચારિત થઈ તેનું અનુમાન થઈ શકતું નથી. ભારતવર્ષના ભારતેશ્વર ભુવન વિદિત અકબર જહાંગીર શાહજહાન અને ઔરંગઝેબ * વીગેરે યવન રાજાઓ, એવી રાખી રાખી પોતાનો કૃતાર્થ ગણેલ છે. મોગલવીર હુમાયુન, કર્ણવતીનું રાખી વલય રાખી પોતે કૃતાર્થ થયો અને આનંદથી બોલી ઉઠયો જે બેન જે કરવા માગે છે તે હું સર્વતોભાવે કરી આપીશ. તેને રણથંભોર કીલ્લો લેવાની આકાંક્ષા હોય તો તે પણ હું આપી દેવા તૈયાર છું. હુમાયુન પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા વિશેષ ચેષ્ટિત થયો. પોતાની ધર્મ ભગિની અને ભાણેજને બચાવવા, તે બંગાળા છોડી મેવાડમાં આવ્યો. રાણી કર્ણવતીએ યોગ્ય પાત્રને રાખીવલય મોકલ્યું હતું. હુમાયુ સંપૂર્ણ રીતે આત્મપ્રતિજ્ઞા પાળવા સત્તાવાળો હતો. તેણે દુરાચાર બહાદુરને ચિતોડમાંથી દૂર કર્યો. વળી માળવપતિની રાજધાની માંડુનગર લઈ, રાણા વિક્રમજીતને આપી, ચિતોડના સિંહાસને બેસાર્યો.

---

* હિંદુદ્વેષી ઔરંગઝેબ અગર જોકે રજપુત ઉપર અત્યંત જુલમ કરતો હતો પણ તેણે ઉદયપુરની રાજમાતા તરફથી રાખીવલય મેળવ્યું હતું. ઔરંગઝેબે તેના સંબંધે તેને કેટલાક પત્ર મોકલ્યા છે ને સઘળા પત્રો પવિત્ર ભાવનાઓથી ભરપૂર છે.

રાણો વિક્રમજીત ચિતોડના સિંહાસને ફરી બેઠો. બેહદ દુઃખ કષ્ટ વેદના ભોગવી તેણે પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું. પણ તેથી તેના ચરિત્રમાં કાઇ ફેરફાર થયો નહિ. ઘોર સંકટમાં પડવાથી પણ તેને જ્ઞાન આવ્યું નહિ થોડા સમયમાં તેનો કઠોર ભાવ ફરી ઉદ્દીપિત થયો. તે પોતાના સરદારો ઉપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો.

ક્રમે તેની દુષ્ટવૃતિ એટલી વધી ગઇ જેને પોતાની પદમર્યાદા ભુલી જઈ પ્રકૃતપશુના જેવો વ્યવહાર કરવા લાગ્યો. જે કરીમચાદે, તેના પિતાને વિપદ કાળમાં આશ્રય આપ્યો હતો. જે વાર્દ્ધક્ય અવસ્થામાં આવી આ જગતમાંથી વિદાય થવા તૈયાર હતો. તે વૃદ્ધ સર્વ સંમાનાર્હ કરીમચાંદને તેણે સભા સ્થળે પ્રહાર કર્યો એ અન્યાય અને અસહ્ય અવમાનનાથી કેવળ તપ્ત થઇ સભા સીન સરદારો, પોતપોતાના આસન ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. તેમાં સામંત શિરોમણી ચંદાનનુવીર કર્ણજીએ ઉઠતી વખતે સઘળાને અને રાણાને કહ્યું. ભાઇઓ, આજ સુધી આપણે માત્ર પુષ્પ સુંઘતા આવ્યા છીએ. હવે આપણે તેના ફળનું આસ્વાદન કરીએ છીએ, ત્યારે અપમાનિત કરીમચાદ બોલ્યો "આવતી કાલે તેના ફલનો સ્વાદ મળશે," તે સઘળાએ સભાને છોડી દીધી.

રાજા, રાજપુતનો આરાધ્યદેવ—રાજા બાળક હોઇને પણ રજપુતો પાસેથી દેવભાવની પૂજા પામે છે. તે તેઓના પવિત્ર ગ્રંથનું મહા વાક્ય છે. એ મહા વાક્યની અવહેલા તેઓ કરેતો તેઓના આ લોકના અને પરલોકના સુખના માર્ગમાં કાંટા પથરાય છે. અગર જોકે રાજા દુરાચારી હોય, અગર જોકે તેનાથી રાજ્યનું અનિષ્ટ થાતું હોય તો પણ તેની પ્રજા, તેને સામાન્ય માનવ ન ગણતા અસાધારણ દેવ ગણે છે. રજપુતના વિધાન ગ્રંથમાં એવા ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

રોષપરિતપ્ત સરદારો રાજસભા છોડી પોતાના ઘેર આવ્યા. તેઓ વીરવર પૃથ્વીરાજની ઊપપત્નિના પુત્ર વનવીર પાસે ગયા. તેને સઘળો વિષય તેઓએ જાહેર કર્યો. તેને ચિતોડના સિંહાસને બેસારવાનું તેઓએ તેને કહ્યુ. વનવીરે, પહેલાં તેઓનો પ્રસ્તાવ કબુલ કર્યો નહિ. રાજાને પદચ્યુત કરી, તેના ઠેકાણે સિંહાસને બેસવાનું તેને અનુચિત લાગ્યું. પણ મેવાડની ચાલતી અવસ્થાનો વિષય તેણે સારી રીતે ધ્યાનમાં લીધો ત્યારે તેણે જોયું જે સરદારના કહેવા પ્રમાણે ન કરવાથી મેવાડનું પુરૂં અનિષ્ટ થાશે. ત્યારે તે ચિતોડ સિંહાન ગ્રહણ કરવા સંમત થયો. હતભાગ્ય વિક્રમજીત સિંહાસન ભ્રષ્ટ થયો. એ ઘોર અપમાન પછી થોડા સમયમાં તેના જીવનનાટ્યની જવનીકા પડી. વનવીર ચિતોડના સિંહાસને બેઠો.

નવમ અધ્યાય.

વનવીરનું મેવાડશાસન સંગના શિશુપુત્ર ઉદયસિંહની હત્યા કરવાનો વનવીરનો ઉદ્યોગ, ઉદયસિંહની પ્રાણરક્ષા, તેનો લાંબા કાળ સુધી અજ્ઞાતવાસ, તેને રાણા કહી સરદારોનુ બોલવું. દુના વિવરણ. ઉદયસિંહની ચિતોડ પ્રાપ્તિ, વનવીરની સિંહાસન ભ્રષ્ટતા, નાગપુરના ભણશાલની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય રાણા ઉદયસિંહના રાજત્વનુ વર્ણન, તેની અયોગ્યતા, હુમાયુનની સિંહાસન ચ્યુત્તિ, અકબરનો જન્મ, હુમાયુનનું ફરી રાજ્યા રોહણ, તેનું પરલોક ગમન, અકબરનું રાજ્યા રોહણ, ઉદયસિંહ અને અકબરના પરસ્પર વિસંવાદી ચરિતની સમાલોચના, અકબરનો ચિતોડ ઉપર હુમલો અને રાણાનું પલાયન, ચિતોડની રક્ષા માટે રજપુત વીરોનું ખડગ ધારણ. જયમલ્લ અને પુત્ત વીરનારી જ્હરવ્રત, હીંદુ મુસલમાનનુ ઘોર યુદ્ધ, અકબરનો ચિતોડ ઉપરનો જય, નગરવાસીઓની હત્યા, ઉદય સિંહનું ઉદયપુર સ્થાપન, તેનું પરલોક ગમન.

જક્ષમતાની જે મોહિની શક્તિ છે તે ગન્ત વિના કોઇ જાણતુ નથી જે વનવીર, અગાઉ સરદારોનો અનુરોધ રાખના અસમત હતો, વિક્રમજીતને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મુકી, પોતાને સિંહાસને બેસવાનુ જે કેવળ અનુચિત અને અસંગત ગણતો હતો, તે વનવીર, માત્ર થોડો સમય સિંહાસને બેસી, પોતાના વિચારમા બદલાઇ ગયો. તેણે રાજસત્તાને સઘળા સુખની ઉત્સરૂપ ગણી તેણે રાજ્યેશ પહેર્યો. ત્યારે વિક્રમજીતના માટે મોટો શોક બતાવ્યો પણ હાલ તેના હૃદયનો તે સુકુમાર ભાવ અંતર્હિત થઇ ગયો ભગવાન એકલિંગ મહાદેવની પૂજા કરતા તે બોલતો જે "હે ભગવાન! આપના કરૂણા બળે હુ આજે મેવાડના સિંહાસને બેઠો છું જો જો દેવ! તે સિંહાસન મારા કબજામાથી જાય નહી" રાજ ક્ષમતાની મોહિની માયા

માં ભુલી વનવીર એટલો બધો ભ્રાંત થઇ ગયો જે આ રાજ્ય મારા માટે થોડા વખતનું છે. સરદારોએ વિક્રમજીતને પદચ્યુત કરી, તેને રાજસિંહાસને બેસાર્યો છે તે ખરૂં, પણ શું તે લાંબો સમય રાજ્ય ભોગવી શકશે! સંગ્રામસિંહનો બાળક પુત્ર ઉદયસિંહ જે શુકલ પક્ષની શશિકળાની જેમ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. તે શું રાજસિંહાસને નહિ બેસે. !

વનવીર, જ્યારે રાણાપહારક ગણાઈ નિંદિત થયો ત્યારે તેનો રાજક્ષમતા ઉદયસિંહની પુખ્ત ઉમ્મર થાય ત્યાં સુધી છે એમ સહુના સમજવામાં હતું.

જે દિવસે વનવીર ચિતોડના સિંહાસને અભિષેક થયો, તે દિવસે તેના હૃદયના સઘળા વિચારો ફરી ગયા. તે દિવસે, તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે તેના સુખના માર્ગમાં જે કેટલા કાટા છે. તેને ઉત્પાટીતન કરી કાહાઢી નાંખવા. પ્રથમ અને પ્રધ કંટક છ વર્ષનો બાળક ઉદયસિંહ હતો. એટલે કે તે કંટક જે ઉત્પાટીતન કરવા તે નિશાગમની અપેક્ષા કરતો હતો. દેખતાં દેખતાં રાત્રી આવી પડી ઉદયસિંહ પાન ભોજન કરી સુતો. તેની ધાત્રી, શય્યા ઉપર બેસી તેની સુશ્રુષા કરતી હતી. થોડો સમય વીત્યાબાદ અંતઃપુરમાંથી ઘોર આર્તનાદ અને રૂદનધ્વનિસાંભળવામાં આવ્યો તે સાંભળી ધાત્રી ચમકી ઉઠી, ભયાકુળ થઇ, કંપિત હૃદયે, શય્યામાંથી ઊઠીને તે જાતી હતી એટલામાં હજામે, રાજપુત્રનું ભુક્તાવશિષ્ટ સ્થાનાંતરિત કરી દઈ આવી કહ્યું. "સર્વ નાશ થયો" "સર્વ નાશ થયો" વનવીર રાણાએ વિક્રમની હત્યા કરી" ધાત્રીનું હૃદય, તાડિતપ્રભાવે કંપિત થયું. તેણે જાણી લીધું જે નીષ્ઠુર વનવીર વિક્રમજીતની હત્યા કરી ક્ષાંત પામશે નહિ પણ ઉદયસિંહની હત્યા કરવાને ખરેખર આવશે. એ વાત, કોઈ અદ્રશ્ય દેવે, ધાત્રીના કાનમાં કહી દીધી. તેણે અવિલંબે, રાજ પુત્રના જીવન માટે ઉપાય શોધ્યો. ઘરની અંદર, ફલાધાર મોટો એક કંડીઓ પડયો હતો, ચતુર ધાત્રીએ, નિદ્રિત રાજ કુમારને તે કંડીયામાં સુકયો. તે કંડીયો, તે હજામને આપીને બોલી "હાલ આ કંડીયો લઇ કીલ્લામાંથી લઈ પલાયણ કરી જા! વિશ્વસ્ત હજામે, તેના કેવા પ્રમાણે કર્યું. ત્યાર પછી તે ધાત્રીએ, રાજકુમારના ઠેકાણે પોતાના પુત્રને શય્યામાં સુવાર્યો એટલામાં વનવીર રક્તાક્ત હસ્તે તે ઓરડામાં પેઠો. ત્યાં આવી તેણે રાજકુમારનીશોધ કરી. ભયથી ધાત્રીના પ્રાણ ઉડી ગયા. તેનો કંઠ શુષ્ક થયો નિષ્ઠુરહૃદય વનવીરેશય્યામાં સુતેલા કુમારને ફરીથી મારી નાંખ્યો. તે માર વાગતાં, એકજ આર્તનાદ થયો. માત્ર એકજ વાર અંગ તરફડયું ત્યાર પછી તે કુમારમાં કાંઈ રહ્યું નહિ. બેનશીબ ધાત્રી સંપૂર્ણ દુઃખે રોઇ શકી નહિ.

નીરવે અશ્રુજળ છોડતી છોડતી, તે ધાત્રી, પ્રાણકુમારની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી, કીલ્લાની બહાર નીકળી. અંતઃપુર વાસીની પ્રમદાઓને ધાત્રીના એ મોટા

ઉદાર કામની ખબર નહોતી તેઓએ જાણ્યુ જે દુરાચાર વનવીરે, મહારાજ સંગ્રામસિંહના નાના પુત્ર ઉદયસિંહની હત્યા કરી તેઓ શોકાકુળ ચિત્તે રોવા લગી તેઓને પહેલાથી ખબર નહોતી જે હિતકારક ધાત્રીએ, પોતાના પુત્રનો જીવ આપી, સંગ્રામસિંહના વંશધરને અનંત નાશમાથી બચાવ્યો છે એની ઉચ્ચ હૃદય ધાત્રીનુ નામ ઇતિહાસમા સ્થાન પામવા સંપૂર્ણ યોગ્ય છે, તે ધાત્રીનુ નામ પાન્ના હતુ ખીચી રજપુત કુળમા તે સ્ત્રીનો જન્મ થયો હતો પણ પાન્નાએ, ઉદયસિંહની રક્ષા ન કરી હત, અને ઉદયસિંહના હૃદય ઉપર વનવીરની તીક્ષ્ણ છરી પડી હત તો મેવાડના પક્ષમા અધિક મંગળ થાત, તેથી તેના પાપ નામે મેવાડના પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાઓની પવિત્ર નામ માળા કદાપિ કલંકિત થાત નહી

સતત અશ્રુપાત કરી, પ્રાણકુમારનો ચિતાનળ ઓલવી દઈ, એનશીબ પાન્ના તે વિશ્વસ્ત હજામને શોધવાના હેતુથી કીલ્લાની બહાર નીસરી ચિતોડની પશ્ચિમ વાહિની વેરીશ નદીના તીરે, તે હજામ પાન્નાની રાહ જોઇ ઉભો હતો સૌભાગ્ય વશે ચિતોડના અંદર જતા જતા ઉદયસિંહનો નિદ્રાભંગ થયો નહી દેવળનગરમા પલાયન કરી, તેઓએ વીર વાઘજીના પુત્ર સિંહરાવ પાસે આશ્રય માગ્યો વનવીરને, આશ્રય આપ્યાની ખબર મળે તો તે તેને શાસ્તિ આપે તે હેતુથી તેણે આશ્રય આપવાની સંમતિ આપી નહિ મનોદુઃખે ઓલકુલ પીડીત થઈ તે કાતર સ્વરે બોલ્યો "મારે એકાન્ત ઇચ્છા છે જે હુ રાજકુમારને આશ્રય આપુ પણ શુ કરૂ વનવીર એવો દુર્ધર્ષ છે કે તે વાત તેના જાણવામા આવે તો મારો સંહાર કરી નાખે" મારામા એવી ક્ષમતા નથી જે હુ તેના પરાક્રમનો પ્રતિરોધ કરૂ તેઓ દેવળનગરનો ત્યાગ કરી ડુંગરપુર નામના જનપદમા ગયા અને ત્યાના શાસનકર્તા રાઓળ ઇશકર્ણના રક્ષણમા રાજકુમારને રાખવા તેઓએ ચાહ્યુ પણ દુઃખ અને પરિતાપનો વિષય કે તેણે પણ રાજકુમારને આશ્રય આપ્યો નહિ ત્યાર પછી વિશ્વસ્ત હૃદય ભીલ લોકથી રક્ષિત થયેલા તેઓ, આનવલ્લીના દુર્ગમ પ્રદેશમા અને ઇડરના કુટ માર્ગ કરી છેવટે કમળમીર કીલ્લામા આવી પહોચ્યા બુદ્ધિવાળી ધાત્રીએ, ત્યા જે ઉપાય યોજ્યો તેથી પણ તેનુ કાર્ય સિદ્ધ થયુ નહિ દિપ્રાનો વણીકકુળસંભૂત આશાશાહ નામે એક જૈન રજપુત હતો તે કમળમીરના શાસન કર્તૃત્વે નીમાયેલો હતો પાન્નાએ તેની મુલાકાત લેવા ચાહ્યુ આશાશાહે પાન્નાની પ્રાર્થના ગ્રાહ્ય કરી ન[illegible] પોતાના વિશ્રામ ગૃહમા તેની તેણે પાતાને [illegible] ગૃહમા પ[illegible]તાજ પાતાએ ગીશુ રાજકુમારને આશાના ખોળામા મુકયો અને નમ્ર વચને કહ્યુ ' આપના ભતના પ્રાણનુ રક્ષણ કરો " પણ વિસ્મિત થઇ, આશાશાહે પોતાના ખોળામાથી રાજકુમારને કહાડી

દેવા ઉપક્રમ કર્યો આશાની મા ત્યાં હાજર હતી પોતાના પુત્રનો એવો વ્યવહાર જોઈ તેણે તેને ઠપકો આપ્યો, અને ઉપદેશપૂર્ણ વાકયે તેને ઉપદેશ આપ્યો. "પ્રભુ પરાયણ આશાગી" પ્રભુના હિત સાધનમાં વિપદ અને વિઘ્ન તરફ ભ્રુક્ષેપ કરતો નથી. રાણા સંગ્રામસિંહનો પુત્ર તારો પ્રભુ થાય. વિપદમાં પડી તે આજ તારી પાસે આશ્રય લેવા આવ્યો છે, તેને આશ્રય આપવાથી ઈશ્વર આશીર વાદે તારૂં કલ્યાણ થશે. માના વાકયથી આશાશાહનો સંદેહ દૂર થયો. પાન્નાની મનોવાસના પૂર્ણ થઇ.

સૂર્યવંશીય રાજા વીરવર સંગ્રામસિંહનો પુત્ર, આત્મગોપન કરી વણિક વર આશાશાહના ઘરમાં રહેવા લાગ્યો, આશાએ ઉદયસિંહને પોતાના ભાઈનો પુત્ર કહી ગણ્યો છે પણ તે સંબંધે અનેક લોકોને જુદી જુદી શંકા પેદા થઇ. વણિકવર આશાશાહના ઘરમાં, તેના સ્વર્ગીય પીતાના શ્રાદ્ધનિમિતે મહાભોજ થાતો હતો અનેક રજપુતો નિમંત્રિત થઇ તેના ઘેર આવતા હતા. તે સમયે શ્રાદ્ધ ઉપલક્ષે મહાભોજ થયો. નિમંત્રિત માણસો યોગ્ય સ્થાને ભોજન કરવા બેઠા. તેમાં દહી પીરસવાનો સમય આવ્યો, ઉદયસિંહે દહીનું પાત્ર એક માણસના હાથમાથી લઇ લીધું, તેના એ અયોક્તિ વ્યવહારથી સઘળા વિસ્મિત થયા. સાત વરસના બાળકનું તેજ જોઇ સઘળા અચંબો પામ્યા વાણીયાના ઘરમા એવી તેજસ્વિતાનો સંભવ હોય નહિ ? એમ સઘળા વિચારવા લાગ્યા. સઘળા લોકોએ તે પાત્ર તેની પાસેથી લઇ લેવા મહેનત કરી પણ તેણે તે આપ્યું નહિ. એ પ્રમાણે સાત વર્ષ વ્યતીત થયાં સાત વર્ષ સુધી ઉદયસિંહ એક રીતના અજ્ઞાતવાસમા રહ્યો પણ સાચુ કયા સુધી ઢંકાઈ રહે, રાજપુત્રનો સત્ય પરિચય, છેવટે પોતા થકીજ બહાર પડયો, ઝાલોરનો શનિગુરૂસરદાર કોઇ કારણ માટે આશાશાહના ઘેર આવ્યો, તેને યથા યોગ્ય સનમાન આપી સરભરા કરવા આશાશાહે ઉદયસિંહને નીમ્યો, રાજકુમારે એવી હુશીયારીથી તેની સરભરા કરી કે તેનું મન સંદિહાન થયું ઉદયસિંહના વ્યવહાર ઉપરથી તેને પ્રતીતિ થઇ જે ઉદયસિંહ આશા શાહના ભાઇનો પુત્ર નથી. તે વૃત્તાત ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો. સામંત સરદારો આનંદિત થઇ સંગના પુત્રને અભિવાદન કરવા આવવા લાગ્યા. ચંડનો પ્રતિનિધિ, આલંબાધિપતિ મહીદાસ, કેલવારપતિ જગ, વાગોરનો અધિપ તે સગ વીગેરે પરમાનંદથી પૂલકિત થઇ કમલમીરમાં આવ્યા. ધાત્રીપાન્નાએ રાજકુમારના જીવન સંબંધે સઘળી હકીકત સઘળા સમક્ષ કહી દીધી.

તે દીવસે તે કમલમીરના વિશાળ સભા પ્રાંગણમાં એક સભાનું અધિષ્ઠાન થયું, પરમ વિશ્વસ્તત આશાશાહે સઘળાની સમક્ષ રાજકુમારનો પરિચય આપ્યો. અને તેને તેણે મેવાડના વૃદ્ધ સામંત ચોહાણ કોતેરીયાના ખોળામાં મુકયો. કોતે-

રીયે, રાજકુમારના સઘળા વૃત્તાંતથી વાકેફ હતો. તેના વિષયમાં અણુમાત્ર સંદેહ નહોતો, તેણે ઉદયસિંહ સાથે એક પાત્રમાં ભોજન કર્યું ત્યાર પછી સઘળાને પૂર્ણ વિશ્વાસ આવ્યો. વીરવર સંગ્રામસિંહના વંશધરને પામી સઘળા આનંદથી બોલવા લાગ્યા. તે આનંદધ્વનિ ચિતોડ સુધી જઇ પહોંચ્યો. ચિતોડ સિંહાસને બેસી રાજ્યાપહારક વનવીરે તે સઘળી હકીકત સાંભળી, તે સાંભળી તેનું શરીર કંટકિત થઇ અકસ્માત્ તેનું સિંહાસન કંપિત થયું. શનિગુરૂસરદાર અખિલરાવે પોતાની પુત્રીને ઉદયસિંહના કરમાં સોંપી. શનિગુરૂસરદારની પુત્રીનું પાણી ગ્રહણ કરવા તે સંમત થયો, છેવટે ઉદયસિંહના કપાળમાં સરદારોએ ચિતોડનું રાજ્ય તિલક કરી તેને રાજ્ય ઉપર બેસાર્યો.

એ સઘળા સમાચાર થોડા સમયમાં વનવીરના કર્ણગોચર થયા. તે એકદમ હતાશ થઈ પડયો તેણે સ્વહસ્તે, ઉદયસિંહનો શોણિતપાત કર્યો હતો. તેણે પોતે, તે બાળકની મૃત્યુ યંત્રણા જોઈ હતી. ત્યારે કેવા દૈવબળથી, કેવા મૃત સજીવન મંત્રથી ઉદયસિંહ પુનઃ જીવીત થયો. તે બાબતમાં તે કાંઈ સ્થિર કરી શકયો નહિ. તેણે જે અનેક આશા કરી હતી, તે સઘળી નિષ્ફળ નીવડી. વિમુઢ રાજ્યાપહારકે વિચાર્યું નહિ જે છેવટે તે છેતરાઇ જાશે. તેને દૃઢ ધારણા હતી જે તેનું શાશન નિષ્કંટક થયું છે. રાજપદ મેળવીને એટલો બધો ભ્રાંત થઈ ગયો કે પોતાના હીન જન્મનો વિષયતે ભુલી ગયો. તેનો જન્મવૃત્તાંત એવો હતો જે વીરવર ચંડનો કોઈ પણ તેજસ્વી વંશધર તેનો દુનો અર્થાત પ્રસાદ ગ્રહણ કરે નહિ.

“ દુનો ” રાજાનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ, એ દુનો પામવા માટે ઉંચાપદના સામંત સરદારો અંતરની કામના કરે પણ તેઓ સઘળાની કામના સિદ્ધ થાય નહિ, રાણાની સાથે એકત્ર ભોજન કરવાનો જેસરદારોને અધિકાર હોય તેમાંથી કોઇ દુનો મેળવતા હતા. સામયિક ઉત્સવે, વારંવાર રાણો પોત પોતાના સરદાર સાથે બેસી ભોજન લેતો હતો. તેના સરદારો તેની ફરતા બેઠેલા હતા. તે સમયે રાણો બાહ્ય ગંભીર ભાવ છોડી સરલ ભાવે રાણો સઘળા સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો, રાણો વાચકદ્વારે તે દુનો પસંદ કરેલ આસામી તરફ મોકલતો હતો. દુનો મેળવી ઘણા રજપુત સરદારો પોતાને સંમાનિત માનતા હતા. એક સમયે મહારાજ માનસિંહ વીરશ્રેષ્ટ રાણા પ્રતાપસિંહનો દુનો પામી શકયો નહિ જેથી મેવાડમાં મહા અનર્થ થયો અને તેથી મેવાડમાં અધઃપાતનો સુત્રપાત થયો.

શીતળસેનાની નામની દાસીના ગર્ભે વનવીરનો જન્મ હતો. એટલે મેવાડની ચિરંતની પ્રથાના અનુસારે “ તે પંચમ પુત્ર ” નામે પરિચિત હતો. સંકટમાં પડવાથી સરદારોએ તેને ચિતોડના સિંહાસને બેસાર્યો પણ તેથી શું કોઈ રજપુત વંશધર તેનો આપેલો દુનો લે ખરો ? કોઇએ પોતાની કુળ મર્યાદાની જળાંજળી દઇ

તેનો દુનો લીધો નહિ. જ્યારે ચંદાવત સરદારને તેણે દુનો આપ્યો. ત્યારે તેજસ્વી ચંદાવત દંભ સાથે તે અગ્રાહ્ય કરી બોલી ઉઠયો. બાપ્પારાઓળના પ્રકૃત વંશધર પાસેથી એ દુનો પ્રાપ્ત થાય, તોજતે ગૌરવવાળું ગણાય તેમ છે. “ પણ શીતળસેની દાસીના પુત્ર પાસેથી દુનો મેળવી કોણ રજપુત પોતાને ગૌરવવાળો ગણે? સરદાર સામંતો નાખુશ થઈ ઉદયસિંહનો ચિતોડારાજ્યાભિષેક કરવા માટે કમલમીર કીલ્લામાં ગયા. તે આરાવલ્લીના ગિરિપથના અંદર થઈ કુંભમેરૂ તરફ અગ્રસર થતા હતા. એવામાં તેઓએ જોયું જે પાંચસો ઘોડા અને દશ હજાર બળદ બહુ મૂલ્ય દ્રવ્ય વહન કરી તેઓ તરફ ચાલ્યા આવે છે. એક હજાર દારૂવાળ રજપુત તેનું રક્ષણ કરતા આવે છે, નિગુઢ અનુસંધાન કર્યા પછી તેઓને માલુમ પડયું જે વનવીરના દુહિતાના યૌતુકસ્વરૂપ તે સઘળો સામાન કચ્છ પ્રદેશથી વાહિત થયો છે. તે સાંભળી સરદારોની આનંદની સીમા રહી નહિ. તેઓ તે રક્ષકોના ઉપર ક્રોધ પામેલ સિંહની જેમ પડયા. તેઓનો તેઓએ સંહાર કર્યો, તે સઘળો સામાન લઈ ઉત્ફુલ હૃદયે ઉદયસિંહ તરફ તેઓ ગયા. એ લુંટનું દ્રવ્ય, સત્કાર્યમાં વાપર્યું. ઝાલોરના શનીગુરૂ સરદારની દુહિતા સાથે, ઉદયસિંહના વિવામાં તે દ્રવ્ય કામ લાગ્યું. વીરવર હમીરનું નિશેધવાકય ઉપેક્ષિત થયું. પણ તેથી મેવાડનો એક મહોપકાર થયો, માલદેવના પુત્ર શની ગુરૂવનવીરે ગિલ્હોટ કુળમાં જે કલંક કાળિમાં અંકિત કરી છે, આજ તેના વંશધરે, રાણાપહારક વનવીરના ગ્રાસમાંથી ચિતોડપુરીને કહાડી લઈ તે કલંક કાલિમા કાઢી નાંખી. ઝાલોર જનપદના બાલિહક નામના સ્થળે વિવાહ કાર્ય સંપન્ન થયું. રાજસ્થાનના બે સરદાર સિવાય બીજા સરદાર સામંતોએ આ માંગલિક કાર્યમાં ભેટ મોકલી હતી. જે બે સરદારોએ આ માંગલિક કામમાં ધ્યાન નહોતું આપ્યું તેમાંથી એકનું નામ માલોજી–બીજો સરદાર સોલંકી કુળમાં ઉત્પન્ન થ-એલ છે. જેનું નામ ઇતિહાસથી નીકળતું નથી. તે બંનેને રાજ અવમાંનનાનું ઉપયુક્ત ફળ આપવા સરદારોએ તેનું આક્રમણ કર્યું. તેઓ પલાયન કરી વનવીર પાસે આશ્રય લેવા ગયા. વનવીરે, તેઓને આશ્રય આપી સરદારો ઉપર સૈન્ય સાથે ચડાઈ કરી. પણ તે બે બેનશીબનું રક્ષણ કરી શકયો નહિ. માલજીનો વધ થયો, વળી સોલંકી કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સરદારે ઉદયસિંહની વશ્યતા સ્વી-કારી. બેનશીબ વનવીરની મદદ કમ થવા લાગી. તેના બંધું બાંધવ સ્વજનોએ તેનો ત્યાગ કર્યો. તેનુ ભાગ્યગગન ક્રમે ક્રમે ઘોરઘનજાળે આવૃત થઈ પડયું, તો પણ તેણે જીવનતોષિણી આશાનો ત્યાગ કર્યો નહિ, ઉદયસિંહના સઘળા ઉદ્યોગ વ્યર્થ કરવા તે રાજધાનીમાં અહંકાર કરી રહેવા લાગ્યો, પણ તેના સઘળા અભિપ્રાય વ્યર્થ ગયા, તેના મંત્રિએ એક હજાર સૈનિકને કીલ્લામાં પેસવા દીધા. કીલ્લામાં પેસી સૈનિકોએ દ્વાર રક્ષક ઉપર હુમલો કર્યો. તેઓનો સંહાર કરી

તેઓએ કીલ્લા ઉપર ઉદયસિંહની જયપતાકા ચડાવી દીધી 'પુરવાસીઓએ' એ દેહ દૂતોએ નગારા બજાવી ઉદયસિંહના સિંહાસનારોહણની ઘોષણા કરી, વનવીરે ઉપર કોઇએ અત્યાચાર ચલાવ્યો નહિ, વનવીરે પોતાની સંપતિ અને પરિવાર લઇ દક્ષિણાપથમા આશ્રય લીધો. ત્યાં તેની સંતતિઓ નાગપુરના ભણુસહી નામે પ્રસિદ્ધ થઈ

જયોત્કુલ સરદારોએ, સંવત્ ૧૫૯૭ (ઇ. સ. ૧૫૪૧–૪૨) માં ચિતોડના સિંહાસને ઉદયસિંહનો અભિષેક કર્યો. તેના અભિષેકથી ચિતોડ વાસીઓ આનંદિત થયા, નગરમા ઘરોઘર નૃત્યગીત વીગેરેથી આનંદોત્સવ થવા લાગ્યો જે કમલમીરના શાંતિમય શૈલશિખરે ઉદયસિંહનો અજ્ઞાતવાસ અનિવાહિત થયો હતો, આજ તે કમલમીર પાસેથી વિદાયગીરી લઇ ઉદયસિંહ ચિતોડમાં આવ્યો કુંભમેરૂવાસીની કોકિલ કંઠી રજપુત સ્ત્રીઓએ, સુમધુર સ્વરે ગાન કરતાં કરતાં ઉદયસિંહની વિદાયગીરી આપી તે ઉત્સવવાસરે જે સંગીત ગવાણા છે. તે હાલ પણ ગવાય છે આજ પણ ભગવતી ઇશાનીના સાંવત્સરિક ઉત્સવમાં રજપુત મહીલાઓ એકઠી થઈ તે સગીત ગાય છે. ઉદયસિંહ કાપુરૂષ નીવડયો. તે મેવાડ સિંહાસનના માટે સપૂર્ણ અયોગ્ય હતો તેની કાપુરષતાથી અને અયોગ્યતાથી મેવાડનું જાતીય જીવન કાયમના માટે વિનષ્ટ થયું જે મેવાડ એક સમય અજેય હોઇ ગૌરવાન્વિત હતુ તે મેવાડનું ગૌવ્વ દ્દ્લાસ લોપ પામ્યુ.

મહાકવિ ચદ બારોટે કહેલ છે—સ્ત્રી અથવા અગ્રાંમ વ્યવહાર બાળક. જે દેશનુ શાસન ચલાવે તેથી તે દેશનું કાઇ મગળ થાય નહિ. બેનશીબ મેવાડભૂમિમા એ બે દુર્નિમિત્તે એકજ કાળે સંઘટીત થયાં. તેથી મેવાડનું અમંગળ પૂર્ણ માત્રામા વૃદ્ધિપામ્યું. ઉદયસિંહમાં કોઈ રીતનો રાજગુણ નહોતો સાહસિક્તા અને વિર વીક્રમ ગિહ્લોટ કુળમાં હોવા જોઇએ તેનો તેનામ્રા કાંઇ પણ અંશ નહોતો. એટલેકે અપદાર્થ અને અકર્મણ્ય રજપુત હતો. ઉદયસિંહ વિલાસપ્રિય અને આલસ્ય પરતત્ર હતો. તેના સમયમા રજપુત દર્પહારી- અકબરની જન્મ ઘોષણા થઈ. તે ઘોષણા સાભળી ભારતભૂમિ વિકપિત થઈ ગઈ.મેવાડમા ઘરે ઘરે અશ્રુત પૂર્વ રૂદનધ્વનિ સાભળવામા આવ્યો તે રૂદનધ્વનિ સ્તંભ્યો નહિ, શાથી કે અકબરે પ્રચંડ ધુમકેતુની જેમ વૃદ્ધિત થઇ સઘળી ભારતભૂમિને એક દાસત્વ શૃંખલે બાંધી દીધી તે દાસત્વ સુંખલા જલદીથી છુટી નહી. તેના કઠોર ગને હીંદુ જાતિની અસ્થિમજ્જા ચુર્ણિત અને નિષ્પિષ્ટ થઇ. હીંદુ સંતાનને મેવાડની નીચ દારૂણ અધપાત થયો તે અધઃપાતમાંથી ભારતવર્ષ ઉઠયું નહી હવે એ કષ્ટમય અવસ્થામા હીંદુ સંતાનસ વશે ! જે જાતી લાખો સમય આકાંક્ષ વિપુલ ગૌરવ રજપુત સ્વાધીનતા ભોગવી એકવાર શોચનીય અવસ્થામાં અધઃપતીત થાય, તે જાળી દઇ

તેરી ઉઠી બેઠી થાય! જે પવિત્ર વિર્યવન્હિના પ્રભાવે રજપુતોએ ચિતોડનો કીલ્લો અને થીક લોકોએ થરમોપલીનો ગિરિપથ બચાવી રાખ્યો હતો. તે નિર્જીવ લોકો હાલ પાછા ઉભા થયા ખરા!

ભારતવર્ષમાં વિશાળ મરૂ ભૂમિના મધ્યમાં એક છાયાકુંજના અંદર અમરકોટ સ્થાપિત તેને અલેકઝાંડરે પ્રાચીન શક લોકોનું નિવાસ સ્થળ કહેલ છે અકબરનો અમરકોટમાં જન્મ થયો. ઈ. સ. ૧૫૪૨માં અકબરનો તે સ્થળે જન્મ થયો. તેના જન્મ કાળે હુમાયુનની દુર્દશાની સીમા નહોતી. હુમાયુન રાજભ્રષ્ટ હોઈ પોતાના જીવનના રક્ષણ માટે અહીં તહીં પલાયન કરતો હતો. હસ્તસ્ખલિત રાજ્ય તે ફરીથી પામશે એમ તે સ્વપ્નમાં પણ જોતો નહોતો, રાજ્યાસને બેસી દશ વર્ષ હુમાયુન પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિ ભાઈઓ સાથે અવિશ્રાંત વિવાદમાં ગુંચાયો હતો. તેના ભાઈઓ એક એક સ્વતંત્ર રાજ્ય ઉપર અભિષીકત હતા. પણ તેનાથી તેઓની મનસ્તૃપ્તિ થઈ નહી. દુર્ધર્ષ દુરાકાંક્ષાનેવશવર્તી હોઈ તેઓ અગ્રજ હુમાયુનના હાથથી દીલ્હી સિંહાસન લઈ લેવા પ્રવૃત્ત થયા. થોડા સમયમાં તેઓને તે દુર્વિપ્પાનાં ફળ મળ્યાં. પાઠાન વીર દુર્ધર્ષ શેરશાહ પ્રચંડ વેગે ઉભો થયો. તેણે મઘળોનો અધઃપાત કર્યો અને શાકતીય બાબરનું સીંહાસન વીપર્ય્યસ્ત કરી તેના ઉપર પાઠાણનું પ્રભુત્વ સ્થાપ્યું.

જે દીવસે કનોજના યુદ્ધમાં ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ હુમાયુનના માથા ઉપરથી સ્ખલિત થઈ પડયો તે દિવસ તેની ઘોર વિપદનો સૂત્રપાત થયો. તે દિવસથી તેના વિજયી પ્રચંડ શત્રુઓ તેની પછવાડે પડી, તેને વિશેષ રીતે પીડીત કરવા લાગ્યા. તેને કોઈ ઠેકાણે શાંતિ મળી નહી. તે જે સ્થળે પલાયન કરી ગયો. તે સ્થાને તેના શત્રુઓ તેના ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા. તે યમુના નીરવર્તી ગુરનગરી આગ્રા થકી ઘણો દૂર પંજાબમાં પલાયન કરી ગયો. ત્યાં પણ તેની નિષ્કૃતિ થઈ નહિ. ત્યાં પણ શત્રુઓએ તેને ઘેર્યો. છેવટે પોતાના પરિવાર વર્ગને અને અનુચરને લઇ તે સિંધુ રાજ્યમાં ગયો. રસ્તામા બેહદ કષ્ટ તેને ભોગવવું પડયું હતું અનાહારમાં, અનિદ્રામાં, કઠોર પરિશ્રમમા હુમાયુનની પીડા વધવા લાગી. તે અપરિચિત દેશમા કોઈએ તેને આશ્રય આપ્યો નહિ એક બે હીંદુરાજાઓએ, તેને થોડા દિવસના માટે આશ્રય આપ્યો. હુમાયુનનુ અદૃષ્ટગગન ક્રમે ક્રમે ઘોરઘન ઘટાથી છવાઈ ગયું. તેની આશા તેનો સમુલ નાશ થવાનો ઉપક્રમ થયો. તોપણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ. સાહસ ઉપર તો પ. કરી બલવડે તેણે મુલતાન અને સાગરતટ સુધીના સિંધુના તીરવર્તી કીલ્લાઓ ઉધોર ગત કરવાની ચેષ્ટા કરી. તેની ચેષ્ટા વિફલ ગઈ, તે સંકટકાળમાં તેના કેટલાક અધિકો બળવો કરી ઉઠયા. પોતાની એવી અવસ્થા જોઈ હુમાયુન પીડીત થયો. કીલ્લાઓ હવે અનુગમન કરવા ના પાંડવા લાગ્યા. તે સ્થળે તેઓને પડતા મુકી ખુદ યુન કઠોર અદૃષ્ટતા કુટીલ તરંગમાં તરતો ડુબતો આગળ ચાલ્યો.

નિરાશ હુમાયુને છેવટે યશલમીરના અને જોધપુરના રાજા પાસે આશ્રય માગ્યો પણ તે બન્નેમાંથી કોઈ રાજાએ તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ જોધપુરના રાજા માલદેવે તે વિપદ દશામા તેને કેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી એ વાત કેટલી શાચી છે તે મુકરર થઈ શકતુ નથી એ બાબતનુ ભટ્ટ ગ્રંથમા કોઈ જાતનુ વિવરણુ નથી માત્ર ફેરીસ્તામા વિસ્તૃત વિવરણુ માલુમ પડે છે હુમાયુન ત્યાથી મેવાડ ભૂમિમા આગળ વધ્યો મેવાડ ભૂમિના ભયકર કષ્ટ ભોગવી હુમાયુન અનુમારી થયો નહિ તે સકટના ઘાટા જટિલ માર્ગમાથી નીકળી પાછો સિંહાસન મેળવવા તે સતાવાળો થયો હતો તેના બેહદ ગુણુનો વિષય વિચારતા તેના અસહ્ય દુખો જોઇ તેનો કટ્ટો વૈરીપણ અશ્રુમોચન કરીદે એવુ હતુ તે શોચનીય દશાનુ એક પ્રસિદ્ધ ચિત્ર ફેરીસ્તા ગ્રંથમા સુદર રીતે ચિત્રિત છે

મોગલવીર હુમાયુનની એ દુર્દશા જોઇ અતિકાતર થઇ અમરકોટના સોદારાજે મોટા આદરથી પોતાના નિવાસમા આશ્રય આપ્યો

એ અમરકોટના છાયાકુજમા મોગલ કુલતિલક અકબરનો જન્મ થયો તેના જન્મ પછી થોડા રોજ ઉપર તેનો પિતા હુમાયુન સોદારાજનોઆશ્રય છોડી પારસ્યરાજયમા પલાયન કરી ગયો એમ કહેવાયછે જે હુમાયુન જ્યોતિ શાસ્ત્રમા વિશેષ પારદર્શી હતો ભવિષ્યદગણુનામા કોઈ જોશી તેનો સમકક્ષ નહોતો પોતાના પિતા બાબરના સ્નેહ ગુણે હુમાયુને જે વિપદના વિદ્યાલયમા સસાર નીતિનુ શિક્ષણ કર્યુ હતુ, એ આ સમયે પોતાના પુત્ર અકબરને તે શિખવા તેણે નિયોજીત કર્યો અદૃષ્ટ ચક્રના દુર્નિવાર પરિવર્તને પદચ્યુત થયેલ હુમાયુન કોઇ સ્થળે સ્થિર ભાવે થોડો સમય પણ રહી શકયો નહિ ભારતવર્ષમાથી પલાયન કરી બાર વર્ષ સુધી દેશાતરમા તે ભમ્યો, કેટલોક સમય તેણે પારસ્ય સભામા, કેટલોક સમય તેણે પિતૃપુરૂષના પ્રાચીન રાજ્યમા, કેટલોક સમય તેણે ગાધાર (કદહાર) ના શૈલ પ્રદેશમા અને કેટલોક સમય તેણે કાશ્મિરના દેવ કાનનમા ધીર અને સહિષ્ણુ ભાવે કહાઢયો એ બાર વર્ષમા ભારતવર્ષના આધિપત્ય માટે પઠાણુસિંહના ઉતરાધિકારીઓ વચ્ચે ઘોર સઘર્ષ અને કલહ ઉભો થયો ક્રમાન્વયે ૭ પઠાણ રાજાઓ તે થોડા સમયમા દિલ્હીના સિંહાસને બેસી આ લોકમાથી વિદાય થયા હતા એ ૭ રાજાના શાસનકાળમા ઉતરાધિકારિત્વના ચિરતન વિધિનો સપૂર્ણ વ્યભીચાર થયો હતો તેઓનામા જેનુ પરાક્રમ અધિક હતુ તે રાજ સિંહાસને બેઠો હતો જે સમયે હુમાયુન કાશ્મિરના પાસે પ્રદેશમા આવી રહયો હતો તે સમયે સિકદર દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો હતો દિલ્હીના સિંહાસને બેસી તે પોતાના ભાઈઓ સાથે મોટા કજીયામા ઉતર્યો હતો તેઓને એવી રીતના કજીયામા આવેલા જોઈ સુચતુર

હુમાયુને સુયોગ મેળવ્યો. થોડા સમયમાં તેનો શુભ અવસર આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું જે તે કજીએ સીકંદરના પક્ષમાં નાશકારક થઈ પડયો. ત્યારે તે સિંધુનદની પારે આવી સીકંદરની વિરૂધ્ધે સેનાદળ લઈ યુદ્ધ યાત્રા કરવા લાગ્યો. તેના રણ તૂર્યના પ્રચંડ અવાજથી હતભાગ્ય પઠાણરાજ સીકંદરની આંખ ઉઘડી ગઈ તે સમજ્યો કે અનર્થકર ગૃહ વિવાદે આ વિપદને બોલાવી આણી છે, પણ સીકંદર તેથી અણુમાત્ર નિરૂત્સાહ થયો નહિ. હુમાયુનના પ્રચંડ બળનો પ્રતિરોધ કરવા તે મોટી સેના લઇ હુમાયુનના વિરૂધ્ધે ચાલ્યો. સરહીંદનામના સ્થળે બન્ને સેના લડવાને ઉભી રહી. હુમાયુને પોતાના તરૂણ પુત્ર અકબરને પોતાની સેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો. બન્ને સેના વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. એક બાજુએ સાગર સરખો, પઠાણવાહિનીનો પ્રચંડ ઉચ્છવાસ હતો. બીજી બાજુએ યુદ્ધ વિશારદ નિર્ભિક મોગલવીરનો યુદ્ધાભિનય હતો. તરૂણવીર અકબરની તેજસ્વિતાવડે રણાંગણુ વિશેષ ભયંકર થઇ પડયું. તે સમયે તેનો વયઃક્રમ બાર વર્ષનો હતો. યુદ્ધ સ્થળે અકબરનો જય થયો, એ મોટું જ્યાર્જ્જન, તેના ભવિષ્યત્યશોગૌરવનું સૂચના સ્વરૂપ હતું. નાની વયમાં વીરત્વ પ્રકાશ કરી તે પોતાના દાદા બાબરના જેવો વિખ્યાત થયો. વીરવરબાબર પણ એવી સુકુમાર વયમાં અગણ્ય વિઘ્નોને જીતી પોતાના પૈતૃકરાજ્ય ફરગણાના સિંહાસને બેઠો હતો. એવા પિતાના પેટે જન્મી અને એવા શુભ રત્નને જન્મ આપી, હુમાયુન પોતાને રૂડો ભાગ્યશાળી માનતો હતો. તે દીવસે તે સરહીંદ યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજયશાળી બની હુમાયુન આનંદથી દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો.

પણ દુઃખ અને પરિતાપનો વિષય કે તે ગૌરવનો સંભોગ તે થોડા દિવસ કરી શકયો. દિલ્હીના સિંહાસને બેઠા પછી થોડા રોજ ઉપર, તે પોતાના પુસ્તકાલયના ઉંચા સોપાનમંચ ઊપરથી પડયો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તેના એ શોચનીય મૃત્યુના કારણનું અનુધાવન કરવાથી પાશ્ચાત્ય દેશ એક મોટો ભ્રમ વિદૂરિત થઇ શકે છે. અનેક પાશ્ચાત્યપંડિતો પ્રાચ્ય ભૂપતિઓને મૂર્ખ અને વિલાસ પ્રિય ગણેછે. પણ તેમ ગણવામાં તેઓનો મોટો ભ્રમછે. તેઓપૂર્વ દેશીય રાજાઓની અભ્યંતરીત અવસ્થા, સારી રીતે ન જોઇ એ રૂપના ભ્રમાંધ સિદ્ધાંત ઊપર આવી ગયા છે. હુમાયુન પોતે વિદ્યાનુરાગી હોઇ અત્યંત વિદ્યાવાળો અને પંડિત હતો. એ શાક્તિય વંશના રાજાઓની પોતાની વિદ્યાવતા અને પંડિતતા સાથે તેઓના સમકાળીન પાશ્ચાત્ય રાજાઓની વિદ્યાવત્તા અને પંડિતતા સાથે મુકાબલો કરી શકાય તો માલુમ પડે છે જે પ્રાચ્ય નરપતિઓ વિદ્યાવતામાં અને પંડિતતામાં; પાશ્ચાત્ય નરપતિનાં કરતાં હલકા અને ઉતરતા છે.

પિતાના શોચનીય મૃત્યુ પછી તરત વીરવરઅકબર પિતૃ સિહાંસને અભિ-

વિક્ત થયો પણ તે રાજ્યાભિષેક પછી સ્વલ્પ સમયમાં, તેના શત્રુઓએ, દિલ્લી અને આગ્રા લઈ તેને પદચ્યુત કર્યો. ત્યાર પછી નિરૂપાય થઇ અકબરે પંચનદ પ્રદેશના એક પ્રાંતમાં આશ્રય લીધો સૌભાગ્ય વશે, તેની એવી રીતની હીણદશા, થોડા સમયમાં બદલાઈ ગઈ રણવીર બેરામખાંએ, તેનું હસ્તચ્યુત રાજ્ય, ઉદ્ધાર કરી તેને આપ્યું. બેરામખાં ભારતીયશત્રુ* નામે પ્રખ્યાત છે.

તેના બેહદ વીરત્વ અને દક્ષતાના પ્રભાવે, અકબર, પોતાનું સિંહાસન, પર્વતના જેવું અચળ અને દૃઢ રાખી શકયો. કાલ્પી, ચંદેરી સઘળો બુંદેલખંડ અને માલવપ્રદેશ, તેના વિશાળ રાજ્યમાં અંતર્ભુક્ત થઇ ગયા. અઢાર વર્ષનો તરૂણવીર અકબર, તે વિશાળ રાજ્યનું આધિપત્ય પામ્યો.

વિશાળ ભારત સામ્રાજ્યના એકાધિપત્ય પદ ઉપર ચઢી અકબર નિશ્ચિંત રહ્યો નહોતો તેણે રજપુત વિરૂદ્ધ યુદ્ધ ઘોષણા કરી. સહુથી પહેલાં તે મારવાડ રાજ્ય તરફ સૈન્ય સાથે ચાલ્યો. હુમાયુનની વિપન્ન અવસ્થામાં રાઠોડ રાજમાલદેવે, તેને કેદમાં નાખવા ચેષ્ટા કરી હતી. તે દુરાચરણનું ઉપયુક્ત પ્રતિફળ આપવા, અકબરે તેના ઉપર હુમલો કર્યો

મેવાડ રાજ્યમા મેરતા નામનું એક સમૃદ્ધ નગર હતું. સમૃદ્ધ શાલિતામાં, તે નગર, તે રાજ્યમાં બીજા નબરે ગણાતું હતું મોગલ સમ્રાટ અકબરે તેને બીલકુલ વિદલિત કરી દીધું. તેનો તે અક્ષુણ્ણ પ્રતાપ અને તેજસ્વિતા જોઇ અંબરરાજ ભારમલ અત્યંત ભય પામ્યો અને ભવિષ્યત હુમલામાંથી બચી જવા, તેણે પોતાના પુત્ર ભગવાનદાસને અકબરની અધી નસ્થ સામંત સમિતિમાં અંતર્ભુક્ત કરી દીધો. કાપુરૂષ અંબરરાજ પોતાની સ્વાધીનતા વેચી નિશ્ચિંત રહ્યો નહિ પણ સમ્રાટની પ્રસન્નતા મેળવવા, પોતાના કુળની પવિત્રતા ઉપર જલાંજલિ દઇ તેણે, પોતાની દુહિતાને શાકતીય યવન રાજના હાથમાં સોપી પવિત્ર કુળ ગૌરવ અને પાલન સ્વાધીનતા આપી દઈ રાજ પ્રસન્નતા ખરીદ કરી

*મોગલ સમ્રાટ અકબર, ફરાસીરાજ ચતુર્થ હેનરી, બેરામખાં અને ફરાસી મંત્રી શલ્લી, પરસ્પરના સમસામયીક હતા તે ચારે મહાપુરૂષો એક સમય વિદ્યમાન હતા. આશ્ચર્યનો વિષય છે કે તેમન્ને રાજાનુ અને તેમન્નેમંત્રીનુ ચરિત ઘણું કરી એક પ્રકારનુ માલુમ પડેછે, પણ શલ્લીના ચરિત કરતાં બેરામખાનુ ચરિત વિશેષ વિચિત્ર છે બહેરામખાં અત્યંત તેજસ્વી અને ન્યાયપર હતો. સ્વદ્પનુ શોણિત આપી તેણે મોગલ સામ્રાજ્ય દૃઢ કર્યું છેવટે તે રાજદ્રોહી ગણાયો હતો એ ગુરૂતર અપરાધે તે અપરાધી ઠરી રાજ્ય થકી નિર્વાસિત થયો તે નિર્વાસન દડથી તેના જીવનનું પર્યાવસાન આવ્યુ નહિ છેવટે એક ગુપ્ત ઘાતુકની વિષાક્ત છરીના આઘાતે તે આ લોકમાંથી અંતરહિત થયો. બેરામખાંનુ જીવનચરિત ઇતિહાસમા અત્યંત પ્રયોજનીય અને માન્ય છે.

—

તે રાજ પ્રસન્નતાનું પ્રયોજન શું ! અનતકાળ ચરણોમાંથી અશાંતિ અને વિપદનું અંકુશતાડન માટે પણ પાપકલુષિત યવન પ્રસન્નતા શા કામની, ભન્મલ તે કામ કરી સ્વાધીનતાના સુખ ભોગવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો રાજસ્થાનનું વિશૃંખલપણું દૂર કરવા અકબરે સૈન્ય લઇ ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો

જે રાજાનું રાજ્ય, પ્રકૃષ્ટ નિયમ પદ્ધતિદ્વારા ન્યાય શાસનથી શાસિત થાય, જે રાજા કોઈ જાતની દુર્વિષ્મા અને દુરાકાંક્ષાનો વશવર્તી ન હોય સુવિજ્ઞ અને સારા ચરિત્રવાળા પ્રધાનથી પરિવૃત થઈ વિશુદ્ધ રાજનીતિના અનુસારે, જે આત્મપદ ગૌરવ અને આત્મસ્વાધીનતા રક્ષણ કરી શકે તેજ માણસ પ્રકૃત પ્રજાપાળ નામનો અધીકારી છે, તેના રાજ્યમાં સ્વર્ગીય સુખ વસે છે, તેના રાજ્યમાં શાંતિનો વાસ હોય છે, પણ જે રાજા સ્વેચ્છાચારી હોય છે જે ગરીબ પ્રજાના સુખ દુ:ખમાં એક ક્ષણવાર પણ ભાગ લેતો નથી, જે રાજાનો સ્વાર્થપરતા મૂલમંત્ર છે, પ્રજાનું લોહી ચુસી લેવું એ ધર્મ પોતાનો છે, એ જે રાજા માને છે, તે રાજા રાજકુળમાં અધમ ગણાય છે એ રાજા પ્રજાપાળના નામનો કલંક છે, તે રાજા સ્વાર્થપર પિશાચનો પરમ અવતાર, તેનું રાજ્ય ઘડીયાળના લોલક જેવું કાયમ અસ્થિર, ટુંકામાં જે રાજ્ય માત્ર રાજાની સ્વેચ્છાથી શાસિત થાય છે તે રાજ્ય શાંતિ સુખ ભોગવવાને પાત્ર નથી નાભાગ્યવશે, રાજા જો પ્રજાહિતાકાંક્ષી થાય, તો તેનું રાજ્ય આબાદ થાય એવા પ્રજાહિતાકાંક્ષીના વંશના કોઇ સ્વાર્થ લોલુપ અને પ્રજા પીડક રાજા થાય છે ત્યારે તે સુખમય અને શાંતિમય રાજ્ય દુ:ખમાં અને અશાંતિમાં આવી પડે છે

ખરેખર સોનાનો સંસાર, સ્મશાનમાં અને અંધકારકુપમાં પરિણામ પામે છે એ વિશ્વજનીન અવશ્યભાવિ, નીયમ છે અકબર અને ઉદયસિંહના રાજ્યમાં એ નીયમના બે ભિન્ન ભિન્ન ચિત્ર જોવામાં આવે છે

ઉદયસિંહ, જે વયમાં મેવાડના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો, તેજ વયમાં અકબર પણ દિલ્હીના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો ટુંકામાં ઉદયસિંહ અને અકબર બાર વર્ષની ઉમ્મરે પિતૃ સિંહાસને બેઠા પિતાના શોચનીય, મૃત્યુ પછી જે દિવસે તેર્મા વર્ષની ઉમ્મરે, અકબર ભારતવર્ષના એકાધિપત્ય ઉપર વૃત થયો, તે દિવસ, ચાકતિયકુળનું ભવિષ્ય ભાગ્યગગન એક ઉજ્જવળ આભાથી ચમકી ઉઠયું ખરૂં, પણ તેથી તેના હૃદયમાં શાંતિ ક્યાથી હોય આવા ઉંચા પદે ચડી, અકબર, ભવિષ્યગગનને તાર્કીત કરી શક્યો ખરો પણ તેના પ્રતિકુળમાં વર્તતા ઘણા વિઘ્નો તેની સંમુખે આવી ખડા હતા

તે સઘળા વિઘ્નો દૂર કરી નિષ્કંટક ભાવે અને નિરાતંક ભાવે, રાજ્ય શાસન ચલાવવાનું તેના ભાગ્યમાં છે કે નહીં એ હકીકત બાળક અકબર વિચારી

શકયો નહિ કરોડો લોકોના ભાગ્યસુત્ર તેના હાથમાં આજ તે પોતાની બાલ્ય ચિતામાં ઉદ્દિગ્ન વિધાતાના અપૂર્વ વિધિના અનુસારે જે નક્ષત્રે અકબરની જન્મ નાડીએ તે અમરકોટના મરૂ પ્રાંતમાં પ્રસન્ન આલોક કરી દીધો હતો, તેજ નક્ષત્રની વિમળ આભાથી ખેંચાઈ મહાનુભવ બે રામ અને પંડીત ધાર્મિક વર આબુલફજલ જેવા વીલક્ષણ અને વિચક્ષણ મંત્રીઓ અકબરની સહાયતા માટે આવ્યા એકજ વર્ષમાં અકબર અને ઉદયસીંહ પોતાના પીતૃ સીંહાસનને બેઠા પણ બન્નેના ચરીત્રમાં સાદૃશ જોવામાં આવતું નથી જન્મથી અકબર, વિપદના ક્રોડમાં લાલીત પાલીત અસ્થીર અદૃષ્ટ ચક્રના અનિવાર્ય પરિવર્તનમાં તેણે બાલ્યકાળથી જગતમાં કેટલી વીલક્ષણ મૂર્તિઓ જોઇ સંસાર સાગરના વીપદ તરંગના કેટલાક આઘાતો તેણે છાતી ઉપર લીધા, તેથી કરી માનવ પ્રકૃતિનું ગૂઢ તત્વ જોવાની અકબરને અભીજ્ઞતા મળીહતી તેવી અભીજ્ઞતા ઉદયસીંહમાં નહોતી ઉદયસીંહ બાલ્ય કાળથી પીંજન પ્રદેશમાં લાલીત પાલીત કમલમીરની કાનનાવૃત ગીરમાળા શીવાય બીજુ દૃશ્ય તેના જોવામાં આવ્યું નહોતું તે સંકીર્ણ ગીરીમાળાના શીરોદેશે રહેલા મહેલમાં રહી તેના બહારના દેશાવરની ખબર બીલકુલ નહોતી, ટુંકામાં રાજ્યશાસન નીતીનું જ્ઞાન તેને બીલકુલ નહોતું જેને પોતાના જન્મ વીવરણનું જ્ઞાન નહી બાલ્યકાળથી જે પીંજન પ્રદેશમાં પરગૃહે પરમાદરે પ્રતીપાલીત, જેણે કૂટ નીતીની કુટીલ ભ્રુકુટીના દર્શન કર્યા નથી તેને આ જગતના વ્યવહારીક વિષયનું કયું જ્ઞાન હોય ! એવી અનભીજ્ઞતાથી ઉદયસીંહને બેહદ દુઃખો ભોગવવા પડયા, તેણે તો નીશ્ચીત કર્યું હતું જે તેનું જીવન સુખશાંતીથી ચાલી જાશે તે અનર્થ કરી ધારણા અને આશામાં દોનાક રાજ્યકાર્ય ઉપર તેની અનાસ્થા થઈ ગઈ તે રાજાનું દાયીત્વ અને રાજકાર્યનું ગુરૂત્વ કરી કળી શકયો નહી વીલાસ લાલ માની પરીતૃપ્તી કરવાનું સાધન શું રાજ્ય છે ? જેના શાસન દંડ ઉપર હજારો લોકોના સુખદુઃખ રહેલા છે તે શું રમતગમત કરવાનું રમકડું છે? રાજગુણ સંપન્ન રાજનીતીવાળો રાજા તો એવો વિચાર કરે જે, રાજ્યની પ્રજાની હિતૈષણાથી રાજાનું પરમ મંગળ છે રાજધર્મ રાજપૂત કલંક શિશોદીય કુલનો અંગાર ઉદયસિંહ એ હકીકત જાણતોજ નહોતો તેણે રાજનીતિજ્ઞ લોકો પાસેથી રાજનીતિ શીખ્યો નહિ વિધાતાએ તેને રાજગુણે વિભૂષિત કર્યો નહિ જો રાજગુણ તેનામાં હત તો તેની દુર્ગતિ ન થાત રાજા થઈ જેના હૃદયમાં રાજોચિત ગુણ હોતા નથી તેના રાજપણાથી શું ? ઉદયસિંહનું હૃદય એક વારાંગનાથી પરિચાલીત હતું, ઉદયસિંહની મંત્રદાતા એક વારાંગના હતી એક વારાંગના ઉદયસિંહની જીવન સહચરી હતી તેની બુદ્ધિદાતા અને શિક્ષાદાતા વારાંગના હતી ટુંકામાં ઉદયસિંહ તે વારાંગનાનો ગુલામાનુગુલામ હતો તેનું ભાગ્યસુત્ર તે પિશાચીના હાથમાં હતું ઉદયસિંહ ચેષ્યાનો

ગુલામ હતો. ગિહ્લોટ કુલ કેસરી. વીરવર બાપ્પારાઓળનો વંશધર મેવાડનો અધીશ્વર યવનદર્પહારક સંગ્રામસિંહનો પુત્ર ઉદયસિંહ પાપિષ્ટ ગુણિકાનો તાબેદાર !

ઉદયસિંહને એવો આળસુ, અકર્મણ્ય અને વિલાસમગ્ન જોઇ ચતુર અકબરે પોતાનું અભીષ્ટ સાધવા યોગ્ય અવસર લીધો. તેના વિદ્વેષ વન્હિસ્પર્શે ચિતોડનો ગૌરવ સ્તંભ ભસ્મિભૂત થયો. ઉદયસિંહના પાપાચરણનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત થયું.

જાક્ષારતીસ તીરવર્તી સુદૂર ફરગણા રાજ્યને પરિત્યાગ કરી મોગલ કુળ તિલક બાબરે સુર નદી ભાગીરથીના પ્રસન્ન સલિલથી વિધૌત થયેલા ભારતવર્ષમાં આવી, જે ક્ષુદ્ર બીજ વાવ્યું હતું, તે વિશાળ વૃક્ષમાં પરિણામ પામ્યું. તે બીજનો અકબરે જળસેક ન કર્યો હત, તો તેનો અંકુર ન થાતાં નાશ પામત. પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષમાં અકબરથીજ મોગલ સમ્રાજ્ય દ્રઢ થયું. ટુંકામાં ભારતવર્ષના મોગલ સામ્રાજ્યનો તેજ અધિષ્ઠાતા અને પ્રતિષ્ઠાતા હતો. મોગલ ગૌરવનો તે મહાપ્રાણ હતો. તેજ રજપુતના સૌભાગ્ય સૂર્યનો પ્રચંડ રાહુ હતો. રજપુતના સ્વાધીનતા સૌધનો તે ભયંકર વજ્ર હતો. તે સ્વતંત્રતાસૌધને આજ સુધી કોઇ ચુર્ણીકૃત કરી શકયું નહિ. આજ અકબરે તે ચુર્ણીકૃત કરી દીધું. આજ અકબરના ભીષણ પ્રહારેતે ચુર્ણ વિચુર્ણીત થયું. સ્વાધીનતાના ઉંચા સૌધ ઉપરથી ઉતારી, અકબરે, હતભાગ્ય. હીંદુ જાતિને દુઃખના અધતમ કારાગારમાં કઠોર દાસત્વની સાંકળે બાંધી દીધી. તેનામાં એવા સારાગુણ હતા કે જેથી મોહીત થઇ, રજપુતો તે દાસત્વની સાંકળને વારંવાર ચુંબન કરતા હતા. તે ગુણો પૈકી એક ઉત્તમ ગુણ અકબરમાં હતો. અકબરમાં માનવ હૃદયજ્ઞાતનો એક સારો ગુણ હતો. તે અપૂર્વ અભિજ્ઞતાના બળે અકબર માનવ હૃદયનો તલસ્પર્શી થઇ તેનું હૃદય કળી શકતો હતો, તેથી કરી તે શત્રુમિત્રને સદા સંતુષ્ટ રાખતો હતો, એક અપ્રતિમ ગુણની સહાયે અકબરે હીંદુ જાતિની હૃદયની પ્રીતિ અને ભક્તિ મેળવી હતી. એ માટેજ વિજીત હીંદુઓ મહાનંદે તેને જગતગુરૂ જગદીશ્વર વા દિલ્હીશ્વરના નામે બોલાવતા હતા પણ આ ગર્વિત અને મહિમા વ્યંજક ઉપાધિ મેળવ્યા પહેલાં તેણે સ્વહસ્તે ભારત સંતાનનાં હૃદય શોણિત પીધાં છે. સનાતન ધર્મના પવિત્ર મંદિર તોડી નાંખ્યા છે. ભારતવર્ષના વીરવંશો તેના કઠોર હસ્તના ભીષણ પ્રહારેએકદમ નાશ પામેલ છે. તેની સ્વેચ્છાચારિતામાં આર્ય સંતાનની પવિત્ર કુળ મર્યાદા કલંકકાળિ સાગરમાં ડુબી ગઇ. અપૂર્વ કૌશુલ અને અભિજ્ઞતાના પ્રભાવે તેણે ભારત સંતાનની અસાધારણ પ્રીતી મેળવી. યોવનના વિષમમદે મત્ત થઇ અકબરે દુર્દમ દુરાકાંક્ષાની વૃતિની પરિતૃપ્તિ સાધવા હીંદુઓના હૃદય ઉપર જે ગંભીર ક્ષતો કરી દીધાં છે. તે ક્ષતોના આરોગ્ય વિધાન, વૃદ્ધાવસ્થામાં તેણે કરેલાં છે. જે આરોગ્ય વિધાનથી તે હીંદુઓનો ધન્યવાદનો પાત્ર થયો છે.

રાજધર્મ વિહીન અકર્મણ્ય ઉદયસિંહના હાથમાં મેવાડનો શાસન દંડ અર્પિત થયો બાપ્પા, સમરસિંહ, હમીર વીગેરે રાજનીતિજ્ઞ રાજાઓએ જે શાસન દંડ ગ્રહણ કરી મેવાડની આઝાદી કરી હતી, આજ તે મેવાડ મૂર્ખ અધમ કાપુરૂષ ઉદયસિંહના હાથમાં સોંપાયું. ઉદયસિંહના રાજ્યમાં મેવાડના દુઃખ વધી ગયાં. શિશોદિય કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી કે બાપ્પારાવળના વંશધર જ્યાંસુધી તેની આજ્ઞામાં રહેશે ત્યાંસુધી તે ચિતોડપુરી છોડી જશે નહિ, બાપ્પારાવળના વંશધર જ્યાંસુધી તેના તૃપ્તિ વિધાન માટે પોતાના શોણિત તેને આપશે ત્યાંસુધી તે ચિતોડપુરી છોડી જશે નહી.

આ ત્રીજીવારના ચિતોડનાઘોર સંકટમાં જ્યારે રજપુત આવી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરે ? અકબરના વિરૂદ્ધ કોઇ ચિતોડમાંથી નીકળ્યું નહિ કોઇએ ચિતોડની રક્ષા કરી નહિ તે ભીષણ રણ ક્ષેત્રમાં આવીને કોઈ ઉભું રહ્યું નહિ તેમાં ચિતોડનો દારૂણ અધઃપાત થયો ચિતોડનો સ્વાધીનતા સૂર્ય કાયમ માટે અસ્ત પામ્યો તે મોહ કરી મહામાયા જ્યાં ચાલી ગઇ જે શુભ ભાગ્ય સૂત્રથી ચિતોડ રાજ શાસન સાથે શિશોદિય કુળ બંધાએલ હતુ તે ભાગ્ય સૂત્ર કાયમ માટે તુટી ગયું જે મહાદેવીએ, નિદ્રિત સમરસિંહને જગાડીને ગંભીર નિર્ઘોષ વાણીએ કહ્યું હતુ કે હીંદુનું ગૌરવ લુપ્ત થયું છે, જે મહાદેવી, ચિતાભ્રષ્ટ લક્ષ્મણસિંહના સમક્ષ આવી બોલી હતી કે "આજ રાજબળિ માગુ છું" તે મહાદેવી, આજ ચિતોડનો ત્યાગ છોડી ચાલી, તેની સાથે રજપુત જાતીની વીરતા દેવી પણ અંતર્હિત થઇ.

જે ચિતોડ અજેય થઇ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતુ આજ તે અજેય પદ વિલુપ્ત થયું, તે ચિતોડ આજ ધણીવિનાનું થઇ ગયું, સ્વાધીનતા અને રાજ ગૌરવનું લીલા નિકેતન જે ચિતોડ હજાર વર્ષથી ભારતની બીજી સમૃદ્ધ નગરીના શિર્ષ સ્થાને જઇ બેઠું હતુ, તે ચિતોડ આજ વન્યશ્વાપદ કુળનું નિવાસ સ્થાન થઇ પડયું છે.

અકબરે ચિતોડ ઉપર ત્રણ યુદ્ધ યાત્રા કરી, પણ ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં તેની એક યુદ્ધ યાત્રાનું વર્ણન છે, જે હુમલાથી ચિતોડનો ઉચ્ચ સર્વનાશ થયો છે તે હુમલાનું વિવરણ ફેરીસ્તાના છે પણ જે યુદ્ધયાત્રામાં અકબર દલિત પરાજીત અને વિક્રમ મનોભંગ થયો હતા યુદ્ધ યાત્રાનું તમાં વર્ણન નથી પરાજયરૂપ અપમાન ભાગી પોતાના રાજ્યચક્રવર્તીનો ઉદ્ધાર કરવામાટે મુસલમાન ઇતિહાસલેખકે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, ભ ગ્રંથના અકબરના પહેલા હુમલાનું વર્ણન છે ઉદયસિંહની વીર ઉપપત્નીના વિક્રમે અને સાહસે બાદશાહ અકબરને પાછો હઠાવ્યો. ઉપર હુમલાનો ઉદ્યમ નિષ્ફળ ગયો સમ્રાટ અકબર, પોતાની વિજયિની સેના લઇ ચિતોડ ઉપર આવ્યો કાપુરૂષ રાણો પહેલા તો તેનો હુમલો સેહવા લાયકી થયો નહિ. સરદારોની

ઉત્તેજનાથી તે અકબરની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો. તેના હૃદયમાં સાહસ નહોતું, તેના હૃદયમાં જયની પ્રતિજ્ઞા નહોતી. તેના હૃદયમાં દ્રઢતા નહોતી. ત્યારે કોની મદદે તે મોગલવીરનું આક્રમણ અટકાવી શકે- તેના સૈનિકો અકબરના સૈનિક સાથે પ્રચંડ પરાક્રમે લડયા. છેવટે તેઓ યુદ્ધ ક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી ગયા. એ નશીબ ઉદયસિંહ અકબરના હાથમાં પડયો. મોગલ સમ્રાટ તેને કેદ કરી પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો. મેવાડનો અધિપતિ મુસલમાનના કબજામાં કેદ થયો. વીરજનની મેવાડના મુખ ઉપર કાળાપણું છાયું. મેવાડમાં કોઈ દિવસે જે ઘટયું નથી આજ તે ઘટયું, એ સામાન્ય પરિતાપનો વિષય નથી. ઉદયસિંહ શત્રુના હાથમાં કેદ થયો. રાજ પરિવારમાં હાહાકાર થયો! તેનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરવો તે બાબતમાં કોઈ વિચારતું નહોતું. સરદારોએ, તેના છુટકારાના માટે કાંઈ પણ ચિંતા કરી નહિ. ટુંકામાં તે સમયે ચિતોડપુરી સંપૂર્ણ નિઃસ્પૃહ અને નિસ્તેજ હતી. એ નિઃસ્પૃહભાવ અને નિસ્તેજભાવ જોઈ ઉદયસિંહની ઉપપત્નીના હૃદયમાં દારૂણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ચિતોડ નગરી આજ શું વીરશુન્ય શું! વીર જનની મેવાડ ભૂમિએ આજ શું સઘળું તેજ ખોયું છે?

હાલ અસંખ્ય રજપુતો ચિતોડમા વસતા હતા. તેઓ શું નિર્જીવ! તેઓ! નિર્જીવ માંસ પીંડ! ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓએ શું નિર્જીવ માંસ પીંડનો પ્રસવ કર્યો છે! ક્ષત્રિયનું સાહસ, વીરત્વ, તેજસ્વિત્વ, અને આત્માભિમાન શું અંતર્હિત થયાં છે! એમ કહી વીરપત્ની, નિદારૂણ ઉચ્છ્વાસ અને ક્રોધથી ભરાઈ જઈ પોતાના કોમલાંગે કઠીન બખ્તર પહેરી હાથમાં ધનુર્બાણ અને તલવાર લઈ, ઘોડા ઉપર બેસી રણાંગણમાં ઉતરી. ચિતોડનો નિસ્પૃહ અને નિર્જીવ ભાવ દૂર થયો. રજપુત સેનાને નવા ઉત્સાહે ઉત્સાહિત કરી, કાપુરૂષ ઉદયસિંહની ઉપપત્ની સૈન્ય સાથે મોગલ છાવણી ઉપર પડી. તેના હાથમાં રહેલા અસ્ત્રોના આઘાતે, અનેક યવન સૈનીકો રણાંગણે પડયા. તે યુદ્ધમાં યવનોએ થોડી વાર પીઠ બતાવી. વીરસ્ત્રીએ, તેઓને માર મારી કેવળ ઉત્સાહ વીનાના કરી દીધા. તે અકબરના પ્રધાન સેનાનિવેશ તરફ અગ્રસર થઈ. વીરનારીની અદ્ભૂત વિરતા જોઈ મોગલ સમ્રાટ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. છેવટે અનિષ્ટ અને અમંગળ થાશે એમ જાણી તે રણાંગણથી વિદાય થયો. સ્ત્રીના યુદ્ધથી આજ મોગલ સમ્રાટ સંપૂર્ણ પરાજય પામ્યો, અને ઉદયસિંહ કારાગારથી મૂક્ત થયો. તે પોતાના રાજ્યમાં આવી, પોતાની પ્રીયતમા ઉપપત્નીના શૌર્યનાં વખાણ કરવા લાગ્યો, અને જાહેરમાં રાજસભા સમક્ષ આનંદોત્ફુલ્લ નયનથી બોલ્યો, જે તેની વીર ઉપપત્નીથી તે છુટયો છે. રાજાના મુખથી એ વારાંગનાનાં વખાણ સાંભળી, સરદારો ઘૃણા, અપમાન, અને લજ્જાએ ઉત્તેજીત થઈ ગયા. તેઓએ તે વારાંગનાનો વધ કરવા પ્રપંચ રચ્યો. એટલા બધા સરદારના

વિદ્વેષ વન્હિથી એકલી સ્ત્રી શી રીતે બચી શકે તે થોડા સમયમા સરદારોના હાથમા પડી મરણ પામી

અકબર ઉપર જય મેળવ્યા પછી ચિતોડના સરદારો અને સામતો અતર્વિપ્લવમા મગ્ન થયા એ અનર્થકર ઘરકજીયાથી રાજ્યમા મોટી વિશૃંખલતા થઈ ગઈ ચિતોડની એવી વિશૃખલ અવસ્થા જાણી અકબર પોતાના અસહ્ય અપમાનનો બદલો લેવા વિષમવ્યસ્ત થયો એક વિશાળ સેના લઈ તે ચિતોડની વિરૂદ્ધે આવી પહોચ્યો તે સમયે તેની ઉમ્મર પચીશ વર્ષની હતી તેના શરીરમા પુષ્કળ બળ હતુ, તેના હૃદયમા પ્રચંડ ઉત્સાહ હતો. તેના અક્ષુણ્ણ પ્રતાપે, સઘળુ ભારતવર્ષ તેના પગ પાસે પડેલુ, અનેક દુર્જય કીલ્લાઓ તેના પરાક્રમથી વિધ્વસ્ત થયા અનેક રજપુત રાજાઓ હાથ જોડી તેની સામે ઉભા રહ્યા, ત્યારે મેવાડ રાજ્ય શા માટે હાથ જોડી ઉભુ ન રહે મેવાડનો દર્પ શા માટે અખડીત રહે ! મેવાડના રજપુતો શા માટે તેની વશ્યતા ન સ્વીકારે, મોગલ સમ્રાટની સેના મેવાડમા પેઠી ચિતોડથી થોડે દુર મોગલ સેનાની છાવણી થઇ તે સ્થળે મર્મર પ્રસ્તર નિર્મિત એક શુડાકૃતિ સ્તભ પ્રતિષ્ઠિત છે. તે સ્તભનુ નામ * " અકબરકા દીવા " એવુ છે

ભટ્ટગ્રથમા લખેલ છે જે મેવાડનો સર્વ નાશ કરવા ભયકર મૂર્તિ ધારણ કરી જેવો અકબર ચિતોડ ઉપર આવ્યો તેવામા કાપુરૂષ ઉદયસિહ ચિતોડ છોડી ચાલી નીકળ્યો પણ તેમ થવાથી ચિતોડપુરી રક્ષક શુન્ય થઇ નહિ ચિતોડનો અધમ અધીશ્વર ચિતોડ છોડી પલાયન કરી ગયો ખરો પણ ચિતોડના નામની એવી મોહિની માયા હતી જે ત્યાથી સાહસિક અને વિક્રમશાળી રજપુતો નીકળી અકબરની સામે યુદ્ધમા ઉતર્યા ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનથી સરદાર સામતો સેના દળ લઇ ચિતોડ રક્ષવા ઉભા રહ્યા વીરવર સહીદાસ ચંદાવત્ વશનો હોઇ અનેક તેજસ્વી અને સાહસિક સૈન્યને લઇ ચિતોડના તોરણદ્વારે ઉભો રહયો માદ્રેરીયાપતિ રાવત દુદો સગાવતને લઈ રણાગણમા આવી કુદી પડયો દિલ્હીશ્વર મહારાજ પૃથ્વીરાજના બે વશધરો ઉત્સાહ સાથે રણાગણમા ઉતર્યા. તે સઘળા જનપદો મેવાડના શાસનાધિત હતા એ શીવાય અનેક વિદેશીય રજપુત મોગલ સમ્રાટની સામે ચિતોડમાં આવ્યા હતા તેઓમા દેવલપતિ વાઘજીનો વશધર ઝાલોરપતિ શનિગુરૂરાવ, ઈશ્વરદાન રાઠોડ. કરમચાદ કચ્છવાહ વીગેરે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા

હીંદુ મુસલમાનનુ ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યુ, ભીમ પરાક્રમવાળા યવન સૈનિકો. એ ઘ્રવણ ભગ્ન વિનાદ કરી રણભૂમિને કપાવી ઉત્કટ જયનાદે ચિતોડના સૂર્યદ્વારના સુખ

* મહાત્મા ટૉડ કહે છે જે તે સ્તભ હાલ પુર્ણાવસ્થે વિરાજીત છે તે ઉચો ત્રીશ ફીટ છે. નીચેથી તે ઉપર જવા તેના માટે પગથીયા છે તેમાં એક મોટા પાત્રમા દીવો થતો હતો.

તરફ દોડયા. રણોન્મત, રજપુત સેના વિકટ સિંહનાદ કરી બાણ હાથમાં લેવા લાગી. ચંદાવત્ વીર સહીદાસે ભીમ ગંભીર અવાજ કરી. યવન સેના ઉપર બાણનો પ્રહાર ચલાવ્યો. ચિતોડના કીલ્લામાં પેસી જવા, દુર્દાંત યવનો સૂર્ય તોરણદ્વાર તરફ ચાલ્યા ગોળીઓના બહારથી અસંખ્ય ચંદાવત્ વીરને પાડી દઇ તેઓ ક્રમે ક્રમે સૂર્ય તોરણદ્વાર પાસે આવ્યા. વીરવર મહીદાસ એક પગલું પણ પાછો ફર્યો નહિ. તેના સહકારી સૈનિકો અગ્રરુએ ક્રમે ક્રમે પડી જવા લાગ્યા. તોપણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ. જ્યાંસુધી તેના દેહમાં જીવન રહ્યું, જ્યાંસુધી તેની ધમનીમાં રૂધિર વહેતું રહ્યું, જ્યાંસુધી વજ્રમુષ્ટિ શિથિલ ન થઈ. ત્યાં સુધી શત્રુદલ તોરણદ્વારમાં પેસી શકયું નહિ.

ચંદાવત્ વીરના જ્વલંત ઉદાહરણે ઉલ્લાસિત થઇ બીજા ક્ષત્રીય વીરો અદમ્ય સાહસે શત્રુકુળને વિત્રાસિત કરવા લાગ્યા. પણ તે મુષ્ટિમેય મહાવીર દુર્દાંત યવન સેનાનું શું કરી શકે. તે મુષ્ટિમેય મહાવીરોમાં બે શુરવીરોએ પોતાના નામ ઉજ્જ્વળ કરી દીધાં છે. તેનાં પવિત્ર નામ જયમલ્લ અને પુત્ત છે, જયમલ્લ બેદનોરનો અધિપતિ મારવાડના સાહસિક સામંતોમાં તે એક ઉત્તમ સાહસિક હતો. પુત્ત કૈલવારનો અધિપતિ હતો. તે બન્ને મહાવીરનાં પવિત્ર નામ આજ પણ રજપુતની જય-માળામાં જપ સ્વરૂપ છે. રજપુતો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતી વખતે હાલપણ તે પ્રાતઃ સ્મર્ણીય રજપુતોના નામનો જપ કરે છે. હાલ પણ સંધ્યાનો પ્રદીપ સળગાવતી વખતે રજપુત સ્ત્રીઓ તેઓનું નામ લે છે. વળી ગૃહસ્થ કુમારીઓ ઘઉનો લોટ દળતી વખતે ભાટલોકોએ રચેલી તેઓની વીરગાથા હાલ પણ ગાય છે જગતમાં જ્યાંસુધી વીરત્વનો આદર રહેશે, જ્યાંસુધી આર્ય વીર રજપુતના હૃદયમાં વીરત્વનું એક પણ કણ રહેશે, ત્યાંસુધી જયમલ્લ અને પુત્તનું નામ કોઈ વિસરશે નહિ.

જયમલ્લ અને પુત્ત કોઇના ક્રીત ઉત્સાહથી પ્રોત્સાહિત થયા નહોતા. કોઈની ઉશ્કેરણીથી તેઓ ઉત્સાહિત થઇ ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યા નહોતા. તેઓના હૃદયના વીરત્વના પવિત્રભાવથી તેઓ ચિતોડના બચાવ માટે આવ્યા હતા. યશોલિપ્સા અને સ્વાર્થ સાધનાથી પ્રણોદિત થઈ તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં આવ્યા નહોતા. આ ભયાવહ યુદ્ધ કેવળ પુરૂષોનું નહોતું. જનાનખાના માંહેલી અનેક રજપુત સ્ત્રીઓ જનાનખાનાનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ સ્થળે ઉતરી હતી.

જે સમયે સાળુબ્રાધિપતિ ચંદાવત વીર સહીદાસે, સૂર્યતોરણદ્વારે આત્મો-ત્સર્ગ કર્યો ત્યારે બાકી રહેલ ચંદાવતની સેના કૈલવારના પુત્તના હાથમાં સોંપાણી. તે સમયે પુત્તનો વયઃક્રમ સોળ વર્ષનો હતો. તરૂણ વીર પુત્તના બાપે ગયા યુદ્ધમાં પ્રાણ આપ્યા, પિતાના પ્રાણ ત્યાગ ઉપર તે વયમાં નાનો હતો. તેના લાલન પાલન કરવાના હેતુએ પુત્તની જનની, તેના પ્રાણપતિની પાસે ગઇ નહિ. પુત્ત તેનો એકજ પુત્ર હતો. કૈલવાર પતિનો એકજ વંશધર પુત્તના અપક્ષેપ સાથે

જગવત ગોત્રનાદા યાદનો અપલોપ થાય તેવુ હતું એવી અવસ્થામા પુત્તનું જીવન એવુ મુખ્યવાન હતુ જે તેને ઉજ્જગોત્રના મુળ પુરૂષનો દાનોદકઆપનારો ગણતા હતા. પુત્તની મા વીર જનની હતી તે પુત્રની જીવન રક્ષા કરતા ચિતોડની માન રક્ષા અધિક કીમતવાળી ગણતી હતી તેણે પીળા કપડા પહેરી ચીતોડના માટે જીવન આપવાનુ તેણે તેને કહ્યુ તે વીરવનીતા અને વીરમાતા હતી પોતે પણ વીરસ્ત્રી હતી પુત્રના મૃત્યુ ઉપર વીપુલ જગવત કુળ અનતકાળના માટે લોપ પામી જશે, એવી ચીંતા તેના હૃદયને વ્યાકુળ કરતી નહોતી, પુને માતૃ ભમીના માટ જીવનોત્સર્ગ કરવો તે તેનો મહામત્ર હતો, એ મહામત્રથી આસવસ્ત થઈ પોતાના હૃદયનદનને રણાગણમા જીવન આપવા તેણે આદેશ આપ્યો આદેશ આપ્યો એટલુજ નહિ પણ તે આદેશ પાળવામા પોતે પણ યત્નવાળી થઈ પોતાના સુકુમાર અગે પણ તેણે કઠણ લોખડ બખ્તર પહેર્યું વળી અસ્ત્રશસ્ત્ર વીગેરે લઇ રણાગણમા લડી જીવનનો ત્યાગ કરવાની તેણે ગોઠવણ કરી તે સમયમા તેના હૃદયમા એક ચિતાનો ઉદય થયો તેના ઘરમા પુત્રવધુ બાળિકાહતી તેને ઘરમા રાખી, પોતાની અને પોતાના પુત્રની ગેરહાજરીમા વાનેથી કૅલવારપતિનો શુભ યશ કલકિત થાય એવી તેના હૃદયમા ચિતા હતી પુત્તની વીર જનનીએ તે બાળિકાને પણ રણસજ્જાથી સજ્જીત કરી, આસ્તે આસ્તે તેના બધળા અલકાર લઈ તના સુકુમાર દેહ ઉપર કઠણ લોઢાનુ બખ્તર પહેરાવ્યુ, તેના હાથમા એક શુળ આપી તે વીર નર્વે તેની સાથે પર્વત થકી ઉતરી તે વીર સ્ત્રીનુ જ્વલત દ્દષ્ટાન્ત અનુસરી અનેક રજપુત મહિલાઓ રણસજ્જાથી સજ્જીત થઈ યુદ્ધમા ઉતરી તે સઘળીઓ શ્રવણ ભયકર રણવાદ્ય વગાડાવતી વગાડાવતી યવન સેના સાગરમા કુદી પડી ચિતોડના વીરપુરૂષો મુગા થઈ ગયા વજ્રાહતના જેવા અચલ થઇ સ્તબ્ધ થઇ ગયા વિસ્મય વિસ્ફારીત નિશ્ચળનયને તેઓ તે સ્ત્રીઓના તરફ જોવા લાગ્યા જેઓ કોઇ દીવસ અત પુરની છાયાને એટે નહી આજે તેઓ સઘળી મમતા સ્નેહ વીગેરેને છોડી દઇ રણતુરગ ઉપર બેસી સ્વદેશના ઉદ્ધાર માટે યવનની વીરુદ્ધે આવી વીરવર પુત્તની વીરજનની શુર પુત્રવધુને લઇ બીજી રજપુત સ્ત્રીઓની સાથે રણા ગણમા પડી, અનેક યવનોને કાપી નાખવા લાગી, છેવટે પાપી યવનોના હાથથી આત્મ રક્ષણનો કઇ ઉપાય ન દેખતા, પોત પોતાની તરવારના ઘા ખાઇ તે સ્ત્રીઓએ રણાગણે પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો

પોતાની પુત્રીઓને, કન્યાઓને, બેનોને, અને વનિતાઓને, ચિતોડના ઉદ્ધાર માટે, રણક્ષેત્રમા પ્રાણ આપતા જોઇ ચિતોડના વીર પુરૂષોએ, સસારિક સ્નેહ મમતા છોડી, અકદમ ઉન્મત થઇ રણાગણમા ઉતરવાનો વીચાર કર્યો તેઓ કુદીને શત્રુની સેના માને આવ્યા વિનાશ ભોગવ અનીકીની ઉદ્દેશ માગ

રની જેમ પ્રચંડ વેગે ઉચ્છસિત થઇ ભયંકર વિક્રમ સાથે ચિતોડ ઉપર આઘવા લાગી. પ્રલયકાળીના મેઘનાદના જેવા નાદવાળી યવનોની તોપો ગોળાના જથ્થાને ફેંકી શ્રવણ ભેરવ નાદ કરવા લાગી. તે સઘળા ગોળાના પ્રહારથી ઘણા રજપુતો ખંડ વિખંડીત થઈ ગયા. કેટલાક રજપુતના હાથમાંથી શર તીર પડી ગયાં. એ રીતે રજપુત વાહિની ક્રમે ક્રમે ક્ષય પામવા લાગી. પણ રજપુત વીરો નિરૂત્સાહિત થયા નહી. રજપુત વીરો, શત્રુના શરણ થયા નહિ. શત્રુને શરણ થવું ? ના. દેશવૈરી યવનોને ક્ષત્રીય વીરો શરણે જાયજ નહી. અધમ જઘન્ય અને હેય ઉપાયનું અવલંબન કરી રજપુતો શું જીવનનું રક્ષણ કરે ખરા! એ પ્રમાણે કરી જીવવું તેમાં પ્રયોજન શું! આત્મસમર્પણે સંમત થઈ, કુળકલંકિની કીર્તિ વહોરી લેવાનો તેઓનો અભીપ્રાય નહોતો. સ્વદેશ રક્ષા માટે આત્મોત્સર્ગ વીર ક્ષેત્રે ઉત્સાહિત થઈ તેઓ ઉન્મતની જેમ લડવા લાગ્યા. વીરવર જયમલ્લ ગોળાના આઘાતે પૃથ્વી ઉપર પડયો. ભયંકર ક્રોધ અને ઈર્ષામાં તેનું હૃદય વ્યાકુળ થયું.

ચિતોડની અનીવાર્ય અધઃપાતની ગતિ જોઈ મર્માહત જયમલ્લે જાણ્યુ જે હવે ચિતોડ અરક્ષણીય. ચીતોડને બચાવવાનો ઉપાય નથી. નિદારૂણ મનોવેદનામાં તેનું હૃદય ફાટી ગયું. રકત નયનપ્રાંતમાંથી અશ્રુના બિંદુ ચાલ્યા, વિકટ રોષમાં દાંત ઉપર દાંતને દાબી તેણે અકબરને લાખો ધીક્કાર આપ્યા, ક્રમે કરાળકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો. પોતાની અને ચિતોડની અધોગતી પાસે આવવા લાગી ત્યારે તેણે પોતાનું અંતિમ જીવન, દેશના કલ્યાણમાં વાપરવા સંકલ્પ કર્યો. થોડા સમયમાં લોમ હર્ષણ જહરવ્રતનો આરંભ થયો. આઠ હજાર રજપુતોએ, બીડુ લઇ કેસરીયા વસ્ત્ર પહેરી મોગલ સેના ઉપર હુમલો કરવાની પ્રતિના કરી, ત્યારે કીલ્લાના બારણા ઉઘાડાં હતાં. તે ઉઘાડાદ્વારથી જીવનની આશા વિનાના અને કાંઇ પણ મમતા વિના રજપુતો મોટા ગિરીનદના વેગે બહાર આવી પડયા અને શત્રુની સેનાને દળવા લાગ્યા. બન્ને પક્ષનું અસંખ્ય સૈન્ય મરાઇ ગયું. પણ તેથી મોગલ અનીકીનીમાં કોઈ જાતનો હ્રાસ થયો નહિ, ટુંકામાં રજપુતો બહુ મરાઇ ગયા, ચિતોડનો અધઃપાત થયો. ચિતોડનું દારૂણ અધઃપતન થયું, જે અધઃપતનમાંથી ચિતોડ ફરીથી ઉઠી શક્યું નહિ. હવે ઉઠી શકવાનું સંભાવના કમ છે

તે શોચનીય દુર્દિવસે, કેસરીયા કપડાવાળા રજપુતો પોતાની રક્ષા માટે પાપી યવનોનાતાબામાં આવ્યા નહિ, કોઈ તેઓનેકેસરીયા વસ્ત્રને કલંકીતકરીશકયુ નહિ, કોઇએરજપુતના ગૌરવના ઉપર મહાત્મ્ય ઉપર જલાંજલી આપી નહિ. આજ વીર પ્રસૂ ચિતોડપુરી વીરશુન્ય થઇ ગઇ. કનક ,નગરી આજ શોચનીય સ્મશાનમાં પરીણામ પામી. આજ ત્રીસ હજાર રજપુત વીરો, શોણિત આપી...

જગતગુરૂ નરપાળ અકબરની તૃષા શાંત કરવા ગયા. તેઓ તેના પ્રચંડ રોષાનળમાં પડી પતંગવત્ બળી મુઆ.

અસંખ્ય નરનારીના શોણિકસેકે આજ ચિતોડપુરી કેવળ કર્દમિત. જ્યાં શોણિતાક્ત ધડ તથાં માથાં પડયા હતા, એવા ચિતોડ નગરમાં નિષ્ઠુર હૃદય અકબર, પેઠો, ચિતોડમાં સઘળા રજપુતોના રક્ત પડયા. એક માત્ર તુયાર નરપતિ ભવિતવ્યતાની એક કઠોર લિપિ પાળવા માટે તે ભય :ક કાળયુદ્ધમાંથી બચ્યો હતો. નવરાજ મહીર્ષીએ, પાંચ રાજકુમારીએ, બે બાલક રાજકુમારે, અને સઘળા સરદારોની સ્ત્રીએ, તે દુર્દિને જહરવ્રતના સમાપનમાં અને કઠોર રણભિનયમાં પોતાના પ્રિય પ્રાણ આપી દીધા. તે કાળ દિવસે, ચિતોડનો જે સર્વ નાશ થયો તે ભુલી જવાય તેમ નથી, જ્યાં સુધી જગતમાં "હિંદુ" નામ અક્ષુણ રહેશે. ત્યાં સુધી કોઇ તે ભુલી જશે નહિ. તે દિવસે, રજપુત સ્વાધીનતાની મહાશક્તિ ચિતોડ છોડીને ચાલી ગઇ,તે દિવસે તે કાળ આદિત્યવારે× પવિત્ર ગિલ્હોટ કુળની પુજ્ય અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચિતોડના કીલ્લામાંથી ચાલી ગઈ તે દીવસે, ચિતોડનો ગૌરવ ભાસ્કર અસ્ત પામ્યો. જે ચિતોડ, એક સમયે, સ્વાધીનતા અને સનાતન ધર્મનો દુર્ભેદ્ય અજેય કીલ્લા સ્વરૂપ ગણાતું હતું. આજ તે ચિતોડનો દારૂણ અધઃપાત થયો, શોભા સૌંદર્યમાં જે ચિતોડપુરી એક સમયે દેવ નગરી તુલ્ય ગણાઇ હતી. આજ તે ચિતોડ નિષ્ઠુર અકબરના પાદપ્રહારે ચુર્ણ વિચુર્ણ થઇ ગઇ. પાષાણ હૃદય અકબરે ચિતોડના શોભનીય રમ્યદ્વારો તથા દેવાલયો, ભૂમિસાત્ કરી દીધાં, જે દર્શનીયદ્વારો ચિતોડના સિંહદ્વારને શોભિત કરતાં હતાં તે દ્વારો નિર્દય અકબર, પાષાણનુંહૃદયકરી, પોતાનીભાવીનગરી અકબરાબાદનેશોભાવવા લઈગયો. ÷

× સંવત ૧૬૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૬૮) ના ચૈત્ર માસની અગીયારશે, આ ભયંકર બનાવ બન્યો.

÷ ચિતોડના વિજ્ઞ ઉન્માદનમાં અકબરનીકઠોરહિંદુ વિદ્વેષિતા અનેનૃશંસતા પુરેપુરીમાલુમ પડે છે. કાશીકે અલાઉદીન અને પાષાણ હૃદય બહાદુરશાહના પ્રચંડ વિદ્વેષ વહ્નિમાંથી જે સઘળા શોભનીય પ્રાસાદ રમ્ય મંદિરો વિચિત્ર દેવાલયો, સુંદર સ્તંભો વીગેરે ધ્વંસમાંથી બચી ગયા તે સઘળાનો આજે અકબરે ધ્વંસ કર્યો, એમ કહેવાય છે કે અકબર અત્યંત વિદ્યાનુરાગી અને માનવ મિત્ર હતો પણ તેથીજ તેના ચરિતને કલંક બેઠું છે. અકબરના હુમલા કરતાં અલાઉદીનનો હુમલો કરતી અનાદરકર હતો.અકબર સિવાયના ઉપરના બે યવન ચિતોડનાધ્વંસ કર્તાથી ચિતોડના જે યંત્ર વીગેરેનો ધ્વંસ થયો તેની મરામત ચિતોડના વંશજો કરી શકયા હતા. પણ અકબરનાકિલ્લા ચિતોડના ઉન્માદનમાં તો તે મરામત કરાવવા કોઈ રહ્યુંજ નહી. અકબરના સમયથી રજપુતોને સ્વાતંત્ર્ય રાખી લેવાની ચિંતા વિશેષ વધી. ટુંકામા ચિતોડના તે ઉન્માદન થયા પછી ચિતોડપુરીનો અંધકાર ફરીથી ગયોજ નહિ. દેશના દેવકાળમાં કોઈ દીવસ શિલ્પની ઉન્નતિ થયેજ નહી. અકબરના કઠોર કરાઘાતે ચિતોડપુરી અધઃપતિત થઈ. તે સમય પછી સ્ખલીતપદે પણ ફરી થઈ નહી. એટલેકે ચિતોડની અગાઉની શોભા અને સૌંદર્યનો પુનરુદ્ધાર થયોનહિ.

અકબરે સ્વહસ્તે વીરવર જયમલ્લનો આણ વધ કર્યો જે બંદુકની સહાયે તેણે કાપુરુષો ચિત્ત કાર્ય કર્યું તે બંદુકનું નામ " સંગ્રામ " હતું તે વિવરણ મત્યનાનુ પ્રમાણુ, અબુલફજલના ગ્રંથથી અને જાહાંગીર નામાથી થાયછે ધર્મ વિગર્હિત ઉપાયનુ અવલંબન કરી અકબર, જયમલ્લનો વધ કર્યો ખરો પણ વીરપુરૂષોમા અકબર તે કાર્ય માટે નિંદિત થયો છે જયમલ્લનો વધ કરી ત પોતાને કૃત કૃતાર્થ અને સમાનિત માને છે તોપણ તે જયમલ્લની અને પુતની વિરતાથી મોહિત થઇ અકબરે દિલ્હીમા પોતાના મોટા મહેલના સિંહદ્વારે, ઉચી વેદિકા ઉપર તેઓની બે પાષાણપ્રતિમા બનવાવી બેસારી છે+

અનિદ્ધ કાર્યે જનજગના ભુવનવિદિત મહાવીર હાનીબોલના પ્રચંડ પ્રતાપ વડે કાની નામના સમરાંગણમા જે રોમીય અશ્વારોહીઓ પ્રાણુ ત્યાગ કરી માન વધીલા વિસ્તારી ગયા હતા, તે રોમીય અશ્વારોહીના અંગવીયકોનુ વજન કહાડી, હાનીબોલે પોતાના જયનુ પરિણામ શોધ્યુ હતુ તે પ્રમાણે અકબરેપણ ચિતોડ ઉત્સાદનમા મરેલ રજપુતના યજ્ઞોપવિત તુલાદંડ મુકી પોતાના જયનુ પરિણામ નિશ્ચિત કર્યું હતુ યજ્ઞોપવિતનુ વજન તુલામા સાડીચમોતર મણ થયુ

બે નશીબ ઉદયસિંહે, રાજ પીપ્પલી નામના ગંભીર અરણ્યસ્થ રજપુત પાસે આશ્રય માગ્યો તે રજપુતે આનંદથી તેને આશ્રય આપ્યો, દારૂણ દુઃખ અને

* અકબરે બંદુકદ્વારા જયમલ્લનો વધ કર્યો, તેનુ નામ સંગ્રામ હતુ સંગ્રામ તે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ બંદુક હતી તેની સ્હાયે તેણે ઘણુ કરી ત્રણ ચાર હજાર પક્ષીનો વધ કર્યો છે જહાંગીર નામુ

× બસો વર્ષ પુર્વે વિખ્યાત ફરાસી પંડીત બર્નીયર ભારતવર્ષમા ભ્રમણ કરવા આવ્યો હતો તેણે દિલ્લીમા તે બે પ્રતિમા જોઈ તેણે ભારતવર્ષ સબંધે સ્વદેશસ્થ બંધુઓને જે પત્ર લખ્યો છે તેનો અધિકાંશ પુસ્તકાકારે ઈ સ ૧૬૮૪મા લંડન નગરમા છપાયો છે તેમા જે પત્રમા જયમલ અને પુત્તની પ્રતિમુર્તિનુ વિવરણ છે તે પત્ર ઈ સ ૧૬૬૭ની ૧લી જુલાઇનો લખેલ છે, તેમા લખે છે જે સિંહદ્વારમા પેસતા બારણાને બે પડખે બે હાથી છે તે સિવાય દર્શનીય વસ્તુ બીજી કાઈ નથી તેમા એક હાથીના ઉપર ચિતોડના અધિપતિ જામેલ (જયમલ્લ) ની અને બીજા હાથી ઉપર તેના ભાઇ પત્તાની પ્રતિમુર્તિ છે તે બંને સાહસીક વીરપુરૂષો હતા તેઓએ પોતાની વીર જનની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતરી વિસ્મયકર વીર્ય દેખાડી આપ્યુ છે તેઓ એટના સઘા સાહસીક અને વીર હતા કે જ્યા સુધી તેઓમા પ્રાણ હતો ત્યાસુધી શત્રુના શરણે થયા નહોતા તે માટે તેઓના શત્રુઓએ તેઓની પ્રતિમુર્તિ બેસાડી, રાજભુવનમા પેસતા ગજસ્થાન એ બે વીરમુર્તિ જોઇ, મારા મનમા જે અપુર્વ ભય ભક્તિ અને આનંદ પેદા થાય છે, તે સઘળુ વિવરણ કરી હું તમને સમજાવી શકુ એવી સત્તાવાળો નથી.

મનોવેદના ભોગવી તેસ્થળે તેણે કેટલાક દિવસો કહાડયા ત્યારપછી તે આરાવલ્લીના પાસેના ગિરવો નામના સ્થાનમા ગયા તેના પૂર્વ પુરુષ બાપ્પારાઓએ એસ્થાને અજ્ઞાતવાસ કર્યો હતો ચિતોડનું એ મહા અનર્થવાળું ઉત્સાદન થયું તેની અગાઉ ઘણા વર્ષ ઉપર તે ગિરિઓની ઉપત્યકાના પુર્વ ભાગે ઉદયસિંહે એક વિશાળ સરોવર ખોદાવ્યું હતું તેનું નામ તેણે ઉદયસાગર એવું આપ્યું હતું તે સરોવરમાંથી જ ઉપત્યકાની પ્રશસ્ત છાતીને ધોઇ ઘણી ગિરિ તરંગિણીઓ ની રેલી છે ઉદયસિંહે તે તરંગિણી માંહેની એક તરંગિણીનો પ્રવાહ રોકી ત્યાં એ બંધ બાંધ્યો તે ઉપર ગિરવરમા નવચોકી નામનો એક નાનો મહેલ બાંધ્યો એ નાના મહેલની ચારે તરફ થોડા સમયમા સુંદર સુંદર હવેલીઓ બંધાઇ ગઇ ક્રમે ક્રમે ત સ્થળ એક ક્ષુદ્ર નગર વસી ગયું ઉદયસિંહે તેનું નામ પોતાના નામથી ઉદયપુર એમ પાડયું તે દિનથી મેવાડની રાજ્યધાની ઉદયપુર કહેવાણું

ચિતોડના ઉત્સાદન પછી ચાર વર્ષ ઉપર ગોગંડા નામના સ્થળે બેતાલીશ વર્ષના વયક્રમકાળે ઉદયસિંહે માનવલીલા બંધ કરી દીધી તેના પરલોક ગમન ઉપર તેના [illegible] પચીશ પુત્રો હતા તેઓ રાણાવત્ નામે પ્રસિદ્ધ થયા ક્રમે ક્રમે તેઓના સંતતિ વિશાળ શાખા પ્રશાખામા વિભક્ત થઇ ગઈ, છેવટના સમયમા મેવાડના રાજ્ય માટે ઉદયસિંહે, પોતાના પુત્ર માટે વિષમવિવાદ બીજ રોપ્યું ચિરતન ઉત્તરાધિકારીત્વ વિધિનો વ્યભિચાર કર્યો, તેણે પોતાના વહાલા કનિષ્ઠ પુત્ર ચોગમલને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નિશ્ચિત કર્યો તેથી વિવાદનો સૂત્રપાત થયો હકામા રાણાના અભિપ્રાયના અનુસાર, ચોગમલ ચિતોડના સિંહાસને બેઠો મેવાડમા એક રાજાના અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કારની અને બીજા રાજાના રાજ્યારોહણની વચમા થોડોજ થોડો કાળ વહી ગયો હોય એમ જોવાય છે સ્વર્ગવાસી રાજાના પરિવારસ્થ લોકો તેના સ્વર્ગવાસ માટે કુળ પુરોહિતના ઘર શોક પાળે અને નવા ભૂપતિના રાજ્યારોહણની ક્રીયા, ઘણા મહાન ધામધુમથી કરે કાળક્રમાનુસારની વાર્તા પ્રમાણે ચોગમલના ભાઇઓ, પિતાની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રીયા સમાપ્ત કરી દેવા, સ્મશાન તરફ ચાલ્યા તે સમયે ચોગમલ ઉદયપુરના નવા સિંહાસન ઉપર બેઠો, પણ વિધાતાએ ચોગમલના અદૃષ્ટમા રાજયોગ અને રાજભોગ લખ્યો નહોતો જ્યારે તે રાજસિંહાસને બેઠો અને સ્તુતિવાદક બંદીઓ તેની બિરદાવલી ગાવા લાગ્યા, ત્યારે સ્મશાનમા તેના ભાઇઓએ અને સામંતોએ એક ષડયંત્ર રચ્યો તે ષડયંત્રનું ફળ થોડા સમયમા નગરના લોકોમા આવ્યું જાય છે કે ઉદયસિંહે ઝાલોરના રાજાની દુહિતાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું એ રાજકુમારીના ગર્ભે ઉત્પન્ન થએ વીર પુરુષ પ્રતાપ હતા પ્રતાપસિંહનો મામો ઝાલોરરાવ, પોતાના ભાણેજને ઉદયપુરની ગાદી દેવા મોટી ઉત્કંઠાવાળો હતો. મેવાડના પ્રધાન સામંતોએ,

ચંદાવત શિરોમણી કૃષ્ણને પુછયું જે "પ્રતાપસિંહ ખરા ઉત્તરાધીકારી હોઇ રાજસિંહાસન પામ્યો નહિ. આપ સજીવ બેઠા છતાં આપે એમ થવામાં કેમ સંમતિ આપી " સામંતશેખર કૃષ્ણે ધીર વચને જવાબ આપ્યો, " રોગી કહેવા-અંતિમ કાળે થોડું દુધ પીવા ચાહે, તે તેને પીવા ન આપવું તે કાંઇ સારૂ કહેવાય " શનિગુરૂરાવ તમારા ભાણેજને મેં ગાદીએ બેસાડવા પસંદ કર્યો છે. હું પ્રતાપસિંહના પડખે ઉભો છું.

યોગમલ ભોજનાગારમા પેસી રાણાની ઉંચી ગાદીએ બેઠો હતો. મેવાડ રાજ્ય છોડી જવા માટે પ્રતાપસિંહે પોતાનો ઘોડો તૈયાર કર્યો. એટલામા ગ્વાલી યરના પદચ્યૂત રાજાની સાથે રાવત્ કૃષ્ણ તે ઘરમાં પેઠો, તેઓ પેઠા કે તરત તેઓએ યોગમલના બે હાથ પકડી તેને ગાદીએથી નીચે ઉતારી દીધો. આસન ઉપરથી નીચે ઉતારી રાવત્કૃષ્ણે ધીરનમ્ર સ્વરે તેને કહ્યું. ' મહારાજ ' યોગમલ ! તમે ભ્રમમાં પડયા છો. આ આસને બેસવાને માત્ર પ્રતાપસિંહને અધિકાર છે, શાલુ-બાધિપતિએ, પ્રતાપસિંહને રાજવેશે સજ્જીત કર્યો. દેવીદત્ત ખડગ તેના હાથમાં આપી તેણે તેને ગાદીએ બેસાર્યો. ત્રણવાર પોતાના હાથે ભૂમિતાળને સ્પર્ષ કરી, તેણે તેને મેવાડાધીશ્વરના નામે બોલાવ્યો. સામંત સરદારોએ પણ રાવતકૃષ્ણનું અનુકરણ કર્યું. એ માંગલિક કાર્ય સમાપ્ત થયું કે તુરત નવીન ભૂપતિ પ્રતાપસિંહે સઘળાને બોલાવી કહ્યું, આહેરીયા ઉત્સવ પાસે આવ્યો, આપણે સઘળા ચાલો, ઘોડા ઉપર ચડી મૃગયા વ્યાપાર કરીએ, અને તેથી આવતા વર્ષનું ફળાફળ જોઇએ, પરમાનંદે આનંદિત થઇ સઘળા તે મૃગયામાં પ્રવૃત થયા. તેઓએ અ-સંખ્ય વરાહનો ઘાત કર્યો, તે ઉપરથી મેવાડના મંગળની સહુએધારણા કરી.

દશમ અધ્યાય.

પ્રતાપનું સિંહાસનારોહણ, અકબર સાથે રજપુત રાજાઓનું મળી જવું, પ્રતાપની દીન વસ્થા, પ્રતાપનો યુધ્ધે યોગ, અકબરની પાસે માલદેવના વશ્યતા સ્વીકાર. રજપુત રાજાઓ સાથે પ્રતાપનો સંબંધ વિચ્છેદ, અમ્બરનો રાજા માનસિંહ, રાજકુમાર સલીમનો મેવાડ ઉપર હુમલો, હલદીઘાટનું યુદ્ધ, સલીમની સમ્મુખીન થઇ પ્રતાપનું યુદ્ધ, પ્રતાપની આઘાતપ્રાપ્તિ અને શુક્તસિંહનું આનુકુલ્યદાન, પ્રતાપની ઝાલા સરદારથી પ્રાણ રક્ષા, પ્રતાપ સાથે તેના ભાઇ શુક્તસિંહનો મેળાપ, અકબરનો કમલમીરનો જય મોગલ સેનાનો ઉદયપુરનો કરેલો કબજો, પ્રતાપના હાથથી મોગલ સેનાપતિ ફરીદનું મરણ ભીલ લોકોએ કરેલ પ્રતાપના પરિવારની પ્રાણ રક્ષા, ખાખાના પ્રતાપની સંકટ વૃદ્ધિ અકબર સાથે પ્રતાપની સંધિ-સુચના બીકાનેરનો રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ, ખુશરોજનું વિવરણ, મેવાડનો પરિત્યાગ કરી પ્રતાપનું સિંધુના તરફ જવું, પ્રતાપના મંત્રીની પ્રભુપરાયણતા, પ્રતાપનું પ્રત્યાગમન, અતર્કિતભાવે મોગલ ઉપર હુમલો, પ્રતાપથકી ઉદયપુર અને કમલમીરનો પુનરૂદ્ધાર, પ્રતાપનો વિજય ગૌરવ, તેની પીડા અને મૃત્યુ વૃત્તાંત.

સુપ્રસિદ્ધ શિશોદિય કુળના ઉચ્ચ સમાન સંભ્રમે, અને રાજોપાધિ સમુહે અલંકૃત થઇ, પ્રતાપસિંહ વિશાળ મેવાડ રાજ્યના એકાધિપત્યે અભિષિક્ત થયો પણ તેની પાસે કોઇ જાતની મદદ, ઉપાય, આધાર કે રાજ્ય સમૃદ્ધિ નહોતી કાયમ કઠોર વિપદના અંકુશતાડનથી તેના સ્વજનો અને સામંત લોકો કેવળ નિસ્તેજ અને નિસ્પૃહ થઇ ગયા, પરંતુ નિર્ભીક પ્રતાપસિંહ તેથી એક ક્ષણ પણ અનુત્સાહિત થયો નહિ. તેનું હૃદય તેના પિતૃપુરૂષના ગુણથી વિભૂષિત હતું તેનું હૃદય તેના પૂર્વજની તેજસ્વિતાથી અને અસાધારણતાથી અનુપ્રાણિત હતું. ચિતોડનો પુનરૂદ્ધાર શી રીતે થાય, શી રીતે ફરીને ચિતોડ પ્રસાદ થાય, અને તેના પિતૃ પુરૂષની અવમાનના

કરનાર યવનોને શી રીતે યોગ્ય સજા અપાય, તેના માટે પ્રતાપ કાયમ ચિંતામાં મગ્ન રહેતો હતો.

તે ચિંતા ક્રમે ક્રમે એટલી બધી બળવાળી થઇ જે તેથી તેનું હૃદય નવીન સાહસે અને અપૂર્વ ઉત્સાહે દૃઢ થઇ ગયું. તે પોતાના મહામંત્રનું સાધન કરવા ઉત્તેજીત થયો. તે સાધનમાં અસંખ્ય વિઘ્નો છે એમ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો. તે જાણતો હતો જે પોતે નિસહાય અને નિસબળ છે. અને મોગલ સમ્રાટ અકબર પુષ્કળ બળ સંપન્ન છે. પણ પ્રતાપસિંહ તેથી બમણો પ્રોત્સાહિત થઇ ઊઠયો. અકબરને પુષ્કળ બળ સંપન્ન જોઈ વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહ તેની મંત્ર સાધનામાં નાહિમ્મત થયો નહિ.

સ્વદેશીય ભટ્ટગ્રંથોમાં લખેલ પ્રતાપના પરાક્રમનું વર્ણન વાંચવાથી પ્રતીતિ જન્મે છે જે ગિલ્હોટ કુળના રાજાઓએ શત્રુઓની પાસે, મસ્તક અવનત કરેલ નથી. કઠોર વિપદમાં આવી પડયા હોય તોપણ તેઓએ દેશવૈરી પાસે આત્મ સમર્પણ કર્યું નથી અગર જો શાહબુદ્દીન વીગેરે નિષ્ઠુરવૈરીના પદાઘાતે ચિતોડપુરી વિધ્વસ્ત થઇ પણ કોઈ વૈરી તે નગરીને હસ્તગત કરી શકયો નહિ. ચિતોડપુરી તેઓના હસ્તગત થઇ નહિ એટલે પણ અનેક યવન નરપતિઓએ યુદ્ધમાં હાર પામી પકડાઇ ચિતોડમા કારાગારના દુઃખ ભોગવ્યાં છે. ત્યારે હવે તે ચિતોડપુરીનો પુનરૂદ્ધાર નહી થાય ! ત્યારે હવે શું પ્રચંડ અકબરનો દર્પ ચુર્ણ વિચર્ણિત નહિ થાય ! પ્રતાપસિંહનો વિલક્ષણ વિશ્વાસ હતો જે આજ ચિતોડપુરી શત્રુથી વિધ્વસ્ત છે અને અકબર શ્રીવૃદ્ધિના ઉંચા આસને બેઠો છે પણ કાળ પોતાના કઠોર ઉદ્યમે અને અધ્યવસાયે ચિતોડપુરીનો તે પુનરૂદ્ધાર કરી શકશે. અને અકબર ઉંચા આસન ઉપરથી પડી નીચેમા નીચેના આસને જઈ બેસશે, વળી ઈશ્વરનુગ્રહે તે પણ દિલ્લીના સિંહાસને બેસે. વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહના એ વિચારો ન્યાય વિરૂદ્ધ ગણાય નહિ. પણ દુર્ભાગ્યવશે, તેના વિરૂધ્ધે અસંખ્ય ઘોર પ્રતિરોધ પેદા થયા કે જેથી તેના મનોરથ વિફળ થયા. ચતુર અકબર, છાની રીતે તેના પ્રાયાસો નિષ્ફળ જાય તેમ મહેનત કરતો હતો. પ્રતાપસિંહ અકબરની મહેનતનો વાકેફગાર નહોતો, પ્રતાપસિંહ જ્યારે એવા સંસ્કારનો વશવર્તિ થઇ મનમાં એટ મોટી આશા અને આકાંક્ષા રાખી મોટા પ્રાયાને, અકબરના પરાજય માટે મહેનત કરતો હતો,ત્યારે તેના પ્રચંડ વૈરી અકબરે તેના સઘળા ઉદ્યોગ વિફળ કરી દેવા પ્રતાપસિંહને. સ્વજાતીય ધર્મ વિલંબી રાજા વીગેરેને ઊંચા પ્રકારનાં પ્રલોભન આપી ખુટવી દીધા. અને તેઓને તેણે પ્રતાપસિંહ વિરૂધ્ધે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતાર્યા. મારવાડ મેવાડ અને બિકાનેરના રાજકુમારો અને મેવાડનો દૃઢ મિત્ર બુંદીરાજ પણ યવનના પાપ પ્રલોભનથી વશીભુત થઇ સ્વદેશની વિરૂધ્ધે અને સ્વજાતિની વિરૂધ્ધે તરવાર ધારણ

કરવા લાગ્યો પ્રતાપનો ભાઈ સાગરજી* એ પણ તે દેશ વેરી કાપુરૂષનો હલકો દાખલો અનુસર્યો

જે સમયે, એ સઘળા દુઃસંવાદ પ્રતાપસિંહને કાને પડયા, જ્યારે તેણે સાંભળ્યું જે સ્વજાતીય અને સ્વદેશીય રજપુતો યવનનો પક્ષ પકડી તેની વિરૂદ્ધે તલવાર લઈ તત્પર થયા છે, ત્યારે તેની મનોવેદનાનો પાર ર્હ્યો નહિ દારૂણ રોષ, વિષાદ, અને ક્ષુધાસાથી ઉન્મત થઇ, તે, તે કાપુરૂષ રજપુતના નામે હજારો ધીક્કાર કરવા લાગ્યો તેમ કરીને તે પોતાના મહામંત્રની સાધના વિસરી ગયો નહોતો, તેથી કરી તેના હૃદયનો ઉત્સાહ ખસી ગયો નહોતો, જેમ જેમ વિપદ રાશિ તેના વિરૂધ્ધે વિઘ્ન નાખવા પેદા થયો તેમ તેમ તે શત્રુનો દર્પ તોડી નાખવા અધીર થવા લાગ્યો પ્રતાપસિંહે પ્રતીજ્ઞા કરી હતી કે " જનનીનુ પવિત્ર સ્તનદુગ્ધ કદી હુ કલંકિત કરીશ નહિ " તે એકલો પચીશ વર્ષ પરાક્રાંત યવન અકબર બાદશાહની સામે ઉભો રહ્યો તે લોક વિસ્મયકર વ્યાપાર સાધવામા તેણે બેહદ દુઃખ ભોગવ્યા અનાહારમા અનિદ્રામા અને કઠોર પરિશ્રમમા તેના ઉપરા ઉપરી કેટલા દીવસો ચાલ્યા જતા તે સઘળા દુઃસહ વિપત્કાળમા તેના પરિવાર વર્ગે અને તેના બાળક પુત્ર અમરસિંહે જે કષ્ટ ભોગવેલ છે તેની સીમા નથી રાજોચીત સુખ સંપ્ત સુસ્વાદુ સ્વાદ પાન ભોજનથી વંચિત થઈ તિક્તકષાય વન્ય ફળ મૂળ ખાઇ ગિરીતરંગિણીનુ જળ પી તે પોતાની જીવન યાત્રા ચલાવતો હતો જેઓએ કોઇ દીવસ ઘરની બહાર પગલુ મુકયુ નથી તેઓ આજ આત્મરક્ષાર્થે કંટકાકિર્ણ હિંસ્રજંતુ સંકુળ ગિરીકાનનમા રહીને પોતાનો સમય કાઢવા લાગ્યા કોઇ માણસ સતત પચીશ વર્ષ અનશન કરી અનિદ્રા કરી સ્વદેશના ઉદ્ધાર માટે મૂળ મંત્ર દીક્ષિત થઈ એ પ્રમાણે દુઃખ ભોગવી શકે ! પ્રતાપસિંહ દેવતા ! નરકુળમા દેવ ! પુણ્યભૂમિભારતવર્ષને યવનના કારાગૃહમાથી બચાવવા તેનો અવતાર થયો હતો અગર જોકે તેનો પવિત્ર ઉદ્દેશ સાધીત થયો નહિ અગર જોકે ભારતવર્ષના દુર્ભાગ્યવશે, તે ભાગ્યભૂમિના દુઃખો ટાળી શકયો નહિ, તોપણ તે ઉદ્દેશમા તેણે જે કઠોર વિરત્વ પ્રકાશ્યુ છે અને અલૌકીક આત્મત્યાગ સ્વીકાર્યો છે તેથી તે સ્વદેશ પ્રેમી સન્યાસીના ઉંચા આસને જઈ બેસે છે તે ભયંકર દુઃખોમા પડી પોતાના મંત્ર સાધનમા તે કોઈ દીવસ અતત્પર રહ્યો નહિ એક ક્ષણ પણ સમ્રાટ અકબરના અનુગ્રહની કામના તેણે કરી નથી

---

* કંધર નામનો કિલ્લો સાગરજીના કબજામા હતો તેના સંતાન સંતતિઓ સાગરત નામે પ્રસિદ્ધ તેઓએ, અકબરના વિખ્યાત નરપતિ મહારાજ રજિતસિંહના સમય સુધી તે કીલ્લાનો ઉપભોગ કર્યો તેજ સમયે તેઓ અકબરના દરબારના કુટુંબ નામે વૈરાદિ. ... સમત ન થયા તેથી મહારાજ જયસિંહે તે કીલ્લો તેઓના પાસેથી ખેચી લીધો.

વીરપુજ્ય બાપ્પારાઓળનો વંશધર શું યવનની પાસે મસ્તક નમાવે ! સ્વાધીનતા પહારી હીંદુદ્વેષી પાપીષ્ટ મ્લેચ્છ પાસે શું તે અનુગ્રહની વાસના રાખે, તેના અદમ્યઉદ્યોગનો પ્રતિરોધ નકરીશકવાથી અકબરે, તેનીસાથેસંધી કરવાનાઘણાંકહેણો મોકલ્યા. પણ વીરહૃદય પ્રતાપસિંહે તે સઘળા અગ્રાહ્ય કર્યાં અને તેને કહેવરાવ્યું: " શું સંધી ! સ્વાધીનતાપહારી મોગલ ચોરની સાથે શું સંધી ! એ સંધિનો અર્થ કેવો ! તેનો અર્થ તો દાસત્વ ! તેનો અર્થ તો પરાધીનતા કે બીજો ! " ટુંકમાં તેણે સંધિનો પ્રસ્તાવ સ્વિકાર્યોજ નહિ. તેના સ્વદેશીય રજપુતોએ, પોતાની બેન દીકરી વિગેરેને મોગલ સમ્રાટને પરણાવી, તેની મોટી મહેરબાની મેળવી હતી. પ્રભુત બળશાળી તાતારાજ અકબરનો સંધિ પ્રસ્તાવ પ્રતાપસિંહે કબુલ્યો નહિ. જે રજપુતોએ દીલ્લીશ્વરને પોતાની દીકરી બેન વિવાહમાં આપી, સંબંધ સુત્રે બંધાયા હતા, તેઓની સાથે પ્રતાપસિંહે પોતાનું સંબંધ સુત્ર છેદી નાખ્યું.

ઉચ્ચપદની આશાથી અને પુષ્કળ ધનની આશાથી અગરજો કે ઘણા રજપુત રાજાઓએ યવનનો પક્ષ પકડયો હતો, તોપણ નિઃસહાય પ્રતાપસિંહ તેથી નિરાશ થયો નહિ. પ્રતાપસિંહને ઉચું આનુકુલ્ય મળ્યું હતું. પૃથ્વીપાળ હોઇ, પુષ્કળ ધન અને પ્રલોભનવડે જે આનુકુલ્યને મેળવી શકતો નથી. તે પ્રતાપસિંહ આનુકુલ્ય પામ્યો. તે આનુકુલ્ય સ્વર્ગીય અને પવિત્ર હતું. તે પવિત્ર હૃદયની સહાનુભૂતિ તેના અનુરક્ત સરદાર અને સામંતોએ તે પવિત્ર સહાનુભૂતિ પ્રકાશ કરી હતી. તે આનુકુલ્ય આપ્યું હતું. એ સરદારો અને સામંતોને પ્રતાપસિંહના હાથથી કહાડી લેવા કુચરિ અકબરે તેઓને પ્રલોભન દેખાડયાં હતાં, કેટલાકને તેણે પુષ્કળ ધન સંપતિ આપવાનું કહ્યું હતું. કેટલાકને એક એક જનપદના અધીશ્વર બનાવી દેવાનું તેણે કબુલ કર્યું હતું. પણ તેનું સઘળું વ્યર્થ ગયું. કોઇ તેના પ્રલોભન ઉપર લલચાયું નહિ. તે ચંડ પુત્ત અને જયમલ્લના વંશધરો પુષ્કળ વિપતિઓ ભોગવી પ્રતાપસિંહના પક્ષમાં ઉભા હતા. તેના પક્ષમાં રહી તેઓએ તેનાં હૃદયનાં શોણિત આપ્યાં.

ચિતોડપુરીનું જે કાંઇ સૌંદર્ય હતું. જે કાંઈ રમ્યત્વ હતું તે મોગલ સમ્રાટ અકબરના વિદ્વેષાનળમાં ભસ્મ થયું. ચિતોડની એવી દશામાં, ચિતોડને ભટ્ટ કવિઓ ભૂષણહીન, ' વિધવા રમણી ' ના વર્ણને વર્ણવે છે. જનનીનાપરલોક પ્રાપ્તિ ઉપર શોકાર્ત પુત્રો જેમ શોક ચિન્હ ધારણ કરી સુકુળ પ્રકારનાં સુખ ત્યાગ કરે છે તેમ સ્વદેશ પ્રેમી પ્રતાપસિંહે જનની જન્મભુમિ પરાધીનતા માટે સઘળાં સુખો છોડી દીધાં. પ્રતાપસિંહ જે સોનાના અને રૂપાના પાત્રમાં પાન ભોજન કરતો, તે પાત્રો તેણે ફેંકી દીધાં. તેના ઠેકાણે વૃક્ષના પત્રના પાત્ર તે

વાપરવા લાગ્યો. સુખપ્રદ અને કોમળ શય્યા ઉપર તે સુતો હતો. તે શય્યા છોડી દઇ તે કઠિન તૃણશય્યા ઉપર સુવા લાગ્યો. તોપણ એકલાએ તે ભોગ સુખનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. પણ તેના વંશધરોને તેમાંથી કેટલીક બાબતનો હાલ પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. ચિતોડના ઉદ્ધાર માટે પ્રતાપસિંહે એક સુંદર ઉપાય યોજ્યો, ચિતોડના અધઃપાતની પહેલા નગારૂ નાદની સમુખે ગંભીર ધોતુ પણ પ્રતાપસિંહે હુકમ આપ્યો જે 'આ સમયથી હવે તે નગારૂં સેનાની પાછળ વાગશે' વિધાતાના કઠોર વિધાનાનુસારે મેવાડનું પૂર્વ ગૌરવ, ફરીથી ઉદય પામ્યું નહિ. આજ પણ મેવાડમાં તે નગારૂં સેનાદળની પાછળ વાજે છે હવે પ્રતાપસિંહના વંશધરો સોનાના અને રૂપાના પાનભોજન પાત્રો ઉપયોગમાં લે છે. અને સુકોમળ શય્યા ઉપર સુવે છે, પણ તેઓ તેઓના પૂર્વજની પ્રતિજ્ઞા ભુલ્યા નથી. તેઓ હાલ પણ તે સઘળા પાત્ર નીચે એક એક વૃક્ષપત્ર મુકેછે શય્યાના નીચે પણ તૃણ મુકે છે.

માતૃભૂમિની એ શોચનીય દુર્દશા જોઇ બીલકુલ કાતર થઇ રાજકેસરી પ્રતાપસિંહ બોલતો હતો જે, જો ઉદયસિંહનો જન્મ ન થાત, અથવા સંગ્રામસિંહ કે તેના વંશધરો શિશોદીયકુળમાં પેદા ન થાત. તો કોઇ પણ તુર્કી રાજસ્થાનને અસ્વાતંત્ર્યની સાંકળે બાંધત નહિ

હીંદુ સમાજની તે સમયની અવસ્થાનું અનુશીલન કરી જોવાથી માલુમ પડેછે જે પ્રતાપસિંહના તે વીરોચીત મહા વાક્ય યથાર્થછે તેના રાજ્યાભિષેકની પુર્વે સો વર્ષના અંદર હીંદુસમાજની રીતીનીતીએ એક અભિનવ વેશ ધારણ કર્યો હતો. યમુના અને ગંગાની નિજ ભુમીથી તે આરાવલી પાસેના પ્રદેશ સુધીનો પ્રદેશ હીંદુ દ્વેશીયવનોના કઠોર ઘાતે વિદ્રસ્ત અવસ્થામાં આવી પડયોછે. તે પ્રદેશ પ્રતાપસીંહના સમયથી પૂર્વે સો વર્ષમાં નવા બાગમાં આવી, ધીરે ધીરે પોતાનું વીરાટ મસ્તક ઉંચુ કરી શીર્ષ સ્થાને આવ્યો હતો, તે વિશાળ પ્રદેશમાં અંબર અને મારવાડના પ્રદેશ અંતરગત હતા તે બન્ને રાજ્યના રાજાઓએ, ક્રમે ક્રમે એક નવું જોર મેળવ્યું હતુ. એક મારવાડરાજ દિલ્લીશ્વર શેરશાહની સામે ઉતર્યો હતો વળી ચંબલ નદીના તીરે રહેલા ક્ષુદ્રક્ષુદ્ર રાજાઓએ જોર કરી માથુ ઉપાડયું હતું, તે સમયમાં રાજ્યનો અધીશ્વર હીંદુ હતો હીંદુની શી રીતે ઉન્નતિ થાય ભારત વર્ષની આબાદી કેમ થાય તેવા ઉપાયો યોજવા, એ તેઓનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો તેઓનુ બળ એ હદ વધી ગયુ હતું પણ તેઓનો મોટો એક અભાવ હતો. તે અભાવ પુરાઈ ગયો હત તો તેઓ યવન શિર ઉપરથી ભારત વર્ષનો રાજ્ય મુકુટ છીનવી લેત. ભારતીય સૌભાગ્ય સંપૂર્ણ રીતે ઉદ્ધારમાં લાવી શકત. તેઓને સાહસ, સબળ સહાય વીગેરે સઘળુ હતુ પણ તેઓનો એક પણ સુદક્ષ નેતા નહોતો વીર કેસરી સંગ્રામસીંહને પામી, તેઓનો તે બાબતનો અભાવ

દૂર થયો હતો સંગ્રામસીંહના ઊંચકુળ ગૌરવ, રાજ્યમર્યાદા અને વીરોચીત્ ગુણગ્રામના વીશયની પર્યાલોચના કરવાથી, તેને એવા દુઃસહ કાર્ય કરવાને સંપૂર્ણ ક્ષમતાવાળો માણસ કહી શકાય તેવું છે વીરપુંગવ, સંગ્રામસીંહ વીરોચિત ગુણથી ભુશીત હતો. હિમાલયથી તે સુદુર રામેશ્વર પર્યંતના સમસ્ત લોકો તેના ગુણગ્રામની પ્રશંસા કરે છે સઘળા હીંદુ સંતાનો, તેને ભારત વર્ષનો ઉદ્ધારકર્ત્તા માને છે, પણ સઘળું વૃથા, બેનશીબ ભારત વર્ષના અદ્રષ્ટમાં યવનોનું દાસત્વ લખેલું હતું એટલે સંગ્રામસિંહ અકાળે આ લોકમાંથી અંતર્હિત થયો આર્ય લોકો પૈતૃક રાજ્યે એકદમ વંચિત થયા. ભારત વર્ષના ભવિષ્ય લેખમા લખેલું સંપૂર્ણ સફળ થયું ભારત સંતાનના પગમા કઠોર દાસત્વની બેડી પડી, સંગ્રામસિંહ પછી કાપુરૂષ ઉદયસિંહ પેદા ન થયો હત અને સંગ્રામસિંહના પછી તરતજ શિશોદીયકુળનું શાસનસુત્ર પ્રતાપસિંહના કરકમલમાં આવ્યું હત, અને અકબર કરતાં થોડી ક્ષમતાવાળા યવન રાજના હાથમાં ભારતવર્ષનો શાસનદંડ આવ્યો હત તો ભારત વર્ષની આવી શોચનીય દુર્દશા થાત નહિ.

બાદશાહ અકબર પુષ્કળ બળ સંપન્ન હતો, પ્રતાપસિંહ સ્વલ્પ સહાય સંપન્ન હતો, એ સ્વલ્પ સહાય શી રીતે અકબરના વિરૂધ્ધે પ્રતિદ્વતામાં ઉતરે કેવી રીતના ઉપાય યોજવાથી, તે અકબરનો સમકક્ષ થઈ શકે એવી રીતનું અવધારણ કરવા, પ્રતાપસિંહ. મંત્રણાકુશલ, વિચક્ષણ અને વિવેકવાન સરદારો સાથે મંત્રણા કરવા લાગ્યો. સમરોપયોગી સાધનના કામમાં આવતાં સામંતોને તેણે સુવિવૃત્તિ આપી. પ્રયોજનવશે, કમલમીરમાં તેણે રાજપાટ સ્થાપ્યું. અને તે નગર સાથે, ગોગુંદા વીગેરે કીલ્લાનો સારી રીતનો તેણે સંસ્કાર કર્યો. મેવાડના સમતળક્ષેત્રમાં સેના દળ રાખવું તે પ્રતાપસિંહને ઉચિત લાગ્યું નહિ. પોતાના પિતૃપુરૂષની પ્રકૃત પ્રણાલિકાને અનુસરી તેણે સેના દળને દુર્ગમગિરિના પ્રદેશમાં રાખ્યું. થોડા સમયમાં એ સારની ઘોષણાનો તેણે પ્રચાર કર્યો જે "જે લોકો મારી વશ્યતા સ્વીકારવા સંમત્ત છે. તે લોકો એકદમ લોકાલય ત્યાગ કરી પર્વત પ્રદેશમા જઈ રહે. નહીં તો તેઓ શત્રુમા ગણાશે અને પ્રાણ દંડે દંડિત થાશે" એ ઘોષણા પ્રચારિત થઈ એટલામા લોકો, પોત પોતાનો આવાસ છોડી, પરિવાર સાથે પર્વતમા રહેવા ગયા. થોડા સમયમા મેવાડનો અધિક ભાગ ઉજડ થઈ પડયો, બુનાસ અને બેરીસ નદીના પાણીથી ધોવાતો ફળદ્રુપ અને રમ્ય ભૂપ્રદેશ સંપૂર્ણ રીતે બેચીરાગ એટલે નીષ્પ્રદીપ થઈ પડયો.

પોતે પ્રચારિત કરેલો તે કઠોર વિધિ પ્રજાવર્ગ પાળે છે કે નહીં તે જોવા પ્રતાપસિંહ, કેટલાક સૈનીકોને લઇ છાનો ગિરિનિવાસ છોડી નીચેની ભૂમિ ઉપર ઉતરી સઘળા સ્થળે ફરવા લાગ્યો જે સઘળા લોકાલય, પૂર્વે લોકોના કોલાહળે

પરિપૂર્ણ હતાં. આજે તે સઘળાં નિરવ અને નિર્જીવ થઇ ગયાં, જે યુવતીઓના વિમળ હાસ્યે નિરંતર ઉલ્લાસિત હતાં હાલ તે વિષાદાંધકારે છવાઇ ગયેલાં હતાં. આજ મેવાડનું પૂર્વ સૌંદર્ય નહોતું. તે સૌંદર્ય પ્રભાવે, મેવાડ ભૂમિ મનોમોહન નંદનકાનન સમાન ગણાઇ હતી. આજ તેનું તે સૌંદર્ય સંપૂર્ણ વિનષ્ટ થયું, આજ તે સુખનું નંદનકાનન દુઃખદાયક સ્મશાન જેવું થઇ પડયું. મેવાડની પ્રજાની જે સુંદર હવેલીઓ હતી તેમાં આજ હિંસક પશુનો વાસ હતો. એક વાર પ્રતાપસિંહ પોતાના અનુચર સાથે બુનાસ નદીના તીરના અંતલા નામના સ્થાને ફરતો હતો એટલામા એક ભરવાડ તે ફળરુપ સ્થાને બકરાં ચરાવતો તેણે જોયો, ભરવાડ પ્રતાપસિંહની કાંઇપણ ગણના કર્યા વિના ત્યાં ફરતો હતો. પ્રતાપસિંહે તેની સમુખ આવી એ પ્રમાણે રાજાવમાનના કરવાના ત્રણ ચાર પ્રશ્નો/ તેને પુછ્યા અને તેણે તેને પ્રાણ દંડે દંડીત કર્યો. અને તેનું શરીર એક ઝાડ ઉપર લટકાવી નખ્યું, પ્રતાપસિંહના એવા ભીષણ આચરણથી મેવાડ ઉજડ થઇ ગયું. ટુંકામા એવી અવસ્થાવાળા મેવાડ ઉપર દુર્વૃત યવનોનો કટાક્ષ પાત્ર થયો નહિ. અર્થાગમના સઘળા ઉપાય પ્રતાપસિંહે એકદમ છોડી દીધા. પણ અકબરની સામે જે યુદ્ધ કરવાનું હતું, તેમાં અર્થની પુરી જરૂર હતી. પ્રતાપસિંહને તે ખર્ચ કાઢવાનો અર્થ કયાંથી હોય ! પણ તેના વિશ્વસ્ત સરદારોએ તેના માટે રૂડા ઉપાયો યોજ્યા. એ સમયે યુરોપ સાથે મોગલ લોકનું પુષ્કળ વાણિજ્ય ચાલતું હતું, તેના માટે વેપાર રોજગારનો સામાન સુરત વીગેરે બંદરે જવા મેવાડમા થઈ જાતો હતો, સરદારો તે સામાન લુટવા લાગ્યા.

હીંદુ મુસલમાનની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધાગ્નિ સળગી ઉઠયો. એક તરફ મોગલ સમ્રાટ અકબરનું વિશાળ સેનાદળ, બીજી તરફ એકલો પ્રતાપસિંહ, પ્રતાપસિંહ સાથે કેટલાક સરદારો અને થોડા સૈનિકો હતા. ઘણું કરી તે સઘળો રજપુત સમાજ અને સઘળુ ભારતવર્ષ અકબરના ચરણે નમેલું હતું. એ ચરણે નમેલા ખેનશીબ રજપુત સમાજનો ઉદ્ધાર કરવા, વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ મોગલ સમ્રાટ અકબરની વિરૂધે ભયંકર યુદ્ધમાં ઉતર્યો. અકબરના સેના સાગર પાસે પ્રતાપની સેના માત્ર ખાબોચીયા જેમ હતી.

તે રજપુત વીરોના હૃદયમા જે મહામંત્ર નિહિત હતો તે સામાન્ય નહોતો, એ મહાસમરમાં ઉતેજીત થઇ, તેઓએ પોતાના દેશ માટે પોતાના પ્રાણો ખુશીથી આપવા સંકલ્પ કર્યો. અજમીરમાં પોતાનું પ્રધાન સેનાદળ મુકી, અકબર, રજપુત કુલ કેસરી પ્રતાપસિંહ સાથે લડવા ઉતર્યો. તેનો તે પ્રચંડ યુધોદ્યમ જોઈ મારવાડરાજ માલદેવ અત્યંત ભય પામ્યો, અને અંબરરાજ ભગવાનદાસના જઘન્ય ઉદાહરણને અનુસરી અકબરની મહેરબાની મેળવવા, તે મોગલ સમ્રાટના ચરણપદ્મે પડયો. આમ કરી, તેણે પાહાનસિંહ શેરશાહના હુમલામાંથી બચવા

તેણે ઉદ્યોગ કર્યો. જેણે આજ સુધી પ્રકૃત રજપુતના શૌર્ય કાર્ય કર્યાં છે, આજ તે દુર્ભાગ્ય વશે, તેના સઘળાં સાહસ અને તેજસ્વિતા છોડી દઈ અધમ થઇ અકબરના પક્ષમાં ગયો. તેણે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને જુદી જુદી કીમતી ભેટો લઇ અકબરની પાસે મોકલ્યો* અકબર તે સમયે અજમીર તરફ જતો હતો, રસ્તામાં મારવાડ રાજપુત્ર ઉદયસિંહની નાગોર નામના સ્થળે મુલાકાત થઈ, અકબરે તેને આદર સાથે ગ્રહણ કર્યો. તેને "રાજા" એવા ઈલ્કાબથી ભૂષિત કર્યો. ત્યાર પછી મારવાડના રાજાઓ "રાજા" એવા નામે કહેવાયા. એમ કહેવાય છે જે રાઠોડ ઉદયસિંહ બહુ સ્થુલકાય હતો. તે માટે માણસો તેને "મોટા રાજા" એવા નામે બોલાવતા હતા. તે સમય રાઠોડની રાજનીતિની ઉન્નતિનો સુત્રપાત થયો, તે રાઠોડ રજપુતો, મોગલ સામ્રાટની જમણી ભુજા હતા. પણ પવિત્ર કુળ મર્યાદાને જલાંજળિ આપી, રાઠોડ રાજે મોગલ સમ્રાટનું સંમાન મેળવ્યું, તે શું તેના પૂર્વ પુરૂષોના કામને શોભાવે એવું થયું! તેણે પોતાની દુહિતાને મોગલ સમ્રાટના કરમાં સોંપી તેની તે કન્યાનું નામ યોધબાઇ હતું. § યોધબાઇને અકબરના કરમાં સોંપી તેના બદલામાં રજપુત કુલાંગાર ઉદયસિંહને ચાર આબાદ જનપદ મળ્યા. એ ÷ ચાર જનપદની પ્રતિવરસ વીશ લાખ રૂપૈયાની પેદાશ હતી. તેથી કરી મારવાડ રાજ્યની પેદાશ, બમણી થઇ પડી. અંબરરાજે અને મારવાડ રાજે જે એવાં જઘન્ય કાર્ય કર્યા છે તે કાર્યને ઘણા ખરા રજપુત રાજાઓ અનુસર્યા. તે બન્નેના અનર્થકર રોગ, ચેપી થઇ બીજા રજપુત રાજાઓને ચોંટયા.

તે રજપુત રાજાઓમાં નૈતિક બળ ન હોવાથી, તેઓ મોગલ સમ્રાટના પ્રલોભનને વશીભૂત થયા હતા. એ પ્રમાણે રાજસ્થાનના ઘણાખરા રાજાઓ, અકબરના પદાનત થયા. તેઓનો વિશાળ રાજ્ય સમૂહ મોગલ સામ્રાજ્યમાં અંતર્લીન થઈ ગયો. એ સઘળા હીંદુ નરપતિઓએ મોગલ સમ્રાટને એટલો બધો ઉપકાર કરી આપ્યો હતો કે તેથી મુસલમાન ઇતિહાસકોને, તેઓને, "મોગલ સામ્રાજ્યના સ્તંભ" તે અલંકાર સ્વરૂપ, એમ કહેવાની ફરજ પડી છે.

એ સઘળા રજપુતોને લઇ, સમ્રાટ અકબર, વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો, જેના પૂર્વજોએ એ અગાઉ મેવાડના રક્ષણ માટે પ્રાણ આપ્યા હતા, આજે તે પૂર્વજના વંશધરો મેવાડનું સર્વ નાશ કરવા તૈયાર થયા. રજપુતો થઇ રજપુત કુળ શિરોમણી પ્રતાપસિંહના વિરૂધ્ધે તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. તેનું

* ઈ. સ. ૧૫૬૯ (હીઝરા) ૭૭૭ માં યુદ્ધ વ્યાપાર ચાલ્યો.

§ યોધબાઈના પેટે ધર્મપ્રિય શાહજહાન પેદા થયો. યોધબાઈનું સમાધિમંદિર આગ્રા પાસે સેકંદ્રા નામના સ્થાને સ્થાપિત.

÷ તે ચાર જનપદના નામ—ગદવાર-ઉજ્જયિની, દેવળપુર અને બુન્દાવર

જાન્યુ દેખાઇ આવે છે જે યવનના હાથમા પોતાનુ કુળ મહાત્મ્ય વેચી દઇ તેઓએ વિચક્ષણ રીતે જાણ્યુ હતુ જે તેઓનો અધ પાત અવશ્યે ભાવી છે તેઓ અધ પતિત હોઈ, એકનો પ્રતાપસિંહ કુળ મર્યાદા જાળવી રહેલ છે, એવો વિચાર તેઓના હૃદયમા સહ્ય થાતો નહોતો તેથી કરી, પ્રતાપસિંહ ઉપર તેઓ સઘળાનો ઇર્ષાનળ સળગી ઉઠયો એ પ્રમાણે ઘણુ કરી રાજસ્થાનના ઘણાખરા રાજાઓ યવન સમ્રાટ અકબરના પાપ પ્રલોભને વશીભૂત થઈ અકબરનો પક્ષ પકડી બેઠા માત્ર બુંદીરાજ હાડરાજ એ કલંકિત કર્મથી બચી ગયેલ છે ત્યાર પછી પ્રતાપ સિંહે, તે સઘળા અધ પતિત સાથે સબદ્ધ વ્યવહાર બધ કરી દીધો, દિલ્લી, પત્તન, મારવાડ અને ધારાનગરીના રજપુતનો શોધ કરી તેણે તેઓની સાથે સબધ વ્યવહાર રાખ્યો કોઇ શિશોદીય રજપુતે પોતાની ભગીની કે પુત્રીને દિલ્હીના મોગલ નાકરમા સોંપી નહિ, મોગલનાસામ્રાજ્યનાઅધ પાત સુધીપણ કોઈશિશોદીયરજપુતેમારવાડઅનેઅબરના રાજાસાથે કન્યાલેવાદેવાનો વ્યવહારરાખ્યોજનહોતો એમથવાથી પ્રતાપસિંહનુ ગૌરવ વધી ગયુ તુચ્છ રાજ્ય ધનની લાલસાએ પોતાની પુત્રી અને ભગીનીને મોગલના કરમા સોંપી અબર, મારવાડ અને બીજા પ્રદેશના રજપુતો અધ પતિત થયા તેઓનુ પ્રાચીન ગૌરવ સપૂર્ણ રીતે નાશ પામ્યુ સ્વજાતીય બધુઓ પાસે તેઓ તિરસ્કારભાજન અને ઘૃણાભાજન થયા એ વિવરણની સત્યતા મારવાડ અને અબરના તે રાજાઓના પત્ર વાચવાથી માલુમ પડે છે તે બન્ને રાજાનુ નામ બખ્તસિંહ અને જયસિંહ છે તે બન્ને રાજાઓએ, મોગલ સમ્રાટની પ્રસન્નતાથી એક સમયે પુષ્કળ ક્ષમતા મેળવી હતી તેઓ રાજસ્થાનમા તે સમયે શ્રેષ્ઠ નરપતિ કહેવાતા હતા આના કલકિત કર્મથી તેઓના હૃદયને શરમ રૂપી કીડો કોતરી નાખતો હતો તેઓ તુચ્છ રાજ્ય સન્માનને ધિક્કારવા લાગ્યા શિશોદીય કુળ સાથે વૈવાહિક સુત્રે બધાઈ જવા તેઓએ રાણા પ્રતાપસિંહને અનુનય વિનયથી કહેવરાવ્યુ મહારાજ ! અમે કલકિત થયા છીએ, અમારો અધ પાત થયો છે રજપુત કુળની આબરૂ અમે ખોઈ બેઠા છીએ આપ અનુગ્રહ કરી અમને પવિત્ર કરો !

શિશોદીય કુળ પુરાતન વિકટ કેમરી પ્રતાપસિંહે પોતાનુ કુળ ગૌરવ જાળવવા કેવા મહત્કાર્યમા હસ્તક્ષેપ કર્યો છે તેનુ વિવરણ નીચેની હકીકતથી માલુમ પડશે રાજા માનસિંહ અબરના કુલાવતંસ રાજાઓમા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો તેના જ અભીષેક પછી અબરની સુખ સમૃદ્ધિ ક્રમે ક્રમે વધી

વીરવર બાબર નરસિંહ રાજ્ય સામ્રાજ્યને અનતકાળ રાખવા માટે જે પ્રકૃષ્ટ યોજના યોજી હતી તે યોજના સહુથી પહેલા અબરરાજ માનસિંહથી કાર્યકર થઇ રજપુતકુળમા અબરરાજ માનસિંહે પોતાની બેનને અકબરના કરમા આપી, બાબરનુ ભાવી દર્શન સફળ કર્યુ ટુકમા મોગલ સામ્રાજ્યની દૃઢતા કરવા અને ઉન્નતિ કરવા, રાજા માનસિંહ સહુથી પહેલા યત્નવાન થયો આપણે

અગાઉ કહી ગયા કે રજપુત ભગવાનદાસે પોતાની દીકરી હુમાયુનના દીકરા અકબરના કરમા સોંપી એટલે કે અકબર માનસિંહનો બનેવી થાય એ સબંધ બંધન પછી સાળા બનેવી વચ્ચે રૂડો સદભાવ આવ્યો, માનસિંહ સાહસિક યુદ્ધ અને રણ કુશળ રજપુત હતો અકબરના આશ્રય તળે રહી, તે થોડા સમયમા મોગલ સામ્રાજ્યમા પ્રધાન સેનાપતિ થઈ પડયો તેનાજ બાહુબળે અકબર ઘણા પ્રદેશ જીતી લેવા સતાવાળો થયો કાકેશશ શેલમાલાથી ઠેઠ કેપકુમારીન પર્યંતનો પ્રદેશ અકબરના પદ તળે હતો માનસિંહના બાહુબળથી અકબર બહુ ભૂભાગનો ધણી થયો માનસિંહ હીંદુ હતો હીંદુ હોઈ હીંદુ શાસ્ત્રકારની આજ્ઞાની અવહેલા કરી શા કારણે તે સિંધુનદ ઓળગી બીજા પ્રદેશમા જવાને સમત થયો તેના વિશેષ કારણ છે અકબરની અપૂર્વ માનવ હૃદયજ્ઞતા હતી, તે અલૌકિક ક્ષમતાના પ્રભાવે હીંદુ સતાનના ઘણાખરા કુમસ્દાર તેણે દુર કર્યા * સોલાપુરના યુદ્ધક્ષેત્રમા જય મુકુટ માથે મુકી રાજા માનસિંહ જયોત્ફુલ્લ હૃદયે ભારતવર્ષમા પાછો આવ્યો અને પ્રતાપસિંહ પાસેથી આતિથ્ય સ્વીકારવા માટે તેણે તેની પાસે માણસ મોકલ્યુ પ્રતાપસિંહ તે સમયે કમલમીરમા રહેતો હતો અબરપતિ માનસિંહના તે સમાચાર સાભળી તેને લેવાને ઉદયસાગર સુધી આવ્યો તે સરોવરની શિલામય ઉચ્ચ ભુમિ ઉપર અબરપતિ માનસિંહ માટે જુદી જુદી જાતના પાન ભોજનની ગોઠવણ કરી હતી ક્રમે આહાર્ય અને પેય સામગ્રી તૈયાર થઇ રાજકુમાર અમરસિંહે માનસિંહને ભોજન માટે આમત્રણ કર્યું, માનસિંહ ભોજન સ્થાને આવ્યો ત્યા તેણે રાણા પ્રતાપસિંહને જોયો નહિ, તેથી તેના મનમા વિષમ સદેહનો ઉદય થયો રાણાની ગેરહાજરીનુ કારણ તેણે કુમાર અમરસિંહને પુછ્યુ, અમરસિંહે ઉત્તર આપ્યો જે પિતાના શીરે વેદના બહુ છે માટે તે અહીં આવ્યા નથી, માનસિંહનો સદેહ વધ્યો

માનસિંહ થોડા ગર્વિત્ત સ્વરે બોલ્યો "રાણાને બોલો, હુ તેની શિરોવેદનાનુ પ્રકૃત કારણ સમજ્યો છુ " આ સમયે જે થવાનુ છે તે થઈ ચુક્યુ જે ભ્રમમા પડયા છીએ, તે ભ્રમ શોધવો દુર્લભ છે જ્યારે તે મારી સાથે ભોજન નહિં કરે ત્યારે કોણ કરશે, પ્રતાપસિંહે જુદી જુદી જાતના છળ કરી માનસિંહને કહેવરાવ્યુ પણ માનસિંહનો સદેહ તુટયો નહિ, માનસિંહ ભોજન કરવા સમત

* વિસ્તૃત કાબુલ રાજ્ય તે સમયે મોગલ સામ્રાજ્યનુ અતર્ભુક્ત હતુ અકબરનો નાનો ભાઈ મીર્જાંહાકીમ તે પ્રદેશનો શાસન કર્તા હતો પણ દુરકાલ મીર્જાહકીમ તાબેદારી કરી રાજ્યભોગ કરવા વિતૃષ્ણ હોઈ તે કાબુલ નગર પોતાને હસ્તગત કરવા બળવો કરી ઉભો થયો તે વિદ્રોહી દળને પરાજીત કરવા અકબરે માનસિંહને કાબુલમા મોકલ્યો હીંદુ શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે સિંધુનદ પાર જવાનુ ફરમાન નથી તોપણ પ્રભુનો આદેશ માની માનસિંહ સિંધુનદ પાર પામી યુદ્ધમા ગયો માનસિંહ બળવો સમાવ્યો અને મીર્જાનો પરાજય કર્યો

થયો નહિ છેવટે રાણાએ કહી મોકલાવ્યું “જે રજપુત પોતાની બેનને તુર્કીના હાથમાં સોંપી તુર્કી સાથે ભોજન કરેછે તેની સાથે, સૂર્યવંશીય બાપ્પારાઓલનો વંશધર શી રીતે એકઠો ભોજન કરે” રાજા માનસિંહ, પોતેજ પોતાના અપમાનનો ભાગી થયો રાણાએ આવવાનું તેને નિમંત્રણ કર્યું નહોતું માનસિંહ રાણાની પ્રતિજ્ઞા જાણતો હતો પ્રતાપસિંહે તેની સાથેનો સઘળો સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો એમ પણ માનસિંહના જાણવામાં હતું ત્યારે માનસિંહે શા સાહસે, રાણાને નિમંત્રણ કરી મોકલ્યું હું કામાં પ્રતાપસિંહ આ વિષયમાં કેવળ નિર્દોષ હતો અને માનસિંહ, પોતાના અપમાનનું પોતે કારણ હતો

રાજા માનસિંહે, ખાનપાનને સ્પર્શ કર્યો નહિ તેણે કેટલુક અન્ન ઇષ્ટદેવને ઉત્સર્ગ કર્યું અને કેટલુક પોતાની પાઘડીમાં રાખી ને ત્યાંથી વિદાય થયો તે આસન ઉપરથી ઉઠયો કે પ્રતાપસિંહ તેની સમક્ષ આવી ઉભો રહ્યો માનસિંહનું હૃદય દારૂણ અપમાનથી સંતપ્ત થયું પ્રતાપસિંહની સામું જોઇ તે બોલ્યો “તમારા માનસમ્ભ્રમની રક્ષા કરવા માટે અમે અમારા ગૌરવ સંભ્રમ ઉપર જલાન્જલિ આપી છે અને અમારી પુત્રી તેઓને ભોગવવા કરમાં સોંપી છે, પણ કાયમ વિપદમાં રહેવાનો આપનો અભિપ્રાય હોય તો તે અભિપ્રાય સફળ થાઓ મેવાડ ભુમિ આપને હવે હૃદયમાં ધારણ કરશે નહિ ત્યાર પછી પોતાના ઘોડા ઉપર બેસી પ્રતાપસિંહ ઉપર કુટીલ કટાક્ષ કરી તે બોલ્યો, “હું એ તમારો દર્પ ચુર્ણ કરી શકુ નહિ તો મારૂ નામ માનસિંહ નહિ” પ્રતાપસિંહે ઘણા સાથે તેને ઉત્તર આપ્યો ‘ઠીક ઠીક! તમારી વાતથી સંતુષ્ટ થયો રણસ્થળમાં તમને હું મળુતો ઘણોજ પરિતોષ પામુ, તે સમયે પ્રતાપસિંહના એક સેવકે ઇર્ષ્યાવ્યંજક વચને કહ્યુ જાતિભ્રષ્ટનો સ્વર્ગવાસ કરી દેવો યુક્ત છે, ઉદયસાગરના તટ ઉપર જે વાતચિત થઇ તે સઘળી અકબર પાસે નિવેદીત થઇ માનસિંહનું અપમાન થયું તે પોતાનું અપમાન થયું એમ અકબરે માન્યું રાણાએ કરેલ ભયંકર અપમાનનો બદલો આપવા તેણે યુધ્ધોદ્યોગ કર્યો આ યુધ્ધોદ્યોગમાં જે ભયાવહ રણાગ્નિ સળગી ઉઠયો, તેમા વિક્રમ કેસરી પ્રતાપસિંહે અમરતા મેળવી તેથી તે સ્વદેશ પ્રેમીક સ્વાધીનતા પ્રિયોના આબરૂદાર ઉચ્ચાસનને જઇ બેઠો તેના પવિત્ર શોણીતથી સિક્ત થયેલ સ્થળ હલદીઘાટ પ્રસિદ્ધ થયું જ્યાંસુધી મેવાડનું નામનિશાન એક પણ આગામી શિશોદીય વંશના રાજાના હાથમાં રહેશે ત્યાંસુધી વીરપુરૂષ પ્રતાપસિંહની પરાક્રમ ગાથા સહુ કોઇના મુખમાંથી બહાર નીકળશે

દીલ્હીશ્વર અકબરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, ભાગ્યસિંહાસનનો ભાવિ ઉત્તરાધિકારી સલીમ પહેલા યુદ્ધમાં સેનાપત્યના અધીકારે અભિષિક્ત થઇ, પ્રતાપસિંહના વિરૂધ્ધે

વિશાળ મોગલ સેના લઈ યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. રાજા માનસિંહ અને મહોબતખાં યુધ્ધોપયોગી સલાહ આપવા, સલીમની સાથે યુદ્ધ યાત્રામાં ચાલ્યા. પણ વીર કેસરી પ્રતાપસિંહની મદદમાં કાંઇ સામાન નહિ ! બાવીશહઝાર રજપુતો અને કેટલાક ભીલવીરો તેની સહાયમાં હતા. તેના હૃદયમાં અને તેના મદદનીશના હૃદયમાં લડવાનો અલૌકિક ઉત્સાહ હતો. એટલી માત્ર મદદથી તે વિશાળ મોગલ સેનાની સામે લડવા રણાંગણમાં ઉતર્યો. રાજકીય સેનાદળ પહેલાં તો, કાંઇપિણ અટકાવ વિના આરાવલ્લીના બહારના પર્વત પ્રદેશમાં પહોંચ્યું, ત્યાંથી તે આરાવલ્લીના પ્રધાનગિરિ પથમાં જઇ ઉભું રહ્યું.

આરાવલ્લીના તેજ કૂટ માર્ગવાળા દુષ્પ્રવેશ્ય પ્રદેશમાં વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ પોતાની સેના સાથે અતિ સાવધાન થઈ ઉભો હતો. તે પ્રદેશ ઉદયપુરથી પશ્ચિમ ભાગે આવેલ છે. લંબાઇમાંતે સ્થળ દશ યોજન હતું. વળી પહોળાઇમાં ઘણું કરી ચાળીસ કોશ હતું. તે સમચતુષ્કોણ સુવિશાળ પ્રદેશમાં કોરવ, વનરાજ અને પર્વતમાળા હતી. ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર નદીઓ તેમાંથી નીસરી તેના વિભાગને વિભુષિત કરતી હતી. તે ગિરિ પ્રદેશના મધ્યબિંદુરૂપે ઉદયપુરને ગણીએ તો અત્યુતિ ગણાય નહિ. ઉદયપુરના જે પડખે થઈ તે પ્રદેશમાં પેસી શકાય, તે પડખામાંજ દુર્ગમ અને વિષમ પર્વત માર્ગ હતો. તે માર્ગ એટલો સાંકડો, કે તેની અંદરથી બે ગાડી સાથે વા સામ સામે ચાલી શકે તેમ નહોતું. તે દુર્ગમ અને વિષમ પ્રદેશમાં ઉભા રહી ચારે દિશાએ નજર કરાય. તો ચારે દિશામાં અભ્રભેદી ગિરિ આકાર શિવાય બીજું જોવામાં આવે નહિ, તે પ્રદેશનુ નામ હલદીઘાટ. હલદીઘાટના હૃદય શોભી ઉંચા ગિરિવ્રજના પાદ પ્રદેશમાં રજપુત વીરો સાવધાન દૃષ્ટિથી ચારે તરફ જોતા ઉભા હતા. બીજી તરફ ભીલલોકો ધનુષ બાણ લઈતે પર્વતની ટોચે મોટી એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ઉભા હતા, તેઓના ચરણના તળેના મોટા મોટા શિલા ખંડ રાશીકૃત પર્વતની ટોચ ઉપરથી તે પથરો ફેંકે તો શત્રુનો પરાજય થાય.

તે દુર્ગમ હલદીઘાટના ભયંકર ક્ષેત્રમા વીર પુંગવ પ્રતાપસિંહ, મેવાડના પ્રધાન પ્રધાનવીરોને લઇ શત્રુની સેનાની રાહ જોતો ઉભો હતો. સંવત ૧૬૩૨ (ઇ. સ. ૧૫૭૬) ના વર્ષમાં શ્રાવણ માસના સાતમા દિવસે રજપુત અને મોગલની સેના પરસ્પર મળી, હલદીઘાટના ક્ષેત્રમાં સંગ્રામ કરવા પ્રવૃત થઈ. યુદ્ધ ભયાવહ થઇ પડયું. સ્વાધીનતા રક્ષણ માટે માત્ર આવું યુદ્ધ ભારતવર્ષમાં અને ગ્રીકદેશમાં થયેલું છે. દુર્ધર્ષ યવનોના કરાલ ગ્રાસમાંથી મેવાડની સ્વાધીનતા અને ગુઢતાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પ્રતાપસિંહના મદદગારો ઉત્તમ ઉત્સાહે ઉત્સાહીત થઈ મોગલ સાથે લડવા લાગ્યા. વીરકેસરી નિર્ભીક પ્રતાપસિંહ સિંહ પરાક્રમે સઘળાથી અગ્રસર થઇ યુદ્ધમાં ઉતર્યો, તેનું તે અદભુત સાહસ અને પરાક્રમ જોઇ રજપૂત સામંત સરદારો મોટા જોરથી લડવા લાગ્યા. પ્રતાપસિંહનો પ્રયાસ

કૃપવાળો થયો તેના વિક્રમથી શત્રુ સૈન્ય વ્યુહ ભીત થયું. તે ભિન્ન વિભક્ત અને દલિત મોગલ સેનાને મથિત અને વિચલિત કરતો પ્રતાપસિંહ રજપુત કુલાંગાર માનસિંહને શોધવા લાગ્યો ઘણા મોગલવીરો તેની કરાલ તલવારે ખંડિત થયા

મોગલ સેનની અંદર માનસિંહનો પત્તો પ્રતાપસિંહને મળ્યો નહિ. પ્રતાપની પ્રચંડ ગતિને કોઇ રોકી શક્યુ નહિ કેટલાક મોગલ વીરો તેના ભાલાના અગ્રથી વિદ્ધ થઇ ભૂમિ તળે પડ્યા પોતાના ભીષણ શત્રુ માનસિંહને શોધતા તે શાહજાદા સલીમની નજદીક ગયો હીંદુદ્વેષી મોગલ સમ્રાટના મોટા પુત્રને સન્મુખે જોઇ, પ્રતાપસિંહ સાહસ દુર્ગ્રહ અને જીઘાંસાથી ઉત્તેજીત થયો. તીક્ષ્ણ તરવાર ઉચી કરી. તે પોતાના દુશ્મન મોગલની સામે ચૈતક ઘોડા ઉપર બેસીને ચાલ્યો તેની તેજસ્વી તલવારના ઘાથી સલીમના રક્ષકો ખંડિત થઇ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પછી પ્રતાપસિંહ, સલીમના રણમાતંગ તરફ ચાલ્યો. તેનો અશ્વ ચેતક, પોતાના પ્રભુનું અદ્‌ભુત વિરત્વ જોઇ મોટો બહાદુર અને શક્તિવાળો થઇ ગયો હોય એમ જણાયું પોતાના પ્રભુના કહ્યા વગરના પ્રચંડ રણમાતંગનું ઉત્કટ શુંડાસ્ફાલનને ન ગણકારી અશ્વ ચેતકે તે વારણેન્દ્રના મદપ્લાવિત કુંભસ્થળ ઉપર પોતાનો જમણો પગ મુક્યો, તેટલામાં પ્રતાપસિંહે પોતાનુ શુળ સલીમ ઉપર ફેંક્યુ. સલીમનો હોદ્દો લોઢાથી જડેલો હતો સારા ભાગ્યે તે શુળ હોદ્દાને લાગ્યુ જેથી શુળના ઘામાથી રાજકુમાર સલીમ બચી ગયો પ્રતાપસિંહનું ભયંકર શુળ સલીમને વાગ્યુ નહિ પણ તેનો ઘા અનર્થક નીવડ્યો નહિ હોદ્દાના ઉપર તેનો પ્રતિઘાત થયો, અને છેવટે તે માવતને વાગ્યુ તેના ઘાતે દુર્ભાગ્ય માવત હોદ્દા ઉપરથી જમીન ઉપર પડી મરણ પામ્યો ત્યારપછી મહોન્મત હાથી, નિરંકુશ થઇ સલીમને લઇ તીવ્ર વેગે યુદ્ધસ્થળથી પલાયન કરી ગયો

પ્રતાપસિંહના શુળાઘાતથી બચી સલીમ પલાયન કરી ગયો ખરો પણ રજપુત વીરે તેને છોડ્યો નહિ પ્રતાપસિંહે તેનો ચેતક અશ્વ તે પલાયન કરતા ગજેન્દ્રની પાછે ચલાવ્યો તે સમયે બન્ને દળના વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. અગણ્ય મોગલ સૈનીકો પોતાના સમ્રાટ પુત્રને બચાવવા તલવાર ચલાવવા લાગ્યા. નિર્ભીક સાહસી રજપુતો, પ્રતાપસિંહને મદદ કરવા લાગ્યા રજપુતોની યુદ્ધચેષ્ટાનો પ્રતીરોધ મોગલ સૈનિકો કરી શક્યા નહિ છેવટે તેમાથી કેટલાક સૈનિકો ભૂમિ ઉપર પડ્યા પણ તેથી પ્રતાપસિંહને કંઇ ફાયદો થયો નહિ. મુસલમાન સૈનિકો દેહ ગગનધૂલિસ્થપે પડ્યા તેના બદલે બીજા સૈનીકો આવી રજપુતો સાથે લડવા લાગ્યા અનેક રજપુત રણમત્ત બનીને પ્રતાપસિંહના જીવિત માટે મોટા સાહસે લડવા લાગ્યા. ક્રમે પ્રતાપસિંહના ઘણું દળ ક્ષય પામ્યું પણ તેથી પ્રતાપસિંહ અટક્યો નહિ. રાજપુત કુળકલંક માનસિંહની શોધમાં તે ઉન્મત્તની જેમ ફરવા લાગ્યો. તેના માથા ઉપર મેવાડનું મજબુત છત્ર, તે ઊંચા છત્રનો

લશ્કરી, મોગલ વીરોએ, ચારે તરફથી આવી પ્રતાપસિંહને ઘેરી લીધો. તેણે ત્રણ વાર પોતાના જીવિતની રક્ષા કરી. પ્રતાપસિંહના માથા ઉપર રાજછત્ર હતું. તે તેણે ત્યાગ કર્યું નહિ. પણ તેને વિષમ સંકટ આવી પડ્યું: આ સમયે યુદ્ધ કરતો કરતો શત્રુદળમાં આવી પહોંચ્યો. તેની પાસે સામંત સરદાર કોઇ નહોતું તેની ચારે તરફ શત્રુસેના હતી. શત્રુઓ હાથમાં તલવાર લઇ પ્રતાપસિંહ ઉપર દોડ્યા. પ્રતાપસિંહે પોતાની હાલત સારી રીતે જોઈ લીધી. તે સમજ્યો કે તેનું જીવન સંકટમાં છે. તોપણ તે એક ક્ષણના માટે નિરૂત્સાહ થયો નહિ.

કઠોર ઉદ્યમે અદમ્ય અધ્યવસાયે અપૂર્વ પ્રાક્રમશાલથી, તેણે શત્રુ સેનાને વિત્રાસિત કરી દીધી. શત્રુ પક્ષનું દમન કરતો તે ઉન્મત માતંગની જેમ રણ સ્થળે ફરવા લાગ્યો. શત્રુના અવિરામ શસ્ત્રાઘાતે, તેના અંગ પ્રત્યંગ ઉપર સાત ઘા થયા હતા, તોપણ પ્ર નસિંહને શાંતિ નહોતી, તે ગભરાયો નહોતો, પણ પોતે એકલો હોઈ અસંખ્ય શત્રુ સૈનિક સાથે શી રીતે લડી શકે, તેણે જાણ્યું જે આ અવસ્થામાં યુદ્ધસ્થળે થોડા સમય રહેવાનું થાશે તો પ્રાણ એક ક્ષણમાં ચાલ્યા જાશે, અદભૂત રણ નૈપુણ્ય બતાવી તે તે સ્થળની બહાર નીકળી ગયો, એટલામાં દૂરથી જય પ્રતાપનો જય ! એવો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો, પ્રતાપનું હૃદય બમણા ઉત્સાહે ઉત્સાહિત થયું. તે સદ ભસિંહ નાદ કરી ઉઠયો, છત્રધરે તેના માથા ઉપર ઉત્સાહથી છત્ર ધર્યું તેટલામાં વીરવર ઝાલાપતિ માન્ના કુદી પ્રતાપસિંહની પાસે આવ્યો. વીરવર માન્નાએ રાજચિન્હ છત્ર પ્રતાપસિંહના મસ્તક ઉપરથી લેવરાવી પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરાવ્યું. મેવાડનો વાવટો ઉંચો કરાવી, શત્રુ સેના મધ્યે તે ચાલ્યો. તે રાજચિન્હ જોઇ શત્રુઓએ ઝાલાપતિને રાણો પ્રતાપસિંહ છે, એમ ગણ્યો. તેઓ તેનો સંહાર કરવાના અભિપ્રાયે તેની ઉપર દોડ્યા પ્રતાપસિંહે દૂર રહી જોયું જે વીરવર માન્નો પોતાના અપૂર્વ જોર સાથે લડે છે, છેવટે તે વીરવર તેના સૈનિકો સાથે રણાંગણે પડ્યો. વીરવર પ્રતાપસિંહને કાંઇ સારૂં ફળ મળ્યું નહિ. મોગલ સેના સોગણી અધિક તેમાં વળી તે સેના પાસે તોપો, બંદુકો વીગેરે અગ્ન્યસ્ત્ર હતા. પ્રતાપસિંહની સેના તેની પાસે કેટલી ક્ષણ ઉભી રહે ! રજપુતોમાંથી ઘણા રજપુતો સ્વદેશના કલ્યાણ માટે રણાંગણમાં પડયા. તે દિવસે રણાંગણ થકી રજપુત સેનાના બાવીશ હજાર સૈનિકોમાંથી આઠ હજાર સૈનિકો પાછા આવ્યા.

હલદીઘાટના પહેલા દિવસના યુદ્ધે પ્રતાપસિંહ ચૈતક ઉપર બેસી બહાર નીસરી પડયો હતો, તેનું સઘળું અંગ ક્ષતવિક્ષત અને રક્તાક્ત હતું. દુઈ મરણ શ્રમે તે બીલકુલ પરિશ્રાંત થયો હતો. તેનો પ્રિયતમ અશ્વ ચૈતક પણ તેની માફક પરિશ્રાંત થઇ પડયો હતો, તોપણ તે પોતાના પ્રભુને પોતાના પૃષ્ઠ ઉપર રાખી પર્વત પ્રદેશ તરફ ચાલી ગયો. પણ તેમ થવાથી પ્રતાપસિંહ નિરાપદ નહોતો. બે મોગલ સૈનિકો

ગુપ્તભાવે તેની વાંસે પડયા હતા તે બે સૈનિકમાંથી એક ખોરાશાની મુસલમાની અને બીજો આશામી મોલતાની હતો, તેઓ પલાયન કરી જતા રાણાની પછવાડે આવતા એક પર્વત તરંગિણીના તટે આવી પહોચ્યા, તે વખતે તુ રાજ ચેતક, તે તીક્ષ્ણ તરંગિણીને છલંગ મારી ઓળંગી ગયો અને પોતાના પ્રભુને લઇ દૂર પલાયન કરી ગયો મોગલ સૈનિકો પણ પ્રતાપસિંહની પાસે આવી પહોંચ્યા, ફરીથી બહુ અવાજ સંભળાયો તેની સાથે પછવાડે કોઈ બોલી ઉઠયુ "અરે નીલઘોડાના સવાર" પ્રતાપસિંહ ચકિત થયો અને વિસ્મય વિસ્ફારિત નયને તેણે પાછા ફરી જોયુ જે તેણે જોયુ તે અતીવ વિસ્મયકર ! તેથી તેનો રોષ અને ઉદ્યાતો વધવાના પણ ની રહી નહિ તેણે જોયુ કે તેની વાંસે એક ઘોડેસ્વાર આવે છે તે અસવાર બીજો કોઈ નહિ, તેનો ભાઈ શક્તસિંહ !

શક્તસિંહ પ્રતાપસિંહનો ભાઈ થાય છતાં વિરોધી બની બન્ને ભાઈઓ વિચ્છિન્ન થયા હતા શક્તસિંહે મોગલ પક્ષ પ્રતાપસિંહના પક્ષ છોડી અકબરના પક્ષનું અવલંબન કર્યુ હતુ તેના મનમાં વાસના હતી કે આનો દોષીને માટે, એક દિવસ વિષમ વિદ્રોહ વહ્નિનું શાંતિવિધાન થાશે તે દીવસે હલદી ઘાટના યુદ્ધમાં સમ્રાટ અકબરના સેનાપતિના અતલ ના દેખ્યો હતો તે જોતો હતો જે પ્રતાપસિંહ એકલો નીલાશ્વની પીઠ ઉપર બેસી યુદ્ધ છોડી પલાયન કરી જાય છે મોગલોની વિપદજાળમાં પડવા તેથી નાનો ભાઈ શક્તસિંહ નિશ્ચિંત રહી શક્યો નહિ તેનું કઠોર વજ્ર જેવું હૃદય પીગળી ગયુ તેનો રોષ પ્રશમિત થયો તેની ઉપના હૃદય પાણી થયો ભ્રાતાનું બ્લાગીને તે દારુણ વર્ગ પીડાના પિડિત થયો પોતાના ભાઈને વિપદમાંથી ઉગારવા તે મોગલ સૈનિકોની વાંસે તેની વાંસે ચાલ્યો ભ્રાતાના વાંસે પડેલ મોગલ સૈનિકોનો વધ કરી નાખ્યો વીર શક્તસિંહ ભાઈ પ્રતાપસિંહને મળ્યો તેને જોતો જોઈ પ્રતાપસિંહ વિષમ સંદેહમાં પડયો તેના હૃદયમાં વેરી ભાવનો અને અભિમાનનો ઉદય થયો તેણે જાણ્યુ જે શુ હવે શક્તસિંહ વેરનો બદલો લેવા આવ્યો છે મારી આ નિઃસહાય અવસ્થામાં શુ તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા આવ્યો છે ! પ્રતાપસિંહ યથાવિધિ કર્તાની જેમ ઉભો રહ્યો અને પોતાની તલવાર ઉંચી કરી શક્તસિંહની પ્રતિજ્ઞા સ્મરણ કરી તો પણ શક્તસિંહનુ ચિત્ત વિષણ્ણ અને ઉજ્જ્વલ મુખ જોઈ તેના મનનો સંદેહ દૂર થયો જ્યારે તે શિશોદીય વીર શક્તસિંહ મોગલ પ્રતાપસિંહના ચરણમાં આવી પડયો ત્યારે અને તેણે ક્ષમા માગી ત્યારે પ્રતાપસિંહ એક અપૂર્વ આનંદથી આનંદીત થયો ઘણા અનેક દીવસે, પરસ્પરના દર્શન થયા. બન્ને ભાઈઓના દુ:ખ અને વેદના વિસારી ગયા અને પ્રેમના આલિંગનથી પ્રેમના વૃક્ષમાં સિંચન કર્યા તે આનંદના સમયમાં પ્રતાપસિંહના પ્રિયતમ ચેતક પ્રાણનો પરિત્યાગ કર્યો.

ચેતક, ઉપર્યુક્ત વીરનો ઉપર [illegible] તે [illegible] ના પ્રતાપથી અને પ્રભવથી પ્રતાપસિંહ વિશાળ મોગલ [illegible] હતો જે ચેતક તેનો પ્રાણરક્ષક હતા આ સમયે, તે ચેતકને મરેલો જોઈ પ્રતાપસિંહના આનંદોત્સવમાં વિઘ્ન આવ્યું ત્યારપછી શક્તસિંહે, પ્રતાપસિંહને પોતાનો ઘોડો આપ્યો તે ઘોડાનું નામ અંકારો હતું પ્રતાપસિંહ તે ઘોડા ઉપર ચઢ્યો જે સ્થળે તુરંગરાજ ચેતકનું મરણ થયું તે સ્થળે સમાધીસ્થળ બંધાણું +

પ્રીયજન સાથે પ્રીયજનની મુલાકાત સ્વર્ગ સુખપ્રદ છે પણ પ્રતાપસિંહ અને શક્તસિંહના ભાગ્યમાં તે મુલાકાત સ્વર્ગ સુખપ્રદ નીવડી નહિ વાસ્તે સલીમના હૃદયમાં સંદેહ પેદા થાય એવી આશંકા થવાથી શક્તસિંહ મોગલ સેનાને મળી જવા પાછો ફર્યો, વિદાય થતી વખતે મોટાભાઈ પ્રતાપસિંહની ચરણ વંદના કરી શક્તસિંહ બોલ્યો, "જો અનુકુળતા હશે તો હું જલદીથી આપને પાછો મળીશ "

જે બે આશામીઓ પ્રતાપસિંહની પઠવાડે પડ્યા હતા તે બન્ને આશામીઓ શક્તસિંહના હાથે મરાણા તેમાથી એક આશામીનો નિવાસ ખોરાસાનમા હતો અને બીજાનો નિવાસ મુલતાનમા હતો શક્તસિંહ તે ખોરાસાની નનિકના ઘોડે બેસી સલીમના દરબારમા આવ્યો પણ તેણે જે પ્રથમ આશંકા કરી હતી તે આ શંકા મજબૂત થઈ તેના આવવામા વિલંબ અને તેની ભાવભંગી જોઈ સલીમના હૃદયમા સંદેહ પેદા થયો તેણે તેને તે ખોરાસાની અને મુલતાની સૈનિકની હકીકત પુછી શક્તસિંહે જવાબ આપ્યો "જે તેઓ તો પ્રતાપસિંહના હાથથી મરાણા છે પ્રતાપસિંહ તેઓનો સંહાર કરી શકત નહોતો પણ છેવટે તેણે મારો ઘોડો પણ મારી નાખ્યો હું તે ખોરાસાની સૈનિકના ઘોડા ઉપર બેસી અહીં આવ્યો છું" શક્તસિંહનું બોલવું સાંભળી સલીમે તેને અભયદાન આપી કહ્યું " તમો જો સઘળી વાત સાચી કહેશો તો તમારો દોષ માફ થાશે, સલીમના બોલવાનો અંત આવ્યો નથી એટલામા શક્તસિંહનું મુખ વર્ષાઋતુના મેઘની જેમ ક્રમેક્રમે ગંભિર થઈ ગયું તે નિઃશંકચિત્તે બોલી ઉઠયો "એક વિશાળ રાજ્યનો ભાર મોટાભાઈ પ્રતાપસિંહના સ્કંધે આવેલો છે લાખો લોકના સુખદુઃખ તેના ઉપર રહેલા છે આ સમયે તે મોટી વિપદમા હતો તેને તે વિપદમાથી ન બચાવી હું શીરીતે નિશ્ચિંત રહી શકુ સલીમના મસ્તકનો એક કેશ પણ કંપિત થયો નહિ તે, પોતે કરેલ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા ભુલ્યો નહોતો તેણે તે સમયે તો શક્તસિંહને જવા દીધો શક્તસિંહના પક્ષમા મંગળ થયું થોડા સમયમા મોટાભાઇ સાથે જઈ મળ્યો પ્રતાપસિંહ તે સમયે

+ [illegible] હાલ 'ચેતક ચબુત્રો' એવા નામે પ્રસિદ્ધ છે તે હાલના ઝાંઝેર નામે આવેલ છે ચૈતકનું ચિત્ર, તેના પ્રભુના ચિત્ર સાથે મેવાડના પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ઘરમા હોય છે

ઉદયપુરના હતો, ઉદયપુરમાં આવતી વખતે તેણે બીનમર નામનો કીલ્લો હસ્તગત કર્યો, ઉદાર હૃદય પ્રતાપસિંહે તે કીલ્લો શક્તસિંહને આપી દીધો.* શક્તસિંહના સંતાન સંતતિએ તેનો અનેક દિવસ ઉપભોગ કર્યો. આવા ભયંકર કાળમાં શક્તસિંહે પ્રતાપસિંહના પ્રાણની રક્ષા કરી તેથી શક્તસિંહનું મહત્વ ઐતિહાસિક પાનામાં લખવા જેવું છે. તેના તે બેહદ મહત્વ અને ગૌરવના વિવરણ બહુ લોકોના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે.

સંવત્ ૧૬૩૨ (ઇ. સ. ૧૫૭૬ જુલાઇ) ના વર્ષના શ્રાવણ માસનો સાતમો દીવસ આર્ય કુળના વીરેન્દ્રનો પ્રસિદ્ધ દિવસ. આર્ય ગૌરવની એક મહાયોગ જ્યાં સુધી માનવમંડળ વીરત્વ અને મહત્વની પૂજા કરશે ત્યાંસુધી માનવમંડળીના ઈતિહાસમાંથી તે દિવસ વિસરાતો બનશે નહિ.

તે દિવસે, પુણ્ય ભૂમિ હલદીઘાટનું શિખર અને શિખરમાર્ગ સઘળા મેવાડના સાહસિક રજપુતોના પવિત્ર શોણિતે અભિષિક્ત થયો. જે ચૌદ હજાર રજપુતો, આત્મોત્સર્ગના મહામંત્રે પ્રોત્સાહિત થઇ, હળદીઘાટના ભયંકર રણસ્થળે અનંતનિદ્રામાં સુતા, તે સઘળાનો પરિચય આપવો, દુષ્કર અને અસંભવિત છે. પણ તેઓમાં જે પ્રસિદ્ધ મહાવીરો હતા, તેનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ આપવું ઉચિત છે. રાણા પ્રતાપસિંહના અતિનિકટના પાંચનો કુટુંબીઓ હતા ગ્વાલીયરના પદચ્યુત અને નિર્વાસિત રાજા રામશાહ† અને તેનો પુત્ર ખંડેરાવ, સાડા ત્રણસો તુવારવીરોને લઇ હલદીઘાટના યુદ્ધ સ્થળે ઉતરી, મુખ્ય હતા. સઘળા કરતાં વીરવર ઝાલાપતિ માનાએ, તે યુદ્ધમાં પુષ્કળ વીરતા બતાવી છે. સઘળાનો વૃત્તાંત છોડી દઇ એક માત્ર વીરવર માનાના યુદ્ધનો વૃત્તાંત આપવો આ સ્થળે યોગ્ય છે. મહાવીર માન્ના, સાડા ત્રણસો રજપુત લઇ, તે સાગર જેવી મોગલ સેનામાં પેઠો અને બેહદ શૌર્ય થઇ તેની સાથે લડવા લાગ્યો. લડતો લડતો, તે થોડા સૈનિક સાથે રણસ્થળે પડ્યો. જે લોકોએ તેનું યુદ્ધ નૈપુણ્ય જોયું હોય તે તેની બહુ પ્રશંસા કરે તેવું છે. તે દિવસે મેવાડના પ્રત્યેક વીરવંશ, વીરશુન્ય થઇ ગયા, અનેક વીરવનિતા વિધવા થઇ.

---

* શક્તસિંહના સંતાન શક્તાવત કહેવાય છે. તે પોતાના વડ પુત્ર [illegible] પ્રતાપસિંહનો ત્યાગ કરી બીનમર [illegible] શક્તસિંહ સાથે તેની હતી [illegible] પવિત્ર [illegible] શક્તસિંહના વંશધરોની [illegible] પણ [illegible] છે.

† [illegible] ગ્વાલીયર [illegible] મોટી [illegible] હતા તેથી [illegible] તેઓને [illegible] આપ્યો. તેઓના [illegible] તેઓને તે આપ્યો હતો.

જયોલ્લાસે ઉલ્લાસિત થઈ યુવરાજ સલીમે હલદીઘાટનો પર્વત પ્રદેશ છોડયો. વર્ષાની અવિહળધારાથી નદી ફીનાશ વીગેરે કર્દમિત થઈ જવાથી ગિરિ પ્રદેશ અત્યંત દુર્ગમ થઈ પડયો. એટલે કે તે સમયની અવસ્થા મોગલોને વિઘ્નકર થઇ પડી તે સમયના સુયોગમાં પ્રતાપસિંહે થોડા રોજ નિવૃત્તિ ભોગવી. પણ નવ વસંતના આવવાથી સઘળા રસ્તાઓ સુગમ થઇ પડયા. દુર્ધર્ષ મોગલોએ ફરીથી પ્રતાપસિંહનાં ઉપર હુમલો કર્યો. પ્રતાપસિંહ, તે વિશાળ મોગલ સેનાની વિરૂદ્ધે મોટા વીર્યથી ઉતર્યો. દુર્ભાગ્યવશે, તે યુદ્ધમાં પણ તેનો પરાજય થયો. તેણે ઉદયપુરનો ત્યાગ કરી, કમલમીરમાં જઈ સેનાદળ સ્થાપ્યું ÷ પણ તે સ્થળે તે નિશ્ચિત રહી શકયો નહી. મોગલ સેનાના અધિપતિ કોકાશાહબાજખાંએ કમલમીરનો ગિરિ પ્રદેશ ઘેરી લીધો. દુર્ધર્ષ મોગલના ઘેરાનો સંપૂર્ણ રીતે અટકાવ કરી પ્રતાપસિંહ ઘણા દીવસ, કમલમીરના કીલ્લામાં રહયો. તે સ્થળે આબુપતિ સ્વદેશ દ્રોહી દેવરાજે દગો કર્યો. કમલમીરમાં નાગન નામનો એક કુવો હતો ત્યાં તે એકજ જળાસ્થ હતું. તે દુરાચાર સ્વદેશ દ્રોહીએ તે કુવાના મોગલ લોકોને ખબર આપ્યા. મોગલ લોકોએ વિષધર પનંગારાએ તેનું જળ દૂષિત કર્યું. વિષ દુષ્ટ જળ અનુપયોગી હોઈ, જળાભાવે પ્રતાપસિંહ મોટું દુઃખ પામવા લાગ્યો.

પ્રતાપસિંહે, કમલમીરનો ત્યાગ કરી ચૌંદક નામના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો. દુર્દાંત મોગલોએ તે સ્થાનને પણ ઘેરો ઘાલ્યો. શનિ ગુરૂ સરદાર ભણુસિંહે, ચૌંદકિલ્લાના ઉદ્ધાર માટે યુદ્ધમાં મોટું પરાક્રમ બતાવ્યું, છેવટે તે યુદ્ધ સ્થળે પડયો, એ પ્રસિદ્ધ યુદ્ધસ્થળે મેવાડનો પ્રધાન ભટ્ટ કવી નિપાતિત થયો, તેની હૃદયોત્તેજક વીરગાથા સાંભળી રજપુત વીરો એટલા બધા ઉત્તેજીત થયા હતા કે સઘળાઓ સ્નેહ મમતા છોડી યવનોના ઘેરાનો વ્યર્થ કરી દેવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. ચૌંદનાં ઘેરાનો વૃત્તાંત લઈ કવિએ પોતાના રાજાનું એવું વીર્યકીર્તન કરી જે વીર ગાથા બનાવી છે તે વીરગાથાની આજ પણ મેવાડમાં રજપુતો ગાવામાં આવૃત્તિ કરે છે. તે કવિની પરલોક પ્રાપ્તિ ઉપર રાણા પ્રતાપસિંહને રણમાં ઉત્સાહિત કરવાને કોઈ રહ્યું નહિ. તેણે માત્ર પ્રતાપસિંહની ગાથાઓ ગાએલી હતી. એ સઘળી વીર ગાથા, એવી તેજસ્વિની ભાષામાં લખેલ છે કે તે સઘળી વાંચવાથી નિર્જીવ અને નિસ્પૃહ આશામી નવબળે અને અપૂર્વો ઉત્સાહે, ઉશ્કેરાઈ જાય તેમ છે.

જ્યારે યવનોએ કમલમીરના કીલ્લાનો કબજો લીધો ત્યારે રાજા માનસિંહે ધર્મમતી ગોગુંડા નામના કીલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. મહોબતખાંએ ઉદયપુરનો કબજો કર્યો. આમીચાદ નામના યવન રાજપુત્રે ચૌંદ અને અગુણાપાનોરના મધ્ય સ્થળમાં

÷ સંવત ૧૬૩૩ (ઈ. સ. ૧૫૭૭) ના માઘ માસના સાતમાં દિવસે આ યુદ્ધ થયું છે.

રહી, પ્રતાપસિંહ સાથેનો ભીલનો સંબંધ તોડી નાખ્યો વળી ફરીદખા નામનો યવન સેનાપતિ લશ્કર સાથે પ્રતાપસિંહના આશ્રય સ્થળ ચાવંડ સુધી પહોંચી ગયો એ રીતે ચારે દિશા તરફથી ઘેરાઇ જઈ વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ નિરાશ્રય થઇ પડ્યો આજ મેવાડમા કોઇ સ્થળે જવાથી પ્રતાપસિંહને સુખશાંતિ નહોતી આજ હુદાત મોગલો મેવાડના દરેક સ્થળે ફરતા હતા પણ તેઓ પ્રતાપસિંહને પકડી શક્યા નહિ પ્રતાપસિંહ પ્રાણભયે પલાયન કરતો નહોતો તે ગુપ્તભાવે ગુપ્ત સ્થળે રહી ભટકી શત્રુની ગતિવિધિ જોતો હતો આમાન્ય યુદ્ધોમા એ પ્રમાણે ઘણા દિવસો નીકળી ગયા દુશ્મનોના હાથમા પ્રતાપસિંહ આવ્યો નહિ પ્રતાપસિંહ તેઓના હાથમા ન પડતા, ઘણા યવનોનો વધ કરી તેઓને ભૂતળ શાયી કર્યા. સેનાપતિ ફરીદખા ધિયાન્તો હતો જે તેના કબજામા પ્રતાપસિંહ આવશે પણ તેની ધારણા સુફળવાળી થઇ નહિ. એક સમયે વીરસિંહ પ્રતાપસિંહે, મોગલ સેનાને કૂટ ગિરિમાર્ગમા રોકી ઉત્સાહિત કરી હતી પણ ત્યાં કોઇ લોક તેને કબજે કરી શક્યું નહિ ટુકામા ચેતન ભોગી મોગલ સૈનિકો ક્રમે ક્રમે નિરૂત્સાહિત થઇ ગયા અનેક રજપુતો સાથે લડવાનો તેઓનો ઉત્સાહ ભગ્ન થઈ ગયો વર્ષાની અવિચલ જલધારાથી રાહ માર્ગો તથા છાના માર્ગો કર્દમિત થઈ દુર્ગમ થઇ પડ્યા વળી સઘળા પર્વત પ્રદેશના જળાશયમાથી વિપાક્ત અને પીડાકર વાતવ બાષ્પ નીકળવાથી લોકો નાતદુરસ્ત થઇ ગયા તે માટે થોડા રોજના માટે યુદ્ધ મોકુફ રહ્યુ એ રીતે દરેક વર્ષાકાળમા યુદ્ધ મોકુફ રહેવાથી પ્રતાપસિંહને પૂર્ણ નિવૃત્તિ મળતી હતી

એ પ્રમાણે વર્ષ ઉપર વર્ષો ચાલ્યા ગયા, અનંત પ્રકૃતિ રાજ્યમાં ઘણો ફેરફાર થઇ ગયો તોપણ મોગલ સમ્રાટ પ્રતાપસિંહને હસ્તગત કરી શક્યો નહિ. પ્રતાપસિંહના આશ્રય સ્થળ, તેના હાથમાથી ખસી જઈ મોગલના હાથમાં ગયા પ્રતાપસિંહનો દુ ખરાશી ક્રમે ક્રમે વધતો ગયો એ સમયે તેનો પરિવાર વર્ગ તેની મૂળ ચિંતાનું ખાસ કારણ થઇ પડ્યો શત્રુના હાથમાથી પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે કરી શકશે, પણ તેના પરિવર્ગમાથી કોઈ શત્રુના કબજામા જાશે તો તેના ઉદ્ધાર માટે કેવી યોજના કરવી એવી ચિંતાનો તેના મનમાં ઉદય થયો તે તેની ચિંતા મૂળ વિનાની નહોતી એક સમયે શત્રુઓના હસ્તમા તેના પરિવાર વર્ગ આવી જાતો હતો પણ ભીલ લોકોના મોટા પ્રતાપે તેમ થતા તેનો બચાવ થયો લેવાના કાબા નિવાસી ભીલ લોકોએ પ્રતાપસિંહના પરિવાર વર્ગને ફલઇની ખાણમા રાખી તેનો બચાવ કર્યો હતો પરમ હિતકારી ભીલ લોકો પોતે અનાહારે રહી પ્રતાપસિંહના પરિવાર વર્ગને આહાર કરાવતા હતા તેઓ રજપુતના બચ્ચાને વ્યાઘ્ર વીગેરે હિંસ્ર પશુથી બચાવતા હતા, પોતાના પરિવાર વર્ગની દુર્દશા જોઇ પ્રતાપસિંહ એક ફાગુવાર પણ

નિરુત્સાહિત થયો નહિ

વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહની અનુવર્ણનીય સહિષ્ણુતાનુ અદમ્ય સાહસનુ અને અલૌકિક અધ્યવસાયનુ વિવરણ થોડા સમયમા સમ્રાટ અકબરના કાને પહોંચ્યુ તે અતીવ ચમત્કૃત થઈ રજપુતવીરને પુષ્કળ સાધુવાદ અને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો તે સઘળી જનશ્રુતિ સત્ય છે કે મિથ્યા, તે જાણવા માટે પ્રતાપસિંહના ગુઢ નિવાસમા તેણે ગુપ્ત ખાતમીદારો મોકલ્યા તે ખાતમીદારોએ જોયુ જે પ્રતાપસિંહ પોતાના સામંત સરદારોથી પરિવૃત થઈ એક વિશાળ વૃક્ષ તળે તૃણાસન ઉપર બેસી ભોજન લે છે અને યોગ્ય સામીને આનંદથી રાજપ્રસાદનો હૂનો આપે છે તે ગુપ્ત ખાતમીદારે સમ્રાટની પાસે આવી સઘળી હકીકત કહી તે સાભળી રાજસભામા મોટી ભક્તિનો ઉદય થયો સઘળા પ્રતાપસિંહના બેહદ માહાત્મ્ય ઉપર વિમૂઢ થઈ તેની પ્રશસા કરવા લાગ્યા

દુર્ભાગ્યના કઠોર અકુશતાડનથી અનાહારથી અનિદ્રાથી અને જુદી જુદી ભયકર યત્રણાથી પણ પ્રતાપસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી વિચલીત થયો નહિ પણ જેઓ તેને પ્રાણથી વહાલા હતા જેઓના સમાન સભ્રમ જાળવી રાખવા તે પુષ્કળ દુઃખ ભોગવતો હતો, તેઓના બેહદ કષ્ટ જોઈ પ્રતાપસિંહની દૃઢતા દૂર જતી હતી તે ઉન્મતની જેમ દોડી દોડીવાર દારુણ શોક કરી બેસતો હતો હૃદયની પ્રીતિદાયિની વનિતા ગિરિગહનમ બીલકુલ નિરાશ્રય થઇ પડી રહેતી હતી તેનો રાજકુમાર રાજભોગ્ય વસ્તુથી વચિત થઈ ઘણા દિવસ અનાહારે રહેતો હતો એકવાર દુર્ધર્ષ શત્રુઓના આક્રમણથી થોડાકાળ મુક્તિ પામી, પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે અરણ્ય વિરામ સભોગ કરવા લાગ્યો તે સમયે તેની મહિષી અને તેની પુત્રવધુ તૃણબીજનુ ચુર્ણ કરી તેનો રોટલો બનાવતા હતા તે રોટલાનો અર્ધ ભાગ તેઓએ બાળક બાળિકાને વહેચી આપ્યો બાકીનો અર્ધભાગ ભવિષ્યના માટે રાખ્યો પ્રતાપસિંહ પડખે તૃણશય્યા ઉપર સુઈ પોતાના ભાગ્યનો વિચાર કરતો હતો એટલામા તે પોતાની દુહિતાનો મર્મભેદી ચિત્કાર સાભળી એકદમ ચમકી ઉઠયો

તેનો ચિત્તસ્રોત સહસા બધ પડી ગયો વિસ્મય વિસ્ફારીત નયને રોતી બાલીકા તરફ તેણે જોયુ તો એક જગલી બીલાડો અરધી રોટલી લઈ ચાલ્યો ગયો તે જોઇ દુહિતા રડે છે પ્રતાપસિંહનુ ભેજુ ફરી ગયુ તેણે ચારે તરફ અધકાર જોયુ આજ દિન સુધી તેનો અધ્યવસાય અને સાહસ અદમ્ય અને અક્ષુણ્ણ હતુ ભયકર યુદ્ધક્ષેત્રના તેના પુત્ર વિગેરે સબધીઓએ, પોતાના જીવનનો ત્યાગ કર્યો છે, એમ પ્રતાપસિંહના જાણમા હતુ તોપણ તેથી તે નાહિમ્મત નહોતો, શાથી કે તે જાણતો હતો જે, જે કર્તવ્ય સાધન કરવા તેઓ આ પૃથ્વીમા પેદા થયેલ છે, તે કર્તવ્ય પુરૂ કરી તેઓ આ પૃથ્વી છોડી અમરધામમા ગયા છે,

તેમા દુખ શુ ! પણ આજ મહારાણાએ પ્રાણ પુત્રીને રોતી જોઈ એકદમ તે નાહિમ્મત થઇ બોલી ઉઠયો, "જો આવી રીતના દુખો ભોગવી રાજસન્માનનું રક્ષણ થાતુ હોય તો તે રાજ્યસન્માનને હજારો ધિક્કાર છે" ત્યારપછી થોડા ક્ષણ ઉપર તેણે તે સઘળા દુખનો નાશ કરવા અકબરને પ્રાર્થના કરી

પ્રતાપસિંહે અકબરને તે વિષયનો એક પ્રાર્થના પત્ર મોકલ્યો અકબર તે પત્ર પામી પુલકિત થયો, પ્રતાપસિંહના એવા વિનયનો સાર જોઇ તેણે દિલ્હીમા સર્વત્ર નૃત્યગીત કરવાનો હુકમ કર્યો નગરમા ઘેરઘેર નૃત્યગીત થવા લાગ્યા. મોગલ કુળના સઘળા માણસો આનંદમા મસ્ત થયા મોગલ સમ્રાટ અકબરે આનંદોત્ફુલ્લ હૃદયે પૃથ્વીરાજ નામના એક રજપુતને પ્રતાપસિંહનો તે પત્ર બતાવ્યો પૃથ્વીરાજ અકબર પાસે બંદી થયો હતો જે વર્ષ (સ ૧૫૧૫) મા રાઠોડ વીર યોધરાવે મુંદરમાથી પ્રતિષ્ઠિત યોધપુરમા મારવાડનુ સિંહાસન રોપ્યુ તે વર્ષમા તેનો એક પુત્ર નામે વિકાએ ભારતવર્ષના મરૂ પ્રાંતમા પોતાના નામથી વિકાનેરની સ્થાપના કરી પૃથ્વીરાજ વિકાનેર રાજનો નાનો ભાઇ હતો વિકાના વંશધરોના વિક્રમ પ્રભાવથી વિકાનેર ક્રમે ક્રમે આબાદ થઈ ઉઠયુ, વિકાનેરના રાજા રાયસિંહે મારવાડ રાજ રાવદેવનો અધમ દાખલો અનુસર્યો નહિ પૃથ્વીરાજ તે રાયસિંહનો ભાઇ થાય અદૃષ્ટના દારૂણ વિપાકે તે મોગલ સમ્રાટની પાસે બંદી હતો પણ તેનુ હૃદય અસીમ વીરત્વે અને મહાન સ્વદેશ પ્રેમપૂર્ણ હતુ પૃથ્વીરાજ વીર પુરૂષ હતા એટલુ નહિ પણ તે કવી હતો એવા સુંદર ગુણે વિભૂષિત થઇ તે તેજસ્વિની ભાષામા કવીતા કરી મનુષ્યનુ મન મુગ્ધ અને રંજન કરતો હતો અને ખરી જરૂરીયાતે હાથ તરવાર લઇ યુદ્ધ કરતો હતો ટુંકમા તે સમયે, રાજસ્થાનમા તે મહાવીર અને શ્રેષ્ઠ હતા કાવ્યાનંદદાયિની વીણાપાણી શારદાના કૃપાબળે પૃથ્વીરાજે રાજસ્થાનના સઘળા ભટ્ટ કવીઓ ઉપર જય મેળવ્યો હતો બાલ્યકાળથી પ્રતાપસિંહના વીરત્વે, ઉદારત્વે અને મહત્વે અનુપ્રાણિત થઇ રજપુત કવિ પૃથ્વીરાજ, પ્રતાપસિંહને દેવભાવે પુજતો હતો પ્રતાપસિંહે સંધિની પ્રાર્થના વાળો પત્ર મોકલ્યો છે એ વાત જાણી તે દારૂણ મનોવેદનાથી પીડીત થયો પ્રતાપે, તે પત્ર લખ્યો છે એમ તેને પહેલા વિશ્વાસ આવ્યો નહિ તે અકબરની પાસે પોતાની સ્વભાવિક નિર્ભયતા અને સરલતાથી બોલ્યો, "આ પ્રતાપસિંહનો નહિ હુ સારી રીતે પ્રતાપને ઓળખુ છુ આપનો રાજમુકુટ પ્રતાપસિંહના માથા ઉપર મુકી દ્યો તોપણ તેજસ્વી પ્રતાપસિંહ આપને નમશે નહિ

પૃથ્વીરાજ સમ્રાટ અકબરની અનુમતિ લઇ પ્રતાપસિંહને, એક દૂતદ્વારા એક પત્ર લખી મોકલ્યો પરવાનગી માલુમ પડેછે કે પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહને અકબરને

નમવાનાં કારણ પુછયાં. પણ પત્રની અંદર એક ગુપ્તભાવ રહેલ હતો. ટુંકામાં પૃથ્વીરાજે એવા અવમાન સૂચક કાર્યમાંથી ફરી જવા, પ્રતાપસિંહને તેમાં વિનતિ કરી હતી. પત્ર કવિતામાં લખ્યો હતો. તે કવિતા, એટલી બધી તેજસ્વિની અને હૃદયગ્રાહિણી હતી. જે આજ પણ અનેક રજપુતો તે આનંદે ગાય છે.

"હીંદુના સઘળા આશા ભરૂસા હીંદુ ઉપર નિર્ભર કરે છે. રાણો તે સઘળા આશા ભરૂસા છોડી શકયો નહોતો. તે સમયના રાજસ્થાનના રજપુતો, પોતાનું જાતીય ગૌરવ છોડી બેઠા હતા, રજપુત સ્ત્રીઓ પવિત્ર સંમ્માન ગૌરવ હારી બેઠી હતી. રજપુતનું કુળ અને રજપુતનું રૂપ આ વિશાળ બજારમાં માત્ર એક અકબરથી ખરીદાતું હતું. એક માત્ર ઉદયસિંહના પુત્ર સિવાય અકબરે સઘળાને ખરીદી લીધા હતા. પ્રતાપસિંહ અમૂલ્ય હતો. પ્રકૃત્ત રજપુત થઈ કોઇ નવરોજાના દિવસે પોતાની કુળ મર્યાદા હારી બેસે ખરો! તો પણ ઘણા રજપુતોએ તે પ્રમાણે કર્યું, અનેક રજપુતો, નિરૂપાય થઇ તે નવરોજાના દિવસે પોતાની અવમાનતા પોતાની નજરે જોતા હતા. આવા કલંકિત કામથી હમિરનો એક વંશધર દૂર રહ્યો હતો. હમીર વંશધર પ્રતાપસિંહ, દૂરથી, પોતાની કુલ મર્યાદા જાળવી રાખતો હતો.

રાઠોડવીરનો ઉત્તેજનાના સારવાળો પત્ર વાંચી પ્રતાપસિંહ એક પ્રચંડ ઉત્સાહે, પ્રોત્સાહિત થઈ ગયો. તેને એવું માલુમ પડયું કે દશ હઝાર રજપુતોની મદદ તેને આવી પહોંચી, તે કવિતાના પ્રભાવે પ્રતાપસિંહનું સુપ્ત માન હૃદય નવોત્સાહ અને નવા બળે ભરાઇ ગયું. તે કઠોર કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરવા ઉન્માદિત થયો.

પ્રકૃત્ત રજપુત હોઇ કોઈ નવરોજના દિવસે, પોતાની કુળ મર્યાદા છોડે ખરો! દિવાકર જે દિવસે મેષ રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે. તે દિવસે પૂર્વ દેશીય મુસલમાનો, નવરોજ (નવ વર્ષ દિવસ) નો મહોત્સવ પાળે છે. પંડતવર અબુલફજલનો ગ્રંથ (ઇતિહાસ) ભણવાથી તે નવરોજાનો વિગુઢ અર્થ માલુમ પડે છે.

એ નવરોજા નવવર્ષનો દિવસ નથી. તે એક મહોત્સવનું પર્વ છે. અકબરે તે નામ બદલી તેનું નામ ખુશરોજ રાખ્યું છે. પ્રતિમાસે નવવર્ષનો દિનસ, એ આનંદોત્સવ થાતો હતો. એ આનંદોત્સવનો દિવસ મુસલમાનોનો પ્રધાન દિવસ હતો તે દિવસે, મોગલ સામ્રાજ્યમાં સઘળા લોકો આનંદોત્સવથી મત્ત રહેતા હતાં દુઃખ અને વિષાદની છાયા પણ કોઈના મુખ ઉપર જોવામાં આવતી નહિં. તે દિવસે રાજસભામાં સઘળા લોકો હાજર રહેતા હતાં. મહીષી પણ મોટા ધુમધામથી દરબારમાં બેસતી હતી. આબરૂદાર મુસલમાનોની અને સામંત રજપુત સરદારોની સ્ત્રીઓ પણ મહીષીના દરબારમાં હાજર રહેતી. તે ખુશરોજનો દિવસ એક વિલક્ષણ વિષયના માટે પ્રસિદ્ધ હતો. રાજમહેલની પાસે એક અવરૂદ્ધ પ્રદેશમાં તે

નિમિત્તે એક મેળો ભરાતો હતો. તે મેળામાં માત્ર સ્ત્રીઓ ભરાતી હતી. પુરૂષો તે મેળામાં જઈ શકતા નહિ.

રજપુત અને મુસલમાન વેપારીની સ્ત્રીઓ જુદા જુદા દેશનાં પ્રખ્યાત શિલ્પ દ્રવ્ય લઈ તે મેળામાં વેચવા બેસતી હતી. * અને બીજા ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓ તે મેળામાં આવી પસંદ કરેલાં દ્રવ્યો ખરીદતી હતી. સમ્રાટ, અકબર, ત્યાં છાનો વેશ લઈ ભમતો હતો તેમાં તે પસંદ કરેલી ચીજો લેતો, અને રાજકીય બાબતની અને રાજ્યાધિકારીની બાબતની હકીકતો પૂછી તેનો મર્મ જાણી લેતો હતો એ ઉત્સવ પ્રતિષ્ઠાના મૂળ દેશમાં એક હેય અને અધમ દુષ્પ્રવૃતિ ગુપ્તભાવે રહેલી હતી, તે દુષ્પ્રવૃતિ, બુદ્ધિમાન, મનુષ્ય જાણી શકે. કૌશલજ્ઞ અબુલફજલે એદુષ્પ્રવૃત્તિ અને દુરભિસંધિને બીજા રૂપે વર્ણવી વિશ્વની ચક્ષુમાં ધુળ નાંખીછે. અબુલફજલનું તે વાત છાની રાખવાનું કૌશલ બહાર પડીગયું અને એકંદર ફળ વાળું થયું નહિ. કાળના અસીમ માહાત્મ્યે સત્યનો આલોક પોતાની મેળે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અકબર શું સર્વ ભાષાવિત્ હતો ! નિરક્ષર યવની અને રજપુત રમણી જે દુર્જ્ઞેય મિશ્ર ભાષામાં વાર્તાલાપ કરતી હતી. તે શું તે સમજી શકતો હતો ! કોઈ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, સુચતુર અબુલફજલના કૌશલમાં ભુલી જઇ અવનત મસ્તકે અક્ષુબ્ધ હૃદયે, મોગલ સમ્રાટની તે ભયંકર દુરભિસંધિની માટે તેને સાધુવાદ આપશે ખરો ! જેને સામાન્ય જ્ઞાન છે તે પણ તે પાપાશય સમ્રાટની નવરોજા સંબંધે દુષ્પ્રવૃત્તિ કળી કહાડશે. એ પાપમય ઉત્સવમાં કેટલાક પવિત્ર રજપુત કુળોની આબરૂ અને મર્યાદા કલંકસ્રોતમાં ડુબી છે. કેટલીક રજપુત રમણીના પવિત્ર સ્વર્ગીય સતીત્વરત્નો લુટાયાં છે.

જે અકબર " જગદગુરૂ " " દિલ્હીશ્વરોવા જગદીશ્વરોવા " વીગેરે પવિત્ર ઉચ્ચ સંમાન સૂચક ઉપનામ પામેલ છે. વે અકબર નિરપેક્ષ પ્રજાપાળક હતો એમ ઇતિહાસમાં વર્ણિત છે. સ્વજાતીય ઇતિહાસ લેખકો જેને સત્યસંધ ધર્મનિષ્ટ વિશુદ્ધ હૃદય એવા અલૌકીક વિશેષણોથી વિભૂષિત કરે છે.

* રજપુતની સ્ત્રી કે પુરૂષ શિલ્પદ્રવ્ય સારી રીતે તૈયાર કરી શકતા હતાં. તે પોત પોતાની તૈયાર કરેલી સામગ્રી વેચવા માટે તે રાજકીય પ્રદર્શનીમાં મોકલતાં હતાં. તેના બદલામાં તેને પુષ્કળ નાણું મળતું હતું. ઘણાંખરાના જાણવામાં હશે જે એશીયાખંડના કેટલાક દેશના અધિપતિઓ, નેવી કારીગીરીના કામમાં કુશળ હતા. સમ્રાટ ઔરંગઝેબ સારી ટોપી તૈયાર કરીને મેળામાં વેચવા મોકલતો. તેના વેચાણમાં તેણે જે દ્રવ્ય મેળવ્યું છે તે તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રીયામાં સારી રીતે વપરાયું છે. ખીલઝઅહમદ સાહિત્યાનુરાગી હતો. તેના હસ્તાક્ષર ઉત્તમોત્તમ હતા. એ હસ્તાક્ષરથી કવિતા લખી પોથી બનાવીને પોતાના અમીર ઉમરાવમાં વેચતો હતો તેથી તે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવતો હતો.

તે અકબર ભુવન વિદિત હોંઇ, પોતાની પ્રભુતાનો અપવ્યવહાર કરીપથ્થરોનું હૃદય કરી એ રીતનું સાધુ વિગર્હિત આચરણ કરે તેનો કોઈકાળે વિશ્વાસ આવે તેમ નથી. એ વાત હૃદયમાં આવવાથી હૃદયનું છેવટનું તળીયું પણ આલોડિત થઈ જાય છે. અદષ્ટ તરંગના પ્રચંડ ધુણિપાકમાં પડી જે રજપુતોએ પોતાની સ્વાધીનતા, જે અકબરને વેચી દીધી. તે અકબરે નિરક્ષર નિકૃષ્ટ હીન માણસની જેમ કામ વિમૂઢ થઈ રજપુતોના પ્રાણ સ્વરૂપ મહિલાના જીવનનું સાર રત્ન સતીત્વ હરી લીધું. તે મનમાં લાવવાથી તેને ભારતેશ્વર કહેવો તે અત્યંત અયુક્ત છે. તેને કપટતાનો વિશ્વાસઘાતકતાનો અને સ્વાર્થપરતાનો મૂર્તિમાન પિશાચ કહી એ તો ચાલે તેમ છે. કેવળ બીકાનેર રાજકુમાર પૃથ્વીરાજેજ પોતાની સહ ધર્મિણીના ઉંચા સાહસથી અને ધર્મબળના પ્રભાવથી તે નિદારૂણ શોચનિય અધઃ-પતનથી આત્મકુળને બચાવ્યું છે. તેની સહધર્મિણી પવિત્ર શીશોદીય કુળમાં પેદા થઈ હતી. તે વીરવર શક્તસિંહની દુહિતા રાજકુમારી ઉંચાકુળમાં જન્મી ઉંચા ગુણોથી વિભૂષિત હતી. તેની જેવી સર્વાંગ સુંદરી સ્ત્રી તે સમયે રાજસ્થાનમાં નહોતી. પૃથ્વીરાજે અનેક પૂણ્યબળે એલક્ષ્મસુતા સતી શીરોમણી મેળવી હતી.

દુરદષ્ટ વશે પૃથ્વીરાજ મોગલ સમ્રાટ અકબરની પાસે બંદી હતો તેનું સુખ દુઃખ સંપદ વિપદ વીગેરે અકબરના હાથમાં હતું. તેનું ભાગ્ય સૂત્ર મોગલ સમ્રાટના હસ્તમાં હતું, પણ તેમ થવા તે મોગલ સમ્રાટનો અનુગ્રહાકાંક્ષી અને ચરણાનત નહોતો. સર્વ ગુણ સંપન્ન સ્ત્રીના પ્રેમાલાપથી તેણે અધીનતા દુઃખ ઘણા દરજ્જે કમ કરી દીધું હતું. તેની સ્ત્રી તે સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વાંગ સુંદરી અને સર્વ ગુણ સંપન્ન ગણાતી હતી. નીચે લખેલું વિવરણ પાઠ કરવાથી તેની સત્યતા વિષે સંશય રહે તેમ નથી એ વિવણથી તે સ્ત્રી રત્નનું અલૌકિક સતીત્વ પ્રતિપાદન થાય છે. દિલ્હીશ્વર અકબર એક રોજ ખુશરોજના દિવસે આનંદ બજારમાં છાના વેશે ભટકતો હતો એવામાં પૃથ્વીરાજની વનિતાનું સ્વર્ગીય સૌંદર્ય તેના નયન દર્પણમાં પ્રતિફલિત થયું, તે નયનસ્નિર્ધકર અપૂર્વ રૂપ લાવણ્ય જોઇ તેના મન પ્રાણ મોહિત થયા, ચિત્રાર્પિતની જેમ ઉભો રહી સમ્રાટ અકબર અનિમિષ નયને તેની એ રૂપસુધા પીવા લાગ્યો, દિલ્લીશ્વરના હૃદયમાં પાપ વૃતિ બળવાળી થઈ ઉઠી, વિશ્રામકક્ષમાં જઇ, પોતાની પાપવૃતિની ચરિતાર્થતા સાધવા માટે તે સુયોગ જોવા લાગ્યો. તેની તે અધમ પાપવૃતિ અને પાશવવૃતિના ઉદ્રેકનાં બે કારણ હતાં, પહેલું કારણ પોતાની કામ લાલસાનું તૃપ્તિ સાધન બીજું કારણ પવિત્ર મેવાડ રજપુત કુળમાં કલંકાર્પણ એ બન્ને કુટિલ કારણને વશીભૂત થઇ મોગલ સમ્રાટ કૌશલ ક્રમે તે સુરસુંદરી રજપુત મહિલાને હસ્તગત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. જે રક્ષક હતો તે ભક્ષક થઇ બેઠો. જેના ઉપર સુખ

દુઃખ ધર્મ અધર્મ જીવન મૃત્યુ વીગેરે આધાર રાખે છે, તેજ નિષ્ઠુર પશુવત્ આચરણ કરવા લાગ્યો. જે સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર હોઇ સર્વત્ર પૂજીતઃ હતો તેજ અધર્મની મૂર્તિ ધારણ કરી, પશુવૃત્તિ ચલાવવા લાગ્યો. એ વિષમ સંકટમાં, એ દારૂણ દુવપાકમાં અને એ કઠોર અગ્નિપરિક્ષામા આજ કોણ પતિમતાના ધર્મનું રક્ષણ કરે ! સરલ રજપુત કુમારી મેળામાથી ઘેર આવી. જે આંગણામા થઇ તે સર્વદા જતી આવતી હતી આજ તેજ માર્ગે તેણી ગઈ. કેટલેક દુર જઈ તેણે જોયું જે ચારે દિશાના બારણા બંધ છે, બહાર જવાનો કોઇ રસ્તો નથી તે અતિવ વિસ્મીત થઈ. ક્રમે તેના હૃદયમાં જુદાજુદા પ્રકારના સંદેહો આવવા લાગ્યા, તે સમયે અકસ્માત એક તરફનું બારણું ઉઘડયું તે બારણામાંથી દીલ્હીશ્વર અકબર નીકળ્યો, કામોન્મત ભાવે પોતાના બે હાથ લાંબા કરી તે રજપુત સુંદરીની સામે ઉભો રહ્યો અને જુદાં જુદાં લુબ્ધ વચને તેને પ્રલોભન આપવા લાગ્યો. દારૂણ રોષ અને ઘીધાંમામાં સતીનું હૃદય મથાઇ ગયું, તેણે જલદીથી પોતાની કટ ઉપરથી એક તીક્ષ્ણ છરી કહાડી અકબરના હૃદય ઉપર ચાંપી રોષ કષાયિત નયને તે બોલી, " ઇશ્વરના નામે સોગંદ ખાઇ બોલ જે હવે કોઈ દીવસ રજપુત કુળ કલંકાર્પણ નહિ કરૂં, બોલ ! સોગન લે ! નહિતો આ તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરી તારા હૃદયના શોણીતમાં સ્નાન કરશે." રજપુત સતીનું અદ્‌ભુત સાહસ જોઇ મોગલ સમ્રાટ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેની પાપવૃતિ પલાયન કરી ગઈ. પાપકલુષિત મોહાંધ અંતઃકરણ પવિત્ર થઇ ગયું સતીનું કહેલું તે પાળી ન શકયો એમ ન બન્યું. ભટ્ટ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે એ સમયે મેવાડની અધિષ્ટાત્રી દેવી ભગવતી વિશ્વમાતા તે પાપ વિલાસ ભુવનમાં સિંહાસન ઉપર બેસી આવિર્ભાવ પામી. તેણે તે રજપુત સ્ત્રીનુ પાતીવ્રત્ય જાળવવા તેના હાથમાં તેણે છરી આપી. તે છરી લઈ અકબરનું શોણીત પાડવા તે તૈયાર થઇ. પૃથ્વીરાજના જેષ્ટભ્રાતા રાયસિંહે એવી ગુણવતી પત્ની મેળવી નહોતી. પવિત્ર પાતિવ્રત્યના અભાવે અથવા ભીરૂતા વશે, રાયસિંહની તે પત્ની દિલ્હીશ્વરના તે અનર્થકર પ્રલોભનમાંથી બચી નહોતી. સામ્રાજ્ય રત્નભૂષણના પ્રલોભનમાં તેણે પોતાનુ પાતીવ્રત્ય ખોઇ દીધું પાતિવ્રત્ય ધર્મથી એ ભ્રષ્ટ થઈ. રાયસિંહની પત્ની પોતાના સ્વામીના ઘરમાં આવી. તે સમયે તેજસ્વિ પૃથ્વરાજે પોતાના સહોદર રાયસિંહને મર્મભેદી વચને કહ્યુ, " સુવર્ણ અને મણીરત્નના અલંકારથી પાપી કલેવર મંડીત કરી ચારે દિશા કિરણવાળી કરતી, તમારી ધર્મપત્ની આપણા ઘરમાં પાછી આવી છે પણ મોટા ભાઈ? તમારી મરદાઇ કયાં ગઇ ?"

પુણ્યશ્લોક પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીની સમાલોચના કરતાં કરતાં પ્રયોજન વશે આપણે બીજા વિષયનું અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત થઇ ગયા. હવે

પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીનું વધારે સમાલોચન કરવા આપણે તત્પર થઈએ. પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિની કવીતા પાઠ કરી વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ નવજીવને ઉજ્જલિત થઈ ઉઠયો. અને દુર્ધર્ષ યવનોને તેઓના અત્યાચારનું ઉપયુક્ત ફળ આપવા તે તૈયાર થયો. હવે પ્રતાપસિંહ વિનિત થયો છે એમ જાણી મોગલ સેનાપતિઓ પોતપોતાની છાવણીમાં જઇ જુદીજુદી જાતના આમોદપ્રમોદ કરવા લાગ્યા, નૃત્યગીતમાં અને આનંદોત્સવમાં સઘળા મગ્ન થયા.

પ્રતાપસિંહે, પોતાનું સેના દળ લઇ મુસલમાનો ઉપર હુમલો કર્યો. તે હુમલામાં અનેક મુસલમાનનો નિપાત થયો, અનેક મુસલમાન પ્રાણ લઇ પલાયન કરી ગયા. પણ તેથી પ્રતાપસિંહનો ફળોદય થયો નહિ. હઝારો મોગલ સૈનિકો મરાણા. વળી તેના ઠેકાણે હઝારો સૈનિકો, આવી ઉભા રહ્યા. ક્રમે મોગલ સૈનિકોની સંખ્યા વધી. પ્રતાપસિંહને ફરીવાર ઉત્તેજીત થયેલો જોઇ તેઓ તેને વને વને, પર્વતે પર્વતે શોધવા લાગ્યા. પણ મોગલ સૈનિકો તેનું એક પણ રૂવાડું ખંડિત કરી શકયા નહિ. તે પોતાના છાના સ્થળમાં સંતાઇ રહી લાગ પડે મોગલસેના ઉપર છાપો મારતો હતો. એ રીતે અનેક દિવસ નીકળી ગયા, અર્દ્ધશને અને અનશને કષ્ટથી પ્રતાપસિંહ પોતાના દીવસો કહાડવા લાગ્યો. ક્રમે તે પ્રમાણે પણ દિવસ કહાડવાનું તેને બની આવ્યું નહિ. હવે વૃક્ષ ઉપર ફળ નહોતાં. હવે જમીનમાં કંદ મુળ નહોતા, હવે ત્રણો ઉપર બીજ નહોતાં કે તે ખાઇ, પોતાની પ્રાણ યાત્રા તે કરે. છેવટે અનાહારે પશુની જેમ મરણ પામવાનું આવ્યું, પશુની જેમ મરવાનું થાય તો તેથાઓ. તેમાં પ્રતાપસિંહને ક્ષતિ નહોતી. દુઃખ નહોતું શાથી કે મરણ એક જીવનની નિયત્તિછે પણ તેને તો સ્વદેશના માટે માતૃભૂમિના માટે મરવાનું હતું. તેથી મરવામાં તેને કોઇ રિતનો શોક નહોતો પોતાની ધર્મ પત્નીને, દુઃખમાં, કષ્ટમાં, જરજરીભૂત જોઈ તેને ગ્લાની અને શોકની સીમા રહી નહી, તેનો પ્રાણપ્રિય પરિવાર વર્ગ અનશને દિવસ કહાઢેછે તે જોઇ તેના પ્રાણ સુકાઇ જવા લાગ્યા આવી નિદારૂણ શોચનીય અવસ્થામાં રહી તે શીરીતે ભીમ પરાક્રમ વાળી મોગલ સેના સાથે લડે? તેની માણસની મદદ નાશ પામી, તેનો શામાન સહાય લય પામ્યો. તેની છેવટે સ્વાધીનતા પણ ગુમ થવા લાગી, તેના સઘળા ઉદ્યમો વ્યર્થ થવા લાગ્યા. હવે બાપ્પારાઓળના પવિત્ર કુલમાં કલંક બેસે તેમ થવા લાગ્યુ, ... જ્યારે કોઇ ઉપાય ન દેખતાં, વીર કેસરી પ્રતાપ સિંહે સ્વદેશ ત્યાગ કરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સિંધુ પ્રદેશના સૈકત સ્થળના સગદી રાજ્યમાં પોતાનો લાલ વાવટો સ્થાપવા તેણે વિચાર કર્યો. તે સ્થળે જવાનો સઘળો સામાન તૈયાર થયો. તેની સાથે રહી જે સરદાર સામંતો સુખદુઃખ ભોગવતા હતા, તેઓએ પણ તેની સાથે જવાનો વિચાર રાખ્યો. પોતાની સ્ત્રી કન્યા પુત્ર વીગેરેને

સાથે લઈ કેટલાક સામંત સરદારો સાથે પ્રતાપસિંહ, શોક ભરેલા હૃદયે ધીરેધીરે આરાવલીના શિખર પ્રદેશથી ઉતર્યો એકવાર તેણે સ્નેહથી ચિતોડ તરફ જોઈ લીધું તેણે જાણ્યું હવે તો આ જીવનમાં ચિતોડનો ઉદ્ધાર થાશે નહિ

વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ માતૃભૂમિ છોડી શક્યો નહિ, આરાવલ્લીમાંથી ઉતરીને મરૂભૂમિના પ્રાંત પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો, એટલામાં તેનો વિશ્વસ્ત મંત્રી ભામશા પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ આવી તેને મળ્યો ભામશાએ તે સઘળું દ્રવ્ય પ્રતાપસિંહના ચરણમાં મુક્યું તે પુષ્કળ સંપત્તિ એકલા ભામશાએ મેળવેલ નહોતી તેના પુર્વજો મેવાડના મંત્રિત્વના હોદ્દાએ ઘણા વર્ષ સુધી હતા, તે અવસરમાં તેઓએ તે સંપત્તિ મેળવેલ હતી મંત્રિવર ભામશાએ તે સઘળું દ્રવ્ય પ્રતાપસિંહને આપ્યું તે દ્રવ્યની સહાયે, બાર વર્ષ, પચીસ હજાર સૈનિકોનું ભરણ પોષણ થાય તેમ હતું એ બેહદ ઉપકારના માટે મહાત્મા ભામશા, મેવાડનો ઉદ્ધારકર્તા કહેવાયો આવું આવું આનુકુલ્ય આવવાથી પ્રતાપસિંહે પોતાના સામંત સરદારોને એકઠા કર્યા અને થોડા સમયમાં તેણે મોગલ સેનાપતિ શાહબાજખાં ઉપર હુમલો કર્યો

પ્રતાપસિંહ, મરૂ ભૂમિ થકી પલાયન કરી ગયો છે એમ મોગલે નિશ્ચિત કર્યું હતું પણ તેઓનો તે નિશ્ચય, વિપરિત રીતથી નીવડ્યો શાહબાજખાં તે સમયે દેવીર નામના સ્થળે છાવણી રાખી નિશ્ચિત ભાવે રહ્યો હતો તે સમયે પ્રતાપસિંહનો યુદ્ધ ભેરીનાદ તેને કાને પડ્યો શરતાહિત ગુપ્તસિંહની જેમ વિરેદ્ર પ્રતાપસિંહ શાહબાજખાં ઉપર પડ્યો દેવીરના સ્થળે બન્ને સેના વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યું પણ અગર્વિત શાહબાજખાં પ્રતાપસિંહનો હુમલો સહન કરી શક્યો નહિ તે પોતાના દળ સાથે પ્રતાપસિંહના હાથમાં આવી પડ્યો તે સરદાર પ્રતાપસિંહ પાસેથી છુટી આમેત નામના સ્થાને પલાયન કરી ગયો તે સ્થાને વળી એક મોગલ સેનાદળ હતું પ્રતાપસિંહ તે સ્થાને આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં તેણે સઘળાને ઉત્સાહિત કરી દીધા આ સઘળા સમાચાર મોગલોના કર્ણગોચર થયા તેઓ અત્યંત ગભરાયા પ્રતાપસિંહને તેના દળ સાથે સંખશીત કરવા તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા પ્રતાપસિંહ કમલમીરના મોગલો ઉપર પડ્યો અને ત્યાંના સેનાદળના અધીપતિ અબ્દુલ્લાનો તેણે તેના દળ સાથે સંહાર કર્યો એ રીતે થોડા સમયમાં પ્રતાપસિંહના કબજામાં એકદર બત્રીશ નાના કીલ્લા આવ્યા તે બત્રીશ કીલ્લામાં જેટલા મુસલમાન હતા, તેઓનો પ્રતાપસિંહે સંહાર કર્યો એવી રીતે થોડા સમયમાં એટલે સંવત્ ૧૫૮૬ (ઈ સ ૧૫૩૦)ના ચિતોડ, અજમેર અને મંડળગઢ વિના સઘળા મેવાડ પ્રદેશનો પ્રતાપસિંહે ઉદ્ધાર કર્યો જે માનસિંહ પ્રતાપસિંહનો પરમ શત્રુ, જે માનસિંહના વિદ્વેષાનળમાં પરી પ્રતાપસિંહ બહુ

કષ્ટો ભોગવતો હતો.. જે માનસિંહને સ્વહસ્તે સંહાર કરવા પ્રતાપસિંહ ક્રોધ પામ્યો હતો. તે રજપુત કલંક, સ્વદેશદ્રોહી માનસિહ જીવતો રહી સુખ ભોગવે તે હકીકત પ્રતાપસિહના હૃદયમાં સહ્ય થાતી નહોતી. તેના સ્વદેશદ્રોહનાં ઉપયુક્ત ફળ આપવા માટે પ્રતાપસિહે અંબર ઉપર હુમલો કર્યો. અને તેના પ્રધાન વાણીજ્ય નગર માલપુરનું ઉત્સાદન કરી પ્રતાપસિહ પોતાના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો.

થોડા દીવસમાં પ્રતાપસિંહ ઉદયપુરનો ઉદ્ધાર કરવા સત્તાવાળો થયો. તે ઉદ્ધાર કરવાના ઉદ્યમમાં તેને અધીક પ્રાયાસ સહવો પડે તેમ નહોતું. શત્રુકુળ વિના વિવાદે તે પ્રદેશનો ત્યાગ કરી પોતાના પ્રદેશમાં ચાલી ગયું. ઉદયપુરની ચારે બાજુનો પ્રદેશ પ્રતાપસિંહના કબજામાં આવી જવાથી ઉદયપુરની રક્ષા થવી મુશ્કેલ જાણી સમ્રાટ અકબરને ઉદયપુર છોડી દેવાની જરૂર પડી હતી.

મોગલ સમ્રાટ અકબરે અનુગ્રહ કરી ભયંકર યુદ્ધ વિગ્રહમાંથી પ્રતાપસિંહને શાંતિ આપી તેથી કરી પ્રતાપસિંહ શું સુખી થાય ખરો ! પ્રતાપસિંહને સુખ કયાંથી હોય ! જે અકબર તેની કનકમય મેવાડ ભૂમિને મસાણ જેવી કરી દઇ તેના આત્મીય મનુષ્યોના લોહીએ એ ભૂમિને સિકત કરી ચાલ્યો ગયો છે. તે અકબર કાંઈ પણ આપત્તી વિના ભારતવર્ષ ઉપર શાસન કરે તે જોઇ પ્રતાપસિંહને સુખ શાંતિ કયાંથી હોય ! તેની શત્રુતાની પરિશોધ પિપાસા પ્રશમિત થઈ નહોતી.

જે ઉદ્દેશે, તેણે રાજ્યધન પરિત્યાગ કરી દુઃખ કષ્ટ ભોગવેલ છે, તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો શું, જ્યારે તે સિદ્ધ ન થયો. ત્યારે તેને સુખશાંતિ કયાંથી હોય ! તેણે કઠોર યુદ્ધ વિગ્રહમાંથી નિષ્કૃતિ મેળવી ખરી પણ તેથી તેના હૃદયમાં શાંતિ થઈ નહિ. મેવાડની ભુમિનો પુરો ઉદ્ધાર ન થયો તે જાણી પ્રતાપસિંહ મોટા ઉદ્વેગમાં હતો. તેણે જે વિચાર્યું હતું તે થયું નહિ, તેને કષ્ટની હદ રહી નહિ તેની મનની આશા મનમાં રહી. તેનાથી ચિતોડપુરીનો ઉદ્ધાર થયો નહિ. તે દુર્ધર્ષ શત્રુનું પ્રાયશ્ચિત વિધાન કરી શકયો નહિ, જે ચિતોડ તેના પિતૃ પુરૂષોની આવાસ ભૂમિ હતી. જે ચિતોડ ઘ ું કરી હજાર વર્ષથી ગિલ્હોટ કુળના તાબામાં હતું આજ તે ચિતોડ તેના ઉત્તરાધિકારી પ્રતાપસિંહના કબજામાથી ગયું. આજ તે ચિતોડથી પ્રતાપસિંહ પુરેપુરો અપરિચિત। એ ચિંતા, હજારો સાપણની જેમ તેના હૃદયમાં દંશ કરતી હતી તે ચિંતામાં તેને મંસાર વિષમય લાગ્યો. મોગલ સામ્રાટ અકબર પ્રતાપસિંહના વીરત્વે વિમુગ્ધ થયો તેણે હવે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું અનુગ્રહ કરી બંધ કર્યું તેણે તેને હવે વધારે પીડા આપવી નહિ. અકબરે વિચાર્યું હતું જે તેના એ અનુગ્રહથી પ્રતાપસિહ સુખી થશે. પણ તે જાણતો નહો : જે પ્રતાપસિંહ જેવો વીર પુરૂષ શત્રુએ બતાવેલ અનુગ્રહથી સુખી થાય નહિ. પ્રતાપસિંહ અકબરના એ અનુગ્રહથી ઉલટો અભિતપ્ત થયો. અગર જો કે સમ્રાટ

અકબરને અનુગ્રહ કેવળ હતે પણ તે વીરવર પ્રતાપસિંહના હૃદયના રૂપ પાડી દેતે હતે તે અકબરને અને એક અનેક રજપૂતોને હરકે ધિક્કાર આપવા લાગે

પ્રતાપસિંહ ગિરિકન્દરામાં રહ્યો. તેની રાજ્યની સઘળી સંપદ નષ્ટ થઈ ગઈ, તો પણ તે અખંડ પ્રતિજ્ઞાવસ્થાની સુરત કરતી હતી વીરચૂડામણિ પ્રતાપસિંહ તે અવસ્થામાં પણ સુખ પામ્યો નહિ ચિત્ત ક્લેશ યંત્રણા વિગેરે સો વી ગિરિકન્દરાના કષ્ટ કરતાં તે વૃદ્ધાવસ્થાને પહોંચ્યો, તેનું શરીર વિશુષ્ક થઈ ગયું તેની તેજસ્વીની અવસ્થાએ શાંત મૂર્તિ ધારણ કરી. આશા નામની અધિષ્ઠાત્રી તે પણ તે પ્રતાપસિંહે છોડી નહોતી, તેણે ચિતોડ ઉદ્ધારની આશા છોડી નહોતી. તે ચિતોડ તેના જીવનનું જીવન હતું ઉદયપુરના સિંહાસન ઉપર જેણે તે ચિતોડના મહેલના ઉપર ઉપર મહેલ જેવો હતો પ્રતાપસિંહ ચિતોડપુરીનો ઉદ્ધાર કરી શક્યો નહિ એ ભયંકર અનુતાપે પ્રતાપસિંહનું હૃદય ભાંગી નાખ્યું હતું ભગ્ન હૃદયના ઉલ્લેખ છે જે એક્વાર પ્રતાપસિંહ ઉદયપુર દિવાન ઉદયપુર પાસેની પીછોલા સરોવર કિનારે બેઠો એટલું કે ચિત્ત ચિતોડના અભ્રભેદી મહેલોના શિખરોને જોતો હતો દિવસ સુદીર્ઘ દિવસ છે. તેઓ ત્યાંના દેશ થી પીછોલા સરોવરના તટ ઉપર બેસી રહેતા તેના ચિત્ત ઉપર બાળપણના અતિ ભિન્ન ભાવ ઉદય થતા હતા. પ્રતાપસિંહ, ચિતોડના ઉન્નત ભિન્ન ભિન્ન સ્થિર ભાવ અને મહેલો જોતા હતો પણ તે પ્રકૃતિના સૌંદર્યના એના નયનો તેના નયન ઉપરથી પણ તે સાધનના ભિન્ન મહેલોના તેઓ સાથ જ તે છોડી દઈ અંતર્ગતનું એક વિલક્ષણ ચિત્ર જોતો હતો

તેણે જોયું જે સુવર્ણ અપ્સરાઓ સૂર્યવંશના મહાસિંહના માથા ઉપરથી રત્નખચિત રાજમુકુટ લઈ પોતાના નગરે લઈ જાય છે ત્યાર પછી તેઓ તેની નવનસિંહ ચરણના ... તેનાથી ભરતવર્ષની સ્વાધીનતા ઉડી ગઈ હતી માટે વીરવર પૃથ્વીનાથ પોતે પવિત્ર દેવમૂર્તિના તીર્થે પ્રાણ હોમી જાય છે એમ જાણી દુઃખથી મેઘમાળાએ આવી, ચિતોડને આચ્છાદન કરી દીધું તે મેઘમાળાને તોડી ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચિતોડના ઊંચા મહેલ ઉપર જઈ એકાએક અંતર્ધાન થઈ ગઈ તેના વિના ચિતોડ ભૂમિ ગ્રસ્ત થઈ તેના પછી પ્રતાપસિંહના બાર પુત્રોએ, દેવીનું ખપ્પર પોતાના લોહી આપી ભરી દીધું તે ભયંકર દૃશ્ય કને જોતાં ભયંકર થઈ પડ્યું એમ નાના દેવ દાનવ વીરવર જયમલ અને પુત્ત તેની વીરજનની અને વીરપત્નીની પ્રકટ ત્રણ મૂર્તિ ભયંકર રણ માર્ગમાં દેખી પડ્યા એમ દિન ચિતોડનો ઉજ્જવલભાવ અંતર્હિત થયો એટલે

મેઘજાળે ચિતોડનાં સઘળાં અંગ ઢંકાઇ ગયાં. ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચિતોડને છોડી ચાલી ગઈ. અંધારૂં વધારે ગાઢ થવા લાગ્યું. કાપુરૂષ ઉદયસિંહ સ્વાધીનતાની આવાસ ભૂમિ ચિતોડને છોડી ચાલ્યો ગયો. એવાં દૃશ્ય જોઇ પ્રતાપસિંહ દારૂણ મનોવેદનાથી પીડિત થયો. તેનો તે વિકટ ચિંતા સ્રોત એકદમ બંધ પડી ગયો. સહસા તેને બાહ્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયો. વિસ્મયથી વિષાદથી વિચલિત થઇ તેણે બહિર્જગત ઉપર ધ્યાન આપ્યું. તેણે જોયું જે દિવાકર અસ્તંગત ત્યારપછી આત્મવિષયિણી ચિંતાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેણે પોતાની વર્તમાન અવસ્થા જોઇ. તે સઘળી ચિંતાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. યુદ્ધ બંધ પાડી દઈ અકબરે, જે અનુગ્રહ બતાવ્યો હતો તે અનુગ્રહ પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં સહ્ય થાય ખરો ! વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ શત્રુનો અનુગ્રહ સહન કરે તેવો નહોતો.

તે દિવસથી વીરશેખર પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં જે આઘાત લાગ્યો તે આઘાતની મોટી વ્યથામાંથી તે આરોગ્યતા મેળવી શક્યો નહિ, તે આઘાતથી પ્રતાપસિંહના હૃદયનાં દરેક સ્તર દબાઈ ગયાં, તેનું હૃદય ભગ્ન થઇ ગયું. તેનું હૃદય શોચનીય અવસ્થાથી ભાંગી ગયું. થોડા દિવસમાં તેણે પોતાના ગૌરવમય મધ્યાન્હ કાળે અકાળે આલોકમાંથી વિદાયગિરી લીધી તેના અંતિમકાળના વિવરણનો પાઠ કરવાથી કોઈ આશામી શોકાશ્રુ બંધ કરે તેમ નથી. તે જેવો અલૌકિક મહત્વે અને વીરત્વે જીવિત હતો. તેવોજ અલૌકિક મહત્વે અને વીરત્વે મૃત હતો. તે ક્ષત્રિય ગૌરવ અને માહાત્મ્યનો આદર્શ સ્વરૂપ હતો. રાજગૃહમાં પેદા થઈ કોઈ પણ આશામી પ્રતાપસિંહ જેવો દુર્દશાગ્રસ્ત થયો નથી. કોઇ પણ આશામીએ ભયંકર વિઘ્નો અને આપતિની સામે પ્રતાપસિંહની માફક યુદ્ધ કર્યું નથી, સ્વદેશાનુરાગ અને સ્વજાતિ પ્રેમના પવિત્ર મંત્રે પ્રણોદિત થઇ કોઇ આસામીએ પ્રતાપસિંહની જેમ, એ રીતનો આત્મત્યાગ કર્યો નથી. તેથીજ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે જે પ્રતાપસિંહ દેવતા, પ્રતાપસિંહ નરરૂપે દેવ, આ બેનશીબ ભારતભૂમિના ઉદ્ધાર માટે પ્રતાપસિંહ પાપી પૃથ્વી ઉપર અવતર્યો.

રાજ મહેલો વીગેરેનો ત્યાગ કરી વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહે પેશલા સરોવરના તટ ઉપર કેટલીક કોટડીઓ બનાવી હતી. તે કોટડીઓમાં નિવાસ કરી પોતે અને પોતાના સામંતો દારૂણ શિત ગ્રીષ્મ અને વરષાના પ્રાકૃતિક ઉત્પીડનથી પોતાનો બચાવ કરતા હતા. આજ જીવનના અંતિમકાળે, પ્રતાપસિંહ તે કોટડી માંહેની એક કોટડીમાં સામાન્ય શય્યા ઉપર સુતો હતો, ત્યાં સુઈ મૃત્યુના કઠોર આદેશની તે પ્રતીક્ષા કરતો હતો. તેના સુખ દુઃખના અનુચર સરદારો તેની શય્યા તરફ બેઠા હતા. સઘળા સામંત સરદારો પ્રતાપસિંહના મ્લાન મુખ તરફ જોઇ રહ્યા હતા. હવે એકદમ અનિષ્ટ આશે એમ જાણી સઘળા તેની અંગભંગી તરફ સતર્ક

તાથી જોતા હતા. એટલામાં તેનું શીર્ણકંકાળ તાદિત વેગે કંપિત થઇ અદભૂત દશ્ય ધારણ કરી બેઠું. તેના મુખમાંથી પ્રચંડ દીર્ઘ નિશ્વાસ નીસર્યો. તે જોઇ પાસે બેઠેલા સઘળાઓ વિષમ યંત્રણાથી પીડીત થયા. તે સઘળાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે સમયે સાલંબ્રાધીપતિએ કાતર સ્વરે પ્રતાપસિંહને પુછ્યું "શામાટે ! શામાટે ! મહારાજ ! આટલું બધું દારૂણ દુઃખ આપના પવિત્ર આત્માને વ્યથિત કરે છે. આ અંતિમ શયનમાં પણ શાથી આપની શાંતિમાં વ્યાઘાત આવ્યો" ક્ષણ કાળ પછી પ્રતાપસિંહે ધીરે કહ્યું, સરદાર શીરોમણી ! પ્રાણ હજી સુધી બહાર નીકળતા નથી. માત્ર એકજ આશ્વાસન વાકય મળે તો પ્રાણ હમણાં બહાર નીસરી જાય તેવું છે, તે આશ્વાસન વાકય તમારા થકી છે તમે મહારી પાસે શપથ કરી કહો જે જીવિત હોય ત્યાં સુધી તુર્કીના હાથમાં માતૃભૂમિને આપવી નહિ. બોલો. એમ બોલો. તે સાંભળી હું સુખી થઈ કાયમના માટે નયનોમુક્તિ કરી દઉં. મારો પુત્ર અમરસિંહ આપણા પૂર્વજોની ગરિમા રાખે તેવો નથી. વળી ગરિમા રાખવામાં કષ્ટ ભોગવી શકે તેવો નથી. બોલતાં બોલતા પ્રતાપસિંહના વિશાળ પાંડુવદને એક ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યો. પ્રતાપસિંહના કહેવા પછી પાસે રહેલા સરદારો એક સ્વરે બોલી ઉઠયા, "અમે મહુ કસમ લઇ બોલીએ છીએ જે જ્યાં સુધી અમારામાંથી એક આશામી પણ જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી તુર્કીઓ મેવાડ ભૂમિનો સ્પર્શ કરી શકશે નહિ, ત્યાં સુધી રાજકુમાર અમરસિંહ આપના આદેશની અવહેલા કરી શકશે નહિ. જ્યાં સુધી મેવાડ ભૂમિ પૂર્વની આબાદીને પામશે નહિ ત્યાં સુધી અમે આ કોટડીમાં રહેશું." એ આશ્વાસનથી પ્રતાપસિંહ શાંત થયો. સઘળી ચીંતા સઘળી યંત્રણા વીસરી જઈ, પ્રસન્ન ભાવે પરમ આનંદ સાથે પ્રતાપસિંહ અમરલોકમાં ચાલ્યો ગયો.

તે શોચનીય દુર્દીને ભારતવર્ષના ભાગ્ય ગગનનું એક ઉજ્જવલ નક્ષત્ર અનંતકાળના માટે કક્ષચ્યુત થઇ પડયું. સઘળી ભારતભુમિ એક પ્રચંડ ભુકંપને પ્રકંપીત થઈ. હૃદયવિદારક હાહાકારધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. સઘળાઓ રોવા લાગ્યા. સ્વદેશપ્રેમીક સન્યાસિ પ્રતાપસિંહના માટે સ્થાવર જંગમ જગત રોવા લાગ્યું પ્રતાપસિંહના ચરિતને કોઈ ભુલ્યું નહિ.

રજપુત શિરોમણિ વીર તીલક પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીનું અનુશીલન કરવું તે સઘળાનું કૃત્યછે, જેઓનો જાતીય ભાવ સંબદ્ધછે. જેઓ સ્વદેશની અને સ્વજાતિની દુર્દશા જોઈ એક બે આંસુના ટીપાં પાડેછે, જેઓ જન્મ ભુમીના મહાત્મ્યના વાકીફગાર છે. તેઓએ વીરવર પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીનું અનુશીલન કરવું જોઇએ. પ્રતાપસિંહ જેવો મહાવીર આ જગતમાં કોઇ કાળે જન્મ્યો નથી. પ્રતાપસિંહના વીરત્વ મહત્વ અને આત્મત્યાગનો વિષય,

વિચારવાથી બે નશીબ ભારત સંતાનનું હૃદય દળિત અને ગળિત થાયછે. જે મોગલ સમ્રાટ એક કાળે પોતાના પરાક્રમથી તે સમયના રાજાઓમાં ઉંચા આમને જઈબેઠો હતો, જે મોગલ સમ્રાટની વિશાળ સેના સાથે મુકાબલો કરતાં પ્રસિદ્ધ જરાક્ષસની સેના પણ અતિ સામાન્ય ગણાય તેવુંછે, તે મોગલ સમ્રાટ પણ પ્રતાપસિંહના વિરત્વે સંપૂર્ણ મુગ્ધ થઇ ગયો હતો, રજપુત વીર પ્રતાપસિંહ. માત્ર થોડા સામંત સરદારને સાથે રાખી પચીશ વર્ષ દિલ્લીશ્વર અકબરની સાથે સંતન પડયો હતો. જો મેવાડ ક્ષેત્રમાં એક જન થુસીદાઇદીસ * અથવા ઝીનોફત + પેદા થાત, તો તેને પીલોપનીસસના સંગ્રામનું વિવરણ, પ્રતાપસિંહના યુદ્ધોના વિવરણના મુકાબલે ફીકું લાગત. માગરાંબર શૈળમેખલાવાળી ભારત ભૂમીના મેવાડ પ્રદેશમાં કેટલાં અપૂર્વ યુદ્ધ થઈ ગયાંછે તેની સંખ્યા થાય તેમ નથી મોગલ સમ્રાટ અકબર અનુગ્રહ કરીને પણ પ્રતાપસિંહને વશમાં લાવી શકયો નહિ. તે પવિત્ર દેવ હૃદય પ્રતાપસિંહના ગુણ રાશીનું વિસ્ફુરણ સ્થળ પાવન હલદીઘાટનું યુદ્ધક્ષેત્ર. આ જગતમાં જ્યાં સુધી વીરત્વનો આદર રહેશે ત્યાં સુધી અનીત સાક્ષી ઇતિહાસ આર્ય જાતિની ભુત ચરીતના વર્ણનનું વર્ણન દેખાડતો રહેશે. ત્યાં સુધી પ્રતાપસિંહનું તે વીરત્વ મહત્વ અને ગૌરવ લોક લોચનના સમક્ષ અક્ષય ભાવે વિરાજી રહે, જ્યાં સુધી હલદીઘાટ મેવાડની થરમોપલ્લી § કહેવાશે અને તેનું દેવીરક્ષેત્ર મારાથાન સ્થળ ગણાશે. ÷

* થુસીદાઇદીસ ઇતિહાસ લેખક હતો. ઇ. સ. પુ. ૪૭૧ માં ગ્રીસદેશના આથેન્સ નગરમાં તે જન્મ્યો હતો, તે એક સમયે એક ગ્રીસીય સેનદળનો નાયક નીમાણો હતો. પણ તેના નાયકપણા નીચે તે સેનાદળ પરાજય પામ્યું. પરાજય રાજદંડ થાશે એવી આશંકાએ તે દેશત્યાગી થયો. તેણે વીસ વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં કહાડયાં ઈ. સ. ૪૦૩ માં સ્વદેશમાં આવ્યો ત્યારપછી તરત તેનું મરણ થયુ તેણે પ્રસીદ્ધ પેલોપનીસસ સંગ્રામનો પ્રથમ કાંડ રચ્યો.

+ ઝીનોફત એક પ્રસીદ્ધ ઇતિહાસ લેખક અને સેનાનાયક હતો તે પ્રસિદ્ધ સોક્રેટીસનો શિષ્ય હતો પારસી નૃપતિ આર્ટઝરીસના તેના ભાઈ વિરૂદ્ધના યુદ્ધમાં ઝીનોફત તેનો મદદગાર હતો. ઈ. સ પુ.-૪૦૧ માં કુનાક્ષેત્રે આર્ટઝરીસ પરાજીત થઇ ભાઈના હાથથી વીહત થયો વીજયી રાજાએ ગ્રીકસસેનાનીને નિષ્ઠુર ભાવે માર્યા. ઝીનોફત બહુ દુખે ભોગવી દશહઝાર સૈનીક સાથે ત્યાંથી ચતુરાઈ કરી પલાયન કરી ગયો. આથેન્સના વીરૂધ્ધે તેણે સ્પાર્ટા લોકોનો પક્ષ લીધો.

§ થર્મોપલ્લી ગ્રીસદેશની માંહેનો એક સાંકડો પર્વત માર્ગ છે. ઈ. સ. પુ. ૪૮૦ માં તે માર્ગમાં કેટલાક સૈનીકો લઇ ગ્રીસીય મહાવીર લીઓનીદાસ પારસ્ય રાજ્ય નીરાક્ષસની સેનાને રોકી પડયો હતો.

÷ મારાથાન ગ્રીક રાજ્યના અંદરના આટીકા પ્રદેશનું એક નાનું ગામડું ઇ. સ. પુ. ૪૯૦ માં પ્રસીદ્ધ ગ્રીકવર મીલતીયાદેસે આથેન્સનું સેનાદળ લઇ મારાથાન ક્ષેત્રમાં પારસીક રાજના સેનાદળને સંપુર્ણ હરાવ્યું હતું.

एकादश अध्याय.

અમરસિંહનું સિંહાસનારોહણ. વિષપ્રયોગ કરી રાજા માનસિંહની હત્યા કરવા જતાં સમ્રાટ અકબરનું મૃત્યુ, અમરસિંહે પિતાની પાસે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પાળવામાં તેનો ઉપેક્ષા પ્રકાશ, સાલુંબ્રા સરસરદારનું આચરણ, અમરસિંહે કરેલ રાજકીય સેનાદળનો પરાજય, ચિતોડમા સાગરજીનો રાણા રૂપે અભિષેક, સાગરજીએ કરેલ અમરસિંહને ચિતોડનું સમર્પણ-નવા નવા જય લાભ-ચંદાવત અને શક્તાવત રજપુતોમાં પરસ્પરનો ભયંકર સંઘર્ષ શક્તાવતની ઉત્પત્તિનુ વિવરણ-રાણાની વિરૂદ્ધે સમ્રાટ પુત્રનો યુદ્ધોદ્યમ-રાણાએ કરેલ તેનો પરાજય મહોબતખાંનો પરાજય-સુલતાન ખુશરૂએ કરેલ મેવાડ ઉપરનો હુમલો. અમરસિંહનુ નૈરાશ્ય-ઈંગ્લંડથી દૌત્ય-પોતાના પુત્રને અમરસિંહે કરેલુ રાજ્યાર્પણ, અમરસિંહનું વનવાસ વ્રતાવલંબન-અમરસિંહનું પરલોક ગમન

રજપુત કુળ તિલક વીર પુંગવ પ્રતાપસિંહના સત્તર પુત્રો હતા તે સત્તર પુત્રોમા અમરસિંહ જેષ્ટ પુત્ર હતો. તેથી કરી અમરસિંહ રાજ્યસિંહાસનને પામ્યો* આઠ વર્ષની ઉમ્મરના કાળથી તે પિતા પ્રતાપસિંહના પરલોકવાસના કાળ સુધી અમરસિંહે, પિતાની પાસેજ પોતાનો સમય કહાડયો હતો દુ:ખમા, કષ્ટમા, વિપદમા, સંકટમા અને કઠોર પરિશ્રમમા પિતાની પાસે રહી, પોતાના પિતાની મહનીય કીર્તિનુ અનુસરણ કરવા, અમરસિંહ યેષ્ટા કરતો હતો, તેની ચેષ્ટા સારી રીતે ફળવાળી થઇ વીરશ્રેષ્ટ પ્રતાપસિંહના વિજીગીષારૂપે અગ્નિપ્લાવિત થઈ અને તેના પવિત્ર મહામંત્રે દીક્ષિત થઈ રાજકુમાર અમરસિંહે, યૌવનના મધ્યાન્હ કાળમા મેવાડનુ શાસનસૂત્ર પોતાના હસ્તમા લીધુ તેણે સંકટમય સંસારસાગરના પ્રચંડ તરંગમા કુદકો

* સંવત ૧૬૫૩ (ઇ સ ૧૫૯૭) મા અમરસિંહ પિતૃરાજ્યે અભિષિક્ત થયો.

માર્યો, તે સમયે તેને કેટલાક પુત્ર પેદા થયા હતા, તેઓ નાની ઉમરમાં પણ વિલક્ષણ બળવાળા અને તેજસ્વી થઇ પડયા. રાજ્યશાસનના વિષયમાં પણ તેઓની પારદર્શિતા થઇ પડી.

વીરશેખર પ્રતાપસિંહના પરલોક વાસના સમય પછી બરાબર આઠ વર્ષે તેનો ભયંકર પ્રતિદ્વંદ્વી અકબરશાહ, આ લોકમાંથી વિદાયગીરી લઈ ચાલ્યો હતો. હૃદયમાં જે આશાલતાને પોષી, સમ્રાટ અકબરે, પુષ્કળ પૈસાનો ખર્ચ અતીવ પ્રાયાસ, અને નરશોણિતો પાડી યુદ્ધ કરેલ હતાં. તે સમસ્ત નિરર્થક ગયાં વીરસિંહ પ્રતાપસિંહે, તેના પુષ્કળ ખર્ચથી અતીવ પ્રાયાસથી અને યુદ્ધોથી તેની વશ્યતા સ્વીકારી નહિ ત્યારપછી સઘળું નિરર્થક જાણી સમ્રાટ અકબરે કઠોર કાર્યક્ષેત્રમાંથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લીધો. મેવાડનું દગ્ધ મરૂશ્મશાન વાળી શાંતિજળના સુશીતલ કરસ્પર્શે સંપૂર્ણ શાન્ત ભાવ ધારણ કર્યો. અમરસિંહ અકબરના જીવનના શેષ કાલમા વિશુદ્ધ શાંતિ ભોગવી શકયો. શિશોદીય રાજા, સ્વેચ્છાક્રમે શાંતિનું વિઘ્ન પેદા કરી પોતાના પુષ્પ પાથરેલા માર્ગમાં કાંટા નાંખી દેત. પણ તેના પરિપક્વ વિવેક દ્વારાએ તે બન્યું નહી. એટલે કે પ્રચંડ મોગલ સમ્રાટની વિરૂદ્ધે તલવાર લઈ તેણે શાંતિમાં વિઘ્ન આણ્યું નહિ.

રૂડીરીતથી પચાસ વર્ષ રાજ્ય ચલાવી મોગલ કુળ તિલક સમ્રાટ અકબર આ નશ્વર જગત્‌માથી વિદાય થયો. એ લાંબા સમયમાં પ્રકૃષ્ટ પ્રણાલીક્રમે શાસન દંડ ચલાવી સારી વ્યવસ્થાના અનુસારે તેણે ભારતવર્ષની પાદશાહીને એવી દૃઢ ભીંતથી ચણી કે ભારતવર્ષનું રાજ્ય ઘણો સમય અચલ રીતે રહ્યું, તેની રાજગુણજ્ઞતા જોવાથી માલુમ પડે છે જે તેનું શાસન નૈપુણ્ય ઉત્તમોત્તમ હતું એ સઘળા રાજગુણની તુલના કરી જોવાથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે જે અકબર બાદશાહ તે વખતના તેના સમસામયિક યુરોપીય બાદશાહનો સંપૂર્ણ રીતે સમકક્ષ હતો. એ સઘળા સમસામયિક બાદશાહોમાં ફરાસીરાજ, ચોથો હેનરી, સ્પેનનો અધિપતિ, પાંચમો ચાર્લસ અને ઇંગ્લંડેશ્વરી ભૂવન વિદિત એલીઝાબેથ. તેઓમાંથી ઇંગ્લંડેશ્વરી એલીઝાબેથ સાથે અકબરનું આલાપ સંભાષણ ચાલ્યું હતું. ઇંગ્લંડેશ્વરી એલીઝાબેથે, દિલ્હીશ્વર અકબરની પાસે એક દૂત મોકલી તેની સાથે દોસ્તી સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો હતો. સમ્રાટ અકબરની પાસે ફરાસીરાજ હેનરીના જેવા, અને ઇંગ્લંડેશ્વરી એલીઝાબેથના જેવા સચિવ હતા. ફરાસી રાજમંત્રી સુપ્રસિદ્ધ શલિ જેવો વિશુદ્ધ ધર્મનિષ્ઠામા પુષ્કળ રણપાંડિત્યમાં અને અત્યંત નીતિજ્ઞાનમા પારદર્શી હતો. તેવો અકબરનો રાજમંત્રી બેરામખાં ધર્મનિષ્ઠામાં પુષ્કળ રણપાંડિત્યમાં અને અત્યંત નીતિજ્ઞાનમાં કુશળ હતો. તોપણ ધર્મપરાયણતામાં અને ઉદારતામાં મુસલમાનરાજનીતિજ્ઞની સાથે એકાસને બેસવા

મહામન્ત્રી શિન્ની યોગ્ય નહેતો અબુલફજલ અને બેરામખાની એ બહુદર્શિ
સાથે મોગલ સમ્રાટ અકબરનુ પ્રચડ બળ એકઠુ થઈ એક વિચિત્ર મહાશ
પેદા થયેલ હતી અકબરે, મેવાડનો સર્વ નાશ કરવા, તે મહાશક્તિને તેની વિરૂદ્ધ
ચલાવી હતી અકબરે મેવાડનો સર્વ નાશ કર્યો ખરો, પણ તેના અપ્રતિમ
ગુણરાજી પાસે એવી તેની પાશવીપ્રતિ ઢકાઈ જાય છે ભટ્ટ કવિઓએ પોતાના
રાજા સાથે અકબરના ગુણે મોહિત થઈ અકબરને નિષ્પક્ષપાતથી આસન આપ્યુ
છે સજાતીય નૃપતિની જેમ વિજાતીય નૃપતિનુ તેઓ ગુણકીર્તન કરી ગયા છે
અકબર રાજનીતિજ્ઞ, સમરવિશારદ, મહાનુભવ અને દૂરદર્શી હતો પણ તેની
સરળતા, ઉદારતા અને ઉન્નતા માટે અનેક લોકના હૃદય સદેહવાળા છે બુદીના
ભાટોએ અકબરના એક કાર્યનુ લેખ કરી પ્રકટન કર્યું છે, તે વાચવાથી સ્થભિત
અને વિસ્મયાભિભૂત થઈ જવાય છે તે વાચવાથી, આ સસારને કપટતાનો,
સ્વાર્થપરતાનો અને વિશ્વાસઘાતકતાનો નર્કકુપ કહી શકાય છે, જે અકબર
પોતાના પુષ્કળ બળે અને ક્ષમના પ્રભાવે તે સમયના રાજાઓના શીર્ષ સ્થાને જઇ
બેઠો હતો, જેની સામ્યવાદિતાના, સૂક્ષ્મદર્શિતાના અને ન્યાયપરતાના ઘણા
દાખલા માલુમ પડી આવે છે, જેને સઘળા જગદગુરૂના નામે બોલાવે છે, તે
દિલ્હીશ્વર કે જગદીશ્વર સમ્રાટ અકબરે વિષપ્રયોગ કરી રાજા માનસિંહની હત્યા
કરવા જતા પોતાનાજ જીવનને વિસર્જન કરેલ છે બુદીના ભાટે ... વિ[illegible] ના
તેઓના ગ્રથમા સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલ છે અહીં મા ટોડે તેઓન[illegible] ... રણ
યો૫ ગણેલ છે બુદીના તે સમયના ભાટો પ્રાત્યહિક ...નસિહનો ... મા ... વસ્વાન
દાખલ કરતા હતા મુસલમાન ઐતિહાસિક લોકોની ... દીલ્હીશ્વર અ... ... પ્રથમા
પાપિમાના કલુષિત મસ્તક ઉપર પદાઘાત કરી ... વિપદશને જ... જાતીય ... ને પક્ષ
રાજાઓની કેટલીક કહાણી કહી ગયા છે ... તેને સિહાસન ... ના ... પતિત

તેઓના કાવ્ય ગ્રથમા વર્ણિત છે જે અક ... વિગર સિહાસનની અન-
દિન દિન એનો અધો વધી પડયો હતો કે જેથી ... જીઘાનામા, ... થી તે પ્રતાપ
હૃદયમા તેના ઉપર ઇર્ષાનલ લાગી ... યો ... ...શી હત્યા કરવા ... હે, ... રના
થઈ, તેને દરેક ક્ષણે માલુમ પડતુ હતુ જે માનહુનો ... મધિ સાધવાને ... કેટર ... ભૂત
ચેષ્ટા કરે છે માનસિહના તિરસ્કાર ક્રોધ દ્રષ્ટિપાતથી ... માનુષિક કીર્તિ ... કરવા
...ડે છે ક્રમે ઇર્ષાચિતામા ચિત અ... ... આશકા... ... તાની રીતે ફેલાવા ... કેપી
પામી મોગલ સમ્રાટ અકબર રાજા માનસિહની ઇન ... ને તેના પવિત્ર ... સિહાસન
થયો ક્રૂર હૃદયવાળાને અને દુરાચારીને પોતાની દુરભિ... ... કાલમા ... મેવાડનુ ... તત્પર
આ જગતમા અભાવ નથી અકબર વિપુલ બળશાળી ... મા પ્રકાર ત... ... ધનનો
પાને તુચ્છમાથી તુચ્છ તૃણ સમાન હતો તોપણ મોગ... ... ...નહુ, તેની
... ...અબ્રે, બીકણ

ને નીચાશય જેવો થઇ માનસિંહનો વધ કરવાની ચેષ્ટા કરી. એક સમયે અકબરે મહાજમ તૈયાર કર્યું. તેનો અર્દ્ધ ભાગ વિષમિશ્રિત કર્યો. જે માનસિંહને આપવાના માટે રાખી મુકયો. પણ દૈવની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે, મોગલ સમ્રાટ અજાણતાં તે વિષમિશ્રિત મહાજમ ખાઇ ગયો. થોડા સમયમાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત વિધાન થયું. નિરપરાધી, વિશ્રબ્ધ અને ઉપકારી આસામીનું અનિષ્ટ કરવા જતાં, પોતાના ઇર્ષાગ્નિમાં પોતેજ બળી મુઓ. અકબરે, જે પ્રવૃત્તિદ્વારાએ તે પિશાચો ચિત કામમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો. તે હસ્તક્ષેપથી પોતે પોતાના મૃત્યુનું બાણ તૈયાર કર્યું. અકબરના માનવામાં આવ્યું હતું જે પ્રકૃત ઉતરાધીકારી સલીમના ઠેકાણે માનસિંહ, પોતાના ભાણેજ ખુશરૂને દિલ્લીના સિંહાસન બેસારવા ઇરાદો રાખે છે, પણ તેમ માની, અકબરના જેવા ન્યાયી સમ્રાટને આવું અધમ કાર્ય કરવાનું નહોતું. શાથી કે તે જાહેર રીતે માનસિંહના ઇરાદાને અટકાવી શકે તેવી સત્તાવાળો હતો. સંમુખ સંગ્રામ કરીને પણ તે માનસિંહની અભીષ્ટ સીદ્ધ થવા દેવામાં પ્રતિરોધ કરી શકે તેવો હતો, છતાં સમ્રાટ અકબરે પોતાની કીર્તીને છાજે તેવું કામ કર્યું નહિ.

હવે આપણે મેવાડના ઇતિવૃતમાં મનઃસંયોગ કરવો જોઇએ. પિતૃરાજ્યે અભિષિકત થઈ અમરસિંહે પોતાના રાજ્યનાં મંગળ માટે અગાઉની વિધિ પ્રમાણે આચરણ કરવાનું શરૂ કર્યું. ક્ષેત્રોની ફરીથી માપણી કરી તેના ઉપર નવું મહેસુલ લેવું શરૂ કર્યું. તેણે પોતાના સામંતને ભુમિવૃતિ આપી, તે શિવાય અમરસિંહે નવા નિયમો રાજ્યમાં પ્રચાર્યા. તેના પ્રચાર કરેલા નિયમો હજી સુધી મેવાડમાં ચાલે છે.

દૂરદર્શી અમરાત્મા પ્રતાપસિંહે જે આશંકા કરેલી છે. તે ફળવતી નીવડી. વિશ્રામદાયિની શાંતિ, અમરસિંહના પક્ષમાં યથાર્થ અનર્થકર થઈ પડી. પિતાના પવિત્ર આદેશના ઉપર અનાસ્થા કરી અમરસિંહ બીલકુલ આળસ્ય પરતંત્ર થઈ પડયો. પશાળાના તીરની કોટડીઓ ત્યાગ કરી. ત્યાં તેણે એક રાજ મહેલ, જેનું નામ અમર મહેલ હતું તે બનાવ્યું. તે રાજમહેલમાં ખુશામતીયા લોકોથી ઘેરાઇ બેસી, તે નિશ્ચિંત ભાવે પોતાનો સમય કહાડવા લાગ્યો. પણ તે પ્રમાણેનો શુભ ભોગ તેના ભાગ્યમાં ઘટયો નહી. થોડા સમયમાં મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરના સંગ્રામનું નગારૂં મેવાડ પ્રાંતમાં વગ્યું. તેથી કરી, તે વિલાસ નિંદ્રામાંથી જાગી ઉઠયો.

દિલ્લીના સિંહાસનારોહણ પછી ચાર વર્ષે જહાંગીરે મેવાડ ઉપર યુદ્ધ યાત્રા કરી, ભારત વર્ષના તે સમયના એક પ્રાંતથી બીજા પ્રાંત સુધીના રાજાઓએ દીલ્લીશ્વરનું અધિપતિપણું સ્વીકાર્યું હતું. ત્યારે શું એક માત્ર મેવાડપતિ અમરસિંહ તેની સામે ઉંચુ મસ્તક કરી ઉભો રહે ખરો, જ્યારે સઘળા રાજાઓ વીગેરે તેને

ભારતેશ્વર માન્યો ત્યારે એક માત્ર રાણો અમરસિંહ તે પ્રમાણે ન માને ખરો રાણા અમરસિંહની સેના સમ્રાટ જહાંગીરની સેનાની તુલ્ય ગણાય ખરી ત્યારે અમરસિંહનો એટલો બધો અહંકાર શેનો હવે તે અહંકાર દલાઈ જાશે

સમ્રાટના નબાબદોએ એવી રીતના તર્ક કરી સમ્રાટને રાણા વિરૂદ્ધે ઉભો કર્યો, ગર્વોન્મત જહાંગીર પોતાની વિશાળ સેના લઇ, મેવાડની પ્રતિકુળે યુદ્ધ યાત્રામા ઉતર્યો

રાણા અમરસિંહને બે તરફથી સંકટ આવી પડ્યુ એક તરફથી નિકૃષ્ટ વિલાસવાસના તેને કઠોર કાર્યક્ષેત્રમા ઉતરવાની મનાઈ કરતી હતી બીજી તરફ શુભ્રય યશોલિપ્સા, તેના હૃદયમા એક પ્રાંતે પેદા થઇ, તેના પિતૃપુરૂષોની જેમ દુ ખો ભોગવી યુદ્ધમા ઉતરવા બુદ્ધિ બતાવતી હતી તેવી ખુશીના દર્શનથી તે યુદ્ધમા ઉતરવા ઉત્તેજીત થયો પણ દુ ખનો વિષય કે તેનો તે ઉત્તેજીત ભાવ ઘણા વખત સુધી રહ્યો નહિ તે પાછો મોગા ઓસણમા અવસાદિત થવા લાગ્યો ટુંકામા અમરસિંહ બે તરફથી સંકટમા પડયો હવે કયો રસ્તો લેવો તે વિચારીને તે સ્થિર કરી શક્યો નહિ તે સમયે હીણા ખુશામતીઆઓ, તેની પાસે આવી બોલવા લાગ્યા, મહારાજ! યુદ્ધ કરવાથી શુ થાય! શામાટે અનર્થકર વિપદને તેડીને બોલાવવી જોઇએ જ્યા આ ભારત વર્ષના બધા હીંદુ મુસલમાન રાજાઓ મોગલ સમ્રાટનુ અધિપત્ય સ્વીકારે છે ત્યાર આપણે મોગલ સમ્રાટની વિરૂદ્ધે શા માટે ઉતરવુ જોઇએ? આપણી સેના અને અર્થ બગાડયા? તેની સાથે સલાહ કરવાથી જો સઘળા ઠેકાણે શાંતિ થાય ત્યારે તેમ કરવામા હરકત શુ છે, તેમ કરવાથી આપનુ રાજ્યધન માન મરતબો જળવાઈ રહેશેજ, વળી સંતુષ્ટ સમ્રાટ તમારા રાજ્યના પ્રદેશમા વૃદ્ધિ કરી આપશે, એ સઘળા બીજાના વચનો સાંભળી રાણો અમરસિંહ મનમા ખેદ પામવા લાગ્યો પણ તે સમયે તેનુ હૃદય એટલુ બધુ આળસ્ય પરતંત્ર થઇ પડયુ હતુ જે તેણે એવા ખુશામતીયાના વચનોની અવહેલા કરી નહિ એવી વિમૂઢ અને નિરૂત્સાહ અવસ્થામા કાળાતિપાત કરતા અમરસિંહને જોઇ મેવાડના સરદારો દારૂણ શોકમા મગ્ન થઇ ગયા તેઓ સઘળા એકઠા થઇ અમર મહેલમા આવ્યા ત્યા આવી તેઓએ રાણાને આવેલી વિપદમાથી બચવા તૈયાર રહેવા અનુરોધ કર્યો, સામંત શિરોમણિ ચદાવતવીર રાણાની સન્મુખે આવી બોલ્યો મહારાજ! આપ શુ આવી રીતે આપની પ્રતિજ્ઞા પાળશો? આપ આવી રીતે પિતૃ વચન પાળશો! વીર પુરૂષ પ્રતાપસિંહના જ્યેષ્ટ પુત્ર થઇ આપ આ પ્રમાણે આપની કુળ મર્યાદા જાળવશો, વિચારી જુઓ આપ કેવા કુળમા જન્મ્યા છે! કોનુ લોહી આપની ધમની માહે પ્રવાહિત છે? દ્વેશવેરી મોગલો જ્યોનો સરદાર ત્યા આપની સન્મુખે આવી પહોંચ્યા, આપ ખુશામતીયાના વચનો સાંભળી બીકણ બની ગયા છો

આપની નજર પાસે મોગલ લોકો દેશનો નાશ કરશે. આપની દષ્ટિ પાસે મોગલ લોકો પ્રજાને હેરાન કરશે ! આપ જોશો અને મોગલ લોકો રજપુત મહિલાને પાતિવૃત્યથી ભ્રષ્ટ કરી દેશે. બધુ તે શું તમારાથી સહન થાશે, ધિક્કાર છે આપના રાજ્યને, ધિક્કાર છે, આપના ઐશ્વર્યને ! ધિક્કાર છે, આપના ઉચાં કુળ ગૌરવને, જ્યારે આપ, પિતૃ પુરૂષોની શુભકીર્તિ જાળવી ન શકશો ત્યારે શિશોદીય કુળમાં શા માટે પેદા થયા.

વીરવર સાલંબ્રા સરદારની એ તેજસ્વિની વકતૃતાથી સઘળાનાં હૃદય ઉત્સાહિત થઇ ગયા. પણ તેથી રાણા અમરસિંહનો જડભાવ દૂર થયો નહિ. દારૂણ રોષ અને અભિમાનથી ચંદાવતવીરનું શરીર અભિતપ્ત થયું. સભાગૃહના સંમુખ ભાગમાં એક રૂડો યુરોપીય આરસો હતો. શાથ વિધ્ન સરદાર પાસે કાંઇ ન જોઇ ગાલીચાના ખુણા ઉપર પડેલ એક શિલાખંડ લઇ, પ્રચંડ તેજે તે, દર્પણ ઉપર માર્યો. પથ્થરના પડવાથી શોભનીય દર્પણ ચુર્ણવિચુર્ણિત થઇ ગયું. ત્યાર પછી ચંદાવત સરદારે અમરસિંહનો જમણો હાથ પડી અકસ્માત તેને રાજસિંહાસનથી ઉતારી મુકયો અને તે તીવ્ર અને ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. સરદારો, જલદીથી ઘોડે ચઢો અને પ્રતાપસિંહના પુત્રને કલંકમાંથી રક્ષણ કરો. સાલંબ્રાપતિનું એવી રીતનું આચરણ જોઇ રાણો મનમાં અભિતપ્ત થયો. તેણે તે સરદારને રાજદ્રોહી અને રાજાવમાન કારી કહી તેનો પુષ્કળ તિરસ્કાર કર્યો, પણ વિવેકી ચંદાવત સરદાર તેથી મર્મ પીડીત થયો નહિ. તેની સા[illegible] બીજા સરદારો તેની કર્તવ્ય પરાયણતા જોઇ અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. તેઓ સઘળા[illegible] ચંદાવત વીરસાથે એકમત થઇ રાણાને ઘોડા ઉપર ચડવાનું કહ્યું. રાણાના હૃ[illegible] માં તે સમયે પણ રોષાનળ સળગતો હતો. તેના નેત્ર પ્રાંતમાંથી અગ્નિકણ [illegible] તા. તે થોડો દૂર ગયો કે પ્રકૃતિસ્થ થઇ ગયો મેવાડના સરદાર સામ તેઓએ [illegible] તેના રોષ તરફ કાંઇ જોયું નહિ, તેઓ સઘળા ટોળાં સાથે પર્વત થકી ઉત[illegible] કાલ મેવાડમાં જ્યાં જગન્નાથદેવનું સ્થળ છે તે સ્થળે આવી રાણો પોતાના [illegible] મુક્ત થયો. ત્યાં તેનાં જ્ઞાન નેત્ર ઉઘડી ગયાં. તેણે જાણ્યું કે તે વિર્ષયમાં [illegible] જ અપરાધી અને કસુરવાળો છે. રાણાને પોતાનો અગાઉનો [illegible] વહાર યાદ આવવાથી તેણે પોતાને હજારો ધિક્કાર આપ્યા. મેવા[illegible] અવસ્થાની આપ્તિ છાયા રાણાના હૃદય દર્પણમાં પડી પ્રચંડ શત્રુ કરાળિત [illegible] પાસે ઉભા હતા. શિશોદીયકુળનું ગૌરવ આજ સુધી જળવાઇ રહ્યું હતું. તે હવે જળવાય તેમ નહોતું. તેથી રાણો હવે નિશ્ચિંત રહે ખરો ! રાણો સમજી ગયો, કે કર્તવ્ય સાધનમાં તે પરાંડ. મુખ રહ્યો તેથી અનુચિત થયું છે. જે વાત થઇ ગઇ તે હવે મટવાની નથી. જે થોડું સૈન્ય તેની મદદમાં ઉતર્યું હતું તેના હૃદયમાં બેહદ ઉત્સાહ હતો. પણ તેઉત્સાહવાળું હૃદય રાણાના ઉત્સાહથી ઉદ્દિપિત થાય તો વિશેષ સુફળ અને સુલાભ થાય. રાણાએ પોતાએ કરેલા અપરાધ માટે

સધગાપાને ક્ષના માની, તે પોતાની મુછ મરડી આલમ્બાપસિંહને બોલ્યો આલમ્બા! સરદાર! તમો શિશોદીયકુળના પરમ હિતકારી અને મોહ નિદ્રામાંથી ઉઠાડવાનું ઉત્તમ વીરનું કામ કર્યું એ માટે તમારો હું ચિરકૃતજ્ઞતાની પાશથી બદ્ધ છું, પ્રતાપસિંહે સ્વર્ગવાસ કર્યો, પણ પ્રતાપસિંહનો પુત્ર હજી જીવિત છે ચાલો રણ સ્થળે શત્રુ સન્મુખે ચાલો! જુઓ, અમરસિંહ, પ્રતાપસિંહનો ઉપયુક્ત પુત્ર છે કે નહિ

રાણાનો ઉત્સાહ જોઈ સામન્ત સરદારો બમણા ઉત્સાહિત થયા સઘળા સિંહનાદ કરી, શત્રુના સન્મુખે આવ્યા શત્રુઓ દેવીર નામના સ્થળે ઉભા હતા રણોન્મત્ત રજપુતો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા, અને તેઓએ શત્રુના ઉપર હુમલો કર્યો. ખાનખાનાનો ભાઈ મોગલ સેનાનો અધીપતિ હતો રજપુતોને અગ્રેસર આવતા જોઈ તે જલદીથી પોતાના સૈનાદળ સાથે સામો થયો તે દેવીર ક્ષેત્રમા હીંદુ મુસલમાનોનુ ભયંકર યુદ્ધ થયુ રાણા અમરસિંહની ઉત્તેજનાથી રજપુતો ઉત્તેજીત થઇ સ્વદેશની રક્ષા કરવા માટે વિઘ્નયકર વિક્રમ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, અનેક ક્ષણ ઉભય પક્ષમા ભયાવહ યુદ્ધ ચાલ્યું. બન્ને પક્ષના અનેક સૈનિકો રણપ્રાનમા પડ્યા પણ જલદીથી કોઈનુ જયપરાજયનું ચિન્હ દેખાયું નહિ મધ્યાન્હ કાળ વીતી ગયો દીવાકર મધ્ય ગગન છોડી ધીરેધીરે ઉતરતો હતો. તોપણ તેના તેજની પ્રખરતાનો હ્રાસ નહોતો, મોગલોની તોપોએ અવાજ કરી સઘળી દિશાઓ ધુમપટલથી ઢાંકી દીધી કોઈ વસ્તુ નયનગોચર થતી નહોતી, રણવીર રજપુતો તે ગંભીર ધુમપટલના ભેદ કરી મોગલ સેનાની ઉપર ચાલ્યા તેઓની પ્રચંડ ગતિનો પ્રતિરોધ મોગલ સેનાથી થઇ શક્યો નહિ મોગલ સૈનિકો રણમાથી ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા તેમાથી ઘણો ભાગ રજપુતોના હાથથી મરણ પામી રણસ્થળે પડ્યો વર્ષ દીને સમસ્ત દીવસ યુદ્ધ ચાલ્યા પછી રાણા અમરસીંહે મોગલ સેના ઉપર પુર્ણ વિજય મેળવ્યો જય મેળવી તે પોતાના નગરમા આવ્યો

સંવત ૧૬૬૪ (ઇ સ ૧૬૦૮) એ દેવીરનું પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ થયું. જે રણ વીશારદ રજપુતોથી મોગલ સેના પરાજય પામી તે રણશૂર રજપુતોમા રાણાનો કાકો વીરવર કર્ણ વિશેષ પરાક્રમ વાળો નીવડ્યો હતો. તેના અપૂર્વ બાહુબળે અને સુંદર રણકૌશલ્યે રાણાએ મોગલ સેના ઉપર જય... ની સંમુખે, વીરવર કર્ણ થકી વિશાળ કર્ણાવત ગોત્ર પેદા થયું. રજપુતોના બાહુ... પ મોગલ સેના પરાજય પામી ગઈ, પણ તેથી મોગલ સમ્રાટ નિરુત્સાહ થયા નહિ તે પરાજયથી તેનો પ્રચંડ વિદ્વેષાગ્નિ જાગી ઉઠ્યો. તેની યુદ્ધ પિપાસા ચોગણી વધી. એક વર્ષ પછી એટલે સંવત ૧૬૬૬મા વસંતકાળે તેણે ફરીથી ભયંકર યુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરી, અબ્દુલા નામના મોગલ સરદારના સેનાપતિપણા નીચે રણે રજપુતો વિરૂદ્ધે એક મોગલ સેના મોકલી. મોગલ સેનાપતિ અબ્દુલાને

મનમા મોટી આશા હતી કે મોટી સેનાની મદદથી અમરસિંહ પોતાને હસ્તગત થાશે રાણો અમરસિંહ પણ તે સરદારની ગોઠવણો અને આશા વ્યર્થ કરવા તૈયારી કરવા લાગ્યો રણપુર નામના પ્રશસ્ત ગિરિપથમા બન્ને દળો એકઠા થયા ક્રમે ઘોર યુદ્ધ થયુ, રણવિશારદ તેજસ્વિ રજપુત સ્વદેશ પ્રેમિકતાથી અદભુત પરાક્રમ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેઓએ મોગલ સેના વ્યુહનો ભેદ કરવા ચેષ્ટા કરી તેઓની ચેષ્ટા ફળવાળી થઇ મોગલ સેના વ્યુહનો ભેદ કરી મોગલને દલિત અને વિનાસિત કરી તેઓ અગ્રસર થયા ઘણુ કરીને સઘળી મોગલ સેના નિપાતિત થઇ માત્ર થોડા સૈનિક પ્રાણ લઇ પલાયન કરી ગયા ફાલ્ગુન માસના સાતમા દીવસે આ યુદ્ધ થયુ *

તે દીવસે, શિશોદીય કુળનો નિર્વાણોન્મુખ તેજોવન્હિ એકવાર પ્રચડ તેજે પ્રજ્વલિત થઇ ગયો મેવાડનુ તેજ અનન્ત જ્યોતિમા પ્રકાશવા લાગ્યુ તે યુદ્ધ વ્યાપારમા જે જે રજપુતોએ પરાક્રમના કામ કરેલ છે તે તે રજપુતોની નામાવળી સ્વદેશ પ્રેમિક વીરોની પવિત્ર તાલિકામા દાખલ કરવા જેવી છે ના યથોચિત

મેવાડમા દેવીર અને રણપુર પવિત્ર સ્થળમા ગણાયેલ છે તેમ તેના અનુતાપ ઉપરાઉપરી પરાજય પામવાથી સમ્રાટ જહાગીર અત્યત ત્રાસ્યો તે સભા સ્થળમા થોડા રજપુતોએ તેની વિશાળ સેનાનો પરાજય કર્યો વિપક્ષ તે મરણ પામ્યો એ રીતે જે। તે બન્ને પરાજયથી તે જીવન્મ્‌ નિસ્તેજ થયુ । માતા પૃથ્વી એક મોટા-

* ફેરીસ્તા ગ્રથમા બીજા મ
યાના પરેના તે યુદ્ધ વ્યાપાર બન્ને લીલાસ્થળી ચિતોડપુરી પામ્યો પણ તેને અસહાય મોટો સદેહ અને મશહુર કોની મદદથી તે ચિતોડપુરીનુ રક્ષણ કરે ચિતોડ
– ચિતોડ એમ મહાનદ થયો હતો, તેથી તે થોડા રોજમા વચિત થયો છે ચારે દિશાએ દશ મણી પણ વહાલી સ્વાધીનતા તે હારી બેઠો રાણો ચિતોડનો સુદર દેવાલયો અને મનોહરામા વસવા લાગ્યો દુરદર્શીય અમરાત્મા પ્રતાપસિંહનુ ભાવી આબાદીનુ નિર્દોષ પરિણામ પામ્યુ, થોડા સમયમા ગિહોટ કુળનુ સ્વાધીનતા રત્ન જેવામા આવ્યુ ચિતોડપુરી પામવાથી મેવાડના ઓછામા ઓછા એશી કીલ્લાઓ પર એક નગર પામ્યો તે સઘળામા અતલા નામનો કિલ્લો તેના હાથમા જે રીતે ગિરિગ તે રીતનુ વિવરણ આ સ્થળે આપવુ સપૂર્ણ યોગ્યતા ભરેલુ છે તે કીલ્લો પડે છે, ચિત્ર સમયમા મેવાડના બે શ્રેષ્ઠ નામત સપ્રદાયમા ભયકર પ્રતિષ્ઠિતા પ્રતીહારા ચિતોડ વિવરણ પઠનીયછે
પાસેથી તે જીતી લીધુ, ૯

વસ્યા અકબર બાદશાહના શાસન છે તે પાર્વતી અને ચબનના સગમે સ્થળે સ્થાપિત કરો, દીર્ઘકાળ વ્યાપી અવરોધ પછી પુત્ર સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી યવન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, તેનુ અકબરને હસ્તગત થયુ, એમ જો બન્યુ તકાળમા મહોબતખા માહમિક સેનાપતિ હતા

વૃત્તાંતની ચિંતાથી તેનો રોષ અને વિદ્વેષ વધી ગયો વળી એક સેનાદળ તૈયાર કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. તેણે રાણાનો બળ ક્ષય થાય એમ યોજના કરી, સમ્રાટ જહાંગીર હીંદુઓના બદસુળ નંરકારથી વાકીફ હતો સમ્રાટનું તે બાબતનું કૌશલ ફળવાળું નીવડયું નહિ રાણાના સહાયબળનો ક્ષય કરવા સમ્રાટ જહાંગીરે, ચિતોડના સિંહાસનને એક રજપુતને રાણાનો ઇલકાબ આપી અભિષેક કર્યો. તે રજપુતનું નામ સાગરજીત હતુ એ પાખંડી રજપુત કુલાંગારે શિશોદીયકુળને કલંક લગાડી સમ્રાટ અકબરનો પક્ષ પકડયો હતો જહાંગીરે પોતાના હાથે સાગરજીતનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને રાજ્ય ખડગ તેના હાથમા આપ્યુ નવો રાણો નવી મોગલ સેનાથી રક્ષિત થઈ ચિતોડ ધ્વનગરિ ઉપર રાજપણુ ચલાવવા અગ્રસર થયો ગર્ભિ મોગલોના હાથથી અનર જો કે ચિતોડનો પૂર્ણ માત્રા ઉપર ધ્વંસ થયો હતો તોપણ તેની આબાદી જે થોડા માપ ઉપર રહી જતી તે કાંઇ સાધારણ પુત... તેના પ્રકૃષ્ટ નાન્વનો અવશિષ્ટ ભાગ જોઇ સર ટોમસરો નામના અંગ્રેજ કરવા ... આબેથ ઉપર જે પત્ર લખ્યો છે, તે પત્રના સાગ્થી ચિતોડના અવશિષ્ટ અનેક નૈનિકો ... છે

દેખાણું નહિ નધ્યાન

ઉતરતો હતો તોપણ તેના સાગરજીએ, પોતાના પિતૃપુરૂષોના પ્રનષ્ટ ગૌરવના અવાજ ફરી બધળી દિશાઓ ધુમ્ર સિંહાસન(ર)થાપ્યું દગ્ધમરૂ શ્મશાન જેવી નહોતી. રણવીર રજપુતો તે ગભીર ...અમરસિંહ... ધારણ કરી. પણ સમ્રાટે જે ચાલ્યા તેઓની પ્રચંડ ગતિનો પ્રતિરોધ મોગલાહે શાથી કે કોઇ પણ મેવાડ મોગલ સૈનિકો રણમાથી ચારે તરફ પલાયન કરવાની કૌતુહળનો વશવર્તી ભાગ રજપુતોના હાથથી મરણ પામી રણસ્થળે પડયો ...ીત થઇ એ નશીબ સુદ્ધ ચાલ્યા પછી રાણા અમરસીહે મોગલ સેના ઉપર ...ઇ તે મનક્ષુબ્ધ થવા જય મેળવી તે પોતાના નગરમા આવ્યો ...ના દસ્તગત કરી શકયા

સંવત ૧૬૬૪ (ઇ સ ૧૬૦૮) ગ્રો દેવીગ્નુ પ્રણિપાત અભિષિક્ત હતો વીશારદ રજપુતોથી મોગલ સેના પરાજય પામી તે ...શોરા... તે વિદ્વેષ રાણાનો કાકો વીરવર કર્ણ વિશેષ પરાક્રમ વાળો નીવડ્યો હતો... બાહુબળે અને સુંદર રણકૌશલ્યે રાણાએ મોગલ સેના ઉપર જ...ણાની સન્મુખે વીરવર કર્ણ થકી વિશાળ કર્ણવત્ ગૌત્ર પેદા થયુ રજપુતોના બા...આપ ... શુ સેના પરાજય પામી ખરી, પણ તેથી મોગલ સમ્રાટ નિરૂત્સાહ ...ો, તે કોઇ તે પરાજ્યથી તેનો પ્રચંડ વિદ્વેષાગ્નિ સળગી ઉઠયો તેની જ્વાલા, તે જોઇ તેના વધી. એક વર્ષ પછી એટલે સવત ૧૬૬૬મા વમતઋતુએ દરાને, તે બીલકુલ યુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરી, અબ્દુલા નામના મોગલમાન્યતાને હજારો પિસાર નીચે રેણે રજપુતો વિરૂદ્ધ એક મોગલ સેના મો'નંમાર અંધકારમય થઇ ગયો.

મેવાડના સ્તંભો જોઇ તેનું હૃદય કંપિત થવા લાગ્યું. તેના પુર્વ પુરૂષોએ હીંદુ વિદ્વેષી રાજાઓ ઉપર જય મેળવી, તે સઘળા ગૌરવ સ્તંભ સ્થાપ્યા છે, તે ગૌરવ સ્તંભને મલિન કરવા આજ સાગરજી પેદા થયો. સાગરજીનું હૃદય કાયમ ચિંતાતુર રહેતું હતું.

એ રીતે સંતત નીપીડીત થઇ એક દિવસ સાગરજી ઉન્મત જેવો થઈ ગયો. ભટ્ટ ગ્રંથમા લખેલ છે જે એકવાર ગંભીર મધ્ય રાત્રીએ, ભીમાકાર ભૈરવ સાગરજીના સમક્ષ આવી ઉભો, અને તે કર્કસ્વરે બોલ્યો જે "દુરાચાર ? રજપુત, કુળાધમ ? આ પાપ રાજ્યનો હમણા પરિત્યાગ કર ? નહિતો તારૂં મંગળ થાશે નહિ." ચિતોડપુરીમાં અનુતપ્ત સાગરજી બે'૧ દિવસ રહી શકયો નહિ. તેણે પોતાના ભ્રાતૃષ્પુત્ર અમરસિંહને બોલાવી ચિતોડ રાજ્ય ભાર તેના હસ્તમા સોંપ્યો અને વિષમય દાયિત્વમાંથી છુટી, તે વિજન, કંધર * ગિરિશૃંગ ઉપર જઇ વિશ્રામ કરવા લાગ્યો. પણ તેથી તેને શાંતિ મળી નહિ, થોડા સમય પછી સમ્રાટના હુકમથી તે દિલ્હીની રાજ સભામાં આવ્યો જહાંગીરે તેનો યથોચિત તિરસ્કાર કર્યો. તે તિરસ્કાર, વિષદિગ્ધ તીવ્ર શરજાળની જેમ તેના અનુતાપ દગ્ધ હૃદયમાં પેઠો. ભયંકર યંત્રણાથી તે અધિર થઈ પડયો. તે સભા સ્થળમાં પોતાની છરીથી પોતાનો હૃદયપિંડ કાપી સમ્રાટના સમક્ષ તે મરણ પામ્યો. એ રીતે સ્વદેશદ્રોહી વિશ્વાસઘાતકનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત થયું. । માતા પૃથ્વી એક મોટા ભારમાંથી છુટી.

અમરસિંહ, પિતૃ પુરૂશોની લીલાસ્થળી ચિતોડપુરી પામ્યો. પણ તેને સહાય નહોતી. સંબળ નહોતું, ત્યારે કોની મદદથી તે ચિતોડપુરીનુ રક્ષણ કરે. ચિતોડપુરીને પામવાથી જે મહાનંદ થયો હતો, તેથી તે થોડા રોજમાં વંચિત થયો. આનંદની સાથે પ્રાણ્‌થકી પણ વહાલી સ્વાધીનતા તે હારી બેઠો. રાણો ચિતોડનો પરિત્યાગ કરી પર્વત પ્રદેશમાં વસવા લાગ્યો દુરદર્શીય મહાત્મા પ્રતાપસિંહનું ભાવી દર્શન યોગ્ય ફળે પરિણામ પામ્યું, થોડા સમયમાં ગિલ્હોટ કુળનું સ્વાધીનતા રત્ન અપહૃત થયું. ચિતોડપુરી પામવાથી મેવાડના ઓછામાં ઓછા એંશી કીલ્લાઓ અને એક નગર પામ્યો. તે સઘળામા અંતલા નામનો કિલ્લો તેના હાથમાં જે રીતે આવ્યો તે રીતનું વિવરણ આ સ્થળે આપવું સંપૂર્ણ યોગ્યતા ભરેલુંછે તે કીલ્લો જીતી લેવાનાં સમયમા મેવાડના બે શ્રેષ્ઠ સામંત સંપ્રદાયમા ભયંકર પ્રતિદ્વંદ્વિતા ચાલી હતી. તેનું વિવરણ પઠનીયછે

* કંધર એક વિન્દિગ્જસૈલ છે તે પાર્વતી અને ચમ્બલના સંગમે સ્થળે સ્થાપિત

। – તેજ સાગરજીના કુલાંગાર પુત્રે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી યવન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, તેનુ નામ મહોબતખાં હતુ, જહાંગીરના રાજ્યકાળમા મહોબતખા પ્રાદેશિક સેનાપતિ હતો.

જહાંગીરનો ભયંકર ત્રીજો યુદ્ધયોગ સાંભળી રાણો અમરસિંહ જોઈએ તેટલું લશ્કર વધારવા લાગ્યો પણ મોગલ લોકના આવવાનો વિલંબ જોઈ તેણે કેટલાક ગામડા અને એક કિલ્લો મોગલના હાથથી લઈ લેવા સંકલ્પ કર્યો યુદ્ધ યાત્રાના સઘળા આયોજન તઈયાર થયા, એટલામાં સેનાદળના સંમુખ ભાગનો અધીકાર ભોગવવા માટે ચંદાવત અને શકતાવત રજપુત કુળનચ્ચે મોટો સંઘર્ષ પેદા થયો, ચંદાવત રજપુતો જ્યેષ્ઠ હતા, આજસુધી તેઓજ તે અધિકારનું સમાન ભોગવતા હતા પણ શકતાવત રજપુતો પુષ્કળ પરાક્રમવાળા નીવડવાથી એ અધિકાર ભોગવવા તેઓએ દરખાસ્ત કરી રાણો અમરસિંહ ઉભય સંકટમાં પડયો કયા સંપ્રદાયના હાથમાં તે અધીકાર આપવો તેનો તે નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, એક સંપ્રદાયને સમાનિત કરવાથી બીજો સંપ્રદાય બેદીલ થઈ પોતાનો પક્ષ છોડીદે તેમ હતુ ટુંકામાં બન્ને સંપ્રદાયનું આનુકુલ્ય થાય તોજ રાણાનું સંકટ દૂર થાય તેમ હતુ તેણે અનેક ક્ષણ વિચાર કર્યો મંત્રીઓ સાથે અનેક તર્કવિતર્ક કર્યા પણ કાર્ય રીતનો નિશ્ચય થયો નહિ તેને મુંઝવણ થઈ, બન્ને સંપ્રદાયવાળાઓએ ખડગની સહાયે, તે વાતનો ચુકાદો કરવાનું સ્થિર કર્યું, એટલામાં રાણો અમરસિંહ બોલી ઉઠયો જે જે સંપ્રદાય અંતલા કિલ્લામાં પેસી શકે તે સંપ્રદાય તે અધિકારનો ભોગી થાય, રાણાનું એવું બોલવું સાંભળી ચંદાવત અને શકતાવત અંતલા કિલ્લા તરફ ચાલ્યા

રાજધાની પુર્વ દિશામાં નવ ગાઉ ઉપર એ કિલ્લો હતો અંતલા એક ઉંચી ભુમિના માથા ઉપર આવ્યો તેની ચોતરફ કોટ હતો, તે કોટ પાષાણમય હતો તેની ઉપર વચ્ચોવચ્ચે એક ગોળાકાર રક્ષકશાળા હતી કિલ્લાનાપ્રાંત દેશમાં ટીલાના મૂળ ભાગને ધોત કરી એક તરંગિણી વહેતી હતી અંતલામાં મધ્યમાં દુર્ગરક્ષકની અટ્ટાલિકા એ અટ્ટાલિકાની ચારે તરફ ખાઈઓ હતી અંતલામાં પેસવા માટે કેવળ એક બાર હતુ

પરોઢીયુ શરૂ ન થયુ તેની પહેલા વિવાદ કરતા બે સામંતો પોત પોતાનુ સેનદળ લઈ, અંતલા તરફ દોડયા અંતલા કિલ્લો યવનના કબજામાં હતો જે વીર, યવનોનો સંહાર કરી અંતલાને કબજે કરે, તેજ લશ્કરનો ગૌરવનો મુગટ માથે પહેરે, તેનાજ હાથમાં મેવાડના સેનાદળનો સંમુખ રક્ષણભાર સોંપાય તેમ હતુ

સૂર્ય ઉદિત થયો તેની ઉદભિન્ન રશ્મિ રાજી નદી શીરે અને પર્વત શિરે ક્રીડા કરતી હતી એટલામાં શકતાવત રજપુતો અંતલાના કિલ્લાના દ્વાર દેશે આવી પહોંચ્યા તેઓએ શત્રુ ઉપર અતર્કિત ભાવે હુમલો કર્યો પણ યવનો તેઓનો અભિપ્રાય જાણી, થોડા સમયમાં હથીયાર લઈ ઉભા થયા તેઓમા

બન્ને દળ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. ચંદાવત્ રજપુતો માર્ગ ભુલી એક મોટી પર્વતની તળેટીમાં જઇ ચડયા, તે દુર્ગમ પ્રદેશમાંથી નીકળવાનો રસ્તો ન માલુમ પડવાથી તેઓ અંહી તહીં ભટકવા લાગ્યા. એટલામાં તેઓએ એક ભરવાડને જોયો, ભરવાડને પોતાનો પ્રથમ દર્શક બનાવી તેઓ થોડા સમયમાં અંતલા તરફ આવી પહોંચ્યાં. ચંદાવત્ રજપુતોએ પોતાની સાથે લાકડાની નીસરણીઓ રાખી હતી. તે નીસરણીઓ કિલ્લા ઉપર લગાડી ચંદાવત રજપુતો કિલ્લા ઉપર ચડયા. પણ યવનોના ફેંકેલા ગોળાના પ્રહારથી ચંદાવત્ રજપુતો નીસરણી ઉપરથી સ્ખલિત થઈ નીચે પડયા. વિધાતાએ, તેઓના ભાગ્યમાં, સેનાના અગ્ર ભાગનો અધિકાર લખ્યો નહોતો, ક્રમે બન્ને દળની પ્રચંડ ગતિ પ્રતિરૂદ્ધ થઇ. ચંદાવત્ અને શકતાવત રજપુતો શત્રુઓ સાથે લડવા લાગ્યા. શકતાવત સરદાર એક મોટા માતંગ ઉપર ચડી બેઠો હતો. બીજો કોઈ ઉપાય ન દેખતાં તેણે કિલ્લાના દ્વાર તરફ તે માતંગને હાંકયો મોટા નાદકરી, તે રણમાતંગ. કિલ્લાના દરવાજા તરફ ચાલ્યો. કિલ્લાના દરવાજાના બારણામાં મોટા મોટા ખીલા હતા તેથી બારણા તોડી દેવા, માતંગની ચેષ્ટા વીફળ થઈ. અનેક શકતાવત વીરો શત્રુના હાથે મરાણા. પણ શકતાવત્ સરદાર તેથી નિરૂત્સાહ થયો નહિ. અકસ્માત ગગનમંડળ વિદારિત કરી, ચંદાવત્ પક્ષે ઘોર જયનાદ કર્યો. શકતાવત્ સરદારનું હૃદય કંપિત થયું. તે પોતાના રણમાતંગની પીઠ ઉપરથી ઉતર્યો અને દરવાજાના બારણાના ખીલા ઉપર ચઢી ઉપરના ખીલા ઉપર બેસી તે હાથીના માવતને બોલ્યો. હાથીને મારા સાથે હાંક, નહિતો તારૂં મસ્તક છેદન કરીશ. માવતે પોતાના ધણીનો હુકમ પાળ્યો. ભયંકર ગજરાજ કઠોર બળ સાથે તે બંધથયેલાં બારણાં ઉપર પડયો. તેના ભીષણ વેગવાળા પાતથી બન્ને બારણાં ખંડવિખંડિત થઇ ભાંગી ગયાં, શકતાવત સરદાર પણ તે બારણાં ઉપરથી પડી મરણ પામ્યો. પણ તેના મૃત્યુથી તેના સૈનિકોને કાંઈ પણ અનુત્સાહ થયો નહિ. દળ પતિ પડી મરણ પામ્યો. તેનું મુડદું ભુમિતળે ચબદાયેલું જોઇ તેઓનો ક્રન્દન તેને લઇ લેવામાં, નહોતો. તે ધુળમાં અરડાયેલ ધણીના મડદાને ચબદી તેઓ પ્રચંડ વેગે, ઉઘડેલા દ્વારથી કિલ્લામાં પેઠા. આવી રીતનો આત્મત્યાગ સ્વીકારીને પણ શકતાવત્ સરદાર પોતાના સંપ્રદાય માટે તે દિવસે સંમાન પામ્યો નહિ. ચંદાવત્ સરદાર શત્રુના ગોળાથી નીસરણી ઉપરથી પડી મરણ પામ્યો. તેના બદલામાં બીજો સરદાર તેનાં ઠેકાણે નીમાયો, તેનું નામ વાંદા ઠાકોર હતું. જેઓના મનમાં માયા મમતા હોતી નથી તેઓમાંથી વાંદા ઠાકોર એક હતો. તે જેવો વીર હતો તેવોજ નિર્ભીક અને તેજસ્વી હતો, તે કિલ્લા ઉપર ચડયો હાથમાં રહેલ ભયંકર ખડગદ્વારાએ શત્રુનો તે સંહાર કરવા લાગ્યો. છેવટે હીરોલ, હીરોલ, એવા શબ્દો બોલી, તે જયથી

ઉત્કુળ થયો. ચંદાવત્ રજપુતો અંતલા કિલ્લો જીત્યા ચંદાવત્ સરદાર ચિતકાર કરી બોલી ઉઠયો, ચંદાવત્ રજપુતો અંતલાનો કિલ્લો જીત્યા, મેવાડની જય પતાકા અંતલાના કિલ્લા ઉપર ફરકવા લાગી.

રાણા ઉદયસિંહના ચોવીશ પુત્ર હતા. તેમાં શકતસિંહ બીજા નબરનો પુત્ર હતો શકતસિંહ બાલ્યાવસ્થામાથી નિર્ભીક અને તેજસ્વી નીવડયો. બાલ્ય કાળની સુકુમાર અવસ્થામા તેના યૌવનની તેજસ્વિતાની અને નિર્ભીકતાની રેખા પાત થઇ હતી એમ કહેવાય છે જે શકતસિંહની કોષ્ટી ગણનામાં જોશીએ ગણીને કહ્યુ હતુ જે " શકતસિંહ મેવાડનો કલકસ્વરૂપ થાશે " જોશીનું ભાવિ કથન યથાર્થ નીવડયુ. રાણો ઉદયસિંહ ત્યારથી શકતસિંહ ઉપર વિશેષ વિરાગ રાખવા લાગ્યો પણ અપત્ય સ્નેહના વશે તે તેના ઉપર અસદાચરણ કરી શકયો નહિ પણ કાળની વિચિત્ર ગતિ શક્તસિંહ પિતાનું ચક્ષુશુળ થઇ પડયો. એક સમયે તેનો પિતા અપત્ય સ્નેહનો ત્યાગ કરી તેનું માથું કાપી નાખવા તત્પર થયો હતો

શક્તસિંહના બાલ્યકાળના નિર્ભીકપણાનું એક વિવરણ જોવામા આવે છે. સુકુમાર વયમા પીતાની પાસે બેસી એકવાર બાલક સુલભ રમત કરતો હતો. તે સમયે એક અસ્ત્રકાર નવી છરી બનાવી તે લઇ રાણાની પાસે આવ્યો. વણના સુક્ષ્મ પાટડા લઇ તેને કાપી છરી વીગેરેની તીક્ષણતાની પરિક્ષા કરવાનો રીવાજ છે, તે અનુસારે તે નવી છરીની તીક્ષણતાની પરિક્ષા કરવાની ગોઠવણ થઇ. એટલામાં બાળક શક્તસિંહે તે છરી અસ્ત્રકાર પાસેથી લઇ લીધી અને કહ્યુ " બાપા ! અસ્થિમાન કાપવા માટે આ છરી નથી " બોલતા બોલતા તેણે પોતાના સુકોમળ હાથ ઉપર તે છરી બેસારી. તીક્ષ્ણ વેગથી રૂધીર નીનરવા લાગ્યું. લોહીથી તેનું આસન ભીંજાઇ રાતું થઇ ગયું. શક્તસિંહના સુકુમાર મુખ મંડળ ઉપર કોઇ રીતનાં ગ્લાનિના ચિન્હ માલુમ ન થયા. તે જોઇ સભાના લોકો જુદાજુદા તર્ક વિતર્ક કરવાં લાગ્યા. રાણા ઉદયસિંહના હૃદયમા જે ભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તો ઉદયસિંહ જાણતો હતો. તેણે તત્ક્ષણ શક્તસિંહનુ માથું કાપી નાખવા આજ્ઞા આપી. તેનો કઠોર હુકમ પાળવાને એકદમ ગોઠવણ થઇ. બાલક શક્તસિંહને વધ્યભૂમિ ઉપર લઇ ગયા. એ સમયે સાલુંબ્રાસરદારે રાણાની સન્મુખે આવી જાહેર કર્યું, મહા રાજ ! કૃપા કરી આ દીનનુ નીવેદન સાંભળો ! મારી ઉપર મહેરબાની કરી આપે અનેક વ.ર મને વરદાન આપવા ઈચ્છા બતાવી છે ઉપયુક્ત સમય ન આવવાથી શિરે કાંઇયે નથી આ સમયે માગો ઉપયુક્ત સમય આવ્યો છે. એટલે કે દયા કરો આ તેની કામના પુરી. દીનને ચરિતાર્થ કરો. રાણાએ અકપટભાવે કહ્યું તેઓનો અભિમાન મો આબીઆછે જાહેર કરો ! હુ હાલ આપની આશા

લાષા પુરી કરી આપુ ! સામંત શિરોમણીના હૃદયમાં આશાનો ઉદ્રેક થયો તે હિંમત ધરી બોલ્યાં. મહારાજ ! હું અર્થ ચાહતો નથી, ગૌરવ ચાહતો નથી ઉંચી પદવીને ચાહતો નથી, મારી એકજ પ્રાર્થના છે જે રાજકુમારની પ્રાણદંડની આજ્ઞા મોકુફ કરો. મારે પુત્ર નથી કન્યા નથી. મારા વિપુલ વૈભવનો કોઈ ઉત-રાધીકારી નથી. હાલ રાજકુમારને ધર્મપુત્ર ઠરાવી ચંદાવત ગોત્રને અનંત નાશ-માંથી બચાવવા ચાહું છું. મહારાજ કૃપા કરી આ દીનની વિનતિ સ્વિકારશો. ઉદયસિંહે રાજકુમારની પ્રાણદંડની આજ્ઞા મોકુફ કરી. સાલંબ્રાધિપતિએ શક્ત-સિંહને ધર્મપુત્ર ઠરાવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં સાલંબ્રાધિપતિના પેટે એક પુત્ર અને પુત્રી પેદા થયા. તે સમયે રાણા પ્રતાપસિંહનો એક દૂત શક્તસિંહને બોલાવવા આવ્યો.

શક્તસિંહ અને પ્રતાપસિંહ બન્ને ભાઈઓ એકઠા મળ્યા. શકતસિંહ પાલક પિતા ચંદાવત સરદારની રજા લઇ પોતાના ભાઈ પ્રતાપસિંહ પાસે રહેવા લાગ્યો. પણ દોર્ભાગ્યવશે તેઓનું સૌહાર્દ લાંબા વખત ચાલ્યું નહિ. એકવાર બન્ને ભાઈઓ મૃગયા વ્યાપારમાં ગુંથાયા હતા. લક્ષ્ય સંબંધે બન્ને ભાઈઓમાં ઘોર વિવાદ ચાલ્યો પ્રતાપસિંહ તીવ્રસ્વરે બોલ્યો ? આવ મેદાનમાં આવ ! કોનું બાણ વ્યર્થ ગયું છે જો ! શકતસિંહના મસ્તકનો એક કેશ પણ કંપિત થયો નહિ. તે અવિકૃત સ્વરે બોલ્યો " ચાલો આવો મેદાનમાં ! ચાલો. એટલામાં બન્ને ભાઇનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. શિશોદીયકુળનો સર્વ નાશ થતો જોઇ સઘળા લોક દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. કોઈ તેઓને વારવા ગયું નહિ. ગિલ્હોટકુળનો પરમ મિત્ર પુરોહિત તે જોઈ ત્યાં દોડયો આવ્યો, લડતા બે ભાઈઓ વચ્ચે તે આવી ઉભો રહયો. જુદી જુદી જાતનાં મિષ્ટ વચનો કહી તેણે તેઓને તે કામથી બંધ રાખવા ચેષ્ટા કરી. પણ તેની ચેષ્ટા વિફળ થઇ ગઇ, ત્યારે પુરોહિતે છરી લઇ પોતાનો હૃદપિંડ છેદયો. અને તેઓના મધ્યમાં પડયો. બ્રહ્મહત્યા થઇ પુરોહિતના પવિત્ર શોણિતે રાજકુમારના વિમલ ચરિત કલંકિત થયાં, બ્રહ્મહત્યાનું મહાપાતક તેઓના શિર ઉપર આવ્યું. ત્યારે મોહાંધ ભાઈઓની આંખો ઉઘડી, પ્રતાપસિંહે, મેવાડનું રાજ છોડી દેવા, શકતસિંહને હુકમ આપ્યો, તેજસ્વી શકતસિંહ તેમાં સંમત થયો, મોટાભાઇની ચરણવંદના કરી તેણે મેવાડનું રાજ્ય છોડયું, શકતસિંહ પ્રતાપસિંહના ભયંકર શત્રુને જઇ મળ્યો. પ્રતાપસિંહે, મરેલા પુરોહિતની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી તેના પુત્રને ભૂમિવૃત્તિનું દાન કર્યું તે દીવસે બન્ને ભ્રાતાનો વિયોગ થયો, ત્યારપછી અનેક દીવસે શકતસિંહ મોટા ભાઈ પ્રતાપસિંહની પ્રાણ રક્ષા માટે ખોરાસાની મુલતાની બે સૈનિકોની ચાંઠે રાખ્યા પ્રતાપસિંહ પાસે આવ્યો. તે દિવસે બન્નેનું સુભ્રાતૃત્વ સ્થપાણું. તે

શક્તસિંહના સત્તર પુત્રો હતા. તે સત્તર પુત્રોમાં એકતા અને ભ્રાતૃભાવ નહોતો, જે દિવસે તે આ જગતમાંથી વિદાય થઇ ગયો. તે દિવસે તે પુત્રોનો

ધુમાયમાન વિદ્વેષ અગ્નિ પ્રચંડવેગે સળગી ઉઠયો. તેથી તેઓમા અંતર્વિચ્છેદ થયો પોતાની અંત્યેષ્ઠક્રિયા કરવા એક પૂત્ર ભગજી શિવાય બધા પુત્રો નદી તીરે ગયા અંત્યેષ્ઠિક્રિયા કરીને બધા વીનમરોર કિલ્લામા આવવા લાગ્યા. ભણુજીએ પ્રથમથી કીલ્લાના દ્વાર બંધ રાખ્યા હતા. તેઓ કિલ્લામા પેસી શકયા નહિ. તેણે ભણજી વીગેરેને વારંવાર બોલાવ્યા પણ ભણુજીએ દ્વાર ખોલ્યા નહિ. ભણુજીએ કીલ્લામાથી જવાબ આપ્યો "તમે બહુ બીજા સ્થળે આશ્રય શોધો આ સ્થળે તમને રહેવાનુ સ્થાન નથી' માટે ઘણાના પેટ ભરવાના છે, શમ્ભુસિંહનો બીજો પુત્ર અચળ બહુ ક્ષોભ પામ્યો. તે નમ્ર વચને બોલ્યો 'તને એ નાગ કીલ્લાના બારણા ઉઘાડ" આમે બમાન જી પુત્ર અમરાજ વીગેરે લઇ બીજા સ્થળે જઇએ, તેથી કીલ્લાના બારણા ખુલ્યા ગયા અચળ પોતાના પદ નાના ભાઇઓને વઇ અસ્ત્રશસ્ત્ર પરિવાર ઘોડા વીગેરેને નગે બધાના પરિવારસહિત ઈડર રાજ્ય તરફ ચાલ્યો. અચળની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી એટલે કતને લઇ માર્ગ સાવધપણાથી જવાનુ હતુ. તેઓ પાલોડ નામના સ્થળની પાસે આવી પહોચ્યા એટલામા અચલની વનિતા પ્રસવ વેદનાથી પીડા પામવા લાગી એટલે તે બધા ત્યાથી આગળ વધી શકયા નહિ

તેઓએ પાલોડના શનિગુરુ સરદાર પાસે આશ્રય માગ્યો. એવા સંકટમા તે સરદારે તેઓને આશ્રય આપ્યો નહિ. તે સ્થળે જાન્હવી દેવીનુ એક ભગ્ન દેવાલય હતુ. તેઓએ તે જીર્ણ મંદીરમા આશ્રય લીધો. તના એક ખુણામા જઇ તેઓએ આસવજન પ્રસવા સ્ત્રીને સુવાડી. તે સમયે પ્રચંડ વેગે મુસલધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો. તે તોફાનમા મંદીર કપવા લાગ્યુ. મંદીરની ભીતમા રહેલો એક મોટો શીલાખંડ સ્ખલિત થયો. તે જણનાની અવસ્થાવાળી સ્ત્રી ઉપર પડવાની તૈયારીમા હતો. અખીલના નાના ભાઇ બન્ને પોતાના મસ્તક ઉપર તે ઉપાડી લીધો. તેના બીજા ભાઇઓ પાસેના વનમા જઇ એક બાવળનુ ઝાડ કાપીને લાવ્યાં, તે બાવળનુ લાકડુ તે પડતા પથ્થરની નીચે ટેકારૂપે મુકી દીધુ

વિશ્વમાતા જાન્હવીના ભગ્ન મંદીરમા તે ભયંકર દુર્યોગમા શક્તાવત વીર અખીલની પત્નીએ એક નવકુમારને પ્રસવ આપ્યો. તે નવકુમારની આકૃતી જોઈ તે બધા જુદીજુદી આશા પોષણ કરવા લાગ્યા અને બધાએ એકમત થઇ તેનુ નામ "આશા" રાખ્યુ. મહામાયા જન્હુતનયાએ તેઓ ઉપર સંતુષ્ઠ થઇ આશાપૂર્ણ કરવા માટે તેઓને દર્શન આપ્યા. તેની મહેરબાનીથી નવપ્રસૂતી સ્ત્રીના શરીરમા અધીક જોર આવ્યુ. તેઓ સહુ ઇડરના તરફ ચાલ્યા. યોગ્ય સમયે તેઓ ઇડરમા પહોચી ગયા. ત્યાના શાસનકર્તાએ તેઓને સન્માદરે આશ્રય દીધો, તેઓના ભરણપોષણ માટે ઉપયુક્ત ભૂમિવૃતિ તેણે આપી

ઇડરના શાસનકર્તા રાઠોડ રાજના મનથી અને સુખાવહ વ્યવહારથી

સમીત થઈ, અખીલ પોતાના ભાઈઓ સાથે આનંદથી તે રાજ્યમા પોતાનો કાળ કહાડવા લાગ્યો તે સમયે રાણાનો પ્રધાન સચિવ પ્રસિદ્ધ જૈનપીઠ શત્રુંજય થકી પાછો આવતા એક નિશા ત્યા બાગનાને ગ્રો તે પરિવાર માટે પટ મદીમા ત્યા રહેલો હતો નદીના પુષ્કળ વરસાદથી તેનુ પટ નદીર ઉડી જવાનો સભવ થયો ભયથી મંત્રીવરના પ્રાણ જવા લાગ્યા તે ભયંકર દુર્યોગમા આત્મરક્ષા માટે કોઈ રીતનો ઉપાય શોધી શક્યો નહિ બન્ને વિગેરે ભાઈઓએ આવી મંત્રીવરને તે મોટી આપત્તિમાથી બચાવ્યો તેઓનુ તે પરહિતાનુષ્ઠાન જોઈ સચીવવરે ઘણોજ આનંદ માન્યો તેણે તેઓનો પરિચય પુછયો તેના પ્રત્યુતરમા સઘળી ખીના જાણી તે બોલ્યો "તમે અહિં રહો છો તેથી તમારી શોભા નથી" ચાલો! ઉદયપુરમા ચાલો! હુ નિશ્ચય કરી કહુ છુ જે મહાનાજને કહી સારણી તમને ઉપયુક્ત પદ અપાવીશ પણ તેઓ તેના અનુરોધે સમત થયા નહિ રાજાના નિમંત્રણ વિના જવુ તેઓને યુક્ત લાગ્યુ નહિ ટુકામા અધીક દીન તેઓનુ ત્યા રહેવુ થયુ નહિ હિવિરાના વિરુદ્ધે તલવાર લેવા માટે અમરસિંહે તે સમયે સેના સંગ્રહ કર્યો તેણે તેઓને બોલાવવા દૂત મોકલ્યો તે દૂતની સાથે તેઓ ઉદયપુરમા આવ્યા

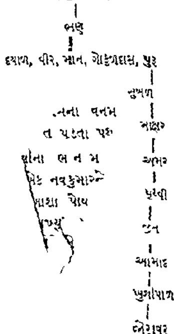
ઉદયપુરમા આવી શક્તાવત રજપુતોએજે કામ કરેલા છે તે કામો સાધારણ હોઈ પુરેપુરી રાજભક્તિના માલુમ પડયા છે યવનો સાથે એક સમય રાણાનુ યુદ્ધ થયુ તે સમયમા ગરીએ ગિરિ પ્રદેશમા છાવણી રાખવા રાણાને ફરજ પડી હતી, શીતનાગની ગરી, વળી તુષાર મંડિત ગિરિ પ્રદેશ એવી અવસ્થામા રાણાને કોઈ રીતની હરકત ન થાય તેના માટે યોધે અને બન્ને ઠગવામધ કાષ્ટ લાવી અગ્નિ કરી રાણાની ટાઢની પીડા મટાડી હતી ભટ્ટ કવિના ગ્રથોમા યોધ અને બલ્લૂના પરાક્રમના ઘણા નિદર્શનો જોવામા આવે છે જે દિવસે ભયંકર સંઘર્ષમા શુથાઈ શક્તાવત અને ચદાવત રજપુતો વિસ અસ્ત્ર । મીશ્ર તરફ ગયા હતા તે દિવસે વીરવર બન્ને શક્તાવતના દરની એ આજ રણ લીધી હતી અગર જો કે મોર્ગ ભાઈ ભાણજી તે યુદ્ધમા હતો ખીના બની સંગ્રામ લેવા પ્રાણ આપી ચૂકયા હતો તોપણ શક્તાવત બલ્લૂના વીરત્વનો તાવની ચેષ્ટા ફળવતી થઈ નહિ જ્યારે વીરવર બન્ને, તે અતગાર દુર્ગમ ઓ કે ગ કર્યો, જ્યારે તે વિકટ દુર્ગ યવનના હાથનાથી સ્ખલિત થયો ત્યા કરોળના સામત નાતએ, તે શુભ સમાચાર રાણાની પાસે પહોચાડયા ત્યારે રાણાએ સંતુષ્ટ થઈ તે વીરન વીરત્વની ઘણી પ્રશસા કરી શક્તાવત રજપુતોની તે વીરતા અને તેજસ્વિતા, આજ ઘણે દરજ્જે કમ થઈ ગઈ છે આરામ અને અફીણના સેવનથી તેઓના વંશધરો આજ અતિ હીન અને અકર્મણ્ય થઈ પડયા છે તોપણ તેઓ સમાન સૂચક

અભિવાદનથી, આજ પણ વંચિત થયા નથી. વીરવર ખડકે મોટા માતંગ ઉપર ચડી દુર્ગદ્વારની સંમુખે આત્મવિસર્જન કર્યું. તેના બીજા ચાર ભાઈ અખિલેશ યોધ દખલ અને ચતુર્ભુજે પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ કર્યો અને ભાઈની વાંસે ગયો.

શક્તસિંહનો મોટો પુત્ર કોઈ કારણથી રાણાનો વિરાગભાજન થયો. તેથી અહર્નિશ દારૂણ શોકમાં રહેતો હતો પણ તેવી અવસ્થામાં તે અધિક દિવસ રહ્યો નહી અદૃષ્ટદેવની સુપ્રસન્નતાથી તે રાણાની મહેરબાનીની દૃષ્ટિમાં પડ્યો. ભાઈન્સાના રાઠોડે રાણાનુ સખ્ત અપમાન કર્યું હતું. તેથી શક્તાવત સરદાર ભણુજીએ પોતાની સેના સાથે લઇ તેના કીલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. રાણો, તેથી ભણુજી ઉપર પરમ સપ્રીત થયો રાણાએ તેને ભાઈન્સો કિલ્લો વીનસર સાથે ભેળવી ઇનામમાં આપ્યો

વીરવર શક્તસિંહના સમયથી, તે આજના સમય સુધી એકંદર દશ સરદારોએ એકત્ર શક્તાવત કુળ ઉપર શાસન ચલાવ્યું. —

પ્રયોજન વશે બીજા પ્રસ્તાવના અનુશીલન આપણે પ્રવૃત થયા. હવે મુખ્ય વિષયના વિવરણમાં આપણે પ્રવૃત થયા છીએ શિશોદીય વીર અમરસિંહ થકી

ઉપરાઉપરી ત્રણચાર વાર સમ્રાટ જહાંગીર પરાજીત થયો. સમ્રાટ જહાંગીર બહુ સંત્રાસ પામ્યો પણ તે નિરુત્સાહ થયો નહિ. તેણે ઉપયુક્ત ઇલાજ એના નિવેશ કરવા માટે લીધા. થોડા સમયમા તેણે એક મોટી મોગલ સેના તૈયાર કરી દુર્ધર્ષ રજપુતોનો શી રીતે પરાજય થાય તેના ઉપાયો તે યોજવા લાગ્યો. અજમેરમા જઈ રાણા ઉપર હુમલો કરવાનુ તેણે સ્થિર કર્યું. તે વિશાળ સેનાના પર્ય્યવિક્ષણનુ સૂત્ર ખુદ જહાંગીરે પોતાના હાથમા લીધુ. સમ્રાટે પોતાના પુત્ર પારવેજને સેનાપતિના પદ ઉપર નિમ્યો. અજમીરમા સેનાદળ એકઠુ થયુ, ત્યારે સમ્રાટ જહાંગીરે પોતાના પ્રીય પુત્ર પારવેજને બોલાવી કહ્યુ “ બચ્ચા ” આ સમયે તારા બળાબળનો પરિચય થાશે જોજે આજ તે ગર્વિત રજપુત વીરવરનો દર્પ ચુર્ણ કરી દેજે પણ મારી એક વાત ભુલીશ નહિ, રાણો અમર કે તેનો જ્યેષ્ઠપુત્ર કર્ણ તારી સાથે સાક્ષાત્ કરવા આવે તો તુ તેને ઉપયુક્ત માનથી અને સંવર્દ્ધતાથી ગ્રહણ કરજે જોજે ! રાજ સમાન યોગ્ય શિષ્ટાચારનો વ્યત્યય ન થાય તેમ કરજે તારા ઉન્મત સૈનિકો મેવાડ રાજ્યની ક્ષતિ ન થાય તેમ કરજે ? *

સમ્રાટ જહાંગીરની આશા, આકાશ કુસુમના જેવી પરિણામ પામી, તે ફળવાળી થઇ નહિ. પોતાના સેનાબળનુ દાઢર્ય અને આધિકય જોઇ તેણે મનમા આણ્યુ હતુ. જે મેવાડપતિ અમરસિંહ યુદ્ધથી બંધ થઈ તેની સાથે સલાહ કરશે એ રીતની અમુલક ચિંતાને હૃદયમા સ્થાન આપી સમ્રાટ જહાંગીર ભ્રાંત થઇ ગયો. દેશવૈરી યવનોને વિશાળ સેના સાથે મેવાડ ઉપર ચઢી આવેલા જોઇ રાણો અમરસિંહ પ્રચંડવીર્ય અને ઉત્સાહે ઉત્સાહીત થયો, તે પોતાના સામંત સરદારો અને રજપુત સેનાને લઈ યવનોની સંમુખે ચાલ્યો, આરાવલ્લીના દ્વાર સ્વરૂપ એક પ્રસિદ્ધ ગિરિમાર્ગમા બન્ને સેના સંમુખ થઈ ઉભી રહી. તે ગિરિમાર્ગનુ નામ ક્ષેમનર. આ સ્થળે અનેક રજપુત વીરો થયુ. રણ દેશના ઉદ્ધાર માટે પ્રાણ આપ્યા હતા તે પવિત્ર ક્ષેમનક્ષેત્રમા + વિક્રમ ...દિવસ અસ્ત્ર ધારીજ પોતાના રણ વિશારદ સામંત સરદારોને લઈ પ્રચંડ મોગલ...ઓ આજ રણ...રોકવા તૈયાર થઇ ગયો. બન્ને સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયુ. વિશાળ ...બીના બની તે...લાક રજપુતવીરોનુ પ્રચંડબળ રોકી શકી નહી. યવનસેનાનો છત્ર...નો વાવરો, ...ના સૈનિકો ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા, કેટલાક સૈનિકો રજપુત કુળનુ ...થી માર્યા ગયા જેઓ રજપુતના હાથથી પલાયન કરવામા બચ્યા, તેઓ ...માથર તરફ ચાલ્યા ગયા. તે દિવસ, મેવાડના પક્ષનો એક શુભ દિનસ હતો. તે દિવસ શિશોદિયકુળનો ભાગ્ય મહાયોગનો દીવસ, તે દિવસે મોહાંધ મોગલ સમ્રાટની નિદ્રા ભાગી. તેનુ વિશાળ સેનાદળ

* ઈ સ ૧૬૧૧ મા એ યુદ્ધ ઘરના ઘડી

× ટોમાહેબે ભ્રાંતિથી ક્ષેમ નગરને ભ્રમપુર નામે ...રી દખિણા પથમા એ... નગર કહેલુ છે ફેરીસ્તા ગ્રંથમા પણ ...એ... ...મા ટોમાહેબે એનીરીને અનેક ગ્રંથ અને પ્રમાણ કહેલ ...

દગાઈ ગયુ તેના પ્રિય પુત્ર પારવેજનુ જીવન મોટા સકટમા આવી પડ્યુ હતુ પડિતવર અસુવકજ્યે કહેલ છે કે "રાજકુમાર પારવેજ યુદ્ધક્ષેત્રથી પલાયન કરી ગયો પણ કાળકુર ગિરિમાર્ગમા પડી મોટી વિપદમા પડયો

શાહજાદો અનેક કષ્ટે પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયો, એ રીતે મોગલ સેના, રજપુતોથી હાર પામી પણ મોગલ સમ્રાટ જહાગીરે, પોતાની દનિક લિપિમા એ સત્યનો અપલાપ કરી કહેલછે "લાહોરમા મારી સાથે મળી જવા માટે મે પારવેજને યુદ્ધ યાત્રા છોડી, મારી પાસે આવવા કહ્યુ હતુ, અને રાણાની ગતિવિધિ જોવા માટે પારવેજને કેટલાક સરદારો સાથે ત્યા રહેવા મે આજ્ઞા આપી, ધન્ય! નયસધતા આત્માવમાનનો પરિહાર કરવા, સમ્રાટ જહાગીરે, સત્યનો અપલાપ કરી, વિશ્વની ચક્ષુમા ધુલ નાખીછે

પરાજીત પારવેજ, પલાયન કરી, અસનત વદને પિતા પાસે પહોચ્યો સમ્રાટ જહાગીરે તેના પુત્રને સેનાધિપત્ય ઉપર નીમી મોગલની વિરુદ્ધ મોકલ્યો વારસવાર પરાજય થવાથી તનુ હૃદય ક્રોધથી અને ઈર્ષામાથી ભરાઈ ગયુ, મનમા સકલ્પ કર્યો જે રજપુત રાજના હૃદય શોણિતે ક્રોધ અને ઈર્ષ માનુ શાતિ વિધાન કરવુ તેમાટે સમ્રાટ જહાગીરે યવન વીર મહોબતખાને પોતાના પૌત્ર સાથે મોકલ્યો મહોબતખા એક પ્રચડ શુર હતો તેના બાહુબળની મદદથી સમ્રાટ જહાગીરે અનેક યુદ્ધમા જય મેળવ્યો હતો મહોબતખાને રજપુત વિરુદ્ધ મોકલી સમ્રાટ જહાગીરે જયની આશા રાખી હતી સમર વિશારદ રજપુત વીરોના પ્રચડ બાહુ બળ પાસે બળદર્પિત મોગલ સેના પતિ પરાજીત થયો પારવેજનો પુત્ર પણ રણ ક્ષેત્રમા પોતાના દળ સાથે શયન કરી ગયો પણ તેજસ્વિ મોગલ સમ્રાટ નિરુત્સાહ થયો નહિ તેની પ્રચડ અગ્રોહણી ક્ષય પામી નહિ એક સેનાદળ [illegible] નિત થયુ તેના ઠેકાણે બીજુ સેનાદળ આવી ગયુ બે ત્રણ સેના એ [illegible] સેના વનમણા ઊપર હુમલો કર્યો રાણાએ તેના સઘળા હુમલા વ્યર્થ [illegible]ત પડતા પણ કાઈ થયુ નહિ જે સઘળા રાજ દક્ષ હતા તેઓનાથી અ[illegible] સેના ભગ્ન થઈ ગયા રાણાની મદદ કેમ થવા લાગી, હવે રાજ વીર પુરુ[illegible] નવકુમાર, કોઈ યોદ્ધો રહ્યો નહિ જે બાકી રહ્યા હતા તે સમર વિદ્યા[illegible]માશા ને નહોતા તેઓ તેઓને લઈ જહાગીરની સેનાની વિરુધ્ધે ઉતર્યો તે સ[illegible] રજપુતો, પ્રચડ મોગલ સેના સાગરમા કુદી પડ્યા તેઓના એ વીર્ય વાર[illegible]મથી મોગલ સેનામા ભગાણુ પડ્યુ વીર પુત્ર પ્રતાપસિહના પરલોક વાસ પછી રાણા અમરસિહે, યવનોના વિરુધ્ધે રણ ક્ષેત્રમા સતરી સતરવાર જય મેળવ્યો, પણ આ સમયે ચિતોડનુ ભયકર સકટ હતુ હવે શેષાધ સમાટે, પોતાના ચતુર પુત્ર ખુરમને રજપુતો વિરુધ્ધે મોકલ્યો તેજભાની શાહજહાન, તેણે નાની ઉમરમાથી યુદ્ધ વિદ્યામા પારદર્શિતા મેળવી

હતી. જે દિવસે, સમ્રાટે તેનો સેનાપતિને અભિષેક કર્યો તે દિવસે શિશોદિય રજપુતોનું ભાગ્યગગન એક દનજાળથી આચ્છન્ન થઇ સઘળી મેવાડ ભૂમિ એક ભુકંપ કંપિત થઇ. આ ભયંકર સંકટમાં ચિતોડપુરીની કોણ રક્ષા કરે ?

આજ મેવાડની અવસ્થા શોચનીય—મેવાડના કોષાગારમાં ધન નહોતું, કીલ્લામાં સૈન્ય નહોતું, અસ્ત્રશાળામાં અસ્ત્ર નહોતું. મેવાડનું અધઃપતન અનિવાર્ય હતું. અધપતન અનિવાર્ય હોવાથી શું મેવાડ ભૂમિ વિવાદ વીના શત્રુના કબજામાં જાય ખરી! મોગલ સમ્રાટ સઘળા રજપુતોને સંખલીત કરી શકે ખરો! મેવાડની વીરમંડળી, ક્રમેક્રમે સતર યુદ્ધ લડી અનંત નિદ્રા કરી ગઇ. હવે મેવાડમાં જે અસંખ્ય માનવનો વાસ છે તે માનવો શું નિર્જીવ! તેઓ શું નિર્જીવ માંસપિંડ! વીરપ્રસૂ મેવાડભૂમિએ શું માંસપિંડનો પ્રસવ કર્યો! જેનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ, જગતના સમક્ષ વીર્ય, મમતા, બતાવી ગયેલ છે, તે મેવાડભૂમિ શું આજ વિના વિવાદે યવનો જીતી જાશે! એમ તો બનશે નહિ. તેઓએ હજી સુધી પ્રતાપસિંહની દીપ્તિમયી સ્મૃતિ છોડી નથી. શત્રુઓ ભયંકર વેષે નજદીક હતા. શત્રુઓ મેવાડને બાળી નાખશે, રજપુતોની પ્રાણવલ્લભાને લુંટી લેશે, મેવાડના સઘળા લોકોમાં તે ચિંતાનો ઉદય થયો. સઘળાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસુધી જીવન રહેશે ત્યાંસુધી મેવાડભૂમિ શત્રુના હાથમાં નહિ જાશે. રણાંગણમાં શત્રુના હાથે પ્રાણ છોડવા બેહતર પણ જીવતાં રહી જનની જન્મભૂમિની દુરવસ્થા જોવી બેહતર નહિ. આવી કઠોર પ્રતિજ્ઞામાં બંધાઇ સઘળા રાણા અમરસિંહના વાવટા નીચે એકઠા થયા. કેટલાએ, રાજભંડાર પૈસાથી ભરી દીધો. સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેણાં વેચી તેનાં નાણાં રાજભંડારમાં ભર્યાં. જોતાં જોતાં રાજ્યભંડાર પૈસાથી ભરાઇ ગયો. તે નાણાની મદદે થોડા સમયમાં યુદ્ધ સામગ્રી તૈયાર કરી, સૈન્ય સાંમતોને લઇ મોગલ સેનાની સામે જવા અગ્રસર થયો. થોડા સમયમાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. રણજ્ઞાનહિન રજપુતો મોગલની સાથે યુદ્ધ કરવા ઠાલ્યા. જેઓએ કોઈ દીવસ અસ્ત્ર ધારણ કર્યું નહોતું. જેઓએ કોઇ દીવસ—રણ ગંભે જોયું નહોતું તેઓ આજ રણકુશળી પુરૂષોની જેમ લડવા લાગ્યા. પણ તેથી કાંઈ થયું નહિ. જે બીના બની તેનો ઉલ્લેખ કરવા લેખણ ત્રાસ ખાય તેમ છે. વીરવર બાપ્પારાઓળનો વાવટો, જાહાંગીરના પુત્ર પાસે અવનત થયો. તે દુર્દૈવનું વિવરણ શિશોદીય કુળનું શોચનીય અધઃપતન—જેનો વૃતાંત સમ્રાટ જાહાંગીરની આત્મજીવનીના બયાનમાંથી નીચે પ્રમાણે છે.

"મારા રાજ્યના આઠમા વર્ષે હીજરા ૧૦૨૨માં* હું કૃતસંકલ્પ થયો કે અજમીરમાં જઈ, મારા સૌભાગ્યવાન પુત્ર સુરમને યુદ્ધમાં અગ્રસર કરૂં. ત્ય—

* ઈ. સ. ૧૬૧૩

પછી યુદ્ધ કરવાનો ઉપયુકત સમય ગુજરર થયો. ક્ષુરમને જુદીજુદી જાતની મૂલ્યવાન પેશાન, એક હાથી, એક ઘોડો, એક ખડગ, એક ઢાલ, અને એક છરી આપી મેં વિદાય કર્યો. જે સેનાદળ તેના આધીનમાં રક્ષિત હતું, તે સેનાદળ સાથે બાર હજાર ઘોડાસ્વાર મેં મોકલ્યા. અને આજીમખાંને તેની નીચે સેનાપતિ નીમી, તેના કર્મચારીઓને મેં સંતોષકર બક્ષીસો આપી.

" નવમા વર્ષના પ્રારંભકાળે એકવાર શુભ ક્ષણે હું સભાના આસને બેઠો હતો એટલામાં રાણાનો પ્રિયતમ હસ્તી એ આલમગોમાન અને બીજા સત્તર હાથીઓ ક્ષુરમે લીધા અને તેઓને મ્હારી પાસે આણ્યા, બીજા દિવસે એ આલમગોમાન ઉપર બેસી હું નગરમાં ફરવા નીકળ્યો અને સઘળાને સંતોષ થાયતેમ સોનાં આપ્યાં."

" થોડા સમયમાં સમાચાર આવ્યા જે રાણા અમરસિંહે મારી વશ્યતા સ્વીકારી મારી પાસે આવવાનો વિચાર કર્યો છે. મારા સૌભાગ્યવાન પુત્ર ક્ષુરમે, મેવાડના અનેક કીલ્લા લઈ તેમાં મારૂં આધિપત્ય સ્થાપ્યું છે. દેશનાં જળવાયુ અસ્વાસ્થ્યકર અને સઘળો પ્રદેશ દુર્ગમ હોઈ સઘળા પ્રદેશને શાસનાધીન કરવાનું દુર્લભ જાણી મેં તે સમયે યુદ્ધ સ્થગિત કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. પણ મારા સૈનિકોએ, ગ્રીષ્મ વર્ષાઋતુ ઉપર કાંઇ પણ નજર ન રાખતાં સઘળો પ્રદેશ દલિત કર્યો, અને ત્યાંના અનેક સંભ્રાંત લોકના સ્ત્રી વીગેરે પરિવારને તેઓએ કેદ કર્યા. તેથી રાણો નિરાશ થયો. આવી રીતનો અત્યાચાર જોઇ તે વિનીત થયો. સૂયકર્ણ અને હરિદાસઝાલાને તેણે ક્ષુરમની પાસે મોકલ્યા, રાણાએ તેઓ સાથે કહેવરાવી મોકલ્યું, જો તમે સ્વહસ્તે મને અવલંબન [illegible] તો હું બીજાની હીંદુ રાજા જેમ તમારી સેવા કરૂં અને મારા પુત્ર કર્ણને ત[illegible] મારો [illegible]." પણ હું મારા વાર્ધક્યથી હું જાતે તમારી પાસે રહી શકુ[illegible] તે માટે મને ક્ષમા આપશો. આ સઘળું વિવરણ મારા પુત્રે અને [illegible] મારી પાસેમોકલ્યું હતું.

- મારા શાસન સમયમાં એવી રીતની [illegible] અતિશય આનંદિત થયો, આજે મેં હુકમ કરેલ છે, [illegible]વાડના મ[illegible] રાણાની [illegible]ઓની આબરૂથી વંચિત ન થાય, મારી વિરુ[illegible] હતા [illegible] રહયો અને તેના પૂર્વ પુરૂષો પોતાના દેશના અને તેના અંદરના[illegible] [illegible] તેના અહંકાર ઉપર આધાર રાખી મનમાં અત્યંત ગર્વિષ્ટ હતા. તેઓ કો[illegible] મસ્તક અવનત કરે નહિ તેવા છે, મારા સૌભાગ્ય વશે. શુભ અવસર આ[illegible] ગયો. તે શુભ અવસરની ઉપેક્ષા કરવા મને પહેલાં વાસના નહોતી, એટલેકે તે મુહુર્તમા મારા પુત્રને પ્રતિનિધિરૂપે રાખી રાણાને માફી આપી અને મારૂં એક પ્રમાણપત્ર તેના પાસે મેં મોકલ્યું, જેમાં મેં મારા આશ્રય નીચે તેને નિર્ભય રહેવાનું લખ્યુ હતું. મારા સરળ વ્યવહારના નિદર્શન સ્વરૂપ તે પ્રમાણપત્રમાં મારી પાંચ આંગળીઓ અંકિત કરી. પત્ર

લખ્યો. મારા પુત્રને મેં વળી લખ્યું જે તારે તે માનનીય રાણાની વાસનાના અનુસારે કામ કરવું. ”

“ મારા પુત્રે તે લિપિ અને પ્રમાણપત્રિકા, શુક્રઅલ્લા અને સુંદરદાસે સૂચકર્ણ અને હરિદાસ ઝાળાદ્રારાએ મોકલી ત્યારપછી એવું નિર્ધારિત થયું જે રાણો ૨૬ મી તારીખે મારા પુત્ર પાસે આવે.

“ શીકારના વાસ્તે અજમીરથી બહાર હું નીકળી ગયો, તે સમયે ક્ષુરમના તાબાનો મહમદબેગ નામનો એક આશામી મહારી પાસે આવ્યો અને ક્ષુરમનો હસ્તાક્ષરિત એક પત્ર તેણે મને આપ્યો અને તેણે કહ્યું જે રાણાએ ક્ષુરમની મુલાકાત લીધી. ”

“ તે સમાચાર સાંભળી મેં મહમદબેગને એક હાથી એક ઘોડા અને એક છરી ઇનામ આપ્યાં તેની સાથે જુલફીકારખા નામનો ઇલ્કાબ તેને મેં આપ્યો. ”

“ સુલતાન ક્ષુરમની સાથે રાણા અમરસિંહની અને રાજપુત્ર કર્ણ સાથે સુલતાન ક્ષુરમની મુલાકાતનું અને મહીપીનુરજહાને કર્ણ તે બક્ષેલીપદમર્યાદાનું વિવરણ.

“ તારીખ ૨૬ મી રવિવારે સામારાજ્યના બીજા સામંતરાજની જેમ યથોચિત સંમાન અને સંભ્રમ સાથે રાણા અમરસિંહે મારા પુત્ર ક્ષુરમની મુલાકાત લીધી. મુલાકાતના સમયમાં રાણાએ એક કીમતી પોખરાજ સુવર્ણ મંડિત અનેક રાજાસ્ત્ર મોટા મુખ્યશાળી સાત હાથી અને નવ ઘોડા કર સ્વરૂપ ક્ષુરમને આપ્યા. મારા પુત્ર ક્ષુરમે તેને રાજોચિત સત્કારે ગ્રહણ કર્યો, ત્યારપછી રાણાએ મારા પ્રાણ નંદનના જાનુપ્રદેશને સ્પર્ષ કરી માફી માગી. ક્ષુરમે, વિવિધ વિધાને તેનું આશ્વાસન કરી એક હાથી કેટલાક ઘોડા એક તલવાર અને કેટલીક રાજ યોગ્ય ખેલાત રાણાને આપ્યા. રાણાએ પોતાના પુત્રને પોતાની સાથે આણ્યો નહોતો. તે દિવસે, સુલતાન ક્ષુરમ પાસેથી અમરસિંહે વિદાયગિરિ લીધી. વિદાય લેતી વખતે તે બંધાયો જે યુવ [illegible]ર્ણને એકદમ મોકલવો. યથાકાળે કર્ણ આવી પહોંચ્યો. હાથી તલવાર છરી [illegible]ની જુદી જુદી ખેતાબ કર્ણને ક્ષુરમ તરફથી મળી તે દિવસેજ તે મારી પાસમા આવે.

“ સુલતાન ક્ષુરમે મારી [illegible] રાજ[illegible]મીરમાં મુલાકાત કરી અને મને કહ્યું.” જો તમારી ઇચ્છા હોય તો રાજકુમ[illegible]ર્ણને તમારી મુલાકાતે લાવું. તેને લાવવાને મે ઇચ્છા બતાવી. રાજકુમાર કર્ણ મારી પાસે આવ્યો. રાજકુમારને મેં જમણા પડખે બેસાર્યો. તેને મેં ઉપયુક્ત ખેલાત આપી કર્ણ અત્યંત લાજવાળો હતો ગિરિ [illegible]ના સેવનથી સુખસંપ્ય વસ્તુના ઉપભોગમાં તેનો અભ્યાસ નહોતો. રાજસભા[illegible] ઝાકઝમક તેણે કોઇ દિવસ જોઇ નહોતી તે થોડું બોલનારો હતો. મારી સાથે સારીરીતે હળીમળી જવાને ચાહતો નહોતો, રાજકુમાર કર્ણના હૃદયમાં

વિશ્વાસોત્પાદન કરવા માટે હું હમેશ તેના ઉપર અનુરાગનાં ચિન્હ દેખાડતો હતો. મેં તેને રત્નમંડિત એક છરી એક ઐરાકી ઘોડા સાથે આપી. તે દિવસે હું તેને મહીષી નુરજહાન પાસે લઈ ગયો. નુરજહાને તેને સમલંકૃત હાથી અને ઘોડા આપ્યા, તે દિવસે મેં તેને એક મુલ્યવાળો મુક્તાહાર આપ્યો, ત્યારપછી મેં એક હાથી તેને ભેટમાં આપ્યો. એક દીવસ મેં તેને ત્રણ બાજ અને ત્રણતુરા ભેટમાં આપ્યા. તે પંખીઓ એટલા બધાં પળાયા હતાં જે હાથ લાંબો થાય કે તરત તેના ઉપર તે બેસી જાતાં વળી મેં તેને બે મુલ્યવાળી વીંટીઓ આપી તે માસના છેવટના દિવસે તે, મારી પાસેથી ગાલીચો, ખુરશી, સુગંધિદ્રવ્ય સુવર્ણપાત્ર અને બે ગુજરાતી બળદ પામ્યો.

દશમું વર્ષ—એ વર્ષે કર્ણને તેની જહાંગીરમાં જવાની મેં છુટી આપી વિદાયગીરીના સમયે મેં તેને એક હાથી, એક ઘોડો, અને પચાસ હજાર રૂપીયાનો એક મોતીનો છેડો આપ્યો. હીજરા ૧૦૨૪ આઠમી સફરના દીવસે રાજકુમાર કર્ણને પાંચહજારી મનસુબદારીના પદે મેં નીમ્યો. તે સમયે મેં તેને પાનાએ જડેલી એક મોતીની માળા આપી. તે વર્ષના મહરમના દીવસે કર્ણનો બાર વર્ષનો પુત્ર જગતસિંહ મારી રાજસભામાં આવ્યો. ઉપયુક્ત વંદના કરી તેણે પોતાના પિતાની અને પિતામહની અરજી રજુ કરી. તે એક મોટા સત્કુળમાં પેદા થયેલ છે એમ તેના મુખમંડળથી જણાતું હતું. તેના તરફ સદય વ્યવહાર અને જુદી જુદી બક્ષીસ આપી સારી સંતુષ્ટ ચલાવવા લાગ્યો. ગાવનના દશમે દિવસે જગતસિંહ મારી અનુમતી લઈ પોતાને ઘેર ગયો. વિદાયકાળે મેં તેને વીશ હજાર રૂપીયા, એક ઘોડો અને એક હસ્તી સાથે આપ્યા. રાજકુમાર કર્ણના શિક્ષક હરીદાસ ઝાલાને રૂ. ૫૦૦૦ એક ઘોડા સાથે આપ્યા.

અગીયારમું વર્ષ—૨૮મી રૂબીઉલ અકબર—મારી અનુમતીએ રાણાની ૨ કર્ણની બે પ્રતિમૂર્તિ થોડા મર્મરના પ્રસ્તરમાં ખોદાઈ [illegible] બન્ને પ્રતિમૂર્તિ [illegible] [illegible] મ્હારી પાસે આવી, તેની પ્રતિષ્ટા આગ્રાના [illegible] ગણ [illegible] કરવા મે હુકમ [illegible]

[illegible] રાજ્યના અગીયારમાં વર્ષે એ [illegible] અરજી દ્વારાએ મને કર્યું જે સુલતાન ખુરમે રાણાના પ્રદેશમાં [illegible] થઈ અને રાણા પા[illegible]

ચૌદમું વર્ષ—હીજ ૧૦૨૯ રબીઉલ આવલ ૧૭મા દીવસે રાણા અમરસિંહના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. રાણાનો પુત્ર ભીમસિંહ અને તેનો પૌત્ર જગતસિંહ તે સમાચાર લઈને આવ્યા. તેઓને મેં જુદીજુદી જાતની ખેલાત આપી. રાણા કર્ણને સિંહાસને જોઇ ખુશી થયો.

સમ્રાટ જહાંગીરના હસ્તાક્ષરીત વિવરણનો સાર યથાર્થ આપ્યો. હવે પ્રયોજન વશે તે વૃતાંતની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરવામા આવશે પ્રવૃત્ત છીએ. જહાંગીરનું હ્દય ઉન્નત અને મહત હતું. તે તેણે બનાવેલા પોતાના જીવન વિવરણનો પાઠ કરવાથી માલુમ પડે છે. ક્ષત્રિયસિંહ પ્રતાપસિંહના પુત્ર ઉપર જય મેળવી તે મોટા ઉલ્લાસમાં રહેતો હતો.

રજપુત કેસરી પ્રતાપસિંહના પુત્ર અમરસિંહ ઉપર જય મેળવી સમ્રાટ આનંદિત થયો ખરો પણ તેના હ્દયમાંથી રજપુત વીરોની ભીતિ ગઇ નહોતી. તેણે તે આનંદના નિમિતે, રાણાના આલમગુમાન નામના હાથી ઉપર ચડી દીન દરિદ્રોને દાન આપ્યાં. રાણા ઉપર જય મેળવીને પોતાને ગૌરવાન્વિત ગણવા લાગ્યો. શાથી કે તે જાણતો હતો કે શિશોદય રજપુતો સર્વ રજપુતોમાં શ્રેષ્ઠ અને વીર છે. તે વીર પુજ્ય રજપુતો ઉપર જય મેળવવા તેના પૂર્વજોએ કેટલી ચેષ્ટા કરી હતી. કેટલો અર્થવ્યય કર્યો છે તો પણ તેથી કંઈ તેઓનુ વળ્યું નહોતું, તેથી કરી સમ્રાટ પોતાને ગૌરવાન્વિત માનતો હતો. જે અસિધ્ધ, અગાઉ થયું નથી તે આજ થઇ ગયું. અગાઉ જે કુડ કપટ નૃશસતા વિગેરે જયનું કામ સધાયુ નથી તે કામ આજ તેનાં પુત્ર* ખુરમથી સદાચરણ અને સદવ્યવહારથી સધાયું. તે જાણતો હતો જે ભારત વર્ષ, પશુ બળે અસિબળે શાસિત થાય તેવો નથી એ નિગૂઢ તત્વ ખુરમના જાણવામા હતું તેથી તેણે સદાચરણના સોપાનારોહણ દ્વારા ભારત વર્ષ શાસિત કર્યું. સુદ દર્શી જહાંગીરનિરત ગ્રહણ કરી સુખ દુઃખ જગતમા એક ન... સત્યના જ ...પંથ તેણે તે સુનિવ્રત છોડયું નહિ. અનિર્દ્દિષ્ટ જે ભારતવર્ષ અસિબ... જે દિવસે તેનો પવિત્ર આત્મા આલોક...

* ખુરમ અંબરની કચ્છાવર વંશીય રાજપુત [illegible] સમ્રાટ જહાંગીરનો [illegible] હતો. [illegible] ને ગૌરવા[illegible] ...ક કુમાર ભૂતકર્ણ કહે છે. ખુરમ અને કુન્તીપુત્ર કર્ણને જોઇને કર્ણ અને [illegible] નામનો ...વ્યવહાર થયો.

+ સંવત ૧૬૭૨ (ઈ. સ. ૧૬૧૬) ના વર્ષમાં રાણા અમરસિંહે પોતાના પુત્રના હાથમાં રાજ્યભાર સોંપ્યો. પણ ફેરીસ્તા ગ્રંથને અનુવાદક મહાનુભવ ટોડ સહેબ સંવત ૧૬૬૯ (ઈ. સ. ૧૬૧૩) ના વર્ષમાં એ ઘટના ઘટવાની હકીકત પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે.

નહોતું. કર્ણ સુપ્રસિદ્ધ શિશોદિય કુળમાં પેદા થયો હતો, તેનો પિતા મહા પરાક્રમશાલી રાજાઓનો વંશધર, વીરપ્રસૂ મેવાડ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈ યોગ્ય પિતાનો પુત્ર હોઈ, જગમાન્ય વીર કુળમાં પેદા થઈ તે મ્લેચ્છનો દાસ થયો. તેના પિતૃ પુરૂષે જે મેવાડની સ્વાધીનતા મ્લેચ્છોને પગનું ભરવા દીધું નહોતું જેઓની સાથે સમાનતા કદાપિ માનતા હતા, તેજ મ્લેચ્છનો વિધાતાની ઈચ્છાએ તે વશીભૂત થયો. તે સહાય વિનાનો થઈ મ્લેચ્છ પાસે પરાધિનતા પાશે બંધાયો. કર્ણજેવા તેજસ્વી રાજકુમારના હૃદયમાં તે સહન કેમ થાય, કર્ણ રાજપુત્ર સુપ્રસિદ્ધ શિશોદિય કુળનો રાજપૂત, તેનું હૃદય કાયમ વ્યથિત રહેતું હતું, રજપુતનો રાજ્ય શાસન પાસે કોઈ જાતનો સંશય હોતો નથી. જેની તલવાર સ્વાધીનતા નથી જન્મભુમિની દુરાવસ્થા જોઈ અને જાતિય ઉન્નતિના અપલોપનનું દર્શન કરી જેનું હૃદય મથિત કે દલિત થાતુ નથી તેનામાં મનુષ્યત્વ હોય ખરૂં? તે માનવ નામનો યોગ્ય નથી કર્ણ રજપુત કાંઈ તે સ્વાધિનતાથી વંચિત થયો, તેના પિતૃ પુરૂષની શાસન ભૂમિ અને નિવાસ સ્થળ મેવાડ, મ્લેચ્છના કબજામાં આવી જહાંગીર નામ પ્રસિદ્ધ થયું. પોતાનું નામ જહાંગીરદાર નામે પ્રસિદ્ધ થયું. એવી દુર્દશા કરનાર શત્રુઓ સાથે કર્ણને વાત કરવાનું શીરીતે યુક્ત લાગે.

જામાં - જે મ્લેચ્છોએ તેને સંતુષ્ટ કરવા માટે હીંદુરાજાઓના ઉપર આસન આપ્યું, વ્યવહારદાર રાજ્ય આપ્યુ, અને પંચ હજાર સૈનિકનો તેને અધિનાયક બનાવ્યો, નના દલેચ્છની એવી સુપ્રસન્નતામા વીરકર્ણના હૃદયમાં શું શાંતિ થાય ખરી, શાથી કે મેં તે મ્લેચ્છોનુ કૌશલ છે એમ સમજતો હતો. મ્લેચ્છોએ કર્ણનું એક અમુલ્ય રત્ન કુમાર લીધું હતુ. તે અમૂલ્ય રત્ન કર્ણની સ્વાધીનતા. જે સ્વાધીનતા પાસે ઈંદ્રની [illegible] સુખો તુચ્છ હતાં. હવે તે સ્વાધી[illegible] બંન્ને [illegible] કરવાનો તેની કર્ણની એક ઉપાય રહ્યો નહિ એવુ જે[illegible] કરવા મે હુકમ થઈ સુખે થઈ બેસી રહેતો હતો. સમ્રાટ જહાંગી[illegible] [illegible] દારા [illegible]

કહેતો હતો.

કર્યું।

સાત હજાર રજપુત [illegible] ઘોડેસ્વાર જેવી [illegible] નથી પદમર્યાદા પામ્યો

માંથી માત્ર [illegible] સિવાય [illegible] મર્યાદા પામેલ નથી પણ

પંદરસો રજપુત ઘોડેસ્વાર સાથે [illegible] બાણ જેવી લાગી

તેરમું વર્ષ—એ વર્ષમાં [illegible]

[illegible] મહાનુભ્રાંત દર્શાવીગરૂ અને પદમર્યાદાને જેટલો તે વિચાર કરતો હતો. [illegible] હૃદયમાં [illegible] દુઃખે પીડીત થાતો હતો એના દુઃખમા પીડિત થઈ [illegible] જહાંગીરે આપેલ પદમર્યાદાને ધિક્કારતો હતો. ખુરમ રજપુત

સન્ પેટે પેદા થયો * તે રજપુત વીરત્વનો પરમ આદર કરતો હતો. તે રજપુત વીર ઉપર ખરા અંતઃકરણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતો હતો તેની તે અકપટભક્તિ આદર, અને રજપુતાનુરાગથી વિમોહિત થઇ તેજસ્વી અમરસિંહે જહાંગીરની વશ્યતા સ્વીકારવા સકલ્પ કર્યો હતો. અને તેની સાથે બંધુતા સ્થાપના તેણે સંમતિ આપી હતી. ક્ષુરમનો સ્વભાવ અતિશય સરળ અને ઉદાર હતો. તેનાં વચનો અમૃતમય હતાં. તેના વચનો અમરસિંહના કર્ણમાં અમૃત નાખતાં હતાં. ક્ષુરમે રાણા સાથે સંધિ સ્થાપવાની વાંમના કરી તે સંધિના મુખ્યમાં તેણે તેની મિત્રતા માગી, તેણે અમરસિંહને કહેવરાવ્યું હતું. જે "જો તમે નગરથી બહાર આવી એકવાર સમ્રાટના પંજાથી અંકિત થયેલું પ્રમાણપત્ર ગ્રહણ કરો તો હું આ ક્ષણે સઘળા યવનોને મેવાડભૂમિ છોડી દેવાની આજ્ઞા આપું જેથી મેવાડમાં મુસલમાનનું નામ કે ગંધ ન રહે એમ હું કરૂં" એ વાક્યે તેજસ્વી રાણાનું ઉન્નત હૃદય એકદમ પ્રચંડ ઉચ્છ્વાસિત થઇ પડયું. તેણે ક્ષુરમના વચનમાં સંમતિ આપી નહિ. વીરકેશરી પ્રતાપસિંહનો પુત્ર થઈ તે સ્વાધીનતા પદ કરી મોગલની વશ્યતા સ્વીકારે ખરો. તેણે બંધુભાવે સુલતાન ક્ષુરમની મુલાકાત લીધી ખરી. પણ તેના તે પ્રસ્તાવમાં તે સંમત થયો નહિ તેના તે પ્રસ્તાવની તેણે હુપદથી ઉપેક્ષા કરી.

જે દીવસે સુલતાન ક્ષુરમે રાણા પાસે એ પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. તે દીવસે, તેણે રાજ્યભાર છોડી શાંતિમથી મુનિવૃતિનું અવલંબન કરવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં થોડો વિલંબ હતો. ક્ષુરમની મુલાકાત લઈ આવી, તેણે, પોતાના સામંત સરદારોને બોલાવી કહ્યું જે પુત્રના લલાટમાં રાજતિલક કરી હવે હું રાજ્યભાર છોડી દેવા ચાહું છું. + તે કહેવાના સમયેજ તેણે પુત્રને રાજતિલક કરી રાજ્યથકી વિદાયગીરી લીધી. વિદાયકાળે, પ્રણત પુત્રનું શીર ચુંબી, તેણે ધીર ગંભીરભાવે તેને કહ્યું "જો પુત્ર! મેવાડનું સંમાન ગૌરવ હાલ તારા હસ્તમાં સોંપાણું છે." રાજધાની છોડી રાણો *ન-ચોકીના નિર્જનમાં મુનિવ્રત ગ્રહણ કરી સુખ દુઃખે પોતાના દીવસ કહાડવા લાગ્યો. ત્યારપછી તેણે તે મુનિવ્રત છોડયું નહિ. અને ફરીથી તે રાજધાનીમાં આવ્યો નહિ. જે દિવસે તેનો પવિત્ર આત્મા આલોક છોડી ચાલ્યો ગયો, જે દિવસે તેનું

* ક્ષુરમ અંબરની કચ્છાવર વંશીય રાજકુમારીના ગર્ભે જન્મ્યો હતો. તેને ભટ્ટ લોકો કચ્છક કુંવાર ભૂપકર્ણ કહે છે. ક્ષુરમ અને કચ્છાવહ નામના બદલે કુર્મ અને કચ્છા નામનો વ્યવહાર થયો.

+ સંવત ૧૬૭૨ (ઈ. સ. ૧૬૧૬) ના વર્ષમાં રાણા અમરસિંહે પોતાના પુત્રના હાથમાં રાજ્યભાર સોંપ્યો. પણ ફેરીસ્તા ગ્રંથને અનુવાદક મહાનુભવ ટોડ મહેપ સંવત ૧૬૬૯ (ઈ. સ. ૧૬૧૩) ના વર્ષમાં એ ઘટના ઘટવાની હકીકત પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે.

પંચભૂત પંચભૂતમાં મળી ગયું. તે દિવસે તેના દેહની પુત ભસ્મ તેના પિતૃ પુરૂષોની ભસ્મ ભેગી એકઠી રાખી, સરદારો મહેલમાં લાવ્યા.

અમરસિંહના ચરિત્રનું અધિક સમાલોચન કરવું તે પિષ્ટપેષણ માત્ર છે. તે વીરકેસરી પ્રતાપસિંહનો યોગ્ય પુત્ર પવિત્ર ગિહ્લોટકુળનો યોગ્ય રાજા હતો જે સઘળા શારીરિક અને માનસિક ગુણો વીરપુરૂષનાં અંગભૂષણ છે. અમરસિંહ તે સઘળા ગુણોથી વિભૂષિત હતો. મેવાડના સઘળા રાજાઓમાં તે અધિક બળિષ્ઠ અને ઉન્નત હતો. પણ તે તેઓના જેવો ગૌરવવાળો નહોતો, તેના મુખમંડળ ઉપર વિષાદ અને ગંભીર્યનો કાળિમા જોવામાં આવતો હતો. જન્મથી વિપદના ખોળામાં ઉછેરાઈ તેના મુખમંડળમાં એવી કાલિમા આવી ગઈ હતી, ઔદાર્ય, વીર્યમતા, દયા, ન્યાયપરતા અને વીરકેસરીતા, રજપુતોના પ્રધાન ગુણો ગણાય છે. અમરસિંહ તે પ્રધાન ગુણોથી વિભૂષિત હતા. એ નેતાથી, સામંતોથી, સરદારોથી, પ્રજાથી અને નોકરોથી તે દેવભાવે પૂજાતા હતા, તેના તે સઘળા ગુણગણના દાખલા તો રાજસ્થાનના અનેક પ્રાચીન સ્તંભોઉપર અને ગિરિગાત્ર ઉપર લખેલા જોવામાંઆવેછે.

* મહાત્મા ટોડ સાહેબ કહે છે કે તે સ્થળે સુલતાન ખુર્રમ સાથે રાણાની મુલાકાત થઈ નગરની ઉત્તર દિશાએ એક ગિરિમાળા ઉપર તે અટ્ટાલિકાનો ભગ્નાવશેષ હાલ જોવામાં આવે છે. એ અટ્ટાલિકા રાણા ઉદયસિંહે બનાવી છે.

द्वादश अध्याय.

કર્ણે કરેલ ઉદયપુરનું દઢી કરણ અને શોભાવર્ધ્ધન, સમ્રાટની સભામાં હાજર રહેવાની જવાબદારીમાંથી મેવાડના રાજાની નિષ્કૃતિ, સમ્રાટની મદદમાં આપેલ સેનાદળ ઉપર ભીમનું અવિનાયકપણું, પારવેજની પ્રતિકુળે સુલતાન ક્ષુરમ સાથે ભીમનું ષડયંત્ર, રાજદ્રોહી ઉપર સમ્રાટ જહાંગીરનું આક્રમણ, ભીમનું મરણ, ઉદયપુરમાં ક્ષુરમનું પલાયન, આદરથી ક્ષુરમનું રાણાએ કરેલ ગ્રહણ, રાણા કર્ણનો પરલોકવાસ, રાણા જગતસિંહનું સિંહાસનારોહણ, મેવાડમાં ગંભીર શાંતિ, પેશાળાની છાતી ઉપર રહેલ દ્વીપોમાં રાણાનું પ્રાસાદ નિર્માણ, ચિતોડનું ફરીથી સંસ્કાર સાધન, જગતસિંહનો આલોકનો ત્યાગ, રાણા રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક, શાહજહાંનને પદચ્યુત કરી જહાંગીરનું સિંહાસનારોહણ, જહાંગીર અને શાહજહાનનું હિંદુ પ્રેમિકતાનું પ્રકૃતકારણ નિરૂપણ, ઔરંગઝેબના ચરિતનું વિવરણ, રજપુતો ઉપર તેનું જજીયાવેરાનું સ્થાપન, રૂપનગરની રાજ્યકુમારી સાથે ઔરંગઝેબનો વિવાહ સંબંધ અને રાજકુમારીનું હરણ કરી રાણાનું પોતાના નગરમાં આગમન, સમ્રાટની વિરૂદ્ધે યુદ્ધોદ્યોગ, ઔરંગઝેબની યુદ્ધયાત્રા, ગિરવો ઉપત્યકા, રાજકુમાર અકબરનો પરાજય, રાજકુમાર અકબરનં ગિરિ સં ગયાં પડવું, રાણાના જેષ્ટ પુત્ર થકી અકબરનો સં હતો. પણ ઉપયુક્ત અવસરના. રાણા અને તેના સરકારી રાઠોડ રજાય આપી શકયો નહિ, અનેક લોકો ભવ, ઔરંગઝેબનો યુદ્ધક્ષેત્રનો પરિ સ્વાધિનતાના વિવાસ સ્વરૂપ મેવાડ ભૂ ઉપર હુમલો, રાણાના મંત્રીએ કરેલ કહેવા લાગ્યા, ત્યારે કર્ણ શામાટે રજપુતોએ કરેલો આજીમનો તેણુ, તે હૃસ્યનેય કલંકનો નાશ કરવા પરાજય નરમાં અમે માત્ર એટલું બોલીએ છીએ મોગલ ગ્રાસમાંથી ચિતોડનો ઉદ્ધ નામે બોલવા મુકરર કર્યું એકયતાથી બંધાયેલ સિશોદીય અને રાઠોડ રજ નામથી બોલાવ્યો પરાજય, રજપુતોનો ષડયંત્ર ઔરંગઝેબને પદચ્યુત કર્યો છે. મો સિંહાસને બેસારવાની ગોઠવણ, ગોઠવણમાં નિષ્ફળતા, રાણ તે મોગલ સમ્રાટનો સંધિપ્રસ્તાવ સંધીબંધન, વિષમ ક્ષત આથી રાણાનું મરણ, તેના અને

ઔરંગઝેબના ચરિતની સમાલોચના, રાજયસમુંદ સરોવર. ભયંકર દુર્ભિક્ષ અને મહામારી.

મેવાડના શેષ સ્વાધીન રાજા મહારાજ અમરસિંહનો જેષ્ટ પુત્ર કર્ણ, પિતાએ છોડેલ રાજસિંહાસન ઉપર સવત્ ૧૬૭૭ (ઇ સ ૧૬૨૧) મા બેઠો આજ રાજસ્થાનના, નદનકાનન સરખા સ્વાધીનતાના લીલા સ્થળ વીરપ્રસૂ મેવાડભૂમિનુ પૂર્વ ગૌરવ નહોતું જે ગૌરવે ગૌરવાન્વિત થઇ મેવાડભૂમિ એકવાર સભ્ય જગતમા શીર્ષસ્થાને આસન પામી હતી એકવાર જે મેવાડમા સૂર્યવશીય બાપ્પારાઓળના વશધરો, આ પછી એક પ્રચડ માર્તડની જેમ પ્રખર તેજ ધારણ કરી ગયા હતા તે ગૌરવ અને તેજ આજ મેવાડમાથી અતર્હિત થયુ મેવાડના હાલના રજપુતો, માર્તંડ તેજ છોડી સામાન્ય નક્ષત્રના તેજે ચમકતા હતા, આજ ભારતીય હીંદુરાજ્ય સમાજ તેવી શોચનીય અવસ્થામા પડી હતી, તેઓમા પોતાનુ તેજ નહોતુ, તેઓમા પોતાની પ્રખરતા નહોતી, તેઓ પોતાની સતા હારી બેઠા હતા, તેઓ પોતાનુ તેજ અને પ્રખર જ્યોતિ ખોઇ દઇ મોગલ માર્તડની ફરતા હીન પ્રભાથી ફરતા હતા એ મોગલ માર્તડનુ પ્રખર તેજ રોધવાની આજ કોઈ હીદુરાજામા સતા નહોતી, હાલ કાળવશે તેઓ નિસ્તેજ અને સતા રહિત થઇ ગયા હતા

વિશ્વજનીન અવશ્યભાવી નિયમનુ કોઈ ઉલ્લઘન કરી શકતું નથી એ અનતિક્રમણિય નિયમના વશવર્તિ થઇ બાપ્પારાઓળના વશધરો, આજ પોતાના તેજથી વિચ્યુત થઇ ગયા અને મોગલ સ[illegible] ને [illegible] થઇ સામ્રાજય ગ્રહ અને ઉપગ્રહની જેમ [illegible]

રજપુત ગૌરવ વીરપુગવ [illegible] આજ પોતાનુ ગોરવ અને તેજ એ [illegible] ત ખોઇ દીધી નહોતી તેજ સ્મૃતિ [illegible] કેમરી મહારાજ કનકસેને [illegible] તે રોપી તે દીવસથી તે વર્તમાન [illegible] વાંયા ગયા એ લાબા સમયમા અદૃષ્ટચક્રના [illegible] જેવી અવસ્થા ઘટી છે, તેનુ આપણે વર્ણન કરીએ છીએ [illegible] ાણદીમા સૂર્યવશીય મહારાજ કનકસેને, લોહકોટ છોડી, સૌરાષ્ટ્રપ્ર[illegible] ધને ગુ[illegible] વિજય પતાકા રોપી, તે સ્થળે તેના વશધરોએ ચારસો વર્ષ સુધી રા[illegible] , ક્રમે તે સ્થળે શિલાદિત્યનો આવિર્ભાવ થયો અસભ્ય પાર્થોનુ આક્રમણ [illegible] પાર્થોનુ આક્રમણ ન સહન થવાથી

મહારાજ શિલાદિત્ય સ્વજન સાથે યુદ્ધ સ્થળે પડયો. તેનું સુખનું નંદનકાનન સૌરાષ્ટ્રરાજ્ય પારદલોકોથી ઉત્સાદિત થયું. તે ભયાવહ કાળમાં એક માત્ર પુષ્પવતી પતનોજ સુખ સૂર્યવંશ તરૂની આણુ પ્રતિષ્ટા કરવા જીવતી રહી. ક્રમે ગ્રંહાદિત્યનો આવિર્ભાવ થયો. તે ઉપરથી ગિલ્હોટ નામની ઉત્પતિ, ઇડરમાં રાજ્ય પ્રાપ્તિ ભીલોના અત્યાચારથી ઇડરનો ત્યાગ, વીરકેશરી બાપ્પા રાઓળનો આદુર્ભાવ તેનો ચિતોડાધિકાર ઉદયપુરની પ્રતિષ્ટા, શિશોદીયકુળનો ગૌરવોચ્છવાસ, છેવટે હીન દીન, અને શોચનીયરૂપે તે ગૌરવનો અવસાન આવ્યો. બાપ્પારાઓળની વિજય વૈજયંતી, મુસલમાનો પાસે નમી, આજ ચિતોડમાં નવો યુગ પ્રવર્ત્યો. શ્વેતદ્વીપનો પરિત્યાગ કરી વિશાળ સપ્તસિંધુ ઓલંગી કેટલાક બ્રીટનવાસીઓ આજ અધઃપતિત હીન દશાપન્ન શિશોદીયકુળના ઉદ્ધાર માટે ભારતવર્ષમાં આવ્યા. તેઓના આવવાથી ભારતભૂમિએ નૂતન મૂર્તિ ધારણ કરી, તેઓના આવવાથી ભારતીય લોકનો જીવન શ્રોત કેવી રીતે નવી દિશા તરફ પ્રવાહિત થયો તે બાબતની સમાલોચના કરવા આપણે પ્રવૃત છીએ.

કર્ણનું ચરિત્ર સંપૂર્ણ વીરયોગ્ય સહિષ્ણુતા વીર્યમત્તા વિગેરે જે જે ગુણો રજપુતોના કહેવાય છે. તે ગુણોથી કર્ણ અલંકૃત હતો. તેનું સાહસ અને કર્તવ્ય જ્ઞાન પ્રખર હતું. વિગત યુધ્ધોથી મેવાડનો એ કોષ ખાલી થઇ પડયો હતો. કર્ણે સારા ઉપાયો યોજી રાજકોષ નાણાથી ભરી દીધો. વિશેષ લડાઇના ખર્ચે તેની દીનાવસ્થા થાશે એમ જાણી કર્ણ કેટલાક સવારો લઇ, શત્રુ સેના નિવેશને ઓલંગી સુરત ઉપર આવી પડયો. પ્રચંડ વિક્રમથી નગરવાસીઓને ત્રાસ પમાડી તેઓનુ ધન તેણે તુટી લીધું, લુંટમાં આવેલા ધનનો રાણાએ દેશની દુરવસ્થા દૂર કરવા યત્ન કર્યો.

ઉપર અમે કહી ગયા છીએ જે રાણો કર્ણ એક સાહસી અને વીર્યવાળો રાજા હતો. પણ ઉપયુક્ત અવસરના અભાવના લીધે, તે બન્ને રાજગુણોનો પરિચય આપી શકયો નહિ, અનેક લોકો એ પ્રશ્ન કરી શકશે જે ગૌરવ અને સ્વાધિનતાના વિવામ સ્વરૂપ મેવાડ ભૂમિને જ્યારે યવનો, જાઇગીર, એવા શબ્દથી કહેવા લાગ્યા, ત્યારે કર્ણ શામાટે મુંગો રહી બેસી રહ્યો. તલવારની સહાયે, તેણે, તે દુસ્યનેય કલંકનો નાશ કરવા શામાટે યત્ન કર્યો નહિ. એ પ્રશ્નના ઉતરમાં અમે માત્ર એટલું બોલીએ છીએ જે મોગલ સમ્રાટે મેવાડ ભૂમીને જાયગીર એવા નામે બોલવા મુકરર કર્યું ખરૂં પણ તેણે કર્ણને કોઇ દિવસ, જાયગીરદાર એવા નામથી બોલાવ્યો નથી. મોગલ સમ્રાટે કર્ણને પોતાનો એક પ્રધાન મિત્ર છે એમ લેખ્યોછે. મોગલ સમ્રાટના એવા સરલ મિત્ર વ્યવહારમાં રાજ્યમાં અશાંતિ લાવવી તે કર્ણને ઉચિત લાગ્યું નહોતું. ટુંકામાં તે શાંતિ કાનના છાંયા વૃક્ષને સમુળ નાશ કરવા ઇચ્છતો નહોતો એમ ઇચ્છ-

વાથી અને કરવાથી શિશોદિય કુળનો નાશ થાય તેવુ હતુ' દેશકાળ અને પાત્રનો વિચાર કરી કામ કરવુ તે સઘળાનુ કર્તવ્યછે, જે નાણુત એ કર્તવ્યની અવહેલા કરેછે તે આ જગતમા અપ્રતિષ્ટા મેળવેછે એ નીતિપૂર્ણ વાકય રાણાથી અવિદિત નહોતુ ટુકામા તે અનુસારે કામ સાધવાનુ તેના મનમા હતુ, રાણા કર્ણે ઉદયપુરની ચારે તરફ કોટ અને ખાઇ કરાવી હતી. પેશોલા સરોવરના જળનારોધના માટે રાણા કર્ણે એક બધ બાધ્યો હતો અત પુરવાની રાણીઓના માટે તેણે એક સ્વતત્ર નિવાસ બનવાવ્યો હતો

ગિ'હોટ કુળના રાજાઓએ પદરસો વર્ષ ભારતવર્ષમા રાજ્ય કરી રાજય સમાજના શિરસ્થાને આસન મેળવ્યુ આજ રાણો કર્ણ તે ઉચા આસનથી વિચ્યુત થયો, પણ તેનુ ગૌરવ અચલિત રહ્યુ હતુ સમ્રાટે તેને પોતાની જમણી બાજુએ આસન આપી, તેની તે આબરૂ રાખી હતી તેણે તેની સ્વાધીનતા હરી લીધી હતી પણ તેની સાથે તે સામત રાજાના જેવો વ્યવહાર રાખતો નહોતો અમરસિહની સાથે સધિસ્થાનના સનધે તેણે નિયમ બાધ્યો હતો જે જ્યાસુધી શિશોદીયકુળનો રાજકુમાર મેવાડના સિહાસનને અભિષિક્ત ન થાય ત્યાસુધી તે રાજકુમાર સમ્રાટની રાજસભામા રહે, જ્યારે તે રાણો એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ રાજસિહાસનને બેસે ત્યારે તે સમ્રાટની રાજસભા છોડી દે તે નિયમ સારી રીતે પાળવામા આવ્યો કર્ણ જ્યાસુધી પિતૃ સિહાસને અભિષિક્ત ન થયો ત્યાસુધી તે મોગલસમ્રાટની રાજસભામા હાજર રહયો જ્યારે તે રાજસિહાસને અભિષિક્ત થયો ત્યારે તેણે સમ્રાટની રાજસભા છોડી સમ્રાટની રાજસભાના શિશોદીય રાજાઓ, બીજા હીંદુરાજાઓ કરતા માન અને ગૌરવ વધારે પામવા લાગ્યા

યોદ્ધ સનયના શિશોદીય સરદારોએ મોગલાધીન સામતોમા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી તે શિશોદીય સરદારોમા કર્ણનો નાનો ભાઈ ભીમ વિશેષ ખ્યાતિ વાળો નીવડયો સમ્રાટની મદદમા રાણાને જે લશ્કર મોકલવુ પડયુ હતુ તે લશ્કરનો અધિનાયક ભીમ હતો તે સ્વભાવથી અતિ તેજસ્વી અને સાહસીક હતો

સુલતાન ક્ષુરમ તેની સાથે બધુભાવે વર્તી અત્યત પ્રીતિ રાખતો હતો અને તેની' મનસ્લહત શિવાય તે કાઇ પણ કામ કરતો નહોતો ભીમના અકપટ બધુત્વે સપ્રીત થઇ ક્ષુરમ કાયમ સુખ રહેતો હતો તેણે તેની પદવૃદ્ધિ કરવા સારૂ પિતા પાસે નિવેદન કર્યું પ્રિયતમ પુત્રનો અભિલાષ પૂર્ણ કરી દેવાના સમ્રાટની વાસના હતી તેણે ભીમને " રાજા ' એવો ઈલ્કાબ આપ્યો વળી સુનાસના તીર ઉપર રહેલો એક જનપદ તેને તેણે આપ્યો તે જનપદની તોડા રાજધાની હતી તે જનપદને ભૂમિવૃત્તિમા મેળવી ભીમની દુરાકાક્ષા પ્રશમિત થઇ નહિ તેણે સુનાસ નદીના તીરે એક શહેર સ્થાપ્યુ. તે શહેર નામ રાજમહેલ હતુ. એરાજ

મહેલ, અનેક દિવસ સુધી ભીમના વંશધરના કબજામાં રહ્યું. હાલ રાજમહેલ વિધ્વસ્ત છે. પણ તેના ધ્વંશરાશિમાથી તેના પ્રાચીન ગૌરવનાં ચિન્હો હાલ નીસરી આવે છે. તે શહેર તે કાળમાં અત્યંત સમૃદ્ધ અને શોભા સંપન્ન હતું. પણ દુર્જયકાળના કઠોર કરના પ્રચંડ પ્રહારે તે રાજ મહેલ આજ ચુર્ણવિચુર્ણિત છે.

કર્ણ સ્વભાવથી તેજસ્વી અને નિર્ભીક હતો. અકિંચિતકર રાજ્ય અને સામાન્ય રાજોપાધિથી મુગ્ધ થઇ કર્ણ પોતાની માન મર્યાદા વેચી દે તેવો નહોતો, તેને વશ રાખવા, સમ્રાટ જહાંગીરે કૌશલનું અવલંબન કર્યું. પણ તેનું તે કૌશલ સિદ્ધ થયું નહિ. હજારો અનુગ્રહ બતાવીને પણ તે તેજસ્વી કર્ણને વશ કરી શકયો નહિ. સુલતાન ક્ષુરમનો કર્ણ તરફ વિશેષ અનુરાગ જોઇ સમ્રાટના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ભીમને સુરતથકી અંતર્હિત કરવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. ભીમને તેણે ગુજરાતના શાસન કર્તૃત્વના હોદ્દા ઉપર નીમ્યો. ભીમ તે નવાપદની ઉપેક્ષા કરી સુલતાન ક્ષુરમ સાથે રહેવા લાગ્યો. સમ્રાટે જે સંદેહ કરેલ હતો. તે સાચો નીવડયો ક્ષુરમ, મોટાભાઈ પારવેજને રાજ્યહક છીનવી લેવાના ઇરાદે પિતૃ સિંહાસન પોતાના કબજામાં લેવા યત્ન કરવા લાગ્યો. તે સમયે રાજ્યમાં ઘોર તોફાન ઉઠયું, જે તોફાનના અગ્નિમાં બેનશીબ પારવેજ પતંગની જેમ બળી ગયો.

તેજસ્વી ભીમે સમ્રાટની આજ્ઞા અગ્રાહ્ય કરી તેનું કારણ હતું. તે પારવેજની અંતર્હૃદયથી ઘ્રણા કરતો હતો. પારવેજ શિશોદીયકુળનો પરમ શત્રુ હતો, રજપુતોનો સર્વ નાશ કરવા તે તત્પર રહેતો હતો. તેણે મેવાડનું સંપૂર્ણ અનિષ્ટ કર્યું હતું. જ્યાંસુધી ક્ષુરમ જીવે છે. ત્યાંસુધી પારવેજ રાજ્ય સિંહાસને બેસી શકશે નહિ એમ ભીમની ધારણા હતી. પણ પારવેજના હાથમાં ભારતવર્ષનું શાસન સૂત્ર ન જાય તેમ થવા દેવાની ભીમની ચેષ્ટા હતી. તે બાબતની ઉપયોગી મંત્રણા તે સુલતાન ક્ષુરમ સાથે કરવા લાગ્યો, મંત્રણામાં નિશ્ચિત થયું જે જો ક્ષુરમની સમ્રાટ બનવાની ઇચ્છા હોય તો જાહેર રીતથી પ્રતિદ્વંદ્વિતાના ક્ષેત્રમાં ઉતરી પારવેજનો સંહાર કરવો તે જરૂરનો છે. ક્ષુરમે વધારે વિલંબ ન કરી કેટલાક અનુચરોને સાથે લઈ તેણે પારવેજ ઉપર હુમલો કર્યો. તે હુમલામાં પારવેજ હણાયો, ત્યારપછી ક્ષુરમે પિતાના વિરૂધ્ધે બળવો કર્યો. તેની સંકલ્પ સંધિમાં સહાય કરવા અનેક રજપુતો તેના પૃષ્ટ પોષક થયા. તે પૃષ્ટ પોષકોમાં મારવાડનો અધિપતિ ગજસિંહ વધારે પ્રસિદ્ધ થયો. રાઠોડરાજ ગજસિંહ ક્ષુરમનો માતામહ થાતો હતો. ટુંકામાં ક્ષુરમની મદદનો તે પ્રધાન પ્રસાર હતો સમ્રાટ જહાંગીર તેનું અનિષ્ટ કરે તેમ જાણીને તે છાનાઇથી કામ કરતો હતો.

તે નવા પેદા થયેલ વિદ્રોહ વન્હિને ઓલવવા સમ્રાટ જહાંગીર ખુદ વિદ્રોહીની સામે થવા અગ્રસર થયો. રાઠોડ રાજ ગજસિંહ તે વિદ્રોહીનો પૃષ્ટ પોષક છે

એમ સમ્રાટ પ્રથમથીજ જાણતો હતો, તેનુ તે જાણવુ અગર જો કે સદેહભરેલુ હતુ તોપણ તે શાહોડરાજને અધિનાયકપણા ઉપર ન નીમતા તેણે અખરના રાજાને અધિનાયકપણા ઉપર નીમ્યો, ત્યારે ગજસિંહ છતરાયો થઇ તેના વિરૂધ્ધે ચાલ્યો, ગજસિંહ ક્ષુરમનો માતામહ થાય તેજ વિદ્રોહાનળનો પ્રધાન અને પ્રથમ ઉત્તેજક હતો ક્રમે બન્ને સેનાદળ યુદ્ધાર્થે ઉભા થયા ગજસિંહ તે સમયે આવ્યો નહિ, ત્યારે ભીમસિંહે તેને કહી મોકલાવ્યુ " આપનુ એ રીતનુ નિસત્ત્વ ભાવે રહેવુ યુક્તિયુક્ત અને ન્યાયપર ગણાય નહિ, આ ક્ષણે આપ અમારી સાથે મળી જાઓ, નહિ તો અમારા શત્રુ થાઓ, તેજસ્વી ભીમસિંહના વચન સાભળી ગજસિંહ મર્માહત થયો, શિશોદીય ભીમસિંહ તેથી લેશ માત્ર ભય પામ્યો નહિ, તેનુ સેનાદળ યુદ્ધમા છિન્નભિન્ન થયુ પોતે યુદ્ધક્ષેત્રમા પતિત થયો ક્ષુરમ પોતાના સેનાપતિ મહોબતખા સાથે ઉદયપુરમા પલાયન કરી ગયો

ઉદયપુરના શાતિમય ઉદ્યાનગમા સમ્રાટે થોડા દિવસ વિશ્રામ કર્યો રાણાએ તેના વાસ માટે પોતાના મહેલનો એક ભાગ કહાડી આપ્યો, મહેલના તે ભાગમા સુલતાન ક્ષુરમ પોતાના પારિષદ વર્ગ સાથે રહેવા લાગ્યો, તે રાજભવન છોડી દઈ બીજા સ્થળે વાસ કરવા સુલતાને અભિલાષ બતાવ્યો ક્ષુરમનો તે ભાવ જોઇ રાણો અત્યત સતુષ્ટ થયો તેણે ત્યાના સરોવર ઉપર સુલતાનના નિવાસ માટે એક અટ્ટાલિકા તૈયાર કરાવી

એ અટ્ટાલિકા જુદી જુદી જાતના શોભનીય અને દ્રવ્યથી અલકૃત હતો તેના મથાળા ઉપર ઇસ્લામની અર્દ્ધચદ્ર શોભિત જુદા જુદા વર્ણની પતાકા ફરકતી હતી તે મનોહર અટ્ટાલિકાના પ્રશસ્ત અગન ભૂમિમા સાદારશાહ ફકી-

---

* શક્તાવત સરદાર માનસિંહ અને તેનો ભાઇ ગોકળદાસ, ભીમસિંહના પ્રામર્શ આપનાર હતા તેઓ મહોબતખા સાથે મળી જઈ જહાગીરના વિરૂધ્ધે ષડયત્ર કરતા હતા બેગર જનપદની અતર્ગત સનવાર નગર માનસિંહના હસ્તમા હતુ માનસિંહ મહાવીર પુરૂષ હતો અમરસિંહના યુદ્ધમાર્ગમાં તેણે રાણાના માટે અત્યત પુરૂષત્વ બતાવ્યુ હતુ તે શિશોદીય કુળનો મહાયોદ્ધ કરવાનો હતો તેના શરીર ઉપર એશી જખમો હતા તે જખમો, મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવામા થયા હતા માનસિંહ ભીમસિંહનો પરમ મિત્ર હતો તે બન્નેના વચ્ચે એવો અકૃત્રિમ પ્રેમ હતો જે એકનુ દુખ બીજો જોઈ શકતો નહિ, ભીમસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સાભળીએ માનસિંહ પાસે આવ દિન ગણ્યા માનસિંહને ભીમસિંહના મૃત્યુના ખબર મળ્યા ત્યારે તે આહત થઇ શય્યા ઉપર હતો તેના સઘળા અગે ક્ષત હતા તેના ઉપર પાટા બાધેલા હતા તે હમેશ ભીમસિંહ સાથે ભોજન કરતો, ભીમસિંહને ભોજનમા સાથે ન જોઇ માનસિંહને સદેહ ઉપજ્યો થયો તેણે પોતાના પાચક બ્રાહ્મણને પુછ્યુ બ્રાહ્મણે સાચી વાત છુપાવી માનસિંહનો સદેહ દૃઢ થયો તેણે ક્ષતાના પાટા ઉખેડી ફેકી નાખ્યા અને તે ક્ષણે મરણ પામ્યો.

રના સ્મરણાર્થે ક્ષુદ્ર ચૈત્ય ઉભું કર્યું હતું. સરોવરના વૃક્ષસ્થળ ઉપર રહેલી અટ્ટાલિકામાં પોતાના પરિવાર તથા પારિષદ સાથે રહી ક્ષુરમ આનંદથી સમય કહાડવા લાગ્યો. પણ તેના હૃદયમાં શાંતિ નહોતી. જુદી જુદી જાતની ચિંતાથી અભિભૂત થઈ છેવટે, ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરી તે ઇરાન દેશમાં રહેવા ગયો *

વિધાતાના કઠોર વિધાનાનુસારે મેવાડમાં સ્વાધીનતાની મૂર્તિ લોપ પામી રજપુતો મોગલથી જીતાઈ ગયા. તેઓ પરાધીન થયા. પણ જે રીતે જીત સાથે વ્યવહાર ચલાવે છે તે રીતે જહાંગીરે અને તેના પુત્ર ક્ષુરમે રજપુત ઉપર વ્યવહાર ચલાવ્યો નહિ. સુલતાન ક્ષુરમ કર્ણને પ્રકૃત બંધુની જેમ જોતો, તેઓનું બંધુત્વ તેઓના જીવન સુધી પર્ય્યવસિત રહ્યું. મેવાડ ભૂમિનો પરિત્યાગ ક્ષુરમે કર્યો જેથી કર્ણ સંતપ્ત થયો તેણે આશા રાખી હતી કે તે દ્વીપ ભુવનમાં ક્ષુરમને બાદશાહ નામે બોલાવવાનો સમય આવશે. પણ તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ, આશા ફળવાળી ન થઈ એમ જાણી કર્ણ અત્યંત ક્ષુબ્ધ થયો.

સંવત્ ૧૬૮૪ (ઈ.સ. ૧૬૨૮) માં રાણા કર્ણે પોતાના પુત્ર જગતસિંહને રાજ્યાસન સોંપી આ લોકમાંથી વિદાયગીરી લીધી તેણે આઠ વર્ષ રાજ્યશાસન ચલાવ્યું. તે આઠ વર્ષ ગંભીર શાંતિથી નીકળ્યાં તેના પરલોકવાસ પછી થોડા સમયે સમ્રાટ જહાંગીર પરલોકવાસી થયો. તે સમયે સુલતાન ક્ષુરમ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં હતો. રાણા જગતસિંહના પિતા અને કાકાએ, ક્ષુરમને જે સિંહાસને બેસાડવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે સિંહાસન આજ શુન્ય. ક્ષુરમનું ભાગ્યગગન નિર્મળ અને સાફ થયું. એ મંગળમય સમાચાર પોતાના પિતૃ બંધુ ક્ષુરમને ન આપી શું જગતસિંહ નિશ્ચિંત રહે ખરો, તેણે કેટલાક રજપુતોની સાથે પોતાના ભાઈને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં મોકલ્યો ક્ષુરમને સઘળા સમાચાર મળ્યા તે રાણાને એકવાર ઉદયપુરમાં મળી ગયો. ઉદયપુરના બાદલમહેલ નામના મહેલમાં દિલ્હીના સામંત સરદારોએ અને કરદ રાજાઓએ, સુલતાન ક્ષુરમને, સહુથી પહેલા શાહજહાંનના નામે અભ્યર્થના કરી. તે દિવસે ઉદયપુરમાં ઘેરઘેર મંગળગીત થયાં. કોઈ મુસલમાન રાજાના અભિષેક કાળે હીંદુઓએ એટલો બધો આનંદોત્સવ કર્યો નથી. પરમધર્માત્મા શાહજહાન થોડા સમય પછી ઉદયપુરમાંથી રવાને થયો. રવાને થવાના સમયે, તેણે જગતસિંહને પુષ્કળ પદ્મરાગમણિ આપ્યા. અને ચિતોડના કીલ્લાનો પુનઃસંસ્કાર કરવા તેને તેણે રજા આપી.

રાણા જગતસિંહે છવીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ છવીશ વર્ષ અતિવિમળ શાંતિથી નીકળ્યાં એ લાંબા કાળમાં રાજ્યમાં કોઈ રીતની આપતિ નહોતી. ભદ્ર

* બીજા ઇતિહાસ વેત્તાઓ કહેછે જે તે ગોવળકોંડામાં જઈ રહ્યો.

લોકોના ગ્રથમા જગતસિહના રાજ્યનુ વિસ્તૃત વિવરણ જોવામા આવતુ નથી તેનુ કારણ એટલુ કે મેવાડના ભટ્ટ લોકો વીરરસ પ્રિય હૃદય સ્તભન વીરરસનુ વર્ણન કરવુ તેઓને સારી રીતે ગમતુ હતુ જેથી હૃદય ઉત્તેજીત થાય, ઉન્માદિત થાય, ઉત્સાહિત થાય, સ્તભિત થાય, તે રસ તેઓના ગ્રથમા પ્રધાનરસ, તેઓ જેવા વીર રમામોદી તેવા અદ્ભુત નૈપુણ્યે અને વિપિચાતુર્યે તે વીરરસના વર્ણન કરનાર હતા જગતસિહના શાતિમય રાજ્યકાળમા શાતિમય ઉચા શિલ્પ શાસ્ત્રની સારી રીતની આલોચના થઇ હતી શિલ્પના કાર્ય શિવાય સ્થાપત્યના કાર્યો પણ રૂડા ઉત્કર્ષથી તેના રાજ્ય સમયમા અનેલ છે

ઉદયપુરમા જે સઘળી પુરાતન અટ્ટાલિકાઓ હાલ જોવામા આવે છે તે સઘળી રાણા જગતસિહે બનવાવેલ છે તે સઘળી અટ્ટાલિકા આજ અખુણ્ણ ભાવે રહેલ છે તે સઘળી અટ્ટાલિકાનુ સોભા સૌદર્ય અને મનોહર નિર્માણ કૌશલ જોવાથી હૃદય અભુતપૂર્વ આનદે ભરાઇ જાય છે

રાણા જગતસિહે જેજે સારા મેહેલો બનાવ્યા છે તેમા જગનિવાસ અને જગમદિર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે, વિમળ જળવાળા પેશાળાના વૃક્ષ ઉપર શોભેલા દ્વીપહૃદયમા જગમદિર અને જગનિવાસ નામના મદિરો છે બન્ને મહેલો સમાન સુદર અને સમાન રમ્ય વસ્તુઓથી સુશોભિત, તે બન્ને મહેલના બારી વીગેરેના બારણા કાચના હોવાથી ભગવાન ભાસ્કરદેવના કિરણથી અત્યત શોભાવાળા છે તે બન્ને મહેલો મર્મર પથ્થરના ઘડેલા, પેશાળાના ઘાટ ઉપર સરદારો વીગેરેને વિશ્રામ લેવા અનેક પગથીયા હતા

રાણો જગતસિહ એક સમાનીત રાજા હતો મોગલોના નિર્દય આઘાતે મેવાડના હૃદયમા જે વિષમ ક્ષત થયેલ હતો તે ક્ષતનુ આરોગ્ય રાણા જગતસિહે કરેલ છે તેનો સ્વભાવ સિદ્ધ સૌમ્ય ભાવ અત્યુદાર પ્રકૃતિ અને સરળ સુમિષ્ટ આલાપથી તેના શત્રુના પણ કઠોર હૃદય પિગળિત થઇ જાતા ટુકામા જે લોક તેની સાથે એક વાર આલાપ કરે તે લોક તેના આચરણથી મુગ્ધ થાય તેના સદગુણોને મુસલમાન ઇતિહાસ લેખક પણ વર્ણવે છે ખુદ સમ્રાટે આત્મજીવન વૃતાતમા જગતસિહના ગુણની પ્રશસા કરી છે મહોદય સર ટેમસરોએ પણ જગતસિહના ગુણથી મુગ્ધ થઈ, તેને ઉદાર અને સરળ રાજા કહેલ છે શોચનીય દશાને પામેલ ચિતોડપુરીને રાણા જગતસિહે આબાદીની પૂર્ણ માત્રામા આણી હતી રાણા જગતસિહે માલબુર્ઝજ -- સિહદ્વાર અને છત્રકોટનો પુનરૂદ્ધાર કર્યો

* ચિતોડના ત્રીજા ઉત્પાદનમા અકબર બાદશાહે દારૂથી આ બુરૂજને ઉડાડી દીધો હતો.

રાણા જગતસિંહે મારવાડની રાજદુહિતા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. તેના ગર્ભે તેના બે પુત્રો પેદા થયા. તેમાંથી મોટો રાજસિંહ, મેવાડના રાજસિંહાસને બેઠો. વિધિના અનુલંઘનીય નિયમે મેવાડની પૂર્વ અવસ્થા બીલકુલ બદલાઇ ગઇ હતી. આજસુધી મેવાડ રાજ્યમાં ગંભીર શાંતિ વિરાજતી હતી. રાણા રાજસિંહના શાસનકાળમાં તે ગંભીર શાંતિ સંતાઈ ગઇ, જોતા જોતામાં ઘોર અશાંતિની મુર્તિ મેવાડમાં સ્થળે સ્થળે નાચવા લાગી. હીંદુ મુસલમાન વચ્ચે વિવાદાગ્નિ ફરી પ્રજ્વલિત થયો. કેવળ મેવાડમાં પ્રજ્વલિત થયો એટલું નહિ, પણ સઘળા રાજસ્થાનમાં તે પ્રજ્વલિત થયો, સઘળુ રાજસ્થાન ઘોર અશાંતિનું લીલા સ્થળ થઇ પડયું. વિવેચના કરી જોવાથી માલુમ પડે છે જે એ અશાંતિનું મૂળ કારણ મેવાડપતિ રાણો રાજસિંહ હતો. તે ઘોર અશાંતિ કરી દેવામાં ઘણું કરીને તેની મદદ હતી. ધર્મપરાયણ શાહજહાન આ સમયે અંતિમવયની શેષ સિમા ઉપર પહોંચી ગયો હતો. આ સમયે મોગલ સામ્રાજ્યના ભાવિ ઉતરાધિકારીને લઈ શાહજહાનના પુત્રોમાં મોટો વિવાદ વિષંવાદ ચાલ્યો, તે ભાઈઓના કજીયામાં જે સંઘર્ષાગ્નિ પેદા થયો, તેથી સઘળુ ભારતવર્ષ સંતપ્ત થયું, પોતપોતાની દૂરભિસંધિ સાધી લેવા સમ્રાટના દરેક પુત્રોએ રાજસ્થાનના રાજાઓની મદદ માગી, તે વિવાદકાળમાં શાહજહાનના ચારે પુત્રોએ રાણા રાજસિંહની મદદ માગી. રાણા રાજસિંહે, માત્ર દારાનો પક્ષ લીધો, દારા સઘળામાં જેષ્ટ હતો, ઉતરાધિકારીત્વની ચિરચલિત પ્રથાના અનુસારે દારા રાજ્યનો હકદાર હતો, દારાની ઉતરાધિકારીત્વની યોગ્યતા પ્રતિપાદન અને સમર્થન કરવા માટે રાજસ્થાનના સઘળા રાજાઓ રાજસિંહને મળી ગયા. તેઓ સઘળા એકઠા થઈ દારાના વાવટા નીચે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. પણ તેઓએ કુલગ્નમાં અને કુક્ષણમાં દુર્ધર્ષ ઔરંગઝેબની સામે તલવાર લીધી. તેઓનો ઉદ્દેશ સફલ થયો નહિ, ફતેહાબાદના યુદ્ધક્ષેત્રે એક માત્ર ઔરંગઝેબના બાહુબળે તેઓનો ઉદ્યમ અને મનોરથ વિફળ થયો, દારા, સુજા અને મુરાદના મસ્તકે વજ્રાઘાત પડયો.

ફતેહાબાદમાં યુદ્ધક્ષેત્રની વિજયલક્ષ્મી ઔરંગઝેબની અંકશાયિની થઈ. તેના અદષ્ટનો માર્ગ સંપૂર્ણ રીતે નિષ્કંટક થયો. તે માર્ગમાં જે લોકો કંટકરૂપ હતા, તેઓને ઔરંગઝેબે અસિહસ્તે અંતર્હિત કર્યા. પોતાના પિતાનાં, પોતાના ભાઈનાં, પોતાના બંધુનાં અને પોતાના ઔરસપુત્રનાં હૃદયશોણિત પિવામાં ઔરંગઝેબે કાંઈ કસર રાખી નહિ, ભયંકર દુરાકાંક્ષા અને રાજ્યલિપ્સાનો વશીભૂત થઇ તેણે જે પૈશાચિક કાર્ય કર્યાં. તેનો વિચાર કરવાથી હૃદય સ્તંભિત થાયછે.

તૈમુરના વંશપર દૂરદર્શી બાબરે જે રાજ્યરક્ષિણી અપૂર્વ નીતિનું અવલંબન કર્યું હતું, તે નીતિનું બળદર્પિત ઔરંગઝેબે અવલંબન કર્યું. હત અને પોતાના વંશધરોએ તેનું અનુસરણ કરવાની ફરજ પાડી હત, તો મોગલ સામ્રાજ્યનો

જલદીથી અધઃપાત થાત નહિ અને મત્ય સધ પ્રજાવત્સલ શાહજહાનનું શોભામય મયુરાસન આજ પણ દિલ્લીના સ્ફાટીક પ્રાસાદમાં વિરાજી રહત. પણ દુરાચાર ઔરંગઝેબે પાપમોહમા પડી, પોતાના પગમાં પોતે કુઠારાઘાત કર્યો.

એક તેના દુરાચરણથી મોગલ કુળનો નાશ થયો. તેનું ખુદ જીવન છેવટે વિષમય થઇ પડયુ. મોગલ કુળતિલક અકબરે, પિતામહની તે નીતી અનુસરી હતી. તેથી કરી તેના અગણ્ય વિઘ્નો સામે તેનું રાજ્ય અચળ રહ્યું હતું. તેનું રાજ્ય પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય રાજાઓના રાજ્યમા ઉચા આસને જઇ બેઠું હતું પોતાના પુત્ર જહાગીરને તે નીતીની, ફળોપધાયિકા શક્તિ તેણે સમજાવી હતી. સુચતુર જહાગીર તદનુસારે કામ કરવા મતાવાળો થયો હતો. શાહજહાન યોગ્ય પિતાનો યોગ્ય પુત્ર પિતાની પાસેથી જે નીતીનું તેણે શીક્ષણ લીધું હતું, તે નીતી તેણે કાર્યમા પરિણામ પમાડી તે કાર્યદ્વારાએ, તે હીંદુ રાજાઓનો ખરેખરો સ્નેહ મેળવી શકયો હતો જે કાર્ય કોઇ રાજા સંપાદન કરી શકયા નથી તે કાર્ય તેણે સંપાદન કર્યુ હતું. પરાજીત હીંદુ રાજાઓ સાથે વૈવાહિક સુત્રે બંધાઇ મોગલ સમ્રાટોએ જે કામ કર્યું હતું તે નીતીબળ વિરૂદ્ધ નહોતું. તે નીતીબળના સહાયે મોગલ રાજાઓ પોતાનો વાવટો વિજય કરી ફડફડાવતા હતા. સુચતુર જહાંગીર અને ન્યાયપર શાહજહાનના રાજયમાં ભારતવર્ષમાં સુવિમળ-શાંતિ વિરાજી હતી હીંદુ રાજાઓ પોતાના રાજ્યને રૂડી રીતે સમુન્નત કરી શકયા હતા બીજા વિદેશીય શાસન કાળમાં હીંદુ રાજાઓ પોતાના રાજ્યને એ પ્રમાણે સમુન્નત કરી શકયા નહિ. જહાગીર અને શાહજહાન હિંદુ ઉપર હૃદ-યથી જે મમતા અને સ્નેહ રાખતા હતા તે બાબરે પ્રવર્તાવેલ નીતીના અનુસ-રણનું ફળ હતું. જહાગીર અને શાહજહાન, અંબર અને મારવાડની રજપુતાણીના પેટે પેદા થયેલા હતા. તેથી તેઓ હીંદુની આબાદી કરવા તત્પર હતા, જે દિવસે તે નીતિનો વિપર્યય થયો જે દિવસે જાતિવૈરીતાનો ઉદય થયો. તે દીવસે હીંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેનુ સબધ સુત્ર તુટી ગયું. તે દીવસે હીંદુ અને મુસલમાન પરસ્પરનો સર્વનાશ કરવા તત્પર થયા. તેનું ઉદાહરણ હીંદુ-દ્વેષી ઔરંગઝેબ– ઔરંગઝેબ તાતાર સ્ત્રીના પેટે પેદા થયો હતો, તાતાર શોણી-તથી પરિપુષ્ટ હતો, રજપુતો સાથે તેની સહાનુભૂતિ નહોતી, રજપુતો પણ તેની સાથે સમવેદના પ્રકાશ કરવાનું જાણતા નહોતા તેણે ભાઇઓના હૃદયશોણીત પાડયાં ધર્માત્મા વૃદ્ધ પિતાને સિંહાસનચ્યુત કર્યો. ઔરસ પુત્રનું હૃદયનુ છેદન કરી તેણે સિંહાસન લેવા પ્રયત્ન કર્યો, એવા ઔરંગઝેબની સહાય રાજસ્થાનનો કયો રાજા કરે ? ટુંકામા તેના એવા દુષ્કાર્યથી રાજસ્થાનના સઘળા રાજાઓ તેની વિરૂધ્ધે યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતર્યા. બાબરે પ્રવર્તાવેલી પ્રકૃષ્ટ નીતીના અનુસરણના અભા-

વનું તે ફલ, ઔરંગજેબ ખુદ તે મહાન અભાવને સમજતો હતો. તે અભાવથી તેનું રાજ્ય મોટા અનર્થનો ભંડાર થઈ ગયું. છેવટે તેણે તે નીતીનું અનુસરણ કર્યું તેના તે અનુસરણનું ફળ શાહઆલમ આજીમ અને કમબક્ષ. તે લોકોની કઠોર અત્યાચાર પ્રિયતા અને હીંદુદ્વેષિતાએ, ઔરંગજેબનો સર્વનાશ થયો.

પિતૃરાજ્ય અધિકાર લેવા માટે ચારે ભાઇઓએ પ્રતિદ્વંદી થઈ ભારતવર્ષમાં મહા કલહાનળ સળગાવ્યો. તેનું વિવરણ મેવાડના ઇતિહાસના સમાલોચ્ય વિષયમાંનું નથી. દુરાકાંક્ષી કઠોર હૃદય ઔરંગજેબના પ્રચંડ વિદ્વેષ-નયનની પાસે વિનુ-શીબ દારાનું મહત્વ, મુરાદનું તેજસ્વિત્વ, અને સુજાનું કર્મદક્ષત્વ બળી ભસ્મ પામ્યું.

સમ્રાટ ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળમાં હીંદુસ્તાનમાં અનેક પ્રસિદ્ધ નામવાળા રાજાઓ પેદા થયા. અદ્યાવિભક્ત રાજસ્થાનના અંતર્ગત પ્રત્યેક રાજ્ય ઉપર એક સાહસિક અને વીરરજપુત રાજા બેઠેલ હતો, સઘળા તેજસ્વી; વીર્યવાન અને મંત્રણા કુશળ હતા. અંબરનો જયસિંહ, મારવાડનો યશોવંતસિંહ, બુંદી અને કોટાના હારવંશીય રાજા, વીકાનેરનો રાઠોડરાજા, અર્ચા અને ધોતીયાના બુંદેલા રાજાઓ. તે સઘળા તેજસંપન્ન અને પ્રચંડવીર હતા. આત્યંતિક દર્પ અને મોહમાં પડી તેણે પોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કર્યો. તેણે પોતાના સૌભાગ્યના માર્ગમાં કાંટા રોપ્યા, જે રજપુતના સહાય અને આનુકુલ્ય માટે તેના પૂર્વજો હમેશા મહેનત કરતા હતા. અને તેને મેળવતા હતા. રજપુતોને સંતોષ પેદા કરવાનું કામ, તેના પૂર્વજો પ્રધાન ગણતા હતા. આજ ઔરંગઝેબ તે રજપુતોના ગુણો ભુલી ગયો, આજ ઔરંગઝેબ તે રજપુતો ઉપર ઉત્પીડન કરવા લાગ્યો, તે હીંદુ વિદ્વેષી ઔરંગઝેબના ભયંકર ઉત્પીડનમાંથી હીંદુ સંતાનને બચાવવા વીરવર શિવજી પેદા થયો.

જે સઘળા મુસલમાન રાજાઓ, એકકાળે ભારતવર્ષના અદૃષ્ટ ચક્રનું નિયમન કરી ગયા છે, તેમાંથી એક રાજા પણ કપટતામાં, સ્વાર્થપરતામાં અને વિદ્યાવતામાં ઔરંગઝેબને * વટે તેવો નહોતો.

* અનેક સભ્યતાભીમાની જ્ઞાન ગર્વિત પાશ્ચાત્ય મહોદય પુરૂષો એશીયા ખંડના રાજાઓને અસભ્ય અને વર્ણ જ્ઞાનહીન કહી ઘણા કરે છે. પણ મહાત્મા ટાડ સાહેબે તેઓનાં ભ્રમાંધ નયનો જ્ઞાન શલાકાએ આંજી દેખતાં કર્યાં છે. તેણે દેખાડી આપ્યું છે જે પ્રાચ્ય મંડળના ભુપતિઓ યુરોપીય ભુપતિ કરતાં વિશેષ વિજ્ઞ અને બહુદર્શિ. સમ્રાટ ઔરંગઝેબ અગર જો કે કઠોર હૃદયવાળો હતો. તોપણ તે એક સુપંડીત હતો, તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. ત્યારબાદ તેનો બાલ્યગુરૂ મુલ્લાંસેલે તેની મહેરબાની મેળવવા કેટલીક ખુશામતનાં વચનવાળો એક પત્ર તેને લખ્યો. તે અસાર પત્ર વાંચી ઔરંગજેબે વિરક્ત થઇ લાંબો અને ભાવપુર્ણ પ્રત્યુતર લખ્યો, ખ્યાત નામા બર્નિયરે ભારતભ્રમણમાં તે પત્ર મેળવ્યો. તેની સંગે બીજા મુલ્યવાન પત્રો તેણે મેળવ્યા જે

એ સઘળા ગુણ અને દોષ, તેના કુટિલ હૃદયમા જડેલા હતા. જે વિદ્યા અને પરાક્રમ, પરોપકાર અને વિપદમા, ઉદ્ધાર માટે નિયોજીત થાય છે ઔરંગઝેબે તે વિદ્યા અને પરાક્રમનો, પાશવી વૃત્તિથી, પોતાની દુરાકાક્ષા સાધવાને ઉપયોગ કર્યો હતો તે જગતમા કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નહોતો અતિપ્રિય મિત્રની પાસે પણ ગુહ્ય કથા બહાર પાડતો નહોતો, સઘળા કરતા, તેની દુરાકાક્ષા પ્રબળ થઇ ઉઠી હતી છેવટે દુરાકાક્ષાએજ તેનો સર્વનાશ કર્યો દુરાકાક્ષામા મોહિત થઈ તેણે જે અસખ્ય ઘોર પાપ કર્યા તેનો વિચાર કરતા હૃદય સ્તભિત થાય તેમ છે જો વિવેક સાથે પોતાની બેહદ મારી ક્ષમતાનો તે ઉપયોગ કરત તો તે સમયના રાજાઓના શિરસ્થાને જઇ તે બેસત પણ પાપિષ્ટ દુરાકાંક્ષાએ, તેને દુરાચરણના માર્ગે ચલાવ્યો તેણેજ તેની સારી બુદ્ધિવૃત્તિનો નાશ કર્યો પોતાના બધુ બાધવ, આત્મીય જનોના હૃત્પિડ પોતાના હાથે છેદયા દુર્વૃત્ત ઔરગજેબે વિચાર્યું જે હવે કાયમ નિશ્ચિત ભાવે રાજ્ય ભોગ થાશે, પણ તેની સઘળી આશા નિસ્ફળ થઈ, તેણે મનમા વિચાર્યું હતુ જે "નિશ્ચિત રહીશ" પણ તે મન તેના કબજામા નહોતુ તે જો ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી શકત તો તે આ ભયકર દુષ્પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમા કુદી ન પડત તેમ થવાથી તે માણસ હોઇ પશુના કામ ન કરત પિતૃહત્યા, ભ્રાતૃહત્યા અને પુત્રહત્યા કરી નિશ્ચિત રહેવાની તેણે ઈચ્છા કરી હતી તે તો માત્ર વિટબના જેમ હોય તેમ પણ તેણે હજારો વાર ઈચ્છા કરી, હજારો વાર પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ તે નિશ્ચિત રહી શકયો નહિ પદેપદે જુદી જુદી જાતની ચિતાઓ પેદા થઇ તેને દારૂણ પીડા દેવા લાગી, તેની સાથે તેના હૃદયની શાતિ પણ અતર્હિત થઇ ગઈ જગતમા તે કોઇનો વિશ્વાસ કરતો નહતો તેથી તેના હૃદયનો પૂર્ણ ભાવ સારી રીતે બદલાયો હતો દરેક ક્ષણે તેને જુદી જુદી જાતની શકા અને સદેહના ઉદય થવા લાગ્યા, તેણે જગતમા સઘળાને પોતાના શત્રુ ગણવાનુ શરૂ

ઘટના તે પત્રમા લખેલ હતી, તે ઘટનાના કાળ પછી ત્રણ વર્ષે ૬ મ ૧૬૮૪ મા તે પત્ર અગ્રેજીમા અનુવાદિત થયો, પત્રનો ભાગ

" મુલ્લાજી ! તમે મારી પાસે કેવી પ્રત્યાશા કરો છો ! તમે ન્યાયાનુસારે ઇચ્છા કરી શકો છો કે હુ તમને મારી સભામા એક શ્રેષ્ઠ ઉમરાવનાપદે તમને નીમુ કર્તવ્યના અનુરોધે મારે બોલવુ જુએ છે જે, રાજાએ દુરાકાક્ષા સ્વીકારવી એવુ તમે મને શિખવ્યુ હત તો તમારી દુરાકાક્ષા હુ સ્વીકારત, મને એવી પ્રતીતિ છે જે જન્મદાતા પિતા પાસે પુત્ર જેટલો ઋણી છે તેટલો, ઉપયુક્ત શિક્ષણ આપનાર ગુરૂ પાસે તે ઋણી છે પણ તમે મને ઉપયુક્ત શિક્ષા આપી છે હાલ તમારી શિક્ષાનો વિષય વિચારી હુ ચમત્કૃત થાઉં છુ.

કર્યું. તેના મિત્રો, તેના સભાસદો, તેના પરમહિતેચ્છુઓ એક થઇ તેના વિરૂદ્ધ ષડયંત્ર કરવા લાગ્યા. આવી અવસ્થામાં જીવન કહાડવું તે વિટંબના ભરેલું છે. એમ ઔરંગઝેબ જાણતો હતો. તેથી હૃદયની શાંતી સ્થાપવા, તે ઉપાય શોધતો હતો. અનેક ચિંતા કર્યા પછી તેણે સ્થિર કર્યું જે સજાતીય લોક સાથે ઐકયતાનો સંબંધ કર્યા વિના રાજ્ય સુખેથી ભોગવાય તેમ નથી.

એક સમયે હીરકમંડિત મુકુટ તેના માથા ઉપરથી પડી ગયો. તોપણુ તેણે જાણ્યું નહિ જે હવે સર્વનાશ પાસે છે. એ સમયે તે એટલો બધો મોહાવિષ્ટ થઇ ગયો હતો કે તેને હિતાહિત વિચારવાની શક્તિ એકદમ નાશ પામી. વિવેક હીન ઔરંગજેબે સ્થિર કર્યું જે બંધુ બાંધવ વિગેરેના શોણિતપાતે જે હસ્ત કલંકિત થયા છે તે હસ્ત, સહાયહીન હીંદુ લોકનાં શોણિતપાત કરી તેના લોહિથી ધોવાછે.જે ક્ષણે તેની તે ધારણાનો ઉદય થયો તે ક્ષણે તેણે પોતાના મિત્રો વીગેરેને બોલાવી હુકમ કર્યો જે મારા રાજ્યના સઘળા હિંદુઓએ ઇસલામ ધર્મનું અવલંબન કરવું પડશે. જે કોઇ આ હુકુમનો અસંમત થાશે તેના ઉપર બળપૂર્વક ખડગનો પ્રયોગ કરવો પડશે. એ કઠોર આજ્ઞાનો પ્રચાર થયો કે રાજ્યમાં હાહાકાર ધ્વની થઈ પડયો. નિઃસહાય હીંદુઓ સનાતન ધર્મના રક્ષણના માટે કોઇ ઉપાય ન જોતાં ભયાકુલ હૃદયે અહીંતહીં પલાયન કરવા લાગ્યા.

ઘણાક હીંદુઓ રાજ્યનો ત્યાગ કરી દક્ષિણ પથમાં ચાલ્યા ગયા. અનેક હીંદુઓએ દુર્વૃત્ત યવનોના આક્રમણથી મુંઝાઇ જઈ ઉન્મત્ત થઈ પોતાનાં હૃદય છરીથી ભોંકયાં, જે સ્ત્રી પુત્રો પરિવારવર્ગ વીગેરે હૃદયની પ્રિયતમ વસ્તુ હતી, તેનો પહેલાંથી સંહાર કરી અનેક હીંદુઓએ કઠોર શોકાનલમાં પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું. રાજ્યમાં ઘોર અરાજકતા પ્રવર્તી. ચારે તરફ હાહાકાર અવાજ ચાલી રહ્યો, ઉત્પીડીત હીંદુઓનો મર્મભેદી આર્તનાદ ગગનનો ભેદ કરી શક્તિમાન પરમેશ્વર પાસે ગયો. આજ ભારતવર્ષનો પ્રલયકાળ આવ્યો. આ પ્રલયકાળના સર્વ સંહારક ગ્રાસમાંથી ભારતવર્ષનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! એ દુર્દાંત દુર્વંત યવનોના ભયંકર અત્યાચાર થકી નિ:સહાય ભારત સંતાનની કોણ રક્ષા કરે ! ભારતવર્ષમાં કોઈ રહ્યું નહિ જે રક્ષક થઇ ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરે. જે રક્ષક હતો, તેજ ભક્ષક થયો. જેના ઉપર પ્રજાની માન મર્ય્યાદા અને જાતિ ધર્મ રહેલ છે, તે જો પોતાનું અને પારકું જાણી સજાતીય અને વિજાતીય ને ભીન્ન નયને જોઇ, પથ્થરોથી હૃદયબાંધી પોતાના પ્રજાવર્ગ ઉપર પોતાના આશ્રિત ઉપર અત્યાચાર કરે તો નિઃસહાય પ્રજા કોની પાસે જઈ ઉભી રહે, કોની પાસે જઇ આશ્રય માગે,પોતાનું પારકું સજાતીય વિજાતીય વિગેરે ભેદવાળા વિચારને નયને ન જોવાનું સદ્બુદ્ધિવાળા રાજાનું કર્તવ્યછે. જે રાજા તે કર્તવ્ય પાલનમાં પરાંડ.મુખ છે. તે રાજા રાજાના નામને

યોગ્ય નથી, રાજ્યસિંહાસન તેરાજાના સ્પર્શે કલંકિત અને અપવિત્ર થાયછે રાજપદે બેસી, જે રાજા હિતાહિત અને ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કરવા અસમર્થ છે, તે રાજા નહિ પણ રાજાના નામને બટ્ટો દેનારોછે, તે પ્રજાના સુખસૂર્યનો દુરંત રાહુ છે, તે રાજા દેશના ભાગ્યગગનનો પ્રચંડ કેતુ છે

મોગલ કુળાધમ આરંગઝેબના કઠોર અત્યાચારથી રાજ્યમા અત્યંત અરાજકતા પેદા થઇ, ઉત્પીડીત હીંદુઓના પલાયનથી અને આત્મહત્યાથી નગર ગ્રામ વીગેરે ઉજડ થઈગયા વણિકોના અભાવે વાણિજ્યાગાર ચોરના નિવાસરૂપે થઈગયા ક્રેતા વિક્રેતાના અભાવે બજાર જનશૂન્ય થઇ ગઇ કૃષકના અભાવે સારા ક્ષેત્રો અરણ્ય થઇ ગયા આવા અધર્મ માર્ગમા દુર્વૃત મોગલ આટે જોયુ જે તેનુ રાજસ્વ ઘણા દરજ્જે કમ થઇ ગયુ, રાજ્યનો દ્રવ્ય ભંડાર ખાલી થયો રાજ્યકર્મચારીઓ રાજ્યકર લેતા નથી જેની પાસે રાજકર હોય તે તેજ નાખી બેનેછે ઓરંગજેબ પૈસાનો સંગ્રહ કરવા ઉપાય જોતો હતો તેણે ભારતવર્ષના સઘળા હિંદુઓ ઉપર જજીઆ વેરો નાખ્યો અત્યાચાર ઉપર અત્યાચાર થવા લાગ્યા, સઘળા હતાશ નિરૂત્સાહ અને નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયા તેઓ કેવળ હાહાકાર ધ્વનિ કરવા લાગ્યા, તે હાહાકાર ધ્વનિથી દુર્વૃત ઓરંગજેબનુ હૃદય જરા પણ કંપિત થયુ નહિ બેનસીબ હીંદુઓની શોચનીય અવસ્થા જોઈ ઓરંગઝેબના હ્દયમા દયા આવી નહિ, તોપણ ઓરંગજેબનો આશય સફળ નીવડયો નહિ જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ દારૂણ પીડા ઓરંગજેબના હ્દયમા અધિકાર કરવા લાગી તેના પિતાના પુત્રના, બંધુના, પ્રજાના મર્મભેદી વચનો તેના હ્દયમા દુ ખ દેવા લાગ્યા, ઓરંગજેબ ચમકિત થયો, કેટલીકવાર તે શય્યાગૃહ છોડી, ચિંતામા બહાર જતો હતો કાળના અવશ્ય ભાવી વિધાનના અનુસારે તેના પરમાયુના ક્ષય થવા આવ્યો ભીષણ યમદંડ ક્રમે ક્રમે તેની પાસે આવવા લાગ્યો, દુ ખથી અને નિરાશ્રયથી તે ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠયો આ શુ ! આશુ ! જ્યા જાઉછુ ત્યા સઘળા દેવતાને ભાળુ છુ તે દેવતાઓ ક્રોધમય અને ઘૃણાસામય દ્દષ્ટિથી જુએ છે

અભિષેક સમયે રાણાઓ જે વીધીનુ અનુષ્ઠાન કરતા હતા, તે વિધીઓમા ટીકાદોરનો વિધી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે અનેક દીવસથી તે અભીષેચનિક વિધી હવે ચલતો નથી મારવારના રાજ્યસિંહાસનને બેસી આજ મહારાજ રાજસિંહે તે લુપ્તપ્રાય વિધિ ફરીથી અમલમા આણ્યો, અજમીર પાસે માલપુર નામનુ એક નગર છે ટીકાદોરની વીરપ્રથાના અનુસારે રાણા રાજસિંહે તે માલપુરનુ આક્રમણ કર્યુ તે નગરને લુંટી રાણો પોતાના નગરમા આવ્યો થોડા સમયમા તે વિષયના સમાચાર વૃદ્ધ શાહજહાનના કાને પહોચ્યા શાહજહાનના વયસ્યોએ તે વૃતાંતને જુદાજુદા રંગે ચીતરી તેને નિવેદન કરી રાણાનો ક્રોધ ઉદ્દીપિત

કર્યો. અને રાણાની સામે ઉઠવા તેઓએ તેને કહ્યું. ઉદાર હૃદય શાહજહાને, તેના વયસ્યોને કહ્યું " મારો ભત્રીજો બાળક છે તેથી તેણે એ કામ કર્યું.

રજપુત કુળ ગોરવ રવિ, વીરશ્રેષ્ટ પ્રતાપસિંહ સાથે મેવાડની વીર્યમતા વિલુપ્ત થઈ ગઇ હતી. પણ મહારાજ 'રાજસિંહના સિંહાસનારોહણ ઉપર તે વિર્યમત્તા ફરી પેદા થઈ પુર્ણ વિકાશને પામી. શાંતિને સુકોમળ ખોળો છોડી દઇ ફરી શીશોદીય સરદારો વીરતા બતાવવા ખડગ લઇ કુદી પડયા, ખડગના હૃદયોતેજક સંઘર્ષના અવાજે અને ઉન્મત વીરોના નાદે મેવાડ ભૂમિ કંપીત થઇ ઉઠી. રાણો રાજસિંહ બાપ્પારાઓળનો ઉપયુકત વંશધર, શીશોદીય કુળનો ઉપયુકત વીર–તે જેવો શુર હતો તેવો તેજસ્વી હતો. સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવા તે પુષ્કળ શુરતાથી ઉઠયો. રાણા રાજસિંહનું હૃદય સ્વદેશોદ્ધાર પ્રતિજ્ઞાથી દઢ બંધાયું હતું. તે બાલ્યકાળથી ઔરંગજેબની ઘ્રણા કરતો હતો. અને ઔરં-ગજેબના નામ ઉપર હજારો અભિશાપ આપતો હતો. આ ક્ષણે તે ઔરંગજેબને ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠેલો જોઈ તેની વિરૂધ્ધે યુદ્ધમાં ઉતરવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. તે મોગલ સમ્રાટ સાથે ઘણા યુધ્ધોમાં ઉતર્યો જેમાં પોતે શૌર્યનો સારો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો. મોગલ સમ્રાટ અનેક યુદ્ધમાં તેનાથી પરાજીત થયો. વળી અનેક યુદ્ધમાં મોગલ સમ્રાટનું જીવન અને સ્વતંત્રત્વ જવાનો પણ ઉપક્રમ થયો હતો.

મારવાડનું રાઠોડ કુળ અનેક નવા ભાગમાં વિભકત હતું. તેમાંથી એક ભાગના કેટલાક રાજકુમારો પોતાનું પ્રાચીન રાજ્ય છોડી રૂપનગર નામના સ્થાને ઉપનિવીષ્ટ થયા. તે રૂપનગર મોગલ સમ્રાજ્યનું અંતર્ગત. તેઓ મોગલની નીચે સામાન્ય સામંત રૂપે રહેવા લાગ્યા. તે સમયે ઔરંગજેબ મસ્તકે ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ અર્પિત થયો. તે કાળે, રૂપનગરના સામંતરાજના ઘરધર્મપ્રભાવતી નામની એક સુંદર બાલીકા અનુપમ શોભા સૌંદર્યે પરિપુષ્ટ થઇ હતી. આ સમયમાં એ પરમ રૂપ લાવણ્યવાળી પ્રભાવતીનો વૃતાંત, ક્રૂર હૃદય ... ગૌરવેના કાને પડયો, તેના હૃદયમાં વિષમ ... તૃષ્ણા પેદા થઇ. તે સ્ત્રીને લેઈ ... હરવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. તેને પ... વાનો તેણે પ્રસ્તાવ કર્યો ... ના મનમાં હતું જે પ્રભાવતી તેના પ્રસ્તાવમાં સંમત થાશે. પણ તેની ...વાસના સફળ થઇ નહી.

એ ઉદ્દેશ સવારો મોકલી રૂપનગરના સામંત પાસે, પ્રભાવતીના વિવાહનો પ્રસ્તાવ કહી મોકલાવ્યો. ભયે સામંત સરદારના પ્રાણ ઉડવા લાગ્યા. હવે શું કરવું તેની સ્થિરતા કરવામાં તે દિગમૂઢ થયો. ક્રમે તે સમાચાર પ્રભાવતીના કાને પહોંચ્યા. તે પોતાના બાપ પાસે આવી, અને આવેલી વીપદમાંથી ઉદ્ધાર પામવાને તેણે તેને સદુપાય બતાવ્યો. પણ રાઠોડ રાજ એટલો બધો દિગમૂઢ

થયો હતો કે તેણે પ્રભાવતીના બતાવેલ સદુપાય ઉપર કર્ણપાત કર્યો નહિ પિતાને નિરવ દેખી પ્રભાવતી પ્રતિજ્ઞા કરી બોલી "મ્લેચ્છ આસમાથી હવે બચવાનો ઉપાય વિષ, છરી, પાવક, કે ઉદબંધન છે તે ઉપાયોમાથી એક ઉપાય લેવાથી કોઇના મુખ તરફ જોવાનુ નથી પ્રભાવતીએ પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે તે ઉપાયોમાથી એક ઉપાય લેવો મુકરર કર્યો તો પણ તે કઠોર ઉપાયનો આશય લઈ શકી નહિ તેના હૃદયમા એક નવી ચિતાનો ઉદય થયો તેણે રાણા રાજસિંહને પોતાનો ઉદ્ધારકર્તા માન્યો

પ્રભાવતીએ રાણા રાજસિંહની ગુણવર્ણના સાભળી હતી તેના હૃદયમા ગભીર ધારણા હતી જે રાણો રાજસિંહ ઉદ્ધાર કરનાર થાશેજ વીરતા અને રસજ્ઞતા ઉપર નારીજાતીનો આત્યતિક અનુરાગ હોય છે, રાણો જેવો વીર હતો તેવોજ રસજ્ઞ હતો પ્રભાવતીએ રાણા ઉપર આસક્ત થઇ તેને કહી મોકલ્યુ જે "જો રાણો રાજસિંહ આવેલ વિપત્તિમાથી તેનો અવિલબ ઉદ્ધાર કરશે તો તે તેને પતીત્વે વરી લેશે પ્રભાવતીએ પોતાના પુરોહીત બ્રાહ્મણને સઘળી હકીકત કહી રાણા રાજસિંહ તરફ મોકલ્યો પુરોહીતને પ્રભાવતીએ સ્વાક્ષરીત પત્ર આપ્યો હતો રાણાના સદનમા પુરોહીત આવી પહોચ્યો રાણાના હાથમા તે પત્ર આપ્યો તે પત્રનો સઘળો લેખ સુદર હૃદયભાવે લખાયેલ હતો તેનો મર્માર્થ નીચે પ્રમાણે "મહારાજ! રાજહસી શુ બગલાની સહચરી થાય ખરી! વળી રજપુત કુળ કામની અપવિત્ર મ્લેચ્છની અકશાયીની થાય ખરી! મહારાજ! હુ આપને નિશ્ચિત કરી કહુ છુ જે આપ જો આ સકટમાથી મારો ઉદ્ધાર નહી કરશો તો અને દુર્વૃત્ત મ્લેચ્છના હાથથી મારી મર્યાદાનુ રક્ષણ નહિ કરશો તો નિશ્ચય આત્મહત્યા કરીશ" એ સુદર પત્રનો ભાવ જાણી રાણો રાજસિંહ કશાતાડિત મૃગેદ્રની જેમ કુદયો તેની દરેક ધમનીમા જાણે લોહ શર્‌તી ઉઠયો હોય તેમ તેને લાગ્યુ દારૂણ રોષ અને ઉત્તેજનામા તેનુ શરીર ઉત્તેજીત થતાઓ કોઇ નિસહાય રજપુત કુળ બાળીનીના ઉપર મ્લેચ્છનો અત્યાચાર ! રજપુત ક્રોધથી ઉન્મત !

વિધી ઔરગજેબના કઠોર આચરણનુ ઉપયુકત પ્રાયશ્ચિત વિધાન કરવા માટે રાણો ઘણા દીન સુધી યોગ્ય અવસરની પ્રતિક્ષા કરતો હતો આજે તે સુયોગ પોતાની મેળે આવી પહોચ્યો તે સુયોગ જોઇ, રાણો અતિશય આનદિત થયો તેનો ઉત્સાહ, સાહસ, બળ વીગેરે હજારગણા વધ્યા, વિલબ ન કરતા દુરાચાર મોગલની સામે તેણે પોતાની ભયકર તલવાર ઉગામી રાજસિંહનો ઉત્સાહ બળ વીગેરે જોઇ તેના સામત સરદારો ઘણાજ ઉત્સાહીત થયા અસ્ત્રોના ઝણકાર અવાજે અને વીર પુરૂષોના ગાૌર્યપૂર્ણ નાદે મેવાડ ભૂમિ કપીત થઈ

પછી બીજા કામ છોડી પ્રભાવતીનો ઉદ્ધાર કરવો તે પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ રાણાએ મુકરર કર્યું તે સેના અને સામંતસરદારો સાથે રૂપનગર તરફ ચાલ્યો.

રૂપનગર આરાવલીની શૈલમાળાના પાદ દેશમા આવેલુ, રાણાએ મોગલ સેના ઉપર તે સ્થળ પાસેના સ્થળે જઈ હુમલો કર્યો બન્ને દળ વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યુ રાણાનુ પ્રચંડ બળ મોગલ લોકો સહન ન કરી શકયા તેઓ રાણાથી સારી રીતે દલિત અને ત્રાસિત થયા સેનામાથી બચેલા થોડા મોગલો પલાયન કરી ગયા મોગલના બે હજાર ઘોડેસ્વારો, રજપુતોના હાથે માર પામ્યા રાણા રાજસિંહે પ્રભાવતીને પુરસ્કારરૂપે મેળવી તે પરમાનંદથી પોતાના નગરમા આવ્યો તેના એવા ઉત્કૃષ્ટ શૌર્યથી રજપુત સમાજ તેના ઉપર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો, તેઓ તેને પ્રતાપસિંહનો ઉપયુક્ત વંશધર ગણી તેના પ્રશંસાવાદ અને સાધુવાદ કરવા લાગ્યા દુર્ધર્ષ મોગલ સમ્રાટ ઓરંગઝેબના વિરૂદ્ધે રાણા રાજસિંહનું આ પહેલુ શૌર્યાનુષ્ઠાન હતુ મેવાડના અધિવાસીઓ હવે આબાદીની આશા રાખવા લાગ્યા તેઓએ નવીન રાણી પ્રભાવતીની યથવિધિ રાજભવનમા અભ્યર્થના કરી

જે સમયે રાણા રાજસિંહે પ્રભાવતીનો ઉદ્ધાર કરી તેને પોતાના શહેરમાં આણી, ત્યારપછી થોડા સમય ઉપર રાજસ્થાનમા કેટલાક મોટા કામો બની ગયા કામોના સ્પષ્ટ વિવરણ રાજસ્થાનના કોઈ પણ ભટ્ટ ગ્રંથોમાથી નીકળતા નથી સમ્રાટ ઓરંગઝેબના હૃદયમા પ્રચંડ હીંદુ વિદ્વેષિતા બળવાળી થઇ, તે વિદ્વેષિતાની ચરિતાર્થતા માટે તે જુદા જુદા પૈશાચિક કાર્યો કરવા લાગ્યો મોગલ સમ્રાટની સંકલ્પ સિદ્ધિના માર્ગમા બે માણસ પ્રતિરોધક હતા એક જયપુરાધિપતિ રાજા જયસિંહ અને બીજો મારવાડાધિપતિ રાજા યશોવંતસિંહ, જયસિંહ અને યશોવંતસિંહ મોગલ સમ્રાટના વેતન ભોગી હતા તેઓએ ક્ષાત્ર ધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો તેઓ બન્ને પ્રચંડ તેજસ્વી રાજા હતા ધીર હૃદય ઓરંગઝેબની હજારો ચેષ્ટાથી પણ તેઓની વિવેક શક્તિ હલાણી નહોતી, પોતાના પદ ગૌરવે વિમુગ્ધ થઈ ઓરંગઝેબે વિચાર્યુ જે તે બન્ને રાજાઓ તેની સઘળી સેના લેઈ લેઈ તેને પુતળી જેમ નચાવશે, સમ્રાટ ઓરંગઝેબ જ્યારે જ્યારે અન્યાયનુ આચરણ કરતો ત્યારે તે બન્ને રાજાઓ, ક્રોધાવિષ્ટ સિંહની જેમ તેની સામે ગાજી ઉઠતા અને તીવ્ર વેગે તેનો પ્રતિવાદ કરતા હતા તે બન્ને રાજાઓ હીંદુ જાતિ તરફ અને સ્વદેશ તરફ તેઓનો ગાઢ પ્રેમ હતો જ્યાસુધી તે બન્ને રાજાઓનુ અસ્તિત્વ હોય ત્યાસુધી ઓરંગઝેબ, શી રીતે હીંદુઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા, સત્તાવાળો થાય, તે બન્ને રાજાઓ મોગલરાજ્યના તાબેદાર હતા ખરા, પણ તેઓની વિશાળ ક્ષમતા અને પુષ્કળ સત્તા નીચે મોગલ સેનાઓ તેના તાબામા હતી. જ્યાસુધી તે બન્ને રાજાની હયાતી છે ત્યાસુધી મારી અભીષ્ટ સિદ્ધિ થવાની

નથી, એમ જુદી જુદી જાતની ચિંતાથી ઔરંગજેબનુ હૃદય વ્યગ્ર રહેતું હતું. છેવટે પુષ્કળ ચિંતા કરી તેણે જે સંકલ્પ પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરી દીધો તેને યાદ લાવવાથી પાખંડીનુ હૃદય પણ ફાટી જાય તેમ છે તે બન્ને રજપુત રાજાની સત્તા ખડીત કરવા કોઈ જાતનો ઇલાજ ઔરંગજેબના હાથમા આવ્યો નહિ છેવટે તે બન્નેની હત્યા કરી દેવાનો તેણે સકલ્પ કર્યો મારવાડનો રાજા યશોવંતસિંહ તે સમયે દૂર કાબુલમા રહેતો હતો અને અબરરાજ જયસિંહ દક્ષિણ પથમા રહેતો હતો

અધમ ઔરંગઝેબે, કાળ કુટનો પ્રયોગ કરી, તેઓની હત્યા કરવા, તે તે પ્રદેશમા ગુપ્તચરો મોકલ્યા પિશાચ ઔરંગઝેબે મોકલેલા તે ગુપ્તચરોએ તે પરમ વિશ્વસ્ત રાજાઓની હત્યા કરી, ધર્મના મસ્તક ઉપર અધર્મનો પદાઘાત થયો, કૃતજ્ઞતાનો અને પ્રભુપરાયણતાનો અત્યંત નિંદિત અને હિન બદલો મળ્યો, જે હૃદય સ્તભન પિશાચોચિત કાર્ય કરી પાપાત્મા મોગલ સમ્રાટે, પોતાના સકલ્પની સિદ્ધિ કરી, તે પાપમાથી તે કોઈ જન્મે મુક્ત થાય તેમ નથી, સ્વદેશ પ્રેમીક રાણા રાજસિહની સામે, તેનો કોઈ રીતનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ થોડા સમયમા તેના પાપાનુષ્ઠાનનુ ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત થયું.

પૈશાચિક કાર્યનુ અનુષ્ઠાન કરવાથી પાખંડીનુ કઠોર હૃદય શાંતિ પામતું નથી પણ તેથી તેનુ હૃદય કઠોર ભાવે તેવા કામો કરવા બમણુ ઉત્તેજીત થાય છે, બીકણ અને અધમ પુરૂષના કાર્ય જેવા કાર્ય ભારતવર્ષના પ્રધાન રાજાઓનો વધ કરી, નરપિશાચ ઔરંગઝેબનું હૃદય અણુમાત્ર શાંત થયું નહી. રાક્ષસ ઔરંગઝેબે નિરપરાધી યશોવતસિહના નિ સહાય પુત્રને અવરૂદ્ધ કરવા હલકો વિચાર કર્યો, તેનો વિચાર જલદીથી સિદ્ધ થાય તેના માટે તેણે કઠોર ગોઠવણો કરી પણ તેનો તે પૈશાચિક સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ શાથીકે રાઠોડ રાજાના સામંતોને તેના વિચારના ખબર મળ્યા તેઓએ ઉપયુક્ત યોજના યોજી બાળક રાજકુમારને વિપદમાથી ઉગાર્યો. તેઓના મનમા દૃઢ ધારણા હતી જે અતિ કઠોર ઉદ્યમ કર્યા વિના અને રૂડા આત્મોત્સર્ગ કર્યા વિના, રાઠોડ રાજની વિધવા મહીષીને અને તેના અનાથ પુત્રને તેઓ બચાવી શકે તેમ નથી

મારવાડ રાજ યશોવતસિહના અનેક પુત્રો પેદા હતા, તેમાંથી મોટા પુત્રનું નામ અજીત હતુ, જે સમયે મારવાડ રાજ યશોવતસિંહ, પાખંડી ઔરંગઝેબના વિદ્વેષાનલમા બળી ભસ્મ થયો તે સમયે અજીત, નાની વયનો હતો તેની માએ સ્થિર કર્યું. જે તે બાળકને રાજસિહાસને બેસારી, પોતે રાજ-કારોબાર ચલાવવો, એ આશા હૃદયમા રાખી, તે પોતાના હૃદયનાથની વાસે સતી થઇ નહિ પણ વિધાતાના કઠોર વિધાનના અનુસારે તે સ્ત્રીની આશા, તેના

મનમાં રહી, આણુપતિનો કઠોર શોક થોડો પણ દુર થયો નથી એટલામાં તેને પુત્રના કઠોર શોકમાં પડવું પડયું, તેણે પોતાના રક્ષણ માટે, પોતાના પુત્રના રક્ષણ માટે રાણા રાજસિંહને પ્રાર્થના કરી, તે શિશોદીય કુળમાં પેદા થઈ હતી, હાલ શિશોદીય કુળમાં રક્ષક રાણો રાજસિંહ છે એમ માની, યશોવંતની વિધવા પત્ની રાજસિંહની શરણાર્થિતી થઈ તેણે રાજસિંહ પાસે ત્વરાથી દૂત મોકલ્યો. રાણા રાજસિંહે મોટા અનંદથી તેનો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો. તેણે રાજકુમારને બોલાવી તેના માટે ઉપયુક્ત રાજભવન વાસ સારૂં આપવાને તેણે કહેવડાવ્યું. રાણાના કહેવડાવવા ઉપરથી અજીતસિંહ, અઠીસો રજપુત સૈનિકો સાથે મેવાડ નગર ચાલ્યો, આરાવલીની શૈલમાળાના દુર્ગમ માર્ગમા થઇ તે સઘળા મેવાડ તરફ જાતા હતા. એટલામાં તે માર્ગના એક પડખામાંથી પાચ હજાર મોગલ સૈનિકો બહાર નિસર્યા, તેઓએ રજપુતોને વીટી લીધા. તેઓએ અજીતસિંહને લઇ લેવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. તેઓનો એ ઉદ્યોગ જોઈ રાઠોડ રાજના સૈનિકો ક્રોધથી ઉન્મત્ત થયા. તેઓએ ગોગલ સૈનિકો ઉપર હુમલો કર્યો. તે સાંકડા ગિરિ માર્ગમાં બન્ને દળ વચ્ચે લડાઇ ચાલી, એટલામાં રાજકુમાર અજીતસિંહ કેટલાક રક્ષકો સાથે લઈ મેવાડમાં આવી પહોચ્યો.

રાજકુમાર અજીતસિંહ મેવાડમા આવી પહોંચ્યો. રાણા રાજસિંહે તેને મોટા સંમાનથી ગ્રહણ કર્યો. તેના વાસ માટે કેવલા જનપદને મુકરર કર્યો, દુર્ગાદાસ નામનો એક રજપુત વીર તેના રક્ષણાવેક્ષણના માટે નીમાયો હતો. તે રાજકુમાર સાથે કેવલા જનપદમાં આનંદથી રહેવા લાગ્યો. રાજકુમારની મા-મારવાડ રાજ્યમાં આવી. વિશ્વાસઘાતક યવનરાજને, તેના કાર્યનો ઉપયુકત બદલો આપવા, સુયોગ અને સારો અવસર જોવા લાગી. જે દારૂણ બદલો લેવાની પિપાસા તેના હૃદયમાં જાગ્રત હતી. તેનું શાંતિવિધાન ક...લા અને દ.. મોટા ભારી કામમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો. તે મોટું ભારી કામ બીજું ...ખના ધામમાં વાસ ક...નના જુદાજુદા રજપુત રાજાઓમાં એકતા બાધવાનું સાધારણ માણે હિતૈષણામા અપોતાનું કામ સિદ્ધ કરવામાં અનેક દરજ્જે ફતેહ મેળવી હતી, ચાલિત થઇ તેઓએ રવાડ મેવાડ અને અંબર એકઠા થઈ એક અભિન્નસૂત્રથી બંધાઇ ગે છે. દુર્ધર્ષ મોગલની સામે યુદ્ધમાં ઉતરવા પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ એવી રીતેઇ જુઓબંધન લાંબો સમય ટકયું નહિ. શિશોદીય કુશાવહ અને રાઠોડ વંશઈ ગર્પેદ્વેષાનળ સળગી ઉઠયો, તે એકતા મુંબંધન એકસો વર્ષ ટકી રહ્યું હત તો ભારતવર્ષની દુઃખ નિશામાં પ્રભાત થાત, ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ યવનના શિરથી સ્ખલિત થઈ હીંદુ શિરે સ્થાપિત થાત.

બન્ને રાજાઓની હત્યા કરી, ઓરંગજેબે પોતાનો અદષ્ટ માર્ગ નિષ્કંટક

કર્યો, પણ તેની મનોવાસના પૂર્ણ થઇ નહી કેમકે એક તેજસ્વી રજપુત રાજા તલવાર લઇ તેના વિરૂધ્ધે ઉનર્યો તે તેજસ્વી રાજા રાણા રાજસિંહ હતો. ઔરંગજેબે નિષ્કંટક થઇ મુંડક વેરો નાખ્યો તે સમયે ભારતવર્ષના હાહાકાર ધ્વનિ થયો વીરવર રાજસિહના હૃદયમા તે બાબતનો ગભીર દરદ ઉત્પન્ન થયો, તેણે વિચાર્યું જે, " ભીષ્મ, કર્ણ અર્જુન વીગેરેની માતૃભૂમિ શુ આજ ક્ષત્રીય વીનાની થઇ ગઈ. શું વિધાતાએ તેમોગલોને અમર પદવી આપી મોકલ્યા છે ના એમ તો નહોય " યવનની દાસત્વ સંખલાથી ઘણા દીવસોથી આર્ય સતાન બંધાઇ ગયાં છે. અને અત્યાચારી યવન રાજાઓ યમધામે ગયા છે પણ કોઇએ ઔરંગજેબના જેવો અત્યાચાર કર્યો નથી એવો વીચાર કરી તેણે મુંડક વેરા સામે પ્રતિવાદ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે વિકટ તેજસ્વી અને ભાવમય ભાષામા એક લાબો * પત્ર

---

* સુપ્રસીદ્ધ અર્મે પ્રયન એ પત્ર યુરોપમા પ્રકાશીત કર્યો પણ દુખ અને પરિતાપનો વિષય છે, જે તેણે ભ્રમ વશે તે પત્ર મારવાડરાજ યશોવતસિહનો લખેલ ગણ્યો છે. મહાત્મા ટોડ સાહેબે કહ્યુ છે જે, " તે પત્ર યશોવતસિહનો લખેલો નથી કારણ કે તેમા જે મુંડક વેરાનો ઉલ્લેખ છે તે મુંડક વેરો યશોવતસિહની હયાતીમાં ચાલ્યો નહોતો અને લેવાયો નહોતો વળી તે પત્રમા રામસિહનુ નામ મળી આવે છે તે રામસિહ યશોવતસિહના સમસામયિક જયસિહનો ઉત્તરાધીકારી હતો અને મારવાડ રાજના મરણ પછી એક વર્ષે તે પિતૃસિહાસને બેઠો તે પત્ર મહારાણા રાજસિહે લખ્યો હતો અને તેણે ઔરંગજેબને તે મોકલ્યો હતો ટોડ સાહેબે વળી કહ્યુ છે જે, " અમારા મુનશીના હાથમા, ઉદયપુરમાં એ પત્રની એક મૌલીક અનુલિપિ આવેલી હતી તેથી સિદ્ધ થાય છે જે તે પત્ર ખરેખર રાજસિહે લખેલ હતો પત્રનો યથાર્થ અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

" સર્વ શક્તિમાન જગત્પાતાનો અનત મહિમા છે, આપનુ દાક્ષિણ્ય સર્વતો ભાવે ધન્ય અને ... ના વિચારે છે, આપનો મંગળાભિલાષી અધીન રાજસિહ, આપના મહિ... નો તે પૈશાચિક ... છે ખરો પણ રાજભક્ત અને કર્તવ્ય પરાયણ આપના તે ... તેના વિચારના ખ... અવશ્ય પાળનીય કાર્યથી એક મુહુર્ત પણ અનુત્સુક ... રને વિપદમાથી ઉ... ારી એકાતિક ઇચ્છા છે જે હીદુસ્થાનના સઘળા પ્રદેશના ... મ કર્યા વિન ... દના રાજાઓની મખ્યાત વ્યક્તિની મીર્જાની ગમની, ઇરાન વાસીન... ને તેના ... ની, રૂમવાશીની, શાવનોના અધિપતિઓની સપ્તદ્વીપવાસીની જમપથગામીન... ક ... સ્થળપથગામીની, સુખસમૃદ્ધિહો, મારી જેટલી સત્તા છે તેટલી સત્તા પ્રમાણે હું ... ની સુખ સમૃદ્ધિ કરી શકુ છુ મારી એ ... નની પ્રસક્તિ કોઈનાથી અવિદિત નથી અને તે બાબતમા કોઇના ... અનુમાન સદેહ નથી, આ હાલે મારી પૂર્વ સેવાના વિષયની અને આપના પૂર્વાદેશના વિષયની ચિંતા કરી હું આપના ચિત્તનુ આકર્ષણ કરૂં છુ

મારા જાણવામા આવ્યુ છે જે આપના આ હિતાકાંક્ષી તાબેદારની પ્રતિ-

ઔરંગઝેબ ઉપર લખ્યો. પત્રનું જે સ્થળ વાંચવામાં આવે તે સ્થળથી રાણા રાજસિંહની લિપિ ચાતુર્યથી વિમોહીત થયા વિના ચાલે તેમ નથી.

કુળે કેટલાક સંકલ્પ સાધવા પુષ્કળ પૈસો ખરચાયેલ છે. વળી બીજું જાણવામાં આવ્યું છે જે ખાલી રાજકોષ નાણાંથી ભરી દેવા આપે એક કર લેવા અનુમતિ આપી છે.

મહારાજના ધ્યાનમાં લેવરાવવા તાબેદારને અનુમતિ હો જે આપના પૂર્વ પુરૂષ સ્વર્ગસ્થ જલાલદીન અકબરે સઘળી જાતિ, વર્ણ સંપ્રદાયના લોકોને પુત્રવત પાળી બાવન વર્ષ, અપક્ષપાતિતા અને ન્યાય સાથે નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું, ઇસાના અનુયાયીઓ, મુસાના અનુયાયીઓ, દાઉદના અનુયાયી મહમદના અનુયાયીઓ વીગેરે સઘળા ધર્મના અનુયાયીઓ, તેના અભિન્ન નયન સમક્ષેસમાન આદર અને સુખ પામતા હતા. જે ધારીયાન સંપ્રદાયવાળા જડ પ્રકૃતિનું નિત્યત્વ સ્વીકાર કરતા નથી અને જેઓ બોલે છે જે વિશ્વબ્રહ્માંડ દૈવવશાત પોતાનામાંથી પેદા થયું છે. તેઓ હો કે બ્રાહ્મણો હો, પણ સઘળા આપના પુર્વ પુરૂષ અકબરનો સમાન આદર પામેલા છે, તે નિરપેક્ષ આચરણ અને અભેદ વ્યવહારના પ્રતિદાનમાં તેનો પ્રજાવર્ગ તેને જગદગુરૂના નામે બોલાવે છે.

જે મહિમાન્વિત મહમદ–નુર–ઉલદીન જહાંગીર હાલ સ્વર્ગ રાજ્યમાં વસે છે, તેણે ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય બત્રીશ વર્ષ ચલાવ્યું. જે રાજકારકીર્દીના અરસામાં પ્રજાવૃંદના શિરોદેશે આશ્રય વૃક્ષની સુશીતળ છાયા હતી.

મહામહિમાન્વિત સુપ્રસિદ્ધ શાહજહાને બત્રીશવર્ષ, ભારતવર્ષનું મંગળમય અને શાંતિમય રાજ્ય કર્યું, તે પરમધર્મ પરાયણતા અને દયા દાક્ષિણ્યનાં રૂડાં કામ કરી યશો ગૌરવ મેળવી આજ અનંત સુખના ધામમાં વાસ કરે છે.

આપના પૂર્વ પુરૂષો નો હૃદયભાવ, એ પ્રમાણે હિતૈષણામાં અને હિતાનુમાનમાં વપરાયેલ છે. એ મંગલમય પ્રવૃત્તિદ્વારા પરિચાલિત થઇ તેઓએ જે દેશમાં પગલા મુકયા તે દેશનો તેઓએ જય અને શ્રીવૃદ્ધિ કરી છે.

પણ મહારાજ ! આપ આપના રાજ્યનો વિષય જોઇ જુઓ ! જુઓ ! આપના શાસનકાળમાં કેટલા કીલ્લાઓ અને જનપદ સ્વતંત્ર થઈ ગયેલ છે. રાજ્યમાં કેટલી લુટો અને ચોરી થાય છે. ખરેખર તેથી રાજ ક્ષય થાય તેવું છે. મોગલ સામ્રાજ્ય વળી વધારે ક્ષય પામી જાશે, આપની નજર પાસે આપનો પ્રજાવૃંદ કઠોરરૂપે દળાઇ જાય છે. સામ્રાજ્યના સઘળા પ્રદેશો દારિદ્રયના કુપમાં જઈ પડયા છે. ચારે તરફ હત્યા, નરહત્યા, પ્રજાક્ષય વીગેરે જોવામાં આવે છે. વિઘ્ન અને વિપદ્રાશિ ઠેકાણે ઠેકાણે દેખાવ આપે છે, મહારાજ વિચારી જુઓ જે જયારે

એ તેજસ્વી પત્રે, ઔરંગઝેબના ક્રોધાનળમાં ઘૃતાહુતિ આપી. રૂપનગરની રાજદુહીતા પ્રભાવતીને હરી લાવી રાણા રાજસિંહે દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબનો રોષાનળ સળગાવ્યો. રાજા અજીતસિંહને રાણાએ આશ્રય આપ્યો, તેથી તે રોષાનળ અમણો સળગી ઉઠયો. પણ પત્રનો તીવ્ર પ્રતિવાદ વાંચી સમ્રાટ તે ક્રોધાનળ છાનો રાખી શકયો નહિ. મોટી જીઘાંસાથી તૃપ્તી સાધવા તેણે મેવાડ ભૂમિ ઉપર હુમલો કરવાને સંકલ્પ કર્યો. અને ટુંકામાં એક ભયાવહ સંગ્રામ કરવાને ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. થોડા દીવસમાં સંગ્રામ કરવાની ગોઠવણ પુરી થઇ.* તેની અસાધારણ ગોઠવણથી માલુમ પડતું હતું જે તેણે કોઇ પ્રતાપશાળી રાજા સાથે

દૈન્ય અને દારિદ્રય મોટા રાજ્યેશ્વર અને રાજપુત્રના ઘરમાં આવી વસેલ છે. ત્યારે તેના તાબાના સરદાર સામંતો અને તેના પ્રજાવૃંદ કેવી અવસ્થા ભોગવતા હશે. સૈનીકોના અને સેનાનીના હૃદયમાં સુખ નથી. સંતોષ નથી સઘળાઓ જુદી જુદી ચિંતામાં નિમગ્ન થયા છે. રાજ્યના વેપારીઓ બેહાલ છે. મુસલમાનો અસંતુષ્ટ છે, હીંદુઓ દીન થઇ ગયા છે. અસંખ્ય બીજા જાતના લોકો દીનદશામાં પડેલ છે. લોકો કષ્ટથી એક વેળા આહાર પામે છે.

જે જાત આવી શોચનીય અવસ્થામાં આવી છે તે જાતના શોણિત ચુસી. અસ્થિમ રજાતે દળી દઈ જે રાજા તેને દુર્વહ કર ભારે નિપીડિત કરે તે રાજાની સમાન મર્યાદા શી રીતે રહે, ભારતવર્ષની આ શોચનીય અવસ્થામાં ભારતવર્ષના પૂર્વથી તે પશ્ચિમ ભાગ સુધીના લોકો ઉંચા સાદે બોલે છે, જે હીંદુસ્થાનનો અધિપતિ સમ્રાટ ઔરંગઝેબ દરિદ્ર હીંદુઓ ઉપર જુલમ કરી. બ્રાહ્મણ, યોગી, સન્યાસી, વેરાગી વીગેરે પાસેથી કર લે છે, તૈમુરના ઉંચ વંશની મોટી, ગુરૂતાની ઉપેક્ષા કરી, વનવાસી નિરીર તપસ્વી ઉપર ઔરંગઝેબ પોતાની ક્ષમતા ચલાવે છે, ઇશ્વર પાસે પૌતલિક અને ઈસ્લામ ધર્માવલંબી માણસ સરખા છે. વર્ણ વિભેદ તેના વિધાનના અનુસારે થયેલ છે તે જીવનો જીવનદાતા છે.

છેવટે સાર કથા એટલી છે જે હીંદુઓ પાસેથી કર લેવાની પ્રથા આપે ચલાવી છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ન્યાયના માર્ગથી બહાર છે, તે કર લેવાનું કામ નીતિ વિગર્હિત છે, તેથી કરી દેશ નિશ્ચિત રીતે દીન હીન થઇ પડશે તે પ્રથા નવી સ્થપાયેલી છે. તેથી કરી ભારતવર્ષીય ચિરંતન રાજનીતિનો વ્યભિચાર થાશે. નિરીર મક્ષિકાને યંત્રણા આપવી તે સદાશય પુરૂષનું કામ નથી એ સામાન્ય આશ્ચર્યનો વિષય નથી, જે આપના સ[illegible] સુજ્ઞ મંત્રણા ન આપી આપને સત્ય અને સમ્માનનાં સૂત્ર શિખવતા નથી.

* પ્રભાવતીનો હરણ વૃતાંત, ઔરંગઝેબે પોતાની જીવનીમાં પ્રકટિત કર્યો નથી. ચાથીકે તે વૃતાંત પ્રકટ કરવાથી તેની માન હાની થાય તેવું છે.

યુદ્ધ કરવાની ગોઠવણનો ફરી હોય ! પણ રાજસિંહ આજ નિસંબળ હતો. ભાગ્યદોષે પિતૃપુરૂષોના અસીમ ગૌરવ વિચ્યુત હતો. તે આજ મોટા મોગલ સમ્રાટ પાસે સામાન્ય જમીનદાર! વિશાળ સામ્રાજ્યના પ્રદેશ પાસે તેનો મૂલક એક કણ જેટલો! આજ રોષોન્નત ઔરંગઝેબ તેનો નિગ્રહ કરવા આયોજન કરે છે. ઔરંગઝેબે પ્રધાન સેનાપતિને બોલાવી કહ્યું. મારા સામ્રાજ્યમાં જે સ્થળે જેટલું સૈન્ય હોય ત્યાંથી તે મંગાવી લઇ એક સ્થળે રાખી મોટી સેના બનાવો. જેથી તે કોઇનાથી તે જીતાય નહિ. સમ્રાટની આજ્ઞા થઇ કે તુરત મોગલ સામ્રાજ્ય સઘળા ઠેકાણાના સૈનીકો સમ્રાટ ઔરંગઝેબના વાવટા નીચે એકઠા થયા. એ મોટી સેનાના પરિચાલના માટે ઔરંગઝેબે બંગાળામાંથી રાજકુમાર અકબર અને કાબુલથી આજીમને બોલાવ્યા. વળી મોગલ સમ્રાટનો ઉત્તરાધીકારી સુલતાન મોઆજન. મહારાષ્ટ્રસિંહ શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો ત્યાંથી, સમ્રાટના બોલાવવાથી આવ્યો. દારૂણ રોષવાળા ઔરંગઝેબે તે મોટી સેના લઈ ÷ મેવાડ રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. મોગલ સેનાનો યુદ્ધનાદ રાણા રાજસિંહને કાને પડયો. એટલામાં તેનું વીર હૃદય ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયું વિકટ તેજસ્વિની ભાષામાં પોતાના સામંત સરદારોને ઉન્માદિત કરી તે બળદર્પિત મોગલ સમ્રાટની સામે સઘળા સામંત સરદારોને તૈયાર કર્યા તેણે મેવાડના સઘળા લોકોને ગિરિ પ્રદેશમાં જઇ વસવાનો હુકમ કર્યો. મેવાડવાસીઓ પોતાનો વાસ છોડી આરાવલ્લીના ગીરીપ્રદેશમાં રહેવા ગયાં એ રીતે મેવાડની નીચેની ભૂમિ માણસ વિનાની થઇ પડી. મોગલ સમ્રાટે તે જનહીન ભુમીમાં પડી કબજે કરી. ચિતોડ, મંડળગઢ સુંદીસર જીરણ વીગેરે કીલ્લાઓ સમ્રાટના કબજામાં આવ્યા. મોગલ સમ્રાટે, તે જીતેલા કીલ્લામાં થોડું થોડું લશ્કર રાખ્યું ત્યાર પછી રજપુત વીર રાજસિંહને જીતવાને આરાવલ્લી પ્રદેશમાં પેઠો.

એ ભયાવહ મહા સંગ્રામ કાળે દુર્દાંત યવનોના પ્રચંડ પગલાંથી મેવાડ ભૂમિ કંપવા લાગી, તેઓના અત્યાચારથી હીંદુઓ દારૂણ પીડા પામિ, ભયાકુલ હૃદયે ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા. રાણા રાજસિંહે જાણ્યું જે આ પ્રચંડ યુદ્ધથી શિશોદીયવંશ માન મર્યાદાનો નાશ છે એટલુંજ નહિ પણ સઘળી રજપુત જાતિના સનાતન ધર્મ અને રૂડા સંસારનો નાશ છે. જે પવિત્ર ધર્મને, દુર્દ્ધર્ષ

÷ મહાનુભાવ ટોડ સાહેબે કહેલ છે જે મોગલ સમ્રાટે પોતાની સેનામાં જેવી તોપો ઉપયોગમાં લીધી હતી, તેવી તોપો પહેલાં યુરોપમાં નહોતી. એમ કહેવાય છે જે કાસ્મીરની યાત્રાના સમયે ઘોડાઓ જેને વહી જાતા એવી મોટામાં મોટી સાઠ તોપો અને ઉંટો જેનું વહન કરતા હતા એવી ત્રણસો નાની નાની તોપો સમ્રાટની સાથે હતી. પંડીતવર બર્નીયરે પોતાની નજરે એ મોટી યુદ્ધ સામગ્રી જોઈ તેનું વર્ણન કરેલ છે.

મ્લેચ્છોના ગ્રાસ થકી, તેના પૂર્વ પુરૂષો બચાવતા આવ્યા છે તે પવિત્ર ધર્મ આજ જવા બેઠો વળી રજપુત સ્ત્રીઓના પવિત્ર સતીત્વરત્ન લુટાઈ જવાનો ઉપક્રમ થવ બેઠો આવુ થવાથી રજપુતો શુ નિશ્ચિત ભાવે ઘરમા બેસી રહે ખરા ! તુરત, ઔરંગઝેબના હુમલાનો નિરોધ કરવા સઘળા રજપુત વીરો રાણા રાજસિંહના વાવટા નીચે એકઠા થયા મેવાડના પશ્ચિમ પ્રદેશમા રહેતા અરણ્યચારી લોકો પણ હજારો શસ્ત્રશાસન લઇ આરંગઝેબની સામે લડવા રાજસિંહના વાવટા નીચે આવી પહોચ્યા એકઠા થયેલા રજપુત વીગેરેએ મોટો જયનાદ કર્યો તે પ્રચંડ જયતીનાદ આરાવલીના શીખરે શીખરે પ્રતિહત થયો મોગલ સેનાએ, " અલ્હાહો અકબર " એમ મોગ અવાજે બોલી તેનો ઉતર આપ્યો એ પ્રમાણે હિંદુ અને મોગલ સૈનિકો, પરસ્પરની સામે થવા પરસ્પર જયનાદ કરી આગળ વધ્યા

રાણા રાજસિંહે પોતાની સેનાના ત્રણ વિભાગ કર્યા તેને ઉપયુક્ત ત્રણ સેના નાયકના અધિપતિપણા નીચે સોપી, યોગ્ય ત્રણ સ્થળે તેણે તે ભાગ રાખ્યા મોગે રાજકુમાર જયસિંહ, પોતાના દળ સાથે આરાવલીના શીખર દેશ ઉપર રહી મોટા કૌશલથી અને સાવધપણાથી પોતાના પિતાની સુચના પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો તેના તેવી રીતના અવસ્થાનથી શત્રુઓના બન્ને તરફના હુમલાનુ નિવારણ થાય ગુજરાતઅનેતેનીપડખાનાપ્રદેશનાભીલ લોકોમાથેઆવ્યા હક સંપક રાખવા માટે રાજકુમાર ભીમસિંહ શૈલમાળાની પશ્ચિમ દિશાએ રક્ષા કરવા લાગ્યો ખુદ રાણો મોટુ સૈનાદળ લઇ નાઇન નામના ગિરિ માર્ગમા ઉભો રહ્યો તે સ્થલ શત્રુઓનુ અનાક્રમણીય હતુ તે પ્રદેશમા તેણે પોતાની સેના એવી ચતુરાઈથી ગોઠવી કે ત્યાથી શત્રુઓ આવે ત્યા તે તેઓના ઉપર સહેલાઇથી હુમલો કરી શકે એ રીતે રાણાએ પોતાની સેનાના ત્રણ ભાગ કરી ઉપયુક્ત સેનાની નીચે રાખી યોગ્ય ત્રણ સ્થળે તેણે તે રાખવાની ગોઠવણ કરી એ ગોઠવણથી રાણો, પોતાની સેના સાથે શત્રુની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો, મોગલ સમ્રાટ તે રાણો, જે ગિરિ માર્ગમા ઉભો હતો તે માર્ગમા આવ્યો નહિ પણ તે માર્ગની બહારના જનપદ નામે દેવારીમા આવી રહ્યો તે પ્રદેશ ભીલ લોકોનો હતો વળી ચતુર ટાઇબરખાની સલાહથી સમ્રાટે પોતાના પુત્ર અકબરને રાજધાની ઉદયપુર તરફ પચાસ હજાર સૈનિકો સાથે મોકલ્યો સમ્રાટ જે પ્રદેશમા પેઠો તે પ્રદેશ રાજધાનીની ચારે તરફ અડાઅડ રહલો હતો રાજસિંહે પોતાનુ સેનાદળ નાઇનગિરિમાર્ગમા રાખ્યુ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે, પોતાની સેના સાથે ઉદયસાગર સરોવરની પાસે પર્વત પ્રદેશમા, પોતાની છાવણી નાખી

ઔરંગજેબનો હુકમ પામી રાજકુમાર અકબર પચાસ હજાર સૈનિકો સાથે રાજધાની તરફ આગળ ચાલ્યો. કોઇએ તેની ગતિનો રોધ કર્યો નહિ. મહેલ હવેલી, બાગ, બગીચા, સરોવર વીગેરે તેના નયનપથે પડયાં પણ તેમાં મનુષ્ય પ્રાણી તેના જોવામાં આવ્યો નહિ, તેણે સઘળું નિસ્તબ્ધ જોયું. અકબરે, પોતાનું સેનાદળ સ્થાપ્યું મોગલના અત્યાચારથી મેવાડ વાસીઓ, મેવાડ છોડી ગિરિ માર્ગમાં જઈ રહેલા છે એમ અકબરના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેથી તે નિર્જન સ્થળે જઇ વિસ્મિત થયો નહિ, તે પોતાને નિરાપદ જાણી નિશ્ચિંત ભાવે રહેવા લાગ્યો. પણ તેવી રીતના નિશ્ચિંત ભાવમાં તેના અધિકદિવસ ગયા નહિ રાજકુમાર જયસિંહે તેના ઉપર પ્રચંડ વેગે આવી હુમલો કર્યો. જેથી તેનું દળ દળિત અને વિત્રાસિત થયું. ભટ્ટ કવિઓએ કહેલછે જે તે સમયે કેટલાક લોકો નીમાજ પઢતા હતા, કેટલાક આનંદ સાગરમાં મગ્ન હતા, કેટલાક શતરંજ ખેલવામાં મશગુર હતા. હુંકામાં જે ચોરી કરવા આવ્યા તે નિદ્રિત થઈ પડયા. વીરનંદન જયસિંહે અકબરની સેના ઉપર પડી તેને નિષ્ઠુર ભાવે વીંખી, દળી અને વિત્રાસિત કરી. અનેક યવન સૈનિકો તેની તલવારથી રણસ્થળે પડયા, બાકીના પલાયન કરવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા, અકબર સમ્રાટ ઔરંગજેબ પાસે પહોંચી જવા, દૈવારી તરફ ભાગી જવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. પણ રાણા રાજસિંહે પોતાના સેનાદળનો કેટલોક અંશ તે દૈવારી ગિરિમાર્ગની વચ્ચે રાખ્યો હતો તેથી સમ્રાટના પુત્રની ચેષ્ટા વ્યર્થ થઇ ગઇ. ત્યાર પછી વિપદમાં પડેલ અકબરે પોતાના જીવનના રક્ષણનો બીજો ઉપાય ન દેખતા ગોગુંદામાં થઇ મારવાડના વિસ્તૃત રાજ્યમાં પડી બહાર નીકળી જવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેણે, વિપદમાં પ્રડી વિમુંઢ થઇ ચંદન તરૂ જાણી વિષવૃક્ષનો આશ્રય લીધો તે ફુલ વીણવા જતાં કંટક જાળમાં પડયો વિપદથી છુટવા તેણે જે માર્ગ લીધો હતો, તે માર્ગ મોટા સંકટથી પૂર્ણ હતો. પર્વતના ભોમીય ભીલ લોકો, તે માર્ગ રોકી રહેલા હતા. ચારે દિશાથી કઠોર વિપદ જાળમાં તે આવી પડયો. સમ્રાટ પુત્ર ભયંકર દુઃખમાં પડયો. તેણે જે દિશાએ નજર નાંખી તે દિશાના તેનાં છુટકારાના બારણાં બંધ હતાં. આવા ભયંકર કષ્ટમાં અકબરે કેટલાક દિવસો કહાડયા, જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા, તેમ તેમ તેની આફત વધતી ગઈ. છેવટે ભયંકર દુર્ભિક્ષની કઠોર નજર તેના ઉપર પડી. પોતાના રક્ષણનો બીજો કોઇ ઉપાય નજોઈને જયસિંહના અનુગ્રહનો પ્રાર્થી થયો. ઉદાર હૃદય, જયસિંહે તેની દુર્દશા જોઇ તેને તેના દુઃખમાંથી છોડયો તેણે તેને તેના બાકીના સૈનિકોને ખરો રસ્તો બતાવવા તેની સાથે રાઠોડ સવારના કેટલાક ભિલોને રક્ષક તરીકે તેની સાથે મોકલ્યા. તે રક્ષકોની મદદથી બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ પામી સમ્રાટ પુત્ર અકબરે, વિઘ્નવિના ચિતોડના કીલ્લા નીચે આશ્રય લીધો,

પ્રસિદ્ધ યવનવીર દેલહીરખાં એક મોગલ સેના લઈ મારવાડથી દેશુરી પર્વતમાર્ગની અંદર થઇ તે દુર્ગમ ગિરિમાર્ગમાં પેઠો. અનેક લોકોનું અનુમાન છે જે રાજકુમાર અકબરના ઉદ્ધાર માટે તે માર્ગમાં થઈ આવ્યો હતો. પહેલાં કોઇએ યવન સેનાપતિની ગતિ રોકી નહિ, પણ જ્યારે તે લાંબા સાંકડા ગિરિ માર્ગમાં પેઠો, ત્યારે વિક્રમ સોલકી * એ અને ગોપીનાથ રાઠોડ + પ્રચંડવેગે તેના ઉપર પડી હુમલો કર્યો, તે સ્થળે હીંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભયાવહ યુદ્ધ ચાલ્યું પણ એનશીબ દેલહીરખાં, તે બન્ને રજપુતવીરનો હુમલો સહન કરી શકયો નહિ. જેથી તે પોતાના દળ સાથે તે સ્થળે પડયો, તે બન્ને યુદ્ધમાં પરાજય પામેલ મોગલ સેનાની યુદ્ધ સામગ્રી રજપુત વીરોના હસ્તમાં પડી.

એ પર્વતનું યુદ્ધ એવી રીતે સુંદરતાથી થયું હતું કે જેથી રાણા રાજ-સિંહને માત્ર મોગલ સમ્રાટવાળી સેનાના ઉપર પડવાનું રહ્યું હતું, આશાના ભરૂસામા મુગ્ધ થઇ સમ્રાટ ઔરંગજેબ, અકબર અને દેલહીરખાંના યુદ્ધનું ફળા ફળ જાણવા, પોતાના પુત્ર આજીમ સાથે તે દૈવારી ગામે રહયો હતો. તેના મનમા તેઓના જયની આશા હતી. પણ તેની તે આશા ભાંગી પડી રાણા રાજ-સિંહના હુમલામાંથી બચી જવાને તેને સમય શોધવો પડયો. દૈવારીના તે પર્વત માર્ગમા હીદુ મુસલમાન વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. રજપુત સૈનિકો રજપુતપતિ રાણા રાજસિંહના વીરત્વે અનુપ્રાણિત અને ઉત્સાહીત થઇ મોગલ સમ્રાટની મોટી સેનાનો ભેદ કરી, મોટા પરાક્રમ સાથે લડવા લાગ્યા. રાઠોડ વીર સાહસી દુર્ગાદાસ કઠોર પ્રતિશોધ પિપાસામાં ઉન્મત્ત થઇ. રાઠોડ સેનાને, મોગલ સમ્રાટની વિરૂધે ચલાવી જે દુરાચાર ઔરંગજેબે રાઠોડનો સર્વ નાશ કર્યો, જેણે રાઠોડ રાજાને વિષપ્રયોગ કરી મરાવી નાંખ્યો, આજ તે ઔરંગજેબના ઉપર પોતાના વેરના બદલા માટે રાઠોડ રજપુતો તુટી પડયા. આજ ઔરંગજેબને વિષમ સંકટ આવી પડયું, હીંદુઓનો સર્વ નાશ કરવા કૃતપ્રતિજ્ઞ થઇ તેણે યુદ્ધાનળ સળગાવ્યો તે હીંદુઓ આજ તેના દુરાચારના યોગ્ય ફળ આપવા તઇયાર હતા. જોતા જોતામાં સંગ્રામ વધી ગયું, મોગલની તોપો ઉપર રણવિશારદ એક ફીરંગી હતો. તે શ્રવણ ભૈરવ નાદ કરી, અસંખ્ય ગોળાઓ ફેંકવા લાગી, રજપુતો પ્રચંડ ભયંકર નાદ કરી મોગલો ઉપર ધસ્યા તોપોથી રજપુતોનો ઉત્સાહ કમ થયો નહિ, પણ તે બમણો વધી પડયો, તેઓની તલવારના ભયંકર ઘાતે ફીરંગી ગોળંદાજ પડયો, તોપોની હાર તુટી ગઈ, તેઓનો માર્ગ પરિષ્કૃત થયો. જોતા જોતામા મોગલ સેના છિન્ન ભિન્ન થઇ. મોગલો પલાયન કરી ગયા તેઓની તોપો અસ્ત્રશસ્ત્ર વીગેરે રજપુતોના હાથમાં

* રૂપનગરનો અધિપતિ.

× નાંદવારની અંદરના ગાનોર નગરનો અધિપતિ ગજધાર દાવ મેવાડથી વિચ્છિન્ન છે.

આવ્યાં એ ભયાવહ યુદ્ધ સંવત્ ૧૭૩૭ [ઈ. સ. ૧૬૯૧) માં ફાલ્ગુનમાસમાં થયું.

વીરપુંગવ રાણો જયસિંહ એ ભયંકર સંગ્રામમાં જય મેળવી આનંદમગ્ન થયો. તે વિજયમાં અનેક રજપુત વીરોએ પ્રાણ આપ્યાં.

પરાજય અને અપમાન પામેલ સમ્રાટ ઔરંગજેબ મનોદુઃખે બીલકુલ પીડીત થયો. પણ તેથી તે નિરૂત્સાહ થયો નહોતો. તે પરાજય અને અપમાનનો બદલો લેવા, તેણે પોતાની સેનાને ચીતોડના કીલ્લામાં એકઠી કરી. અને સુલતાન મૌજમને દક્ષીણાપથ થકી તેણે બોલાવ્યો. મૌજમ તે પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ કેસરી શિવાજીની સાથે યુદ્ધમાં ગુંથાયો હતો. સમ્રાટ ઔરંગજેબે શિવાજીની સામે યુદ્ધ કરી જય મેળવવાનું વધારે કીમતી કામ ન ગણ્યું. તેણે ઉત્તર દેશ માંહેલું તેનું પ્રણષ્ટ ગૌરવ મેળવવાનું વધારે કીમતવાળું ગણ્યું. ઔરંગજેબનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. વીરવર જયમલ્લનો વંશધર સુબળદાસ કેટલાક રજપુતોને લઈ ચિતોડના અને અજમેરના મધ્ય સ્થળમાં રહેલ હતો. તેણે તે બન્ને નગરના વચ્ચેનો મોગલનો સઘળો સંબંધ તોડી નાખ્યો. ત્યાં તેણે મોગલ સેનાને દળી નાંખી, તેના રણાભિનયે, મોગલ સમ્રાટ અત્યંત હાબો પડી ગયો. છેવટે તેણે પોતાની સ્વાધીનતા સાથે, પોતાનું જીવન જતું જોઇ, તે સંકટમય યુદ્ધ વ્યાપાર છોડી દેવાની તેને ફરજ પડી. તોપણ તેની પ્રતિશોધ પિપાસા પ્રશમિત થઈ નહિ. જે ઉદ્દેશે મેવાડ ઉપર હુમલો કરવા આવ્યો હતો તે ઉદ્દેશ પણ તેનો સફળ થયો નહિ. ઉદ્દેશનું સાફલ્ય તો દૂર રહ્યું પણ પોતાને અપમાનિત અને પરાજીત થઇ જવું પડયું. સમ્રાટની મનોવેદનાની સીમા રહી નહિ. પણ શું કરી શકે પોતાના રક્ષણને કોઇ પણ ઉપાય નમળવાથી તે પોતાના પુત્ર આજીમ અને અકબરના હાથમાં યુદ્ધસુત્ર સોંપી ખસી જવાનો વિચાર કરતો હતો. તેણે રાઠોડ વીર સુબળ દાસની વિરૂદ્ધ રોહીલાખાંને બાર હજાર સૈનિકો સાથે મોકલ્યો. રણવિશારદ સુબળદાસે, રોહીલાખાંને પોતાની સામે અગ્રેસર થતો જોયો. તે મારવાડના સૈનિકો સાથે પુટમંડલના સ્થાને તેની સંમુખ થયો. ત્યાં તેણે મોગલ સૈનિકો પુષ્કળ પરાજીત કર્યાં અને ફરીવાર અજમેર તરફ હાંકી કહાડયા. તે યુદ્ધમાં મોગલ સેનાને પુષ્કળ નુકમાન થયું.

રજપુત નારી રાણો રાજસિંહ, પોતાના ઉત્તરાધિકારી સાથે અને સહકારી વીર પુત્રો સાથે જય મેળવી પરમ આનંદ ભોગવતો હતો. એક બાજુએ રાજકુમાર ભીમસિંહ પોતાના સેનાદળની સાથે તે પર્વત માલામાં પશ્ચિમ દિશાએ વીરપણું બતાવવા ગુંથાયો હતો. તેણે પોતાના દળ સાથે ગુર્જરરાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. થોડા સમયમાં તેના હાથમાં ઇડર આવ્યું, ભીમસિંહે, ઇડરના અધિરના યવનરાજ હુસેનને તેની સેના સાથે ત્યાંથી

કહાડી મૂકયો. ત્યાંથી તે વીરનગરમાં થઈ સહસા પાટણમાં આવી પહોંચ્યો. પાટણ તે સમયે ગુર્જર દેશની રાજધાની હતી, શિશોદિય રાજકુમારે તે નગર લુટયું, તે રીતે મીદપુર મીરાસા વીગેરે નગરની લુટ પણ તેણે કરી. ગુર્જરવાસીઓની પ્રાર્થનાથી રાણાએ પોતાના પુત્ર ભીમસિંહને પાછો ફરી આવવાની આજ્ઞા આપી. પિતાનો આદેશ પાળી તેણે યુદ્ધ ભૂમિ છોડી મેવાડમાં આવી જવાની કુચ કરી.

પરાજીત શત્રુ ઉપર ક્ષમા બતાવવી એ વીર રજપુતોનો મુળ મંત્ર છે, તે મૂળમંત્રના અનુસારે તેઓ કાર્ય કરવાવાળા છે. પણ હાલ દુર્વૃત ઔરંગઝેબના અત્યાચારથી તે મુળમંત્રના વિરૂધ્ધે ચાલવા તેઓને ફરજ પડી. દુરાચાર મોગલ સમ્રાટ અકબર જેવો નિષ્ઠુર તેવો કૃતઘ્ન હતો. ઉદાર હૃદય રાણાએ તેને અને તેના પુત્રને સંકટ થકી નિષ્કૃતિ આપી હતી. દુષ્ટમતિ ઔરંગઝેબ તે મહોપકાર ભુલી ગયો, ફરી ઉપકર્તાને પીડા આપવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. પણ દુરાચારનો તે ખરાબ સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ. તોપણ તેણે પોતાનો દુરભિપ્રાય છોડયો નહિ, દયાળશા નામનો રાણાનો એક સાહસિક અને કાર્યક્ષમ દીવાન હતો. મોગલોની પ્રતિશોધ પિપાસા તેના હૃદયમાં જાગૃત હતી. તેણે એક તીવ્રગામી અશ્વ સેનાદળ લઈ નર્મદા અને વેતાયા નદી પર્યંતનો પ્રદેશ લુટી લીધો, તેના પ્રચંડ બાહુબળ સામે કોઇ ઉભું રહ્યું નહિ સારંગપુર, દેવાસ, સારંજ, માંડુ ઉજ્જન, ચાંદેરી વીગેરે સ્થાનો તેના કબજામાં આવ્યાં, વિજયી દયાળશાહે તે નગરો લુટયાં, નગરમાંહેલા યવન સૈનિકોનો તેણે સંહાર કર્યો. એ રીતે અનેક ગામો અને નગરો તેના હાથમાં આવ્યા. તેના ભયે નગરવાસીઓ એટલા બધા ત્રસ્ત થયા હતા જે તેઓએ આત્મીયજન ઉપર આસ્થા ન રાખતાં પલાયન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ રીતે તે દીવાને લુટ કરી જે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું તે પોતાના પ્રભુને નિવેદન કર્યું.

વિજયોલ્લાસે, ઉલ્લસિત થઇ તેજસ્વી દયાળશા, રાજકુમાર જયસિંહ સાથે મળી જઇ ચિતોડની પાસે સમ્રાટ તનય આઝીમ સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો. એ પ્રચંડ રણાભિનયે, મેવાડના રાઠોડવંશના અને ખીચીવંશના રજપુતોએ મોટા ઉત્સાહથી મળી જઇ યુદ્ધનું કામ કર્યું. તેથી આ મનુ સેનાદળ પરાભવ પામ્યું. પરાજીત મોગલ રાજકુમાર પલાયન કરી ગયો. પલાયન કરવામાં પણ તેને બહુ નુકશાન થયું. શાથી કે વિજયી રજપુતો તેની સેવાંસે પડયા હતા તેઓએ તેના કેટલાક સૈનિકોનો સંહાર કર્યો. પણ રજપુત કેસરી રાણા રાજસિંહની પ્રતિશોધ પિપાસા પ્રશામત થઈ નહી. જે દુર્વૃત મુસલમાને તેના હીંદુભાઇઓને કઠોર પીડા આપી છે. તેની સોનાની મેવાડભૂમિને મસાણના જેવી કરી દીધી છે.

તેના સનાતન ધર્મને દળી નાંખ્યો છે. તેનો બદલો શું થોડામાં વળી જાય ? તે મોગલ સેનાનું મુળ કહાડી નાંખવા તત્પર થયો, તે અજીતસિંહના સ્વાર્થ રક્ષણના માટે થોડા સમયમાં મોગલ વિરૂધે ઉતરી પડયો.

જે દિવસે રાઠોડ કુલમણિ ધાર્મિકપ્રવર યશોવંતસિંહ પાપિષ્ટ ઔરંગઝેબના પ્રચંડ વિશવન્હિના સમક્ષ પતંગની જેમ બળી ગયો, જે દિવસે પિતૃશોકાકુળ બાળક અજીતસિંહને કેદ કરવા ઔરંગઝેબે ચેષ્ટા કરી તે દિવસે રાઠોડ રાજ મહીષીએ મારવાડ રાજ્યનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં લીધો, તે દિવસથી તે પુત્રનો સ્વાર્થ અખંડીત રાખવા, અદભુત દક્ષતાથી અને બુદ્ધિમત્તાથી રાજકાર્ય જોવા લાગી, મોટી વિપદો ભોગવી રાજકુમારનો સ્વાર્થ અવ્યાહત રાખવા તે સમર્થ થઇ ગઇ.

તે વીરની પત્ની હતી. વીર કેશરી બાપ્પારાઓળના પ્રસિદ્ધ વંશમાં તે પેદા થઇ હતી. વીર સ્ત્રીના જેવા જોઇએ તેવા ગુણગ્રામ તેનામાં હતા. એ સઘળા ગુણગ્રામથી તે રાજપુત્રનો સ્વાર્થ સારી રીતે જાળવી શકી, પણ ક્રુર હૃદય ઔરંગઝેબે, તેના તરફ જે કઠોર આચરણ આરંભ્યાં તેની સામે થવા તે વીર પત્ની નિરૂત્સાહ હતી, તે સમયે રાણો રાજસિંહ, રજવાડાના સઘળા રાજા સામંત સરદારોને એકઠા લઈ ઔરંગઝેબ વિરૂદ્ધેગાનોરના યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. રાજકુમાર ભીમસિંહ એકીભૂત શિશોદીય અને રાઠોડ સેનાને પરિચાલિત કરી અકબર અને ટાઇબરખાંની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો, બન્ને દળ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ ચાલ્યું. મોગલો ભીમ વિક્રમ રજપુતોનો હુમલો સહન કરી શકયા નહી. છેવટે તેઓ રણસ્થળે પરાજીત થઇ ગયા. એમ કહેવાય છે જે એક સુચતુર રજપુતના અપુર્વ કૌશળે રજપુતોનો જય થયો છે. રજપુત સેનાપતિએ, મોગલ સેનામાંથી પાંચસો ઉંટો કહાડી લીધાં, તેઓની પીઠ ઉપર એક એક બળતી મશાલ તેણે મુકી અને તેઓને તેણે સમ્રાટના સેનાકટકમાં છોડી દીધાં. અંધારી રાત્રીએ, અસંખ્ય મશાલો બળતી જોઇ મોગલો સશંક થયા, તેઓ અહીં તહીં પલાયન કરવા લાગ્યા, તે સુયોગ જોઇને નિદ્રાએ તેઓ ઉપર હુમલો કરી તેઓને સંપૂર્ણ હરાવ્યા.

દીલદારાએ બનું એકે દુર્લીષ્ટ સાધિત થયું નહિ પુષ્કળ સુયોગ છતાં અને વિપુળ સહાયતા છતાં તે રજપુતોનું કાંઇ પણ અનિષ્ટ કરી શકયો નહિ. ઉપરા ઉપરી યુધ્ધોમાં તેનો પરાજય થયો. વીરપુંગવ રાજસિંહે તેના સરકારી રજપુત રાજાઓએ ઔરંગઝેબને પદચ્યુત કરી, તેના ઠેકાણે તેના પુત્ર અકબરને સામ્રાજ્ય સૂત્ર આપવાનો વિચાર કર્યો. તેઓએ થોડા સમયમાં છાનાઈથી અકબરને પોતાનો વિચારજણાવ્યો. પરમ ધાર્મિક પિતા શાહજહાનને પદચ્યુત કરી પિતૃદ્રોહી દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબે, ગાદીએ બેસી જે ઉદાહરણ જગતને બતાવ્યું હતું. તે ઉદાહરણનું

અનુસરણ કરી, રાજકુમાર અકબરે રજપુતોએ મુકેલો પ્રસ્તાવ અગ્રાહ્ય કર્યો નહિ અકબરે તે શુભ કાર્ય સમાપ્ત કરવા, પોતાના મિત્રો રજપુતોને કહી મોકલાવ્યું, એકદમ રજપુતો તેની સાથે એકઠા મળી ગયા તેઓએ આવી તેના અભિષેકનો દિવસ મુકરર કર્યો દાનાદથી સઘળી ગોઠવણો થવા લાગી, પણ ખુદ અકબરની અસતર્કતા અને અવિચક્ષણતાથી સઘળી ગોઠવણો વ્યર્થ થઇ ગઇ, તેનો અને રજપુતોનો ઉદ્દેશ વિફલ થયો જે ચતુરતાથી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી ઔરંગજેબ, પોતાના કામ સાધી લેતો તે ચતુરતાનો અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો કાંઈ પણ અંશ, અકબરમાં હતતો તેનું અભિષ્ટ નિષ્ફળ થાત નહિ, જે જોશીએ, તેના અભિષેકનો દિવસ મુકરર કર્યો તે ક્રૂર કપટી અને વિશ્વાસઘાતક ઠર્યો કપટાચારી જોશીએ જોયું જે રાજકુમારના અભિષેકના ઉપયોગના આયોજન કાની રીતે થાય છે ત્યારે તેણે સમ્રાટની પાસે જઈ સઘળા વિવરણનો પ્રકાશ કર્યો ઔરંગજેબ તે સાભળી નિરૂત્સાહ થયો નહિ, તેણે તે સંકટકાળમાં પોતાની અવસ્થા જોઈ, તેણે જોયું જે તે એકલો છે તેના શરીર રક્ષકો શીવાય તેની પાસે કોઈ નથી મોઆજમ અને આજીમબહાદુરને દુર જોયા, માત્ર અકબર તેની પાસે હતો અકબર અજમીરથી એક દિવસના રસ્તા ઉપર હતો

હવે ઉપાય કેવો લેવો ! પુત્રના હાથમાથી તેની રક્ષા કરનાર કોણ ? હવે એક દિવસને પણ સમય જોવો ન જોઇએ આવા સંકટકાળમા તે એક પળ પણ તેની ચિંતા વિના જતી નહોતી એક દિવસની એક પળનો વૃથા અપવ્યય ન થવાનું તેણે ધાર્યું, સુચતુર ઔરંગજેબ પોતાના ઉદ્ધાર માટે યોજન શોધતો હતો તેણે યોજના અને ઉપાય શોધી કહાડયો, તે ઉપાય બહુ સારો હતો તેથી કોઈ નર હત્યા કે શોણિતપાત થયો નહિ સમ્રાટ ઔરંગજેબ પોતાની રક્ષા માટે સંપૂર્ણ મતાવાળો થયો, તેણે અકબરના નામે એક પત્ર લખ્યો એક ગુપ્તચરને તે આપ્યો રજપુત નાયક દુર્ગાદાસના તબુમા તે પત્ર નાખવાનો તેણે ગુપ્તચરને હુકમ આપ્યો અકબરના તરફ રજપુતોનો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય, તેમ કરવાનો તે પત્રનો ઉદ્દેશ હતો ચતુર ઔરંગઝેબે, દગા અને ક્રોધે શુદ્ધ કરેલ માનું હિત સિદ્ધ કરવા ગોઠવણ કરી તે પત્રમા અકબરના ઉપરથના રજપુતો, ગમે ર સમ્રાટ ઔરંગજેબે લખ્યું હતું જે " બચ્ચા ! તારી એ તું રેતુ વિવરણ ઓ જાણી હું અત્યંત આનંદિત થયો છું, પણ સાવધાન રહેજે ! રજપુતો આપણો પરપંચ ન જાણી જાય ! જ્યાં તેઓ મારી સાથે સમરાંગણ પ્રવૃત થાય ત્યારે તું તેઓના ઉપર દગા સાથે પડી તેઓનો સંહાર કરી નાખજે, એમ થવાથી આપણી, અભીષ્ટ સિદ્ધિ થાશે " એવી રીતની કુટનીતીનું અવલંબન કરી કુટબુદ્ધિ ઔરંગજેબ રજપુત સાવદેવના હાથથી બચ્યો હતો

ઔરંગઝેબનો છળતાવાળો પત્ર* દુર્ગાદાસના હાથમાં આવ્યો અકબરના નામનું શિરનામુ અને ઔરંગઝેબના નામનો મહોરસીકો જોઇ દુર્ગાદાસ અત્યંત સંદેહ અને વિસ્મયમાં પડયો, પત્ર ફોડી, આદ્યોપાંત તેણે વાંચ્યો, તેને સઘળું સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું ઔરંગઝેબની ચતુરતા તે કળી શકયો નહિ, તેણે તે પત્રને યથાર્થ અને સાચો માન્યો, જે અકબરને સમ્રાટપદે અભિષિક્ત કરવા તે પોતાના સેનાબળનો અપચય કરવામાં પણ કોઇ રીતની કસર નહોતો રાખતો. તે અકબર વિશ્વાસઘાતક થયો, એ વાતનો સહજ વિશ્વાસ થાય ખરો ! પણ રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસે તે વાતનો વિશ્વાસ કર્યો, શાથી કે વિશ્વાસઘાતકતા અને કૃતઘ્નતા યવન જાતિનું કુળ વ્રત છે. અકબર યવન, એટલે કે તે વિશ્વાસઘાતક અને કૃતઘ્ન થાય તેમાં નવાઈ શી એમ દુર્ગાદાસે માની લીધુ, તે ઘણોજ દુ:ખિત થયો, તેણે યવન નામે હજારો ધિક્કાર આપ્યા તે પોતાના દળ સાથે કાર્ય ક્ષેત્રમાંથી નીસરી ગયો, રજપુતોના એવાં રીતનાં મતનું કારણ અકબર સમજી શકયો નહિ. તે પોતાના અદૃષ્ટનો વિચાર કરી અત્યંત શોકાકુળ થયો, તેનો વિશ્વાસપાત્ર ભૃત્ય ટાઇબિરખાં પણ દારૂણ દુ:ખિત થયો. તેની એવી વાસના હતી જે અકબર સમ્રાટ થાશે. આજ તેની તે વાસના સંપૂર્ણ થઈ નહિ. એટલે કે તેની મનોવેદનાની સીમા રહી નહિ, દુ:ખ ઉપર નૈહાશ્ય આવી પડયું. અકબરના સૌભાગ્યનો માર્ગ પરિષ્કાર કરવા માટે, તેણે ઔરંગઝેબનો ગુપ્ત હત્યા કરવાનો વિચાર કર્યો તેનો તે વિચાર સફળ થયો નહિ, છેવટે તેનું જીવન વિનષ્ટ થયું મૌઆમ અને આઝીમ ઔરંગઝેબ પાસે આવી પહોંચ્યા, તેઓના આવવાથી ઔરંગઝેબ નિરાપદ થયો. અકબરે ભયાકુળ થઇ રજપુતોનો આશ્રય લીધો રજપુતોએ સમ્રાટની ચતુરતા સારી રીતે જાણી.

રજપુતોએ અકબરને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. અકબરને માલુમ પડયું જે તેના પિતાનો રોષાગ્નિ તેની વાંસે વાંસે આવે છે. પોતાના પિતાના કઠોર ચરિત્રથી તે વાકીફ હતો. તેથી તે વધારે ભયાકુળ થઇ પડયો ઔરંગઝેબના પાસેના પ્રદેશમાં રહી નિરાપદ રહી શકાશે નહિ એમ જાણી બીજા સ્થળે પલાયન કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. પલાયન કરી જવામાં અકબરનું અત્યંત ઔત્સુકય જોઇ, રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસે, તેને પાંચસો રજપુતો સૈનિકો સાથે પાવાગઢ નામના સ્થાને મહારાષ્ટ નાયક શંભુજી પાસે પહોચાડી દીધો. મેવાડ અને ડુંગરપુરના પર્વત માર્ગ ઓલંગીને તે સ્થાને પહોંચ્યો. રસ્તામાં કોઈ જાતનું વિઘ્ન નડયું નહિ.

* મહાત્મા ટોડ સાહેબને તે રાઠોડવીરની એક પ્રતિકૃતિ મળી છે દુર્ગાદાસ લુણીનદીના તીરસ્થ પ્રદેશનો અધિપતિ હતો તેણે શિશુરાજ કુમાર અજીતસિંહને ઔરંગઝેબના ગ્રાસમાંથી બચાવ્યો.

પાવાગઢમા થોડા દીવસ રહી અકબર એક ઇંગ્લંડના વહાણુમા બેસી ઈરાન દેશમા જવા નીકળ્યો.

પંડીતવર અર્મે કહેલ છે જે, "ભ્રાતા સુજાની છાયામયી પ્રેતમૂર્તિને પઠાણુ લોકોમા જોઈ ઔરંગજેબ જેવો કઠોર ચિતાજાળે પીડીત થયો હતો, તેમ આજ શભુજી પાસે અકબરના જવાના વૃત્તાંત સાભળી પીડીત થયો" અકબરની રજપુતો સાથે મૈત્રી થવાથી તેના હૃદયમા અહનીશ ચિંતા રહેતી હતી પણ શભુજી પાસે અકબરના જવાથી તેની ચિંતા બમણી વધી રજપુતોએ તેના પ્રાણુનો સંહાર કરવા ચાહ્યું નહોતુ પણ તેને પદચ્યુત કરવા ચાહ્યુ હતુ તેની શભુજીની સાથે મૈત્રી થવાથી તે પોતાના પ્રાણુની શકા ગખતો હતો મોગલ સેનાપતિ દેલહિરખાના તાબામા એક વિચક્ષણ રજપુત સૈનીક હતો તેણે સારી પ્રતિષ્ટા સાથે ઉપરીના કાર્ય કર્યા આ ક્ષણે આવેલ સંકટમાથી તેણે સમ્રાટનો ઉદ્ધાર કર્યો સ્વદેશમા જવાનો ભીષ કરી તેણે પોતાનુ સેનાદળ છોડયુ, માર્ગમા જતા જતા શીષ્ટાચાર નિબંધે તેણે રાણાની મુલાકાત કરી તેણે રાણાને કહ્યુ "અગર જોકે ઔરંગજેબ સંધી પ્રસ્તાવ ખુદ કરશે નહિ તો પણ આપ સંધીનો પ્રસ્તાવ કરશો તો ગ્રાહ્ય થશે ત્યારે રાણાએ તેને અનુરોધ કરી કહ્યુ ત્યારે તમે અમારા વધઈ સમ્રાટની પાસે સંધીનો પ્રસ્તાવ કરો, મેવાડના ભટ્ટ કવીઓ તે મધ્યસ્થ રજપુતને વીકાનેરનો રાજા શ્યામસિંહ હતો એમ કહે છે

શ્યામસિંહ પાસેથી રાણાનો મનોભાવ જાણી લઈ ચતુર ઔરંગજેબે સ્વભાવ સિદ્ધ ચાતુર્ય લડાવ્યુ રાણો સંધી સ્થાપવા સમત થયો, તેજ તેના પક્ષમા એક સુયોગ થઈ પડયો તે સુયોગમા આનંદાવ કરી ગણાને યુદ્ધની પ્રવૃતીથી દૂર રાખી પોતે સેના સંગ્રહ કરવા લાગ્યો, એટલામા વર્ષા ઋતુ આવી પહોચ્યો તેથી પણ રાણાએ યુદ્ધ વ્યાપારની આસકિત ગખી નહિ વર્ષાઋતુ વીતી કે દુર્વૃત્ત ઔરંગજેબ સેનાદળ લઇ રાણાની વિરૂધ્ધે ઉતર્યો પણ તેમા સંધી થઈ દુ:ખનો વિષય એટલોકે તે સંધીથી સુદર્શ વેરો બંધ થયો નહિ શાથીકે તે વેરો બંધ કરવા સંધીપત્રમા* લેખ નહોતો સંધીપત્રમા કેવળ એટલુ લખેલુ હતુ જે, રાણાને ચિતોડનો અતર્ગત નયળો પ્રદેશ મળે ચોથપુ ગનો વિષય તેમા લખ્યો નહોતો સંધીપત્રનો અનુવાદ જેવાથી યથાર્થ હકીકત માલુમ પડે તેમ છે

* સમ્રાટની સાથે શુરસિંહ (રાણાનો રાજસિંહ કાકો) અને નગહર ભાગુ સંધી વીરગણ મહિમાણવના અભિનાર અને આનવાના અનુમારે આપના બન્ને સેવકો નીચે લખેલી મરતવાળો સંધીપ્રસ્તાવ નિવેદન કરવા રાણાના મોકલેલા આપની પાસે આવ્યા છીએ અમે ભરોસો રાખીએ છીએ જે પદ્મસિંહ કેટલુક નિવેદન કરશે તે સઘળુ આપનુ અગ્રાહ્ય નહિ થાય

આ સઘળો વ્રતાંત, રાણા રાજસિંહના ઉત્તરાધીકારી જયસિંહના શાસન કાળનો છે. એટલેકે આસ્થળે તેની સમાલોચના, સંપૂર્ણ અનુપયુકત છે. કારણ સંધિબંધનનું આયોજન શેષ થયું, એટલામાં રાણા રાજસિંહે આ લોકમાંથી વિદાયગીરી લીધી. રાજસિંહાસને બેઠા પછી મોગલ સમ્રાટ સાથે તેનાં ઘણા યુધ્ધો થયાં હતાં. તેમાં તેનાં અંગ ક્ષતવિક્ષત થયાં હતાં. તે સઘળા ક્ષત વિષમ થઈ ઉભર્યાં, તેથી રાણા રાજસિંહના સ્વાસ્થ્યનો ભંગ થયો. વીરવર રાણા રાજસિંહે સંવત્ ૧૭૩૭ (ઇ. સ. ૧૬૮૧)માં આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો.

જે દીવસે, રાજપુંગવ પ્રતાપસિંહે સ્વદેશ પ્રેમિકતા અને, સનાતન ધર્મની પરાકાષ્ઠા બતાવી, આ લોકથી વિદાયગિરિ લીધી, તે દીવસે મેવાડ ભૂમિમાં પુષ્કળ અંધારૂં થયું. તે અંધારૂં અમરસિંહ, કર્ણસિંહ, કે જગ્તસિંહ ટાળી શકયા નહિ. પણ વીરકેસરી રાજસિંહે પોતાના વિસ્મયકર પરાક્રમે તે અંધારૂં ટાળી દીધું હતું. એવા અસાધારણ કાર્યોમાં હસ્તક્ષેપ કરી તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરી, રાણો રાજસિંહ દુર્ધર્ષ ઔરંગઝેબ સાથે લડાઇમાં ઉતર્યો હતો. લડાઇમાં ઉતરી, તેણે સમ્રાટનો દર્પ ભંગ કર્યો. તેથી તેની સ્વદેશ પ્રેમીકતાનો ખરો પચિચય માલુમ પડે છે. રાજસિંહ વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહનો ઉપયુક્ત વંશધર—ભારતવર્ષના એ નિદારૂણ અધઃપતન કાળમાં તે પેદા ન થાત તો હીંદુ જાતિનુ અને સનાતન ધર્મનું અસ્તિત્વ લોપ પામત. રાજસિંહ દેવ ચરિત હતો. મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના ચરિત સાથે તેના ચરિતની તુલના થાય તેવું નથી. તે બન્નેના ચરિતની પરસ્પર ચરિતના પરસ્પર વિપર્ય્ય છે. શાથીકે મોગલ સમ્રાટ પાપાચારી હતા. સુવિશાળ એશીયા મંડળમાં જેટલા રાજાઓ પેદા થાય છે, તેમાંથી કોઇ રાજા ઔરંગઝેબના જેવો પાપનિમગ્ન નહોતો. કોઇ રાજાએ પોતાની જીંદગી ઔરંગઝેબની જેમ પાશવી વૃત્તિ ચાલિત કરી નથી. દુશ્મનના જીવન ઉપર અનાસ્થા રાખી તે ઔરંગઝેબના ભ્રાતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ઔરંગઝેબ તે ઉદ્દેશને અનુસર્યો હતો. તે એવો કઠોર હતો કે જયોલ્લાસે ઉલ્લસિત થઇને પણ કોઇના ઉપર તલભાર અનુગ્રહ કરતો નહિ જે સઘળા ગુણો હોવાથી લોકમાં માણસ, પ્રકૃત મનુષ્ય કહેવાય. ઔરંગઝેબના હ્રદયમાં તે ગુણોમાંથી એક ગુણ પણ નહોતો. રાણા રાજસિંહે પુષ્કળ વાર મોગલ સમ્રાટ ઉપર અનુગ્રહ બતાવી સ્વદેશ પ્રેમિકતાનો દાખલો બતાવ્યો છે. રાણા રાજસિંહનું હ્રદય, દયા દાક્ષિણ્ય, ક્ષમા વિગેરે સ્વર્ગીય ગુણોથી વિભૂષિત હતું. તેથી કરી અત્યાચારી શત્રુએ તેની પાસે ક્ષમા માગી. તેણે ક્ષમા બક્ષી હતી. તે દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબનો સંહાર કરી શકત. સ્વદેશના રક્ષણ માટે તેણે એક યુદ્ધવિશારદ અને તેજસ્વિ વીરની માફક કામ કર્યું. તેણે યુદ્ધમાં વિસ્મયકર કૌશલ બતાવ્યું. વિપદમાં આવેલ પ્રભાવતીના ઉદ્ધાર

માટે તેણે જે અસિમ વિરત્વ અને મહત્વ બતાવ્યું તે વીરત્વ અને મહત્વની ઉપમા આ જગતમાં નથી. તે એક પરમ વિદ્વાન અને હિતેચ્છુ રાજા હતો. વળી તે શિલ્પ પ્રિય રાજા હતો. તેણે વિશાળ રાજસુંદ સરોવર બનવાવ્યું.

રાજધાનીથી બાર કોશ ઉતરે અને આરાવલીના પાદ પ્રદેશથી એક કોશ દુરે રાજસુંદ સરોવર તેણે બનવાવ્યું. ગોમતી નામની એક ગિરિનદીનો પ્રવાહ રોકી તે પ્રવાહ તે સરોવરમાં બાંધકામ કરી તેણે વાળ્યો, રાણાએ પોતાના નામથી રાજસમુંદ [રાજસમુદ્ર] તે સરોવરનું નામ આપ્યું. સરોવરના ઇશાન કોણ અને વાયુકોણ શિવાય, બીજી દિશાઓમાં તેણે બંધ બંધાવ્યા. સરોવર અત્યંત વિશાળ અને ગંભીર તેનો ઘેરાવ છ કોશમાં હતાં. તેના આરા ધોળા મર્મરના પથ્થરથી બાંધેલા હતા, તેના શિર્ષદેશથી તે તેની ઉંડાણ સુધી પગથીયાની પંક્તિ હતી. જો રાજસિંહ થોડાવર્ષ વધારે જીવત તો તે સરોવરનું વધારે ૈાંદર્ય વધારત. સરોવરના જમણા પડખે તેણે એક શહેર અને કીલ્લો બનવાવ્યો, શેહેરનું નામ તેણે રાજનગર આપ્યું. સરોવરના બાંધ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણનું એક મોટું મંદિર બનવાવ્યું. મંદિર ધોળા મર્મર પથ્થરથી ચણાવેલું. જેમાં સુંદર ચિત્રો કોતરેલાં તેમાં એક સ્થળે મોટા અને સુસ્પષ્ટ અક્ષરે મંદિરના પ્રતિષ્ઠાનું ધારાવાહિક વંશ વિવરણ રૂડા લેખમાં કોતરાવેલ છે. રાણાએ તેમાં પુષ્કળ નાણું વાપર્યું, રાણા રાજસિંહના સમયમાં મેવાડભૂમિ મોટા દુષ્કાળ અને મહામારીના રોગથી પીડાયેલી હતી. પ્રજાના દુષ્કાળના નિર્વાહ માટે તેણે એ રાજસમુદ્ર સરોવર બનવાવ્યું.

રાજસ્થાનના નંદનકાનન પ્રકૃતિ દેવી તરફ પ્રકૃતિદેવીનો અચળ અનુભક, એ અનુભકની હકીકત રાજવિલાસનામનાગ્રંથથકી નીકળી આવશે. રાણા રાજસિંહના શાસન સમયના સંવત્ ૧૭૧૭ ના વર્ષમાં ભયંકર દુભિક્ષ પડ્યો. તેજ સમયે દુર્વૃત ઔરંગજેબે યુદ્ધાનળ સળગાવ્યો. તેના કઠોર અત્યાચારથી દુભિક્ષ પીડીત લોકો અકાળે યમને ઘેર ગયા. ઔરંગજેબ, મોગલ કુળ કલંકમાં ગણાયો છે તેના વંશધરો પિતૃકુળના સામ્રાજ્યથી વિચ્યુત થયા.

त्रयोदश अध्याय.

રાણા જયસિંહ, તેનો અને તેના યમજભાઇનો એક ગપ્પે, રાણા અને રાજકુમાર અજીતનો સાક્ષાત સમાલાપ સંધિબંધન, સંધિ વીચ્છેદ, રાણાએ કરેલ જયસમુદ્ર સરોવરની પ્રતિષ્ટા, સંસારિક વિવાદ વિષવાદ, યુવરાજ અમરસિંહનું વિદ્રોહાચરણ, રાણાનું માનવ લીલા સંવરણ, અમરસિંહનું સિંહાસનારોહણ, ઔરંગજેબના ઉતરાધિકારી સાથે તેનું સંધીબંધન, સામરિક ઘટનાની સમાલોચના મુંડકર સ્થાપન, મોગલ સામ્રાજ્યથકી રજપુતોનો સ્વાતંત્ર્ય લાભ, ઔરંગજેબનું મરણ, ભારતવર્ષના સામ્રાજ્ય માટે વિવાદ, બહાદુરશાહનો મોગલ સામ્રારાજ્ય ઉપર અભિષેક, સીકલોકોની સ્વાધિનતા ઘોષણા, મેવાડ મારવાડ અને અંબર રાજ્ય વચ્ચે એકતા બંધન. ત્રેઓનો વૈરાચણારંભ, બહાદુરશાહનો દેહ ત્યાગ, ફીરોકશીયરનો અભિષેક, મારવાડ રાજકુમારી સાથે તેનું વિવાહ બંધન, ભારતવર્ષમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના સુત્રપાત, સમ્રાટની સાથે રાણાનું સંધિબંધન, ભટ લોકોની સ્વાધીનતા ઘોષણા, રાણા અમરસિંહનું પરલોક ગમન, તેના ચરિતની સમાલોચના.

૧ જોઇ

જપુત કુળ કેસરી રાણા રાજસિંહે, સઘળી રાજસ્થાન ભૂમિને વિવાદાંધકારમાં નાખી. અકાળે આલોકમાંથી વિદાયગિરી લીધી. તેના પરલોક વાસથી સઘળી રજપુત જાતિ શોકાકુળ થઇ. રાજસિંહના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૭૩૭ (ઇ. સ. ૧૬૮૧)માં તેનો બીજો પુત્ર જયસિંહ મેવાડના સિંહાસન ઉપર બેઠો. જયસિંહના જન્મકાળે એવી એક ઘટના સંઘટિત થઇ કે જેનું વિવરણ પાઠ કરવાથી રજપુત જાતીનો એક પ્રસિદ્ધ આચાર વ્યવહારનો પરિચય થાય છે. તે વિવરણ ખરેખરૂં પ્રયોજનીય હોઇ આ સ્થળે તેનું વર્ણન આપવું યોગ્ય છે. જયસિંહ પ્રસવ પામી સૂર્યકર તળે આવ્યો તેનાથી થોડા ક્ષણ અગાઉ તેની ઓરમાન માએ ભીમ નામના પુત્રને પ્રસવ

આપ્યો. રાજપુત્ર પેદા થયો કે, તુરત રજપુતોએ અમરધવ નામનું એક સ્વાસ્થ્યકર ઘાંસનું કડું તેના હાથમાં પહેરાવવાની ગોઠવણ કરી, પણ નાના પુત્રની માની સાથે વિશેષ અનુરાગ હોવાથી રાણાએ તે કડું નાના પુત્રને પહેરાવ્યું. રાણાએ તે કામ એવી સફાઇથી કર્યું જે બીજા લોકોએ જાણ્યું જે તેણે તે ભુલથી કર્યું. પણ ખરેખરી રીતે તેમ નહોતું. બન્ને રાજકુમારોએ શૈશવ કાળ કે કોમળ અવસ્થાને છોડી તારૂણ્યની વિચિત્ર અવસ્થામાં પગલું મુકયું. કનિષ્ટ રાજપુત્ર ઉપર રાજાનો અનુરાગ જોઇને જેષ્ટ રાજપુત્રના હૃદયમાં ઈર્ષાભાવ પેદા થયો. રાણાએ ભીમસિંહને પાસે બોલાવી કહ્યું જે, "આ મારી તલવાર લઈ હાલ તારા ભાઇનો પ્રાણસંહાર કર નહિતો ભવીષ્યમાં રાજ્ય ઘોર વિપદમાં આવી જાશે" ઉદાર હૃદય ભીમસિંહ પીતાની અકપટોક્તિ સાંભળી અણુમાત્ર વિસ્મિત થયો નહિ. તેણે સ્થિરતાથી જવાબ આપ્યો. "બાપા! તમે કોઈ રીતની આશંકા રાખો નહિ. હું તમારા સિંહાસનનો સ્પર્શ કરી કહું છું જે આજથી હું મારો રાજ્ય ઉપરનો સઘળો હક છોડી દઉં છું. મેં તે હક જયસિંહના હાથમાં આપ્યો. આજથી હું આ રાજ્યનો ત્યાગ કરૂં છું. તમારા શ્રી ચરણનો સ્પર્શ કરી કહું છું જે હવે હું આ સ્થળે જળપાન કરીશ નહિ. જો જળપાન કરૂં તો રાણા રાજસિંહનો પુત્ર નહિ. પીતા પાસેથી વીદાયગીરી લઇ ભીમસિંહે પોતાના સામંતોને બોલાવ્યા. અને તેઓ સાથે ઉદયપુરથી રવાના થયો

ઉનાળાના ખરા બપોરનો સમય સૂર્યદેવ મધ્ય ગગનમાં રહી અનલમય કીરણો નાખી મેદિની મંડળને બાળી દેતો હતો. સમગ્ર પ્રકૃતિ સ્થિર, ગંભીર અને નિશ્ચલ. કોઈ ઠેકાણે વૃક્ષનું એક પાન પણ હાલતું નહોતું. ભીમસિંહે તે સમયે દેવારી પર્વત માર્ગમાં થઇ પોતાના સવારો સાથે આગળ માર્ગ લીધો. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપથી તેના શરીરે અને તે [illegible]ના શરીરે ઘામ થઇ ગયો. તે વિશ્રામ લેવા પાસેના એક વડલાના ઝાડ નીચે [illegible] ઉતર્યો અને માતૃભૂમિ તરફ જોવા લાગ્યો. તેણે તે જોઈ બે મોટા નીસાસા મુકયા. વિશાળ નયનોમાંથી અશ્રુપાત કરી તેણે પૃથ્વીતળસિક્ત કર્યું. ઉત્તરાધિકારિત્વના નિયમના અનુસારે જે પ્રદેશનો શાસનદંડ પોતાને ચલાવવાનો હતો. તે પોતે આજ તે પ્રદેશનો ત્યાગ કરી અદૃષ્ટને વશ થઈ બીજા પ્રદેશમાં જાય છે. પણ તેજસ્વી ભીમ તેનો વિચાર કરી કાંઈ ચિંતાતુર થયો નહિ. તેને પોતાના બાહુબળ ઉપર વિલક્ષણ વિશ્વાસ હતો. તે જાણતો હતો. જે બાહુબળથી કઠોર વિપદને તરી જવાય છે. એ રીતે આશ્વસ્ત થઇ તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ, ભીમસિંહ અત્યંત તૃષ્ણાર્ત થયો. એક ચાકરે થડા પ્રસ્રવણમાંથી રૂપાના પાત્રમાં તેના માટે પાણી લાવી આપ્યું. ભીમસિંહે પાનમાટે તે પાનપાત્ર ઉપાડયું અકસ્માતજ તેના હૃદયમાં બીજા ભાવનો ઉદય થયો. તેણે તે પાત્રમાંથી સઘળું

જળ પૃથ્વી ઉપર ફેંકી દીધું. પાનપાત્રને નિર્ઝરિણીના મુખે રાખ્યું. તેણે કાતરસ્વરે વનદેવીને કહ્યું. વનદેવી ! અગ્રાહ્ય ગૃહણ કરવો નહિ. હું ભ્રાંત છું આત્મ પ્રતિજ્ઞા નો ભંગ કરવા જાઉછું. આ હદમાં મારે પાણીનું એક પણ બિંદુ પીવાનો હક નથી.

ભીમસિંહ ઘોડા ઉપર ચઢયો અને ઘોડાને ચાબુક મારી, પોતાના દળ સાથે તે પર્વત માર્ગમાંથી નીકળી ગયો. સ્વદેશનો પરિત્યાગ કરી ભીમસિંહ, સમ્રાટ પુત્ર બહાદુરશાહ પાસે આવ્યો. બહાદુરશાહે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો, તેણે તેને સાડાત્રણ હજાર અશ્વારોહી સૈન્યનું નાયકપણું સોંપ્યું. અને તેના નિર્વાહ માટે બાહત જનપદ આપ્યાં. મોગલ સેનાપતિની સાથે વિવાદ થવાથી ભીમસિંહને બહા દુરશાહના તાબાનું કામ છોડવું પડયું, તે પોતાના દળ સાથે સિંધુ નદના પાર ગયો. કાબુલના પ્રદેશ થકી તે પોતાના પ્રદેશ તરફ પાછો આવ્યો નહિ. તે જીવન દિવસના મધ્ય દિવસે અકાળે આલોક થકી વિદાય થયો.

આપણે હવે રાણા જયસિંહના ચરિતની સમાલોચના માટે પ્રવૃત્ત થઈએ. રાજસિંહા-સને જયસિંહ બેઠોકે તેણે સમ્રાટ, ઔરંગઝેબની સાથે સંધિ કર્યો. સમ્રાટ પુત્ર આજીમ અને મોગલ સેનાપતિ દેલહીરખાં તે સંધિપત્ર લઈ રાણાની પાસે આવ્યા. રાણાએ તેઓને આદરથી ગ્રહણ કરવા દશહજાર ઘોડેસ્વાર અને ચાલીશ હજાર પાલાને સામે મોકલ્યા. રાણો પણ તેની સામે જઈ તેની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યો. પ્રાણથી અધિક વહાલી મેવાડ ભુમિને જોવા માટે પરમ આનંદથી પુલકિત થઇ મેવાડના અધિ વાસીઓ ટોલાબંધ ગિરિ પ્રદેશનો વાસ ત્યાગ કરી મેવાડમાં આવ્યા. સઘળાના મુખ ઉપર આશા ઉત્સાહ અને આનંદની હાસ્યમયી મુર્તિ જોવામાં આવતી હતી. જયનાનાદે અને આનંદના અવાજે મેવાડ ભુમિ કંપવા લાગી. જોતા જોતામાં આજીમ અને દેલહીરખાં પોતાના ખાસ શરીર રક્ષકો સાથે રાણાની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેને જોઇ રજપુતો બોલી ઉઠયાં, "જય જયસિંહનો જય !" આજીમ અને દેલહીરખાંને પરમાદરથી રાણાએ ગ્રહણ કર્યા. રાણા રાજ સિંહે, દેલહીરખાને ગીરિ સંકટમાંથી બચાવ્યો હતો. તેથી સેનાપતિ દેલહીરખાંએ રાણા જયસિંહની વારંમવાર કૃતજ્ઞતા સ્વીકારી. તેણે તેના સ્વર્ગીય પિતા રાજ સિંહને હજારો ધન્યવાદ આપ્યાં. રજપુત રાજનું પુષ્કળ સહાય બળ દેખી આજીમ મનમાં થોડુંથોડું ભય પામવા લાગ્યો. તે જાણતો હતો જે વીર હૃદય રજપૂતો વિશ્વાસઘાતક નથી. ઘેર આવેલા શત્રુના ઉપર પણ તેઓ અન્યાયાચરણ કરતા નથી. ત્યારે હવે જયસિંહ ઘેર આવેલા શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ ઘાતક થઈ અન્યાયાચરણ કરશે ? હિનબુદ્ધિ આજીમ રજપુત ચરિત ઉપર સંદેહ રાખતો હતો. પણ દેલહીરખાંને રજપુતોના સદાચરણની પ્રતિતી હતી. તે રાણાની સરભરાથી પરમ સંતુષ્ટ થયો સંધિ બંધનની સમાપ્તિ થઇ, અકબરના દિ, ઉત્ત્રે, આચરણમાં

રાણાએ જે આનુકુલ્ય આપ્યુ હતુ તેના દંડ સ્વરૂપે, તેણે (રાણાએ) ત્રણજન પદો સમ્રાટને સોપ્યા સમ્રાટના અભિપ્રાયના અનુસારે આજીમે જણાવ્યુ જે રાણાએ હવે રક્તવર્ણ શિબિર અને છત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ દેલહીરખાએ વિદાય કાળે રાણાની સાથે કેટલીક વાતચીત કરી તેમા તેણે, પોતાના પુત્રોને રાણાના શરીર રક્ષક સ્વરૂપ રાખી તેણે કહ્યુ, આપના સરદારો, સ્વભાવે કઠોરછે અને મારા પુત્રો આપના શરીર રક્ષક સ્વરૂપ રહેલાછે આપ દિલમા સ્થિરતા રાખજો હુ આપના સ્વર્ગીય પિતા રાજસિહ સાથે મૈત્રી સૂત્રે બધાયોછુ

રજપુત મિત્ર દેલહીરખાનો ઉદ્દેશ સફલ થયો નહિ તેનો તે ઉદ્દેશ મહાન હતો ખરો પણ અનિવાર્ય ઘટનાસ્રોતની ગતિનોરોધ કરવા માનવની સત્તા નથી દેલહી રખા માનવ, તે ઘટના સ્રોતની ગતિ રોકી શકયો નહિ રાજસિહાસને બેઠા પછી પાચ વર્ષમાજ તેને દુર્ધર્ષ શત્રુઓ સાથે લડાઇમા ઉતરવુ પડયુ હતુ તે લડાઈમા રાણાને પૈસાની ક્ષતિ બહુ ભોગવવી પડી હતી, વળી રાણા જયસિહને જયસિહનુ જય સમુદ્ર નામનુ સરોવર બાધવા પુષ્કળ નાણાનો ખર્ચ થયોછે ભારતવર્ષમા જેટલા સરોવરછે તેમા જયસમુદ્ર સરોવર મોટુ તે સરોવરના તટ ઉપરથી રાણાએ પોતાની પત્ની કમળા દેવી માટે મહેલ બધાવ્યો

પારિવારીક અતર્વિવાદના લીધે રાણાનુ શેષ જીવન અત્યત કષ્ટ પ્રદ થઇ પડયુ તેની સુખશાતિ અનેક પરિમાણે કમ થઇ ગઇ તે રાજકાર્યની પર્યાલોચનામા પણ અશક્તિવાળો થયો વિવાદનુ મૂળ કારણ તેની આત્યતિક સ્ત્રી પરાયણતા એ અનર્થકર પ્રવૃતિ દ્વારાએ તેનુ ગૌરવ અને માન નાશ પામ્યુ છેવટે તેને પોતાના ઉતરાધિકારી થકી વિચ્છીન થવુ પડયુ જયસિહની જેટલી રાણીઓ હતી, તેમા તેના ઉત્તરાધિકારી, અમરસિહની જનાની સહુથી મોટી હતી તે બુદીના હારકુલના રજપુતમા પેદા થઇ હતી, તે હારકુલથી ગિન્હોટકુલનો અનેક સમયે ઉપકાર થયો અમરસિહની જનની તરફ અનુરાગ વિશેશ કરી રાખવાનુ રાણાનુ કર્તવ્ય પણ રાણો કામાવિધમુઢ તેથી કરી ધર્મ પત્નીનો ત્યાગ કરી તે નવી કમળા દેવી ઉપર અનુરાગ જણાવતો હતો કમળા દેવીને સ્વામીનો સપૂર્ણ અનુરાગ જોઈ તે અમરસિહની જનની વિદ્વેશા કરવા લાગી તેનાજ વિદ્વેષા ચરણથી રાણાને પારિવારિક અતરવિવાદ થયો એક તરફથી યુદ્ધથી અને શત્રુના અત્યાચારથી મેવાડ દીન થઇ ગયુ હતુ અને બીજી તરફ રાજ્ય પરીવારના અતરવિવાદથી વધારે દીન થઇ તે અધ પાતમા જવા લાગ્યુ બહુ વિવાહેથી ભારતીય રાજાઓનો ઘણે દરજે સર્વ નાશ થયો છે

અમરસિહની જનની અને કમળા દેવી વચ્ચે ભારે સાપત્ન્ય વિદ્વેશ સળગી ઉઠયો છેવટે [illegible]ના ળગવામા એટલો વધી પડયો જેબન્ને રાણીઓનુ એકત્ર વસવુ

અત્યંત કલહકારક થઇ પડયુ, જે જયસિંહે, ઔરંગઝેબની સાથેના યુદ્ધમાં અત્યંત પુરૂષાર્થ બતાવ્યો હતો. તે જયસિંહ પારિવારિક કલહમાંથી નિષ્કૃત્તિ મેળવવા અમર સિંહની માને છોડી પોતાની જીવનતોષિણી કમળાનો આશ્રય લીધો. તેણે કમળા દેવી માટે જયસમુદ્ર સરોવર ઉપર રાજમહેલ બનાવ્યો. જેમાં તે મોટા વિલાસમાં પડી પોતાનો સમય કહાઢવા લાગ્યો. રાજધાનીમાં પંચોલી મંત્રીના હાથમાં અમરસિંહને સોંપી તે ચિતવિનોદિની કમળાની સાથે પ્રેમાલાપમાં કાળ કાઢવા લાગ્યો તોપણ તે શાંતિનો સંભોગ કરી શકયો નહિ. પોતાના પુત્રના અસદાચરણથી તેને તે મહેલનો વાસ છોડવો પડયો. તે નગરમાં પાછો આવ્યો. અમરસિંહે એક મત્ત માતંગને નગરમાં છોડી મુકયો. જેથી પંચોલી મંત્રીએ અમરસિંહનો તિરસ્કાર કર્યો. તે ઉપરથી તેનું ઘોર અપમાન કર્યું. પ્રધાન ઉપર અમરસિંહના અન્યાય આચરણની હકીકત રાણાને કાને પડી તે પુત્રના એવા આચરણથી મનમાં દુઃખિત થયો.

અમરસિંહને ઉપયુક્ત શિક્ષા આપવા માટે તે ચિતોડ થઇ ઉદયપુરમાં આવ્યો, અમરસિંહને એ વાત જાણવામાં આવી, તે પલાયન કરી પોતાના મામા હારવંશીય રાજા પાસે ગયો. તે ત્યાંથી દશ હજાર સૈનિકો સાથે પિતૃરાજ્યમાં પાછો આવ્યો. તેમાં અમરસિંહના સરદારોએ અમરસિંહને સહાય આપી. ક્રમે અંતર્વિપ્લવ દુર્નિવાર્ય થઇ પડયો. અને સરદાર સામંતોએ. આળસ્ય પરતંત્ર રાજસિંહને છોડી અમરસિંહનો પક્ષ લીધો, રાણો રાજસિંહ વિષમ સંકટમાં પડયો, તે અંતર્વિવાદ મટાડવા અશકત, હોઇ આરાવલીને ઓળંગી ગદવાર રાજ્યમાં પલાયન કરી ગયો. અને તેના પુત્રને પ્રકૃતિ કરવા માટે તેણે તે પ્રદેશના રાજાને તેની પાસે મોકલ્યો. રાજ્યના સઘળા સામંત સરદારની મદદ મેળવી, અમરસિંહ બીલકુલ ગર્વિત થયો. તેણે પોતાના પિતાના વ્રચન કર્ણપાત ઉપર કર્યો નહી. અને રાજ કોશાગર હસ્તગત કરવા તે પોતાના દળ સાથે કમલમીર તરફ ચાલ્યો. દેપ્રા સરદારને વિદ્રોમાં એ નગરનો શાસન ભાર સોંપ્યો હતો. તે એક સારો યોધ્ધો હતો. વિદ્રોહી અમરસિંહ બળમાં તેનાથી સારી રીતે સંપન્ન હતો, તોપણ તેનો ઉધમ વ્યર્થ ગયો, વિફળ મનોરથ થઇને પણ રાણાએ પોતાના પિતાના વચન ઉપર કર્ણપાત કર્યો નહિ. છેવટે રાણાની સહાય ક્ષપતિ જોઇ તે ભય પામ્યો, ત્યારપછી તેને પિતા સાથે સંધિ સ્થાપવાની ફરજ પડી. ભગવાન એકલિંગના મંદિરમાં પિતા પુત્ર એકઠા થયા, જ્યાં સંધિપત્ર સ્વાક્ષરિત થયું. તે સંધિપત્રના અનુસારે સ્થિર થયું જે રાણાએ જયસમુદ્રને છોડી નગરમાં આવવું. અને અમરસિંહેજ તે સરોવરના તટ ઉપરના મહેલમાં નિવાસિત થઈ જઇ રહેવું.

રાણા જયસિંહે વીશ વર્ષ રાજ કર્યું. સુકુમાર વયમાં તેણે ઉંચા ગુણનો

પરિચય આપ્યો. જો રાજસિંહાસને બેસી એવા ગુણથી વિભૂષિત રાણાએ) ત્રણુન્ન મોગલ સમ્રાટની સાથે યુદ્ધ કરત તો મોગલ ગ્રાસમાંથી સ્વદેશનો તે ઉ જણાવ્યું જે પણ તેની સ્ત્રી પરાયણતાએ તેનો સર્વ નાશ કર્યો. તે સ્ત્રી પરાયણતા સહીરખાંએ પ્રરોચનામાં વિમુઢ થઇ તે બીલકુલ આળસુ અને અકર્મણ્ય થઇ પડયો, પુત્રોને બાલ્યકાળમાં મેળવેલા સઘળા ગુણો ખોઇ બેઠો. ઠોરછે

રાણા જયસિંહના સ્વર્ગવાસ ઉપર તેનો મોટો પુત્ર અમરસિંહ[દ્વિતી રતા સંવત્ ૧૭૫૬ (ઇ. સ. ૧૭૦૦) માં રાજ સિંહાસને બેઠો. અમર એવા નામ જેમ મહાત્મ્ય તે તેનામાં સંક્રામિત હતું. પોતાના પૂર્વ પુરૂષ અમરસિંહ ઘણાખરા ગુણોનું તેણે અનુકરણ કર્યું હતું. તેણે ચિંતાની સાથે વિવાદમાં ઉતર્ઈ મેવાડનો સર્વ નાશ કર્યો. મેવાડના દુર્દૈવથી રાજસિંહના પરિવારમાં મોટો કલહ થયો. જેથી મોગલસમ્રાટની સામે થઈ રજપુતો મેવાડનો ઉદ્ધાર કરી શકયા નહિ. વળી સ્વદેશ પ્રેમિક રાજસિંહના પુત્ર જયસિંહે સ્ત્રીપરાયણ થઇ રાજ્યની કાર્યાલોચના ન કરી તેથી કરીને પણ મેવાડનો અધઃપાત થયો. રાણા રાજસિંહે અને જયસિંહના રાજ્યશાસનના વિવરણનું અનુશીલન કરવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે જે જેવી રાજસિંહના સમયમાં મેવાડની આબાદી હતી. તેવી જયસિંહના સમયમાં નહોતી.

રાજ સિંહાસને બેઠા પછી તરત રાણા અમરસિંહે સમ્રાટના ભાવી ઉતરાધીકારી શાહઆલમની સાથે સંધિ સ્થાપી. એવી રીતની સંધિ સ્થાપનાથી તેની ભાવિદર્શિતાનો વિલક્ષણ પરિચય માલુમ પડે છે. જે સમયે તે પિતૃરાજ્યે અભીષીકત થયો, તે સમયે મોગલ સામ્રાજ્યમાં વિષમ અંતર્વીપ્લવ સળગી ઉઠયો. ઓરંગઝેબના પુત્રો પરસ્પરના હ્રદય તોડી ફોડી તે સળગેલા વિવાદાગ્નિમાં તેઓના લોહીનું બળીદાન આપતા હતા મોગલ સામ્રાજ્યની એવી દુરવસ્થા જોઇ રાણા અમરે ભાવી મોગલ સામ્રાજ્યોતરાધિકારી શાહઆલમથી કરી સંધિ. સ્થાપી તે સંધી બહુ છાનાઇથી થયો. જે સમયે શાહઆલમ સિંધુ ... પર પારે ગયો હતો. તે સમયે શાહઆલમ સાથે અમરસિંહે સંધી કર્યો.*

* રાણા અને શાહઆલમ બહાદુર વચ્ચે થયેલ ગુપ્તસંધી. સંધીપત્ર શાહઆલમનું સ્વાક્ષરીત. પ્રજાના મંગલ વીધાન માટે છ પ્રસ્તાવ આપનાથી ઉત્થાપીત અને મારાથી સમર્થીત છે તે ઇશ્વરના આદેશથી સંપુર્ણ પાળવામાં આવશે. ૧ શાહજહાનના સમયમાં જેવું ચીતોડનું ગંઠન હતું તેવું તેનું ગંઠન કરવું. ૨ ગો વધનું નિવારણ ૩ શાહજહાનના સમયમાં જે પ્રદેશો મેવાડના અંતર્ભુકત હતા તે સઘળાં અમને પાછા આપવા ૪ જો અકબર હાલ સ્વર્ગ ધામે વાસ કરે છે. તેના શાસન કાળમાં જેમ હીંદુ લોકો ઇષ્ટદેવની પુજા અને ધર્માચરણ કરતા હતા તે પ્રમાણે હિંદુ લોકો હાલ કરી શકે. ૫ આપ જેને પદચ્યુત કરશો તે રાજ પાસેથી

અત્યંત કલહકે ઘટના સ્રોતના ઘોર આવર્તમાં પડી મોગલ કુળનો અધઃપાત થયો, પુરૂષાર્થ બ'ઘટનાસ્ત્રોતે ઘણા દૂરના બ્રીટન દેશના અધીવાસીઓ માટે ભારતવર્ષમાં સિંહની૨વાનો માર્ગ પરિષ્કૃત કર્યો. તે ઘટના સ્રોતની આલોચના આ સ્થળે કરવાનું દેવી ભ્રળ પ્રયોજનીય છે. તેની આલોચના કરવાથી એક રીતનું રાજનૈતિક તત્વ પડીહાથમાં આવે છે. તે તત્વના મહિમામાં મુગ્ધ થઇ ભારત બંધુ મહાત્મા ટોડ આ સાહેબે મુકત કંઠે કહેલ છે જે," એ તત્વ એક સંકેતની જેમ આપણી લા મંમુખે ઉભો રહી, આપણને સતર્ક કરી દે છે જે નૈતિક બળની મદદ લઈ ણું કેવળ અસીબળની મદદથી ભારતવર્ષનું શાસન ચલાવવા જણાય તો વિપતમાં એ જનાય તેવું છે." હીંદુવૈરી ઔરંગજેબની શાસન પ્રણાલીનું અનુશીલન કરવાથી મહાત્મા ટોડ સાહેબની ઉકિતની સત્યતા મળી આવે છે. બળદર્પિત દુરાચાર ઔરંગજેબે પોતાના પગમાં પોતાના હાથે કુઠારાઘાત કર્યો. આત્મબળે અંધ થઈ અગર જોકે તે પોતાની અવસ્થા વિચારી શકયો નહિ, તોપણ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે રાજનિતી કુશળ અકબરે જે વિરાટ સામ્રાજ્ય મક્ષ ઉછેરી મોટું કર્યું તે મક્ષ ઔરંગજેબના દુરાચારથી સમુળ નાશ થયું.

દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબે, જો પોતાના સામ્રાજયનું ધ્યાન આપી કામ કર્યું હોત તો મોગલ સામ્રાજયનો એટલો બધો વહેલો અધઃપાત થાત નહી. ભારતવાસી સદાકાળ રાજભક્ત તે માટેજ તેઓ કઠોર અત્યાચાર સહન કરી સમ્રાટ માટે આત્મસમર્પણ કરવા તૈયાર હતા. ભારતવાસી સદા રાજભક્ત છે એમ અકબરના માનવામાં આવ્યું હતું, જહાંગીર અને શાહજહાન તેનું યથાર્થ અનુધાવન કરી શકયા હતા પણ દુરાચાર ઔરંગઝેબ, ભારત સંતાનની રાજભક્તિનો મહિમા સમજયો નહોતો, તે ભારત સંતાનની રાજભક્તિને અને ઉદારતાને બીજા નામે કહી કહેતો તે બોલતો હતો જે ભારતવાસીઓ તેના દોર્દંડ પ્રતાપના બળે તેનું પદ લે'ન-કરેછે. આજ ભારતવાસીઓની રાજભક્તિનો પવિત્ર પુરસ્કાર જય વિદ્વેષીતાએરથી મોગલ સામ્રાજ્યનાનો અધઃપાત થયો. દુરાચાર ઔરંગઝેબે, સઘળા હીંદુ મંદ ઇસ્લામ ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા ચાહ્યું હતું. રજપુત કેસરી રાજસિંહના પ્રચંડ પ્રતાપથી તેની તે અશભ ચાહના પાર પડી નહિ.

ઓરંગઝેબ ભયાનક હીંદુ વિદ્વેષી હતો. જો કોઇ હીંદુ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી ઇસ્લામના ધર્મમાં દિક્ષિત થાતો તો તે ઔરંગઝેબની શીતળ આશ્રયે છાયા તો પામતો. અનેક અધમ હીંદુઓએ પોતાનો ધર્મ ત્યાગ કરી ઇસ્લામ ધર્મના દિક્ષિત થઇ તેની છાયાવીધી હતી. શિશોદીય કુળના નીચ શાખા કુળમાં

કોઈ પણ જાતનો અનુગ્રહ પામશે નહિ. ૬ દક્ષિણાવર્તના યુદ્ધ માટે હવે આપને સેના સહાય આપવામાં આવશે નહિ.

રાવગોપાળ નામે એક રજપુત પેદા થયો હતો ચંબલ નદીના તીરની ભુમિનો રામપુર નામનો પ્રદેશ, સામંત વૃતિમાં ભોગવતો હતો. દક્ષિણાપથના યુદ્ધ સમયે તેના તાબાના અનેક રજપુત સરદારોએ તેની મદદ કરી હતી દક્ષિણા પથમાં જવાના સમયે રાવગોપાળે પોતાના પુત્રના હાથમા રામપુરનો શાસન ભાર સોપ્યો પણ તેના કુળાંગાર પુત્રે પિતાની અનુપસ્થિતિના સમયે રામપુરનું સઘળું રાજત્વ પિતા પાસે ન મોકલતાં તે પોતે ગળી ગયો તે બાબતની રાવગોપાળે સમ્રાટ પાસે ફરીયાદ કરી મૂર્ખ પુત્રે પિતાની વિદ્વેષની નજરમાંથી અને સમ્રાટના રોષાનળમાથી બચવા યોજના કરવા માડી, અનેક ક્ષણપછી તેને એક વિચાર સુજી આવ્યો, તેથી તે પડેલા સંકટમાથી બચી ગયો, તે દુરાચાર સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી ઇસ્લામના ધર્મમા દીક્ષિત થયો ઔરંગજેબ, તે કર્મથી તેના ઉપર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો તેને તેણે માફી આપી એટલુજ નહિ પણ રાવગોપાળની ભૂમિવૃતિ તેને સોંપી દીધી કુળાંગાર પુત્રના એવા દુરાચરણથી રાવગોપાળના હૃદયમાં તેના ઉપર ઘૃણા પેદા થઇ, તેણે દળ લઇ રામપુરને ઘેરી લીધુ પણ તેનો ઉદ્યમ સફળ નીવડયો નહિ તે ઉદ્યમથી તેના પોતાના જીવન સાથે પોતાની સ્વાધીનતા ખોઇ દેવાનો ઉપક્રમ આવી પડયો રાવગોપાળે પોતાની રક્ષા માટે રાણા અમરનો આશ્રય શોધ્યો તેણે તેનો આશ્રય લીધો ઔરંગજેબના હૃદયમા તે સહ્ય થયું નહિ, ગોપાળને આશ્રય આપવાથી રાણો, ઔરંગજેબની નજરમા વિદ્રોહી ગણાયો, ત્યારે રાણાની ગતિવિધિ જોવા, સમ્રાટે પોતાના પુત્ર આજીમને માળવ રાજ્યમાં રાખ્યો, સમ્રાટના પરમ સેવક એક રજપુતે પોતાના જીવનવૃતમાં * ઔરંગજેબના એવાં દુરાચરણનું સ્પષ્ટ વિવરણ કરેલું છે

સમ્રાટનો દુરભિસંધિ જાણી રાણા અમરસિંહે, તેના વિરૂધ્ધે ખડગ ધા... કર્યું. તેની મદદ માટે માળવરાજ તે રણરંગ સ્થળમાં ઉતર્યો. આજીમ, તે સ... નર્મદાના પર પારે હતો, ત્યા મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિ સીધી... ...પકપણ નીચે મરાઠા લોકોએ ઘોર વિપ્લવ ઉઠાવ્યો, — તે વિપ્લવ અગ્નિ ...થી કરી ઔરંગજેબને રાજા જયસિંહને આજીમની પાસે મોકલ્યો + ...ર્યો. * સારૂં ફળ નીવડયું નહિ તેના કઠોર અત્યાચારે તે સમયે ભ... ...થી સઘળા પ્રદેશમાં વિપ્લવવન્હિ સળગી ઉઠયો, સઘળા લોકો ... ઉમ્મરની અપારગતા અને તેના પારિવારિક કલહો જોઇ, ... લામાથી છુટી જવા તૈયાર થયા. સમ્રાટ ઔરંગજેબની ...

...અધીપ ! રાજ્યા ...પીન અને માગથી ...જહાનના સમ... ...

* તેની આત્મજીવનીનો કેટલોક અંશ મહાત્મા ટોડ સાહેબે ... શાહજહાનના સમય ...
— ઇ. સ. ૧૭૦૬-૭ મા મહારાષ્ટ્ર વિપ્લવ થયો ... આપણા ૪ થે અ...
+ રાવરથપત બુંદેલા અને રાણાનામસિંહ હાર ... લોકો દેવદેવની પુજા

નહોતી એમ નહિ, એ ઓરંગઝેબ કોનું દમન કરે! ભીમ પરાક્રમવાળા. મહારાષ્ટ્રીય લોકો વીરકેસરી શિવાજીના મહામંત્રે દીક્ષિત થઈ, સ્વાધીનતા મેળવવા માટે ધીરે ધીરે ન્યાવહ પગલું ભરતા હતા. જુલમથી પીડાયેલ રજપુતો મોગલ સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. તેની વૃદ્ધવસ્થામાં તેના પુત્રો અને પૌત્રો ભારત વર્ષનું સામ્રાજ્ય મેળવવા એક બીજાનું હૃદય શોણિત પીવા તૈયાર થયા. એવા પારિવારિક અને રાજકીય સંઘર્ષથી પીડિત થઈ પચાશ વર્ષ. ભય ભરેલા રાજ્ય ભોગ કરી મોગલસમ્રાટ ઔરંગઝેબ, ઓરંગાબાદ નગરમાં ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં આ ફાની દુનીયા તજીને ચાલ્યો ગયો.

ઔરંગઝેબના સિંહાસન માટે તેના પુત્રો અને પૌત્રો લડવા લાગ્યા, તેઓએ તેના મૃત્યુનો શોક કર્યો નહિ. પણ રાજ્યસિંહાસન માટે તેઓ દિલ્હી ઉપર અગ્રેસર થયા. તેમાં સમ્રાટના બીજા પુત્ર આજીમે સમ્રાટપદનો અધિકાર લીધો. મૌજામને દળ સાથે આવતો જોઇ, તેનો ઉદ્યમ વ્યર્થ કરવા, તે ઘાત અને કોટાના રજપુતો સાથે આગ્રાની પાસે આવ્યો, * મેવાડ મારવાડ વીગેરેના સઘળા રજપુત રાજાઓ મૌજામના વાવટા નીચે એકઠા મળ્યા. જાજે નામના સ્થળે મૌજામ રજપુતો સહિત આજીમની સામે થયો. પણ તે અગ્રજનો પ્રતાપ ન સહન કરતાં, કોટા અને ઘાત નગરીના રાજા સાથે, પોતાના પુત્ર સહિત તે યુદ્ધ સ્થળે મરાયો, ત્યારપછી મૌજામ નિષ્કંટક થઈ, શાહઆલમ એવું નામ ધારણ કરી પિતૃસિંહાસને બેઠો, મૌજામ અનેક સુંદર ગુણે વિભૂષિત હતો. સુંદર ગુણથી વિમોહિત થઇ ઘણું કરી સઘળી રજપુત સમિતિ તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતી હતી, મૌજામ રજપુત સ્રીના પેટે પેદા થવાથી સઘળા રજપુતો, તેના ઉપર આસક્ત હતા, જો મૌજામ, હીંદુહિતૈષી ધાર્મિક પ્રવર શાહજહાનની પછી તરતજ ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠો હત તો, વીરવર તૈમુરનું વિશળ વંશતરૂ એટલું બધું ઉત્પાહિત થાત નહિ, પણ આ જગતમાં કોઇનું ગૌરવ ચિર સ્થાયી રહેતું નથી. હીંદુલોક ઉપરની ઔરંગઝેબની કઠોર વિદ્વેષીતાએ ઓરંગઝેબને યશ લેવા દીધો નહિ, વીરવર બાબર સર્વદા હીંદુલોકોને સંતુષ્ટ રાખતો. જે બાબરના વંશધરો હીંદુઓનો માન મરતબો જાળવી રાખવા સદા પ્રયત્નવાળા હતા, આજ તે બાબરના એ કુલાંગાર વંશધરે હીંદુઓના હૃદયમાં એવો આઘાત આપ્યો છે જે તેના ક્ષતનું આરોગ્ય, હીંદુઓ હાલ સુધી ભોગવી શકયા નહિ.

રજપુત પ્રિયગુણી બહાદુરશાહ, પોતાના શાંતિમય રાજ્યમાં તે ક્ષતનું આરોગ્ય કરી શકયો નહિ, તે ગુણી હતો ખરો પણ રજપુત લોકો તેનો વિશ્વાસ કરતા નહિ. દીર્ઘકાળ વ્યાપિની દૂર દર્શિતાથી તેઓના હૃદયમાં એવો સંસ્કાર

* ઈ. સ. ૧૭૦૯-૧૦

બદ્ધમુળ થઇ પેદા થયો જે મોગલમાત્ર અવિશ્વાસી અને નિષ્ઠુર છે તેઓએ ભયંકર જળોની જેમ રાજસ્થાનનુ લોહી ચુસી લીધુ છે બહાદુરશાહનો તે મોગલકુળમા જન્મ, તે પણ રાજવાડાનુ લોહી શોષણ કરવા ચેષ્ટા કરશે એમા વિચિત્ર શુ ! એવા હૃદય સંસ્કારને વશ થઇ રજપુતો એક બીજાના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે એક બીજાથી સધિસૂત્રે બધાઇ ગયા, બહાદુરશાહે, તેઓને પ્રકૃતિસ્થ અને સતુષ્ટ કરવા બહુ ચેષ્ટા કરી પણ તે ચેષ્ટા વ્યર્થ અને વિફળ ગઇ તેઓના મનમા જે દૃઢ વિશ્વાસ ચરયો હતો તે ખસ્યો નહિ તેઓએ બહાદુરશાહનો કોઇ અનુરોધ ગ્રાહ્ય કર્યો નહિ

રજપુતોના આચરણ જોઇ સમ્રાટ બહાદુરશાહ સમજી ગયો જે રજપુતો તરફથી ભવિષ્યમા કોઇ આનુકુલ્ય મળે તેમ નથી તે ઘટનાના સમકાળે, તેના કનિષ્ઠ ભ્રાતા કમબક્ષ સાથે તેનો ઘોર વિવાદ થયો કમબક્ષ, દક્ષિણાવર્તમા પોતાને સમ્રાટ કહેવરાવવા લાગ્યો બહાદુરશાહ તેના તે કર્મની તેને શાસ્તિ આપવા રાુચાયો હતો, તેવામા શીખલોકોનો બળવો સમાવવા તેને ઉતર પ્રદેશ તરફ જવું પડયુ ગુરૂ નાનકે, એ વિક્રમવાળી જાતિની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી સીખલોકો નાનકના શિષ્ય એમ કહેવાય છે, જે અમુનદીના તીરવર્તી શાકદ્વીપના પ્રાચીન જીતકુળમા તેઓની પેદાશ છે તેઓ અભિયાનોદ દેશે ઈ સ ના પાચમા સૈકામા ભારતવર્ષના પજાબ પ્રદેશમા આવ્યા ગુરૂ નાનકના મહામત્રના દીક્ષિત થવાના કાળ પછી એકસો વર્ષે, સ્વરક્ષણોપયોગી બળ મેળવી શીખલોકો પોતાને સ્વાધીન અને સ્વતત્ર કહેવા લાગ્યા બહાદુરશાહના શાસનકાળમા આખા ભારતવર્ષમા શીખલોકો માત્ર સ્વાધીન હતા તેઓને સ્વાધીન થતા જોઈ સમ્રાટ બહાદુરશાહ પજાબ પ્રદેશ તરફ ચાલ્યો, યુદ્ધયાત્રા કાળે અબરનો રાજા અને મારવાડનો રાજા સમ્રાટની છાવણીમા આવ્યા તે બન્ને રાજા તેની સાથે કાઇ પણ બોલ્યા વિના છાવણીમાથી ચાલ્યા ગયા શિખલોકો તેના આચરણ જોઇ તેઓએ સ્વતત્રતા મેળવવા ચેષ્ટા કરી

ભારતવર્ષના તે સાર્વજનીન વિપ્લવ સમયે પરાક્રમી શિખલોકના દાખલાને અનુસરી રજપુત લોકો મોગલથી સ્વતત્ર થવા તૈયાર થયા સમ્રાટ બહાદુરશાહે તેઓને પ્રકૃતિસ્થ અને શાત કરવા પોતાના પુત્રને તેઓની પાસે મોકલ્યો સમ્રાટની અભ્યર્થના તેઓ અગ્રાહ્ય કરી શકયા નહિ પણ તેઓ પ્રકૃતિસ્થ અને શાત થયા નહિ, તેઓને આશ્વિસ્ત કરવા સમ્રાટે બહુ ચેષ્ટા કરી પણ તે ફળવાળી થઈ નહિ, રજપુતો, ઉદયપુરના રાણા અમરસિંહ પાસે ગયા ત્યા તેઓ એક સધિસુત્રે બધાયા એ રીતે રાજસ્થાનના ત્રણ મહાબળ એકઠા થયા રાઠોડકુલ કુશાવહકુળ અને શિશોદીયકુળ એકત્ર ભોજન કરવા લાગ્યા, અને વૈવાહિક સૂત્રે

બંધાઇ ગયાં, સંધિપત્રમાં સહી કરતી વકતે. મારવાડ અને અંબર રાજાએ, ઇષ્ટ દેવતાના નામે શપથ લીધા જે હવેથી મોગલ સમ્રાટ સાથે પારિવારિક અને રાજકીયસૂત્રે બંધાવવું નહિ, વળી સ્થિરીકૃત થયું જે પોતાની સંતતિને મોગલના કરમાં આપવી નહીં.

જે દીવસે હીંદુવૈરી ઔરંગઝેબે કુળ કલંક *રતનસિંહને તેના પિતાના રોષાગ્નિમાંથી રક્ષા કરવા આશ્રય આપ્યો, જે દીવસે હનોધમ રાવ ગોપાળે ઉદયપુરમાં આશ્રય લીધો, તે દીવસે, રાણા અમરસિંહે રાવ ગોપાળની ભૂમિવૃત્તિ, રાવ ગોપાળને અપાવવા મહેનત કરી, પણ ઘણાં કાર્યોની પ્રવૃતિ હોવાથી તે તેની મહેનતમાં સચેષ્ટ થગો નહિ. આ ક્ષણે રાઠોડ રાજ અને કુશાવહ રાજ સાથે એકઠા થઇ, તે પોતાનો સંકલ્પ સાધવા અગ્રેસર થયો. પણ તેનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિં રાજા મુસલીમખાં—એ તેના સઘળા ઉદ્યમ વ્યર્થ કરી દીધા. સમ્રાટે તેના જયના ખબર સાંભળી તેને બક્ષીસો આપી. રજપુત વીરોનાં ત્રણ મહાબળ જે એકત્રીત થયાં હતાં તે બળનું ફળ શાહઆલમના રાજ્યમાં પેદા થયું નહિ શાથીકે તે મહાબળના પ્રારંભમ ઞ શાહઆલમ બહાદુર આતતાયી પાખંડીના આપેલા ઝેરથી આ લોકમાંથી વિદાય થયો.× શાહઆલમ બહાદુર એક સચ્ચરિતવાળો રાજા હતો. દુર્ભાગ્યવશે, તેના દુરાચાર પિતાનાં પાપાચરણો કઠોર વજ રૂપે પરિણામ પામી, તેના મસ્તક ઉપર તેના ફળ આવી પડયાં. પિતૃકૃત પાપનાં ફળ પુણ્યવાન્ પુત્રને ભોગવવાં પડયાં. શાહઆલમની આશાઓ વિફળ ગઈ હતી. ઉત્તરમાં હીંદુકુશથી તે દક્ષીણમાં સાગરકુળ પર્યંતના ભારતવર્ષ પ્રદેશમાં તેના શાસન કાળે પુષ્કળ અશાંતિ ઉઠી હતી. બહાદુરશાહે સંકલ્પ કર્યો હતો જે, સઘળી વિશૃંખલતાનો નાશ કરી. તે પુરેપુરી શાંતિ ભોગવશે, પણ દુર્ભાગ્યવશે તેનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ. શાહઆલમ એક કાર્યદક્ષ, દૂરદર્શિ, અને સુશીલ રાજા હતો. જો તેના જીવન વ્રક્ષના મૂળમા અકાળે કુઠારાઘાત ન લાગત તો તે સકળ રાજોચિત ગુણ ગ્રામે પતનોન્મુખ મોગલ સામ્રાજ્યને સારી દશામાં લાવત. પણ વિધાતાના કઠોર વિધાનના અનુસારે મોગલ કુળનો અધ:પાત અનિવાર્ય. નહિ તો અકાળે બહાદુરશાહનું મરણ કેમ થાય. નહિ તો બહાદુરશાહના વંશધરો સમ્રાટના નામના અયોગ્ય કેમ થાય.

જે દીવસે, સાધુચરિત શાહઆલમ બહાદુરશાહ વિષ પ્રયોગથી અકાળે આ લોકમાંથી વિદાય થયો, તે દીવસથી વીરવર બાબરનું સિંહાસન ક્ષયિત મૂળ વ્રક્ષની જેમ કંપવા લાગ્યું. તેના વંશધરોમાંથી કોઈએ તે સિંહાસન સ્થિર

* રામપુર પતિ ગવ ગોપાળનો પુત્ર

† મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થયાથી રતનસિંહનું નામ મુસલીમખાં પડ્યું હતું.

× ઇ. સ. ૧૭૧૨ માં વિષ પ્રયોગથી શાહઆલમ આ લોકમાંથી વિદાય થયો.

કર્યું નહિ થોડા સમયમા ગંગા યમુનાના સંગમે રહેલા વેગ નામના નગરથી બે સૈયદ ભાઇઓ* આવી મોગલ સિંહાસનને પદચ્યુત કરી દીધુ

બાબર, અકબર, જહાગીર અને શાહજહાનનુ પવિત્ર રત્નસિંહાસન તે બન્ને ક્રુરચરિત સયદોની ઈચ્છાના અનુસારે તેઓની પસંદગી પ્રમાણે એક આશામીને અર્પિત થયુ ઉત્તરાધીકારીત્વની કાયમની પ્રથાનો વ્યભીચાર થયો ધર્મ અને ન્યાયના મસ્તકે પાપનો પાદાઘાત થયો અર્થ અને તોષામોદ દ્વારાએ જે તેઓને પ્રસન કરી શકયો તે ભારતવર્ષના રાજસિંહાસને બેઠો તે બન્ને સૈયદ ભાતાથી મોગલ કુળનો અધપાત થયો

જે સમયે રાજસ્થાનના ત્રણ મહાબળ, મોગલ સામાજ્ય સામે ગૃહયુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતર્યા તે સમયે તે બે સયદ ભાઇઓએ ફીરકશીયરને સમ્રાટ પદે નીમ્યો રજપુતો ફીરકશીયરના અત્યાચારથી અધીર થઇ ફીરકશીયરની સામે ઉતરવા તજવીજ કરવા લાગ્યા આતતાયી યવનોએ જે હીંદુ દેવાલયો ભાગી તેના ઉપર મસજીદો સ્થાપી હતી આજ રજપુતોએ તે મસજીદો તોડી તેના ઉપર દેવાલય બાંધ્યા તેઓએ મોગલના ધર્મ યાજકોને પકડયા અને માર્યા રજપુતોએ સઘળી મસજીદો તોડી નાખી

રજપુતોનુ બાહુબળ પ્રતિદીન વધતુ ગયુ સમ્રાટે તેઓના કઠોર આચરણનો પ્રતિરોધ કરવા ઉપાયો લીધા આમીરૂલઉમરા અજીતસિંહનો દર્પ તોડી દેવા દળ સાથે બહાર પડયો તે સમયે અજીતસિંહને સમ્રાટના હસ્તાક્ષરીત એક પત્ર મળ્યો તેમા સમ્રાટે દર્પવાળા સૈયદને હરાવી દેવા અનુરોધ કર્યો હતો સમ્રાટે પોતાનાજ સેનાપતિને હરાવી દેવા શા માટે લખ્યુ તેનુ ગુપ્ત કારણ છે બન્ને સૈયદ ભાઇઓએ તેને સમ્રાટ પદે નીમ્યો હતો બન્ને ભાઈઓથીજ તે પરિચાલીત હતો એમ થવાથી સમ્રાટ બેતાકાત અને કમનબશીબ ગણાયો જેમજેમ બન્ને સયદની સત્તા વધતી ગઈ તેમતેમ સમ્રાટની શંકા પણ વધતી ગઈ તેઓની સત્તા હણી દેવા માટે તેણે અજીતસિંહને પત્ર લખ્યો સમ્રાટના તે કૌશલથી તેઓની સત્તા કમ થઈ નહિ પણ વધી પડી રાઠોડ અજીતસિંહે તે સયદો સાથે સંધી કર્યો સમ્રાટને નિમિત્તરૂપ અને પોતાની એક કન્યા આપવાને તે સંમત થયો

જે દીવસે સમ્રાટ ફીરકશીયરની સાથે મારવાડ રાજપુત્રિનો વિવાહ સંબંધ સ્થિર થયો તેદીવસે દૂરના શ્વેતદ્વીપીય બ્રીટીશસિંહની પ્રભુતાનો માર્ગ પરિષ્કૃત થયો વિવાહ સંબંધ નિર્ધારીત થયો તેના અગાઉ એકદમ સમ્રાટની પીઠ ઉપર મોટો ફોડલો પેદા થયો શ્રેષ્ઠમુસલમાન વૈદ્યોએ તે ફોડલામાથી સમ્રાટને આરામ

* હુસેનઅલ્લી અને અબ્દુલાખા

કરવા વિશેષ ચેષ્ટા કરી તો પણ તેઓની ચેષ્ટા ફળવાળી થઇ નહિ ક્રમે સમ્રાટને અત્યંત પીડા થવા લાગી વિવાહનો દીવસ પાસે આવ્યો તેની આરોગ્યતા થઇ નહિ, વિવાહનો દિવસ વીતી ગયો, સમ્રાટ કેવલ દુર્બલ થઇ પડયો, શુભ વિવાહના કામમા જે સામગ્રી આવવાની હતી તે અન્ત્યેષ્ઠી ક્રીયામા કામ આવે તેમ થયુ સઘળા લોકો શકાકુલ થયા સભાસદો ઉપક્ષમોપયોગી ઉપાય શોધવા લાગ્યા તે સમયે સુરતના બ્રીટીશ વેપારીનો એક દુત સમ્રાટની સભામા આવ્યો તે સારો વૈદ્ય હતો તે શલ્ય ચિકીત્સામા પારદર્શી હતો સમ્રાટે તેની ચિકીત્સા કરવાનુ મુકરર કર્યુ તે વૈદ્યનુ નામ હેમિલ્ટન હતુ વૈદ્યરાજ હેમીલ્ટને સમ્રાટને ફોડલાની પીડામાથી આરામ કર્યો તેની સુદર ચિકીત્સાપણાથી સમ્રાટે આરોગ્યતા મેળવી

સંપૂર્ણ તદુરસ્તી મેળવ્યા પછી સમ્રાટે રજપુત પુત્રીસાથે વિવાહ કર્યો મોટી ધુમધામે વિવાહનો વ્યાપાર સમાપ્ત થયો સમ્રાટે એક રોજ મહાત્મા હેમીલ્ટનને પાસે બોલાવી કહ્યુ તમે મારી પાસેથી શુ ઇનામ લેવાની વાસના રાખોછો? મહાનુભાવ હેમીલ્ટને જવાબ આપ્યો, સમ્રાટ હુ ધન ચાહતો નથી, હુ માન ચાહતો નથી, હુ મોટા પદ ગારવની આકાક્ષા રાખતો નથી અમે ઘણા દૂર દેશાવરથી વેપાર કરવા આવ્યા છીએ આપના સામ્રારાજ્યમા એક પગલુ મુકવાનુ અમારૂ સ્થાન નથી આ કહે મારી એવી પ્રાર્થના છે જે અનુગ્રહ કરી અમને સ્થાન આપો જેથી કરી વેપાર રોજગાર કરવાનુ અમને આનુકુલ્ય પડે તે સ્થાનની માલેકીનો હક અમારો થાય એમ પત્ર લખી આપો સમ્રાટે સતુષ્ટ થઈ તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી તે દિવસથી ભારતવર્ષમા બ્રીટીશ પ્રભુતાના બીજ રોપાયા તે બીજના મોટા નક્ષો થઇ ભારતવર્ષમા ફેલાઇ ગયા આજતે વિશાળ વૃક્ષની છાયા નીચે ભારત સતાન વિશ્રામ લેછે

મોગલ સમ્રાટ ફીરકશીયર, મહાત્મા હેમીલ્ટનનો આત્મ ત્યાગ જોઇ પરમ વિસ્મિત થયો હેમીલ્ટનની ઇચ્છા હતતો તે પુષ્કળ સંપતિનો ધણી થાત ભારતવર્ષના એક સામત રાજ્ય જેટલો તે વૈભવ ભોગવત પણ તે અકિચિત્કર આત્મસ્વાર્થનો વિશયત્યાગ કરી ગયોછે તે સ્વદેશનો મોટો ઉપકાર કરી ગયો છે જે હેમીલ્ટનના અનિમ માહાત્મ્ય અને આત્મ ત્યાગના ગુણે, આજ ભારતવર્ષમા બ્રિટીશસિહનુ અખડ પ્રભુત્વછે તે હેમીલ્ટન, સ્વદેશીય લોકો પાસેથી શુ પ્રતિષ્ઠાન પામ્યો કોઇ જાતનુ પ્રતિષ્ઠાન પામ્યો નહિ જે દિવસે તેનો જીવન વિહગ પવિત્ર દેહ પિંજરમાથી વિદાય થયો જે દિવસે તેનુ પૂત કલેવર કલકતામા આડબર વિના એક સાધારણ સમાધિ મદિરમા દટાયુ તે દિવસે કોઇ બ્રિટનવાસીએ તેના સમાધિ મદિર ઉપર કાઇ સ્મરણ ચિન્હ સ્થાપન

કર્યું ? તેના સમાધિ મંદિર ઉપર કોઇએ કાંઈ કર્યું નહિ ખ્રીસ્ચીયન ધર્મ યાજકે સામાન્ય અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી હોય આ જગતમા પ્રકૃત કૃતજ્ઞતા નથી

મારવાડ રાજપુરી સાથે સમ્રાટનો વિવાહ થયો તેથી સઘળાના મનમા હતુ જે સમ્રાટ રાજપુતો ઉપર સદવ્યવહાર ચલાવશે પણ તેઓના મનના વિચાર પ્રમાણે બન્યુ નહિ વિવાહ વ્યાપાર નીપરી ચુકયો કે સમ્રાટે તે જજીયા કર નાખ્યો હીંદુશત્રુ ઓરંગઝેબ જેવા જુલમથી તે કર વસુલ કરતો, તેવા જુલમથી તો સમ્રાટે તે કર વસુલ કર્યો નહિ, પણ તેનુ નામ સાભળી હીંદુમાત્ર થરથર કંપવા લાગ્યા સમ્રાટ ઉપર તેઓની વિષમ ઘૃણા થઈ હાલસુધી હીંદુલોકોનો મોગલ ઉપર જે થોડોક અનુરાગ હતો તે જજીયા કરના સ્થાપનાથી બીલકુલ નાશ થયો તેરકે સમ ત્યા કે દુર્વૃત મોગલના સબધના તેઓની જેવી ધારણા હતી તે ખોટી નથી હીંદુઓ ઉપર મોગલ સદવ્યવહાર રાખશે નહિ બન્ને સૈયદભાઈઓની ક્ષમતા ઘટી લેવા, સમ્રાટ ફીરૂકશીયરે ઓરંગજેબના પ્રાચીન મંત્રી ઇનાયત C લાખાને દીવઉપન્ન પદે નીમ્યો, દેશકાળપાત્રને વિચાર કર્યા વિના ઈનાયતુ ઉલ્લાખા પ્રજાવર્ગ ૫૮ ઉપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો, તેણેજ ક્રુર જજીયા કરનો પુનરૂદ્ધાર કર્યો સઘાં

રાજસ્થાનના અપર પ્રાતમા મરૂમય મારવાડ રાજ્યમા જે સમયે ઉપર લખેલી ઘટના બની, ત્યારે અમરસિંહ તના વૃત્તાતનો સપૂર્ણ વાકીફગાર આ ઘો સમજશે કે અનર્થ કરી ગૌરવ વિશ્વાસે અને અર્થતૃષ્ણાએ ત્રિભગનાથી દે ની પરની કલમોનો ભગ થવાથી રાણાના સબધમાથી અજીતસિહના સબધોક ખે તે નાખ્યો પણ અમરસિંહ તેથી અણુમાત્ર નિરૂત્સાહ થયો નહિ, તુરત સમ્રાં પ આનુકુલ્યની ઉપેક્ષા કરી, તેણે પોતાના વિક્રમ અને અધ્યવસાય ઉપર બલ લઉ રાખ્યો પોતાની અને સઘળા રાજપુત સમાજની સ્વાધીનતા ફરી મેળવવા સારા કઠોર કર્મ ક્ષેત્રમા ઉતરી પડયો, છેવટે રાણાની વચ્ચે અને સમ્રાટ ફીરૂકશીયરની વચ્ચે એક સધિપત્ર થયુ તેના સારના આધારે જજીયા કર નાબુદ થયો નહીં

અઢારમા સૈકાના પ્રારભે, રજપુત અને મોગલની અવસ્થાએ કેવી રીતે મુર્તિ ધારણ કરી તે જોવુ હોય તો તે સધિપત્રનો સઘળો સાર અનુશીલન કરવાને માલુમ પડે તેમ છે

મોગલ સામ્રાજ્યના અધપાતકાળે દિલ્લીની પાસે એક વીરજાતિએ સ્વાધીનતા મેળવી, તે વીરજાતિનુ નામ જાટ, એ જાટ ઉપર પ્રાચિન ગેટ જાતિનુ એક શાખા ફળ, તેનુ વર્ણન આપણે ઉપર કરી ગયા, તેઓ ચબલ નદીના પશ્ચિમ તીરે રહેતા હતા મોગલ લોકનો કઠોર અત્યાચાર સહન કરી પરાક્રમી જાટ લોક ધીરે ધીરે સમયોચિત સહાયબળ સપન્ન થવા લાગ્યા આ સમયે મોગલની દુર્દશા જોઇ, તે સઘળા અત્યાચારને બદલો આપવા તેઓએ પોતાનુ

માથું ઉપાડયું. તેઓએ, પોતાની સ્વાધીનતાની ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો, જાટ લોકોનો વાવટો દિલ્હીના સિંહદ્વારે ઉડવા લાગ્યો, છેવટે જે દિવસે બ્રીટીશસિંહની ચતુરતાથી ભરતપુરનો કીલ્લો વિપર્યસ્ત થઇ પડયો, તે દિવસે જાટ જાતિના મસ્તક ઉપરથી વિજય મુકુટ ખસી પડયો, તેનો સ્વાધીનતાનો વાવટો નમી જઇ બ્રીટીશસિંહના ચરણ પાસે આવી પડયો.

તે મધિબધન રાણા અમરસિંહના જીવનનું શેષ સાધન, જે દિવસે તે સંધિ થયો તે દિવસથી થોડા દિવસ ઉપર તે અમરધામે પહોંચી ગયો. તે એક ડાહ્યો અને ઉંચા મતવાળો રાજા હતો. તેણે પોતાના રાજ્યની સમૃદ્ધિ વધારી પોતાના પદનું અને કુળનું સન્માન ગૌરવ સારીરીતે જાળવ્યું. મેવાડના અધિવાસીઓ હાલ પણ પ્રાતસ્મરણીય રાજાઓની નામ માળામા તેના નામનો જપ કરે છે. તેઓના મનમાં દ્વિતીય અમરસિંહ પવિત્ર શિશોદીયકુળનો છેલ્લો ગૌરવશાળી રાજા, તેના પરલોક વાસની સાથે મેવાડનો અધ:પાત થયો, ગૌરવાન્વિત શિશોદીયકુળનું ઉન્નત મસ્તક અવનત થઈ પડયું. કૃષિકાર્યમાં અને શિલ્પકાર્યમાં રાણાએ સારૂ આનુકુલ્ય અને ઉત્તેજન આપ્યું. મેવાડના કેટલાક સ્મારક સ્તંભ ઉપર તેના પુણ્યવાના ઉદાહરણો જોવામા આવે છે, જયાંસુધી તે સ્મારક સ્તંભો કાળકરાળ ગ્રાસથી લય નહિ પામે ત્યાંસુધી રાણા દ્વિતીય અમરસિંહનો કીર્તિકલાપ કોઈ ભુસાડી શકે તેમ નથી.

चर्तुदश अध्याय.

રાણો સંગ્રામસિંહ, મોગલ સામ્રારાજ્યનો અધઃપાત, નિજામઉલમુલ્ક થી હૈદરાબાદ રાજ્યની પ્રતિષ્ટા, સમ્રાટ ફીરકશીયરની હત્યા, જીઝયા કરનું કહાડી નાંખવું, મહમદશાહનો દીલ્હીના સીંહાસને અભિષેક સૈદતખાંની અયોધ્યા પ્રાપ્તિ, મેવાડની શાસન પ્રણાલી, રાણા સંગ્રામનો પરલોકવાસ, તેના ચરિત સંબંધે કેટલાક ગપ્પા. રાણાદ્વિતીય જગતસિંહનું સિંહાસનારોહણ, મારવાડ રાજ્ય સાથે અને અંબર રાજ્ય રાજ્ય તેનું સંધિ બંધન, મરાઠાએ કરેલો માળવ ઉપર એને ગુજરાત ઉપર હુમલો. મરાઠાએ તે પ્રદેશનો કરેલો અધિકાર, નાદિરશાહનો ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો. દીલ્લીનું ઉત્સાદન, રજપુતાનાની તે સમયની અવસ્થા. મેવાડનું સીમા બંધન રજપુતોનું એકતા વિવરણ, બાજીરાવે કરેલો મેવાડ ઉપરનો હુમલો. રાણા ઉપર કરેલો બાજીરાવનો કરભાર, અંબરના સીંહાસને મધુસિંહના અભિષેક માટે મોટી ગડબડાટ, રાજમેહેલ યુદ્ધ, રાણાનો પરાજય, મુલહર રાવ હોલકર સાથે તેનું સધિ બંધન, અંબરના ઇશ્વરી સિંહનો વિષપાનથી પ્રાણ ત્યાગ, રાણાનો પરલોક વાસ, રાણાનું ચરિત વર્ણન.

જે દિવસે વીર ચરિત દ્વિતીય અમરસિંહે આ લોકોમાંથી અમર ધામમાં જવા વિદાયગિરિ લીધી તે દિવસે સંગ્રામસિંહ મેવાડના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો. એ પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરવાથી બાબર વૈરી તે પ્રચંડ વીર રાણો સંગ્રામસિંહ મનમાં આવી બેસે છે. તેની સાથે મેવાડનું વર્તમાન અને અતીત ચિત્ર માનસ દર્પણમાં પ્રતિફલિત થઇ ચિતને આનંદ અને વિષાદના રસે ભરી દેછે. ઉન્મત હૃદય, તે નામામૃતપાનથી વધારે ઉન્મત એમ પુછે છે જે "આ શું તેજ સંગ્રામસિંહ ! જે તૈમુરના વંશધર વીર કેસરી બાબરનો અસીમ વિક્રમ રોકી દેવા સતાવાળો હતો. આ શું તેજ સગ્રા-

મસિંહ ! આતતાયીએ અધર્મ યુદ્ધ કરી જેનો પરાભવ કર્યો. આ શું તેજ સંગ્રામસિંહ ! રાત્રીની અભ્યર્થના કરતી વખતે સંધ્યાનો પ્રદીપ હાથમાં લઇ રજપુત સ્ત્રીઓ જેનું સ્મરણ કરે છે. આ શું તેજ સંગ્રામસિંહ ! પ્રાતઃકાળે શય્યા ત્યાગ કરતી વખતે રજપુતો જેના પવિત્ર નામનો જપ કરે છે. આ શું તેજ સંગ્રામસિંહ! ચિતોડના વિજય સ્તંભે આરાવલીના અભ્રભેદી શૈલ શિખરે જેનું નામ લેખો સાથે કોતરેલ છે, આજ દ્વિતીય સંગ્રામસિંહ તે સંગ્રામસિંહના રાજ્યાસને અભિષિક્ત—

જે મહમદશાહ સાથે તૈમુરના વંશના ગૌરવનું પર્યવસાન થાય છે જે મહમદશાહ "મોગલ સમ્રાટ" નામનો છેવટનો યોગ્ય આશામી તે મહમદશાહના રાજ સમયમાં દ્વિતીય સંગ્રામસિંહ મેવાડના સિંહાસને બેઠો. તેનાજ શાસન કાળમાં (ઇ. સ. ૧૭૧૬–૨૪) મોગલ સામ્રાજ્યના અધઃપાતનો પ્રારંભ થયો. બાબરનું વિરાટ સિંહાસન ભગ્ન અને વિલકત થયું, તે સમયમાં અસંખ્ય મોગલાધીન રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયા મોગલ પઠાણ શીયા, શુની, મરાઠા, રજપુત વીગેરે દેશો પચાવી લઈ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન થયા.

ગુણ ગૌરવ અને પ્રભુ ભક્તિ ઉપર નિર્ભર કરી મોગલ સમ્રાટે જે સેનાપતિને અથવા પ્રતિનિધિને જે પ્રદેશનો ભાર સોંપી દીધો હતો, તે સેનાપતિ કે પ્રતિનિધિ તે પ્રદેશનો ધણી થઇ પડયો. તે સેનાપતિ કે પ્રતિનિધિએ કૃતજ્ઞતાના પવિત્ર મસ્તક ઉપર લાત મારી વિદ્રોહના કલંકિત ઉપાય પકડી સમ્રાટના શાસનાધીન ન વર્તતાં તે તે પ્રદેશોમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવા માંડયું.

એવી રીતે જુદા જુદા પ્રદેશોના તેઓ સ્વતંત્ર માલીક થયા ખરા, પણ તેઓએ પ્રજાવર્ગની સુખશાંતિ તરફ જોયું નહિ જેથી તેઓનું અધર્મજીત રાજ્ય લાંબો સમય ટકયું નહિ, પણ તે સમયનું મહારાષ્ટ્રીયનું રાજતંત્ર ભિન્ન રૂપે દેખાણું તેઓના આકસ્મિક અભ્યુત્થાનનો વિષય વિચારવાથી વિસ્મિત થવું પડે છે. કે કેવી દૈવશક્તિથી હીંદુ વીર ચુડામણિ શિવાજીએ, નિરીહ શાંતજીવન, ધર્મયાજક. અને કૃષકમંડળીને, રણ વિશાદ બનાવી યુદ્ધ સ્થળમાં ઉતાર્યા ! તે રીતે વિચીરી તેનું સુકરર કરવું કઠણ છે. ખરેખર હીંદુ વિદ્વેષી મોગલ સમ્રાટના પ્રપીડને નિષ્પિષ્ટ અને પ્રપીડિત થઈ વીરવર શિવજીએ સ્વદેશી લોકોને વીરમંત્રે દીક્ષિત કરી અને રણાભિનયે ઉત્સાહિત કરી અસાધારણ કર્મો પ્રારંભ્યાં પણ તે અસાધારણ કામો થોડા સમયમાં સાધિત થયાં, તેનો વિચાર કરવાથી કયા હીંદુના હૃદય મહોત્સાહે ઉત્સાહિત ન થાય ! કયો હીંદુ ભારતવર્ષના ઉદ્ધાર કર્તા શિવજીની પૂજા નકરે? ભારતવર્ષ દુર્ભાગ્ય,વીરવર શિવજીનો મહામંત્ર તેના વંશધરોએ માન્યો નહિ, જો તેઓ દુર્ગમ દુરાકાંક્ષામાં ઉન્મતન થઇ એ મહામંત્રનો વ્યભિચાર

ન કરત, તો તે દુર્ધર્ષ મોગલના હાથમાંથી ભારતવર્ષને ખેંચી લેત પણ ભારતવર્ષના કઠોર ભવિતવ્યતાના લેખનુ ખડન કોણ કરી શકે,

સમ્રાટ ફીરૂખશીયરનુ સ્વલ્પકાળ વ્યાપી આધિપત્ય ધીરે ધીરે પર્યવસાન પામ્યુ, તેણે જે આશા રાખી હતી તે સફળ થઇ નહિ, દુર્વૃત્ત ઇનાયતઉલ્લાએ પોતાના પ્રભુ ઔરંગઝેબની જેમ પ્રજા ઉપર જુલમ કર્યો તેથી હીંદુઓનો વિદ્વેષવહ્નિ સમ્રાટ તરફ સળગી ઉઠયો

પશ્ચાત નામવાળા નીજામઉલમુલ્કે હૈદ્રાબાદ રાજ્યની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી તે સૈયદભાઇઓની ગેરવાજબી પ્રભુતા હરી લેવા, સમ્રાટે તેને બોલાવ્યો તે આજ રણ સ્થળે આવી ઉભો રહયો, આજસુધી તે મુરાદાબાદના શાસન કર્તૃત્વપણાએ નીમાયેલ હતો પણ તેના ઉચ્ચજ્ઞાન અને કાર્યદક્ષતાનો પરિચય પામી, માળવરાજ્ય તેને આપી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સમ્રાટે તેને બોલાવ્યો તે સઘળો વૃત્તાંત સૈયદોના કાને પડયો તેઓ દશહજાર મગરા સૈનિકોને લઈ આ યા, તેઓએ ફીરકશીયરને રાજસિંહાસનેથી ઉતારી મુક્યો, ફીરખશીયરની આશાઓ વિલોપ પામી, તે સકટકાળમા બુદીના અને અબરના રાજા શિવાય કોઈ તેના પડખે ઉભુ રહ્યુ નહિ જો ફીરકશીયર તે બન્ને રાજાની સલાહ લઇ ચા યો હત, તો અકાળે તેને પ્રાણ ત્યાગ કરવો ન પડત, પણ તેનુ બીલકુલ દુર્ભા ય નહિ તો તે પરમ હિતૈષી તે બન્ને રાજાની સલાહ ઉપર અનાસ્થા કેમ રાખે તેઓએ પ્રકૃત વીરની જેમ યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતરવાનુ તેને કહ્યુ પણ સમ્રાટે બીકણની જેમ અને કાપુરૂષની જેમ તેઓની સલાહ ગ્રહણ કરી નહિ, છેવટે તે બન્ને રાજાઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો ફીરકશીયર કેવળ કાપુરૂષ હતો તે બન્ને રજપુત રાજાની સલાહ ન લઈ માત્ર જનાનખાનામા તે રહેવા લાગ્યો, છેવટે તે શત્રુની મહેરબાની માગવા ગયો શેષાધ સૈયદે તેને કહેવ ાવી મોક ્યુ, જો તમે તમારા વિશ્વસ્ત રજપુતોનો ત્યાગ કરો, અમારા સેનાપતિને કી ્લામા આવવા દ્યો તેમ થાય તો અમે તમારા ઉપર કોઈરીતનો અત્યાચાર કરશુ નહિ

એ નશીબ ફીરકશીયરની આશાઓ ભાગી પડી તેના નઘરી જાતના આલસ્ય અને અવસન્નતા દુરી ન્યા. તેણે સ્થિર કર્યું જે શત્રુએ અતપુર વિધિનો વ્યભિચાર કરશે નહિ તે આશ્વાસનનો ભરુસો રાખી, તે નારીઓની સાથે વિલાસ કરતો અત પુરમા બેસી રહ્યો, તે આશ્વાસ તેનો વિફળ થયો "ઘોરા વરન વાળી રાત્રી કરાળ વેશે જગતમા આવી અને સમ્રાટના પતિત ભા ય નક્ષત્રની જેમ ગભીર તમમા ડુબી ગઈ, કી લાના બારણા બધ થયા. તેમા કોઇપણ પ્રાણી પેસી શકયુ નહિ કેવળ વજીર અને અજીતસિંહ તેમા રહ્યા વિકટ દાંત વાળી રાત્રી નગર વાસીઓને વિભીષિકા બતાવવા લાગી

સઘળા વિષમ ચિંતામાં પડ્યા. મહેલના શું થાય છે તે કોઇના જાણવામાં આવ્યું નહિ. દશ હજાર મહારાણ સૈનીકોને લઇ આજીમઉલઉમરા તૈયાર થઇ અપેક્ષા કરતો હતો. રજની પ્રભાત થઇ ઉષાના ગતા ગગે પુર્વ ગગન રંજીત થયું. રાજભવનમાં નોબતનો અવાજ સંભળાયો, સઘળાની આશા લોપ પામી ફીરંકશીયરની પદચ્યુતિ ઉપર રૂફેઉલદીરાજાત દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો ત્યારે બંદીજનોએ, નવા સમ્રાટને "દીર્ઘ જીવી થાઓ" એમ કહ્યું ત્યારે દુર્ભાગ્ય ફીરંકશીયરના પ્રાણ ઉડયા.

સમ્રાટ સિંહાસને બેસી અજીતસિંહ વિગેરેને સંતુષ્ટ કરવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. તેણે જીજીયાકર એકદમ ઉઠાવી લીધો. રજપુતોની મનસ્તુષ્ટિ કરવા માટે ચતુર સયદોએ સમ્રાટના પ્રધાન દિવાન ઇનાયતઉલ્લાના ઠેકાણે રતનચંદ નામના રજપુતને નીમ્યો. રૂફેઉલદીરાજાતે માત્ર ત્રણ માસ રાજ્ય કર્યું તે ખાસીના દર્દથી મરણ પામ્યો. તેના મૃત્યુ પછી બીજા બે સમ્રાટે થોડો સમય રાજ્ય સુખ ભોગવી આ લોકનો ત્યાગ કર્યો. છેવટે બહાદુરશાહનો જેષ્ટ પુત્ર રોષન આખતાર મહમદશાહેનું નામ ધારણ કરી ઇ. સ. ૧૭૨૦ મા દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો. મહમદશાહે ત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના શાસનકાળમાં મોગલ સામ્રાજ્યનો સંપૂર્ણ અધઃપાત થયો, રાજ્યમાં જુદી જુદી જાતના વિવાદ વિષવાદ ઉઠયા.

મોગલ સામ્રાજ્યમાં જુદી જુદી જાતની વિશ્રંખલા થઈ તેના ઉપર તેજસ્વી બે સૈયદનો અત્યાચાર થવા લાગ્યો, જે લોકો, તે સૈયદની સાથે મળી ગયા હતા. તે લોકો ઉપર નિઝામ બહુ નાખુશ હતો, નિઝામ એક સુદક્ષ સેનાપતી હતો. માળવદેશની આબાદી માટે અત્યંત પ્રયાસ કર્યો. તે વીર અને પરાક્રમ વાળો હોઇ સૈયદનો ભયપ્રદ થઇ પડયો, સૈયદોએ પોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કર્યા. તેઓનાજ દુરાચરણે ભારતવર્ષમાં મોગલ સામ્રાજ્ય વિલુપ્ત થયું, દુરંતગર્વ મદે પોતાનું પદ અક્ષુણ્ણ રાખવા, તેઓએ જે આસામીઓને સિંહાસને બેસાર્યા તે આસામીઓ અયોગ્ય નીવડયા. તેઓનાથી પ્રજાનું કલ્યાણ થયું નહિ. પુતળાની જેમ સિંહાસને બેસી તે રાજ્યાધિકાર ચલાવતા હતા. કોઈ લોકો તેઓને સમ્રાટ કહી કબુલ કરતા નહિ. તે બન્ને સૈયદ રાજ્યમાં કર્તા હર્તા હતા. તે બન્ને સૈયદોના હૃદયમાં રાજભક્તિનો લેશ નહોતો. સુદક્ષ નિઝામ આ સમય અવસરમાં સ્વતંત્ર થઇ ગયો. તેણે આશીરગઢ અને બુરહાનપુરના બેઉ કીલ્લા કબજે કર્યા. દુર્દાંત સૈયદોના હૃદયમાં શંકા પેદા થઇ, તેઓએ પોતાના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે રજપુતની મદદ માગી.

કોટા અને નટવરના બે રાજકુમારો, નીઝામને હઠાવી દેવા, પોતાના સરદારોને અને સામંતોને લઇ નર્મદા નદીના તીરે ઉભા રહ્યા. પણ તેઓ રણદક્ષ

નીઝામનો પ્રચંડ પ્રતાપ રોકી શક્યા નહિ, નર્મદાની તે તટ ભૂમિ ઉપર કોટનો હારવંશીય રાજકુમાર નીઝામના રોષાનળમાં પતંગની જેમ પડીબળી મુઓ.

હૈદ્રાબાદ રાજ્ય મોગલના કબજામાંથી ખસી પડ્યું. અયોધ્યાનું રાજ્ય પણ સ્વાધીન થઇ ગયું, સુદક્ષ * સૈદતખાંએ અયોધ્યાની સ્વાધીનતા મેળવી આપી. જે સમયે નીઝામે સ્વાધીનતાનો વાવટો ઉડાડયો સૈદતખાં તે સમયે વીયાતાના કીલ્લામાં હતો. સમ્રાટ મહમદે, તે સૈયદનો દર્પ ચુર્ણ કરવા, તેને બોલાવ્યો. સમ્રાટનો આદેશ પામ્યો કે તરત સૈદતખાં અમીરઉલઉમરાનો સંહાર કરવા તત્પર થયો. હૈદરખાં + નામનો એક દુઃસાહસિક આશામીએ અતર્કિત ભાવે આમીરઉલઉમરાની છાતીમાં છરી મારી તેને યમના ઘેર મોકલ્યો. સમ્રાટ તે સમયે છાવણીમાં હતો. અમીરઉલઉમરાના મૃત્યુના ખબર સાભળી તેના ભાઇ અબદુલાને કેદ કરવા તે તેની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો. ક્રુર સ્વભાવ ઉજીરે, સમ્રાટનો દુરભિસંધિ જાણી લીધો. તેણે દીલ્લીના સિંહાસને ઇબ્રાહીમ નામના એક મોગલને બેસારી દીધો. અને મહમદશાહની મતિનો રોધ કરવા, તે સેના સાથે તેની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો. આ યુદ્ધમાં રજપુતો કોઇના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા નહોતા. બન્ને પક્ષવાળા સામસામે થઈ ઉભા રહ્યા પણ જલદીથી યુદ્ધ ચાલ્યું નહિ, કેટલોક કાળ વીતી ગયો. બન્ને પક્ષવાળા યુદ્ધ માટે બીલકુલ વ્યગ્ર થઇ પડયા. યુવાન રાજા રતનચંદના શિરછેદન ઉપર સંગ્રામ ચાલ્યું. ઉજીર મહમદશાહના હાથથી યુદ્ધમાં પડ્યો તે આ લોકનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. સૈદતખાંના ઉપર સમ્રાટ બહુ ખુશી થયો. તેને તેણે બહાદુર જંગનો ખીતાબ આપ્યો. સમ્રાટે તેને અયોધ્યાનું રાજ્ય આપ્યું. રજપુત રાજાઓ વિજયી સમ્રાટને અભિનંદન વાદ આપવા ગયા. તેઓના તટસ્થભાવથી સમ્રાટ અત્યંત આનંદિત થયો. સમ્રાટે યોધપુરના રાજાને અને અંબરના રાજાને કેટલાક જનપદ આપ્યા ÷ દુર્ધર્ષ મરાઠાની ગતિનો રોધ કર્યો તેના માટે ગિરિધરદાસને § માળવ પ્રાંત મળ્યો. સમ્રાટે વજીર પદ આપવા માટે નિઝામને હૈદરાબાદથી બોલાવ્યો.

* સૈદતખાં એક ખોરાસાનો વેપારી હતો પોતાના ભુજબળની મદદે તે સેનાપતિના હુદ્દાએ આવ્યો. છેવટે અયોધ્યાનો અધિપતિ તે થયો. સૈદતખાંએ સ્વહસ્તે હુસેન આલીનો સંહાર કર્યો નથી

+ હૈદરખાં એક અસભ્ય આશામી હતો. હુસેન આલીની હત્યા કરવાતે એક સ્થળે અરજી લઇ તેને આપવા ઊભો રહ્યો હતો. હુસેનઆલી પાલખીમાં બેસી તે જગાથી નીકળ્યો તે સમયે હૈદરે, અરજી ઉચો હાથ કરી તેને દેખાડી, આમીરઉલઉમરાએ હૈદરને પાસે આવવા કહ્યું. એટલે હૈદરે આવી એક છરી મારી તેના પ્રાણ લીધા.

÷ જયસિંહ આગ્રા અજીતસિંહ ગુજરાત અને અજમેરને પામ્યા.

§ ગિરિધરદાસ એક નાગર બ્રાહ્મણ હતો તે રતનચંદના પ્રધાન કર્મચારી છબીલરામનો પુત્ર.

ભારતવર્ષના ઘોર રાજ નૈતિક વિપ્લવમાં મેવાડની રાજ નીતિ સંપૂર્ણ રીતે જુદી તરેહથી વર્તતી હતી, તે સમયે મેવાડના કેટલાક રજપુત રાજાઓ એવી અરાજકતાનો સુયોગ પામી, પોતાના રાજ્ય વધારવા લાગ્યા. રાણાઓ પોતાની ચીરંતન પ્રથાને અનુસરી સંપૂર્ણ રીતે આળસભાવે અને નિશ્ચેષ્ટ ભાવે પોતાનો સમય કહાડવા લાગ્યા. પારકાની ઉન્નતિ જોઇ તેઓની જીગીષા વૃત્તિ ઉદિત થાતી નહોતી. અંબરનો પ્રચંડ પ્રતાપ ઠેઠ યમુનાના સંકેત પ્રદેશ સુધી વિસ્તૃત હતો. વળી મારવાડ રાજ અજીતસિંહે *અજમેરના કીલ્લા ઉપર પોતાનો વાવટો ફડફડાવ્યો તેણે ગુર્જર રાજ્યને છિન્ન ભિન્ન કર્યું. તેણે પોતાની વિજયિ સેનાને મરૂ ભૂમિથી તે દ્વારકા સુધી ચલાવી. મેવાડમાં તે સમયે ઓત્સુકય જોવામાં આવ્યું નહિ મેવાડનો રાણો પોતાના પ્રાચીન સામંત સરદારોને લઈ નિશ્ચેષ્ટ ભાવે કાળ કહાડતો હતો એવી રીતની નીતિનું અનુસરણ કરવાનું પ્રયોજન શોધી કહાડવું યુકત છે. મેવાડની ચિરંતન નીતિનું અનુશીલન કરવાથી તેનું પ્રયોજન માલુમ પડી આવે છે. જે નીતિ અને સંસ્કારને અવ્યાહત રાખવા ગિલ્હોટ વંશ વીરોએ અમ્લાનવદને, તેઓના હૃદય શોણિત આપ્યાં. રાજ્યનો અપકર્ષ થાય તેથી તેઓએ એવી નીતિનું અવલંબન કર્યું નથી. તેથી કરીને મેવાડની રાજ્ય સીમા વધી નહિ રાજ્યની શ્રીવૃદ્ધિ સાધનમાં મેવાડના પ્રતિદ્વંદ્વી સામંત સંપ્રદાય પ્રતિકુલતા આપતા હતા. શક્તાવત સરદાર સાહસીજેતસિંહે રાઠોડ રજપુતના હાથમાંથી ઇડર પ્રદેશ લઈ લીધો. તેણે કલિવારાના પ્રદેશ સુધીનો પ્રદેશ પોતાના હસ્તગત કર્યો તે બીજા પ્રદેશ પણ જીતવા જતો હતો. એટલામાં રાણાએ તેને યુદ્ધ યાત્રા છોડી ઉદયપુરમાં આવવા આજ્ઞા આપી એટલેકે યુદ્ધ યાત્રા ન થવાથી તેનો મનોરથ પુરો થયો નહિ, પ્રતિદ્વંદ્વી ચંદાવત સરદારે, વિદ્વેષભાવથી તેના વિરૂધ્ધે રાણાની પાસે અભિયોગ કર્યો તે માટે રાણાએ તેને યુદ્ધ યાત્રામાંથી પાછો બોલાવ્યો, આ સઘળા વિદ્વેષ ભાવથી મેવાડનું પરાક્રમ અનેક પરિણામે કમ થઈ ગયું તે સમયે મેવાડમાં કોઈ સામંત સરદાર એક પણ કીલ્લો બનાવી શકયો. નહિ.

રાણા સંગ્રામસિંહે અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું, તેના શાસન કાળમાં મેવાડનું સમ્માન અનેક પરિમાણે અક્ષુણ્ણ હતું અને શત્રુએ લઇ લીધેલ અનેક રાજ્યો તેને પાછા મળ્યા હતા. રાણાએ બિહારીદાસ પંચોળીને મંત્રી પદ આપ્યું, તેમાં તેની પારદર્શિતાનો અને તીક્ષણ બુદ્ધિનો પરિચય માલુમ પડયો, બિહારીદાસ જેવો સુદક્ષ અને સુવિશ્વસ્ત મંત્રી બીજો કોઇ મેવાડના મંત્રિઆસન ઉપર આવ્યો

* ડુંગરપુર અને વાંસવાડાના રાજાઓ રાણાની સાથે સારો મેળાપ રાખી સમય કહાડતા હતા

નથી વિહારીદાસે, ઊંચા મંત્રી પદે અભિષિક્ત થઈ, ત્રણ રાણાના શાસનકાળમા મંત્રીનું કાર્ય કર્યું. રાણા સંગ્રામસિંહના મૃત્યુ પછી મેવાડમા મરાઠા લોકોનો પ્રચંડ વિપ્લવ થઈ ઉઠ્યો. સંગ્રામનો તે વિપ્લવ મંત્રીવર વિહારીદાસની ચતુરાઈથી પણ અટક્યો નહિ.

રાણા સંગ્રામસિંહના ચરિત્ર સંબંધે અનેક ઉપકથાઓ સાંભળવામા આવે છે, તે સઘળી ઉપકથાનું અનુશીલન કરવાથી દૃઢ પ્રતીતિ પેદા થાય છે કે રાજ્યશાસન ગૃહપાલન વગેરેમા રાણાની પુષ્કળ પારદર્શિતા હતી, તે એક વિજ્ઞ ન્યાયપર અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજા હતો. તે જે કામ આરંભતો તે કામ પુરું કરી તે સુખથી બેસતો હતો, સઘળી બાબતમા તે અનર્થક ખર્ચ કરતો નહિ. રાણા સંગ્રામસિંહના સ્મરણીય ચરિત્રના અનેક પ્રમાણો જોવામા આવે છે. તેણે અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે અરસામા પોતાના પદની રક્ષા કરી પોતાના રાજ્યનું તેણે ઘણું મંગળ સાધ્યું છે, દક્ષિણીના હુમલામાથી મેવાડને બચાવવા તે અઢારવાર યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતર્યો હતો. સંગ્રામસિંહની શાસન નીતિ અગર જો કે સીમાબદ્ધ હતી અગર જો કે પૂર્વ પુરુષની પ્રથાનો થોડા પરિમાણે ત્યાગ કરી, તેણે મેવાડનું મંગળ કર્યું છે, પણ તેના કરેલા મંગળથી મેવાડનો જે ઉપકાર થયો છે તેથી પ્રજાવૃંદનો તે અનુરાગ પાત્ર થયો છે. રાજ્યના હિત સાધનમા અને અભાવ મોચનમા તે સર્વદા સાવધાન રહેતો હતો. એ માટે તે સ્વદેશમા અને વિદેશમા સન્માન પામ્યો છે, બાપ્પારાવના પવિત્ર વંશના ઉચા રાજાઓ, ગિહલોટ કુળનું માન અક્ષુણ્ણ રાખી ગયા છે તે રાજાઓના સંગ્રામસિંહ શેષવર્તી રાજા. તેના પરલોકવાસ ઉપર મેવાડમા મરાઠાની પ્રભુતાનો સૂત્રપાત થયો. એ પ્રભુતાની સ્થાપના સાથે મેવાડનો રાજનૈતિક સ્રોત કઈ દિશાએ પ્રવાહિત થયો તેનું વર્ણન કરવા અમે પ્રવૃત્ત થઈએ.

રાણા સંગ્રામસિંહના ચાર પુત્રો હતા. તેમાથી જગતસિંહ (બીજો) સંવત ૧૭૯૦ (ઈ. સ. ૧૭૩૪) મા પિતૃ સિંહાસને બેઠો, તેના રાજ્યનું પહેલું કાર્ય રજપુતના ત્રણ સંઘનું એકતા રૂપ આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ. જે રાણા દ્વિતીય અમરસિંહે તે બંધનનું નિર્માણ કર્યું. ત્યારપછી અજિતસિંહની અવિમૃશ્યકારીતાથી તે ત્રણગણના પગમા કુઠારાઘાત થયો. રાજા જગતસિંહે અમૃતરસના જલસિંચનથી તેને પુનર્જીવિત કર્યું, તે વખતે એકઠા થયેલા નૃપતિઓએ પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવના શપથ લઈ કહ્યું કે હવે કોઈએ મુસલમાન સાથે વૈવાહિક સૂત્રથી બંધાવું નહિ, કોઈએ પરસ્પરનું એ તાંતણ સૂત્ર છેદવું નહિ, મેવાડના હુરડા નામના નગરીમા એકઠા થઈ તેઓએ ઉપરના સર્વનું સંધિપત્ર તૈયાર કરી તેમા સહી કરી એક ચિત્તથી સુદૃઢ કરવા એક વીર નાયકનું પ્રયોજન, એટલે કે સઘળાઓએ એક વાક્યે સંમત થઈ રાણાને સર્વોચ્ચ આસન આપી, રાણાના હાથમા રજપુત સેનાનું અધિનાયકપણું સોંપ્યું.

સેનાબળ ક્રમે ક્રમે સંગ્રહિત થયું. સંમુખે વર્ષા સમાગમ જોઇ સઘળાએ સ્થિર કર્યું જે વર્ષાઋતુ વીત્યાબાદ મોટી વિશાળ રજપુતસેના લઇ અજીતસિંહે, મોગલ ના વિરૂધ્ધે જવું, યુધ્ધોપયોગી સઘળી ગોઠવણો તૈયાર થઇ ગઇ, દુર્ભાગ્યવશે, તે ગોઠવણો વ્યર્થ થઇ ગઇ, કારણ કે પહેલાં થયેલ કોલ કરાર શિથિલ થયા, એક થઇ ગયેલ ત્રણબળ ભિન્ન થયાં આજ તેથી રાજસ્થાનનાં વિષમયફળ પેદા થયા. રજપુતોની એકતાનું સૂત્ર તુટી ગયું. મોગલ સામ્રાજ્યના અધઃપાત ઉપર અંબરના રાજા અને મારવાડના રાજા, વિપુલક્ષમતા મેળવી મેવાડના રાજાના સમકક્ષ થયા, સૂર્યવંશીય મહારાજ કનકસેનના વંશધરો, રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ ઉપર અક્ષુણ્ણ પ્રાધાન્ય ભોગવતા આવ્યા હતા, તે પ્રાધાન્ય હાલ શિથિલિભૂત થયું.

સુદક્ષ નીઝામઉલમુલ્કે આજના સમયે, આધીનતાની સાંકળ તોડી સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા મેળવી, દિલ્લીશ્વરનો સેનાપતિ, તેની તે સ્વાધીનતા ખેંચી લેવા ગયો, જે સેનાપતિ તેના કોપાનળમાં પતંગવત બળી મુઓ. સુચતુર નિઝામે તે સેનાપતિનું કાપેલ માથું સમ્રાટ પાસે મોકલી કહેવરાવ્યું જે "દુરાચાર રાજદ્રોહી થયો એ માટે તેનું કાપેલ માથું તમારી પાસે મોકલાવ્યું" હીન બળ સમ્રાટ મહમદશાહ તેજસ્વી નિઝાઉલમુલ્કનો પ્રકૃત ભાવ સમજ્યો પણ તેના તે વચન માટે તેને સાક્ષિ આપી શક્યો નહિ. પોતાના રાજ્યની સ્વાધીનતા દૃઢ કરી નિઝામ રજપુતો સાથે એકતા સુત્રે બંધાયો. માળવા ઉપર અને ગુર્જરાત ઉપર મહારાષ્ટ્રીય સેના ચલાવવા તેણે પ્રેરણા કરી, વીર બાજીરાવ, ધીરેધીરે માલવ પ્રદેશ ઉપર પડ્યો અને ત્યાંના શાસન કર્તા દયાગમ બહાદુરને યુદ્ધમાં હણી તેણે નિઝામનો મનોભાવ પૂર્ણ કર્યો, ત્યાર પછી અંબર રાજ જયસિંહના હાથમાં માળવ પ્રદેશ સોપાયો. પણ તેણે પ્રદેશ ન રાખ્યો. અને બાજીરાવને સોંપાવ્યો, એ રીતે માળવ પ્રદેશ દુર્ધર્ષ મરાઠાના કબજામાં આવ્યો થોડા દિવસમાં સુવિશાળ ગુર્જર પ્રદેશ પણ એવી રીતની દશાને પામ્યો મોગલ સમ્રાટે ગુર્જર પ્રદેશ રાઠોડને આપ્યો છેવટે તે પ્રદેશ મરાઠાના હાથમાં આવ્યો.

જે સમયે રાજસ્થાન અને દક્ષિણાવર્ત પ્રદેશમાં એ રીતનો રાજનૈતિક સ્રોત પ્રવાહિત થાતો હતો. તે સમયે બંગ, વિહાર અને ઓરીસા રાજ્યમાં સુજાઉદ્દૌલા અને તેનો પ્રતિનિધિ આલીવર્દીખાં, અક્ષુણ્ણ પ્રભુતા ભોગવતા હતા. વળી અયોધ્યામાં સૈદતખાંનો પુત્ર સફરજંગ રાજ ભોગવતો હતો, મોગલ સમ્રા

* સેનાપતિનું નામ મોવારીજખાં હતું. નિઝામે શરૂઆતમાં મોવારીજના લશ્કરમાં અમદાવાદ પેન થાય એવી ચેષ્ટા કરી પણ વ્યર્થ ગઇ.

** દયાગમ બહાદુર માળવાના પુર્વ શાસન કર્તા ગિરિધરસિંહનો ભત્રીજો.

ટની સુપ્રસન્નતાથી સૈદતખાંએ અયોધ્યાનું રાજ્ય મેળવ્યું પણ દુરાચારે થોડા સમયમાં તે પવિત્ર પ્રસન્નતાનો હેય અને જઘન્ય પુરસ્કાર મેળવ્યો. સૈદતખાં કૃતઘ્ન અને વિશ્વાસઘાતક હતો. તે દુરાચાર આસામીએ નૃશંસ નાદિરશાહને ભારતવર્ષમાં બોલાવી મોગલ સામ્રાજ્યનો સર્વ નાશ કર્યો.

જ્યારે માળવ અને ગુર્જર પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ્રની પ્રભુતા દ્રઢ થઇ ત્યારે વિજયી મરાઠાઓએ બીજા સ્થળોએ પોતાનું આધિપત્ય વિસ્તારવાનું વિચાર્યું. તેઓ નર્મદા ઉતરી ઉત્તર પ્રદેશમાં પથરાઇ ગયા. તેઓના વિક્રમવન્હિના પ્રસ્ફુરણથી અનેક સામાન્ય જાતિઓ તેઓને મળી જઇ તેઓના કલેવરનું પોષણ કરવા લાગી તે સમયે શાંતવૃતિવાળા ખેડુતો ખેડનો ત્યાગ કરી મરાઠાને મળી ગયા.

હોલકર સીંધીયા અને પુઆર તે સંપ્રદાયમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા. એ પ્રમાણે પુષ્કળ સહાયબળ પામી મરાઠાઓ, ક્ષીણબળ રજપુતોના રાજ્ય ઉપર આવી પડવા લાગ્યા, અને તે રાજ્યના પ્રદેશો ઉત્સાદન કરી લુટી લઈ ત્યાંજ તેઓ વસવા લાગ્યા, તેઓનો પ્રચંડ પ્રતાપ, કોઇ રોકી શકે તેવું નહોતું, વીરવર પ્રથમ બાજીરાવ, તેવા દુર્ધર્ષ મરાઠાને પોતાની સત્તાના પ્રભાવે હાથમાં રાખી શકયો. ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં ચંબલનદી ઓળંગી તે દિલ્હીના સિંહદ્વારસુધી આવી પહોંચ્યો. તેના કઠોર પરાક્રમ પ્રભાવે. તે મહા નગરી દલિત થઈ ત્યારપછી ચોથ આપી, હીન બળ સમ્રાટ મરાઠાના પ્રતાપાનળમાં પડતો બચી ગયો. સમ્રાટનાં આવાં બીકણનાં જેવાં કાર્ય જોઇ નિઝામના મનમાં આશંકા પેદા થઈ. સમ્રાટ ઉપર જય મેળવી પરાક્રમી મરાઠાઓ નિઝામ રાજ્ય ઉપર હુમલો કરશે એવી આશંકાથી નિઝામ વ્યાકુળ થયો. તે આશંકાથી વ્યથિત થઇ તેણે માળવામાંથી મરાઠાઓને હાંકી કહાડવા સંકલ્પ કર્યો. તેના મનમાં સુદ્રઢ ધારણા હતી. જે મરાઠા લોકો જો એકવાર માળવ પ્રદેશમાં દ્રઢમૂળ નાંખી દેશે તો તેને કોઇ કહાડી શકશે નહિ. વળી તેઓ તેનો ઉતર પ્રદેશનો સઘળો સંબંધ છેદી નાંખશે. વિજયી નિઝામ મરાઠાઓને માળવ પ્રદેશમાંથી કહાડી મુકવા પ્રયાસ કરતો હતો. એટલામાં ખબર આવ્યા જે પ્રચંડ વીર દુર્ધર્ષ નાદીરશાહ પોતાની વિજયીની સેના લેઇ ભારતવર્ષ ઉપર આવે છે. તે ખબર સાંભળી નિઝામના મનમાં ઘોર ભયનો સંચાર થયો, જે સમયે, વિજયી નાદીરશાહનું રણનગારૂં ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગમાં સંભળાયું તે સમયે મોગલ સમ્રાટનો વિક્રમાનળ કેવળ ઓલવાઈ ગયો હતો. નાદિરશાહના એ રણના નગારાના અવાજથી ભારતવર્ષ કંપી ગયો, હતભાગ્ય મહમદશાહનો તાજ માથા ઉપરથી ખસી પૃથ્વી ઉપર પડયો. તે સમયે મહમદશાહે રજપુત જાતિના પરાક્રમ ઉપર વિશેષ ભરોસો રાખ્યો. પણ કર્નાલના કાળ યુદ્ધમાં મોગલનું સિંહાસન તુટી ગયું.

કર્નાલ યુદ્ધના કઠોર પરિણામથી નિઝામ અને સૈદતખાંના હૃદયમાં વિષમ ભયનો સંચાર થયો, વિજયી નાદિરશાહના પ્રચંડવેગનો પ્રતિરોધ કરવા તેઓએ

પોતાની સેનાઓ મોગલની સેના સાથે એકઠી કરી દીધી, પણ તેથી તેઓનો મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ. આમીરઉલઉમરાએ યુદ્ધક્ષેત્રે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. ઉજીર અને સમ્રાટને બાંધીને નાદીરશાહના ચરણ પાસે રજુ કર્યા. ઉજીરની કૃતઘ્નતાથી આજ દિલ્લીશ્વરની એવી શોચનીય દુર્દશા થઇ પડી, મહમદશાહે, સંધિ કરવા નિઝામને નાદીરશાહ પાસે મોકલ્યો. સંબિંધન સ્થિર થયું. પણ દુરાચાર સૈદતખાંએ પ્રપંચ કરી તે બંધન વ્યર્થ કરી દીધું. છેવટે પોતપોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કર્યો. દુર્વૃત સૈયદતખાંએ, નાદીરની અર્થસ્પૃહા વધારવાના હેતુએ, નાદીરને કહ્યું " જે નિઝામે આપની સાથે છેતરપીંડી કરી છે, રાજકોષમાં તેની પાસે પુષ્કળ ધન છે." દુષ્ટની વાત ઉપર નાદીરશાહનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. તેની દુર્દમ દુરાકાંક્ષા સોગણી વધી પડી.

નીઝામની સાથે જે સંધિ થયો હતો, તે સંધિ નાદીરશાહે તોડયો. બેનશીબ મહમદશાહની સઘળી આશા ભાંગી પડી. અર્થપિશાચ, નાદીરશાહના સંધિ સૂત્ર ઉપર વિચાર કરી ભરૂસો રાખી તેણે ખાત્રી કરી હતી. હવે વિશેષ પીડા ભોગવવી પડશે નહિ. પણ તેની તે ખાત્રી વ્યર્થ અને અસત્ય થઈ પડી. સંધિપત્ર ફાડી નાંખી દુરાચાર નાદિરે, વિજીત દિલ્લીશ્વરને મોટા દંભ સાથે પોતાની છાવણીમાં લઈ લીધો. અને વીરવર તૈમુરના સિંહાસન ઉપર બેસી ઈ. સ. ૧૭૪૦ના માર્ચ માસના આઠમા દિવસે પોતાના નામની મુદ્રા ચલાવી.

મોગલ સામ્રાજ્યના ઘોર અંતર્વિપ્લવના સમયે, રાજ્યકોષમાંથી પુષ્કળ પૈસો ખરચાયો. અને પ્રતિદ્વંદ્વિ રાજકુમારો, રાજ્ય લેવાના લોભે બક્ષીસ લાંચ વીગેરેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચવા લાગ્યા. રાજ્યકોષમાં જેટલો પૈસો હતો તેટલા પૈસા* નાદીરશાહને મળ્યા. તો પણ તેની દુરાકાંક્ષા હલકી પડી નહિ. તેણે ચારે દિશાએ ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો જે જ્યાંસુધી હજી સાડા ત્રણ કરોડ રૂપીયા મને નહિ મળે ત્યાં સુધી હું ભારતવર્ષ છોડવાનો નથી. જો ભારતવર્ષ છોડાવવું હોય તો તેટલો પૈસો આપો." તે ઘોષણા પ્રચારીત થઇ એટલામાં યમદૂત સરખા પારસીઓ હાથમાં તલવાર લઈનગરની ચારે તરફ ભમવા લાગ્યા. અતિ કઠોર અત્યાચાર કરી. પુષ્કળ પીડા આપી, તેઓએ પુરવાસીના ધનરત્ન લુંટી લીધાં. તેઓના પૈશાચીક પ્રપીડને નગરમાં હાહાકાર ધ્વની થઈ રહયો. પીડા પામેલ પુરવાસીઓ, દાવદગ્ધ હરણની જેમ પ્રાણ ભયે ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા. પણ પલાયન કરી કયાં જવું ! તેઓનું રક્ષણ કોણ કરે ! રક્ષણ કરનાર કોઇ રહ્યું નહિ. સઘળા લોકો આજ પુરૂષાર્થ વિનાના થઈ ગયા. સઘળાઓ પોતાના

*દુર્વૃત નાદિરશાહે ભારતવર્ષનું બહુ ધન હરણ કર્યું. મહાત્મા ટોડ સાહેબ કહે છે જે નગદ રૂપીયા અને સોના રૂપાં મોતી મણી વીગેરે મળી એકંદર આડીંશ કરોડ રૂપીયા તે લઈ ગયો.

રક્ષણ માટે અહિં તહિં ભમવા લાગ્યા. તે અત્યાચારીઓના જુલમનો કોઈ પ્રતિરોધ કરી શક્યું નહિ. બેનશીબ પ્રજા, પલાયન કરી ગઇ પણ તેનું રક્ષણ થયું નહિ. તે પિશાચો તેઓની પછવાડે દોડવા લાગ્યા. દોડીને તેઓ તેઓની પાસેનો ખોરાક પણ લઇ લેવા લાગ્યા, તેઓની પ્રાણપતિ ઉપર ધર્મ ભ્રષ્ટતાનો જુલમ થવા લાગ્યો. દીલ્હી નગરીમાં આજ પ્રલયકાળ થઇ ગયો. નગરમાં જે ઉંચી પદવી વાળા હતા તેઓના સંપૂર્ણ અપમાન થવા લાગ્યાં. ટુંકામાં પોતાની પત્નીઓને પ્રથમ મારી નાખી આત્મહત્યા કર્યા શિવાય તેઓનો બીજો ઉપાય નહોતો. આ ભયંકર કાળમા એવી જનશ્રુતિ ચાલી "રાક્ષસ નાદિરશાહ હણાયો" એક ક્ષણે તે જનશ્રુતિ આખા દીલ્હી નગરમાં પ્રસરી. જોતાજોતામાં પુરવાસીઓ, ખુલ્લી તલવાર હાથમાં લઈ ઉન્મતની જેમ અહી તહીં દોડી પારસીઓ ઉપર હુમલો કરી પડયા. સઘળાઓ તેઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા. તે સમયે બન્ને દળમાં ઘોર સંઘર્ષ થયો નગરવાસીઓનાં અને પારસીઓના શબથી દિલ્હી નગરી ભરાઈ ગઈ લોહીના પ્રવાહથી મહોલ્લાના રસ્તા ગરીયામ રસ્તા ભીંજાઈ ગયા. થોડા સમયમાં તે સમચાર નાદિરશાહના કાને પહોચ્યા. દુરાચાર એક મસ્જીદના મથાળે ચડી નિરૂત્સાહવાળી સૈનીકોને ઉત્સાહિત કરી, નગરના બાળક વૃદ્ધ વીગેરેને મારી નાખવા તેણે હુકમ આપ્યો. એ કઠોર હુકમ થયો કે તુરત નાદીરશાહના સૈનીકોએ ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી. તેઓ નગરના દ્વારે દ્વારે ઉભી મધ્રજાનો સંહાર કરવા લાગ્યા.

અતિ નાદે, સઘળી નગરી પ્રતિધ્વનિત થઇ નગરના રસ્તાઓમાં શોણિતનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો આજ દિલ્હી નગર, ભયંકર સ્મશાન જેવું થઈ ગયું

આવા ભયાનક સમયમા નાદિરશાહે, પાખંડ સૈદતખાં દીવાનને હુકમ આપ્યો. જે "તારી જે ધન સંપતિ હોય તેની એક તાળિકા બનાવી લાવ, તે યથાર્થ તાળિકા જોવાને હું ચાહુછું" એ તાળિકા મને નહિ મળે તો તારૂં શીરચ્છેદન થાશે, એવો કઠોર હુકમ સાંભળી દુર્વૃત્ત સૈદતખાં, ચારેતરફ અંધકાર ભાળવા લાગ્યો. તેની સઘળી આશા તુટી પડી મદમત્ત થઇ દુરાચાર સૈદતખાએ, પોતાના પગમાં પોતાના હાથે કુવાડો માર્યો. આજ સૈદતખાંનાં જ્ઞાન નયન ઉઘડી ગયાં. આજ તેને સંપૂર્ણ ભાન આવ્યું જે નાદિરશાહને પોતે બોલાવી, પોતે પોતાનો સર્વ નાશ કર્યો જે દિશા તરફ તે જોતો હતો તે દિશા તરફથી વિભીષિકાની મૂર્તિ તેની નજરે આવતી હતી. આવા દારૂણ દુઃખમાંથી બચવા બેનશીબ સૈદતખાંએ વિષપાન કર્યું. તેણે તેમ કરી આત્મહત્યા કરી. દિવાન રાજા મીજલીસરાયે પણ અત્યંત દુઃખમાંથી બચવાને રસ્તો પકડયો. નાદિરશાહ ભારતવર્ષનું સર્વસ્વ હરી લઈ વસંત કાળે, સ્મશાન જેવી દિલ્હી નગરીને

છોડી પોતાના દેશ તરફ ચાલ્યો. સમ્રાટ સાથે થયેલા સંધિના અનુસારે કાબુલ, ઠઠા, સિંધ, મુલતાન વીગેરે સઘળા પશ્ચિમ રાજ્યનો નાદિરશાહ ધણી થયો અને તે પ્રદેશોને તેણે ઇરાનના અંતર્ભુક્ત કરી દીધા. ભારતવર્ષના એક ઇતિહાસ પ્રણેતાએ, તે સમયની અવસ્થા બાબત નીચે પ્રમાણે વિવરણ આપ્યું છે. તેણે કહેલછે જે "હીંદુસ્તાનના અધિવાસીઓ, તે સમયે" પોતાના રક્ષણ માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. જે આશામી કેવળ સ્વાર્થપરતાની પરિસેવા કરતો હતો તે આશામી પોતાના માનવ ભાઇના દુઃખમાં સહાનુભૂતિ પ્રકાશ કરતો નહિ. સ્વાર્થ પરતા, આત્મધર્મ અને પરધર્મનો પરમ અંતરાયછે. નાદિરશાહના અભિમાન કાળે, ભારતવર્ષન સઘળા લોકોને, સ્વાર્થપરતાને શરણે ગયા તે નૈતિક બળના અપકર્ષથી ભારતવાસીઓ જે ધર્મ બળ હીન થઇ ગયાછે તે ધર્મ બળ હવે તેઓ મેળવી શકશેકે નહિ તેનુ અનુમાન કરવું પણ દુષ્કર થઈ પડયું છે ટુંકામાં સુખ અને સ્વતંત્રતા મધુરાઆસ્વાદનથી તેઓ તે કાળથી વંચિત થઇ ગયા.

આવા સંહાર કાળમાં ભારતીય રજપુત જાતિએ પોતાના પ્રાચીન રાજ્ય ખોયાં નહોતાં. ઈસલામના છમો વર્ષના શાસન કાળમાં મારવાડ રાજે અને અંબર રાજે સામાન્ય સામાન્ય પ્રદેશ, પોતાના રાજ્યમા ભેળવી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. તેસઘળા પ્રદેશના રાજાઓ હાલ બ્રીટીશસિંહની સાથે સખ્ય ભાવ રાખી સ્વાધીનતાનો સંભોગ કરેછે. ખ્રીસ્ટીય દશમ સતાબ્દીમાં જ્યારે પ્રચંડવીર દુર્ધર્ષ મહમદ ગીંઝનીએ મેવાડ ભુમી ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે તેની ચતુરસીમા જેટલી વિસ્તૃત હતી તેટલી આજના સમયે વિસ્તૃત છે અગર જોકે બુંદી, આબુ, ઇડર, દેવળ વગેરે કેટલાક મહારાજ્ય મેવાડના રાણાના હાથમાથી ખસી ગયાં તોપણ તેનું પ્રાચીન રાજ્ય પુર્ણવિયવે હાલ વિરાજીતછે. પશ્ચીમ દિશામાં, ગદવાર પ્રદેશની ઉર્વર ભુમિ મેવાડના પ્રાકૃતિક સીમાબંધન આરાવલ્લી શૈલમાળાને ઓળંગી અવનત મસ્તકે રાણાની પ્રભુતાના કીરતનમ આશક્તછે. પ્રશસ્ત હૃદય ચંબલ નદ, તેનો પુર્વ પ્રાંત વિધૌત કરી સૂર્યવંશીય મહારાજ કનકસેનના વંશધરોના અધઃપાતનો શોચનીય વૃતાંત દુરની ભાગીરથીને કહેવા દોડેછે, ઉતરમાં ક્ષીરી નદી, અજમેર અને મેવાડની વચ્ચમા રહી વહી જાયછે, દક્ષિણે માલવ રાજ્ય, મરાઠાના પ્રપીડને બીલકુલ દીન થઇ ગયેલો હતો.

એ ચતુઃસિમાબદ્ધ પ્રદેશની દ્રાધિમાં એકસો ચાલીશ માઈલ અને અણિમા એકસો ત્રીશ માઈલ, તેમાં દશ હજાર નગરો અને ગામડા વિરાજીત મેવાડભૂમિ રત્નગર્ભ, તેના ક્ષેત્રો, અતિશય ઉર્વર, તેની કૃષક મંડળી કૃષિકાર્યમાં પારંગત અને વણિગ્વૃંદ વાણિજ્યમાં સતત અભિનિવિષ્ટ એ કાર્ય કુશળ પ્રજાદ્વારાએ મેવા-

ડની પ્રતિવર્ષ દશ કોટી રૂપિયાની પેદાશ હતી. અતિભક્ત અનુરક્ત સામંતો હૃદય શોણિત આપી, મેવાડને શત્રુના આક્રમણમાંથી બચાવતા હતા. હવે દુર્ધર્ષ મહારાષ્ટ્રીય લોકોના કઠોર આક્રમણ પ્રભાવે. પચાસ વર્ષમાં મેવાડની જે શોચનીય દુર્દશા થઇ તેનું અમે ક્રમે વર્ણન કરશું.

જે દિવસે, સમ્રાટ મહમદશાહે, દુષ્ટ બુદ્ધિ અને કુચક્રી મંત્રીઓની મંત્રણા ઉપર ભરૂસો અને આધાર રાખી પોતાના રાજસ્વનો ચોથો ભાગ મરાઠા લોકોને પણ સ્વરૂપ આપી દીધો, તે દિવસે રાજસ્થાન ક્ષેત્રમાં દુર્ધર્ષ મરાઠાની પ્રભુતાનો માર્ગ સાફ અને નિષ્કંટક થયો. ઇ. સ. ૧૭૩૫માં એ ઘટના બની. રાજસ્થાન મોગલ સમ્રાટના શાસનને આધીન હતું, જ્યારે મરાઠાઓએ સમ્રાટ પાસેથી ચોથ લીધી ત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યાધીન રાજ્યો પાસેથી પણ તેઓ ચોથ લઇ શકે. મરાઠાઓ જયશીલ હતા. તેઓ જેની વિરૂધ્ધે પોતાની પ્રચંડ સેના ચલાવતા હતા. તે કૃતાંજળી પુટે તેઓના ચરણમાં પડી ચોથ આપવાનું કબુલ કરતો.

વિજયોન્મત મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ ધીમે ધીમે વિજય મેળવ્યો. જેથી રજપુતોના મનમાં મોટી ચિંતા પેદા થઇ. ચિંતામાં પડી તેઓ ફરીને એકતાસૂત્રે બંધાયા. રાણા જગતસિંહે મારવાડના ઉત્તરાધિકારી વિજયસિંહના હાથમાં પોતાની પુત્રીને આપી, તે એકતાની પ્રાણ પ્રતિષ્ટા કરી, વળી મારવાડ અને અબંરના રાજાઓ વચ્ચે જે ઘોર વિષંવાદ ચાલતો હતો ત દૂર થઇ ગયો, તે બન્ને રાજા એક થઇ ગયા. ઉદયપુરના સભા પ્રાંગણમાં, તે એકતા બંધન સંપાધિત થયું. પણ તે એકતા બંધનથી લોકોનો ઉપકાર થયો નહિ. પરસ્પરના વિદ્વેષભાવે, તે એકતા બંધન તોડી નાંખ્યું.

માળવ પ્રદેશને હસ્તગત કરી દુર્ધર્ષ મરાઠાઓએ, ત્યાંથી ચોથ લીધી. ત્યાંથી બાજીરાવ દળસાથે મેવાડ રાજ્યમાં આવ્યો. તેના આગમનની વાત સાંભળી મેવાડભૂમિ વિષમ ભયે વ્યાકુલિત થઇ ગઇ. રાણાએ તેની સાથે મુલાકાત લેવાની અનિચ્છાએ, સાલંબ્રા સરદારને અને પોતાના પ્રધાન મંત્રી વિહારીદાસને દૂત તરીકે બાજીરાવ પાસે મોકલ્યા. બાજીરાવને કેવી રીતે ગ્રહણ કરવો,તેને કેવું આસન આપવું એ બાબતમાં રાજસભામાં ભારે તર્કવિતર્ક ચાલ્યા. છેવટે એવું નિશ્ચિત થયું જે સિંહાસનના સંમુખ ભાગે બુનેરા રાજના બરોબર આસને, બાજીરાવ બેસે. તે પ્રમાણે બાજીરાવને સનમાન મળ્યું. થોડા સમયમાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે એક સંધી સ્થપાયો. તે સંધિના અનુસારે મુકરર થયું જે રાણો બાજીરાવને એક નિર્દિષ્ટ કર આપે. *

* રાણાએ ૧૬૦૦૦૦ રૂપિયા કર સ્વરૂપે બાજીરાવને પ્રતિવર્ષ આપવા ઠરાવ્યા. તે રૂપિયા હોલકર સિંધીઆઓ પુઆરની વચ્ચે સમાન ભાગે વહેંચાતા હતા.

રજપુતોની અનેકતા જોઇ મરાઠા લોકો રાજસ્થાન ઉપર પાછા આવ્યા. રાણા અમરસિંહે, અંબર રાજપુત્ર જયસિંહના કરમાં પોતાની પુત્રીને આપી. અબંરરાજને પ્રતિજ્ઞાસૂત્રે બાંધ્યો હતો જે એ શુભ સંમિલનનું જે ફળ ઉત્પન્ન થાય, તેને અગ્રજસ્વતા આપવી. એ વિવાહનો ફળ સ્વરૂપ મધુસિંહ પેદા થયો. જુલમગાર નાદિરશાહના સર્વનાશકર અભિયાન પછી બેવર્ષે તેનો જેષ્ઠ તનય ઈશ્વરીસિંહ અંબરના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો,પણ એક જોરાવર રજપુત સંપ્રદાયે અંબરરાજની પૂર્વ પ્રતિજ્ઞાના અનુસારે રાણાના ભાણેજ મધુસિંહને સિંહાસને બેસારવાનો ઠરાવ કર્યો, કાયમના ઉતરાધિકારીત્વ વિધિનો વ્યભિચાર કરી નાના મધુસિંહને રાજસિંહાસને બેસારવા રાણાની ઈચ્છા પહેલેથી હતી કે નંહિ તે કહી શકાતું નથી. ઈશ્વરીસિંહે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે અરસામાં ત્રણવાર ઈશ્વરીસિંહ દુરાની લોકોના હુમલાનો પ્રતિરાધ કરવા શતલજ નદીના કાંઠા ઉપર ગયો હતો એ વિવરણ અંબરરાજના ઇતિહાસને નીસબત ધરાવતું છે. એટલે આ સ્થળે તેનું અનુશીલન કરવું સંપૂર્ણ અયોગ્ય છે.

ભાણેજ મધુસિંહના સ્વાર્થના માટે તેને સાથે લઈ રાણો લશ્કર લઈ મધુસિંહની સામે ઉતર્યો. થોડા સમયમાં બંને લશ્કર વચ્ચે સંગ્રામ મચ્યો, પણ શીશોદીય વીરો, ઈશ્વરીસિંહને હરાવવા જતાં પોતે હારી ગયા. તેનું કારણ એટલુંજ કે તે યુદ્ધમાં પ્રથમથીજ તેઓનું હૃદય ઉત્સાહિત નહોતું, અન્યાય પક્ષને આધાર આપવા, તેઓની સંપૂર્ણ ખુશી નહોતી. રાણાના સૈનિકો યુદ્ધમાં પરાજય પામી ચારે દિશા તરફ પલાયન કરી ગયા. એવી રીતના પરાજયથી રાણો બીલકુલ વ્યથિત થયો.

બુંદી અને કોટાના હારવંશીય રજપુતોએ, ગત યુદ્ધમાં રાણાને મદદ આપી હતી. તે માટે તેઓને ઉપયુક્ત શાસ્તિ આપવા આપાજી સિંધીઆની મદદ મેળવી. તેણે તેઓના ઉપર હલ્લો કર્યો. હારરાજે તે હલ્લાનો મોટા વીરત્વે પ્રતિરાધ કર્યો. તે યુદ્ધમાં આપાજી સિંધીઆનો એક હાથ કપાઇ ગયો. બન્ને રાજાઓને સિંધીઆને કર આપવાની ફરજ પડી. અભિતપ્ત રાણા જગતસિંહે, શોચનીય પરાજયનો બદલો લેવા મુલહરરાવ હોલકરની મદદ માંગી. રાણાએ હોલકર પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી જે " જો હોલકર ઈશ્વરીસિંહને સિંહાસનચ્યુત કરી શકે તો રાણો હોલકરને ચોસઠ લાખ રૂપિયા આપે, જે દિવસે રાણા જગતસિંહે, એ પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં સહી કરી તે દિવસે મહારાષ્ટ્રીય લોકોની પ્રભુતા રાજસ્થાનમાં દ્રઢ થઈ. રાણાના પ્રતિજ્ઞાના પત્રના સમાચાર ઈશ્વરીસિંહના કાને પહોંચ્યા. પોતાની પદચ્યુતિ અને અપમાન અનિવાર્ય જાણી, બેનશીબ ઈશ્વરીસિંહ વિષપાન કરી મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી મધુસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. સુચતુર હોલકરે, પોતાની રકમ મેળવી મહારાષ્ટ્રીય વિજય

પતાકા રાજસ્થાનના ક્ષેત્રમા દૃઢ રીતે સ્થાપી

જે આશામી આશા વિમૂઢ છે તે પોતાના અભાવને જાણી શકતો નથી જાણી શકે પણ તે પ્રપૂરણ કરવા તે ચેષ્ટા કરતો નથી તે કોઈ રીતનુ અભીષ્ટ સાધન કરી શકતો નથી તેનુ જીવન વિડબણામય છે, યુરોપ મહિષી રોમનો એક દિવસ અધ પાત થયો એક દિવસ તેના વિશ્વવિજયી પુત્રોના ચરણમા દાસત્વ શૃખલા પડી પણ તે રોમ ફરી ઉઠયુ. કેવળ પોતાના આશા મુગ્ધ પુત્રોની અનત ઉદ્યોગિતાના પ્રભાવે તે ફરી ઉઠયુ તેના આશામુગ્ધ પુત્રોએ તેઓનો પ્રકૃત અભાવ જાણ્યો, તેઓએ જાણ્યુ તેઓ, તે ઈટાલીય નથી જે ઈટાલીય લોકોના પ્રચડ પ્રતાપે એકવાર આખુ જગત કપિત હતુ તે ઈટાલીઓ સ્વાધીનતાચ્યુત અને શત્રુ દલિત હતા તેઓ પ્રચડ પ્રતાપશાળી આસ્ટ્રીયનના દાસ, તેઓ સ્વાધીનતાનો અભાવ સમજ્યા તે અભાવનુ પ્રપૂરણ કરવા તેઓએ ચેષ્ટા કરી, છેવટે ઉદ્યોગિતા અને ઉદ્યમ શીલતાની મદદે તેઓ પોતાની ચેષ્ટા સફળ કરવા શક્તિવાળા થયા તેઓએ આસ્ટ્રીયનદાસત્વશૃખલા તોડી ભૂમધ્ય સાગરમા નાખી દીધી તેઓએ જનની જન્મભૂમિના મસ્તકે સ્વાધીનતાનો તાજ પહેરાવી દીધો ઇટાલી સ્વાધીન થયુ પણ તે સ્વાધીનતા અને હાલની સ્વાધીનતામા અધિક પ્રભેદ તે સ્વાધીનતાનો જ્વલત પ્રતાપ એકવાર સઘળા જગતમા વ્યાપી ગયો હતો પણ હાલની ઇટાલીની સ્વાધીનતા કેવળ આલ્પ્સ પર્વતના કોટની અદરની ભૂમિમા વ્યાપિ છે ઈટાલી ભાગ્યગગને આગર જો કે ફરી સ્વાધીનતાનો સૂર્ય ઉગ્યો ખરો, પણ તે સૂર્ય આ સૂર્ય નહિ એ માટે બોલુંછુ જે જે દીન એક વાર ગયો તે ફરી આવશે તો આ વિશ્વજનીત નિયમના તાબે થઈ ભારત વર્ષ અધપાતમા આવી ગયુ, તે નૈસર્ગિક વિશ્વજનીન નિયમની સાર્થકતા કરવા માટે પ્રથમ પ્રતાપસિહના સિહાસને અપદાર્થહીન જીવન દ્વીતય પ્રતાપસિહ બેઠો હાય ! જગતમા સઘળુ અસ્થિર

ઇ સ, ૧૭૫૨મા દ્વિતીય પ્રતાપસિહ મેવાડની ગાદીએ બેઠો જે ગૌરવ મય પવિત્ર નામ ધારણ કરી તે સ્વરગ ભૂમિમા પેઠો હતો તે સાભળી તે પાત સ્મરણીય સન્યાસી શ્રેષ્ટ મહાત્મા પ્રથમ પ્રતાપસિહ યાદ આવે છે પણ ઇતિહાસ મુક્ત કઠે, બોલી ઉઠે છે " આ પ્રતાપસિહ તે વીર શ્રેષ્ટ સ્વજાતિ પ્રેમિક પ્રતાપસિહ નહિ, આનો અકર્મણ્ય અપદાર્થ હીન જીવન દ્વિતીય પ્રતાપ સિહ આતો "પ્રતાપ" નામનો સ્વર્ગીયભાવ વિનાશ કરવા પૃથ્વી ઉપર અવતર્યો છે તેના રાજ્યકાળમા ખાસ વર્ણનીય ઘટના ઘટી નથી, તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્યસિહાસન ભોગવ્યુ તે ત્રણ વર્ષમા દુર્ધર્ષ મરાઠાઓએ મેવાડ ઉપર હુમલો કરી ત્રણ૧ર કર લીધો હતો પ્રતાપસિહ અબરના રાજા જયસિહની

કન્યાને પરણ્યો હતો. તે કન્યાના પેટે ગજસિંહ નામે એક પુત્ર પેદા થયો. તે રાજસિંહ દ્વિતિય પ્રતાપસિંહ પછી મેવાડના સિંહાસને બેઠો

જે વીરવર ગજસિંહે, નિર્વાણોન્મુખ ક્ષત્રીય વીર્યાનળને ફરીવાર સબળ બનાવી દીધો હતો જેના પ્રચંડ પ્રતાપ પ્રભાવે એકવાર દુર્ધર્ષ ઓરંગજેબનું સિંહાસન કમ્પ્યું હતું આજ તેજ પવિત્ર નામવાળો એક અપદાર્થ રાજા મેવાડના સિંહાસને બેઠો. ટુંકામા તે ગજસિંહના મહનીય નામનો સંપૂર્ણ અયોગ્ય પુરૂષ હતો, દ્વિતીય ગજસિંહે સાતવર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના શાસનકાળમાં દુર્દાંત મરાઠાઓએ સાતવાર મેવાડ ઉપર હુમલો * કર્યો,

મરાઠા લોકોના દારૂણ પ્રપીડનથી રજપુતો ઘણો કાળ પીડાયલા રહ્યા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના સધિસૂત્રે બધાઇ પરમ કારૂણિક બ્રીટીશસિંહના શીતળ આશ્રય નીચે તેઓ પરમ સુખે કાળ કહાડવા લાગ્યા.

અઢાર વર્ષનું અયોગ્ય રાજશાસન ચલાવી રાણા જગતસિંહે સંવત ૧૮૦૮ (ઈ. સ. ૧૭૫૨) મા આ લોકનો ત્યાગ કરી પરલોકવાસ કર્યો. તે વીરવર બાપ્પા રાઓળના પવિત્ર સિંહાસને શિશોદીઅકુળનો સંપૂર્ણ અયોગ્ય નૃપતિ હતો, હસ્તિ યુદ્ધ જોઇ તે પોતાનો સમય વ્યર્થ રીતે ગુમાવતો હતો — તે એવી રીતની ક્રીડાને અધિક ઉપયોગી માનતો હતો. પણ એક વિષયમા તેની ગુણશાળિતાનો સારો પરિચય જોવામા આવે છે પોતાના પૂર્વજોની જેમ જગતસિંહ શિલ્પશાસ્ત્રના ઉત્કર્ષના સાધન માટે પોતાની પ્રજાને ઉત્સાહિત કરતો હતો તેણે ઉદયપુરના મહેલને અનેક પરિમાણે સુધાર્યો અને વધાર્યો. વળી પેશાલા સરોવરના દ્વીપોની સુંદરતા વધારવા વીશલાખ રૂપૈઆ ખર્ચ્યા

* તે વખતના હુમલામા જુદા જુદા વખતે જુદા જુદા ત્રણ અધિનાયક મલ્હારજી જનકજી અને રઘુનાથરાવના નામ મરાઠાઓના મનાડમા આવ્યા

—રાણાએ પશુઓની વિલાસીતાને જે નમુના પર લખ્યા છે. તેમાથી હસ્તિક્રીડાની તેની આસક્તિનો પરિચય મળશે ૬

પંચદશ અધ્યાય.

રાણો દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ, રાણો દ્વિતીય રાજસિંહ, રાણો અરિસિંહ, હોલકરે કરેલું મેવાડનું આક્રમણ અને કરદાન, રાણાને પદચ્યુત કરવા વિદ્રોહાચરણ, વિદ્રોહી સરદારોએ કરેલું એક અપનૃપતિનું નિર્વાચન, કોટાનો જાલમસિંહ, સિંધીયા સાથે અપનૃપતિનું એકતા બંધન, તેઓના એકત્રિત સેનાદળ તરફનું રાણાનું આક્રમણ, તેનો પરાજય, સિંધીયાએ કરેલ મેવાડનું આક્રમણ અને ઉદયપુરનો અવરોધ, રાણાએ કરેલ અમરચંદનો મંત્રીપદે અભિષેક, અમરચંદની તેજસ્વીતા, સિંધીયા સાથે સંધિબંધન, સિંધીયાનું પ્રસ્થાન, મેવાડનો રાજ્ય ક્ષય, વિદ્રોહી સરદારોનો રાજ્યવશ્યતા સ્વીકાર, ગદવાર જનપદની ક્ષતિ, રાણાનો ગુપ્તવધ, રાણા હમીરનું સિંહાસનારોહણ, રાજમાતા અને અમર વચ્ચેનો વિવાદ, અમરનું મહચ્ચરિત, મરણ અને ચરિત્ર વર્ણન, મેવાડ રાજ્યની ક્ષય પ્રાપ્તિ.

દિવસ જાય છે દિવસ આવે છે. પણ જે દિવસ ગયો છે. તે દિવસ ફરી આવતો નથી. જે શારદીય પૂર્ણ ચંદ્રના મધુર હાસ્યનો આપણે એકવાર આનંદ ઉપભોગ લીધો તે પૂર્ણ ચંદ્ર ફરી અનેકવાર જોવામાં આવ્યો અનેકવાર તેની જ્યોત્સનાનો ઉપભોગ લીધો, પણ જે ચંદ્ર પહેલાં જોયો તે ચંદ્ર તો સદાકાળને માટે ગયો. તે ચંદ્રને ફરી આપણે જોયો નહિ. તેને ફરી જોયો નહિ, તેનું કારણ એટલું કે તેનો તે દિવસ ફરી આવ્યો નહિ. ફરી આવશે એવી પણ આશા રખાતી નથી. પણ જ્યાંસુધી જીવ હોય ત્યાંસુધી જીવન તોષિણી આશાને કોઇ છોડી શકે છે ! માનવ આશારૂપ છે, આશાજ આ ક્ષણભંગુર જીવન પ્રસૂનનું વૃંત છે એકવાર તે વૃંત ખરી પડે તો જીવન પ્રસૂન અનંત કાળ સાગરમા ખરી પડે છે. આશા માનવની પ્રધાન નિયંત્રી છે. પણઅભાવ આશાનો ઉત્પાદક છે, જેને અભાવ નથી, તેને આશા નથી. તેનું જીવન જડ અને ઉત્સાહહીન

છે, અભાવ આશાનો ઉત્પાદક ખરો પણ તે આશામાંથી વળી અભાવનું પ્રકૃત જ્ઞાન ઉત્પાદિત થાય છે.

તેઓના નૃશંસાચરણે મેવાડનો અંતઃસાર સુન્ય થઈ ગયો. મેવાડનો રાજા અર્થરહિત થઇ ગયો. તેણે રાઠોડ કુમારી સાથે વિવાહ કર્યો, દ્વિતીય રાજસિંહના પરલોકવાસ ઉપર મેવાડનો ચિરંતન ઉતરાધિકારિત્વ નિયમનો સંપૂર્ણ વ્યભીચાર થયો, ત્યારપછી તેનો કાકો રાજસિંહાસને બેઠો, તેનું નામ અરિસિંહ ઇ. સ, ૧૭૬૨ [સં, ૧૮૧૮] માં અરિસિંહ પોતાના ભત્રીજાના સિંહાસને બેઠો. તે અત્યંત ક્રોધન સ્વભાવ હતો. જગતસિંહના ચપળત્વે અને પ્રતાપસિંહ તથા રાજસિંહના અકર્મ-ણ્યત્વે મેવાડ રાજ્યની હીનાવસ્થા તો થઇ ગઇ હતી. તેમાં હાલના રાણાના ક્રોધન સ્વભાવથી અને અદમ્યપ્રકૃતિથી મેવાડમાં એક મહાન અનર્થ થઇ પડયો, તે મહાન અનર્થથી રાજ્યમાં વિશૃંખલા થઇ ગઇ, જેથી કરી મેવાડને અર્થનું નુકશાન થયું પણ મેવાડની હદને કાંઇ હાનિ પહોંચી નહિ. પંચોળી મત્રીઓની ચતુરતાથી અને સેતારારાજની દઢભક્તિથી મેવાડની ચતુર્દિશાની સીમામાં નુકશાન નહોતું. મેવાડના સરદારોએ વિદ્રોહ કરી, પ્રતાપસિંહને પદચ્યુત કરી તેના ઠેકાણે તેના કાકા નાથજીને સિંહાસને બેસારવા નિશ્ચય કર્યો. તે વિદ્રોહ બંધ પાડવાને દુર્દાંત હોલકર મુલહરરાવ આવ્યો, મહારાષ્ટ્ર રીતિને અનુસરી ચતુર હોલકરે મેવાડનો કેટલોક પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો.

તેજસ્વી રજપુતોએ, પોતાના રાજાને મરાઠાની સામે થવામાં સંપૂર્ણ અસમર્થ જોઇ તેને પદચ્યુત કરવા મહેનત કરી, મેવાડની કાયમની ઉતરાધિકારિત્વ પ્રથાનો વ્યભીચાર થવાથી મેવાડનું અનિષ્ટ થયું. મેવાડના રાજસિંહાસને બેસવાનું સામર્થ્ય અને સત્વ અરિસિંહમાં નહોતું. ઘણા ખરા સરદારો તેની ઉપર ઘ્રણાની નજરે જોતા હતા. અરિસિંહ શુદ્ર સ્વભાવનો હતો. તેનામાં રાજ્ય યોગ્ય ગુણ નહોતો. અરિસિંહને પદચ્યુત કરવા સરદારોએ પ્રપંચ કર્યો. રતનસિંહ રાજયસિંહાસનનો ખરો અધિકારી છે એમ તેઓએ ઘોષણા કરી.

દિપ્રાગોત્રમાં પેદા થયેલ વંસતપાળ નામનો એક આશામી, અપનૃપતિનો દીવાન નીમાયો, ખ્રીસ્તીય બારમા સૈકામાં તે આશામીનો પૂર્વ પુરૂષ દિલ્હીનગરીમાંથી સમરકેસરી સમરસિંહની સાથે મેવાડમાં આવ્યો. તેની અગાઉ તે ભારતવર્ષના શેષ ચક્રવર્તી રાજા પૃથ્વીરાજની સભામાં એક ઉંચી પદવીએ હતો. મેવાડના સરદારોએ અરિસિંહની પદચ્યુતિ માટે સિંધીયાની સહાય માગી, અરિસિંહની પદચ્યુતિના બદલામાં તેઓએ પચીશલાખ રૂપિઆ આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

મેવાડના આ પ્રચંડ વિપ્લવકાળે એક પ્રચંડ રજપુત વીર રાજસ્થાનની રંગ ભૂમિમાં પેદા થયો, તેનું નામ જાલમસિંહ, જાલમસિંહે રાજસ્થાનમાં જે અદભૂત

ન્યાપાગનો અભિનય કર્યો છે તે સાભળી હરકોઇ માણસ તેના વીરત્વની પ્રશસા કર્યા વિના રહે તેમ નથી, મેવાડ ક્ષેત્રમાજ તેની રાજનીતિનુ પ્રસ્ફુરણ થયુ, અગર જો કે આ સ્થળે તેની જીવનીની આલોચના અયોગ્ય છે, તોપણ મેવાડની રગભૂમિમા તેણે જે અલૌકિક કાર્ય કર્યા છે તેથી તેની આલોચના કરવી યોગ્ય છે

મધુસિહને અબન્ના સિહાસને બેસારવા માટે ઇશ્વરીસિહની સાથે રાણા જગતસિહનો જે ભયકર સઘર્ષ થયો તેહેજ જાલમસિહના ભાવી મહતની પ્રચરિતનુ દ્વાર ઉઘાડયુ તે સમયે તેનો પિતા કોટાના શાસન કર્તૃત્વે નિમાયો હતો. પ્રતીશોધ લેવા માટે ઇશ્વરીસિહે સિધીયા સાથે મળી જઈ જે સમયે કોટા રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો તે સમયે જાલમસિહનો બાપ જાલમસિંહ સાથે કોટામાં રહેતો હતો તે સમયે મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિઓ સાથે તેનો પ્રથમ વાર્તાલાપ થયો તે આલાપ પરિચયથી તે મહારાષ્ટ્રીય લોકોનુ નીતિ કોશલ જાણી ગયો, અને તે નીતિના અનુસારે તેણે પચાશવર્ષ કામ કર્યું, તોપણ પોતાના રાજાનો અનુગ્રહ ખોઇ જાલમસિહ કોટાથી દૂર થયો છેવટે આશ્રય મેળવવા તે રાણાની પાસે આવ્યો તેની જ્ઞાનબુદ્ધિ અને કાર્યકુશળતા દેખી રાણાએ તેને પોતાની સરદાર શ્રેણીમા દાખલ કર્યો તેને કેટલીક ભૂમિવૃત્તિ આપી, જાલમસિહના પરામર્શના અનુસારે મહારાષ્ટ્ર સેનાપતિ ગ્યુપૈગાવાળા અને દોલામીયા, પોતપોતના દળ સાથે મેવાડમા આવ્યા રાણાએ પ્રાચીન મત્રી પચોળીને મત્રીપદથી દૂર કરી ઉમજી મહેતાને મત્રીપદે નીમ્યો એ સમયે એટલે સવત્ ૧૮૨૪ (ઇ સ ૧૭૬૮) મા માધાજી સિધીઆ ઉજ્જયિની નગરીમા હતો તેની મદદ મેળવવાની આશાએ મેવાડના સરદારો તેની પાસે ગયા નહતી પહેલા રતનસિહ તેની પાસે ગયો. રાણા અરિસિહનો આડબર નિરર્થક થયો

રાણા અરિસિહને માધાજી સિધીયાની સહાય ન મળી છેવટે તે પોતાનુ સેનાદળ લઈ તે અપનૃપતિના નનવેત બળને અટકાવવા આગળ વધ્યો સાલુબ્રા સરદાર શાપુરરાજ બુનેવારરાજ, રતનસિહ અને મહારાષ્ટ્રીય સૈનિકો રાણાનીમદદમા ઉતર્યા, તેઓ બધાએ એકઠા થઇ માધાજીની સેના ઉપર પ્રચડ વેગે હુમલો કર્યો. જોતા જોતામા બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યુ રાણાના સેનાદળે અસીમ વિક્રમે, મામાવાળાના લશ્કરને વિત્રાસિત કરી દીધુ માધાજી અને તે અપનૃપતિ, પલાયન કરી ગયા તેઓ ઉજ્જયિનીમા આવ્યા ત્યા આવી તેઓ નવી સેના કરવાની ગોઠવણમા રહ્યા મોટી સેના ઉભી કરી તેઓ લડવાને ટટાર થયા તેઓએ રજપુત સેના ઉપર હુમલો કર્યો વિજયી રજપુતોએ વિજયમદે મત્ત થઇ જોયુ નહિ, જે દુર્ધર્ષ માધાજી તેઓને છોડે તેમ નથી માધાજીનુ રણસૂર્ય ભયકરનાદે વાગી ઉઠયુ, રજપુતો ચમકિત અને વિસ્મિત થયા, રાણાની સેના ઉપર માધાજી ભયંકર રીતે

પડયો. સાલુંબ્રાપતિ, શાપુરપતિ, અને બુનેવારપતિ રણક્ષેત્રમાં પડયા. જાલમસિંહ પણ વિષમ રીતે જખમી થયો. તેનો ઘોડો રણક્ષેત્રઉપર કતલ થવાથી તે યુદ્ધસ્થળથી પલાયન કરી શકયો નહિ, એટલે કે દુશ્મનોએ તેને કેદ કર્યો, દુશ્મનો તેની સાથે સંમાનથી વર્ત્યા ત્ર્યંબકજી નામના પ્રસિદ્ધ સદાશય મહારાષ્ટ્રીય સરદારે તેની સાથે અત્યંત સદભાવ રાખ્યો. તે ત્ર્યંબજી પ્રસિદ્ધ અંબકજીનો જન્મદાતા. પરાજીત અને અપમાનિત રજપુતો ઉદયપુરમાં પલાયન કરી ગયો.

વિજયી મહારાષ્ટ લોકોએ થોડા સમયમાં મોટી સેના તૈયાર કરી ગિરિમાર્ગમાં પેસી, ઉદયપુરનો ઘેરો ઘાલ્યો. રાણો નિરાશ થયો. રાણાના કોઈ મદદગાર રહ્યા નહિ. રાણા પાસે લડાઇની સામગ્રી નહિ. જે કેટલાક વીરો, તેના પક્ષમાં હતા. તેમાંથી ઘણા ખરા ક્ષિપ્રાતીરે યુદ્ધમાં પડયા. હવે રાણો શું કરે! એક માત્ર સાલુંબ્રાનો ભીમસિંહ તેના પક્ષનો મદદગાર વીર હતો રાણાએ નગરની રક્ષાનો ભાર તેના હાથમાં સોંપ્યો સાલુંબ્રા પતિ ભીમસિંહ નગર રક્ષણ માટે નીમાયો, વળી રાણાએ તેને સેના નાયકના હોદ્દા ઉપર નીમ્યો. વીરવર જયમલ્લના વંશધર રાઠોડ બેદનોર પતિની સાથે સંકટકાળે રાજા અને નગરનું રક્ષણ કરવા ભયંકર કાર્યક્ષેત્રમાં તે ઉતર્યો. પણ માત્ર એક પુરૂષના કઠોર ઉદ્યમે અને અધ્યવસાયે સઘળી દિશાએ જળવાઈ રહી. તે પુરૂષનું નામ અમરચંદ.

અમરચંદ બારાયાએ વણિક કુળમાં જન્મ લીધો હતો. તે મેવાડના મંત્રીપદે નીમાયો હતો. તેના જેવા ડાહ્યા અને પારદર્શી મંત્રી, આ જગતમાં એ ચારજ મળી આવે તેમ છે. સ્વર્ગીય રાણાના શાસનકાળમાં મેવાડમાં જે મહા અનર્થ ઘટયો, તે મહા અનર્થને અમરચંદે તોડી નાંખ્યો. ટુંકામાં તે મેવાડનો એક સ્તંભ હતો. અરિસિંહના શાસન કાળમાં મેવાડના ઘોર અંતર્વિપ્લવના સમયમાં અમરચંદ પોતાના મંત્રીપદથી વિચ્યુત થયો હતો, જે દીવસથી તે પદચ્યુત થયો તે દીવસથી મેવાડમાં અનર્થ ઘટવા લાગ્યા. તે દીવસથી અસંખ્ય આફતો ચારે દિશા તરફથી આવી મેવાડને ભય પમાડવા લાગી. સરદારો સાથે વિવાદ મંડાણો. મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ ઉત્પીડન કરવું શરૂ કર્યું. તેના ઉપર વળી અરિસિંહનું રૂઢ આચરણ. એ સઘળા અનર્થો મેવાડમાં એકઠા થયા એ સઘળા અનર્થના વૃદ્ધિકાળે અમરચંદે વિશ્વાસ કર્યો જે હવે તેને મંત્રિનું પદ મળે તેમ નથી. અમરચંદ સ્વભાવથી પ્રચંડ હતો. અરિસિંહની જેમ તે અદમ્ય પ્રકૃતિવાળો હતો. તે દશ વર્ષ, પોતાનું કાર્ય છોડી ઘેર બેસી રહ્યો. તે દશ વર્ષમાં મેવાડ રાજ્યમાં પુષ્કળ ફેરફાર થયો. જે સઘળા સરદારો અરિસિંહનો પક્ષ છોડી, રતનસિંહના પક્ષમાં ગયા હતા. તે સરદારોના ઠેકાણે પગાર ખાનારા સેંધવ સૈનિ-

કો નીમાણા તે નૈનિકોએ રાજ્યમા અસંતોષના બીજ વાવ્યા તેથી કરીને મેવાડનુ વીરત્વ અને તેજસ્વિત્વ નાશ પામ્યુ, કેટલાક સરદારો નિઃસંપર્ક રહી પોતાના કીલ્લાના દ્વાર બંધ કરી, પોતાના મુલકમા રહેવા લાગ્યા એ રીતે રાણાની આશા લોપ પામી તેનો પક્ષ નબળો થઈ પડયો મેવાડની આવી દુર્દશામા દૈવવશે અમરચંદ કાર્યમંત્રમ Cતર્યો Cદયપુરને રક્ષણોપયોગી કોટ કે ખાઇ કાંઈ નહોતુ તેનાથી થોડે દુર ક ક દક્ષિણમા એકલિંગગઢ નામનો એક ઉંચો શૈલકુટ હતો, તે શૈલકુટ Cદયપુરનુ પ્રધાન દ્વાર હતુ તેને કોટથી સજ્જીત કરી, તેના ઉપર તોપો ગોઠવી દેવાથી Cદયપુરની સારી રક્ષા થાય તેમ હતુ રાણાએ તે કાર્ય કરવામા ધ્યાન આપ્યુ એકલિંગગઢ અનન્તળ અને અત્યંત દુરારોહ હોવાથી રાણાના સઘળા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા એકવાર રાણો જાતે તે શૈલકુટ જોવાને ગયો ત્યા અમરચંદ સાથે તેની મુલાકાત થઈ તેનો અસંતોષ દૂર કરવા રાણાએ, પોતાની કસુર કબુલ કરી, અમરચંદે એકલિંગગઢનો કોટ તૈયાર કર્યો તેમા તેણે તોપો મુકી દીધી

દુર્દાંત માધાજી સિંધીયાએ, Cદયપુરની ઉત્તર પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાને ગાઢ ઘેરો ઘાલ્યો માત્ર દક્ષિણ દિશા તેના ઘેરામાથી મુક્ત રહી તે પશ્ચિમ દિશાએ ઘેરો નાખી ન શકયો તેનુ કારણ એટલુ કે તે દિશાએ Cદયસાગરનુ અહોળુ પાણી તેને તેમ કરવાને પ્રતિબંધ કરનાર થઈ પડયુ એ પશ્ચિમ દિશા તરફથી પુરવાસીઓ આવવા જવાનો વ્યવહાર રાખતા હતા Cદયસાગરના ઉંડા જળમા વહાણ ઉપર બેસી ભીલ લોકો પુરવાસીઓને જેટલો જોઇએ તેટલો ખોરાક પુરો પાડતા હતા મેવાડના પ્રધાન સરદારોએ શત્રુ પક્ષનુ અવલંબન કર્યું રાણાની સઘળી સેના, પગાર ન મળવાથી ફરી બેઠી તેઓએ રાણાના ગામને બાળી રાણાનુ ઘોર અપમાન કર્યું એકવાર રાણો પોતાના પ્રાસાદ ભવનમા જતો હતો એટલામા તે સૈધવી સૈનિકોએ તેનુ કપડુ પકડયુ તેઓના હસ્તથી છુટવા રાણાએ, પોતાનુ કપડુ જોરથી ખેંચ્યુ તેનુ કપડુ ફાટી ગયુ ફાટીગયેલ કપડા સાથે તે જનાનખાનામા ગયો રાણાની અવસ્થા પ્રતિદિન સંકટાપન્ન થઈ તેણે ચારે દિશાએ વિપદ્ જોઈ રઘુદેવ નામનો રાણાનો એક ધાઇ ભાઈ હતો તે સાલો સરદારનો ઉત્તરાધિકારી થઈ સાલા સરદારની સંપત્તિ વિષય જોતો હતો આ સંકટ કાળના તેણે રાણાને સલાહ આપી ' આપ Cદયસાગરને ઓળંગી મંડગઢમાં પલાયન કરી જાઓ ' પણ રાણાએ તેનો પરામર્શ માન્ય કર્યો નહિ તેણે સાલુમ્બ્રાના સરદારને પુછયુ, સરદારે જવાબ આપ્યો જે હાલ જે ઉપાય યોજશો તેથી અમંગળની સંભાવના છે, અમરચંદને બોલાવો" અમરચંદને બોલાવ્યો, તે સંકટનો દુસહ ભાર તેના હસ્તના સોપ્યો તેણે કહ્યુ "આ દુસહ ભાર ગ્રહણ કરવાની કોઈની આકાંક્ષા હોય નહિ અને

મારી પણ આકાંક્ષા નથી. મહારાજને અવશ્ય વિદિત છે. કે મેવાડ રાજ્ય ઉપર કેટલી ઘોર આપતીઓ આવી પડી છે. વળી મોટી વિપત્તિઓ પડતી જાય છે. હવે એવી અસાધારણ આપતિઓ દૂર કરવા માટે ઉપાય યોજવા પડશે. ક્ષણકાળ મુંગો રહી અમરચંદ ફરી બોલ્યો " વળી મારા ચરિતનો એક દોષ છે જે દોષ મહારાજ જાણે છે. જે દોષ એ છે જે મારૂં હૃદય કોઇના શાસન આધીન થાય નહિ. હું જ્યાં હઉં ત્યાં કર્તા થઇને રહું. જે હું કરૂં તેના ઉપર બીજા કોઇની બુદ્ધિ ચાલવા દઉં નહિ. કોઇ મંત્રીને અને પરામર્ષ દાતાને હું ગણકારૂં નહિ. આપનો ખજાનો ખાલી. સૈનિકો વિદ્રોહી થયા. ખાદ્ય સામગ્રી ખરચાઈ ગઇ. એવી અવસ્થામાં આપ જો મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો તો હું કામ કરૂં. રાણાએ ભગવાન એકલિંગના શપથ ખાઈ કહ્યું, " તમારી સઘળી વાસના પૂર્ણ થાશે. તમે જે બોલ્યા છો તે પાળવામાં આવશે. જે તમે ચાહશો તે હું આપીશ. નવી સેના સંગ્રહ કરી અમરચંદ શત્રુ ઉપર પડયો.

અપનૃપતિ રતનસિંહે રાણાની ખાસ જમીન હસ્તગત કરી ઉદયપુરના ઉપત્યકા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો, પણ સિંધિયાને પ્રતિજ્ઞામાં કહેલા નાણા આપવાને તે અસમર્થ હોવાથી તે મહા સંકટમા પડયો. ચતુર મહારાણીયના પક્ષમાં એ અમૂલ્ય અવસર હતો. તેણે અમરચંદ સાથે સંધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો. અને તેને કહી મોકલ્યું જે જો તેને તે સત્તરલાખ રૂપૈઆ આપે તો તે રતનસિંહને છોડી દે, અમરે તે પ્રસ્તાવ કબુલ કર્યો. સધિબંધનની તૈયારી થઈ. વળી સિંધિયાએ અમરનેઃકહેવરાવ્યું જે વધારે બીજા વીશ લાખ રૂપૈઆ હોય તો સંધિ થાય તેમ છે. એ વાત સાંભળી અમરસિંહનું શરીર ક્રોધથી બળી ગયું. તેણે તે સંધિપત્ર ફાડી નાંખ્યું અને તેના કાકાને વિશ્વાસઘાતક મરાઠા પાસે મોકલ્યા.

વિપદ્ વૃદ્ધિની સાથે તેની સાહસિકતા અને તેજસ્વિતા વૃદ્ધિ પામી. સૈંધ વિસૈન્ય વિશ્વસ્ત રજપુત સરદારો વીગેરેને એકઠા કરી તેણે તેઓને સઘળો વિષય સમજાવ્યો. તે એક મોટો સદ્વક્તા હતો. જે વાગ્મિતા, માનવના હૃદયના અંતસ્તળ ને સ્પર્ષ કરે. તે વાગ્મિતાથી અમરચંદ વિભૂિત હતો. તેની તે વક્તતાએ સઘળા સૈનિકોને અને સરદારોને મત્ત કરી દીધા. તેનો ઉત્સાહ વધારવા તેણે તેઓને અનેક રત્નમંડિતહાર અને મોક્તિક માળા આપી. જે અલંકારો ભંડારમાં નિરર્થક પડેલ હતાં. તેનાથી સૈંધવી સૈનિકોનાં અસંતોષનાં કારણ દૂર થયાં. તેઓ સહુ રાણાની પાસે સભાસ્થળે ગયા. રાજસભામાં જઇ તેઓનો અધિનાયક આદિલ બેગ મીરગંભીર સ્વરે બોલ્યો, મહારાજ ! અમો અનેક દિનથી આપનું નિમક ખાઇએ છીએ, અને આપના પશ્ચિમ રાજપરિવારમાંથી અશેષ અનુગ્રહ પામીએ છીએ. આશરે આપની પાસે શપથ લઇ કહેવા આવ્યા છીએ જે હવે અમે આપનો

ત્યાગ કરશું નહિ. આજ ઉદયપુરજ અમારી માતૃભૂમિ, ઉદયપુર સાથેજ અમારા જીવનનો ઉત્સર્ગ થાશે. અમો હવે પગારને ચાહતા નથી. અમારી ખાધ્ય સામગ્રી ખુટશે ત્યારે અમે પશુ માંસ ખાઇશું," તેના વાક્યો સાંભળી રાણાની આંખમાંથી આંસુ પડય, આજ પાષાણનું હૃદય ગળી ગયું, વજ્રમાં શૈત્યનો અનુભવ થયો. તેને રોતો જોઇ સંધવી સૈનિકો અને રજપુત સૈનિકો ઉન્મત્ત થઇ જયનિનાદ કરવા લાગ્યા. તેઓનો જયનિનાદ દુરાચાર સિંધિયાના કર્ણે પહોંચ્યો. તેઓએ સંધિયાના લશ્કર ઉપર ગોળાનો વરસાદ વરસાવ્યો. સિંધીયાના હૃદયમાં ભયનો અને આશકાનો સંચાર થયો. છેવટે પ્રથમ થયેલ સંધિબંધન કરી દેવા તેણે પ્રાર્થના કરી, આ સમયે જય મેળવવાનો અમરચંદનો ઉપયુક્ત અવસર હતો, તેણે ચતુર મહારાષ્ટ્રીયને કહી મોકલ્યું જે છ માસના ઘેરામાં જેટલો અમારે ખર્ચ કરવો પડેલ છે તે સઘળો તમારી પાસેથી લેવામાં આવશે. તેમ કરવા તમારી સંમત્તિ હોય તો સંધિ કરી શકું છું, નહિ તો યુદ્ધ માટે તૈયારી " ચતુર સિંધીયો આજ રજપુતની ચાતુર્ય જાળમાં પડયો. છેવટે તેણે સંધિ કર્યો. સં. ૧૮૫૧ માં સિંધીયાનું ભાગ્યગગન મેઘાચ્છન થઇ ગયું. સં. ૧૮૨૬માં ઉદયપુર દુર્ધર્ષ સિંધીયાના આક્રમણથી છુટું થયું. તેથી મેવાડનો કેળકુપ પ્રદેશ રાણાના હાથથી સ્ખલિત થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૭ના જાન્યુઆરીની તારીખ ૧૦ મીએ બ્રીટીશસિંહની સાથે રાણા ભીમસિંહે જે સંધિ બાંધ્યો હતો. તે સંધિનો વિષય, આ રાજ્યમાં ઉત્થાપિત થયો. પણ બ્રીટીશસિંહે તે ઉપર કર્ણપાત કરી, કોઈ રીતની નિષ્પતી કરી નહિ.

વીરવર અમરચાંદની પ્રચંડ વીરતા, મહારાષ્ટ્રીય લોક સહન કરી શકયા નહિ, જે દિવસે તેઓ ઉદયપુર છોડી સઘળા બીજા પ્રદેશમાં જવા નિસર્યા. તે દિવસે અપનૃપતિ રત્નસિંહની આશા લતા તુટી ગઇ. તેનું કપાળ ફુટયું. પારકાના સહાય્યથી અને આનુકુલ્યથી તેણે જે નગરો કીલ્લા વીગેરે જીતેલ હતા. તે સઘળા ક્રમે ક્રમે, તેના કબજામાંથી સ્ખલિત થયા. રાજનગર, રાયપુર અને અંતલા વીગેરે સ્થળો રાણાના હાથમા આવ્યાં. રત્નસિંહનો ત્યાગ કરી અનેક સરદારો ઉદયપુરમાં આવ્યા. ત્યાં તેઓ રાણાનો અનુગ્રહ અને ભુમિવૃત્તિ પામ્યા. રત્નસિંહની સહાય તુટી જવા પામી. માત્ર દેલામંત્રી વીગેરેએ તેનો પક્ષ પકડી રાખ્યો. એ સઘળો વાદ વિષંવાદ જલદીથી પ્રશમિત થયો નહિ. છેવટે સં. ૧૮૩૧ માં રત્નસિંહના પક્ષના ઘણુ સરદારોએ તેનો પક્ષ છોડી રાણાનો પક્ષ પકડયો.

વાસંત્તિક મૃગયા કરવાનો રજપુતોમાં મહોત્સવ-પણ તે મહોત્સવ વ્યાપાર મેવાડના પક્ષમાં અનેકવાર અનિષ્ટકર થઇ ગયો છે. મેવાડના ત્રણ રાજાઓએ મહોત્સવમાં પ્રાણ ખોયા છે. એ વાસંતિ મૃગીયામાં રાણો અને રાવ એકઠા થાય તો બેમાંથી એકનું તો મરણ થાયછે. અરિસિંહ મૃગયા વ્યાપારમાં લિપ્ત થયો. મૃગયા પુરી કરી, રાણો પોતાને ઘેર આવતો હતો, એટલામાં હારવંશીય રાજકુમાર અજીતસિંહે પોતાના ઘોડાને રાણા તરફ દોડાવી હાથના તીક્ષ્ણ ભાલાથી તેને વીંધી નાખ્યો. બાણવિદ્ધ કેસરીની જેમ રાણાએ અજીતની સામે જોયું, અને કઠોર સ્વરે કહ્યું " અરે! હાય! તેં આ શું કર્યું ? રાણો મૃત્યુપાત થઇ ઘોડા ઉપરથી પડયો. એટલામાં ઇંદ્રગઢના પાખંડ સરદારોએ આવી તેનું મસ્તક ખંડિત કર્યું. હારવંશીય સઘળા રજપુતો અજીત ઉપર પુષ્કળ નાખુશ થયા.

એમ કહેવાય છે જે મેવાડના સરદારોની ઉશ્કેરણીથી બુંદી રાજકુમાર અજીતે આ અકર્મ કર્યું. સરદારો અરિસિંહ ઉપર ઘણા નાખુશ હતા. તેઓ તેના ઉપર હૃદયની ભકિત અને નિષ્ઠા રાખતા નહતા. જે સાલુંબ્રા સરદારના પિતાએ રાણાના સ્વાર્થનું સંરક્ષણ કરવા, ઉજ્જીનના યુદ્ધમાં જીવન આપ્યું હતું. રાણાએ તેને એકવાર બોલાવી કહ્યું જે તમે રાજ્યથી દૂર થાઓ. સાલુંબ્રા સરદાર વજ્રાહત થયો. રાણાના આકસ્મીક અસંતોષ અને કઠોર આદેશનું કારણ પુછી તેણે વિનીત વચને તેની ક્ષમા માગી. પણ રાણો શાંત થયો નહિ. તેણે તે સરદારને ગંભીર સ્વરે કહ્યું, તું જો મારા હુકમનું પાલન નહિ કરીશ તો તારૂં માથું છેદીશ. નિરૂપાય થઇ સાલુંબ્રા સરદારે રાણાનો હુકમ પાળ્યો. જતી વેળાએ તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, " હું તો જવાને સંમત થયો ખરો પણ તેથી આપનું અને આપના પરિવારનું અનિષ્ટ થાશે, સરદારના વચન યથાર્થ નીવડયાં.

રાણાની તે હત્યાના સમયમાં અધમ પુરૂષ સરદારો અને સૈનિકો અરિસિંહનું શબ છોડી ચાલ્યા ગયા. રાણાની એક ઉપપત્નિ ત્યાં હાજર હતી તેણે રાણાની અંત્યેષ્ટિ ક્રીયા કરી ઉત્કૃષ્ટ ચંદન કાષ્ટ દ્વારાએ તેણે એક ચિતા તૈયાર કરાવી. ઉપપતિનો મૃતદેહ ખોળામાં લઇ, તે પ્રચંડ ચિતાનળમાં પેઠી. સંમુખે એક વટ વૃક્ષ હતું. સહમરણોત્સુક સ્ત્રીએ, તે વટ વૃક્ષને સાક્ષી રાખી ઉપપતિના હંતાને અભિશાપ આપી બોલી, વનસ્પતિ, તું ! સાક્ષી છે. જે સ્વાર્થ સાધન કરવા માટે વિશ્વાસ ઘાતકતા કરી. પ્રાણ મારા પ્રતિની જે પાખંડીએ હત્યા કરી છે, તે પાંખડીનું સર્વાંગએ માસમાં ગળી પડશે.

રાણો અરિસિંહ બે પુત્રને પાછળ રાખી સ્વર્ગવાસી થયો. તેમાં પહેલાનું નામ હમીર અને બીજાનું નામ ભીમસિંહ હતું. સંવત્ ૧૮૨૮ (ઇ. સ. ૧૭૭૨) માં હમીર ગૌરવહીન મેવાડના સિંહાસને બેઠો. હમીરની ઉમ્મર તે સમયે

બાર વર્ષની હતી. તેની માએ રાજ્યકાર્ય સંભાળવાનો ભાર પોતાના હાથમાં લીધો. આજ મેવાડના અનેક અનર્થો એક કેંદ્રી ભૂત થઇ ગયા.

તે રાજશ્રી દારૂણ દુરાકાંક્ષાવાળી હતી. મહાકવિ ચંદભારોટના કહેવા પ્રમાણે આજ મેવાડનો અધઃપાત અનિવાર્ય એ ભયંકર સંકટકાળમાં સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષે પેદા થઈ. અનર્થ ઉપર અનર્થ આણી દીધા. ચંદાવત અને શક્તાવત રજપુતો પરસ્પરના વિદ્વેષી હતા. આજ મેવાડની અધઃપાતવાળી અવસ્થામાં તે બન્ને રજપુત જાતો પોતપોતાના પ્રાધાન્ય માટે લડવા લાગી. શક્તાવત સરદારે રાજમાતાની નીતિનું અવલંબન કર્યું. પૂર્વે અપમાનિત થયેલ. સાલુંબ્રા સરદારે અરિસિંહે કરેલ અપમાનનો બદલો લેવા સ્વર્ગીય રાજાની રાણીના વિરૂધ્ધે ખડગ લીધું.

આ ભયંકર સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષથી જે અનળ પેદા થયો. તે અનળથી મેવાડ ભૂમિ દિગ્ધ થઈ ગઇ, થોડા દિવસ રાજ્યરક્ષા વિનાનું થઇ ગયું. અનુકુળતા પામી. કેટલાક ચોરો, મેવાડનું ધન્ય રત્ન લુંટવા લાગ્યા. મેવાડના નિરીહ ખેડુતો ઉપર અત્યાચાર ગુજરવા લાગ્યો. આજ મેવાડની સોચનીય દશા આવી પડી. રસ્તા ઘાટ, પ્રાંગન વીગેરે લોહીથી ભરાઇ ગયા. રાજસ્થાનનું નંદનવન સરખું મેવાડ આજ શોકોદ્દીપક સ્મશાન જેવું થઈ ગયું.

તેજસ્વી અસરની ઉત્તેજનાથી પ્રોત્સાહિત થઇ જે સેંધવી સૈનિકોએ રાજ ભક્તિનાં વિશેષ લક્ષણો બતાવ્યાં હતાં. તે સેંધવી સૈનિકોએ આજ અરિસિંહના મૃત્યુ ઉપર, પાશવીવૃત્તિ ધારણ કરી બળપૂર્વક રાજધાનીનો અધિકાર કર્યો. તેઓએ પોતાના પગાર માટે સાલુંબ્રા સરદારને ઘણી પીડા આપી સતાવ્યો. રાજ ધાનીના રક્ષણનો ભાર સાલુંબ્રા સરદારના હાથમાં હતો. પોતાનો પગાર મેળવવા સેંધવી સૈનિકોએ સાલુંબ્રા સરદારને તપ્તલોહ ઉપર બેસારવાનો ઉપક્રમ કર્યો. એટલામાં અમરચંદ બુંદી થકી ત્યાં આવ્યો. અમરચંદને જોતાં પાપીષ્ટ સેંધવી સૈનિકોએ, સાલુંબ્રા સરદારને છોડી દીધો, અમરચંદે, બાળક હમીરના હક્કો જાળવવા સંકલ્પ કર્યો. અમરચંદ, મનુષ્યનું ચરિત સારી રીતે જાણનારો હતો. તે જાણતો હતો જે મંત્રીપદ અનેકનું વાંછનીય છે. અને તેને તે પદે ચડેલો જોઈ અનેક લોકનો ઇર્ષાનળ સળગી ઉઠશે. વળી તે રાજકુમારના હક દ્રઢ રાખવા જેટલી ચેષ્ટા કરશે તે વ્યર્થ જશે. શાથી કે ઇર્ષાળુ લોક સ્વલ્પ માત્ર છિદ્ર જોઇ તેને ફાડી મોટું કરી દેશે, વળી સ્વાર્થપર અને આત્મભરી લોકો તેના માટે વૃથા અપવાદ બોલશે એટલેકે કોઇ આસામી તેનું સામાન્ય છિદ્ર પણ શોધી ન શકે તેના માટે અમરચંદે પોતાની સઘળી મીલકતની એક તાલિકા કરી. અને તે તાલીકા સાથે તેણે સઘળી મીલકત રાજમાતાને મોકલાવી. સોનું રૂપું, મોતી, મણિ, રત્ન, રૂપાના માત્રો વીગેરે સઘળી મીલકત રાજમાતાને

તેણે આપી, અમરચંદનું તે ઉદાર કાર્ય જોઇ સઘળા ચમત્કૃત થયા. જેઓનો તેના વિરૂધ્ધે ઇર્ષાનળ પ્રજ્વલિત થયો હતો. તેઓ સઘળા અપ્રતિભ થઇ ગયા તે સઘળી મીલકત લઇ લેવા રાજમાતાએ અમરચંદને અનુરોધ કર્યો. પણ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા અમરચંદે તેનો અનુરોધ ગ્રાહ્ય કર્યો નહિ.

રાજમાતાની દુરાકાંક્ષા અને ક્ષમતાપ્રિયતા પ્રતિદિન વધતી ગઈ. તે અતીવ બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી હતી ખરી, પણ તે એક દુશ્ચરિતવાળી સહચરીના કહેવા પ્રમાણે ચાલતી હતી. તે પાપિષ્ઠ સહચરી જે બોલતી હતી તે રાજમાતા કરતી હતી, ટુંકામાં તે પાપિષ્ઠાની સલાહ વિના તે એક પગલું પણ ભરતી નહિ. તે દુશ્ચારિણી સહચરી સ્રી એક નોકર યુવકના કબજામાં હતી. તે નોકર તેને જે કહેતો તે રાજમાતા કરી આપતી હતી.

આવી રીતના પ્રપંચમાં રાજમાતા, અમરચંદનાં દરેક કાર્ય જોવા લાગી, તેણે અમરચંદથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરવું શરૂ કર્યું. તેના પુત્રની સ્વાર્થ રક્ષા માટે અમરચંદે, જે મોટો ત્યાગ સ્વીકાર કર્યો. તેનો તે સ્રીએ એક ક્ષણવાર પણ વિચાર ન કર્યો. ટુંકામાં તેની દુર્વૃતિ પ્રબળ થઇ પડી. ચંદાવત રજપુતનું આનુકુલ્ય મેળવી તે ન્યાયવાન્ અમરચંદનાં દરેક કામ જોવા લાગી, કર્તવ્ય પરાયણ અમરચંદ તેથી અણુમાત્ર વિચલિત થયો નહિ, તે પોતાની સેંધવી સેનાની સહાયે પોતાના પદ ઉપર દૃઢભાવે રહ્યો. તેણે દુર્વૃત મરાઠા લોકોને નગરમાં પેસવા દીધા નહિ, રાજકીય ભૂમિનો કાંઇ પણ અંશ શત્રુના હાથમાં જવા દીધો નહિ, તેનું રક્તમાંસનું શરીર ઇર્ષાળુ લોકોના વિદ્વેષશરે કયાંસુધી તે અવિદ્ધ રહે ! જેના માટે તેણે સર્વસ્વ છોડી દીધું. તેઓજ તેના બેહદ પરોપકારને ભુલી કૃતઘ્નતાના પવિત્ર મસ્કે પદાઘાત કરી પિશાચીય માર્ગમાં પગલું મુકી તેનું અત્યંત અપમાન કરવા લાગ્યા, તેવા આચરણથી કયા સદાચારી પુરૂષનું હૃદય ન કંપી ઉઠે ! અમરચંદ સ્વભાવથી તેજસ્વી હતો, અપમાનનો લેશ ભાગ કે અણુભાગ તેના હૃદયમાં સહ્ય થાતો નહિ. પણ તે મંત્રિપદે અભિષિક્ત થઇ અનેક દુરાચારનાં અપમાન, અને વિદ્વેષબાણ સહન કરતો હતો. બાળક રાજકુમારનો હક જાળવી રાખવા તે અપમાનો સહન કરતો હતો. આજે તે બાળક રાજકુમારની જનનીને તેણે પોતાના શત્રુ તરીકે ઉઠેલી જોઈ. તે જોઈ તે દારૂણ શોક ઘણા અભિમાન અને રોષથી ઉતપ્ત થયો. તોપણ કર્તવ્ય નિષ્ઠ અમરચંદ પોતાના કરણીયથી પરાંગમુખ થયો નહિ, એકવાર તે પોતાના કાર્યાલયમાં બેઠો હતો, એટલામાં દુશ્ચારિણી રામપીયારી તેના સંમુખે આવી ઉભી રહી, તેણે રાજમાતાનું નામ લઇ, કોઇ વિષયમાં ભર્ત્સના કરી, તેજસ્વી અમરચંદ પગથી તે માથા સુધી બળી ઉઠયો. તેણે તે પાપિષ્ઠાને ગળો દઇ પોતાના ઘરમાંથી કહઢાવી મુકી, મર્માહત રામપીયારી રોતી રોતી રાજમાતા પાસે આવી અને સમસ્ત

વૃત્તાંત, અનેક પરિમાણે અનુરંજીત કરી તેણે તેને કહ્યો. તેથી કરી રાજમાતાએ પોતાનું અપમાન ગણ્યું, તે પાલખીમાં બેસી સાલુંબ્રાસરદાર પાસે જવાને નીકળી; ચતુર અમરચંદના જાણવામાં તે આવ્યું. તે સભામાંથી બહાર આવ્યો. રસ્તામાં તે રાણીનો સંમુખી ન થયો. પાલખીવાળાઓને અને અનુચરોને મહેલમાં ફરી જવા તેણે આજ્ઞા આપી. કોઈએ અમરચંદની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી નહિ. પાલખીને અંતઃપુરના દ્વાર પાસે આણી. અમરચંદે, રાજમાતાને પ્રણામ કરી ધીર ભાવે અને ગંભીર ભાવે કહ્યું. દેવી! જનાનખાનામાંથી રાજમાર્ગમાં બહાર પડી, આપે, દૂર જવાનો જે નિશ્ચય કર્યો. તે શું વાજબી કર્યું. તેથી શું આપના સ્વર્ગીય મહા માન્યપતિનું અપમાન ન થાય! સ્વામીના મૃત્યુ પછી થોડામાં થોડા છમાસથી એક કુંભારણ પણ પોતાના ઘરની બહાર નીકળતી નથી. આપ બુદ્ધિવાળા છો, આપને હું શું વિશેષ કહું. અમરચંદને આપ આપનો મિત્ર ગણજો, અમરચંદ વિશ્વાસઘાતક નથી. અમરચંદથી મહારાજ અરિસિંહના બાળક પુત્રનું અનિષ્ટ થાશે નહિ, આ ક્ષણે મારૂં નિવેદન એટલું છે જે હું આજ એક મોટું કાર્ય સાધવા તત્પર છું, જેથી આપનું અને આપના પુત્રોનું મંગળ થાશે એટલે કે આપ મારા વિરૂદ્ધ આચરણ ન કરો પણ મને તે કર્તવ્ય સાધવામાં સહાય કરો. માટે આ નિવેદન આપ ગ્રાહ્ય કરો! મને હજારો વિઘ્નો નડશે, પણ હું મારૂં કર્તવ્ય સાધીશ.

અમરચંદનાં એ સારગર્ભવચનો સાંભળી ક્રૂર હૃદય બાઈજીરાજ કોઈ રીતનો સંતોષ પામી નહિ. અમરચંદ જ્યાંસુધી જીવીત રહ્યો ત્યાંસુધી, તે રાણીના વિદ્વેષ નયનથી બચ્યો નહિ. છેવટે જ્યારે તે ન્યાયવાન્ ધાર્મિકપ્રવર મંત્રી આ લોકમાંથી વિદાય પામ્યો તે દીવસેજ તે તેના વિદ્વેષ નયનથી છુટયો. તે દીવસે તે માનવ સંસારની સ્વાર્થપરતાથી, વિશ્વાસઘાતકતાથી અને કૃતઘ્નતાથી છુટી અનંત સુખના ધામમાં પહોંચ્યો. અનેક લોકો અનુમાન કરે છે જે પાપાચારિણી બાઈજીરાજે, વિષ પ્રયોગથી અમરચંદને મારી નાંખ્યો. રાજમાતાની દુરાકાંક્ષા, ક્રૂરતા અને નિષ્ઠુરતાથી એ વાતની સત્યતા માલુમ પડે છે. હાય! માનવ કેવો નિષ્ઠુર! કેવો કૃતઘ્ન! કેવો સ્વાર્થપર! માનવ સંસાર કેવી દારૂણ યંત્રણાનો અંધકુપ. કોણ કહે છે કે માનવ પશુ કરતા શ્રેષ્ટ. જો શ્રેષ્ટ છે તો કયા ગુણથી શ્રેષ્ઠ, હિંસા, દ્વેષ, કૃતઘ્નતા, સ્વાર્થપરતા, વિશ્વાસઘાતકતા, જો શ્રેષ્ઠત્વના પરિચાયક ગુણ હોય અને જો, એક ભાઈનો સર્વનાશ કરી આત્મોદર પૂર્ણ કરવામાં મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદીત થાય, જો દુર્બલ ઉપર પ્રપીડન કરવામાં સબળ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ કહેવાય તો તે શ્રેષ્ઠત્વ પશુજાતિની ઉપરનું નહિ. તેનો નૃશંસત્વ પશુત્વ, અને પિશાચત્વનું શ્રેષ્ઠત્વ. ઉદાર હૃદય અમરચંદે પોતાની માતૃભૂમિ માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કર્યું. જે અર્થ માટે આ જગતમાં અનર્થ થાય છે જે અર્થ

પરોપકાર અને પરાર્થમાં વર્પરાતો નથી, તે અર્થ તેણે પરોપકાર અને પરાર્થ માટે છોડયો. પણ તેમ કરવામાં અમરચંદને કેવો બદલો મળ્યો ! ડગલે ડગલે તેણે, સ્વજાતિય લોકોનો વિદ્વેષવન્હિ હાંસીલ કર્યો. તોપણ કર્તવ્યપરાયણ અમરચંદ એક ક્ષણના માટે કર્તવ્યના સાધનમાં પરામુખ થયો નહિ. છેવટે જેના માટે તેણે આટલાં કષ્ટ અને દુઃખ ભોગવ્યાં, જેના માટે તે લોકોનો વિદ્વેષપાત્ર થયો, તેણેજ પિશાચીય મૂર્તિ ધારણ કરી નિંદિત માર્ગમાં પગલું મુકી વિષ પ્રયોગ કરી, તે મહાત્માનું જીવનસૂત્ર તોડી નાખ્યું.

ઘણાં મહાપુરૂષો, સ્વદેશ માટે જીવન ધારણ કરી સ્વદેશીય લોકોની વિશ્વાસઘાતકતામાં મરણ પામ્યા છે. મેવાડની અયોગ્ય અધીશ્વરીએ અમરચંદનાં ગુણો જાણ્યા નહિં. જગતમાં બે ત્રણ મંત્રીઓ ઉંચા ગુણો વિભુષિત હતા ખરા. પણ તેઓમાંથી કોઈ મંત્રી અમરચંદની જેમ શોચનીય દશામાં પડી આ લોકમાંથી વિદાય થયો નથી. અમરચંદ રાજ્યનો એક પ્રધાન સચીવ હતો ખરો, પણ તે એવી ગરીબ અવસ્થાવાળો થઇ ગયો હતો જે તેની અંત્યેષ્ટી ક્રીયા પુરવાસીઓના ખર્ચથી થઇ. આ ભારતઇતિહાસમાં એક નવું ઉદાહરણ ભારતીય લોકો ગુણ ગૌરવની પૂજા કરી જાણતા નથી.

ક્રૂરચરિત રાજમાતાએ જાણ્યા બુજ્યા વિના પોતાના પગમાં પોતે કુહાડો માર્યો. અમરચંદનો સંહાર કરીને સમજી હતી જે તેના શાસનમાં કોઈ પ્રતિકુળાચરણ કરશે નહિ. પણ થોડા સમયમાં તેનો તે મનોરથ ભંગ થયો. સંવત્ ૧૮૩૧ (ઈ. સ. ૧૭૭૫)મા વૈગુ સરદાર વિદ્રોહી થઇ તેનું શાસન તોડી નાંખવા તૈયાર થયો. વૈગુ એક મેઘાવત સામંત હતો. પ્રસિદ્ધ ચંદાવતગોત્રની મેઘાવત એક મોટી શાખા. હીનબુદ્ધિ રાજમાતાએ મેઘાવત સરદારનો પ્રચંડ પ્રતાપ સહન ન કરતાં સંધીયાનું આનુકુલ્ય માગ્યું. ચતુર મહારાષ્ટ્રીય વીરે, સુયોગ પામી, પોતાના દળ સાથે આવી વૈગુ-સરદાર ઉપર હુમલો કર્યો.

સિંધીયાએ, રાણાની ખાસ જમીન, જે વૈગુ સરદાર દબાવી પડયો હતો, તે લઇ લીધી. તેના વિદ્રોહાચરણના દંડમાં તેણે તેની પાસેથી બાર લાખ રૂપૈયા લીધા. સિંધીયાએ તે ભૂમિ સંપતિ, રાજમાતાને આપી નહિ. એવી રીતની ભૂમિ સંપતિ પચાવી પડી દુર્દાંત મરાઠાઓ શાંત રહ્યા નહિ. તેઓએ ત્યારપછી મેવાડમાં આવી કેટલાક જનપદ હસ્તગત કર્યા. દારૂણ અંતર્વિવાદે ઉત્તેજીત થઇ હમીર, પૂર્ણ વયમાં પદાર્પણ ન કરતાં સંવત્ ૧૮૩૪ (ઈ. સ. ૧૭૭૮)માં આ લોકમાંથી વિદાય થયો.

જે દિવસે, મહારાષ્ટ્રીય લોકો, સર્વ પ્રથમ મેવાડમાં આપતિત થયા. તે

દિવસથી માંડી હમીરના શાસનકાળ સુધી મેવાડની ભૂમિનો અને ધનનો ક્ષય થયો, તેની સમાલોચના આ સ્થળે કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે કાળ ચાળીશ વર્ષનો હતો એટલા લાંબા કાળમાં નિષ્ઠુર મરાઠાએ, . પાશવીવૃત્તિમાં દોરાઈ મેવાડની ભૂમિસંપતિ અને અર્થસંપતી લઇ લીધેલ છે. તેનાં વર્ણન કરવાથી એક મોટું પુસ્તક થાય તેમ છે.

મોગલ રાજાઓ સ્વાર્થપર અને પ્રજાપીડક હતા. પણ તેઓ .હીંદુના સુખ દુખ સામું જેતા નહોતા. તેઓ ભારતવાસીને પોતાની પ્રજા ગણુતા હતા. પણ દુર્દાંત મરાઠાઓ તેવા નહોતા. તેઓ ભારતવાસી હતા તોપણુ શું થયું. તેઓ ભારતવર્ષના શુભ માટે એક ક્ષણુવાર પણુ વિચારતા નહોતા. મહાવીર શિવાજીએ તેઓને જે મહામંત્રે દીક્ષિત કર્યા. તે મહામંત્રનું તેઓ પાલન કરત તો તેઓ ભારતભૂમિને મોટા દુઃખમાંથી ઉગારી શકત. પણુ ભારતવર્ષની કઠોર ભવીતવ્યતા. તેથી કરી તેઓએ મહાવીર શીવાજીના મહામંત્રની અવહેલા કરી. તેઓ શોણિત પિપાસુ પિશાચની જેમ ટોળે ટોળે ચારે તરફ ભટકતા હતા અને લુટ ફાટ કરી દ્રવ્યનો સંચય કરતા હતા. તેઓના એવા પેશાચીક ઉત્પીડનથી મેવાડનો અધઃપાત થયો

षोडश अध्याय.

રાણા ભીમ, શિવગઢ માંહેલો વિવાદ, રાણાએ કરેલો ભુમિનો પુનરાધિકાર, રાણાના સેનાદળ ઉપર અહલ્યાબાઇનું આક્રમણ, રાણાનો પરાજ્ય, ચંદાવત્ સરદારની વિદ્રોહિતા, સોમજી મંત્રીનો વધ, વિદ્રોહીઓએ કરેલ ચિતોડનો અધિકાર, રાણાએ માગેલી માધાજીસિંધીયાની મદદ, ચિતોડનું આક્રમણ, વિદ્રોહીઓનું આત્મસમર્પણ ઝાલીમસિંહની મેવાડમાં પ્રભુત્તા મેળવવાની કલ્પના. અંબજીએ કરેલ તેના વિરૂદ્ધનું આચરણ, અંબજીના સુબાદાર ઉપાધિ. લાકુબા સાથે તેનો વિવાદ-વિવાદનું ફળ—જાલિમની જીહાજપુરના પ્રાપ્તિ, હોલકરનો મેવાર ઉપર હુમલો નાથદ્વારના પુરોહિતનું બંદીકરણ કોતારીયા સરદારનો પરાક્રમ પ્રકાશ લાકુબાનુ મરણ, મરાઠા સેનાની ઉપર રાણાનો હુમલો. જાલિમસિંહે કરેલો તેઓનો ઉદ્ધાર, ઉદયપુરમાં હોલકરનું આવવું અને કઠોર કર સ્થાપન, સિંધીયાનું આક્રમણ, કૃષ્ણકુમારીના પાણી ગ્રહણ કરવા માટે રજપુતોમાં વિવાદ અને તેના માટે રાજસ્થાનમાંયદ્ધ કૃષ્ણકુમારીનો આત્મત્યાગ મીરખાં અને અજીત સિંહ. તેઓનું દુરાચરણ. ઉદયપુરસ્થ સિંધીયાની રાજ સભામાં બ્રીટીશ દૂતનું આગમન, અપમાનિત થઇ અંબજીની આત્મ હત્યા કરવા ચેષ્ટા. મીરખાં અને બાપુ સિંધીયાએ કરેલ મેવાડનું ઉત્સાદન, બ્રીટીશસિંહ સાથે રાણાનું સંધિબંધન.

રાણા હમીરના અકાળ મૃત્યુ પછી તરતજ તેનો નાનો ભાઇ ભીમસિંહ સંવત ૧૮૩૪ [ઇ.સ.૧૭૭૮] માં મેવાડના સિંહાસને બેઠો. ચાલીશ વર્ષના અંદર ચાર રાજાએ નાની ઉમરના મેવાડના સિંહાસને બેઠા. ભીમસિંહ તેઓમાં ચોથો રાજા. તે પોતાની ઉમરના આઠમાં વર્ષે ભાઇના સિંહાસને બેઠો. ભીમ સિંહે એકંદર પચાશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ પચાશ વર્ષમાં દારૂણ અધઃપાત થયો; મેવાડનું

ભારી અનિષ્ટ થયું. ભીમસિંહે સગીર-ઉમ્મરના વર્ષમાંથી લાયક ઉમરના વર્ષમાં પગલું મુકયું. સગીર ઉમ્મરમાં વર્ષોમાં તે, પોતાની માની દેખરેખ નીચે કામ કરતો હતો. રાજ્યે સૂત્રે હાથમાં લેઈ. તે નિસ્તેજ અને નિરૂત્સાહ સ્વભાવ વાળો નીવડયો. વળી દુર્ભાગ્યના અકુશ-તાડનથી તેની બુધ્ધિવૃત્તિ હીન થઇ ગઇ. તેનામાં વિચાર ક્ષમતા અને સમર્થતા વીગેરે ગુણો નહોતા. કેટલાક કુચક્રી આશામીઓના હાથમાં પડવાથી તે દારૂણ વિપતિમાં આવી પડયો. અપનૃપતિ રત્નસિંહનું દળ બળ અગર જોકે હીન થઈ ગયું હતું પણ તે વિલુપ્ત થઇ ગયું નહોતું.

ભારતવર્ષમા અનર્થકર ગ્રહવિવાદે પ્રવેશ કરી. ભારત વર્ષને ક્રમતાક્રાંત કરી દીધુ. તેના અંતર્દાહી ભીશણ અગ્નિએ ભારતવર્ષનું અતરનળ પણ મળ ગાવી દીધુ. સુવર્ણનું ભારતવર્ષ સ્મશાન જેવું થઈ ગયું, માનવ માત્રની, ક્ષમતા પ્રિયતા વાંછનીય, ક્ષમતા પાળવાથી માણસ ન્યાય અને વિવેકના મસ્તકે પગમુકીદેછે. રજપુતોમા એવી ક્ષમતા પ્રિયતા જોવામાં આવેલછે. આપણે ઉપર કહી ગયા છીએજે ચંદાવત રજપુતો રાણાપાસેથી ઉંચી ક્ષમતા પામ્યા. સંવત૧૮૪૦ [ઈસ. ૧૭૮૪] માં તે ચંદાવત રજપુતો પોતાના કાયમના પ્રતિદ્વંદ્વી શક્તાવત રજપુતોનાં લોહી પાડવા તૈયાર થયા કોરાવારનો અર્જુનસિંહ * અને આમેતનો પ્રતાપસિંહ – સાલુંબ્રા સરદારના મોટાસગા હતા. ચંદાવત સરદાર, આસમયે, તે બન્ને સરદારોની સલાહ લેતો હતો. આ સમયે સુયોગપામી સાલુંબ્રા સરદારે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વી શક્તાવત સરદાર ભાક્ષમના ભીંડી નામના કીલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. અને તોપો ગોઠવી તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

શક્તાવત રજપુતની એક શાખામાં સંગ્રામસિંહ નામનો એક વીર પુરૂષ પેદા થયો હતો. તે મહાવીર થકી મેવાડનું સારી રીતનું મંગળ થયું, તેણે ધીરે ધીરે ખ્યાતિ અને પ્રસિદ્ધિ મેળવી. ભીંડીરના ઘેરાની પહેલાં સંગ્રામસિંહ, પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વી પુરાવત સરદાર સાથે એક ઘોર તકરારમાં પેઠો, પુરાવત સરદારનો લાઉઆ નામનો એક કીલ્લો હતો. સંગ્રામસિંહે, તે કીલ્લાનો કબજો કરવાથી બન્ને વચ્ચે તકરાર ઉઠયો, ત્યારે વિજયી સંગ્રામસિંહ પોતાના કુળપતિ શક્તાવત સરદારની મદદમાં આવ્યો. ભીંડીરનો કીલ્લો, ચંદાવત રજપુતે અવરૂદ્ધ કરેલો જોઇ. સંગ્રામસિંહ, કોરાવારપતિ અર્જુનસિંહની ભૂમિવૃત્તિ આક્રમણ કરી ત્યાંના સઘળાં ઢોર હસ્તગત કર્યાં. ઢોરોને લઇ તે આવતો હતો. તેવામાં રસ્તામાં

* તેના ભાઈ અજીતસિંહે ભ્રીટીશસિંહ સાથે સંધિ કર્યો.

÷ તે પ્રસિદ્ધ જગાવત કુળમાં પેદાથયો. પ્રતાપસિંહ મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં મગાના હાથથી હણાયો.

અર્જુનસિંહના પુત્ર સલીમસિંહે તેનો માર્ગ રોકી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે થોડીવાર યુદ્ધ ચાલ્યું. પણ સંગ્રામસિંહની ગતિ ન રોકી શકયાથી સલીમે તેના ભાલાના પ્રહારથી પ્રાણ છોડયા. એ સમાચાર અર્જુનસિંહના કાને ગયા. વિષમ ક્રોધ અને જીઘાંસામાં તેનું સઘળું શરીર સળગી ઉઠયું. તેણે પોતાનું માથે બંધણું ફેંકી દીધું. અને તે વજ્ર ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, જ્યાંસુધી આ વેરનો બદલો નહિ લેવાય ત્યાંસુધી આ માથેબધણું મુકીશ નહિ, તેણે કોઈ રીતનો શીશ ફરી ઘેરો ઘાલતા કટકમાંથી વિદાયગીરી લીધી. અને કોરાવાર તરફ ગયો. શિવગઢમાં તે પહોંચ્યો. સંગ્રામસિંહનો ઘરડો બાપ લાલજી શિવગઢમાં રહેતો હતો. રણોન્મત્ત અર્જુનસિંહે તેના તૂર્યનો નિનાદ કર્યો. શિવગઢના લોકો દાવદગ્ધ હરણની જેમ પલાયન કરવા લાગ્યા. શિવગઢ રક્ષક વિનાનું થયું. વૃદ્ધ લાલજી શિવાય કોઇ રણવિશારદ વીર તેમાં રહયો નહિ, લાલજીની ઉમ્મર સીતેર વર્ષની હતી. તેના દાઢી મુચ્છના વાળ ધુમર થઇ ગયા હતા. તેનાં ગાત્ર ચર્મલોલ અને શિથિળ થયાં હતાં. તોપણ તે પ્રચંડ ઉત્સાહે ઉત્સાહિત થઇ તરૂણવીરની જેમ ખડગ હાથમાં લઇ શત્રુની પાસે આવ્યો. લાલજીની સાથે દળ હતું. બન્ને દળ વચ્ચે સંગ્રામ થયો, વૃદ્ધ લાલજી સંગ્રામ ક્ષેત્રમાં પડયો. વિજયી અર્જુનસિંહે, પુત્ર હંતાનો સંગ્રામસિંહ બાળક સંતાનો ને પણ મારી નાંખ્યા, સંગ્રામસિંહની વૃદ્ધ મા પ્રાણપતિને ખોળામાં લઈ સતી થઇ ગઈ.

કોરાવારપતિ અર્જુનસિંહના આ કઠોર નૃશંસાચરણથી પ્રતિદ્વંદ્વી રજપુત સંપ્રદાયમાં ભયંકર રોષાનળ સળગી ઉઠયો. તે કોઈનાથી ઓલવાયો નહિ. છેવટે તે પ્રચંડ દાવાનળરૂપે પ્રસરી મેવાડને બાળવા લાગ્યો, એ સમયે રાણા ભીમસે-ઇડરમાં પોતાનો વિવાહ કરવા કેટલાક નાણાં ઉછીકાં લેવાની ફરજ પડી. ચંદાવત રજપુત પાસેથી શાસનભાર લઇ શક્તાવત રજપુતને તે આપવા, તેણે તેઓએ બોલાવ્યા, ચંદાવત ઉપર ભીમસિંહનો વિદ્વેષાનળ સળગી ઉઠયો. ચંદાવત રજપુતો ચારે તરફ મદદ શોધવા લાગ્યા. તેઓએ કોટાપતિ જાલમસિંહની મદદ માંગી ચંદાવત ઉપર જાલમસિંહનો વિદ્વેષાનળ બદ્ધ મૂળ હતો. શક્તાવત રજપુતો જાલમ-સિંહના નિકટના કુટુંબી હતા, શાથીકે તેઓની સાથે તે વૈવાહિકસૂત્રે બંધાયો હતો. ચંદાવત રજપુતો ચિતોડમાં રહી રાણાના વિરૂધ્ધે કુચક્ર કરતા હતા.

જે સમયે મેવાડમાં એવી ઘટના ઘટતી હતી, તે સમયે દુર્ધર્ષ માધાજી સિંધીયાની પ્રચંડ પ્રભુતા મારવાડ અને જયપુરમાં વધી પડી. પણ રજ-પુતોથી લાલશંત ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ પરાભવ પામ્યો. દુર્દાંત માધાજીનો વિષદંત ભાંગી ગયો. રજપુતો સુયોગ પામી, પોતાનું પ્રણષ્ટ ગૌરવ ફરી મેળવવા તૈયાર થયા.

વિજયીરાઠોડ અને કચ્છાવહનો દાખલો અનુસરી શીશોદીય રજપુતો

પણ સિંધીયા પાસેથી પોતાનો પ્રદેશ લઇ લેવા તત્પર થયા. આસમયે ગિલ-હોટ રજપુતોની પ્રાચીન વીર્યમત્તા એકદમ ઉપડી. રાણાનો મંત્રી માળદાસ મેતો અત્યંત બુદ્ધિશાળી અને ચતુર હતો. માળદાસનો સહકારી મોજીરામ પણ વિશેષ અક્કલવાળો હતો. તેઓએ મહારાષ્ટ્રય કીલ્લા નીમચેહેરા વીગેરે નામના કીલ્લા કબજે કર્યા. તેમાં પરાજીત થયેલા મરાઠા વિષમ ભય પામ્યા. જોદ નામના સ્થાને તેઓએ પોતાનું વીખરાયેલ સૈન્ય એકઠું કર્યું પણ તેઓના સઘળા ઉદ્યમો વિફળ ગયા. રજપુતોએ તેઓને તે સ્થળેથી હાંકી કહાડયા. જોદના શાસનકર્તા વિજીત શિવજી નાનાએ વિજયી રજપુતોની અનુમતિ પ્રમાણે નિર્વિઘ્નથી કીલ્લો ખાલી કર્યો. તે પોતાના કુટુંબ સાથે બીજા સ્થળે રહયો વળી વૈગુ સરદારના પુત્રોએ એકઠા થઈ દુર્દાંત મરાઠાઓને વૈગુ સીંગોળી અને બીજા જનપદમાંથી કહાડી મુકયા. સુયોગપામી ચંદાવત રજપુતોએ પણ પોતાની ભૂમીવૃતિ રામપુર પ્રદેશ લઇ લીધો. એ રીતે થોડા સમયમાં મેવાડનું હસ્ત સ્ખલિત રાજ્ય થોડા દિવસના માટે જ્યોલ્લામે ઉલ્લસિત થઈ ગયું. મેવાડનું નિબીડ અંધકાર થોડા સમયના માટે અંતર્હિત થયું. વીરપ્રસવિની મેવાડ ભૂમી ફરી એકવાર હસી ઉઠી. મેવાડના અધિવાસીઓ દુર્દાંત મરાઠાની કઠોર એડીમાંથી છુટયા.

જયોત્ફૂલ રજપુતો, મેવાડ અને મારવાડના મધ્ય માર્ગમાં વહેતી વીર કીયા નામની નદિના તટે ચંદુનામના સ્થાને એકઠા થઇ પોતાની વિજયિની મેવાડ બીજા સ્થાને ચલાવવા ઉપક્રમ કરવા લાગ્યા. તેઓની નિર્બુધ્ધિથી તેઓનો સઘળો ઉદ્યમ નિષ્ફળ ગયો. જયમદોન્મત્ત થઈ, તેઓએ, પોતાની અવસ્થાની સામે જોયું નહિ અને ન્યાયાન્યાયનો વિચાર ન કરતાં તેઓ જ્યાં ત્યાં ખડગનો વ્યાપાર ચલાવવા લાગ્યા, દુર્દાંત મરાઠાઓએ સંધિપત્રની અવમાનના કરી, તેઓએ અન્યાય કરી કેટલોક પ્રદેશ જીત્યો. વીરનારી અહલ્યાબાઈના પ્રચંડ બાહુબળે રજપુતોની સઘળી ચેષ્ટા વ્યર્થ ગઈ. અહલ્યાબાઇ હોલકર રાજ્યની રાજ્ઞી હતી. નીમચેહેરા રજપુતોના હાથમાં ગયેલ જાણી તેનો કોપાનળ ઉદ્દીપિત થયો. રજપુતોને દળી હરાવી નાંખવા, તે અહલ્યાબાઈ પોતાની સેના સાથે સિંધી-યાના લશ્કર સાથે મળી ગઇ, સેના આદેશક્રમે તુલજી સિંધીયો અને શ્રીભાઇ, પાંચ હજારસ્વારો સાથે વિજીત શિલનાનો ઉદ્ધાર કરવા ચાલી. તે સેના મુંદી-સર તરફ ચાલી. શિલનાનો તે સમયે તે સ્થળે રહેતો હતો. અવરોધ કરી રજપુતો શત્રુઓના પ્રચંડ બાહુબળે દલિત થયા. એટલામાં અહલ્યાબાઈની પ્રચંડ સેના ત્યાં આવી ગઇ, તે સેનાએ રાણાની સેના ઉપર અરક્ષિત ભાવે હુમલો કર્યો. સંવત્ ૧૮૪૪ના વર્ષના માઘ માસની ચોથે, મંગળવારે, બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું

રજપુતો સતર્ક હોવેલા છતાં મહારાષ્ટ્રીય લોકોનો હલ્લો સહન કરી શક્યા નહિ. છેવટે તેઓ પૂર્ણરીતે પરાજીત થયા. રાણાનો મંત્રી અનેક સામંતો સરદારો સાથે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં પડયો. કાનોર પતિ અને સદ્રીપતિ પોતાના સેના દળ સાથે દારૂણ રીતે જખમી થયા.

સદ્રીપતિને આઘાત દારૂણ રીતનો લાગવાથી, તે યુદ્ધક્ષેત્ર થકી પલાયન કરી શક્યો નહિ, શત્રુઓએ તેને કેદ કર્યો. જૈદ શિવાયના સઘળા જનપદો. માધાજી સિંધીયાના હાથમાં આવ્યા, વીરદીપચંદના વિક્રમથી જૈદ માધાજીના હાથમાં આવ્યું નહિ. દીપચંદે પુષ્કળ વીરત્વ કરી એક માસ જૈદની રક્ષા કરી, છેવટે, પોતાની તોપો બંદુકો અને સૈનિક સામંતો સાથે શત્રુનો સેના વ્યૂહ ભેદી, તે મંડળગઢમાં ચાલ્યો ગયો રજપુતોની સઘળી ચેષ્ટા નિષ્ફળ ગઇ.

આ ભયંકર સંઘર્ષમાં ચંદાવત રજપુતો વિના મેવાડના સઘળા રજપુતો, ધ્યાન આપી લડયા હતા, તેથી ચંદાવતનો આંતરિક દુરભિસંધિ માલુમ પડયો. તેઓ ક્રમેક્રમે એટલા દુર્દમનીય થઈ પડયા. જે રાણાનો સચિવ સોમજી અને રાજમાતા, રાણાનો હક રાખવા, દૃઢ કરવા પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરવા લાગ્યાં. તેઓને શાંતભાવ પકડવા, તેણે, રામપીયારી સાથે સાલુંબ્રા સરદારને કહેવરાવ્યું. સાલુંબ્રા સરદાર શાંત થયો. તે, પોતાની કસુર કબુલ કરવા ઉદયપુરમાં આવ્યો. ઉદયપુરમાં આવી, તે છળક્રમે બોલ્યો. " હું મંત્રી સોમજી સાથે એકઠો મલ્લ કામ કરવા ઇચ્છું છું " પણ તેની આંતરિક ઇચ્છા એવી હતી જે સોમજીને કૌશાળજાળમાં નાખી કાર્ય કરવું. સોમજી અત્યંત બુદ્ધિવાળો હતો. પણ મંત્રીની બુદ્ધિથી સાલુંબ્રા સરદારના કૌળશામાં વ્યાઘાત પડયો. મંત્રી સોમજીનો ઘાત કરી પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરવા તેણે વિચાર્યું. એકવાર સોમજી, મંત્રાગારમાં પોતાના કાર્યમાં નિવિષ્ટ હતો એટલામાં કોરાગારનો અર્જુનસિંહ અને ભોદેશ્વરનો સરદારસિંહ તેના મંત્રાગારમાં આવ્યા. મંત્રી સોમજી આદર આપવા ઉભો થયો, સરદારસિંહે તીવ્ર સ્વરે તેને પુછયું. " આપે, કયા સાહસથી મારી ભૂમિવૃતિ લઇ લીધી, એમ કહેતાં કહેતાં, તેણે પોતાની તીક્ષ્ણ છરી મંત્રી હૃદય ઉપર ઘોંચી દીધી. તે હત્યાથી રાજ્યમાં હાહાકાર થઇ ગયો, રાજકર્મચારીઓ સશંકિત રહેવા લાગ્યા. રાણો તે સમયે, સુહંલીયા વાડીમાં હતો. સોમજીના બે ભાઇયો* રક્ષા કરો, રક્ષા કરો, એમ પોકાર મારતા, તે વાડીમાં આવ્યા. દુર્વૃત્ત

* સોમજીના બે ભાઈ શિવદાસ અને સતિદાસ સાથે તેના કાકાનો દીકરો જયચાંદ હતો તેઓએ, બાલુહન્તાના પ્રાણ નાશ કરી, વૈરનો બદલો લીધો. પણ તે રીતનો બદલો લેવામાં છેવટે તેઓ મૃત્યુ મુખે પડયા.

અર્જુનસિંહ તેઓની વાંસે પડી, ત્વરિત તેનો જમણો હાથ, સોમજીના મોહડથી ખરડાયો હતો. તેની દુ:સાહસિકતા જોઇ સઘળા ચમકિત થયા પણ કોઇ બોલી શક્યું નહિ. કેવળ રાણાએ, તેને વિશ્વાસઘાતક એવું કહી, દુર જવાને હુકમ આપ્યો. સોમજીના બે ભાઇઓને તેનું પદ આપ્યું.

મેવાડના તે સાર્વજનીન વિપ્લવ કાળમાં રાજા, પ્રજા, ધની અને નિર્ધન વચ્ચે કાંઈ પ્રભેદ રહ્યો નહિ. તે સમયે જે ઉપયુકત બળસંપન્ન હતું, તેજ રક્ષણ કરવા સમર્થ હતું. ઉપયુકત બળ વીનાના લોકો પાખંડી, લુટારા વિગેરેના અત્યાચારથી પીડાઇ નાશ પામવા લાગ્યા. રાજાઓની અવસ્થા પણ શોચનીય હતી. તેઓ પ્રજાને રક્ષણ કે આશ્રય આપી શકતા નહોતા. રાજાઓ ખુદ આશ્રય માટે ચારે તરફ ભટકતા હતા. ટુંકામાં પ્રજા સાથે તેઓનો જે સંબંધ હતો તે તુટી ગયો. આવી અકર્મણ્યતામાં રાણાએ, રાજ્યમાં એક મહાઅનર્થ કર્યો. રાણાના સવારો ખડગનો ઉપયોગ કરી નાણાં મેળવવા લાગ્યા. વેપારીનો સામાન લુટવા લાગ્યા. વેપારીઓ પોતાનો સામાન લઈ અહિં તહિં નાસવા લાગ્યા. એ પ્રમાણેનું જુલમથી મેળવેલ અને લુટથી મેળવેલ દ્રવ્ય રાણાના ઉપયોગમાં આવતું. આવા ભયંકર વિપ્લવથી રાજ્ય અંત:સાર વીનાનું થઇ ગયું. વળી તેવી અવસ્થામાં દુર્દમ્ય મરાઠાના ટોળાં રાજ્યમાં અવીલુટ વીગેરેનો અત્યાચાર કરવા લાગ્યા જેથી મેવાડની દુર્દશા વધી ગઇ.

ચંદાવત રજપુતોની વિદ્રોહિતાના હેતુએ રાજ્યમાં મોટો અનર્થ થયેલો જોઇ, રાણો અને તેનો મંત્રી તેઓને રાજ્યમાંથી દૂર કરવા વીચાર કરવા લાગ્યા. તે કામની સિદ્ધિ માટે તેઓએ છેવટે સિંધીયાનું આનુકુલ્ય માગ્યું. અપનૃપતિ રત્નસિંહની સહાયમાં ઉતરી જે પાખંડી સિંધીયાએ રાક્ષસની જેમ મેવાડનું લોહી પીધું તે સિંધીયો હવે વિધિ વિડંબિત રાણાનો ઉદ્ધારકર્તા ઠર્યો. રાણો બીલકુલ નિર્જીવ હતો, અકર્મણ્ય હતો, નહિ તો મેવાડનો નાશ કરનાર સિંધીયાની મદદ લેવા તે શામાટે વાસના રાખે. એમ કહેવાય છે જે એવી રીતનો ઉપાય લેવા જાલમસિંહે રાણાને કહ્યું. સિંધીયો તે સમયે પુણ્યતીર્થ પુષ્કર -હદના પવિત્ર તટ ઉપર * સુખશાંતિ ભોગવતો હતો બાલસંત ક્ષેત્રમાં પરાજય પામ્યા પછી તેણે તેની સેના વિખ્યાત ફરાસી વીર દીબોયેના હાથમાં કસાવટ માટે સોંપી હતી. શસ્ત્રનિપુણ તે યુરોપીય મહાવીરના ઉપયુકત શીક્ષણ નીચે મરાઠા સૈનિકો પોતાનું પૂર્વ બળ મેળવવા શકિતવાળા થયા. મેરતા ક્ષેત્રમાં અને મનન ક્ષેત્રમાં તે મહારાષ્ટ્રીય સૈનિકનો પ્રચંડ ઉત્સાહ બળ માયે જગાઇ આવ્યો.

રાઠોડ રજપુતો પુષ્કળ બળ અને અધીક આત્મત્યાગ બતાવ્યા છતાં પણ

* સંવત્ ૧૮૪૭ (ઇ. સ. ૧૭૯૧)

મરાઠાનો વિક્રમાનળ ઓલવી શકયા નહિ. છેવટે તેઓ પરાજીત થયા, તેઓના પરાજય ઉપર મહારાષ્ટ વીર સિંધીયાની પ્રતિષ્ટા રાજસ્થાને ફરી ઉદ્દીપન થઇ. તેનું ગૌરવ પુષ્કળ ચળકાટથી ચમકવા લાગ્યું. રાણાના આદેશથી જાલમસિંહ મેવાડના પ્રધાન સચીવો સાથે તે પુણ્યસ્થળે આવી પોતાના મનોભાવ તેની પાસે જાહેર કરવા લાગ્યો. જાલમસિંહના મુખથી રાણાનો મનોભાવ જાણી સિંધીયાએ જાલમસિંહના કહેવા ઉપર સંમતિ આપી. એ ઘટના સૂત્ર આબદ્ધ થઈ રાજસ્થાનના નૈતિક રંગભૂમે જે સઘળા મહામહોપાધ્યાય અવતર્યા તેઓના અદ્ભૂત વિરાનુષ્ટાને રાજસ્થાનના ઇતિવૃત્તમાં એક નવા યુગની અવતારણા કરીદીધી.

જાલમસિંહ, કોટાના પ્રતિનિધિના હુદ્દાએ નિમાયો હતો, એવા ઉંચાપદે દ્દઢ રીતે રહી ચારે તરફના વૈરીઓનું દમન કરવું એ ખરેખર સામાન્ય કાર્ય નહોતું. તોપણ તેણે તે કાર્ય અકીંચિન્તકર અને સાધારણ માન્યું. તેના હ્દદયમાં જે એક ઉંચો અભિલાષ, ધીરે ધીરે ગુપ્તભાવે પ્રસાદિત થયો, તેની પરિતૃપ્તિના પક્ષમાં કોટાના પ્રતિનિધિનું પદ અતિ સામાન્ય હતું. એ સીમાબદ્ધ પદમાં વિચરણ કરવાથી તેનો તે ઉંચો અભિલાષ પૂરણ થાય તેમ નહોતું. તેનો ઉંચો અભિલાષ એ હતો. જે મારવાડ રાજ્યનું આધિપત્ય મેળવવું. જાલમસિંહ રાજનીતિજ્ઞ હતો. તે માનવ હ્દદયનો સૂક્ષ્મભાવ કળી લેવામાં પારદર્શી હતો. ને અપૂર્વ પારદર્શીતાના બળે તે સમજ્યો હતો જે હીન જીવન રાણો, તેની અભીષ્ટ સિદ્ધિમાં કોઇ રીતનો પ્રતિરોધ કરશે નહિ. તેમ થવાથી મેવાડના રાજ્ય સાથે હારાવતી રાજ્ય મેળવી તે બન્નેનો અધિનાયક થાય તેમ હતું. તેની દ્દઢ ધારણા હતી જે જયપુર અને મારવાડના રાજા એકઠા થઇ તેનો પરાજય કરી શકે તેમ નથી, જાલમસિંહ જયપુરના રાજાને બીકણ અને બાયલો ગણતો હતો. મારવાડના સામંતો તેના ઉપર વિશેષ અનુરક્ત હોઈ તેનો દ્દઢ વિશ્વાસ હતો જે તેઓ કોઇ દિવસ તેના વિરૂધ્ધે ખડગ ધારણ કરશે નહિ. રાજનીતિ વિશારદ મનસ્તત્વજ્ઞ જાલમસિંહના વિચારો ઉદાર હતા. આશાપૂર્ણ ભગવતી સિદ્ધિ વરદા મૂર્તિ ધારણ કરી તેના સમક્ષ ઉભી રહી પણ એક માત્ર સૌભાગ્ય લક્ષ્મીની સુપ્રસન્નતા ન હોવાથી તે વરગાન લાભ કરી શકયો નહિ, પોતા નામ હામંત્રની સાધના કરવા તે જે વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં ફરતો હતો, તે કાર્યક્ષેત્ર[illegible] તેનોપગ સ્ખલતથયો. તે પદસ્ખલિનથી પડયો. જેથકી વીરવર પાછો ઉઠી શકયો ન[illegible]

રાજનીતિજ્ઞ સુચતુર જાલમસિંહે જે આશા પોતાના હૃદયમાં રાખી [illegible] તેની પરિતૃપ્તિ કરવા માટે તે સુયોગ પામ્યો. પોતાના બળને દ્દઢ કર[illegible] રાણાએ તેને [illegible]. તે મોટા [illegible] સાધ[illegible] માટે જાલમસિંહે સારા ઉપ[illegible] જો તેનું [illegible] સફળ થાત, જો તે પોતાની અભીષ્ટસિદ્ધિ સા[illegible] શકત તો તેથી ભારતવર્ષનો એક મોટો ઉપકાર થાત, જે મોટો [illegible]

સોપ્યો હતો, તે ભાર વહન કરવામા પુષ્કળ નાણાની આવશ્યકતા હતી એટલે કે નાણાનુ પ્રયોજન કઈ રીતે એટલુ બધુ નાણું સંગ્રહિત થાય, એ ચિંતા જાલમ સિંહના મનમા ઉદય પામી, તેણે છેવટે નિશ્ચય કર્યુ જે જ્યારે વિદ્રોહી લોકો આ પુષ્કળ નાણાનુ કારણ છે માટે તે નાણું તેની પાસેથી કઢાવવુ તેઓ પાસેથી ચોસઠ લાખ રૂપીઆ લેવા જોઈએ, તે ચોસઠ લાખ રૂપૈઆના પાચ ભાગ કરવા તેમાથી ત્રણ ભાગ સિંધીયાના હાથમા આપવા, બાકીના રૂપીઆ રાણાને આપી દેવા, જેથી તેની નાણાની ખામી દૂર થાય, જાલમસિંહ ચં. . ોરી સેના લઇ ચિતોડ તરફ ચાલ્યો અંબાજી ઇંગલીયા તે સેનાનો અધિનાયક થયો સિંધીયો પણ પોતાનો કર લેવા મારવાડના પ્રાંત દેશમા આવ્યો જાલમ અને અંબાજી સેના સાથે ચિતોડ તરફ અગ્રસર થયા તેઓના દુર્ધર્ષ સૈનિકોથી ઘણા ગામડા ઉજડ થઈ ગયા ઘણા નગરો જાલમના રોષાનળમા બળી ગયા મઘગાની દુર્દશાની સીમા રહી નહિ, જાલમે તે ગામડા અને નગરોના અધિપતિ પાસેથી નાણું લેવાનુ શરૂ કર્યુ ધીરાજસિંહ નામનો એક ચદાવત સરદાર ભીમસિંહનો પ્રધાન પરામર્શ આપવા માટે હતો

તે એક અકલમંદ અને હીમ્મતવાળો રજપુત હતો, જે સમયે ઉપર કહેલો સદર્ભ થયો ત્યારે ધીરાજસિંહ હામીર ગઢના શાસન કર્તૃત્વે નીમાયેલ હતો તેને વિદ્રોહીનો અંતર્નિવિષ્ટ જાણી જાલમસિંહે તેના હામીર ગઢનો ઘેરો ઘાલ્યો છ અઠવાડીયા સુધી બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યુ જયપરાજયના ચિન્હ કોઇ પક્ષમા જોવામા આવ્યા નહિ, છ અઠવાડીયા ગયા પછી વિધાતાના કઠોર વિધાનના અનુસારે ધીરાજસિંહનુ સૌભાગ્યગગન ઘેરાઇ ગયુ જયલક્ષ્મિ જાલમ સિંહની અંકશાયિની થઇ જાલમસિંહે હામીરગઢ લઇ લીધુ એ રીતે બીજા બે ત્રણ સ્થળો કબજે કરી રાજકીય સેનાદળ ક્રમે ક્રમે ચિતોડ તરફ ચાલ્યુ રસ્તામા વસી નામના સ્થળનો જાલમસિંહે કબજો કર્યો વસી, ચદાવત રજપુતની ભૂમિવૃત્તિ હતી, સુદક્ષ જાલમસિંહે તેનો પણ કબજો કર્યો વિજયમદોન્મત્ત થઇ તે થોડા કાળમા ચિતોડ પાસે આવી પહોચ્યો

ઉચ્ચ પદવી પામી માણસ, ઘણુ કરી વૃથા ગર્વ અને અહંકારે વિમૂઢ થઇ જાય છે જે રાણાની મુલાકાત લઈ ખુદ પેશવો પોતાને કૃતાર્થ માનતો હતો આજ માધાજી સીંધીઆએ તે રાણાને ચિતોડ સમુખે જોવાને ચાહ્યુ સી ધીયાનુ તે અન્યાયાચરણ જોઇ જાલમસિંહ ક્ષુબ્ધ થઇ ગયો પણ શુ કરે છેવટે તે દર્પનાશ માધાજીનો દર્પ તોડવા ઉદયપુર તરફ ચાલ્યો ભાગ્યચક્રનો એટલો ફેરફાર સારરે ગરિમાની એવી અનિત્યતા જે જે રાણાના દર્શન માટે જુદી જુદી ભેટ લઇ ભારતવર્ષના રાજાઓ રાણા પાસે આવતા હતા તે પૂર્ણ રાણાનો

પુત્ર હાલનો રાણો રાજસિંહાસનનો પરી ત્યાગ કરી મહારાષ્ટ્રીય એક દસ્યુના દર્શન લેવા સરીયામ રસ્તે બહાર આવ્યો. રાજધાનીથી કેટલેક દુર રહેલા જે વ્યાઘ્ર નામના મેરૂ સ્થળે રાણાની સિંધીયઃ સાથે મુલાકાત થઈ, સિંધીયે, રાણાને સંમાન સાથે અવરોધકારી સેનાની પાસે લઇ ગયો. થોડા સમયમાં તે વ્યાપાર સંપૂર્ણ થયો. પણ તે થોડા સામાન્ય વક્તમાં જે અસાધારણ ઘટના ઘટી. તેથી તિક્ષ્ણ બુદ્ધિ જાલમસિંહના અભિષ્ટ સિદ્ધિના માર્ગમાં પ્રતિરોધ થઇ પડયો, તેનું ભાગ્યગગન કાળગગનજાળે સમાચ્છન થઇ ગયું, જે સમયે, સિંધીયો અને જાલમ રાણાની મુલાકાત કરી ચિતોડ છોડી ચાલ્યા. ત્યારે એક માત્ર અંબજી ચિતોડમાં હતો. જાલમની હૃદયાશા અંબજી જાણી શકયો હતો અગર જો કે જાલમે, પોતાનો મનોભાવ સઘળા પાસે પ્રકૃરિત કર્યો ન હોતો, પણ ચતુર મહારાષ્ટ્રીય અંબજીથી તે છાનું રહયું નહિ. અંબજીને માલુમ પડયું જે જાલમસિંહ એક ઉચી આશા પુરી પાડવા ચેષ્ટા કરે છે. તેને ખાત્રી હતી જે જાલમસિંહની તે આશા જો સિદ્ધ થાય તો તેના સઘળા મનોરથ વ્યર્થ જાય તેમ છે. તેને જાલમસિંહના નીચે સૈનિકનું કામ કરવું પડે તેમ છે એવી રીતની ધારણાથી તે જાલમસિંહની સઘળી ચેષ્ટાઓ વ્યર્થ કરી દેવા ફરતો હતો. પણ તે વ્યર્થ કરવાનો તેને આજદિન સુધી સુયોગ મળ્યો નહિ. જાલમસિંહ અંબજીને બંધુ માનતો હતો. અંબજી ચંદાવત સરદાર સાથે જાલમસંહની સામે કાવતરાં કરવા લાગ્યો. જાલમસિંહ જાણતો હતો જે અંબજી તેની સાથે કાવતરૂં કરશે નહિ, એવા ઠરાવથી જાલમસિંહનો સર્વ નાશ થયો. તેણે પોતાનો અધઃપાત અનિવાર્ય જાણ્યો.

સાલુંબ્રાઃસરદાર ભીમસિંહે, અંબજીની સાથે રહી, જાલમસિંહની, સામે કાવતરૂં કર્યું. જાલમસિંહ, આજદિન સુધી અંબજીને પોતાનો બંધુ ગણતો હતો. ઉજ્જીનના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રવીર ત્ર્યંબકજીએ, તેનું જીવન અને સ્વાધીનત્વ રક્ષી તેના ઉપર જે પરોપકાર કર્યો હતો, જાલમસિંહ અગર જો કે તેનો બદલોવાળી શકયો નહિ પણ તે માટે તે કૃતજ્ઞ નીવડયો હતો. તે કૃતજ્ઞતાથી તે અંબજીને બંધુ માનતો હતો. બન્નેના સ્વાર્થ રક્ષણ માટે બન્નેનો પરસ્પર સંઘર્ષ ન થાતતો તેઓનું બંધુત્વ અચળ રહેત. આજ બન્નેના સ્વાર્થ માટે વિષમ સંઘર્ષ થયો, એ સંઘર્ષ જલદીથી નિવારિત થાય તેવો નહોતો, તેમાંથી જે મહાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો તેથી એક બાજુ સળગી ગઇ. રાણાની સાથે ચિતોડ પાસે જાલમસિંહની મુલાકાત થઇ. તે સમયે અંબજી કમ્પિત દુઃખ સાથે બોલ્યો " વિદ્રોહી ભીમસિંહે વશ્યતા સ્વીકારવા ચાહેલ છે. પણ જે બોલે છે જે જ્યાં સુધી જાલમ-

સિંહ રાણા પાસે છે ત્યાં સુધી તે વશ્યતા સ્વીકારવાનો નથી, એટલે હવે આ વિષયમા જે કરવું હોય તે આપ કરો, જાલમસિંહે તે અમયે ઉત્તર આપ્યો, જો તેથી તેઓની આપત્તિ હોય, અને મને તેઓ પ્રતિબધક જાણી નુકસાન ભોગવે તો હું ખુશીથી આ સ્થળ છોડી ચાલ્યો જાઉ, ટુંકામાં હું અહી રહ્યાથી પુષ્કળ નાણાના ખર્ચની સંભાવના છે. રાણાની ઈચ્છા હોય તો હું હાલ કોટે જવા તયાર છું. ચતુર જાલમસિંહ મહારાષ્ટ્રીય પ્રપચ જાળમાં ફસાઈ પડયો. તે સઘળી દિશામાથી હાર પામ્યો. અબજી ચાલ્યો ગયો, જાલમસિંહના હૃદયમાં ચિંતા પેદા થઈ તેને પીડા આપવા લાગી તે એકદમ અધીરથઇ ગયો. કયો માર્ગ પકડવો તે તેને સુજતું નહોતું. તેની આશા નિષ્ફળ નીવડી, આશાલતા ફળવાળી થવા પામી તેટલામા કુઠારાઘાતે નિર્મુળ થઇ ગઇ, જાલમસિંહની આશા નિષ્ફળ ગઈ પણ તે નાઉમેદ થયો નહિ. તે એકદમ ચિતોડમાથી વિદાય થયો. ત્યાર પછી ચિતોડના કીલ્લામાંથી ઉતરી, રાણાના ચરણ સ્પર્શ કરી સાલુંબ્રા સરદારે ક્ષમા મગી અબજી મેવાડનો કર્તા હર્તા વિધાતા થઇ પડયો.

ઉચી પ્રભુતામા રહી આઠ વર્ષ અંબજીએ મેવાડમા વાસ કર્યો, આઠ વર્ષના અરસામા તે રાજ્યનું મહેસુલ આત્મસાત્ કરી ગયો. મેવાડનું રાજ્ય મહેસુલ આત્મસાત્ કરી તેણે બાર લાખ રૂપીયા મેળવ્યા. પણ તેથી મેવાડમાં અંતર્વિરોધ ઓલવાઇ ગયો. જે શાંતિ મેવાડમાં થઈ લાંબા કાળ સુધા અંતર્હિત થઇ ગઇ હતી, તે શાંતિ, આજ અંબજીના શાસન ગુણે મેવાડમાં પાછી આવી.

જે વીશ લાખ રૂપીઆ સિંધીયાને અપાયા. તે રૂપૈયા કયા જનપદમાંથી કેવા સંગ્રહ રીતે લેવા, તે બાબતની અંબજીએ એક તાલિકા બનાવી, કર્મચારીઓને તેણે આપી હતી ચંદાવત્ રજપુતોની ભુમિવૃત્તિમાંથી બાર લાખ રૂપૈઆ અને શક્તાવત રજપુતો પાસેથી આઠ લાખ રૂપૈયા તેણે લીધા. બે વર્ષમાં અપનૃપતિ રતનસિંહ કમળમીરમાંથી દૂર થયો. રાણાની રાજભૂમિનો ઉદ્ધાર થયો.

તેનાથી મેવાડનો બહુ ઉપકાર થયો ખરો? પણ તેથી વિશેષ ઉપકાર કરવાનો હતો તે ઉપકાર અંબજી કરી શકયો ખરો? મેવાડ રાજ્યના આબાદ જન પદ ગદવારનો તે ઉદ્ધાર કરી શકયો ખરો? બુંદી અને મેવાડ વચ્ચેનો વિરોધાગ્નિને ઓળખી શકયો ખરો? અંબજી પ્રભુતાનો સુમિષ્ટ આસ્વાદ કરી દારૂણ સ્વાર્થ પર થઈ પડયો. ઉપરનાં સારાં કામનાં કરતાં, તેણે માત્ર, મેવાડના સુબેદાર થ ાની આશા ગણી. તે તેની આશા સફળ થઇ. પુરભુજગ. કેટલા દિવસ પરોપકાર મન્ત્રે પરિચાલીત થાય. થોડો સમય ગયા પછી તેણે સ્વાર્થપર મહારાષ્ટ્રય મૂર્તિ ધારણ કરી પણ રજપુત લોકો અકૃતજ્ઞ નહોતા. અતુગ સ્વાર્થપર અંબજીએ, અગર જો કે બંધનપત્રના મૂળાવિધિના અનુસારે કાર્ય કર્યું નહિ,

અગર જો કે તે મેવાડનું મેહસુલ આત્મસાત કરી ગયો. પણ તેનાથી જે સામાન્ય ઉપકાર થયા તે રજપુતો ભુલી ગયા નહિં. એ સમયે ચંદાવત રજપુતો, પોતાની પૂર્વ ક્ષમતા પામ્યા જેથી રાજમંત્રી શિવદાસ અને સતિદાસના મનમાં આશંકા રહી. પોતાના ભાઈ સોમજીના મૃત્યુ વૃત્તાંત સંભારી તેઓ જુદી જુદી જાતની પીડાથી પીડિત થાતા હતા. તેઓની ખાત્રી હતી જે ચંદાવત રજપુતો તેઓની વિરૂદ્ધે પ્રપંચ કરશે. એવી આશંકામાં પડી, હીનસાહસ શિવદાસે અને સતિદાસે અંબજીની સેનાની મદદ માંગી અને મેવાડમાં એક સરકારી સેનાદળ રહે એમ અંબજી પાસે તેઓએ માગણી કરી. તેઓ જાણતા હતા જે અંબજીની મદદ શિવાય રાણાનો અને પોતાનો સ્વાર્થ અખંડિત રહે તેમ નથી, તે માટે તેઓ મહારાષ્ટ્રીય પ્રસન્નતા મેળવવા ચેષ્ટાવાળા હતા. અંબજીએ, તેનાં કહેવા પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરી આપવા સંમતિ આપી તેની સેનાના ભરણપોષણ માટે વાર્ષિક આઠ લાખ રૂપીઆ આપવાનો ઠરાવ થયો. રાજ્યમાં દુર્ગ્રહની દૃષ્ટિ પડવાથી મંગળની આશા રહી નહિ. દુર્ભાગ્યવાળા રાણાએ પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા અનેક ચેષ્ટા કરી પણ તે સઘળી નિષ્ફળ નીવડી. તે એક દિશાએ રક્ષણ કરવા જાતો તો બીજી દિશાએ અમંગળ માલુમ પડતું. ટુંકામાં મેવાડનું મંગળ નહોતું. ચારે દિશાએ અસંતોષ ચારે તરફ વિરક્તિ અને ઠેકાણે ઠેકાણે વિલાપના અવાજ. રાજકોષ ખાલી થઇ ગયો, અને રાણો એટલો બધો અર્થહીન થઇ ગયો જ્યારે સંવત્ ૧૮૫૧માં જયપુરના રાજકુમાર સાથે પોતાની બહેનને પરણાવવામાં મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિ પાસેથી ૫૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કરજે લીધા હતાં ત્યાર પછીના બે વર્ષમાં એ ત્રણ વર્ણનીય ઘટના ઘટી. પહેલી ઘટના રાજમાતાનો પરલોકવાસ, બીજી ઘટના. રાણાનો નવકુમારનો, લાભ ત્રીજી ઘટના ઉદયસાગરનો પ્રચંડ જલોચ્છવાસ છેવટની. ઘટનાથી મેવાડનું પુષ્કળ નુકશાન થયું. તે ઘટનાથી સરોવરના પાણીએ ભારી ઉભરાઇ નગરના ત્રીજા ભાગને બોળી દીધો.

અંબજીનું ભાગ્યગગન ક્રમેક્રમે પરિષ્કૃત થયું. સં. ૧૮૫૧ માં સિંધીયાએ તેને પોતાનો ભારતવર્ષનો પ્રતિનિધિ કરી સ્થાપ્યો. અંબજી, ગણેશપંતને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમી મેવાડમાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયો. શોવે અને શ્રીજી મેતા નામના રાણાના બે કર્મચારી હતા

તે બન્ને અધિકારીઓ ગણેશપંતની સાથે રહી કામ કરતા હતા. પોતાની સ્વલ્પકાળવ્યાપિની પ્રભુતાથી મદમત્ત થઇ તે ત્રણ આશામીઓએ નૃશંસભાવે મેવાડનું શોણિત પીધું. અંબજીએ ગણેશપંતને પદચ્યુત કરી તેના ઠેકાણે રાયચંદને નીમ્યો. રાયચંદ અંબજીનો પ્રતિનિધિ થયો ખરો પણ કોઇએ તેની

વશ્યતા સ્વિકારી નહિ. કોઇએ તેને પ્રતિનિધી ગણી ગ્રાહ્ય કર્યો નહિ. રાજ્યમાં ઘોર અશાંતિ અને અરાજકતાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. નાગરિક લોકોના ધન માન લુટાયા. ઠેકાણે ઠેકાણે મોટી વિશૃંખલતા જોવામાં આવી. અત્યાચાર પીડિત લોકો પોકાર કરવા લાગ્યા. આવી રીતના ઉત્પીડનથી મેવાડ ભૂમિ શોચનીય દશામાં આવી પડી. આવો સુયોગ મેળવી મહારાષ્ટ્રીય લુટારા, રોહીલાઓ અને દુઃસાહસિક ફીરંગીઓ મેવાડમાં આવી પડયા. તેઓએ રજપુત વિગેરેનું સર્વસ્વ લુટી લીધું, તેની સાથે દુર્ધર્ષ ચંદાવત લોકો પોતાના ગોત્રપતિ વીરવર ચંડના પવિત્ર મંત્રની અવહેલા કરી અત્યાચારી સૈંધવી લોકો સાથે મળી જઇ ઠેકાણે ઠેકાણે લુંટ કરવા લાગ્યા. રાણાએ તેઓની ભૂમિવૃત્તિ ખેંચી લીધી. દુર્વૃત્ત ચંદાવત રજપુતો મોટા સંકટમાં પડયા. તે સંકટમાંથી બચવા માટે તેઓના મુખી અજીતસિંહે, અંબજીની પાસે એક દૂત મોકલ્યો. તેઓએ તેની સહાય મેળવવામાં દશ લાખ રૂપીયા આપવાનું કબુલ કર્યું. નાણાના લોભીયા મહારાષ્ટ્રીએ રાયચંદને મેવાડ થકી પ્રસ્થાન કરવાનું ફરમાવ્યું. શિવદાસ અને સતીદાસ પદચ્યુત થયા. સાલુંબ્રા સરદારે રાજસભામાં ફરી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. તેણે અગ્રજી મહેતાને મંત્રી પદે નીમ્યો. પ્રતિદ્વંદ્વિ શક્તાવત્ રજપુતો ઉપર તેણે હુમલો કર્યો. વળી બન્ને સમ્પ્રદાય વચ્ચે ઘોર સંઘર્ષ થઇ ઉઠયો. પણ અંબજી આનુકુલ્ય મેળવ્યું. દુર્ધર્ષ ચંદાવત રજપુતોએ શક્તાવત્ રજપુતોને હરાવ્યા. અને તેઓના મુલકમાંથી દશ લાખ રૂપીયા મેળવી ચંદાવત રજપુતોએ અંબજીને આપ્યા.

એકવાર જે મહારાષ્ટ્રીય વીરના પ્રચંડ બળે સઘળું રાજસ્થાન ધ્રુજી ગયું હતું. જેની દુરાકાંક્ષા વન્હિના સમક્ષ નંદનવન સરખું મેવાડ બળી શ્મશાન જેવું થઇ ગયું. તે મહાવીર ચતુર ચુડામણિ કૂરનિતિ માધાજી સધીયો. સર્વ નિયંતાકાળના આદેશથી આ લોકમાંથી વિદાય થયો. ધન રત્નોના ઢગલાથી જેની પરિતૃપ્તિ નહોતી, આજ તે બીજી દુનીયામાં ચાલ્યો ગયો. જેનું મસ્તક કોઇ દિવસ કોઇની પાસે નમ્યું નથી. આજ તેનું મસ્તક શીયાળવા કુતરાં વીગેરેના પગ તળે દબાઇ ગયું. એવું જોઇને પણ મોહાંધ માણસના જ્ઞાન નેત્ર ઉઘડતાં નથી. જીવનના સ્વલ્પકાળમાં ઉપકાર થાય નહિ ત્યારે માણસની હયાતીનો ઉદ્દેશ શા કામનો. જો આત્મોદર પૂરણ કરીને જીવન કાળ કહાડવાનો હોય તો માનવનું શરીર લઇ જન્મવાનું પ્રયોજન શું! પશુ પક્ષીઓ પણ એ પ્રમાણે આત્મોદરનું પુરણ કરે છે, ત્યારે પશુ અને માનવમાં પ્રભેદ કેવો! માધાજી સિંધીઓ સૌભાગ્યથી પુષ્કળ ધન. અતુલ ક્ષમતા અને ઐશ્વર્યનો અધીકાર પામ્યો. પણ તેણે માતૃભૂમિનો કાંઇ ઉપકાર કર્યો ખરો! જો તે પુષ્કળ ધનનો, અતુલ

ક્ષમતાનો અને ઐશ્વર્યના અધીકારનો સદ વ્યય કરત તો ભારતવર્ષનાં દુઃખ કપાઈ જાત, તેથી તેનું નામ સ્વદેશાભિમાનીના નામમાં ગણાત.

માધાજી સિંધીયાના મૃત્યુ પછી તરતજ તેનો ભત્રીજો દોલતરાવ બળ પૂર્વક તેના સિંહાસને બેઠો તે સમયે સિંધીયાનો મોટો પુત્ર અપ્રાપ્ત વ્યવહારવાળો હોવાથી દોલતરાવે, થોડા આયાસથી કાકાના સિંહાસનનો અધિકાર કર્યો. દોલતરાવ સિંહાસને બેઠો કે સિંધીયાની પત્ની સાથે મોટા વિવાદમાં ઉતર્યો તે શણવી બ્રાહ્મણની હત્યા કરી કાયમના પાપસાગરમાં ડુબી ગયો. સિંધીયાના પ્રતિનિધિ અંબજીના હાથમાં મેવાડનું સૂત્ર હતું. રાજકુમાર અપ્રાપ્ત વ્યવહારવાળો હોઈ અંબજી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થયો, પણ તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શક્યો નહિ, શાથી કે અનેક પરાક્રમવાળા પુરૂષો, તેની અભિષ્ટસિદ્ધિના માર્ગમાં કંટકરૂપ હતા. તેઓમાં સિંધીયાની પત્નીઓ, લાકુબા ખીચીરાજ, દુર્જ્જનશાલ અને ધાતનગરીનો રાજા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલાં તો મેવાડમાથી અંબજીનું આધિપત્ય દૂર કરવા લાકુબાએ, મેવાડપતિને એક પત્ર લખ્યો, જેમાં તેણે અંબજીનું આધિપત્ય છેદી નાંખી મેવાડમાંથી દૂર કરી દેવા તેને લખ્યું હતું. શણવી * બ્રાહ્મણો લાકુબાના પૃષ્ટ પોષક હતા, મેવાડમાં તેઓની ભૂમિ સંપતિ હતી. લાકુબાનો પ્રતિકુળ વ્યવહાર જાણી અંબજીએ પોતાના પ્રતિનિધિને લખી જણાવ્યું, જે તેણે શણવી બ્રાહ્મણોની ભૂમિવૃતિ લઇ લેવી. તેના માટે અંબજીના પ્રતિનિધિ ગણેશપંતે, રાણાના મંત્રીને અને સરદારોને બોલાવી પરામર્શ કર્યો. તેઓ સઘળાએ ગણેશપંતના પ્રસ્તાવમાં સંમતિ આપી, પણ અંદરમાં એક ષડયંત્ર કરવા લાગ્યા, તેઓએ છાનાઇથી પત્ર દ્વારાએ શણવી બ્રાહ્મણોને ખબર આપ્યા, " તમે દળ સાથે યાવદથી નીસરી ગણેશ પંત ઉપર હુમલો કરો અમે મદદ આપવામાં કસુર કરશું નહિ," રાણાના મંત્રીના અને સરદારના એવા પત્રો મળવાથી શણવી લોકો દળ સાથે આગળ વધ્યા, ગણેશપંત પણ તેઓનો હુમલો વ્યર્થ કરવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. શાવા નામના સ્થળે બન્ને દળનો સમાગમ થયો. એકદમ યુદ્ધ થઇ પડ્યું. નાનો ગણેશપંત હારી ગયો, તેના સૈનિકો ચારે તરફ પલાયન કરી ગયા, તેઓની તોપો અને બંદુકો વિજયી શણવીના હાથમાં આવી. તે, વિષમક્ષતિ અસ્ત થઈ ચિતોડ તરફ પલાયન કરી ગયો, ચંદાવત રજપુતોએ સહાય આપવાનું પ્રલોભન બતાવી તેને યુદ્ધમાં ઉતાર્યો, ચંદાવતના કહેવા ઉપર તેણે આશા રાખી યુદ્ધ કર્યું. તેમાં તે પરાભવ પામ્યો. શાથી કે ચંદાવત રજપુતોએ તેને સહાય આપી નહિ. ચંદાવત રજપુતો તેની પ્રતિકુળતામાં

* મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણો ત્રણ શ્રેણીથી વિભક્તછે, શણવી પુર્વ અને માર્દંત જે લાકુબા, વલ્લભ તાનસીયા જે ઉયા દાદા, શિવજીનાના, લાલજીપંડિત, યશોવંત રાઉભાઉ મેવાડની કેટલીક ભૂમિનો ભોગ કરતા હતા. તે સઘળા શણવીના ગોત્રમાં પેદા થયા હતાં.

ઉતર્યા. નાનો ગણેશપંત યુદ્ધક્ષેત્રથી પલાયન કરી હામીરગઢમાં આવ્યો, ચંદાવત રજપુતોએ, તેના શત્રુ સાથે મળી જઇ પંદર હજાર સૈનિકોને લઇ હામીરગઢને ઘેરો ઘાલ્યો, તે ઘેરામાંથી બચવા વીર ગણેશપંતે મોટા શૌર્યથી નવ યુદ્ધ કર્યા. પણ તેના સઘળા ઉદ્યોગ વ્યર્થ ગયા. હામીરગઢના અધિપતિ ધીરાજસિંહના બે પુત્રો યુદ્ધ સ્થળે માર્યા ગયા.

હામીરગઢનાતે મહાસંકટમાંથી નાના ગણેશને અંબાજીએ વિલક્ષણ રીતેબચાવ્યો, સુબાદારે, તેને વિપદમા આવેલો જોઈ ગુલાબરાવ કદમ નામના સેનાપતિને કેટલાક સવારો અને સૈનિકો સાથે તેને મદદે મોકલ્યો, તે સઘળા સૈનિકો વીગેરેની મદદથી સંકટથકી બચી અજમેર તરફ ચાલ્યો. થોડે દુર ગયા, પણ મુસામુસી નામના સ્થળે તેના ઉપર શત્રુઓએ હુમલો કર્યો. તે સ્થળે બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ચંદાવત રજપુતો મોટી વીરતાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેઓના પુષ્કળ ભુજવિક્રમથી ગણેશપંતનું સેનાદળ પશ્ચાતપદ થયું. વિજયલક્ષ્મી, હેમ મુકુટ લઇ તેઓના શિર ઉપરતે મુકવા ઉપક્રમ કરતી હતી. એટલામાં શત્રુપક્ષના કેટલાક સૈનિકો પલાયન કરી જતી ઘોડીને હસ્તગત કરવાના અભિપ્રાયે; " ભાગા " " ભાગા " એમ કહી બોલ્યા. થોડા સમયમાં ઘોડીને પકડી, તેટલામા સઘળા એકઠા થઇ બોલ્યા "મીલગયા" " મીલ ગયા " એમ એ સઘળા શબ્દો ચંદાવત રજપુતોના કાને પડ્યા. તેઓના મનમા આશંકા ઉત્પન્ન થઈ. " મીલ ગયા " એવા શબ્દથી તેઓને પ્રતિતિ થઇ જે સરકારી સૈનિકો, શત્રુપક્ષમાં " (મીલ ગયા) " મળી ગયા. આવી મૂળ વિનાની ધારણાથી ચંદાવત રજપુતો, રણમાંથી ભાગ્યા. તેઓને ભાગતા જોઇ શત્રુઓ તેની વાસે પડ્યા. શત્રુઓ જે જે સંમુખે આવ્યા તેને મારી નાંખ્યા. એ સૈધવી સેનાનો અધિનાયક ચંદન અને અનેક સૈનિકો માર્યા ગયા. દેવગઢ પતિએ, તે પલાયન કરતી સેનાને લઈ શાપુરના અંતરભાગમાં આશ્રય લીધો. મુસામસી નામના ક્ષેત્રમાં તે દિવસે ચંદાવત રજપુતો સંપૂર્ણ હારી ગયા

નાનો ગણેશપંત જે દિવસે મુસામુસી ક્ષેત્રમાં જય પામ્યો. તે દિવસથી લાકુબા અને અંબાજીના વચ્ચે મેવાડના પ્રતિનિધિત્વ માટે મોટો વાંધો ઉઠયો. મેવાડભૂમિ તે વાંધાનું લીલા ક્ષેત્ર થઈ પડી, જે મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ જળોની જેમ ચોરી મેવાડનું લોહી પીધું છે તે મહારાષ્ટ્રીયનો લાકુબા પ્રતિદ્વંદી મેવાડના સ્ત્ર દારોએ તેનો પક્ષ પકડ્યો. તેઓએ જાણ્યું જે નાનાનું સરકારી સૈન્ય હામીરગઢમાં છે. જ્યારે લાકુબાએ તે નગરને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો, તેનો કીલ્લો અને કોટ તોડવા તેણે પુષ્કળ ગોળા વરસાવ્યા. બેહજાર ગોળાના પ્રહારે કીલ્લાનો એક ભાગ તુટયો તે ભાગમાં થઇ લાકુબાએ નગરમા ઉત્સાહ સાથે પ્રવેશ કર્યો. એટલામાં બાળારાવ

ઇંગલીયા, બાપુ સિંધીયા ઈશ્વરંતરાવ વીગેરે સેનાદળ સાથે મહારાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિની મદદે આવ્યા. કોટાના જાલમસિંહે પણ તેની મદદ માટે એક વિખ્યાત ગોલંદાજના નીચે સેનાદળ મોકલ્યું. અંબજીનો પુત્ર તે સઘળી સેનાનો નાયક થયો. એ વિશાળ સેનાદળનો વૃત્તાંત જાણી, લાકુબાએ પોતાનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો. અને મદદગાર સેનાસાથે ચિતોડમાં રહયો. નાના ગણેશપંતે સુયોગ મેળવી- હામીરગઢનો ત્યાગ કરી ગોસુંદ નગરમાં નવા આવેલા લશ્કર સાથે મળી જવાનું કર્યું. તે તેની સાથે મળી ગયો. વીરીસનદીના કાંઠે યુદ્ધ થવાની ગોઠવણ થઇ, નાના ગણેશપંતે તે પ્રદેશનો ત્યાગ કર્યો. તે સંગના નામના પ્રધાને પહોંચ્યો. તે સમયે મહારાષ્ટ્રીય લોકો પરસ્પરના સેનાદળમાં ગુંથાયા. રજપુતો, તે સમયે વચમા પડી તેઓનો સંહાર કરવાને ઉપક્રમ કરવા લાગ્યા.

જેથી નાનો ગણેશપંત નવાબળની મદદ ન પામે એવું કરી દેવા ખીચી રાજ, દુર્જનશાલ અને મેવાડના સરદારો, સૈનિકો સાથે નાના ગણેશપંતની છાવણી પાસે ફરતા હતા. પણ સાહસી ટેમસે દુર્જનશાલનો સઘળો ઉદ્યમ વ્યર્થ કરી શાપુરથી નવું સેના દળ નાના ગણેશપંત પાસે મોકલ્યું. અને તેની સાથે તે પણ ગયો. થોડા સમયમાં લાકુબા ઉપર હુમલો કરવા પ્રધાન કટકનો ત્યાગ કરી, પોતાના ગોલંદાજ સૈનિકોને લઇ તે બુનાસ નદી તરફ ચાલ્યો પણ તેનું અભીષ્ટ સિદ્ધ થયું નહિ, લાકુબા સાથે યુદ્ધ કરવાનો ઉપક્રમ થાતો હતો એટલામાં એક પ્રચંડ વાવાઝરડું નીકળ્યું. તેની સાથે મુસળધારે વૃષ્ટિ પડવા લાગી. એવો જોરાવર વરસાદથી ટેમસનું લશ્કર નિરાશ થયુ અને તેઓનું આશ્રય સ્થળ શાપુર દુર્ગ ચુર્ણ વિચુર્ણિત થયું * તે સુયોગે, લાકુબાએ, મેવાડના સરદારો સાથે, તે નિરાશ થયેલ લશ્કર ઉપર છાપો માર્યો. તે લશ્કરને તેણે કઠોર રીતે દળી નાંખ્યું, લાકુબા પનર તોપો અને અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈ ત્યાંથી પ્રસ્થાત કરી ગયો. શાપુર રાજાએ નાના ગણેશપંતને ખાદ્ય સામગ્રી વીગેરેની મદદ કરી હતી. પણ હવે તે તેમ કરવા સંમત થયો નહિં ત્યારે નાનાગણેશને સંગના નગરમાં ભાગી જવાની ફરજ પડી. મેવાડના સરદારોએ લાકુબાનો પક્ષ પકડી, નાનાગણેશપંતના સઘળા આશ્રય તોડી નાંખ્યા. તેથી નાનોગણેશપંત બહુ ક્રોધ પામ્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે, જો સુયોગ મળે તો તે સરદારોને યોગ્ય શાસ્તિ આપવી. પ્રતિહિંસાનો ઉપયુક્ત સમય આવી પહોચ્યો. વર્ષાકાળ વીતી ગયો શરદનાપ્રખર રૌદ્રતાપે માર્ગ સુકાઇ ગયા. તેણે અંબજીની પાસેથી નવી સેના

* સંવત ૧૮૫૬ (ઈ. સ. ૧૮૦૦) માં એ કષ્ટના સંઘટિત થઈ, લાકુબાએ શાપુર રાજાને ઝહાજપુરનો જનપદ આપ્યો.

મેળવી, બાકુલાના વિરૂદ્ધ ઉતરવાનું શરૂ કર્યું આરાવલી શૈલમાળાના પાદપ્રસ્થે ચંદાવત રજપુતોની જે સઘળી ભૂમિ સંપત્તિ હતી, તે સઘળા ઉપર તેણે રોષાંધ થઈ હુમલો કર્યો. ત્યાંના અધિવાસીઓને તેણે પૈશાચિક રીતે પીડા આપી. ટોમસે દેવગઢ અને આમીન ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. ટોમસ, જય ઉપર જય મેળવી. લોકો ઉપર નૃશંસાચરણ ચલાવવા લાગ્યો. એટલામાં વિધાતાનો ભયંકર દંડ અંબાજીના માથા ઉપર પડયો. તેને તેના શાસનાધિકારથી વિચ્યુત કર્યો. તેના ઠેકાણે લાકુબાની નીમણુંક થઇ.–

ક્રમે ક્રોશીતુલ અને પુનાની નામના બે નગરો તેણે હસ્તગત કર્યાં, તે પુનાનીના નગરવાસીઓએ પોતાના રક્ષણ માટે મોટું વીરતત્વ બતાવ્યું પણ મહાવીર ટોમસે, તે નગરને જમીનદસ્ત કરી દીધું, મેવાડનો આ વિષમ કાળ શંકટ હતો, દુર્ધર્ષ સિંધીયાએ મેવાડને કરદ રાજ્ય ગણ્યું.

નવીન પ્રતિનિધિ લાકુબા, સિંધીયાની અનુમતિથી એક મોટા સેનાદળ સાથે મેવાડમાં પેઠો, સિંધીયાએ શા ઉદ્દેશે તેને ત્યાં મોકલ્યો. તે કોઈ જાણી શકયું નહિ, પણ સિંધીઆના પ્રતિનિધિ લાકુબાને આવતો સાંભળી મેવાડવાસીઓ ધ્રુજવા લાગ્યા. અગજી મહેતો રાણાના મંત્રી પદે નીમાયો, તેની સાથે ચંદાવત રજપુતો પણ તેઓની પૂર્વ સત્તા પામ્યા, અગાઉની જેમ મંત્ર ભવનમાં સઘળાં કાર્ય થવાલાગ્યા. છલાખ રૂપિયા મેળવવા લાકુબાએ બેનરીબ શાપુર રાજને ધમક આપી, જાલમસિંહની લાલસા અનેક દિવસથી જીહાજપુર ઉપર પડી હતી આજદીન સુધી જીહાજપુર હસ્તગત કરવા તેણે અનેક કૌશલ કર્યાં પણ તેનુ કૌષલ સફળ થયું નહિ તોપણ તેણે જીહાજપુર મેળવવાની આશા છોડી દીધી નહિ, આશાના સુયોગમાં ભુલપામી તે જીહાજપુર મેળવવા તત્પર થઇ ગયો. આ સમયે તે સુયોગ પામી તે નિશ્ચિંત રહ્યો નહિ મરાઠા વીર લાકુબા આજ નાણા માટે જીહાજપુરને બાધકમાં આપે છે એમ જાણી તે નિશ્ચિંત બેસી રહે ! બાધક રાખવાથી ક્રમે હસ્તગત થઇ જવાની સંભાવના એવો સુયોગ જાલમસિંહ કેમ છોડી દે, હુંડીદ્વારાએ લાકુબાએ માંગેલા પૈસા પુરા પાડી જીહાજપુર અને તેના તાબાના સઘળાં ગામડાં હસ્તગત કરી દેવામાં જાલમસિંહ કૃતેમંદ થયો. છ લાખ રૂપિયા મેળવ્યાથી પણ દુરાકાંક્ષ લાકુબાને તૃપ્તિ થઇ નહિ. તેણે રાણા

– વલભ તાનશીયા અને બાકયુ નારાયણ એ સમયે સિંધિયાના મંત્રીપદ ઉપર હતા તે બન્ને ક્ષત્રી ગોત્રમાં પેદા થયેલા, તેઓએ સ્વજાતીય લાકુબાને મદદ કરી. નાનાગણે શર્તનો અધિકાર તેઓએ લાકુબાને અપાવ્યો.

પાસે ચોવીસ લાખ રૂપિયા માગ્યા. રાણો તે આપી શક્યો નહિ. લાકુબા તે બળ પુર્વક લેવા તત્પર થયો. યમકિંકર સદશ મરાઠા સૈનિકો મેવાડના ગામે ગામ ભમી તે નાણા ઉઘરાવવા લાગ્યા. લાકુબા સંતુષ્ટ થયો. તેનો અર્થ લોભ થોડા સમયના માટે પ્રશમિત થયો તેણે યશોવંત રાવભાઉને પોતાના સરકારી પદે નીમ્યો. લાકુબા મેવાડ છાંડી જયપુર તરફ ચાલ્યો. તે સમયે, ભારત ક્ષેત્રમાં ધીમે ધીમે યુરોપવાસીઓ સહવાથી પાશ્ચાત્ય રણ નીતિ રાજાઓએ સંધરવાનું શરૂ કર્યું, તે રણ નીતિનું સાફલ્ય જોઇ રાજ મંત્રી અગ્રજીનો સહકારી પ્રતિનીધિ મોજીરામ તેનું અવલંબન કરવા આતુર થયો. પણ વેતન ભોગી વિદેસી સૈનિકો અને વિશાળ ગોળંદાજ સેના રાખવામાં પુષ્કળ નાણાનો ખર્ચ થાય તેમ હતું, તે નાંણા કહાડાવવા સરદારોને તેણે લખ્યું, સરદારોએ ક્રોધ પામી તે મંત્રીને કેદ કર્યો. તેનો ભાઇ શીવદાસ કોટાના રાજ્યમાં હતો તેને રાણાએ બોલાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૨માં ઇંદોરના રણક્ષેત્રમાં મહારાષ્ટ રાજ્યના શાસન સંબંધે પોતપોતાના ભાગ્યની પરિક્ષા કરવા, જે એક લાખ પચાસ હજાર માણસ એકઠા થયેલ હતાં. તેમાં હોલકરના માથા ઉપરથી રાજમુકુટ ખસી પડયો. તેની રાજધાની ગજરાજ તોપ બંદુક વીગેરે શત્રુના કબજામાં ગયું.

તે છેવટે નિરૂપાય થઇ મેવાડ રાજ્યમાં પલાયન કરી ગયો. પણ તેથી તેનો નિસ્તાર થયો નહિ. વિજયી સિંધીયાના જયો મત્ત સરદાર સદાશિવ અને બાળરાવ, તેની પછવાડે પડયા. મેવાડમાં પલાયન કરતાં કરતાં ત્યાં આવેલ રત્લામના ક્રીલ્લાને સિંધિયાએ લુટી લીધો અને શક્તાવત રજપુતનો ભીંડી નામનો કીલ્લો તોડી પાડયો. શક્તાવત રજપુતો બીલકુલ ભયાકુળ થઈ પડયા. શાઉપાયથી દુર્વૃત મરાઠા લોકોના હાથમાંથી બચી જવું તે ઉપાય શોધવા તે અસમર્થ થઈ પડયા. ક્રમે આ સમાચાર રાણાના કર્ણગોચર થયા. ભીંડી કીલ્લાનો ત્યાગ કરી દુર્દંત મરાઠાઓ ઉદયપુર ઉપર પડયા. તે સમયે ઉદયપુરની રક્ષા કોણ કરે ! રાણાએ આત્મરક્ષાનો ઉપાય શોધી કહાડયો. સિંધિયાના પછવાડે પડેલા કોહલકારની પાસે આવી જવાથી તેણે ભીંડીનો ત્યાગ કર્યો એટલેકે તે નગર તેના આક્રમણમાં આવી ગયું નહિ, પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ વ્યર્થ થઇ ગયેલી જોઈ હોલકર પુણ્ય તીર્થ નાથદ્વાર પાસે આવ્યો. પોતાના પરાજયથી તે નિશ્ચિતરૂપે મર્મ પીડીત થયો. હોલકર ઉન્મત્તના જેવો બની ગયો, નાથદ્વારના પવિત્ર મંદિરમાં ઉભા રહી ભગ્ન હૃદયે હોલકર દેવવિગ્રહને હજારો અભિશાપ અને શ્રીકૃષ્ણના નામે હજારો ગાળો દેવા લાગ્યો, છેવટે ક્રૂરમૂર્તિ ધારણ કરી નાથદ્વારના પુરોહિત પાસેથી અને નગરવાસીઓ પાંસેથી ત્રણ લાખ રૂપૈઆ તેણે લીધા, જે તેની પાશવી વૃત્તિની પરિતૃપ્તિ

કરી શક્યું નહિ તે તેનાથી અત્યંત પીડિત થયું હોલકર તેને કેદ કરી પોતાની છાવણીમા લઈ ગયો જ્યા સુધી તેની પાસેથી તેને નાણા ન મળતા ત્યા સુધી તે તેના ઉપર જુલમ કરતો હતો

હોલકર હીંદુ થઇ હીંદુના દેવ ઉપર અને હીંદુના દેવસ્થાન ઉપર જુલમ કરશે એમ નાથદ્વારના પુરોહિત દામોદરજીએ પહેલા ધાર્યું નહિ હવે હોલકરના નિવાસથી તેણે જાણ્યુ જે નાથદ્વાર નિરાપદસ્થાન નથી, દામોદરજીએ નાથદ્વારના અધિપતિ, કોતારીઆના સરદાર સાથે તે વિષયની મસલહત કરી, મસલહત કરતા માલુમ પડયુ જે ઉદયપુર નિરાપદસ્થાન છે, ત્યાર પછી દામોદરજીએ દેવ ભોગ્ય સઘળી સામગ્રી સાથે દેવપ્રતિમાને ઉદયપુરમા લાવી મુકી કોતારીયા સરદારે, થોડા ઘણા સૈનિકોને સાથે લઈ તે મૂર્તિ ઉદયપુરમા પહોચાડવા મદદ કરી પોતાના નગરની સંમુખે આવતા દુર્દાંત હોલકરના કેટલાક સૈનિકોને તેની ગતિરોકી તીવ્રસ્વરે કહ્યુ, તમારા ઘોડા અમને આપો, નહિ તો યોગ્ય શાસ્તિ પામશો, તે વિરરજપુત પૃથ્વીરાજનો વંશધર હતો તે શુ મહારાષ્ટ્રીય લુટારાથી ભય પામે ખરો? સિંહના ઉંચા કુળમા પેદા થઇ શુ શીયાળના પગે નમે ખરો? હુલકર સૈનિકોના વાકય સાભળી કોતારીયા સરદારનુ શરીર ક્રોધથી સળગી ગયું તેણે તે સમયે પ્રતિજ્ઞા કરીને મરી જવુ બહેતર પણ દુરાચારી લોકના હાથમા ઘોડા આપવા બહેતર નહિ પોતાના ઘોડા સ્વારો સાથે કોતારીયા સરદાર શત્રુ ઉપર પડયો અને અદભુત રણક્ષેત્રમા કૌશલ બતાવી મરણ પામ્યો, કોતારીયા સરદારના પડવાથી નાથદ્વાર અરક્ષિત અવસ્થામાઆવી પડયું હીંદુ કુલાંગાર હોલકર એ અરક્ષિત તીર્થક્ષેત્રમા પેઠો દેવાલયની ખડકી દઈ સામગ્રી તેણે લઈ લીધી

દેવદ્રવ્ય હરણ કરનારો હોલકર, સિંધીયાની વિકટ ભ્રકુટી ભયથી નિસ્તાર પામ્યો નહિ નાથદ્વારનુ સર્વસ્વ અપહરણ કરી, તે ભુસેરા અને શાહપુરમા જઇ નાણાનો સંગ્રહ કરતો કરતો અજમેરમા ગયો અજમેરમા મહમદ ખાજા પીરનુ એક ભજનાલય હતુ. હોલકરે પોતાના લુટના દ્રવ્યમાથી કેટલોક ભાગ તે ભજનાલયના યાચકોને આપી દીધો અને તે નગર છોડી જયપુર તરફ આવ્યો સિંધીયાના સેનાનિઓ મેવાડમા આવી, રાણાનુ શોણિત શોષણ કરવા માટે, તેની પાસે ત્રણ લાખ રૂપીઆ માગવા લાગ્યા કોષાગારમા એટલા બધા રૂપીઆ નહોતા કે તેથી દુરાચારની મનોવાસનાની તૃપ્તિ થાય રૂપીઆ ન આપે તો રાણાનો નિસ્તાર નહોતો, છેવટે બેનસીબ રાણાએ, પોતાના પરિવારની સામગ્રી અને અંતઃપુરની રાણીઓના દાગીના વેચી તેના નાણા કરી, તે આપી સિંધીયાની મનસ્તૃપ્તિ કરી પણ તેથી, દુર્દાંત મહારાષ્ટ્રીયની વિપદ્દિગ્ધ છરીથી બચ્યો

નહિ. સિંધીયો, ત્રણ લાખ રૂપીઆ પામી નિરસ્ત થયો ખરો, પણ મેવાડના સુબેદાર યશોવંતરાવ ભાઉએ, એક તાલિકા તૈયાર કરી તેમાં લખેલ નાણાં સંગ્રહ કરવા પોતાના કર્માધ્યક્ષ તાનશીયાના હાથમાં તે આપી. ત્યાર પછી નાણાંના સંગ્રહ માટે મોટી ધુમ ચાલી. રાજ્યના સરદાર, સામંતો, વણિકો વીગેરે દુર્વૃત્ત મહારાષ્ટ્રીય લોકોના પ્રચંડ આ ઘાતે હેરાન થઇ માંગેલા નાણાં કહાડી નાંખવા લાગ્યા.

જે સમયે* મેવાડના બેનશીબ અધિવાસીઓ એવી રીતે દારૂણ પીડાથી પીડાયલા હતા. તે સમયે, સુપ્રસિદ્ધ લાકુઆએ, પોતાના અધિપતિથી અપમાનિત થઇ અસહ્ય મનોવેદનાથી સાલુંબ્રા સરદારના નીચે આશ્રય લઇ, પોતાના જીવનનુ વિસર્જન કર્યું. તેના મૃત્યુ પછી તરતજ અંબુજનો ભાઇ બળરાવ, લાકુઆના પદે નીમાયો. બેનશીબ બળરાવે પુષ્કળ દુર્દશા ભોગવી. તે દુર્દશાના સમાચાર સાંભળી જાલમસિંહ અત્યંત મર્માહત થયો. બળરાવ, તેનો બંધુ હતો. આજ તે શત્રુના કારાગારમાં અવિરૂદ્ધ હતો. એટલે કે તેને મૂક્ત ન કરી સદાશય જાલમસિંહ શી રીતે, નિશ્ચિંત થઇ રહે. તે તેનો ઉદ્ધાર કરવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા વાળો થયો. ભીંડી અને લાઉવાના શક્તાવત રજપુતોને સાથે રાખી, રાજધાનીની સંમુખે ચૈજા નામના ગિરિમાર્ગના મુખે ઉભો રહયો. રાણાએ તે દ્રોહી સરદારોનો સંહાર કર્યો હત તો તેનું મંગળ થાત. પણ રાણાનું દુર્ભાગ્ય કે તે મંગળવિધાન કરી શકયો નહિ. રાણો, પોતાના દળ સાથે આવી તે ચૈજાગિરિમાર્ગ રોકી ઉભો રહ્યો. પાંચ દિવસ સુધી બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. છઠ્ઠા દિવસે રજપુત રાજ પરાજીત થયો બળરાવને છોડી દેવા તેને ફરજ પડી. એ યુદ્ધમાં જે સંધિ થયો.તે સંધિના સારના અનુસારે જાલમસિંહ સઘળા જીહાજપુર પ્રદેશને પામ્યો.

સંવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪) માં ભગ્નહૃદય હોલકરે, પોતાનું પૂર્વ બળ વધારી, પ્રતિશોધ પિપાસા શાંત કરવા માટે દક્ષિણ રાજ્ય છોડયું. જે ભીંડી નગરના સરદારે, તેની વાસના પૂર્ણ કરી નહોતી તે સરદાર આજ મરાઠા સરદાર પ્રદીપ્ત રોષાનળથી પડયો. તેણે દળ સાથે જઇ ભીંડીના કીલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. કોઇ તેનાં ભયંકર હુમલાને અટકાવી શકયું નહિ કીલ્લાના રક્ષણના માટે કોઇ. રહ્યું નહિ. કીલ્લાનો સમૂળ ધ્વંસ થવાનો ઉપક્રમ થયો. તે કીલ્લાના સરદાર, રક્ષણનો બીજો ઉપાય ન જોઇ હોલકરને બે લાખ રૂપીઆ આપી તેની સાથે સંધિ કર્યો. ભીંડીના સરદારના હૃદયમાં શોણિતનું પાન કરી હોલકરની તૃપ્તિ ન થતાં તે ઉદયપુર તરફ ચાલ્યો. તેના આવવાનો વૃત્તાંત સાંભળી રાણાએ, સંધિ કરવા,

* સંવત ૧૮૫૯ (ઈ. સ. ૧૮૦૩) માં દુર્ધર્ષ મરાઠા લોકોના ઉપીડનથી મેવાડ ભૂમિની એવી રીતની હાલત થઇ.

અજીતસિંહ નામના એક શખ્સને દૂત સ્વરૂપે તેની પાસે મોકલ્યો. હોલકર ઉદયપુરમાં પેસતો હતો એટલામાં અજીતસિંહ સાથે તેનો મેળાપ થયો. અજીતસિંહે તેને રાણાનો મનોભિલાષ કરી સંભળાવ્યો. તે ઉપર દુરાચાર મરાઠાપતિએ જવાબ આપ્યો. કે જ્યાં સુધી ચાલીશ લાખ રૂપૈઆ નહિ મળે ત્યાં સુધી ઉદયપુર હું છોડું તેમ નથી. થોડા સમયમાં આ સમાચાર રાણાના કાને પહોંચ્યા. રાણાનો આંતરિક ભય બમણો વધી પડયો. આત્મરક્ષા કરવા માટે બીજો ઉપાય ન જોતાં તેણે તે રકમ આપવાનું કબુલ કર્યું. કેવું આશ્ચર્ય! કેવો વિષમભ્રમ! રાણો ભીમસિંહ એટલો બધો બીકણુ ! એટલો બધો કાપુરૂષ ! ગિદ્દોટ કુળના સામાન્ય ગુણો પણ તેનામાં નહોતા ! તે વીર કેશરી પ્રતાપસિંહનો વંશધર નહોતો ! ત્યારે તે જઘનમાન્ય પવિત્ર ગિદ્દોટ કુળમાં કેમ ઉત્પન્ન થયો. ત્યારે વિર ચુડામણિ પ્રતાપસિંહની ગાદીએ કેમ બેઠો, આજ પ્રજાનું સર્વસ્વ અપરત થયું. રાણો આત્મ રક્ષણુ માટે વ્યાકુળ થઇ મરાઠા હૃદયનું પદલેહન કરવા લાગ્યો. જે સામાન્ય જીવન રક્ષા માટે તેણે અસંખ્ય પ્રજાનું સુખ સ્વાચ્છંદ્ય ગુમાવ્યું. તે જીવન રક્ષાનું પ્રયોજન શું ! વિપદમા પડેલ, લાંચ્છન પામેલ, અપમાન પામેલ અને પદ નીચે દલાયેલ પ્રજાના રક્ષણુ માટે જે જીવન કામમાં ન આવ્યું તે જીવનનું ફળશું ?

ચાલીશ લાખ રૂપૈઆ લઈ સંધિ કરવા દુરાચાર મરાઠાઓએ વાસના બતાવી, મેવાડની આવી દુરવસ્થામાં એટલી બધી નાણાંની રકમ અપાય તેમ નહોતું. રાણો વિષય ચિંતામાં પડયો. નાણાંની રકમ ન આપવાથી સર્વ નાશ થાશે એમ જાણી તેણે પોતાના અને રાજપરિહરના અલંકાર વીગેરે વેચ્યા. તેથી કરી બાર લાખ રૂપૈયા એકઠા થયા. ચાલીશ લાખ રૂપીઆની જોગવાઇ કરવાની હતી નાણાં આપવામાં નિષ્ફળ થયેલા રાણાને જોઇ મહારાષ્ટ્રીય સૈનિકોએ લાઉવા અને બેદનોર જનપદ ઉપર હુમલો કર્યો. તે બે જનપદો તેઓએ કબજે કરી લીધા છેવટે ઘણાં નાણાં મેળવી તે તે જનપદ તેઓએ છોડી દીધા. તેથી પણુ દુરાચારની ધનતૃષા પ્રશમિત્ત થઇ નહિ, છેવટે દેવગઢના કીલ્લાનો કબજો લેતા સાડા ચાર લાખ રૂપૈઆ તે પામ્યો, એ રીતે ક્રમાગત આઠ માસ રહી, તેણે મેવાડનું શોણિત શોષણુ કર્યું. ત્યાર પછી દુરાચાર હોલકર ઉત્તર પ્રદેશ તરફ ચાલ્યો.

જે સમયે પ્રબળ પરાક્રમ સ્વેચ્છાચી ક્રૂરનીતિવાળા મહારાષ્ટ્રીય લોકોની પશવી સ્વાર્થપરતા અને અધમનૃશંસત્તાના જોરથી કમજોર રજપુતો પીડા પામતા હતા તે સમયે શ્વેતદ્વીપથી બળિષ્ટ કે બ્રીટીશકેસરી, ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચ્યો. તેની વિકટ ભૃકુટીના દર્શને કુટીલ મરાઠાના હૃદય કંપી ગયાં, તેઓનું સિંહાસન ધ્રુજી ગયું, ભારતવર્ષમાં બ્રીટીશસિંહની ક્રમિક ગૌરવોન્નતિ

જોઇ તેઓ જુદી જુદી જાતની આશંકાથી આકુલ થયા. તે આશંકામાંથી નિર્ભય થવા માટે બ્રીટીશશાસનવૃક્ષના મૂલદેશમાં તેઓ કુઆડાના ઘા કરવા લાગ્યા. સ્વજાતિયના સ્વાર્થરક્ષણનો મુખ્યઉદ્દેશ સઘળા મરાઠાના હૃદયમાં આવી ગયો. તે ઉદ્દેશ સાધવા તેઓ પરસ્પરનો વિદ્વેષ ભાવ ભુલી જઈએક અભિન્ન સહાનુંભૂત્તિના સૂત્રે બંધાઈ ગયા. હવે હોલકર અને સિંધિયા વચ્ચે કાંઇ વિવાદ રહો, નહિ સિંધિયાના ક્રોધાગ્નિના ભયે જે હોલકર ભારતવર્ષના નગરે નગરેભટકતો હતો. આજ લોકોના નાસંકટ કાળે, સઘળા અપમાન ભૂલી જઇ તે હોલકર સિંધિયાને બંધુભાવે ભેટયો અને અંગ્રેજને ભારતભૂમિમાંથી કહાડી મુકવાને દ્રઢપ્રતિજ્ઞ થયો. મેવાડની લુટ કરી હોલકર શાપુરમાં હતો એટલામાં સસૈન્ય સિંધીયાનું પ્રચંડ સેનાદળ મેવાડના પ્રાંત દેશે આવ્યુ. થોડા સમયમાં પરસ્પર મૂલાકાત થઇ અંગ્રેજ સંબંધે જુદી જુદી જાતની વાર્તા ચાલી. તેઓની સામે ખડગ લેવા તે બન્ને તૈયાર થયા, પણ તેઓ કુક્ષણે અંગ્રેજ કેસરીની વિરૂદ્ધ ઉતર્યા. તેઓનો ઉદ્યમ સફળ થયો નહિ. તેઓને બ્રીટીશ સિંહના ચરણ તળે અવનત થઇ પડવાની ફરજ પડી.

બ્રીટીશસિંહના પ્રબળ પરાક્રમથી દુર્દાંત મરાઠા લોકોનો વિષદંત ભાંગી ગયો. સિંધિયા અને હોલકર બળનો સંચય કરી, બ્રીટીશસિંહ વિરૂધ્ધે ઉતરવા તૈયાર થયા, તેના સઘળા ઇલાજો વિનષ્ટ થઈ ગયા. તોપણ તેઓ એક મૂહુર્તના માટે પણ પ્રતિશોધ લેવા નિરાશથયા નહિ. તેઓની પ્રતિશોધ પિપાસા બળવાળી થઇ. પણ તેઓને એટલું બધું સાહસ નહોતું કે જાહેરમાં તેઓ બ્રીટીશસિંહ વિરૂધ્ધે પ્રતિદ્વંદ્વિતામાં ઉતરે. ઇ. સ. ૧૮૦૫માં વર્ષાકાળે, બેદનોરના પ્રશસ્તક્ષેત્રમાં રહી હોલકર અને સિંધીયા, પોતાનાનું સેનાકટક સ્થાપી અંગ્રેજ વિરૂધ્ધે યુદ્ધ ચલાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજો સાથે કેવી રીતનો વ્યહાર કરવો તે વિચારનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. નર્મદાના તટતીરે રહેલો સર્વોત્તમ જનપદ જે પુષ્કળ ઉપજ આપનારો હતો. તે જનપદ મરાઠાના હાથમાંથી ખસી ગયો. જે પ્રચંડ સેનાના બળે ભારતવર્ષમાં તેઓ પુષ્કળ પ્રભુતા પામ્યા હતા, તે સેના, પગારવિના ઉન્મત્ત અને નિરાશ થઇ ગઇ. વીરપ્રસૂ રાજસ્થાન ભૂમિ આજ વીર શુન્ય હતી. આજ મરાઠાના પગ નીચે તે વિદલિત.

રાજસ્થાનના તે અધઃપતનકાળમાં બ્રીટીશસિંહ ધીરેધીરે તે પ્રદેશમાં પેસી, મરાઠા પિશાચને તે દેશમાંથી કહાડવા લાગ્યો. અંગ્રેજ અને મરાઠા વચ્ચેનું ભયંકર યુદ્ધ થોડા રોજ માટે સ્થગિત થયું. યુદ્ધ ફરી થાશે એવી આશાથી મરાઠાઓએ પોતાના પરિવાર ધન વીગેરેને મેવાડના કીલ્લાઓમાં રાખ્યા. ચંદાવત

રજપુતનો મુખ્યપાત્ર સરદારસિંહ સિંધીયાની સભામાં રાણાનો પ્રતિનિધિ નીમાઇ રહ્યો. અંબાજીએ, સિંધિયાના મંત્રભવનમાં પાછુ ઉચ્ચસ્થાન મેળવ્યું.

મેવાડપતિએ અગાઉ અંબાજીના પ્રતિદ્વંદ્વિ લાકુબાની મદદ કરી હતી. તે અંબાજી ભુલી ગયો નહોતો. રાણાના તે વ્યવહારથી અંબાજીના હૃદયમાં અગ્નિ સળગતો હતો. તે અગ્નિ પ્રશમિત્ત થયો નહોતો. આ ક્ષણે તે પ્રચંડ વેગે સળગી ઉઠયો તે હૃદયાગ્નિની વીકટ જ્વાળાથી અતિશય પીડા પામી તે પ્રતિશોધ લેવા ઉન્મત્ત થઈ ગયો. પ્રધાન પ્રધાન મરાઠા સેનાપતિઓને મેવાડ ભૂમિ વહેંચી આપવા તે ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. પણ તેનો તે ઉદ્યોગ સફળ થયો નહિ. તેના તે પાપમય વિચારો જોઈ શક્તાવત સરદાર સંગ્રામસિંહ તેના એક કાર્યમાં વિઘ્ન આપવા તૈયાર થયો. અને હોલકર સાથે એકઠો થઇ ગયો. તે પોતાનો વિચાર પાર પાડવા તૈયાર થયો. સંગ્રામસિંહ કરતાં વધારે સત્તાવાળો એક આશામી અંબાજીના વિરૂધ્ધે ઉભો થયો. તે દુરાચાર પ્રભુપત્ની બાઇજીબાઈ. બાઈજીબાઇ રજપુત શત્રુ સિંધીઆને પરણી હતી ખરી પણ તે રજપુત જાતિના ગૌરવ અને સંમાન જોવામા અંધ નહોતી. રાજસ્થાન સઘળા પ્રદેશની તે પૂજા કરતી હતી. તે જાણતી હતી જે મેવાડ ભૂમિ હીંદુ સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ. પ્રસિદ્ધ ક્રૂરનિતિજ્ઞ શુરજીરાવ. બાઈજીબાઇનો પિતા થાય દુરાચાર પિતાના ઔરસે જન્મ લીધાથી શુ થાય! બાઇજીબાઈ સ્ત્રી કુળમા શીરોમણી હતી દુર્વૃત્ત અંબાજીનો દુરભીસંધી જાણી તેને વિફળ કરવા ચેષ્ટાવાળી થઈ અને સઘળી રજપુત જાતિને એક સુત્રે બાંધી દેવાને આયાસ કરવા લાગી જે ચંદાવત અને શક્તાવત પરસ્પરના ઘોર શત્રુઓ. આજ મેવાડના સૌભાગ્યે તેઓએ પરસ્પરનો વિદ્વેષ ભાવ છોડી દીધો, ચંદાવત સરદાર સરદારસિંહ પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિ સંગ્રામસિંહ સાથે એકઠો થઈ દુષ્ટ અંબાજીનો દુરભીસંધી વ્યર્થ કરવા તત્પર થયો. ચંદાવત અને શક્તાવત પંચોલી કીસનદાસ સાથે એકઠા મળી હોલકર પાસે ગયા અને ગર્વના સ્વરે બોલ્યા, મહારાજપતિ! આપે મેવાડ ભૂમિ વેચી દેવા અંબાજીને કહેલ છે તેનું તે વાક્ય સાંભળી હોલકર અત્યંત વ્યથિત થયો. જે સમયે સઘળી મેવાડભૂમિએ મેવાડપતિ રાણાની દુરવસ્થા તેના હૃદયમાં ઉતારી તેણે વજ્ર ગંભીર સ્વરે કહ્યું. ના ના! તે અને તેવુ નથી, હું આપની પાસે શપથ કરી કહું છું જે મેવાડની એવી દુર્દશા હું થવા દઇશ નહિ. તમો સહુ એક પ્રાણ થાઓ. દીર્ધકાળની શત્રુતા ભુલી એક બીજાને હૃદયમાં ધારણ કરો, અને એકત્ર કસુંબા પાણી પી એક પ્રાણનો પરિચય આપો. હોલકરના વાક્યથી સઘળા આશ્વસ્ત થયા. હોલકર ચંદાવત અને શક્તાવતને સાથે લઇ સિંધીયાની સભામાં આવ્યો. તે શાંત અને ગંભીર ભાવે બોલ્યો, "રાણો કેવા ઉચ્ચ કુળમા જન્મ્યો છે તે આપ સારી રીતે જાણો છો, આપણો જે પ્રભુ છે તેનો રાણો પૂજ્ય પ્રભુ છે. ત્યારે તેની

વિરૂધ્ધે શત્રુતા ચલાવવી તેમાં આપણી શોભા છે ખરી ! આવા સંકટ કાળમાં તેનો સર્વ નાશ કરવા આપણે વ્રતધારણુ કરવું ઠીક ગણાય ! રાણાની જેમ પૂર્વ પુરૂષની ભૂમિ અન્યાય કરી આપણે લઇ લીધી છે તે તેને પાછી આપવી તે ઠીક કે વહેંચી લેવી તે ઠીક ! ધિક્કાર છે આપણા રાજ્યને ! આપની જેવી ઈચ્છા હોય તે પ્રમાણે આપ કરો, પણ હું તો શપથ કરી કહું છું જે રાણાનો પક્ષ કોઇ દીવસ છોડીશ નહિ. હું હાલ મેં મેળવેલો નીમવહેરા નામનો જનપદ રાણાને પાછો આપું છું. હોલકરના તેજોમય ગંભીર વચનો સાંભળી સિંધીયો ચુપ થઇ ગયો. હોલકરનાં વાકયો તેના હૃદયમાં તળસ્પર્શી થયાં.

ચતુર હોલકરે ફરી તેજોમય વાણીએ કહ્યું " વળી બીજુ આપ વીચારી જુઓ આ ક્ષણે રાણો આપણાં પક્ષમાંથી નીસરી જાય તો આપણને કેટલું નુકસાન થાય તેમ છે. ફીરંગી સાથે યુદ્ધ થાય તો આપણે આપણા પરિવાર વીગેરેને કયાં રાખવા ! રાણાની સાથે આપણે જો એક પ્રાણ હશું તો તેના કિલ્લા વીગેરે સ્થળો આપણા પરિવાર વીગેરેના રક્ષણ માટે મળશે. વિચારી જુઓ ! તેમ થવાથી આપણને વિપદ ઘેરી શકશે? હોલકરના તેજોમય વાકયથી સિંધીયાના મનમાં સારી અસર થઇ. સિંધીયાના મનમાં જે અગાઉનુ તોફાન ઉઠયું હતું તે પ્રશમિત્ત થયું. સિંધીયાનું હૃદય આશ્ચર્ય રીતે બદલાઈગયું. હોલકરના વાકયને તેણે પવિત્ર મંત્ર જેવા જાણ્યાં. તેણે તે પાળવાનો વિચાર કર્યો. રાણાના દૂતને છાવણીમાં રહેવા તેણે ગોઠવણુ કરી, હોલકરની અને સિંધીયાની છાવણી વચ્ચે દશ કોશનું અંતર હતું, તેઓને પરસ્પર સમાલાપ કરવા હોય તો દુષ્કર નહોતું. તેવામાં મુશલધારે વૃષ્ટિ પડી. માર્ગ પુષ્કળ કાદવ વાળા થઇ ગયા. વર્ષાઋતુના તે ભયંકર કાળે હોલકર એક દીવસ પોતાની છાવણીમાં બેઠો હતો. એટલામાં ચોકીદારે આવી તેના હાથમાં એક સંવાદપત્ર આપ્યું. હોલકરે આગ્રહથી તે સંવાદપત્ર વાંચ્યુ, વાંચીને તે સંવાદ પત્ર દૂર ફેંકી દીધું, અને પૃથ્વી તરફ નજર રાખી તે પોતાના હોઠ કરડવા લાગ્યો. તે સમયે તેના નેત્રમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. કેટલોક વખત એવા ભાવમાં નીકળ્યો. હોલકરે પોતાના અનુચરને હુકમ આપ્યો જે રાણાના દૂતને હાલ અહિ લાવ. હોલકરના એ આકસ્મિક મનોવિકારનું કારણ હતું. તેણે તે સંવાદપત્રના પાઠથી જાણ્યું જે રાણાનો ભીરૂબકસ નામનો દૂત મરાઠા લોકોને મેવાડમાંથી કહાડી મુકવા ટંકમાં રહેલ બ્રીટીશ સેનાપતિ લોર્ડ લેક સાથે પ્રપંચ કરે છે.

થોડા સમય પછી કીસનદાસ અને મેવાડના બીજા કેટલાક દૂતો હોલકરના દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. રોષોન્મત હોલકરે તે સંવાદપત્ર કીસનદાસ ઉપર ફેંકયું તે રોષકષાયિત લોચને કર્કશ સ્વરે બોલ્યો, " વિશ્વાસઘાતક મેવાડી લોકો શું આ પ્રમાણે મારી સાથે ચાલશે ! તમો સહુની સાથે આ પ્રમાણે આચરણ કરો છો ! વિચાર કરી

જુઓ ! મેં તમારા પ્રભુના માટે આત્મીય જનનો ત્યાગ કર્યો, સિંધીયાના રોષ ઉપર નજર રાખી નહિ, આજ ફીરંગીઓની સાથેના શત્રુતા કાળમાં શીરીતે હીંદુજાતિ એકતા સૂત્રે બંધાશે. તમારો પ્રભુ, સઘળાનો ત્યાગ કરી ફીરંગીની સાથે સલાહ કરશે. દીલ્હી સીહાસનની પ્રભુતા હું સ્વીકારીશ નહિ એમ જે ગર્વ કરી બોલેછે તેનું પરિણામ શું આ આવ્યું. રાણા દૂતે તેને બોલતો અટકાવી કહેવાનું શરૂ કર્યું, એટલામાં હોલકરનો મંત્રી બોલી ઉઠયો, મહારાજ ! આપે એ મેવાડી રજપુતોનો વ્યવહાર નજરે જોયો ! તે આપની સાથે સીધીયાને લડાવી સિંધીયા અને હોલકરનો નાશ કરશે. તેઓનો પક્ષ છોડી દો ! સિંધીયાની સાથે પાછા મળી જાઓ. પુરજીરાવને દૂર કરી દો ! અને અબજી મેવાડનો સુબેદાર કાયમ રહે તેમ કરો, નહિતો હું આપનો ત્યાગ કરી સિંધીયાને માળવામાં લઇ જઇશ, એક માત્ર ભાઉ ભાસ્કર વિના સઘળા મંત્રીના બોલવાને મળતા આવ્યા. હોલકરે તેનો પરામર્ષ સ્વીકાર્યો સુરજીરાવને વિદાયગિરી આપી તે બ્રીટીશવાહીનીની સામે થવા ઉત્તર તરફ ચાલ્યો.

કમભાગ્યના કઠોર લેખના અનુસારે હોલકરનુ સહાય બળ હીણું પડી ગયું, તે બ્રીટીશસિંહની સંમુખે થઇ શકયો નહિ, બ્રીટીશસિંહના રોષાગ્નિમાંથી તે નિસ્તાર પામ્યો નહિ, રણદક્ષ લોર્ડ લેક તેની વાંસે ચાલ્યો, તેણે તેને સંધી સ્થાપવા ફરજ પાડી, સિંધુનદની એક શાખા વિપાશા નદીના તટે બ્રીટીશ સેનાપતિની સાથે હોલકરનો સંધી થયો.

હોલકર મેવાડ ઉપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો ખરો પણ તેણે રાણાનું કોઇ રીતનું અનીષ્ટ કર્યું નહિ પણ મેવાડનો ત્યાગ કરવા ઉપર તેણે મેવાડભૂમિને આપદ વિનાની રાખવા સિંધીયાને ભલામણ કરી, વળી તેણે કહ્યું જે હું રાણાના રાજ્યને હરકત વીના રહેવા દેવામાં મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, જોજો મારી એ પ્રતિજ્ઞા ભંગ નથાય, સિંધીયાએ હોલકરનુ કહેવું પાળ્યું પણ હોલકરને કાલ વિપદમાં દેખી તેણે હોલકરના બોલવા પ્રમાણે પાળવાનું છોડી દીધું, તેણે સોળ લાખ રૂપીયા મેવાડમાંથી મેળવવા સદાશીવરાવને મેવાડમાં મોકલ્યો. પિશાચનો નિદીત માર્ગ પકડી મેવાડનું ક્ષતવિક્ષત હૃદયનાં લોહી પીવા દુષ્ટ મતિ સદાશિવરાવ મોટા સૈન્ય સાથે મેવાડમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૬ ના જુન માસે તે સૈનાદળ મેવાડના વિરૂદ્ધે ઉતર્યું. બે અભીપ્રાય સાધવા માટે સિંધીયાએ પોતાની સેના મેવાડ તરફ મોકલી. પહેલો અભીપ્રાય— સોળ લાખ રૂપીયા લેવા, બીજો અભીપ્રાય-જયપુરરાજના સૈનાદળને ઉદયપુરમાં કહાડી મુકવા. રાણાની પુત્રી સાથે જેયપુર રાજનો વિવાહ સંબંધ સ્થિર થયો.

અદૃષ્ટના કઠોર અનુશાસનથી સૌભાગ્યની ઉંચી ટોચ ઉપરથી દુર્ભાગ્યના ઉંડા કૂવામાં પડી, બેનશીબ રાણો ભીમસિંહ સુખે દુઃખે સમય કહાડતો હતો.

તેના પિતૃપુરૂષનો મહિમા અને ગહિમા નાશ પામ્યો. સૌભાગ્યનું ભાસ્વર તેજ નાશ પામ્યું, તોપણ તે આશાના મોહે ભુલ પામી તે પૂર્વ ગૌરવ અને મહિમાના સ્મૃતિ ચિન્હ હૃદયમાં ધારણ કરી સંસારકલેશની એકવાર અવહેલા કરતો હતો. એકમાત્ર રાજ પણ વિધાતા તેમાં પણ વાદી અને સામો થયો સઘળા સુખથી વિચ્યુત થઇ તે મમાને સંતુષ્ટ થઇ આનંદદાયિનિ દુહિતા કૃષ્ણકુમારીનું મુખ જોતો હતો, નિષ્ઠુર વિધાતાએ તેમ પણ થવા દીધું નહિ, શાથીકે તેના પિતૃ પુરૂષોના કુળગૌરવ વૃક્ષના મૂળમાં કુઠારાઘાત થયો, અમૃતપ્રસવણ સુકાઈ ગયુ, યંત્રણા ઉપર યંત્રણા, વિલંબના ઉપર વિલંબના, દુર્ભાગ્ય ઊપર દુર્ભાગ્ય, સરવસ્વ હારી ગયો, પણ સઘળા સુખે વંચિત થયો, પણ રાણો ભીમસિંહ કૃષ્ણકુમારીનુ મુખકમળ જોઇ આનંદ પામતો છેવટે કૃષ્ણકુમારીના નિમિ-તે તેને અત્યંત દુઃખ ભોગવવું પડયું. આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ જે જયપુરરાજ સાથે કૃષ્ણકુમારીનો સંબંધ સ્થિર થયો, શુભ સંબંધ બંધન કરવા માટે જયપુરથી સેનાદળ ઉદયપુરમાં આવ્યું તે સેનાદળમાં ત્રણ હજાર આશામી હતા, તેઓ રાજધાનીની પાસે રહી ઉપઢોકન વીગેરે મોકલવા લાગ્યા. રાણો તે ઉપઢોકન વીગેરે લઈ પ્રત્યુપઢોકન વીગેરે મોકલવા લાગ્યા. પણ મારવાડ રાજ માનસિંહે તેસંબંધમાં ઘોર પ્રતિરોધ કર્યો, જયપુર રાજ જગતસિંહના ઉદ્દેશ વ્યર્થ કરવા મારવાડ રાજ માનસિંહે એકદમ ત્રણ હજાર સૈનિકો મોકલી દીધા, કૃષ્ણકુમારીને પરણવાને તેનો પણ આંતરિક અભિલાષ હતો પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા તેણે કહી મોકલ્યું હતું, જે રાજકુમારી કૃષ્ણકુમારીનો વિવાહ સંબંધ મારવાડના મૃત રાજા સાથે થયો હતો, તો હવે જીવિત રાજા સાથે તે કેમ ન થાય.

તેણે રાણાને વળી કહી મોકલાવ્યું જે કૃષ્ણકુમારીનો સંબંધ મારવાડના રાજસિંહાસન સાથે થયો હતો. તે સિંહાસને જે કોઇ બેઠું હોય તેના માટે વિચાર કરવો નિષ્પ્રયોજન ! તે સિંહાસન અગાઉ જેવું હતું તેવું હાલ પણ છે. ત્યારે હવે કૃષ્ણકુમારીનો સંબંધ તે સિંહાસન સાથે કેમ ન થાય ! છેવટે તેણે ભય દેખાડી કહેવરાવી મોકલ્યું જે " જો રાણો મારો અભીલાષ પુરણ ન કરી અંબરના જગ્તસિંહને કૃષ્ણકુમારીને પરણાવી દેશે તો હું તે વિવાહ પુરો થવા દઇશ નહિ. મારામાં જેટલી સત્તા છે તેટલી સત્તાથી તે કાર્યમાં વિઘ્ન લાવીશ. એમ કહેવાય છે જે માનસિંહના સરદારોએ તે બદ સલાહ તેને આપી, એ સમયે ચંદાવત રજપુતો રાણાના પ્રિયપાત્ર હતા; રાણો જગ્તસિંહના કરમાં પોતાની દુહીતાને ન આપે તેમ તેઓ ચેષ્ટા કરતા હતા.

સ્ત્રી રત્ન *હેલનના અલોક સામાન્ય સૌંદર્યે તેના સ્વામીનો અને અતિ-

* હેલીનાનો વિષય લઇ ગ્રીસીય મહાકવી હોમરની ઇલીયડ ગ્રંથની રચના થઇ, ગ્રીસીય પુરાતત્વ મતે હેલેના જ્યુપીટરના ઔરસે અને સ્પાર્ટા લક્ષીપી લીડાના ગર્ભે પેદા

દ્ધિઓનો અનંતકાળના માટે ધ્વંસ કર્યો. સુરસુંદરી કૃષ્ણકુમારીના લલિત લાવણ્યે પણ તેમ તેના પિતા અને પ્રણયાર્થીનો અનંત કાળના માટે ધ્વંસ કર્યો. છેવટે તે અબળા રાજકુમારીનો પણ ધ્વંસ થયો. તેના રૂપ લાવણ્યે તેનો સર્વ નાશ કર્યો. કૃષ્ણકુમારીનો પાણીગ્રહણેચ્છુ થઈ મારવાડ રાજ માનસિંહ સેના સાથે જયપુરરાજ જગતસિંહની વિરૂધ્ધે ઉતર્યો. તેમાંથી એક ભયંકર અનર્થ પેદા થયો. ક્રૂરચરિત મરાઠાઓએ પ્રતિદ્વંદ્વિનો પક્ષ પકડયો. તેઓએ તે અનર્થાનળ હજાર ગણો વધારે મળગાવ્યો. સિંધીયાએ અગાઉ જયપુરરાજ પાસે અર્થાનુકુલ્ય માગ્યું હતું પણ જગતસિંહે તેની માગણી સ્વીકારી નહિ, તેથી સિંધીયો તેની પ્રતિકુળ ઉતર્યો. અંબરરાજ જગતસિંહ કૃષ્ણકુમારીને ન પામે તેમ તે ચેષ્ટા કરતો હતો. તેણે તે માટે મેવાડપતિ માનસિંહની સહાયતા કરી. માનસિંહની સહાયતા કરી તેણે રાણાને કહેવરાવી મોકલ્યું જે તેણે જલદીથી મેવાડ થકી જયપુરમાં સૈનિકો મોકલી દેવા.

તેને વિશ્વાસ હતો જે રાણો તેનો અનુરોધ અગ્રાહ્ય કરશે નહિ. પણ તે વિશ્વાસ મિથ્ય થઈ પડયો. રાણાએ તેનું કહેવું અગ્રાહ્ય ગણ્યું. ત્યારપછી સિંધીયા રાણા ઉપર અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થયો, તેનું સુક્ત શાસન કરવા માટે તેણે પોતાનું ગોલંદાજ સૈન્ય મેવાડ વિરૂધ્ધે ચલાવ્યું. તેની ગતિનોરોધ કરવા, રાણે, જગત્સિંહનું સૈન્ય લઇ આરાવલીના માર્ગમાં પેઠો. તે સ્થળે બન્ને દળ વચ્ચે થોડા રોજ યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટે દુર્ભાગ્ય ભીમસિંહ પરાજય પામ્યો. પોતાની રક્ષા માટે તે લશ્કરસાથે, શહેરમાં નાશી આવ્યો. વિજયી સિંધીયો તેની વાંસે પડયો. તે આઠ હજાર સૈનિકોને લઇ ઉદયપુરની ઉપત્યકા ભૂમિ સુધી આવ્યો. રાજ્યધાનીથી થોડેક દૂર છાવણી નાંખી તે રહયો. રાણો ભીમસિંહ વિષમ વિપદ્‌માં પડયો. શીરીતે વિપદ્‌માંથી નીકળી જવાય તે માટે વિચાર કરવા સારૂ તેણે સામંત સરદારોને બોલાવ્યા. જુદી જુદી જાતના તર્ક વિતર્ક થયા. પછી એવું નિશ્ચિત થયું જે જયપુરરાજ જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણકુમારીને ન પર-

થઈ. કેષ્ટર અને પોલાક્ષ નામના બે ભાઇ હતા. એથીનીય મહાવીર થાસીયસ, હેલનને તેના યૌવન કાળમાં હરી ગયો. પણ તેના ભાઈ પોલાક્ષ અને કેષ્ટરે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. હેલનના અલૌક સામાન્ય લાવણ્યનું વિવરણ ગ્રીસ દેશમાં ચારે તરફ પ્રસિદ્ધ થયું. તે દેશના સઘળા રાજાઓ તેના પાણીગ્રહણેચ્છુ હોઇ તેની માગણી માટે તેના પિતાને ઘેર આવ્યા. છેવટે મેનીલાસ નામના રાજા સાથે તેનો વિવાહ થયો. વિવાહ પછી થોડા દીવસે હેલેનનું ટ્રોયના પ્રસિદ્ધ રાજપુત્ર પારીસે હરણ કર્યું. એમ કહેવાય છે જે હેલન સ્વેચ્છા પુર્વક તેની સાથે ગઈ હતી. એ બનાવથી ટ્રોજન યુદ્ધ સળગી ઉઠયું. યુદ્ધના અંતે હેલેના તેના પુર્વ સ્વામી મેનીલાસ પાસે ગઇ, હેલેનનો દૃષ્ટાંત લઇ જે હલીયડ ગ્રંથ રચ્યો છે તેની સાથે કવિ ગુરૂ વાલ્મીકની રામાયણનું મો સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે.

લાવવી તે યુક્તિયુક્ત છે. ત્યારપછી તેણે જયપુરના સેનાદળને વિદાયગીરી આપી. સિંધીયાની દુરંત અર્થ લિપ્સાની પરિતૃપ્તિ કરવા માટે તે છેવટે સંમત થયો. સિંધીયો એક માસ ઉદયપુર પાસે રહયો. તે સમયે રાણા સાથે તેની દરબારમાં મુલાકાત થઇ.

જયપુર રાજે, જે સ્ત્રીને મેળવવા હૃદયે, હજારો આશા પોષી રાખી હતી, તે આશાઓ શું સફલ થઇ? તે આશાલતા સફલ થતી હતી, તેવામાં રાણાએ તે ઉન્મૂલિત કરી. તે શું જયપુરરાજના સામાન્ય પરિતાપને વિષય કહેવાય! જેમ રાણાનાં આચરણો તે જોતા ગયો, તેમ તેમ તેથી તેનું હૃદય તપ્ત થવા લાગ્યું, ક્રમે એ પ્રતિશોધ પિપાસા એટલી બધી જોરાવર થઇ ગઇ કે તેનું શાંતિવિધાન કર્યા વિના તેને ચાલ્યું નહિ. છેવટે એક વિશાળ સેનાદળ લઇ મેવાડની વિરૂધ્ધે ઉતરવા તે પ્રતિજ્ઞાવાળો થયો મારવાડરાજ માનસિંહે, પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીના સમરોદ્યોગના વૃત્તાંત સાંભળ્યા. ને જયપુર રાજ્યની વિરૂધ્ધે મોટા દળ સાથે ઉતર્યો. તેના રાજ્યમા ઘોર વિપ્લવ હોવાથી તેની અભિષ્ટસિદ્ધિ પાર પડી નહિ. રાજ્યસિંહાસનના નિમિત્તે તે વિપ્લવ પેદા થયો. તે વિવાદનું નિવારણ થયું નહિ. તેમાં ઘણાં નાણાંનો ક્ષય થયો. તેમાં પુષ્કળ લોહીનોપાત થયો. યોધપુર શત્રુકુળના હાથમાં પડયું. શત્રુઓએ તેની દ્રવ્ય સામગ્રી લુંટી લીધી. શત્રુઓના દળમાં પરસ્પર વિદ્વેષ હોવાથી તેથી વધારે, તેનું નુકસાન થયું નહિ.

મહારાજ જગતસિંહ,આણભયે યુદ્ધ સ્થળથી પલાયન કરી ગયો. તેનાં સઘળાં આડંબર નિષ્ફળ ગયાં, પોતાની વિપદા શંકા જાણી તેણે યોધપુર વીગેરેને લુટનો સામાન પોતાના શહેરમાં મોકલાવ્યો. ઘટના ચક્રના ઘોર આવર્તન વડે જગતસિંહના સઘળા ઉપાયો નષ્ટ થઇ ગયાં. તેની આશાઓ વ્યર્થ ગઇ. જે વિશાળ સેનાદળ લઇ મેવાડ ભૂમિ ઉપર તેણે હુમલો કર્યો હતો, તે સેનાદળ તુટી ગયું. તે મહા કષ્ટે પલાયન કરી પોતાના નગરમાં આવી શકયો. તેની દુર્દશાની સીમા રહી નહિ કુક્ષણે તે કૃષ્ણકુમારીના પ્રણયાર્થી થયો, કુક્ષણે તેણે માનસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો. તે પોતાના નગરમાં ગયો. પણ ત્યાં તે સુખી થયો નહિ.

દૈવની વિચિત્ર ગતિ, ભાગ્યતરંગનું આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન, જે માનસિંહને પોતાના સામંત સરદારોએ છોડી દીધો હતો, અને જેથી જે નાશ થવાની અવસ્થામાં આવી ગયો હતો. આજ તે માનસિંહ સઘળી વિપદો તરી ગયો. આજ તે માનસિંહ ઉદ્વેગ વિના રાજકાર્યની પર્યાલોચન કરતો હતો. તેનું ભયંકર શત્રુ દળ પરાહત થયું. તેનું પ્રણષ્ટ ગોરવ ફરીથી ઉદય પામ્યું. એ સઘળા વિષયમાં તેણે દુર્ધર્ષ આમીરખાં પઠાણની મદદ મેળવી હતી. ભારતવર્ષમાં જેટલા પાખંડી મુસલમાનો પેદા થયા છે, જેઓની પાપ નામાવળી, અતીત સાક્ષી ઇતિહાસનાં પવિત્ર પાત્રો કલંકીત કરેછે.

આમીરખાં તે મુસમાન માંહેલો એક-આમીરખાં, પહેલાં માનસિંહનો ભીષણ શત્રુ હતો. જે અપનૃપતિ, તેની પ્રતિદ્વંદ્વીતામાં ઉતર્યો હતો. તેના પક્ષમાં આમીરખાં હતો.પણ પાપી આમીરખાંએ અર્થલિપ્સાની વશવર્તી થઈ.તે અપનૃપતિનો પક્ષ છોડયો. તેણે માનસિંહનો પક્ષ પકડયો. દુર્વૃત આમીરખાં એવો નૃશંસ હતો જે તેના સંમાનકારક અપનૃપતિનો સર્વ નાશ કરવાને તૈયાર થયો. અપનૃપતિ પણ તેના અનુચરોનો સંહાર કરવા તત્પર થયો, પાખંડી આમીરખાંએ તેની મુલાકાત ચાહી, એમ મસજીદમાં અપનૃપતિની મુલાકાત થઈ. ત્યાં બન્ને વચ્ચે દોસ્તીની સ્થાપના થઇ. તેણે તેનો પક્ષ પકડવા સંમતી આપી, તેનાં સઘળાં કાર્યો કપટતાથી પૂર્ણ હતાં. તે અપનૃપતિના જાણવામાં આવ્યું. નહિ. આમીરખાંની દોસ્તી મેળવી તે અત્યંત આનંદિત થયો. તેના કપટ શબ્દને તેણે ઈશ્વિરાનુગ્રહ ગણ્યો. તેણે પોતાની છાવણીમાં નૃત્યગીત કરવાનો હુકમ આપ્યો. થોડા સમયમાં તર્કીના કોકિલ કંઠના જેવા મધુર અવાજો નીકળ્યા. સઘળા લોકો નૃત્યગીત આમોદ પ્રમોદમાં નિમગ્ન થયા. એટલામાં દુર્વૃત્ત આમીરખાં દળ સાથે તેના ઉપર આવી. પડયો છાવણીનાં દોરડાં તેણે તોડી નાંખ્યાં. અને તેઓ સઘળાને તંબુઓમાં ગોળી બહારથી મારી નાંખ્યાં.

એ રીતે રાજસ્થાનની રંગભૂમિ ઉપર એક વીયોગાંત નાટકનો એક અભિનય થયો. રેજપુત જાતિના એક જઘન્ય. નાશકર ચક્રાંતનો અંત આવ્યો. પણ ત્યાર પછી એક ભયંકર કાર્યની ઘટના થઇ. તે સાંભળવાથી પાખંડીનું હૃદય પણ ફાટીજાય. રાજ્યકુમારી કૃષ્ણકુમારીએ, પોતાના જીવનનું વિસર્જન કર્યું. મારવાડ અને અંબર વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ બંધ પડયું ખરૂં પણ કૃષ્ણકુમારીના નિમિત્તે તેઓના વચ્ચે વિદ્વેષભાવ દારૂણ રીતે પેદા થયો. કૃષ્ણકુમારીને પરણવાની આશા, મારવાડરાજે અને અંબરરાજે છોડી નહિ. એટલેકે તેથી બન્ને વચ્ચે દારૂણ કલહાનળ લાગ્યો. તે કલહાનળ થોડામાં ઓલવાય તેમ નહોતો. તે કલહાનળ ઓલવવામાં તે સુકુમારી બાળિકાના પવિત્ર હૃદયના રૂધિરનો ખપ પડયો. જે નરપિશાચ આમીરખાંથી, અપનૃપતિનો સર્વ નાશ થયો. તે નરપિશાચ આમીરખાં બાળા કૃષ્ણકુમારીનાં જીવાંતક થયો. સ્વર્ગીય સરલ પવિત્ર રાજબાળાનો જીવન પ્રદીપ, તેની પરોચનાથી ઓલવાઇ ગયો, બેનસીબ રાણો ભીમસિંહ તેના હાથમાં પુતલાં જેવો હતો. ભીમસિંહમાં પોતાનું સામર્થ ન હોતું. શીશોદીયકુળમાં તે અવીર પુરૂષ પેદા થયો,

તેણે પોતાની પુત્રી કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણ લેવાની સંમતિ આપી. તેણે પોતેજ મેવાડનું સુખ દુઃખ ન જોઇ સુકુમાર રાજકુમારીના જીવનનો નાશ કરવા તજવીજ કરી, તે શિશોદીયકુળનો અયોગ્ય પુત્ર. બાપ્પારાઓળનો અયોગ્ય વંશધર ! રજપુત કુળનો અયોગ્ય રાજા વાંચનાર જો તે સુરસુંદરી કૃષ્ણકુમારીના માટે બે ચાર આંસુ પાડવા ઈચ્છતા હોતો, અને તેની બેનસીબ માતા હૃદયવિદારક રોદન સાથે હૈયુ મેળવી

રોવાને ઈચ્છતા હોતો ચાલો ! એકવાર હાસ્યમય તે ઉદયપુરના ઉપત્યકા પ્રદેશમાં જઈએ ચાલો ! એકવાર ઉદયપુરવાસીઓ સાથે હૃદય તંત્રી મેળવી રાજકુમારીના માટે પેટ ભરી રોઈએ,

ખુબસુરત કૃષ્ણકુમારીએ, પોતાના ઉમ્મરના સોળમા વર્ષમાં પગલું મુકયું હતું. યૌવનના સહચર સઘળા સૌંદર્યથી તેની કાયા વિરાજી હતી, તે પિતૃવંશે જેવી ઉંચા કુલમાં પેદા થઈ હતી, તેવી માતૃઅંશે પણ તેવા ઉંચ કુળમાં પેદા થઈ હતી. જે પ્રાચીન નૌર રાજાઓએ અણહીલવાડ પાટણમાં લાબો સમય રાજ્ય કર્યું. તે રાજાઓના કુળમાં કૃષ્ણકુમારીની મા પેદા થઈ. કૃષ્ણકુમારી રૂડા ગુણે વિભૂષીત હતી. તે માટે તેને રાજસ્થાનમાં " કમલિની " નામે કહેતા હતા પણ ભારતવર્ષનું દુર્ભાગ્ય. જે તે આ લોક સામાન્ય લાવણ્યવાળી રાજકુમારીનું ઘણાં વર્ષ સુધી દર્શન કરી શકયું નહિ સૌદર્ય વિકાશના પ્રારંભ કાળમાં તે અનાઘ્રાત વિમલવિકચ નલિની વૃંતચ્યૂત થઈ અકાળે અનંત કાલના માટે ધ્વંસસલિમાં ડુબી ગઇ. કૃષ્ણકુમારી જેવી સર્વાંગસુંદર અને અભાગણી બાળિકા જગતમાં માત્ર બે ચાર પેદા થઇ હશે. ઉંચા કુળમાં પેદા થઈ અસહ્નીય દુઃખ ભોગવી, માતૃભૂમિનાપદો મરણને આલિંગન કરનારી કૃષ્ણકુમારી જેવી બેચાર સ્રીઓ આ વિશ્વમા પેદા થઈ હશે. કૃષ્ણકુમારીનું અમૂલ્ય જીવન વૃથા નષ્ટ પામ્યું. રોમીય સ્રી અભાણી વરજીનીયાએ * નિરબલ પોતાના પિતાની તીક્ષણ ધારવાળી છરી. નીચે પોતાની કોમળ છાતી પાથરી અને ગ્રીસીય, સુંદરી એરીજીનીયાએ, — યૂપ કાષ્ટે પોતાનું અમૂલ્ય જીવન છોડી દીધું.

કૃષ્ણકુમારીના જીવન વિસર્જનનું વૃત્તાંત વાંચવાથી શોકનો વેગ થાય તેવું છે. જે દિવસે, તે સરલ સ્વભાવ વાળી બાળાએ, જ્વલંત દાખલો રાખી આ જગતમાંથી વિદાયગીરી લીધી તે દિવસથી મેવાડનો દારૂણ અધઃપાત થયો.

શોણિત પિપાસુ પાખંડી આમીરખાંએ, પાશવી વિશ્વાસઘાતકતાની, સહાયે

* શ્રીમતી વર્જીનીયા, રોમના વિખ્યાત મહારથ લુસીયસ વાહજીનીયસની પુત્રી. એમ કહેવાય છે જે એપીયસ ક્લોડીયસ નામના પુરૂષે, તેને તેના માબાપ પાસેથી હરી લઇ જવા ચેષ્ટા કરી. લુસીયસે, નીરૂપાય થઈ પોતાની પ્રાણસમ દુહિતાને ફોરામ ક્ષેત્રમાં મારી નાખી. ઈ. સ. પુ ૪૪૮ માં એ ઘટના બની છે.

— એરીજીનીયા, સુપ્રસિદ્ધ ગ્રીસીય મહાવીર એગામેમતનની દુહિતા એલિસ નામના દ્વીપનાં ગ્રીસના યુદ્ધના વહાણની ગતિપ્રતિ રૂદ્ધ થઇ ડીયાના દેવીની પ્રસન્નતા મેળવવા એગામે મનને પોતાની દુહિતાને બલિદાનમાં આપી. પણ ગ્રીસીય પુરાણના પાઠથી જાણવામાં આવે છે જે દેવીડીયાનાએ, એરીજીનીયાને બળી સ્વરૂપે ગ્રહણ ન કરતાં, તેનુ અપહરણ કર્યું અને ટરીસ નગરમાં પોતાના મંદિરે તેને યોગિની કરી રાખી.

બેનશીબ અપનૃપતિનો સર્વ નાશ કર્યો. ત્યાર પછી તે ઉદયપુરમાં આવ્યો દુર્વૃત્તે જે પૈશાચિક કાર્ય કર્યું. તેથી તેના નામ ઉપર અનપનેય કાળો ડાઘ બેઠો. ભારત વર્ષમા સઘળા સ્થળે તે નૃશસ અને વિશ્વાસઘાતક કહેવાયો. તેનું નામ સાંભળી લોકો ઘણાઅને વિદ્વેશથી પોતે કર્ણ ઉપર હાથ મુકે છે. ચંદાવત રજપુત પ્રમુખ અજીતસિંહે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો, અજીતસિંહ સ્વભાવે શાંત અને શિષ્ટ હતો. તેની બહારની ઝાક ઝમાક નહોતી, તે સંમાનનો આદર કરતો નહિ પણ તે ઉચ્ચ પદ ગૌરવની આકાંક્ષા કરતો હતો તેના હૃદયમા ધર્માનુરાગ પ્રબળ હતો ધર્મ ભાવ હૃદયમાં પ્રબળ હોવાથી માણુસ, હિંસા, સ્વાર્થપરતા દુરાકાક્ષાથી માણુસ દૂર રહે છે ખરો પણ અજીતસિંહ તેમ નહોતો, તેના હૃદયમાં દુરાકાંક્ષા ક્રમે ક્રમે વધતી હતી. તે પ્રચંડ દુરાકાક્ષાની પરિતૃપ્તિ સાધવા અજીતસિંહે સઘળા સંસારનો નાશ કરવાનું ધાર્યું અજીતસિંહે દુર્વૃત આરમીખાંની સલાહથી કૃષ્ણકુમારીને મેળવવા વિચાર કર્યો. દુરાચાર પાઠાને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુ "રાજકુમારી કાંતો માનસિંહને પરણે કાતો પોતાનો જીવન ઉત્સર્ગ કરી, રજવાડામા શાંતિ સ્થાપન કરે," એ શિવાય બીજો માર્ગ તે લેશે તો મહા સંકટ આવી પડશે, રાણા ભીમસિંહે તે સઘળી હકીકત સાભળી તેનુ હૃદય વ્યાકુળ થયુ જીવન સ્વરૂપિણી દુહિતાના માટે ચિંતાથી અધિર થયો, કેવો ઉપાય લેવાથી સઘળી બાજુથી રક્ષા થાય એમ વિચાર કરવાથી ગભરાયો, તેણે વિચાર્યું જે દુરાચાર આમીરખાંના કહેવા પ્રમાણે ન કરવાથી, ઉદયપુરનો સર્વ નાશ થાશે. સ્વર્ગીય સુકુમાર અપત્ય સ્નેહ તેના હૃદયમા ધરે ધરે અમૃત ધારા સિંચવા લાગ્યો, રાણાનું હૃદય પૈશાચિક મૂર્તિ ધારણ કરવા લાગ્યું. તે દીવાના જેવો બની ગયો, ક્રમે સુકુમાર અપત્ય સ્નેહમા જલાંજલિ આપી પા પાણથી હૃદય બાંધી. છેવટે તેણે હુકમ કર્યો. જે "રાજકુમારીને મારી નાખવી"

રાજકુમારીને મારી નાખવી, રાજસ્થાનની નંદન દિની કૃષ્ણકુમારીને મેવાડ ભૂમિના માટે બલિદાન આપવી પણ તે બલિનો ઉત્સર્ગ કોણ કરે? જગતમા એવો પાખંડી કોણ છે. માનવ કુળમાએવો કોણ રાક્ષસ છે જે પાષાણે હૃદય બાંધી સ્વહસ્તે તે સુકુમારીનુ કમળોપમ કોમળ હૃદય તીક્ષણ છરીથી વીંધી નાખે એ વાતનો નિશ્ચય કરવા, રાણાએ, પોતાના જનાનખાનામા સરદાર સામતો ચોકઠા કર્યા જુદા જુદા તર્ક વિતર્ક પછી સ્થિર થયુ જે તે પૈશાચિક કાર્ય કરવા માટે પુરૂષને નીમવો જોઈએ જો પુરૂષ થકી તે કામ અસાધ્ય હોય તો તેના માટે સ્રીને નીમવી. પ્રાચ્યદેશીય રાજાઓના અંતઃપુર તે એક સ્વતંત્રનાન્ય કહીએ તો ચાલે શાથી કે તેની સાથે બહિર્જગતનો કોઈ રીતનો નિસ્બત હોતો નથી. આજ મેવારના જનાનખાનામાં રાજકુમારી કૃષ્ણકમારીના મૃત્યુ માટે મોટા વિચાર થાતા હતા

પુરૂપદ્વારાએ કામ કરાવવું એમ પહેલાં નિશ્ચિત થયું. શિશોદીયકુળમાં પેદા થયેલ મહારાજ દોલતસિંહ* અંતઃપુરમાં આવ્યો, તે રાણાનો પરમ આત્મીય, સઘળા સામંતોએ એકમત થઇ, તે કામ કરવા તેને પસંદ કર્યો. તેણે પોતાના કામનો પ્રસ્તાવ સાંભળ્યો. તે ભય ઘણા અને વિસ્મય સાથે ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠયો "જે રસના થકી એવું વાકય નીકળ્યું. તે રસનાને હઝારો ધિકકાર! મહારાજ ! મારા એવા વાકયથી મારી રાજભક્તિનો હ્રાસ થતો નથી. પણ એવાં પૈશાચિક કાર્ય કરવાથી જો રાજભક્તિ કહેવાતી હોય તો ત્યારે તે રાજભક્તિ રસાતળે જાઓ, મહારાજ દોલતસિંહે છુરી લેવા અસંમતિ બતાવી, ત્યારબાદ જુવાનદાસ ઉપર તે ઘાતકી કામકરવાનો ભાર સોંપાયો. જુવાનદાસ, ભીમસિંહના સ્વર્ગીય પિતાથી એક ઉપપત્નીના પેટે પેદા થયેલ હતો. વેશ્યાગર્ભથી પેદા થયેલ હોઈ તેનું હ્રદય કઠણ હતું, તેણે તે કઠોર પ્રસ્તાવ સાંભળ્યો. જેથી તેનું પથ્થર જેવું કઠણ હ્રદય ગળી ગયું નહિ. તેણે તે કામ પાર પાડવા કબુલ કર્યું. પણ જ્યારે રાજકુમારીનું સૌંદર્ય તેના નયન માર્ગે પડયું. ત્યારે જુવાનદાસનું હ્રદય કંપ્યું; તેના હાથમાંથી તીક્ષણ છરી પડી ગઈ, શોકથી દુઃખથી આત્મદ્રોહીતાથી પીડીત થઈ, તે દીનભાવે તે ઘરમાંથી નીસરી ગયો. ક્રમે તે સઘળી વાત જનાનખાનામાં પ્રસરી ગઈ ક્રમે તે વૃંતાંત રાજમહીપીના કાને પડયો, રાજમહીપી શોકથી કાતર થઇ બોલી હાય ! શું થયું ! એમ બોલી તે મૂર્છિત થઈ. સહચરીઓની સુશ્રૂષાથી તેની મૂર્છા ગઇ ખરી, પણ તે શોકથી ગાંડી થઇ ઉઠી જમીન ઉપરથી ઉઠી, હા ! કૃષ્ણા ! હા ! કૃષ્ણા ! વીગેરે ચિત્કાર કરી, પોતાની પ્રાણ નંદીનાને છાતીએ સંતાડવા તે ચેષ્ટા કરવા લાગી, અને નૃશંસઘાતુકને હજારોગાળો દેવા લાગી, કેટલીક વાર ઘાતુકને ગાળ દેવા લાગી. કેટલીકવાર ઘાતુકના ચરણમાં પડવા લાગી, કેટલીકવાર કૃષ્ણાને લઇ નાસી જવા લાગી. તેણે ઘાતુકની પાસે પોતાની પુત્રીની પ્રાણભિક્ષા કરી. તે પુત્રીને લઇને કયાં નાશી જાય. કયાં જઈ આશ્રય લે. શા ઉપાયે કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણનું રક્ષણ થાય. મહારાજા ભીમસિંહે કૃષ્ણકુમારીનો જીવ લેવા હુકમ કર્યો. ત્યારે રાજમહીપી શીરીતે તેને બચાવી શકે.

જીવનના જીવન સ્વરૂપ પુત્રીના પ્રાણ રક્ષણ માટે રાજમીપીહીએ ઘણી ચેષ્ટાઓ કરી પોતાના સઘળા લોકો માથું કુટી રોવા લાગ્યા. પણ કોઇ રીતે સ્થિર થયું નહિ, આજ વિધાતાના કઠોર લેખના અનુસારે કૃષ્ણકુમારીના આયુષ્યનો કાળ સંપૂર્ણ થયો. આજ કોઇ તેની રક્ષા કરી શકયું નહિ.

તે સ્વર્ગીયજીવને હરી લેવા છરી સમર્થ થઇ નહિ છેવટે ગરલ વાપરવાની આવશ્યકતા આવી પડી, એક સ્રીએ ગરલ તૈયાર કરી રાણાના નામે કૃષ્ણકુમારીના

* મહાત્મા ટોડ સાહેબે કહેલ છે જે "મેં દોલતસિંહને સારીરીતે જોયો છે. તે એક અને સત સ્વભાવવાળો આશામીહ તો.'

હાથમા આપ્યુ સુકુમારી કૃષ્ણકુમારીએ તે વિષપાન લીધુ તેના માથાનો એક કેશ પણ કપિત થયો નહિ, તેણે એક પણ દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકયો નહિ ઇશ્વરની પાસે પોતાના દીર્ઘ જીવનની અને શ્રીવૃદ્ધિની કામના કરી અવિકૃત હૃદયે, તે પાત્ર માહેલુ વેષ તે પી ગઇ તેની મા, ખરેખરી દીવાની થઈ, રાણાને હજારો ગાળો દેવા લાગી અને મોટા શોક દુખમા વારવાર મૂર્છિત થવા લાગી પણ કૃષ્ણકુમારીના નયનમા અશ્રુનુ એક પણ બિદુ જોવામા આવ્યુ નહિ તેણે વસ્ત્રાચળે, પોતાની જનનીના આસુ લોહ્યા અને કહ્યુ 'મા' તુ શામાટે રૂએ છે હુ માનવ જીવનની યત્રણામાથી છુટુ છુ ત્યારે તુ શા માટે શોક કરે છે હુ મરવાથી ભય રાખતી નથી, શામાટે ભય રાખુ ? હુ શુ તારા ગર્ભે જન્મી નથી ! ત્યારે હુ મૃત્યુનો ભય કેમ રાખુ ! મા ! જ્યારે હુ રજપુતના કુળમા સ્ત્રી થઇ પેદા થઈ ત્યારે હુ નિશ્ચય જાણુ છુ જે એક દિન અપઘાત મૃત્યુથીમરવુ છેજ એક દિવસ આ જીવનનો ઉત્સર્ગ કરવો પડશે હુ આજ દિન સુધી બચી, તેના માટે પિતાને ધન્યવાદ આપો જીવનાશક હલાહળ પણ આજ કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણ લેવા સમર્થ થયુ નહિ ઘણા વિષપાન કર્યા પણ તેના જીવનની હાનિન થઇ ફરીથી વિષનુ એક પાત્ર તૈયાર કર્યુ કૃષ્ણકુમારી તે પણ પી ગઇ પણ તેથી કાઇ ફળોદય થયો નહિ ફરી વિષપાત્ર તૈયાર થયુ સુકુમારી કૃષ્ણકુમારીએ તે પણ પીધુ તેનો હાથ હાલ્યો નહિ તેની આખમા અશ્રુનુ બિદુ પણ જોવામા આવ્યુ નહિ ત્રીજીવારનો ઉદ્યમ વિફળ થઇ ગયેલો જોઇ સઘળા ચમત્કૃત થયા છેવટ અફીણ અને કુસુમરસ એકઠા કરી એક જાતનુ ગરલ તૈયાર કર્યું કૃષ્ણકુમારી એ જાણ્યુ જે આ છેવટનો સમય છે આ સમયે, તેનુ જીવન, દેહમાથી ચાલ્યુ જશે આ સમયે હવે તેને આ દુનીયાનો ત્યાગ કરવો પડશે ઈશ્વરની પાસે મૃત્યુની કામના કરતી કૃષ્ણકુમારીએ વિષપાત્ર પીધુ સુવર્ણની પ્રતિમાનુ વિસર્જન થયુ એનશીબ ભીમસિહના નાટ્ય ભૂમિમા ગભીર યવનિકા પડી, કૃષ્ણકુમારી નિદ્રિત થઈ તે મહાનિદ્રા હવે પછી ભાગી નહિ કૃષ્ણકુમારી હવે પછી જાગી નહિ કૃષ્ણકુમારી હવે પછી ઉઠી નહિ, પાખડના નારકીય દુરાચારવડે ઉલ્લસમય યૌવનના પ્રારભમાજ કૃષ્ણકુમારી આ પાપ સસારનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઇ

કૃષ્ણકુમારીની અભાગણી મા પોતાની દુહિતાના શોકે ઉતપ્ત થઇ આ જગત માથી વિદાય થઈ ગઇ જે દિવસે કૃષ્ણકુમારી આ જગતમાથી ચાલી ગઇ તેદિવસે જ તેની માએ સસાર સુખમા જલાજલિ આપી સઘળી જાતના સુખ છોડીદીધા છેવટ ખાવુ પીવુ છોડી દઈ પોતાના ઓરડામા તે બેસી રહી, એમ થવાથી થોડા રોજમા તેના પ્રાણવાયુ નીકળી ગયા

એમ કહેવાય છે જે દુરાચાર અજીતસિહ આ અનર્થનુ મૂલ, તે પાપિષ્ટે, આમીરખાને, એવો ખરાબ પ્રસ્તાવ મુકવા પ્રણોદિત કર્યો આમીરખાનુ હૃદય, પાપપૂ

જેવું કઠણ. પણ જ્યારે કૃષ્ણકુમારીના બેહાલના ખરાબ તેણે સાંભળ્યા ત્યારે અજીતસિંહને તેણે હજારો ગાળો આપી. તેણે અજીતસિંહને કહ્યું. વિશ્વાસઘાતક આ શું રજપુતનું યોગ કાર્ય ! જા ! તું મારા સંમુખથી. તારૂ મુખ બતાવમાં અજીતસિંહને પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વી પાસેથી પણ કઠોર તિરસ્કાર સહેવો પડયો. તે પ્રતિદ્વંદ્વી શક્તાવત સરદાર સંગ્રામસિંહ હતો.સંગ્રામસિંહ જેવો શુરસ્તો તેવો તેજસ્વી અને ન્યાયપર હતો. સત્યમાર્ગે વિચરણ કરતાં તેણે પોતાના રાજાની ભ્રગુટી સામું પણ જોયું નહોતું. પ્રચંડ શત્રુના શોણીત તલવાર તરફ તેણે જોયું નહિ. કૃષ્ણકુમારીના મૃત્યુ પછી ચાર દિવસે તે રાજધાનીમાં આવ્યો. તે તીવ્રવેગે રાણાની પાસે આવ્યો. તેણે રાણાને અતીવ કઠોર સ્વરે કહ્યું. અધમ પુરૂષ ! શિશોદીયકુળના પવિત્ર માથા ઉપર ધુળ નાંખી. શિશોદીય કુળનો શોણીત ખડગ દૂષિત કર્યો. સરલ કૃષ્ણકુમારીના સંહારથી આજ શિશોદીય કુળ ઘોર પાપથી લિપ્ત થયું, તે પાપથકી તે કુળ હવે નાશ પામશે. હવે કોઇ તેની રક્ષા કરી શકશે નહિ. આજ મેવાડના ઇતિવૃતમાં વીરવર બાપ્પારાઓળના પવિત્ર કુળમાં જે ગંભીર કલંક કાળિમાં અંકિત થઈતે કોઈ હવે સુધારી શકશે નહિ. હવે કોઈ શિશોદીય રજપુત માથું ઉઠાવી શકશે નહિ. હાય ! વિધાતાએ ક્ષત્રિય કુળનો નાશ કરવા, પ્રતિજ્ઞા કરી. આજ તેના કઠોર વિધાનના અનુસારે ક્ષત્રિયનો અધઃપાત અદૂરવર્તી બાપ્પારાઓળનો વંશ વિલોપ પામ્યો. તેજસ્વી સંગ્રામસિંહના કઠોર વચનથી રાજસભા કંપિત થઈ લજ્જાએ, ભયે, અને વિષાદે ભીમસીંહે પોતાના બે હાથ થી પોતાનું મુખ ઢાંકી દીનભાવે રોવાનું શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી તે પાખંડ અજીતસિંહ તરફ મુખ ફેરવી બોલ્યો ' અરે શિશોદીય કુળના કલંક ? અરે ! રજપુત શોણિતના અયોગ્ય ! તેં જેમ અમોને કલંક કાલિકામાંથી દુષિત કર્યા તેમ તારા માથે ધુળના ઢગલા પડો, જેમ તારે નિસંતાન મરવું પડે તેમ હો, આ સર્વ નાશકર ક્ષિપ્રહસ્તના કોના સારૂ ? પાઠાને શું રાજધાની દળી નાંખી, પાઠાને અંતઃપુરની પવિત્રતા નષ્ટ કરવા શું ચેષ્ટા કરી, તારામાંથી બાપદાદાનું શૌર્યનું લોહી ચાલ્યું ગયું.

વિશ્વાઘાતક અજીતસીંહ તેજસ્વી સંગ્રામસીંહના કઠોર તિરશ્કારનો ઉતરઆપી શકયો નહિ. સંગ્રામસિંહના મરણ ઉપર ઘણા વર્ષો વીત્યાં, પણ તેણે મેવાડની અવસ્થાનાં જે ભવિષ્ય વચન કહ્યાં. તે યથાર્થ ફળવાન થયાં. રાણાના પુત્રકન્યાનાં પંચાવન સંતાન થયાં. તેમાંથી એક માત્ર કૃષ્ણકુમારીનો સહોદર ભાઈ તેના ભવિષ્ય વચનસફળ કરવા આ જગતમાં રહ્યો. એ શિવાય કૃષ્ણકુમારીની બે બેનો જીવિત હતી. તેમાંથી એકનો વિવાહ યશલમીરના રાજકુમાર સાથે અને બીજીનો વિવાહ બીકાનેરના રાજકુમાર સાથે હતો.રાણાના તે સંતાનોમાંથી જીવતાં બાકી રહેલો પુત્ર યુવાનસિંહ હતો.

તે સુન નસિંહજ* રાણા ભીમસિંહનુ વૃદ્ધાવસ્થાનુ અવલંબન તે સુવાનસિંહજ રાણા ભીમસિંહનુ નયનનુ જ્યોતિ હતુ તે સુવાનસિંહજ રાણાના બળેલા હૃદયનુ શીતળ રજ હતુ તે સુવાનસિંહનુ સુખ જોઈ રાણા નધળા દુ ખ વિસરી ગયો તેણે મનમા સ્થિર કર્યું હતુ, જે તે સુવાન્ હોઈ ગિ હોટકુળનુ નામ રાખશે, પણ દુર્ભાગ્યવશે સુવાનસિંહ નિ મતાન અવસ્થામા રહ્યો

સ્વદેશની દારુણ દુર્દશા જોઈ વેગ મર્મપીડીત થઇ વીર સ ગ્રામસિંહે, મહાપુરુષ અજીતસિંહને જે અભિશાપ આપ્યા હતા તે સપૂર્ણ ફળવાળા નીવડયા તે શોચનીય દુર્ઘટના થઈ, તેના પછી બે માસે તેની પ્રાણ પ્રતિમા વનિતા અને બે પુત્રી મરણ પામી તેના સમાજિક સુખના બંધન છેદાઇ ગયા, હૃદયનો અમૃત પ્રસ્રવણ સુકાઈ ગયો પાશવી વૃત્તિનો ક્રીતદાસ અજીતસિંહ આજ સંસાર ત્યાગી અને નાહત થયો આજ વૃદ્ધાવસ્થાની દશામા પ ૨નુ સુખાધી તેણે તેના પાપનુ પ્રાયશ્ચિત કરવાનો વિચાર કર્યો જે કુટીલ કટાક્ષમા યમ પરતા રહેતી હતી તે કટાક્ષ આજ કપટ વિનાના અને ન ગ થયા જે પાપ રસના ઉપર યમ પરનિંદાના વાકયો હતા તે રસના આજ તેમના ગુણગાને રત થઈ વળી જે હસ્તે કેવળ પાપના કામ કરવામા સહાયકરી તે હસ્ત આજ પવિત્ર હરિ નામની માળા ફેરવતો જોવામા આવ્યો પણ તેનુ હૃદય આજ પણ પવિત્ર થયુ નહિ તેના હૃદયમાથી અપવિત્ર ભાવ ગયો નહોતો, તે પોતાના પાપ ધોવા મંદિરે મંદિરે ભમતો હતો દરિદ્ર લોકોને અન્નવસ્ત્ર પૈસા વીગેરે આપતો હતો પણ તે પાશવી દુરાકાક્ષા તેના હૃદયમાથી દુર થઇ નહિ જે સઘળા પાપાચરણથી અકાળે કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણ ગયા તે સઘળા તેના પાપાચરણથી તેનુ બગડેલુ હૃદય ગગાના પવિત્રપાણીથી પણ પવિત્ર થાય તેમ નહોતુ

ઉપરની ઘટના ઘટયા પછી અજીતસિંહના પરમ બંધુ આમીરખાએ, ભારતવર્ષની રાજન્ય સમિતિ સાથે એકતા અને મિત્રના બાંધી જેણે ભયંકર પાપો કરી પોતાના હાથ કલંકિત કર્યા તે આશામીનાહાથ પુણ્યદાન કર્યાથી પવિત્ર થાય નહી આમીરખાએ દસ્યુતા અને પરદ્રવ્યલુંઠનના સહાયે પાશવી સ્વાર્થપરતાનુ સાધન કર્યું હતુ તેથી તેનુ નામ લોકમા ઘૃણાપાત્ર અને નિંદાભાજન થયુ વળી કૃષ્ણકુમારીના અકાળ મૃત્યુથી તે લોકો વિશ્વાસઘાતક કહેવાયો, હાય ! આ જગત્ વિશ્વાસઘાતકતાની અને સ્વાર્થપરતાની સાધનભૂમિ છે, નહિતો પાપાચારીની ઉન્નતિ કેમ થાય,

* મહાત્મા ટૉ સાહેબે લખેલ છે જે સુવાનસિંહ વિસુચિકા રોગાક્રાન્ત થઇ મૃત્યુ થઈ ગયો હતો આશ્ચર્યનો વિષય એ છે ઉદયપુરમા મરકીનો પ્રચાર નહોતો તેને તે રોગ થયો જે સમયે રાજકુમારને તે રોગની પીડાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો તે સમયે હુ તેની પાસે બેઠો હતો થોડા સમય પછી તેને આનંદોત્સવ નાતો મારી સામે જોયુ તેનુ કરુણાનુ કગાળ ... નુ ... ની

આમીરખાં સ્વભાવથી ક્રૂર હતો. તે સ્વાર્થપર અને વિસ્વાસઘાતક હતો. પણ બ્રીટીશ ગવર્મેંટ સ્વાર્થ સાધનમાં તત્પર થઇ જો તેને પ્રયોજન ન દેખાડત તોઆમીરખાં તે રીતની વિશ્વાસઘાકતા કરત કે નહિ તેમાં સંદેહ છે.

આમીરખાંએ હોલકરના વિદેશીય સામંતોમાં પેશી વિશેષ સંપતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી પણ બ્રીટીશ ગવરમેંટે "સુહૃદયભેદ" નીતિનું અવલંબન કરી, તેની પાસે પ્રસ્તાવ કર્યો જે જો તે મહારાષ્ટ્રીય રાજા સાથે સઘળો સંબંધ છોડી દે, અને પોતાના સૈનિકોને નિરસ્ત્ર રાખે તો તેને પુષ્કળ સંપતિ અને ક્ષમતા મળે, અનેક ચિંતા કરી હોલકર તે પ્રસ્તાવમાં સમંત થયો. અને ભારતવર્ષના તે સમયના શાસન કર્તા લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ પાસેથી પોતાના પ્રભુના રાજ્યનો ત્રીજો ભાગ પામ્યો. ત્યારે આમીરખાં શીરોંજ, ટંક, રામપુર વીગેરે, જનપદનું આધિપત્ય પામ્યો. બ્રીટીશસિંહના આશ્રય તળે નવાબ આમીરખાં, એક સામંત રાજા રૂપે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પઠાણ ગજય આમીરખાંને મહારાષ્ટ્રીય મિત્રતાનાં બંધનમાંથી છોડી બ્રીટીશસિંહે રજપુત સ્થાનમાં પોતાનું શીતળ જળ સિંચવાનું શરૂ કર્યું. ટુંકામાં તેથી કરી ભારત વર્ષના મંગળનો સૂત્રપાત થયો.

કપટીના કાપટયથી અને જુલમીઓનાં અત્યાચારથી, નંદનકાનન સરખી મેવાડ ભૂમિ શોચનીય અવસ્થાને પામી, પણ એવી શોચનીય અવસ્થાથી તેની નિષ્કૃતિ થઈ નહિ. અત્યાચાર ઉપર અત્યાચાર હોવાથી મેવાડના સર્વાંગે જે ક્ષતવિક્ષત થયા તેના ઉપર પણ તેને બે ત્રણ કઠોર આઘાત સહન કરવા પડયા. તે આઘાતે મેવાડનું અસ્થિપંજર ચુર્ણ થઇ ગયું. હાસ્યમય મેવાડભૂમિ શોકોદ્દીપક મસાણ જેવી થઇ ગઇ. છેવટે રાણા સાથે બ્રીટીશસિંહનો સંધિ થવાથી તેની નિદારૂણ દુરવસ્થા નાશ પામી.

ઈ. સ ૧૮૦૬ માં અંગ્રેજ દૂત મેવાડ પ્રદેશમા પેઠો, જેમ જેમ તે અગ્રસર થતો ગયો તેમ તેમ મેવાડની દુરવસ્થા નયનગોચર થવા લાગી. જે મેવાડ એક સમયે ગજસ્થાનનું નંદનકાન હતું. જેના ક્ષેત્રમા કાચું સોનું પાકતું. આજ તે મેવાડની ચારે તરફ ભગ્ન સ્તૂપો અને ભગ્ના વિશેષ જોવામા આવતાં હતા અંબજીએ મેવાડનું સર્વસ્વ લઇ લીધું. પણ છેવટે તેને તે સઘળુ પાછું આપી દેવાની ફરજ પડી. તેની નૃશંસત્તાથી અને સ્વાર્થ ઘટનાથી મેવાડની પુષ્કળ ક્ષતિ થઈ તેનું ઉપયુક્ત ફળ તેને મળ્યું, જે સિંધીઆ થકી તેના સૌભાગ્યનો માર્ગ પરિષ્કૃત થયો, તે સિંધીઆને કેવળ અમાન્ય ગણી તેણે ગ્વાલીયરમાં પોતાની સ્વાધીનતા સ્થાપી, તેથી કરી સિંધીઆનો વિદ્વેષભાવ તેના ઉપર ઉથલી પડયો. અંબજીને શાસ્તિ આપવા માટે સિંધીયો સુયોગ જોતો હતો, એક દિવસે એક

સામાન્ય તણુમા તેને બેડી જડી દીધી, બલતી મશાલથી તેના હાથ પગના આગળા તેણે બાળી દીધા અને તેના સઘળા ધન રત્ન તેણે ખેચી લીધા પોતાની ઉપરૂ પોતાની સપતિ હરાણી જોઇ અ બજીની ધીરજ રહી નહિ સમુખે એક વિલાયતી છરી હતી, બેનશીબ અ બજી તે છરી ખાઈ આત્મઘાતી થવ ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો પણ તેમ કરવામા તે સત્તાવાળો થયો નહિ અગ્રેજ દૂત સાથે આવેલા શલ્યચિકિત્સક પાસે આવી તેનુ છરીનુ ક્ષત સીવી લીધુ ત્યાર પછી અ બજીએ પચાસ લાખ રૂપિયા આપી સિધીયાની કરૂણા મેળવી ફરીથી એકવાર મેવાડ ભૂમિ તેના હાથમા સોપાણી પણ તેનો ઉપભોગ લામો સમય તે કરી શકયો નહિ તે ત્યાર પછી થોડા વર્ષે આ લોકમાથી વિદાય થયો

રાણાના મત્રી સતીદાને સીતેર હજાર રૂપીઆઆપી યશોવતરાવભાઉ પાસેથી કમલમીરનો કીલ્લો મેળવ્યો. તે સઘળા નાણા કમલમીરના જનપદમાથી તે મેળવી શકયો ઇ સ ૧૮૦૮ મા દુરાચાર મીરખા પોતાની સેના સાથે રાજધાનીમા આવી પડયો તેણે, રાણા પાસેથી અગીયાર લાખ રૂપીઆ માગી તેને ભય બતાવી કહ્યુ જો તે તેની માગણી પ્રમાણે રૂપીયા નહિ આપે તો તે ભગવાન એ-લિંગદેવનુ મદિર તોડી નાખશે મેવાડની આવી દુર્દશામા રાણો આટની બધી મોટી રકમ આપી શકયો નહિ ન આપે તો નિસ્તાર નહોતો તોપણ તે અનેક કષ્ટે નવ લાખ રૂપીયા એકઠા કરી આપવા તે સ્વીકૃત થયો પણ નવ લાખ રૂપીયા તે એકઠા કરી શકયો નહિ ત્યારપછી દુરાચાર પાઠાણ ઉદયપુરનો ગિરિમાર્ગ ભેદી બળ પૂર્વક આવ્યો, તેની પ્રચડ ગતિ કોઇ રોકી શકયુ નહિ દુર્ધર્ષ પાઠાણ નગરમા પેસી રહયો રાણો તેનુ દમન કરી શકયો નહિ રાણાને આરી રીતે અપમાનિત કરી પાઠાણ પુરવાસીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા તેઓએ ઘણા લોકોના સર્વસ્વ હરી લીધા તેઓએ મોટી હવેલીઓ જમીનદસ્ત કરી દુરાચાર પાઠાણનો પૈશાચિક અત્યાચાર પ્રતિદિન એટલો બધો વધી પડયો કે કોઇ પણ પુરવાસી સ્રીપુરને લઇ સુખે રામ કરવા પામ્યો નહિ તેઓના અત્યાચારના ભયે કોઇ પણ મહીલા ઘરની બહાર નીકળતી નહિ, કોઇ આગામી સારા કપડા પહેરી તેના સમક્ષ થઈ જઇ શકતો નહિ, એટલો જુલમ ગુજારતા છતા મેવાડનો છુટકો થયો નહિ, મેવાડભૂમિનો તેઓએ ત્યાગ કર્યો નહિ સોનાની મેવાડભૂમિ આજ સ્મશાન જેવી થઇ ગઇ નગર વાસીઓ અન્નનાભાવે મરણ પામવા લાગ્યા

રજપુતનુ જાતીયજીવન નાશ પામ્યુ, સવત્ ૧૮૬૭ (ઇ સ ૧૮૧૧) મા કૃષ્ણાકુ મરીયો, સુમેદારનો ઇ કાબ ધાન્ણુ કરી દળ સાથે ઉદયપુરની ઉપ ત્યકામા આવી પડયો, વળી પાખડી આમીરખાન પોતાનુ સૈન્ય લઇ રાજધાનીના

બીજા પડખે પેસી. પુરવાસીઓ ઉપર અત્યાચાર કરી મેવાડની ભૂમિમાં પિશાચની જેમ ભટકવા લાગ્યો, સમયેસમયે લુટેલ દ્રવ્યોના માટે બન્ને દળ વચ્ચે કલહ ચાલતો હતો. એ રીતે બન્ને દળ વચ્ચે લડાઈ થવાથી મેવાડભૂમિ શ્મશાન જેવી થઇપડી, દુરાચાર પઠાણ અને મરાઠાનો અત્યાચાર ઘણો હોઇ મેવાડભૂમિનું રક્ષણ કરવા રાણો અસમર્થ થયો. રાણાએ તે રક્તપિપાસુ બન્ને સરદારોને પોતાની ભૂમિ વહેંચી આપવા સંકલ્પ કર્યો. એ વિષય સ્થિર કરવા ધળમુગરા નામના સ્થળે સભા મળી રાણાના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ કેટલાક આશામીઓ ત્યાં હાજર રહ્યા. થોડા સમયમાં સભાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત અને સાધિત થયો. બન્ને પિશાચોનો મનોભિલાષ પૂર્ણ થયો, મેવાડના ક્ષતવિક્ષત ગાત્ર ઉપર દારૂણ ક્ષત પડયાં, મેવાડને આજ મસાણ સમજી પિશાચ અને પ્રેતનો આનંદ હતો, મેવાડના અધિવાસીઓ આજ મડદા જેવા, તેઓને ભાન નહોતું, તેઓને સાન નહોતું, મેવાડ આજ જીવ વિનાનું થયું, પદાઘાત ઉપર પદાઘાત પડવાથી આજ મેવાડ સંજ્ઞાવિનાનું થયું. મેવાડ ભૂમિ તરફ વિધાતા વિમુખ થયો, નહિતો સ્વર્ણ પ્રતિમા રાજકુમારી કૃષ્ણ કુમારી અકાળે મૃત્યુના ભોગમાં કેમ પડે ?

सप्तदश अध्याय.

લુટવાની પ્રથાનું દમન, રજપુત રાજાઓ સાથે અંગ્રેજનું મૈત્રી બંધન, મેવાડમાં અંગ્રેજ દૂતનો નિયોગ, ઉદયપુરમાં તેનું આવવું, અંગ્રેજ દૂત તરફ રાણાની અભ્યર્થના, રાણાના ચરિતનું વર્ણન, પોતાના દેશની આબાદી માટે રાણાની યોજના, નિર્વાસિત લોકોને પાછા બોલાવવાની ગોઠવણ, વણિક લોકનું આમંત્રણ, ભીલવાડા સ્થાપન, સરદાર વર્ગનો એકત્ર સમાવેશ, સત્વપત્રનું દૃઢીકરણ, ભુમિસંપત્તિનું પુનર્ગ્રહણ, આર્જાના સરદાર લોકોના કેટલાંક વિવરણ, બેદનોર ભીંદેશર અને આમૈત, મેવાડની ભુમિ ભોગ પ્રથા, પલ્લીવિધાન વાપ્પેના વભુમીયા ભુમિસત્વાધિકારમાં પુરાણ વચન, પટેલ પટેલની, ઉત્પતિ અને પેટેલની અવસ્થા, ભુમિસ્વત્વનું નિયમ નિર્ધારણ, સાધારણ ફળા ફળ.

ગિર્હોટ કુળના ભાગ્યચક્રના અભૂત પરિવર્તન સાથે મહારાજ કનકસેનના વંશધરોનો ઇતિહાસ, ખ્રીસ્તિય દ્વિતીય શતાબ્દીથી માંડી, ખ્રીસ્તિયો ઓગણીશમા શતાબ્દી સુધીનો યથાર્થ વર્ણિત થયો, ઘણું કરી તે બેહજાર વર્ષમા સૂર્યવંશીય મહારાજ કનકસેને રોપેલા વંશતરૂની ઉત્પતિ પરિપુષ્ટિ અને તેનો અધપાત કહેવાયો. પારદ, ભીલ, તુર્કી, તાતાર વીગેરે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ, ભિન્ન ભિન્ન સમયે મેવાડની છાતી ઉપર આવી તે મોટા વંશતરૂને ઉત્પાટિત કરવા ચેષ્ટા કરી તેનું વર્ણન પણ આપણે આપી ગયા. કેટલાક વિદેશીય ક્ષુદ્ર લોકોએ તે વંશતરૂની શાખા પ્રશાખા ભાંગી નાખવા પ્રયાસ કર્યો, તેની હકીકત પણ આપી. મહારાજ શિલાદિત્યના વંશધરોનો વિલક્ષણ આત્મત્યાગ, અલૌકિક પરાક્રમ અને વિસ્મયકર સ્વદેશાનુરાગની સામે તેઓનો પ્રયાસ સફળ થયો નહિ. છેવટે, શત્રુઓના ઉપરા ઉપરના પ્રચંડ પ્રપીડ નથી અને ભયાવહ સંઘર્ષથી વીર પ્રસૂ મેવાડ ભૂમિ અનાથ નિર્વીર અને નિઃસહાય થઈ ગઈ, સ્વજાતિ દ્રોહી મહારાષ્ટ્રાઓએ, મેવાડના એ ક્ષત વિક્ષત અંગ ઉપર

ભીષણ આઘાત લગાવ્યા. જેથી મેવાડની દુર્દશાનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓના પૈશાચિક અત્યાચારે રાજસ્થાનનાં ક્ષેત્રો ઉજડ થઈ ગયાં. તેનું વર્ણન આપણે પૂર્વાધ્યાયમાં કહી ગયા, લુંટના અર્વોત્પાદનનાં અને ભયાવહ લોક સંહારના હૃદય વિદારક ચિત્રો આપણે અગાઉ અંકિત કરી ગયા, હવે ફરીથી તેનું અંકન પ્રયોજન વિનાનું છે. એટલામાં મંગલમય વિધાતાએ, રજપુતોના દગ્ધ અને ક્ષત અંગ ઉપર શાંતિ જલ છાંટી, મરવા પામેલ રજપુત સમિતિને બચાવી દીધી, પઠાણ અને મરાઠાઓએ ભારત સંતાનના લોહી પીવા દસ્યુસમિતિ ઉભી રહી, ભારતવર્ષના ઉતપ્ત હૃદયમાં શાંતિવાલિ સીંચિવાનું મનમાં લાવી સદાશય અંગ્રેજોએ મહુની પહેલાં તે દસ્યુસમિતિનો સંહાર કરવા ઠરાવ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના વર્ષમાં અકટોબર માસના ભારતવર્ષના શાસન કર્તા લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સની વિચક્ષણતાથી તે દસ્યુસમિતિનો પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. તેઓનું દલ અને બળ ચારે તરફ છિન્ન ભિન્ન થયું. તે દીવસથી ભારતવાસીઓ, અત્યાચારી લોકોના જુલમથી મુક્ત થયા.

અંગ્રેજશાસન કર્તાના કઠોર ઉદ્યમે ભારતવર્ષના શાંતિવિઘાતક પાંખંડી દસ્યુનો વિષદંત ભાંગી ગયો, દુરાચારીઓ ચારે દિશામાં પલાયન કરી ગયા, હવે પછી તેઓ એકઠા ન થાય તેમ ભારતવર્ષના રાજન્યવર્ગને કરવાનું હતું.

રજપુતોને એકતાના સુત્રથી બાંધી દેવા, અંગ્રેજ શાસનકર્તાએ રજપુતોની એક સમિતિ બોલાવી. માત્ર જયપુરના રાજા શીવાય સઘળા રજપુત રાજાઓ અંગ્રેજના પ્રસ્તાવમાં સંમત થયા. તે પ્રસ્તાવની સાધના માટે દિલ્હીનું સ્થળ મુકરર થયું. થોડા સમયમાં ભારતવર્ષના રજપુત રાજાઓના પ્રતિનિધી દિલ્હીમાં એકઠા થયા. કેટલાક અઠવાડીયા પછી સઘળી રજપુત સમિતિનું ભાગ્યસૂત્ર બ્રીટનના ગાથે સંબદ્ધ થયું. તે *સંધીપત્રમાં એવું સ્થિર થયું જે રજપુતો પોતપોતાના

---

* **ઇષ્ટ ઈંડીયા કંપની સાથે રાણા ભીમસિંહનો જે સંધીપત્ર સંબદ્ધ થયો તેના પ્રત્યેક સુત્રનો અવિકલ અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે-**
૧ આ બે રાજકુળ મધ્યે વંશ પરંપરાનુક્રમે કાયમનુ બધુત્વ, સમવેદન અને એકતાના સુત્રનો સંબધ થાશે. એક રાજાનો મિત્ર કે શત્રુ બીજા રાજાનો મિત્ર કે શત્રુ ગણાશે. ૨ ઉદયપુરના રાજાને વિપદમાથી કહાડવા બ્રીટીશ ગવરમેંટ સારી રીતે પ્રવૃત્ત રહેશે. ૩ ઉદયપુરનો મહારાણો સદા મર્યાદ બ્રીટીશગવરમેંટની અધીનસહયોગિતામાં કામ કરશે અને બ્રીટીશ ગવરમેંટની પ્રભુતા સ્વીકારશે, બીજા કોઈ રાજા અને રાજકુળની સાથે તેનો સબંધ રહેશે નહી. ૪ બ્રીટીશ ગવરમેંટને જાહેર કર્યા વિના ઉદયપુરનો રાણો કોઇ રાજા સાથે વા કોઇ રાજકુળ સાથે કાંઈ પણ જાતના સંબંધ સુત્રે બંધાશે નહિ. ૫ ઉદયપુરનો રાણો કોઇના ઉપર કોઈ જાતનો અત્યાચાર કરી શકશે નહિ, વળી દૈવવશે કોઇની સાથે તેનો વિવાદ થાય તો બ્રીટીશ ગવરમેંટના

અંદરની સ્વતંત્રતા ભોગવે, અંગ્રેજ લોકો તેઓને તેઓના શત્રુના આક્રમણથી બચાવે

જે સઘળા દેશીય રાજાઓ, અત્યાચારી દસ્યુના હાથમાંથી બચવા અંગ્રેજ સાથે સંધિસૂત્રે સંબદ્ધ થયા તે સઘળામાંથી એક માત્ર ઉદયપુરનો રાણો સંધિબંધનનું જેવું પ્રયોજન અનુભવતો હતો. તેવું કોઇ રાજા અનુભવતો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૬ મી તારીખે રાણાએ તે સંધિપત્રમાં સહી કરી. ફેબ્રુઆરી માસમાં રાણાની સભામાં એક દૂત આવ્યો, તે અગ્રેજ દૂતથી * મેવાડનું મંગળ થયું. બ્રીટીશ એજંટનું પ્રત્યુદ્ દમન કરવા માટે રાણાએ એક રજપુતદૂતને મોકલ્યો. પ્રસિદ્ધ નાથદ્વારમાં સેના નિવેશ કરી. અગ્રેજો તે સમયે ત્યાં રહ્યા. રજપુત દૂત પોતાના દળ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે એજંટની મુલાકાત લીધી, સંધિસૂત્ર વાર્તાલાપ કર્યા પછી ઉદયપુરમાં એજંટના આવાગમન માટે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. આ અવસરે કમલમીર કીલ્લો અંગ્રેજના હાથમાં સોંપાયો. રાણાનો પહેલો પુત્ર યુવાનસિંહ અસંખ્ય સામંત સેનાની સૈનિક વીગેરેને લઇ એજંટની સામે ગયો. ઉદયપુરથી એક કોશ દૂર તાલકાવનમાં એક મોટો સભા મંડપ બનાવ્યો હતો. યુવાનસિંહે ત્યાંસુધી જઇ એજંટનું સામૈયું કર્યું. રજપુતોનો શિષ્ટાચાર અને મનમોહન ચહેરા જોઈ એજંટ સાહેબ અત્યંત ખુશ બની ગયો.

હાયે તે વિવાદની મિમાંસા થાય. ૬ ઉદયપુરના પ્રકૃતપ્રાદેશિક વિભાગમાંથી જે રાજસ્વ પેદા થાય તેનો એક ચતુર્થાંશ પાંચ વર્ષ સુધી રાણો બ્રીટીશ ગવરમેંટને કર સ્વરૂપમાં આપે, ત્યારપછી આઠ તૃતીયાંશ (અર્થાત ૭ આના) રાણો કાયમના માટે તે બ્રીટીશ ગવરમેંટને આપે. ૭ આ ક્ષણે રાણો વિસાપન કરે છે જે, જે જે આશામીઓએ ઉદયપુરની શાસનાધીન જમીન હસ્તગત કરી છે, તે રાણાના સ્પષ્ટ પ્રમાણના ભાવે બ્રીટીશ ગવરમેંટ તે તેને અપાવી શકશે, બ્રીટીશ ગવરમેંટના આનુકૂલ્યે મહારાણો જે જે જનપદ મેળવે તે તે જનપદની પેદાશમાંથી રાણો એક આઠ તૃતીયાંશ બ્રીટીશ ગવરમેંટને આપે. ૮ બ્રીટીશ ગવરમેંટના પ્રયોજનાનુસારે ઉદયપુરમાં રાજકીય સેના રાખવી. ઉદયપુરનો મહારાણો પોતાના રાજ્યમાં એક છત્રી અધિપતિ કહેવાશે. તેના રાજ્યમાં બ્રીટીશ પ્રભુતા રહેશે નહિ.

આ સંધિસૂત્રના અનુસારે એક સંધિપત્ર દિલ્લી નગરમાં સંબંદ્ધ થયું, અને મીસ્તર ચાર્લ્સ થીઓફીલસ મેટકાફ અને ઠાકોર અજીતસિંહ બહાદુરે તે સંધીપત્રમાં સહી કરી. જેમાં મહોર થઇ આજથી એક માસના અંદર તે સંધિપત્ર મહારાણા ભીમસીંહ અને મહાનુભાવ મહામાન્ય ગવરનર જનરલથી સ્વીકૃત અને અનુમોદિત થાશે.

સ. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરી માસની તેરમી તારીખે દિલ્લી નગરીમાં એ સંધિપત્ર વિધિબદ્ધ થયો.

સી. ટી, મેટકાફ (મહોરાંક)

ઠાકોર અજીતસિંહ (મહોરાંક)

* ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના મે માસમાં મહાનુભાવ ટોડ સાહેબે એકવાર ભીલવાડાના પ્રદેશના અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો. તે સમયે તે શહેર આબાદ હતું.

ઉદયપુરમા પ્રવેશ કરવાનો બ્રીટીશ એજ ટનો સમય પાસે આવ્યો તે યુવાન સિહની સાથે ઉદયપુરમા તોરણદ્વારથી પેઠો પુરવાસીઓ રસ્તાના બે પડખે ઉભા રહી જય જય અગ્રેજનો જય એમ બોલવા લાગ્યા સ્તુતિપાઠક વીગેરે ચારણ લોકો છદથી સ્તોત્રરચના કરી ઉલ્લાસ સાથે, એજ ટ સાહેબનો પ્રશસાવાદ કહેવા લાગ્યા આનદકોલાહલે નગરમા ઉત્સવ વર્તી રહ્યો મહેલમા પ્રવેશ કરતા પ્રથમદ્વારે એજ ટ સાહેબે જોયુ જે કેટલાક સૈંધવી ચોકીદારો તે દ્વારના રક્ષણ કરનારા છે તે ચોકીદારોથી અભ્યર્થિત થઈ તે સભા સ્થળમા આવ્યો બદીજનોએ આગમનીગીત ગાયુ રાણો સિહાસન ઉપરથી ઉતરી સંમુખે કેટલાક પગલા સામો આવ્યો, સામત સરદારો સભાસદો ઉભા થયા રાજસિહાસનના સમુખે એક સિહાસન એજ ટ સાહેબને બેસવા માટે બીછાવ્યુ હતુ મેવાડના સરદારો સહુ સહુના નિયમ પ્રમાણે રાણાની જમણી અને ડાબી બાજુએ બેઠા તેઓની નીચે રાજકુમાર યુવાન સિહ અને અમરસિહ બેઠા રાણાના દીવાન મત્રી વીગેરે રાણાની પાસે બેઠા રાણાએ અતીવ સરળ ભાષામા પોતાનો મનોગત ભાવ વ્યક્ત કરી કૃતજ્ઞતાના પૂર્ણ હૃદયે કહ્યુ "બ્રીટીશ ગવરમેટે અમારો આવા ઘોર સકટમાથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેથી તેનો પરોપકાર અમે ભુલીએ તેમ નથી આ યત્રણામય દુખમા આજ હવે અમો સુખે સુઇશુ "

યોગ્ય સમયે સભાભગ થયો રાણા ભીમસિહે, એક સુસજ્જીતરથી એક ઘોડો, એક મોતીનો હાર શાલ વીગેરેની ભેટ એજ ટને આપી બ્રીટીશ એજ ટ તેનું અભિવાદન કરી, પોતાના નિવાસે ગયો, ત્યારપછી થોડા સમય ઉપર રાણાએ પોતાના બીજા પુત્રને કેટલાક સરદારો સાથે બ્રીટીશ એજ ટની મુલાકાતે મોકલ્યો

એજ ટ સાહેબ કેટલાક દૂર જઈ રાણાના પુત્રની સામે ગયો તેને આન દની હદ રહી નહિ અડધી કલાક સુધી બન્ને આસામીઓ, વાર્તાલાપમા ગુથાયા રહ્યા બ્રીટીશ એજ ટે રાણાના પુત્ર વીગેરેને યોગ્ય ભેટ આપી

રાણાનુ ચરિત, તેના ઉંચા પદને યોગ્ય નહોતુ રાજ્ય શાસનોપયોગી રૂડા ગુણોથી તે વિભૂષિત હતો ખરો, પણ તેના માનસિક દૌર્બલ્યથી તે ગુણો તેને કાઈ કામના નહોતા, વૃથા ચાકચિક્ય, અને ઝાક ઝમક, સામાન્ય આમોદ અને અનિયત્રિત ઉદારતાએ તેના હૃદયને કબજે કરી લીધુ હતુ જ્યારે એ સઘળી પ્રવૃત્તિ જોગવર થઈ ઉઠી, ત્યારે રાજ્ય કાર્યની સમાલોચનામા તેની વૃત્તિ રહી નહિ, રાણાના ચિતની સ્થિરતા નહોતી તે જન્મથીજ અશાતિના કટકમય માર્ગમા ઉછેરાયો હતો એટલે કે શાતિ તેને અભિલાષિત હતી તેમા વિચિત્રતા શુ ! તેના જેવો મત્રણા કુશળ રાજા, રાજસ્થાનમા તે સમયે કોઈ નહોતો, પણ દુખનો અને પરિતાપનો વિષય કે તે આ મસિદ્ધાન્તનુ અનુસરણ કરતો નહિ, તેના

મંત્રણાગારના એજ દઢ પ્રતિજ્ઞ અને પારદર્શીય પુરૂષ હતો, જે પુરૂષનું નામ કીશનદાસ મીશનદાસ, લાંબા વર્ષ સુધી ઘણાના હૃદય પર હતો તેના યોગ અને અધ્યવસાયથી મેવાડગામી અને મારવાડગામીનો અત્યંત ઉપકાર થયે, મેવાડ વાસીઓએ, તે મંત્રીની સેવાનો બદલો ઠીક આપ્યો નહિ

મેવાડ રાજ્યના સંસ્કાર સાધનમા પ્રવૃત્ત થઈ બ્રીટીશ એજંટે સર્વની પહેલા મેવાડના દેપવતિક સરદાર અને રાજ તો નાણાની વશ્યતા સ્વીકારે એવી યોજના કરવાનું શરૂ કર્યું, તે નિશ્ચય જાણતો હતો જે એવા લોકોને દબાવી દીધા વિના મેવાડનું મંગળ નથી એવા લોકોનું દમન કરી, તેઓનો નિગ્રહ કરવો તે કામ સુગમ નહોતું, એજંટની સૂચના પ્રમાણે તે બધા સામંતો રાણાની સભામા આવ્યા, કોઈ પણ સરદાર, રાજ સભામા આવવાને પરાઙ્મુખ નહોતો, રાજસ્થાનના બધા રજપુત રાજાઓને ટૉડ સાહેબે એકતા સૂત્રે બાધી દીધા

મેવાડના ભીલવાડા નામનું એક વાણિજ્ય નગર હતું, આપણે ઉપર કહી ગયા છે તે ભીલવાડને દુર્ધર્ષ મરાઠાઓએ ઉત્સાદિત કર્યું તે નગર અરણ્ય જેવું થઈ ગયું, જ્યાં જન સમાગમ થતો નહિ આજ તે નગરમા દૂર દેશથી વેપારનો માલ આવવા લાગ્યો, જે સ્થળે માનવનો સમાગમ નહોતો, તે સ્થળે આજ દૂર દેશાવરના વેપારીઓના માલની ભરતીથી આવવા જવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું, ભીલવાડાના અધિવાસીઓ, શાંતિ સુખનો ભોગ કરી શ્રીવૃદ્ધિના ઉચા પગથીયે ચડી બેઠા ખરા પણ આ જગતમા નિરવચ્છિન્ન સુખ કોના ભાગ્યમા હોતો નથી તે નગરના વાસીઓનો વિદેશીય વણિકો સાથે ઘોર કલહ થયો તે પરસ્પર એક બીજાની ઉન્નતિના માર્ગના કાંટાઓ નાખવા લાગ્યા, એ વ્યવસાયવાળી અશાંતિને દૂર કરવા રાણાએ સંપૂર્ણ ચેષ્ટા કરી, પણ તે નિષ્ફળ નીવડી વ્યવસાયથી પેદા થયેલ કલહ શાંત મંદ થયો કે, ધર્મનો કલહ તેઓના વચ્ચે ચાલ્યો ભીલવાડના રહેવાસીઓમા વૈષ્ણવ અને જૈન એવા બે મતાવલંબી માણસોના પક્ષ હતા તે બન્ને પક્ષમા વિદ્વેષાગ્નિ એવો સળગી ઉઠયો કે તેને ઓલવી દેવા તેઓને ધર્માધિકરણની મદદ લેવી પડી, તેથી કરી બન્ને પક્ષવાળાને સંપૂર્ણ ક્ષતિ થઈ

ઈ સ ૧૮૨૫ના વર્ષમા રજપુતસ્થાનની મુસાફરીમા મહાત્મા ટૉડ સાહેબ ભીલવાડાની આબાદી જોઈ અત્યંત આનંદીત થયો તે સમયમા મેવાડના વ્યવસાયી લોકોની અવસ્થાનું વર્ણન આપણે કરી ગયા કૃષક અને વણિક લોકની અવસ્થા બાબે જાણવાનું આવશ્યકતા બન્યું છે ટૉડ સાહેબની નીગાહબાની નીચે તે લોકોને તેઓના ધધામા ઉત્સાહ આપવા નાણા વીગેરે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા

તેઓના ઉપર પડતા કરમાં કમીપણું કરવાથી તેઓ અત્યંત આલ્હાદિત થયા. એ મોટા કાર્ય માટે જે જે યોજના લેવાણી તે તે યોજનાનું વર્ણન આ સ્થળે પ્રયોજન વિનાનું છે. ક્રમેક્રમે સઘળાં સંસ્કાર સાધિત થવા લાગ્યા. નિર્વાસિત મેવાડવાસીનું પુનારાહ્વાન, વૈપ્લવિક સરદારોનું દમન અને વ્યવસાય વાણિજ્યનું શ્રીવર્દ્ધન–એ સઘળાં કાર્યો મહાત્મા ટોડ સાહેબના પ્રયત્નથી સારી રીતે સંપન્ન થઇ ગયાં. વિદ્રોહી સરદારો, મેવાડની કેટલીક ભૂમિ સંપત્તિ પચાવી પડયા હતા, તેનો ઉદ્ધાર કરવો બહુ મુશ્કેલી ભરેલો હતો, શાથી કે તે પચાવી પડનાર આશામીઓ સાથે મોટા વિવાદની સંભાવના હતી. તેઓ સામાન્ય કહેવાથી તે ભૂમિ સંપત્તિ આપે તેવા નહોતા. કેટલાક તો ચાર પેઢી સુધીનો કબજો ભોગવટો બતાવે તેવા હતા, કેટલાક તો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય તેવા હતા. એટલે કે તે કાર્ય દુઃસાધ્ય હતું. એ વિષય લઇ અનેક દિવસ તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. પણ જલદીથી ફળોદય થયો નહિ, રાણાએ સઘળાં સરદારોને બોલાવી આશ્વાસના મધુર વાક્યે, તેઓના હૃદય નરમ કર્યાં, પણ તેઓ, પોતાની ભૂમિ સંપત્તિ છોડી દેવા, ઇચ્છાવાળા નહોતા.

મેવાડના ઉપર કરેલા સંસ્કારના સાધન માટે લાંબા સમયથી જે કષ્ટકર તર્કવિતર્ક થાતો હતો તેથી કરી અનેક રજપુતોનાં વિચરિત્ર ઉન્મંપિત થયાં નીચે લખેલી એ ઘટનાથી તે બાબતમાં વાચનારને ખાત્રી થાશે. મેવાડમાં આર્જ્જા નામે એક કીલ્લો છે. તે કીલ્લો, રાણાની ખાસ જમીનમાં ગણાતો હતો. પણ પુરાવતગોત્રીય રજપુત સરદારે તે હસ્તગત કરીલીધો. ત્યાર પછી પંદર વર્ષે શક્તાવત રજપુતોએ તે કીલ્લો તે રજપુતના હાથમાંથી છીનવી લીધો, રાણાને દશ હજાર રૂપીઆ આપી તેઓએ રાણાનો માલીકી હક તે કીલ્લાનો ખરીદ કર્યો, ભીંડીરપતિ શક્તાવત સરદારના મધ્યમ ફતેહસિંહના કબજામાં તે કીલ્લો હતો, આર્જ્જાના કીલ્લાનો ઉદ્ધાર કરવો તે આવશ્યક્તા ભરેલું હતું. રાણાએ તે વિષયની હકીકત ફતેહસિંહને કહેવરાવી. તે ઉપરથી શક્તાવત સરદાર દુઃખ અને અભિમાનથી અભિતૃપ્ત થઇ બોલ્યો, " આર્જ્જા અમારા હૃદયનું શોણિત સ્વરૂપ છે, અમે હૃદયના શોણિતના બદલામાં આર્જ્જાને પામ્યા છીએ, આજ આર્જ્જાને પાછું આપીએ તો અમારૂં સમાન નાશ પામે તેવું છે. "એ ઘટનાની હકીકત સઘળા શક્તાવત રજપુતના કાને પહોંચી. રાણો વિષમ સંકટમાં પડયો, શક્તાવત રજપુતો મેવાડનું એક પ્રધાન બળ, આ ક્ષણે જો તેઓ વિદ્રોહી થઇ જાશે તો મેવાડ ભૂમિ એકદમ રસાતાળ જાશે. છેવટે ફતેહસિંહે, આર્જ્જાનો કીલ્લો રાણા ભીમસિંહને આપી દીધો.

મે માસની ચોથી તારીખે જે સંધિપત્ર વિધિબદ્ધ થયો, તેના સંસાધન માર્ગમાં જે જે સરદારોએ પ્રતિરોધ કર્યો. તેઓ સઘળાના મધ્યે બેદનોર અને આમે-

તના સરદાર ભયંકર હતા, બન્ને રજપુતો ઉંચી પદવીના સરદાર, બન્ને પૂર્વ પુરૂષોએ હૃદયનાં શોણિત આપી મેવાડના રક્ષણ કર્યા હતા. પણ તે બન્ને સરદારો પોતાના પૂર્વ પુરૂષનાં પગલાં અનુસર્યા નહિ. જેમ કરી તેઓએ પોતાના ઉજ્જ્વળ કુલને કલંક લગાડયું.તેમાંથી પહેલા સરદારનું નામ જયસિંહ, તે અત્યંત બળવાન અને સાહસિક હતો. રાણા કુંભની ધર્મપત્નિ મીરાંબાઇ સાથે જયસિંહના પિતૃપુરૂષો મારવાડની ભૂમિ છોડી મેવાડમાં આવ્યા હતા, તે રજપુતો રાઠોડ કુળના હતા. જે જયમલ્લના અલૌકિક વીરત્વે આજપણ મેવાડભૂમિ મગરૂર છે, જે જયમલ્લના શૌર્યથી વિમોહિત થઇ પરમ શત્રુ અકબરે પોતાના નગરના તોરણદ્વારે જયમલ્લની પ્રતિમૂર્તિ બેસારેલી છે, તે વીરશ્રેષ્ટ જયમલ્લ તે મેરતા કુળમાં પેદા થયેલ હતો, જે વીરવર જયમલ્લના વંશધરો પોતાના પૂર્વજના માન મર્યાદા રાખતા આવ્યા છે. તે વીરવર જયમલ્લના વંશધર જયસિંહે પોતાની પૂર્વજની માન મર્યાદા ખોઇ દીધી, રાણાએ જાણ્યું હતું. જે રાઠોડ સરદાર જયસિંહ તેનો પદાનત થાશે. પણ તે વાતતેની ભ્રાંતિવાળી નીવડી. જયસિંહ સાથે જેવું રાણો આચરણ કરતો હતો. તેથી જયસિંહને માલુમ પડયું જે તેની માન મર્યાદા જાશે એટલે તેને હવે વિષાદનો પાર રહયો નહિ, તેણે અભિતૃપ્ત હૃદયે રાણાને પ્રાર્થના કરી “ આપ અનુમતિ કરો, હું મારી ભૂમિવૃતિ છોડી, મેવાડ ભૂમિ છોડી ચાલ્યો જાઉં. ”

સ્મરણાતીન કાળથી જગત માન્ય ગિલ્હોટ કુળનો નિયમ પ્રચલિત છે, જે કોઇ પણ સરદાર વ્યક્તિગત સ્વાર્થના સાધન માટે કોઈ દિવસ રાણાની પાસે પ્રાર્થના કરી શકે નહિ, શાથી કે તેમ થવાથી રાજ્યસમ્માનનો વ્યતિક્રમ બને, સરદારો મંત્રીદ્વારાએ રાણાને, પોતાની પ્રાર્થના પહોંચાડતા હતા. જયસિંહ મેવાડના મંત્રીઓને ધિક્કારતો હતો.તેના મનમાં ધારણા હતી જે મંત્રીઓ લોક પાસેથી લંચ લઈ તેઓનો કાર્યોદ્ધાર કરે છે,રાણાની મંત્રી સભામાં જયસિંહના ઘણા શત્રુઓ હતા, તે ઉત્કૃષ્ટ બેદનોર જનપદનો કર્તા હતા અને વિધાતા હતો, જે ત્રણસો સાઠ નગર અને ગામડાં તે જનપદનાં તાબામાં હતાં, તે સઘળા તેના હાથમાં અર્પિત હતાં, સામંત પ્રથાના અનુસારે,તેણે તે નગરો અને ગામડાં પોતાના તાબાના સરદારોને વિભાગ કરી આપ્યાં. જે સઘળા સરદારોને અતળશી અને ગામડા આપ્યા હતાં, તે ત્રીજી શ્રેણીના રજપુત હતા. મેવાડમાં તેઓ “ ગોળ ” નામે પ્રસિદ્ધ હતા, જે સમયે મેવાડમાં વેતન ભાગી સૈનિક રાખવાની પ્રથા ચાલતી નહોતી, તે કાળે તેઓના વીરત્વના સારા દાખલા જોવામાં આવે છે, તે સમયે ગોળ નામના સામંતો મેવાડના માનમર્યાદાના રક્ષણ માટે લડાઇમાં ઉતરતા હતા. મહાત્મા ટૉડ સાહેબે તે ક્ષુબ્ધ જયસિંહની સંમુખે આવી કહ્યું. સરદાર ચુડામણિ તમે વીરવર જયમલ્લના કુલમાં પેદા થયા છો. એકવાર તે જયમલ્લના વીરત્વ અનેઆત્મો

ત્સર્ગના કામો જોઇ વિચારો! જે જયમલ્લ અકબરની સામે થઇ મેવાડનો ઉદ્ધાર કરી ફરો દાખલો મુકી ગયો છે. પણ આપ શું કરો છો. વીરવર જયમલ્લના આપ ઉપયુક્ત વંશધર છો, પણ આપમાં તેવું વીરત્વ અને આત્મોત્સર્ગ ક્યાં.

એ સઘળાં વાક્યો. રાઠોડ સરદારના કર્ણમાં બેઠાં, તેનું કઠોર હૃદય ગળી ગયું, નયનપ્રાંતથી આંસુ પાડવા લાગ્યા. તેણે પોતાનાં હાથમાં રહેલ દાન પત્ર એજંટના હાથમાં આપ્યું, રાણાને તેણે ગંભીર વાક્યે કહ્યું, જે વાક્યથી રાણો, સંપ્રીત થયો તેના ઉપર યથોચિત સંમાન તેણે દેખાડયું તેણે તેને બેદનોરમાં મોકલ્યો.

હમીર ચંદાવત ગોત્રમાં પેદા થયેલ હતો, તે મેવાડની બીજી શ્રેણીનો સરદાર હતો. જે સરદારસિંહે બેનશીબ મંત્રી સામંતની હત્યા કરી. હમીર તે સરદારસિંહનો પુત્ર, હમીર, પિતાની સઘળી સંપત્તિ પામ્યો. વળી પિતાના ઔદ્ધત્ય અને કઠોરતાનો વારસો પણ તેણે મેળવ્યો. હમીર વૈપ્લવિક દળનો અધિનાનાયક હતો, સઘળા રાજસ્થાનના લોક તેને દેરામ કહી બોલાવતા હતા, પોતાના પદના અનુસારે અગર જોકે તે ત્રીશ હજાર રૂપૈઆના વિષયનો ભોગ કરતો હતો. તોપણ તેના કોષમાં એક કોડી પણ રહેતી નહોતી, હમીર સ્વભાવથી કપટી અને ચતુર, તે કપટ રાજ ભક્તિ બતાવી રાજાનું મનોરંજન કરતો હતો. એવી ભક્તિથી તે સર્વદા રાજસભામાં વિરાજતો હતો. તે લાવા સરદારનો પરમ મિત્ર હતો. મંત્રીએ રાણાનો આદેશ લાવા સરદારને કહી સંભળાવ્યો જે "જ્યાં સુધી આપ. સીરોધ કીલ્લો અને લઈ લીધેલી બીજી ભૂમિ સંપતિ પ્રત્યર્પણ નહિ કરો ત્યાં સુધી રાજસભામાં તમે આવશો નહિ" એ આદેશ સાંભળી દુર્વૃત હમીરનું શરીર સળગી ઉઠયું. તે સાથે પોતાની મુછ મરડતો મરડતો બોલ્યો. "તમારા પૂર્વ પુરૂષ સોમજીની દશા તમે સંભારો."

તેજસ્વી હમીરની પ્રચંડ પ્રકૃતિ દિનદિન વધારે તેજ થતી ગઇ, તે ક્રમે ક્રમે દુર્જય થઇ પડયો. અગરજો કે તેના દુર્ધર્ષ ભાવને કોઇ અનુકરણ કરી શકયું નહિ. પણ અનેક લોકો તેના તે ભાવની પ્રશંસા કરતા હતા. તેના સગોત્રીય સરદારોને આનંદની સીમા રહી નહિ, તેઓ આનંદથી ઉત્ફુળ થઇ પોતાના સરદાર હમીરના ગુણનું ગાન કરતા હતા. હમીરનો દુર્ધર્ષ વ્યવહાર વધી ગયો. હમીરના વ્યવહાર માટે એજંટને કહેવું યુક્ત માલુમ પડયું. હમીરના દુર્ધર્ષ વ્યવહાર દાબી દેવાના કામનો ભાર એજંટ સાહેબને સોંપ્યો. એજંટ સાહેબે તે કાર્ય સાધવાનો ભાર ગ્રહણ કર્યો. એજંટ સાહેબ તે કાર્ય સાધવાનો સુયોગ જોતો હતો. તે સુયોગ આવી પહોંચ્યો. જે સઘળા રાજ કર્મચારીઓ ઉપરના કીલ્લાનો અધિકાર કરવા ગયા. હતા. દુર્ગાધ્યક્ષે તેઓને ઘોર અપમાનીત કરી કીલ્લામાં પેસવા દીધા નહિ, અપમાન સહ્ય કરી તેઓ નીચા મસ્તકે ઉદયપુરમાં

આવ્યા. રાજાનું એવું એવું અપમાન જોઇ એજંટ અત્યંત ક્ષુબ્ધ થયો. અપમાન કરનારને ઉપયુક્ત શસ્તિ આપવા માટે તે અત્યત આતુર થયો. જે સમયે, તે ગમાકાર આવી પહોંચ્યા તે સમયે રાણો, પાત્રમિત્ર સામંત વીગેરેને લઇ સૂર્યતોરણ દ્વારે સભા કરી બેઠો હતો. હમીર પણ તે સભામાં હતો. એજંટે ત્યાં આવી પ્રતિહાર સાથે પોતાના આવવાની વાત સંભળાવી. સભામાં આવી તેણે મંત્રીને પુછયું "રાણો વિષણ્ણ છે" મંત્રી સાથે બેચાર વાત કર્યા પછી તેણે રાણા ભીમસિંહને કહ્યું "આપના હુકમની અવમાનના થાય છે. હું ઉદયપુરમાં છું અને એવી અવમાનના થાય, તેથી બ્રીટીશ ગવરમેન્ટ પાસે હું દોષિત ગણાઉં, એટલે આપના અવમાન કરનારને ઉપયુક્ત શાસન આપવાની ગોઠવણુ થવી જોઇએ."

અંગ્રેજ એજંટનું એવું સાહસ વ્યંજક વચન સાંભળી, રાણાના હૃદયમાં સાહસનો સંચાર થયો, તે પોતાના સંમાનને અવ્યાહત રાખવા માટે ગંભીર અને તેજસ્વિ ભાષામાં બોલ્યો "સરદારો ! સેનાપતિઓ ! મારી ઇચ્છા નથી કે હું તમારા તરફ અન્યાય અને અશિષ્ટ વ્યવહાર કરૂં. પણ તેમ બોલવાથી તમો જાણશો નહિ કે હું મારૂં માન અને મર્યાદા જાળવવામાં પાછો રહું. ત્યાર પછી હમીર તરફ કૂટ કટાક્ષ કરી રાણો બોલ્યો "તું હાલજ મારા પાસેથી ચાલ્યો જા ! અને એક કલાકમાં નગરનો ત્યાગ કરી પલાયન કરી જા !"રાણાના આ ક્રોધાવેશમાં એજંટ સાહેબ તેને નિવાસિત ન કરતતો રાણો હમીરને દેશમાંથી નિવાસિત કરત. તેજ સમયે એવો હુકમ બહાર પડયો કે જ્યાં સુધી હમીર અપહૃત ભૂમિ સંપત્તિ રાણાને પાછી ન આપે ત્યાં સુધી હમીરની સઘળી સંપત્તિ જપ્ત રહેશે. હમીરની આશા નિષ્ફળ નીવડી તેણે જે વિચાર્યું તેથી વિપરિત થઇ પડયું. દારૂણે મર્માહત, થઈ તે તેજ રાત્રીમાં ઉદયપુર છોડી ચાલ્યો. પોતાના નગરમાં આવી, તેણે કેવળ અપહૃત ભૂમિ સંપત્તિ આપી એટલુંજ નહીં, પણ જે મહાત્મા ટોડના હૃદયમાં ઉદિત થયું નહોતું અને જેમો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર થયો નહોતો તે સંઘટિત થયું, હમીરે પોતાના ભાદેશર કીલ્લાનું સ્વત્વ રાણાને સોંપ્યું. સઘળાએ વિસ્મય સાથે જોયું જે "શિશોદીય કુળની પતાકા ભાદેશરના માથે ઉડવા લાગી."

વળી એક સરદારનો વૃત્તાંતનો ઉલ્લેખ આ સ્થળે આપવો કેવળ પ્રયોજનીય છે. આમલી દુર્ગ અને તેની અંદરની સઘળી સંપત્તિ સતાવીસ વર્ષ સુધી આમૈત સરદારના કબજામાં હતી. તેઓનો અધિકાર અડધા સૈકા સુધી ચાલ્યો. આમૈતના સરદાર જગવત કુળમાં પેદા થયેલા હતા અને મેવાડના સોળ પ્રધાન સરદાર માંહે તેઓ ગણાતા, જગવત કુળનો પ્રતિનિધિ ફતેહસિંહ એક સ્વત્ય ભાવવાળો રજપુત હતો. બેદનોર સરદારની નીચે જે કોઇ રાજભક્તિમાં નીચેના આસને બેશી શકે તો તે ફતેહસિંહ હતો. જે જગવત કુળમાં વીરબાળક પુત્ર પેદા થયેલ હતો. આમૈત

સરદાર તે કુળમાં પેદા થયો હતો. વિગત મહારાષ્ટ્રીય વિપ્લવમાં ફતેહસિંહના પિતા પ્રતાપસિંહે, દુર્ધર્ષ મરાઠાના કરાલગ્રાસમાંથી મેવાડ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવામાં, રણભૂમિ ઉપર પ્રિય પ્રાણ છોડયા. તેના તે આત્મોત્સર્ગના પુરસ્કારમાં તેને આમલી દુર્ગ મળ્યો. ફતેહસિંહ, પોતાના કોઈ ચતુર સબંધીના ચાતુર્ય જાળમાં બંધાઇ, ચંદ્રાવતનું એક વિશેષ અર્થ સાધન કરવા પ્રવૃત્ત થયો. તે સ્વભાવથી થોડી બુદ્ધિવાળો અને ઉદ્ધત હતો એટલેકે તે તે કામનો ઉદ્ધાર કરી શકયો નહિ. ફતેહસિંહનું અંતઃકરણ સરલ હતું. તે અંદરનો રોષવન્હિ છાનો રાખી શકતો નહિ. એકવાર એજંટ સાહેબ તેની મુલાકાત લેવા ગયે. તે સમયે તેનો અંદરનો રોષાનળ પ્રજ્વલિત થયો. તે સમયે તે કાંઇ બોલ્યો નહિ. પણ તેના નયનમાં રોષના ચિન્હ જોવામાં આવ્યા. ફતેહસિંહ, એક સભાગૃહમાં એજંટને મળ્યો જે સભાગૃહની ભીત ઉપર ફતેસિંહના પૂર્વજોની તસવીર હતી. ટોડ સાહેબે તે સભાગૃહમાં આવી આસન દીધું. થોડા સમયમાં ફતેહસિહ સાથે વાર્તાલાપ થયો.

ફતેહસિંહે ટોડ સાહેબની સન્મુખે આસન લીધું. તેણે અભ્યાગત અંગ્રેજની અભ્યર્થના કરી નહિ, તે તેની સાથે એકવાર પણ બોલ્યો નહિ. તેના આચરણથી અંગ્રેજ એજંટ. અપ્રતિભ થયો. જેને ઘેર તે આવ્યો, તે ઘરવાળાએ તેની સાથે વાત પણ કરી નહિ, એ શું સામાન્ય દુઃખનો વિષય હેવાય! પણ તે પરાસ્ત થાય તેવો માણસ નહોતો. સંમુખે ફતેહસિંહના પિતાનું એક ચિત્ર હતું. એજંટ તેની તરફ આંગળી કરી ફતેહસિંહને બતાવી કહ્યું—"જુઓ આ સરદારની છબી, જે એક હાલના રજપુતના પિતા છે" એ વાત સાંભળી ફતેહસિંહના હૃદયમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન થયો. તેની બે આંખમાં અસાધારણ તેજ પેદા થયું તેના વદન ઉપર થોડું હાસ્ય જોવામાં આવ્યું. તે એજંટ સાહેબની સામે જોઈ બોલી ઉઠયો "આ ચિત્ર મારા પિતાનું છે" બોલતાં બોલતાં ફતેહસિંહનું મુખાવયવ ગંભીર ગ્લાનિથી ઘેરાઇ ગયું. વિશાળ નયનપ્રાંતમાં આંસુના બિંદુ આવી ગયાં. તે વિશાદસાથે બોલ્યો, "આ મારા સ્વર્ગીય પિતા!" આપ તેને ઓળખો છો? એજંટ સાહેબે કહ્યું, હા! ઓળખું છું. તેવીરવર રાજભક્ત, પ્રતાપસિંહ–જેણે સ્વદેશના માટે આત્મોત્સર્ગ કર્યો, તેનો સ્વર્ગવાસ થયો પણ તેનું નામ જીવિત છે. આજ પણ દેશીવિદેશી લોકો ભક્તિ ભાવે તેને પૂજે છે. એજંટ સાહેબની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ફતેહસિંહના મુખમંડળનો ભાવ બદલાઇ ગયો. સાહેબના બોલવાનો અત ન આવ્યો એટલામાં તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો "આપ આમલી લ્યો, આમલી લ્યો! પણ જોજો! આત્મત્યાગનો મહિમા ભૂલશો નહિ" ફતેહસિંહનો તે પ્રચંડ ઉચ્છ્વાસ જોઇ ચતુર અંગ્રેજ એજંટ વધારે વિલંબ કરી શકયો નહિ.

આ ક્ષણે હવે બીજા બંદોબસ્તની પર્યાલોચના કરવાનું યુક્ત છે. જેઓ માથાનો પરસેવો પગે ઉતારી સઘળો દિવસ, કઠોર પરિશ્રમ કરે, જેના પરિશ્રમના ગુણે પૃથ્વી સ્વર્ણ ફળ પ્રસવ કરે, જે માનવ સમાજનું એક પ્રધાન અંગ છે. તે નિરીહ શાંતિપ્રિય લોકહિતકર ખેડુતની હાલત જોવાનું આ સ્થળે સંપૂર્ણ રીતે પ્રયોજનીય છે, એ અવસ્થાની આલોચના સાથે આપણે તેઓના અતીત અને વર્તમાન ચિત્ર વાંચનારની સામે મુકશું.

મેવાડ રાજ્યમાં ખેડુતજ ભૂમિનો અધિકારી, મેવાડભૂમિ ઉપર ખેડુતનું સ્વત્વ દૃઢ અને અમર છે, અદષ્ટચક્રના પ્રભૂત પરિવર્તનથી તે સ્વત્વનું પરિવર્તન થાતું નથી. તેને બાપોતા કહે છે, કોઇ સ્વાર્થપર રાજા તેઓને તે સ્વત્વથી વંચીત કરવા ચેષ્ટા કરે. ત્યારે તે ભગવાન્ મનુનું અમૃતમય વાક્ય ઉચ્ચારી ગંભીર કંઠે બોલી ઉઠે છે, જે જેઓ વન કાપી નાંખી ક્ષેત્રનું પરિષ્કરણ અને કર્ષણ કરે છે. જમીન તેઓનીજ*

જ્યાસુધી વિશ્વ પ્રેમિક વ્યવસ્થાકારોના શિર્ષસ્થાને ભગવાન્ મનુનું નામ વિરાજતું રહેશે, જ્યાસુધી તેણે બાંધેલા વિધિની પ્રણાલીનું એકપણ સૂત્ર જગત્પાળનું રહેશે. ત્યાંસુધી એ અમૃતમય વાક્ય કોઈ ભુલશેનહી એ વિધિના અનુસારે રાજસ્થાનનું ભૂમિસ્વત્વ મુકરર થયું. ત્યાંના ખેડુતો પ્રાચીનકાળથી બોલતા આવ્યા છે જે "ભાગરા ધની રાજા હો ભૂમરાધની મે છો, અર્થાત્ રાજભાગનો ધણી રાજા છે. ભૂમિનો ધણી હું છું, ભગવાન્ મનુના સમયથી એ ધારણા હીંદુના આસ્થિમજ્જાને વીંટાઈ રહી ગઈ છે.

સુપ્રસિદ્ધ એરીયાન્ કર્ટીયસ, ડીઓડોરસ વીગેરે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય પંડીતો સમયનું ઇતિવૃત બાંધી ગયા છે. તે સમયના ઇતિવૃતની આપણે જો સમાલોચના કરવા બેસીએ તો ખાત્રીથી માલુમ પડે કે પ્રત્યેક નાગરિક તંત્ર એક એક રાજ્યાંતર્ગત રાજ્યવત્ પ્રતિષ્ઠિત. તેઓનું શાસનવિધિ રાજચક્રવર્તીથી સ્વતંત્ર, શત્રુથકી પ્રજાનો બચાવ કરે તેના માટે પ્રજા પાસેથી તે કર લેવાનો રિવાજ રાખતો. રાજસ્થાનની પલ્લી સમાજમાં એવું દૃશ્ય જોવામાં આવે છે. પલ્લી સમાજમાં પંચાયત પ્રથા ચાલવાથી ન્યાયનું આલોચન થાતું.

પિતૃ પિતામહ વીગેરેની અધિકત ભૂમિને ખેડુતો બાપોતા કહે છે. પણ એવા બાપોતાનો સત્વાધિકારી જો સુદ્ર જીવી હોય તો તેનું નામ ભોમીયો કહેવાતું.

ભગવાન્ મનુએ જે પલ્લી સમાજનો નિયમ બાંધ્યો છે, મેવાડમાં બરોબર તેજ નિયમ ચાલે છે. પૂર્વકાળે પાંચ પાંચ પલ્લી ઉપર એક ગ્રામીણ હતો. મેવાડમાં તે

* ભગવાન્ મનુએ પણ કહેલ છે स्थानुच्छेदस्य केदारं

પ્રમાણે પંચમપતિ વા સપ્તગ્રામપતિ હોય છે. મેવાડમાં તેનું નામ પટેલ કહેવાય છે.

અનેક લોક એમ કહે છે જે માનવ ધર્મ શાસ્ત્રમાં જે ગ્રામીણનો ઉલ્લેખ છે. તે ગ્રામીણના કર્તવ્યથી પટેલનું કર્તવ્ય ભિન્ન છે. તે માટે પટેલ શબ્દની વ્યુત્પતિ માટે મત ભેદ માલુમ પડે છે. મેવાડમાં પૂર્વે ગ્રામમાં સઘળાનો ઉપરી પટેલ ગણાતો. સઘળા પલ્લી સમાજનો તે પ્રતિનિધી અને કૃષક અને ભૂપાળ વચ્ચે મધ્યસ્થ કહેવાતો, પલ્લી સમાજનો પટેલ અગ્રનાયક હતો. રાજા તેનાથીજ અજ્ઞાનાંધ ખેડુતની હકીકતથી વાકીફ થાતો.

સ્વાર્થપર પટેલ મેવાડના ખેડુતનો કર્તાહર્તા અને વિધાતા થઇ પડયે, ઉચ્ચ પદ અને સંમાન પામી જેમ કોઈ અત્યાચારી અને વિલાસી થઇ જાય છે. તેમ મેવાડના પટેલ એ પ્રમાણે વિલાસી અને અત્યાચારી થયા. તેઓએ ભીમસિંહના રાજ્યથી લોકોની સ્થિતિ માટે કોઈ રીતની સંભાળ રાખવા માંડી નહિ.

સ્વાર્થપર પટેલોના અત્યાચારની હકીકતથી વાકીફ થઈ ભારતબંધુ મહાત્મા ટોડ સાહેબે નિરીહ કૃષક કુળના રક્ષણ માટે કડ બાંધી પટેલની અતીત અને વર્તમાન અવસ્થાથી વાકીફ થઇ. તેના કર્તવ્યા કર્તવ્યનું મુકરર કરવા તેણે મનમાં આણ્યું. મેવાડનો પુરાતન ઇતિહાસ આલોહિત કરી તે જાણી શકયો કે પૂર્વ કાળે પટેલોને ગામડાના લોકો પસંદ કરી નીમતા. તેઓ એકમત, જેને પટેલાઈ કરવા ચુંટી કહાડતા તે પટેલની જગોએ આવતો.

શી રીતે મેવાડનું રાજમહેસુલ લેવાતું તેની બાબતમાં પર્યાલોચના થવી યોગ્ય છે, વળી સંધિબંધન પછી ચાર વર્ષમાં મેવાડની કેવી દશા અને ગતિ થઇ, તે વિષયમાં પુરેપુરી આલોચના કરી આ ઇતિહાસનો દીર્ઘ પરિચ્છેદ બંધ કરી દેશું.

મેવાડના સઘળા પ્રકારના શસ્ય ઉપર રાજમહેસુલ બે પ્રકારનું લેવાતું હતું. તે બે પ્રકારનું નામ કંકુટ અને ભુટાઇ એવા નામે પ્રસિદ્ધ હતું, શેલડી, તમાકુ, ગળી સરસવ વીગેરે જે વાડીમાં પેદા થાય તેના ઉપર દરેક વિઘાએ બે રૂપિયાથી તે છ રૂપિઆ સુધીનો કર લેવાતો, ખેતરમાં પેદા થાય તેના ઉપર પટેલ ક્ષેત્રપતિ પટવારી રાજ કર્મચારી વીગેરેના સમક્ષ પંચથી શસ્ય લેવાણનો જે દર મુકરર થાતો તે લેવાતો. તેનું નામ કંકુટ કહેવાતું હતું. ભુટાઇના લેવાણની પ્રથા અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલેલી હતી, તે પ્રથામાં બન્ને પક્ષવાળો સંતોષ હતો.

ઉપર પ્રમાણેની પ્રથા ચાલવાથી પણ ખેડુતનો નિસ્તાર નહોતો, શાથી કે પ્રકાશ્યભાવે કે અપ્રકાશ્યભાવે દુર્વૃત્ત રાજ કર્મચારીઓ, સ્વાર્થપરતાની તૃપ્તિ કરવા માટે ખેડુતને લાંચ વીગેરે લઇ લુટતા, એ પ્રથા ચલાવવામાં ખેડુત લોકોજ સુળ

હતા. તે લોકો પોતાના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે રાજકર્મચારીને લાંચ વીગેરે આપતા, ટુંકામાં ખેડુતોનો કોઇ ઠેકાણે નિસ્તાર નહોતો, જ્યાંસુધી તેઓ વિદ્યાકુશળ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓનો આવા સંકટ થકી નિસ્તાર નથી. હાય ! તે દિવસ ક્યારે આવશે. ! ક્યારે ભારતવાસીઓ સામ્યના પવિત્ર મંત્રથી દીક્ષિત થઇ એક ભારત વાસી, બીજા ભારતવાસીને હૃદયમાં ધારણ કરી ખરી નિષ્ઠાએ મદદ કરશે.

જે દિવસે. પરમહિતકર બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ મેવાડના દગ્ધ હૃદય ઉપર શાંત જળ સેચન કરી પતિત મેવાડની ઉન્નતિ અને આબાદી માટે બદ્ધ પરિકર થઇ, તે દિવસથી મેવાડની દશા ઉન્નતિ થવા લાગી. ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસથી તે ઇ. સ. ૧૮૨૨ ના મે માસ પર્ય્યંતની મેવાડની શાસન વિજ્ઞાપની પત્રિકાઓ વાંચવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે, જે મેવાડની પૂર્વાવસ્થાની ઘણા દરજ્જે ઉન્નતિ થઇછે.

કૃષિ, શિલ્પ વાણિજ્યની ઉન્નતિની વાત એક બાજુએ રાખી, ખનિજ પદાર્થોની પેદાશથી મેવાડની આબાદી અને ઉન્નતિ કેવી થઇ તે જોવાનું હવે યુક્ત છે, અડધા સૈકા પૂર્વે જબુરા અને દુરીવારની કલઇની ખાણમાંથી પ્રતિ વર્ષે ત્રણ લાખ રુપિયાની કલઇ નીકળતી હતી. એ શીવાય મેવાડમાં કેટલાક સ્થળે ત્રાંબાની ખાણો પણ હતી, એ સઘળી ખાણો થકી મેવાડને પુષ્કળ નાણાની પેદાશ હતી. પણ મેવાડના દુર્ભાગ્યવશે તે ખાણના કુશળ ખોદનાર કાળગ્રાસમાં પડી મુઆ. હાલ કોઇ તે ખાણો તરફ દ્રષ્ટિ રાખતું નથી. રાણાને પણ તે બાબતમાં ઉત્સાહ નથી. સંક્ષેપમાં તે રત્નની ખાણ માટે કોઇના સારા વિચાર નથી.

મેવાડનો ઘટના પૂર્ણ ઇતિહાસ, આ સ્થળે પર્ય્યવસાન પામ્યો. જગત્પૂજ્ય ગિહ્લોટ કુળના રંગ સ્થળે આ સ્થળેજ યવનિકા પડી. ઘણી સારી વાસના હતી જે એ યવનિકા ઉપાડી હાલના કાળ સુધીનું શિશોદીય કુળનું ઘટના ચરિત, વાંચનારના સમક્ષ મુકું. પણ મનની વાસના મનમાં રહી. ભીમસિંહના રાજ્ય પછીના મેવાડ રાજ્યના રાજાઓનું ચરિત વર્ણવાથી બે ત્રણ અધ્યાયો લખાય તેમ છે. પણ મહાત્મા ટોડ સાહેબે મેવાડનો ઇતિહાસ, જ્યાં સુધી વર્ણવેલ છે ત્યાં સુધી આપણે વર્ણવ્યો છે. તે સમયથી તે હાલના સમય સુધીમાં પચાસ સાઠ વર્ષ વીતી ગયાં. તેટલા વર્ષમાં મેવાડની જે અસાધારણ ઘટના ઘટી તેનું વર્ણન કરવું દુષ્કર જાણી તે આપણે છોડી દીધેલ છે. શાથી કે તેથી કરી ઇતિહાસનું અંગ વિકૃત થાય તેવું છે. માત્ર બે ચાર અંગ્રેજી ગ્રંથના પાઠથી મેવાડના તે સમયના ઇતિવૃતનું જ્ઞાન થાય તેમ નથી. ભારતબંધુ મહાત્મા ટોડ સાહેબે દુઃસહ ક્લેશ સહ્ય કરી કઠોર પરિશ્રમ અને અદમ્ય અધ્યવસાય લઇ મેવાડનો જે ઇતિહાસ રચ્યો છે. તેનું અવલોકન કરી આ પુરાવૃતનો લેખ થયો છે. ઘરના ખુણામાં બેસી, એકબે અંગ્રેજી ગ્રંથો વાંચી, મેવાડનું પરિશિષ્ટ ઇતિવૃત બનાવવાની આસક્તિ આકાશ પુષ્પ તોડવાની આસક્તિ, પ્રમાણે છે.

अष्टादश अध्याय.

પૌરાણિક ઇતિવૃતનું ઉપકારિત્વ–ભારતનું પુરાણ ફળ–મેવાડમાં શિવપૂજા–ભગવાન્ એકલિંગનું મંદિર–શૈવ, ગોરવામી જૈન સમિતિ–નાથદ્વારમાં શ્રી કૃષ્ણનું મંદિર અને તેની પુજા પદ્ધતિ–રજપુત, સમાજમાં વૈષ્ણવ ધર્મની ઉપકારિતા.

ભારત વર્ષના પ્રાચીન આર્ય લોકોની રીતિ, નીતિ, આચાર, વ્યવહાર, ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્વ વીગેરે સઘળા પ્રયોજનીય વિષય, પૌરાણિક ઇતિવૃત્તમા લખાયેલ છે જે સઘળા વીર માન્ય અને જગત પૂજ્ય શુરવીરોને આપણે આપણા પિતૃપુરૂષ ગણીએ છીએ અને તેઓની શ્લાઘા કરીએ છીએ જેઓના અતિ માનુષ કાર્ય કલાપનો વિચાર કરી પાશ્ચાત્ય પંડિતો ચમત્કૃત થાય છે જેનાં સ્મૃતિ શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, દર્શન શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન વીગેરેને લઇ આજ પાશ્ચાત્ય પંડિતો જગતમા નવો નવો જ્ઞાનાલોક કરે છે તેઓની પવિત્ર ચરિતમાળા પૌરાણિક ઇતિવૃત્તમા નિબીડ આવરણથી ઢંકાએલ છે અનેક આત્માભિમાની પાશ્ચાત્ય પંડિતો એ પૌરાણિક ઇતિવૃત્તને અસત્ય કહે છે પણ એકવાર માત્ર વિચારીને તેઓને જોવાનુ છે જે જગતના સઘળા દેશની આદિમ ઘટના વળી એ રીતેજ ઇતિવૃત્તમા બંધાયેલ છે જે ઇંગ્લંડ ભૂમિ આજ જગતમા માન્ય અને પૂજ્ય છે, તે ભૂમિના પ્રથમ પુત્રોના આચાર વ્યવહાર પુરાણના નીલ વર્ણનમા વર્ણવેલા છે ટુંકામા જગતની હરકોઈ આદિમ જાતિના આચાર વ્યવહારની વાકીફગારી મેળવવી હોય તો તેનાં પુરાણ જોવા જોઇએ અભિનિવેશ સાથે વિચાર કરી જોવાથી માલુમ પડે છે જે પુરાણજ જગતની પ્રથમાવસ્થાનો એક માત્ર ઇતિહાસ છે તે પુરાણોમા અતિહાસિક રહસ્યો રહેલ છે તે તો માત્ર સુજ્ઞ પુરૂષો જાણી શકે છે.

કલાર્ક નામનો એક વૈજ્ઞાનિક પુરૂષ કહેછે જે લોકના પુરાતન કુસંસ્કાર ના અંદર પેસી અભિનિવેશ સાથે જોવાથી આપણે તેઓના પિતૃ પુરૂષોની રીતી નીતિ, આચાર વ્યવહાર વીગેરેની ખાત્રી પુર્વક વાકીફગારી મેળવીએ છીએ.

ફલાર્ક સાહેબના મતની એ સારવેત્તા આની મહાત્મા ટૉડે મેવાડના પર્વોત્સવ અને કુસંસ્કારની પર્યાલોચના કરવાનું શરૂ કર્યું. તે પોતાના કઠોર મતના સાધનમાં કૃત કાર્ય થયો. મહાત્મા ટૉડે કહેલ છે જે ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ, સ્મૃતિ શાસ્ત્ર રાજનીતિ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વીગેરે, પૌરાણિક વર્ણનથી મુળમાં જુદાંનથી પુરાણજ જગતની અસલ હાલતનો ખરો સાક્ષી. પુરાણજ સઘળા દેશના ઇતિવૃતનો મુળમંત્ર.

પૌરાણિક ઇતિવૃત, ભારતવર્ષના પક્ષમાં વિશેષ ઉપકારક છે. પુરાણ, સનાતન ધર્મનો પ્રધાન વિધાન ગ્રંથ. હીંદુધર્મ વિજ્ઞાન મુલક વિજ્ઞાન સ્વભાવથી નીરસ અને કઠોર પણ પુરાણ તે નીરસસ વિજ્ઞાનને સરસ કરી દેછે. હિંદુઓ તે પુરાણને વેદના જેવાં પવિત્ર ગણેછે. પુરાણના મહા પુરૂષો આજ દેવ ભાવે પુજાતછે. પૌરાણિક સનાતન ધર્મમાં એવી મોહની માયાછે જે હીંદુલોકો તેના વર્ણનને પવિત્ર અને અને સત્ય ગણેછે, હાલના ભારતવાસીઓ પુરાણના રહસ્યને સારી રીતે સમજતા નથી, જે દિવસ ભારતવાસીઓ તેના પુરાણિક રહસ્યને સમજશે તે દિવસે તે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા સત્તાવાળા થાશે.

વીર રજપુતો પુરાણને વેદ તુલ્ય માનતા આવેલા છે તે, તેઓના પૂર્વજની મહનીય કીર્તિ અને લીલાનો એક માત્ર સાક્ષી–રજપુતો, વીરત્વ, મહત્વ અને સન્યાસ ધર્મના આદર્શ સ્વરૂપ દેવદેવ મહાદેવની ઇષ્ટદેવના સ્વીકારતા આવ્યા છે. ભૂતનાથ રજપુતનો ઉપાસ્ય દેવ ઘણું કરીને મેવાડના રજપુતોનો તો તે ઇષ્ટદેવ ગિલ્હોટ કુળના રાજાઓ મહાદેવને પુર્ણ અને લિંગ એવા પ્રકારે મનિપૂજા કરે છે. ગિલ્હોટ કુળના પ્રધાન ઉપાસ્ય દેવ મહાદેવ એકલિંગનું પવિત્ર મંદિર ઉદયપુરથી ત્રણ કોશ ઉપર સ્થાપેલ છે. તેની ચારે તરફ ઉંચી શૈલમાળા છે, એ શૈલમાળા જોવામાં પરમ રમણીય.

એકલિંગના પુરોહિતનો ઇલકાબ ગોસ્વામી. તેઓ કોમારાવસ્થામાં પોતાનો સમય કહાડેછે. છેવટે તેઓ પોષ્ય પુત્રને પોતાની ગાદીએ બેસારે છે. શૈવ પુરોહિત, પોતાના લલાટમાં અર્ધ ચંદ્રાકૃતિ તિલક કરેછે. તેઓ મસ્તકે જટાભાર રાખેછે. તેના સર્વાંગે ભસ્મ હોયછે. તેનો પોશાક ગેરવા વસ્ત્રનો હોય છે. મેવાડના અધિપતિઓ "એકલિંગકા દીવાન" નામે પરિચિતછે.

શૈવ લોક સંબંધે હવે વધારે બોલવું નિષ્પ્રયોજન છે, હવે આપણે જૈનના ચરિતની સમાલોચનામાં પ્રવૃત થઇએ, તેઓની ક્ષમતા અને સંખ્યા વિષયે પાશ્ચાત્ય પંડીતો થોડાજ વાકીફગાર છે, તેઓની એવી ધારણા છે જે જગતમાં થોડી સંખ્યા વાળા જઇનોછે, જેઓછે તેઓ એક સ્થળે નથી જઇનની રાજનૈતિક પ્રભૂતા અને મહા ધર્મતા સંબંધે એટલું બોલવું બસ છે, જે એક માત્ર

ક્ષત્રગચ્છ શાખાના પ્રધાન પુરોહિતોના શિષ્ય અગીયાર હજાર ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે છે.

ખ્રીસ્તીય એકાદશ શતાબ્દીમાં અણહીલપાટણમાં પ્રસિદ્ધ જૈન નરપતિ સિદ્ધરાજના શાસન કાળમાં તેની રાજધાનીમાં ધર્મ સંબંધે એક મહા તર્ક જાગી ઉઠયો. તે તર્કના કાળે તેણે જૈનસંપ્રદાયની એક શાખાને ક્ષત્રગચ્છ નામ આપ્યું જૈનલોકના મતાનુસારે ક્ષત્ર શબ્દનો અર્થ સત્ય છે. સુવિખ્યાત હેમચંદ્ર આચાર્ય એ ક્ષત્રગચ્છની સમિતિનો ગુરૂ હતો. મહાત્મા ટૉડ સાહેબ જે જૈનયતિના સહાયે રાજસ્થાનના ઇતિહાસની ઉપકરણ સામગ્રી પામ્યો. તે જૈનયતિ હેમચંદ્ર આચાર્યનો શિષ્ય હતો.

રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પહેલો જૈનનો આવિર્ભાવ થયો, જૈનો જે પંચ પર્વતને પવિત્ર ગણે છે, તેમાં આબુ, શેત્રુંજય અને ગીરનાર વિશેષ પ્રસિદ્ધ. એ ત્રણ પર્વત તેઓના ધર્મ યુદ્ધના પવિત્ર રંગસ્થળ. મેવાડની મંત્રી સમાના અને રાજસ્વવિભાગના પ્રધાન પુરૂષો ઘણું કરી શ્રાવક કોમના અને પંચનદ પ્રદેશથી તે સાગર સુધીનો પ્રદેશ જૈનથી સમલંકૃત—ઉદયપુરના અને રાજસ્થાનના બીજા નગરના શાંતિ રક્ષક અને કર સંગ્રાહક કર્મચારીઓ તે કોમના. અહિંસા–જૈનના ધર્મનો મૂળ મંત્ર જેઓ જીવહત્યાના પરમ વિરોધી અણહીલવાડ પાટણનો છેલો નરપતિ કુમારપાળ જૈન હતો.

ભારતવર્ષમાં બૌધ વૈષ્ણવ શૈવ શાક્ત વિગેરેને લઇ જે ઘોર વિષમતા અને સાંપ્રદાયિકતા ઉત્પન્ન થઇ. તે ભગવાન શંકરાચાર્યના અનુગ્રહે દુર થઇ ગઇ. સઘળા વિષમતા ભુલી જઇ એક સમતાને ચોટી ગયા. જે સમયે જૈન અને બ્રાહ્મણ વચ્ચે પ્રચંડ સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થયો, તે સમયે પ્રતિદિન હઝારો જૈન અને હઝારો બ્રાહ્મણો તે સઘર્ષ વન્હિમાં બળી મુઆ. તે સમયે પીડા પામેલા કેટલાક જૈનોએ મેવાડમાં આશ્રય લીધો. મેવાડ જૈનનું એક પ્રધાન આશ્રય સ્થળ. અતિ પ્રાચીન કાળથી તે સ્થળે જૈન ધર્મની આલોચના થતી આવી છે. અગર જોકે મેવાડના મેવાડના એક બે રાજાએ શૈવ ધર્મ છોડી જૈન ધર્મ પકડયો હતો પણ મેવાડના સઘળા રાજાઓ સઘળા ધર્મને સમાન નયને જોતા હતા. ગિલ્હોટ કુળના આદિ પુરૂષ વલ્લભિપતિનો જૈન ધર્મ મુખ્ય ધર્મ હતો. મેવાડના ગિલ્હોટ કુળના રાજાઓ જૈન ધર્મ તરફ વિશેષ ઉત્સાહ અને સત્કાર બતાવતા હતા. તેનું પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ ચિતોડમાં પાર્શ્વનાથનો સ્મારક સ્તંભ.

મેવાડ સઘળા ધર્મનું આશ્રય સ્થળ. મેવાડમાં સઘળા ધર્મનો ઉત્કર્ષ સાધીત થયો. તેના ધર્મપરાયણ રાજાઓ કેવળ જૈન અને શૈવ ધર્મ ઉપર અનુગ્રહ બતાવતા હતા એટલુંજ નહિ પણ વૈષ્ણવ ધર્મના રક્ષણ માટે તેઓ કોઇ

રીતની કસર રાખતા નહિ. મેવાડની અંદર નાથદ્વારમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. હીંદુ વિદ્વેષી ઔરંગજેબના અત્યાચારે ત્રાસ પામી વૈષ્ણવોએ પવિત્ર વ્રજધામથી નીકળી જઈ પોતાના ઇષ્ટદેવના રક્ષણ માટે ઉદયપુરના રાણાને કહેવરાવ્યું. અત્યાચારી મોગલ સમ્રાટનો જુલમ સહન કરી ઉદયપુરના મહારાણાએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના તે પાવન વિગ્રહને પોતાના રાજ્યમાં રાખવા આજ્ઞા આપી.

ઉદયપુરથી પુર્વોત્તરે અગીયાર કોશ ઉપર એ પવિત્ર દેવ મંદિર સંસ્થાપિત. જે સ્થળની પાસે થઇ બુનાશ નદી વહી જાય છે. નાથદ્વાર, વૈષ્ણવોનું એક પ્રધાન તીર્થ સ્થળ ખરૂં, પણ તેમાં દર્શન યોગ્ય કોઈ દ્રશ્ય નથી. નાથદ્વારના મંદિરના નિર્માણકાર્યમાં કોઈ રીતનું કોશલ જોવામાં આવતું નથી. નાથદ્વારની પ્રસિદ્ધિ અને પવિત્રતા, માત્ર શ્રી કૃષ્ણના વિગ્રહના લીધે ખ્રીસ્ટ જન્મના પૂર્વે બે હજાર વર્ષ ઉપર પવિત્ર જળવાળી યમુનાના તીરે કૃષ્ણની જે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત હતી. અનેક લોકો અનુમાન કરે છે જે નાથદ્વારની મૂર્તિ તે તેજ છે. ગયાના ગિરિ કંદરમાં દ્વારકાના સાગરના કીનારે અથવા ચિત વિનોદત વૃંદાવનમાં જે સઘળાં હૃદય મોહન કૃષ્ણનાં ચિત્ર જોવામાં આવે છે. નાથદ્વારમાં તે જોવામાં આવતાં નથી. તોપણ મેવાડના એ પવિત્ર સ્થાને, લાખો લોક પ્રતીવર્ષ યાત્રાળુ તરીકે આવે છે.

ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી જે વ્રજ ગોપીવલ્લભ શ્રી કૃષ્ણનું પ્રધાન પીઠસ્થાન ગણાતું હતું, તે પીઠસ્થાનને દુર્ધર્ષ યવન ઔરંગઝેબે અપવિત્ર કરી નાંખ્યું. તે પાખંડ મોગલ બાદશાહના અત્યાચારથી પીડા પામી વૈષ્ણવ તે તીર્થ ભૂમિ છોડી દેવ વિગ્રહના રક્ષણ માટે ભારત વર્ષમાં સ્થળે સ્થળે ભમ્યા. અગર જો કે ગજનાન વીર મહમદના કઠોર કરાઘાતે ભગવાન્ વિષ્ણુનું કમલાસન વિકંપિત થયું હતું. અને તેના ભક્તો ભગવાનની અમાન રક્ષાના અર્થે ગભરાઈ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને દોડતા હતા. તોપણ ભગવાન કૃષ્ણે પોતાનાનું પ્રાચીન નિકેતન છોડયું નહોતું. હીંદુરંજક ઉદારનીતિક અકબર જહાગીર અને શાહજહાને તેને તે પ્રાચીન મંદિરમાં સ્થાપ્યા હતા

જહાગીર માતૃવંશે અર્દ્ધ રજપુત હતો. હીંદુ ધર્મ ઉપર તેનો સારો આદર હતો. તે પોતાના ઉદારનીતિવાળા પિતાની જેમ ભગવાન્ કૃષ્ણની સમાદરથી પૂજા કરતો હતો. તે પુત્ર શાહજહાને પિતૃ પદવીનો ત્યાગ કરી શૈવધર્મની દિક્ષા લીધી હતી. સિદ્ધરૂપ નામનો એક સિદ્ધ સન્યાસી તેનો તે ધર્મનો દીક્ષા આપનારો ગુરૂ હતો, તેનો શૈવાનુરાગ હોવાથી ભારતવર્ષમાં શિવભક્તિનું પ્રાધાન્ય વધ્યું. શૈવો રાજાનુગ્રહ મેળવી વૈષ્ણવો ઉપર અત્યાચાર કરતા હતા. તેઓના અત્યાચારથી પીડા પામી વૈષ્ણવોને વ્રજધામ છોડી. ભગવાન્ વિષ્ણુના વિગ્રહ સાથે ઉદયપુર જવાની ફરજ પડી.

શૈવોના ઉતપીડનથી વૈષ્ણવોને ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ લઇ વ્રજધામ છોડવાની જરૂર પડી. છેવટે ઉદયપુરની એક રાજકુમારીની ચેષ્ટાથી તેઓ પોતાનું

પૂર્વ આસન પામ્યા. પણ તે સ્થાને તેઓ બહુવાર રહી શકયા નહિ. થોડા સમયમાં જુલમી ઔરંગઝેબ પેદા થયો, તેના ભયથી તેઓને ફરીથી વૃજધામ મૂર્તિસાથે છોડવું પડયું. ઔરંગઝેબની એવી જુલમ ભરેલી ચેષ્ટાથી તે કાલ યવન કહેવાયો.

કાલયવન ઔરંગઝેબે ગૌત્રહત્યા અને બ્રહ્મહત્યા કરી, વ્રજધામને કલુષિત કરી, ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું મંદીર અપવિત્ર કર્યું. તેનું એ પાશવ આચરણ જોઈ શિશોદીય વીર રાણો રાજસિંહ દારૂણ રોષથી ઉન્મત થઇ ઉઠયો. શ્રી કૃષ્ણનું અપમાન ન થાય એવા હેતુથી તેણે યવન સમ્રાટ સામે પોતાની તલવાર ઉપાડી-રાણાનો એ ઉમદા દાખલો અનુસરી લાખો વીર રજપુતો એ દેવ પ્રતિમાના રક્ષણ માટે પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ કરવા તૈયાર થયા. તેઓની પ્રબળ ચેષ્ટાથી પાપીષ્ટ યવનો દેવનીમૂર્તિને અડકવા પામ્યા નહિ. ત્યારપછી તે દેવમૂર્તિને કોટાના અંદર થઇ મેવાડના રામપુરમાં આણી. રાણાના મનમાં વાસના હતી જે તેને એક વાર ઉદયપુરમાં લાવવી જોઇએ. પણ રસ્તામાં એક અચિંતિત ઘટના ઘટવાથી તેની તે વાસના વિફળ નીવડી. મેવાડના અંદર શિયાર નામના ગામડામાં થઈ ભગવાનની મૂર્તિનો રથ જતો હતો. એટલામાં પૃથ્વીમાં તે રથના ચક્ર એવાં બેસી ગયાં કે તે ચક્ર પૃથ્વી ઉપર ચાલી શકયા નહિ. એક શુકન જાણનાર દેવજ્ઞ તે સ્થળે હાજર આવી રહ્યો તેણે બતાવ્યું જે ભગવાનની એ સ્થળે રહેવાની વાસના છે. દેવજ્ઞના બોલવા ઉપર રાણાની સંપૂર્ણ પ્રતિતિ આવી. રાણાએ તે સ્થળેજ કૃષ્ણનું મંદીર બનાવવાનું વિચાર્યું. રાણાના હુકમના અનુસારે મંદીર બન્યું. તે મંદીરમાં ભગવાન કૃષ્ણની પ્રતિષ્ઠા થઇ. તે દીવસથી શીયાર ગ્રામ નાથદ્વારના નામે-ઓળખાયું.

નાથદ્વાર જોવામાં અપ્રીતિકર-નથી. તેની ચારે દિશા સુરક્ષીત તેની પૂર્વ દિશા મજબુત ઉંચા પર્વતના કોટથી ઘેરાયેલ છે. પશ્ચિમ ઉત્તર અને દક્ષીણ દીશાને બુનાસ નદી પોતે તેની પરિખા રૂપે તે રહેલ છે. એ નદી રક્ષીત અને શૈલ રક્ષીત પ્રદેશમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું પવિત્ર મંદીર છે. તે સ્થાન અત્યંત પવીત્ર છે. રજપુતોનો વિશ્વાસ છે જે એ સ્થાને હરકોઈ ઘોર પાપાચારી હોઇ પદાર્પણ કરે તે આશામીની આ સંસારના દુઃખથી મુકિત છે. તે સ્થળ શાંતિમય છે. જ્યાં વિવાદ, કલહે, દંદ, પ્રતિદંદ્વિતા, ઈર્ષા, દ્વેષ વીગેરે અવગુણો જોવામાં આવતા નથી. જ્યાં સઘળું આનંદમય છે. સઘળુ અધ્યાત્મિક ભાવે પરિપૂરિત. અગર જોકે નાથદ્વાર એક સામાન્ય ગામડું છે, પણ તેની ચતુ સીમાના મધ્યે અસંખ્ય લોકો વાસ કરી સુખ ભોગવે છે. તે સ્થળે સ્થાનેસ્થાને આંબલી, પીપળા અને વડલા જોવામાં આવે છે. જ્યાં યાત્રાળુ લોકો આનંદથી નિવાસ કરે છે. વૈષ્ણવો એ વૃક્ષોની શીતળ છાયામાં મધ્યાન્હના પ્રખર સૂર્ય

કિરણુથી કંટાળી જઇ નિદ્રાનો લાભ લેછે. નાથદ્વાર સંસાર વિરાગિનું આશ્રય સ્થળ છે. ઉદાસીનનું શાંતિક્ષેત્ર છે, હતાશ લોકનું આશાકુંજ છે.

મહાત્મા ટૅાડ સાહેબે કહેલ છે જે રજપુતોએ મહાદેવનો વિકટ ધર્મ છોડી વૈષ્ણવનો સરલ ધર્મ પકડયો હત તો રજપુતોનો વિશેષ ઉપકાર થાત.

રજપુત જાતિની રાજ નૈતિક ઉન્નતિનો વિષય વિચારમાં લીધાથી શાંતિ-મય વૈષ્ણુવ ધર્મને તેજોમય શૈવધર્મના ઉપર આધાન્ય આપી બેસાદાય તેમ નથી. શાંતિ જગતમાં વાંછનીય છે, પણુ શાંતિથી માનવની તેજસ્વીતા લુપ્ત થાય છે. જેથી માણુસ આળસુ અને જડ બની જાય છે. આપણે તે શાંતિના અભિલાષી નથી આજ રજપુતો જે નિર્જીવ અને જડ અવસ્થામાં પહોંચ્યા છે તેના ઉપર જો તેઓની શાંતિ પ્રીતિ થાય તો જગતમાંથી રજપુતના નામનો લય થાય તેવું છે. ચૈતન્ય પ્રચારિત વૈષ્ણુવ ધર્મે જગતને શાંતિ શિક્ષા આપી ખરી, પણુ તેથી પ્રકૃત વૈષ્ણુવ ધર્મ લુપ્તપ્રાય થયો.

उनविंश अध्याय.

વસંતપંચમી, ભાનુસપ્તમી, શિવરાત્રી, આહેરીયા, ફાગોત્સવ, શીતલા ષ્ઠી, રાણાની જન્મતિથિ, ફુલદોલ, અન્નપુર્ણા, અશોકાષ્ટમી, રામ નવમી, મદનત્રયોદશી, નવગૌરી પુજા, સાવિત્રીવ્રત, રંભાતૃ તીયા, અરણ્યષષ્ઠી, રથયાત્રા, પાર્વતીતૃતીયા, નાગપંચમી જન્માષ્ટમી, પિતૃદેવતા, ખડગપુજા, દશહરા, ગણેશપુજા લક્ષ્મીપુજા, દીવાળી, અન્નકુટ, ઝુલણયાત્રા, મકર-સંક્રાંતિ મિત્રસપ્તમી.

પૂર્વના અધ્યાયમાં મેવાડની ધર્મ પ્રતિષ્ઠા અને ધર્મ સંપ્રદાયનું યથાર્થ વર્ણન પ્રકૃટિત થયું, હવે મેવાડના પર્વોત્સવ અને આચાર વ્યવહાર વીગેરેનુ વર્ણન કરવું ઉચિત છે. જે સમયે શીતની કઠોરતા ખસી જાય અને વસંત દૂત કોકિલ કુળ જગતમાં દેખા આપી કળકંઠસ્વરે સમસ્ત પ્રકૃતિને નવજીવને ઉજ્વલિત કરે, તે સમયે પ્રકૃતિની સજીવના સાથે માનવ મન અભૂત પૂર્વ આનંદમાં મગ્ન થાય, તેમ કુમવસંતકાળથી મેવાડનો પર્વોત્સવ શરૂ થાય છે.

વસંતપંચમી—માઘ માસની શુકલ પંચમીના દિવસે એ ઉત્સવ મેવાડમાં આચરિત થાય છે. બંગદેશમાં જે દિવસે ભગવતી વીણા પાણિની પૂજા સમાપ્ત થાય તે દિવસેજ વાસંતીપંચમીનો પ્રશસ્ત દિવસ, તે દિવસે, મંગાળાત્મકતા જાણી રજપુતો, અશ્લીલ અને જઘન્ય વ્યવહારને પકડી ઉન્મત ભાવે નૃત્યગીત અને આમોદ પ્રમોદ કરેછે. તે દિવસે ભદ્ર અને અભદ્ર લોકનો પ્રભેદ રહેતો નથી. ભાંગ, ધંતુરો, ગાંજો, મધ, અફીણ વીગેરેનું સેવન કરી લોકો ટોળે ટોળે, તે દિવસે આથડે છે. જે સઘળાં સંભ્રાંત લોકો બીજા સમયે એક પણ અપ્રિય વચન બોલવા શરમ પામે તે લોકો આ દિવસે, અપ્રિય વચન અને અશ્લીલ ભાષણ બોલવામાં કસર કરતા નથી. રાજસ્થાનમાં તે દિવસ, પુષ્કળ આનંદકારક ગણાયછે.

ભાનુસપ્તમી—વાસંતીપચમી પછી બે દિવસે ભાનુસપ્તમી આવે છે. એમ કહેવાય છે જે સૂર્યદેવે તે દિવસે જન્મ ગ્રહણ કર્યો. સૂર્યવંશીય રા-

ણાઓ પોતાના વંશના આદિ પુરૂષનો તે દિવસે જન્મ જાણી જુદી જુદી જાતના આનંદોત્સવમાં મગ્ન થાય છે. એ મંગળમય દિવસે, રાણો સામંત સરદારો સા‍ ચોંગા નામના એક પવિત્ર સ્થાને જાય છે. તે સ્થાને ભવાનદિવાકરની તે પૂજા ક છે. તે દિવસે જયપુરમાં સૂર્ય પૂજાનો વિશેષ આડંબર જોવામાં આવે છે, ... રાજા તે દિવસે સૂર્યમંદિરમાં પેસી, દિવાકરનો સપ્તાશ્વવાળો રથ, મંદિર .. બહાર લાવે છે.

શિવરાત્રી—માઘમાસની શેષવર્તિની ચતુર્દશી શિવરાત્રીના નામે ઓ ખાય છે. દરેક હીંદુઓ તે દીવસને પવિત્ર ગણે છે. ઘોર પાપાચારી નિષાદ સુ... તે દિવસે પોતાના અજ્ઞાનવશે પણ શિવપૂજન કરી મુક્ત થઇ શિવલોકમાં ગયો. દિવસ હીંદુઓના પક્ષે અત્યંત પવિત્ર છે. રાણો ભારતવર્ષમાં " શિવનો પ્રતિનિધિ એવા નામથી પરિચિત છે. એટલે કે તે દિવસે તેનો શિવ પુજાનો આડંબર ... જોવામાં આવે છે. રજપુતો તે દિવસે, નિરંબુ ઉપવાશ કરે છે. સંસારિક કાર્યે... દરેક શેવ તે દીવસે લક્ષ આપતા નથી. તેઓ સઘળી રાત્રી જાગૃત રહી શિવ... જામાં નિહત રહે છે.

આહેરીયા—આહેરીયા અર્થાત્ વાસંતિક મૃગયા વ્યાપારની સાથે મધુ મય ફાલ્ગુન માસ આ જંગતમાં આવે છે. તેના પૂર્વ દિવસે રાણો પોતાના ... દાર અને સહચરો સાથે હરીદવર્ણનું એક એક અંગરખુ પહેરી બહાર નીસરે તેઓ જ્યોતિષે બતાવેલા શુભ લગ્નમાં વરાહના શીકારે બહાર નીસરે છે. મહાન મૃગયા વ્યાપારમાં રજપુતો પોતાના ભાગ્યની પરિક્ષા કરે છે. તે દીવસે લક્ષ વ્યર્થ જાય તેનો શુભ ગ્રહ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તે વર્ષ તેને મો કષ્ટમાં જાય છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. શીકારમા વીંધવાનું પશુ જોવામાં આવે તેને સંહાર કરવા સઘળા પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરે છે. દરેકના હૃદયમાં ... વૃત્તિ પ્રચંડ વેગે જાગૃત થાય છે. ઉદયપુરના વિશાળ ઉપત્યકા ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞ વનમાં ઘણું કરી મૃગકુળ વિશ્રામ કરે છે. મૃગાર્થી રજપુતો બહુ કરી ... નિર્જન વનમાં પહોંચે છે. ત્યાં જઈ મોટા ચિત્કારે મૃગ વીગેરેને દોડાવી ... અનુકરણ કરી તેને લક્ષ્યથી વીંધી નાખે છે.

ફાગોત્સવ—જેમ જેમ મધુમય ફાલ્ગુન માસ જાતો જાય છે. તેમ મેવાડી લોકોની આમોદ પ્રમોદની પિપાસા વધતી જાય છે. નગરવાસીઓ આ દમાં ઉન્મત્ત થઇ ચારે દિશામાં ફાગ લઇ ખેલે છે. અબીલ, રંગ ... વીગેરેના ઉડવાથી રસ્તાઓ અને આગણા રંગથી કર્દમિત થઇ જાય છે. કોઇ શરીર ઉપર શુદ્ધ એક પણ ધોળું વસ્ત્ર જોવામાં આવતું નથી. સઘળાઓ રંગાયેલા રહે છે. મસ્તકના વાળથી તે પગના નખ સુધીનું સઘળું અંગ ...

ગુલાલથી રગાયેલ રહે છે જેને સૂર્ય પણ જોઈ શકે નહિ એવી જનાનખાનામા રહેલી સ્ત્રીઓ પણ બહાર નીકળી આ ઉત્સવમાં આનદથી રમે છે

શીતળાષષ્ઠી—ચૈત્ર માસની શુકલ ષષ્ટીના દિવસે એ ઉત્સવ થાય છે રજપુતો શીતળાને શીશુસતાનની રક્ષયિત્રી દેવી ગણે છે રજપુત સ્ત્રીઓ પોતાના સતાનના મગળ માટે શિતળા દેવીના મદીરમા જઈ તેની પૂજા કરે છે ઉદય પુરના એક વિરુટીન્ન ગિરિકુટમા શિતળા દેવીનુ મદીર આવેલ છે રજપુત સ્ત્રીઓ તે રગિરિકુટમા જઈ તે મદીરમા દેવીની જુદાજુદા ઉપચારે પૂજા કરે છે તે દીવસે રાણા ભીમસિહનો જન્મદીવસ હોઈ સઘળા આમોદ પ્રમોદમા નિમગ્ન રહે છે

કુલદોલ—હીંદુ રાજચક્રવર્તિ વિક્રમાદિત્યના ચાદ્રસૌર વર્ષારભની સાથે મૈવાડનો કુસુમોત્સવ આરભ થાય છે રજપુતો તેને કુળદોલ એમ કહે છે એ પર્વમા પ્રધાન રીતે ખડગની પૂજા થાય છે, રાણાના મહેલમા એ પુજા વિધિ થાય છે દોલામા બેસી સુલલિત ગીત ગોવીદની પદાવળી ગાઇ ઘણાખરા લોકો આનદ કરે છે જેઓ દોલ મચ તૈયાર કરી લેવા અસમર્થ હોય છે, તેઓ વૃક્ષની ડાળીએ દોર બાધી હીચકા જેવુ કરી તેનાથી હીચકા લઇ આનદ સાગરમા નિમગ્ન થાય છે

અન્નપૂર્ણા—જે સમયે, ભગવાન દિવાકર મેષ રાશિમા ચરણ મુકે છે તે દિવસે રજપુતોમા ભગવતી અન્નપૂર્ણાની પૂજાવિધી ચાલે છે સિહાસન ઉપર આદ્યાશક્તિદ્વિભુજા અન્નપૂર્ણાની મૂર્તિ હોય છે, જેના ડાબા હાથમા અન્નપૂર્ણ હેમ થાળ હોય છે જમણા હાથમા રત્નમય દર્વિતૃ હોય છે જેની સમુખે સર્વ મગલમય પુરૂષ પ્રધાન મહાદેવ અન્નભિક્ષાર્થી હોઇ ઉભો રહેલ છે રજપુતો, તેવી રીતના હરગૌરીની પાસે એક યવવાટીક્ષેત્ર તૈયાર કરે છે જે યવો, સે દિવસમા અકુરિત થાય છે, તે યવાકુર લઇ રજપુત મહિલાઓ, પોતાના સ્વામીઓને આપે છે તેઓ તે પોતાની પાઘડી પીછોરીમા તે રાખે છે ત્રણ દિવસ દેવીની પૂજા કરે છે ચોથા દિવસે અગ્નિક્રીડા કરી પૂજાવિધી સમાપ્ત થાય છે

અશોકાષ્ટમી—સઘળા રજપુતો, તે દિવસે વિશ્વ માતાની પૂજા કરે છે રાણો તે દિવસે પોતાના સરદાર સામતો સાથે ચોગા નામના સ્થાને જાય છે ત્યા જઇ તે સઘળો દિવસ આમોદ પ્રમોદમા કહાડે છે તે દિવસે પ્રત્યેક રજપુત પોતાની કુળદેવતા શાકભરીની પૂજા કરે છે

રામનવમી—અશોકાષ્ટમીના બીજા દિવસે રામનવમી આ શુભ દિને પુનર્વસુનક્ષત્રમા રવિકુળતિલક રામચદ્રનો જન્મ, તેથી કરી રામચદ્રના વશધર રજપુતો, તે દિવસને વિશેષ પવિત્ર ગણે છે રામનવમીને દિવસે ઘુડદોડ

રાજ અને અશ્વની પૂજા થાયછે ગણે। તે દિવસે, ચોગાના મનાસ્થળે મોટા ભભકાથી જાયછે તે સ્થાને જુદી જુદી જાતના આમોદ પ્રમોદ થાયછે હીંદુશાસ્ત્રમા એમ વર્ણવેલછે જે તે દિવસે ભગવાન રામચદ્રને ઉદ્દેશી જે જે કર્મ કરવામા આવે તેથી તેને બહુ પુણ્ય થાયછે

મદનત્રયોદશી—ચૈત્ર શુક્લ ત્રયોદશીએ હીંદુઓ મીનકેતન કંદર્પની પૂજા કરે છે અગર જોકે તેની પુર્વવર્તિની દ્વાદશીએ અને પર્વર્તિની ચતુર્દશીએ પૂજાની વ્યવસ્થા છે, તોપણ રજપુતો ત્રયોદશીને અત્યત પવિત્ર ગણેછે ઉદયપુરની રજપુત સ્ત્રીઓ ભક્તિ સાથે જેવી મદન પૂજા કરે છે તેવી રીતે ભારતવર્ષમા કોઇપણ સ્ત્રી મદન પૂજા કરતી નથી તેઓ કામદેવની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે

पुष्प धन्वन नमोऽस्तुते नमस्तेमीन केतन मुर्नाना लोकपालाना धैर्यच्युतिकृतेनमः
माधवात्मजकंदर्प मवरारेरतिप्रिय नमस्तुभ्य जिताशोप भुवनाय मनोभुवे
आत्रयो मंपनव्यतु व्याधयश्चिवशरीरजाः संपत्र नाम भीष्मे सपर संनुमेस्थिहाः
नमोमाराय कामाय देवदेवस्य मूर्तये ब्रह्म विष्णु शिवेंद्राणा मन क्षोभकरायच

હીંદુઓનો દૃઢ વિશ્વાસ છે જે, જે અનગ દેવની ઉપર પ્રમાણે સ્તવ સ્તુતિ કરે છે તો તે વર્ષમા તેને કોઇ રીતના આધિવ્યાધિ નડતા નથી

નવગૅારીપુજા—મદનોત્સવની સાથે ચૈત્ર માસ અતીત થાય છે તેની સાથે એક ગયુ વર્ષ પણ અનતકાળ સાગરમા વિલીન થઇ જાય છે વૈશાખના કઠોર તપનને લલાટમા ધારણ કરી નવ વર્ષ જગતમા દેખા આપે છે હીંદુ શાસ્ત્રમા વૈશાખ માસ અતીવ પવિત્ર તે વર્ષના બધા માસોમા શ્રેષ્ટ અને ભગવાન માધવનો અતિ પ્રિય એ માસમા ભગવાન માધવની નિયમીત રૂપે પૂજા કરે છે તે વિષ્ણુ લોકને પામી વિષ્ણુ સાથે રમે છે એ પુણ્યમય માસમા રજપુતોનો એક ઉત્સવ છે તે ઉત્સવ અતિ સામાન્ય, તેનુ નામ નવગૅારીપૂજા—એ પૂજાનો સમારભ થાય તેની આગાઉ મેવાડના રાણા પ્રધાન સામતો ચોતપોતાના અલકૃત અશ્વ ઉપર બેસી રાણાની સાથે પેશાલા નગરના તરફ પરના ચોકમા જાય છે, ત્યા ભગવતી ગૅારીને સ્થાપિત કરી આમોદ પ્રમોદમા તેઓ રાણા

*तस्मिन् दिने महा पुण्ये रामसुद्दिश्य भाक्तिनः
यत्किचित्क्रियते कर्म तद्भवक्षयकारकं
उपोषण जागरण पितॄन्नुद्दिश्यतर्पण
तस्मिनदिनेतु कर्तव्यं ब्रह्म प्राप्ति मीप्सुभिः

अगस्त्य संहिता

કહેવાડે છે. એ પર્વ સંપૂર્ણ નવું છે. એ પર્વ રાણા ભીમસિંહે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં સ્થાપ્યું. મેવાડી લોકોને અભિનવ પર્વને હીંદુઓના ઉત્સવથી સંપૂર્ણ વિપરિત માને છે.

સાવીત્રીવ્રત—જેઠ માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ એ વ્રત થાય છે. સઘળી સ્રીઓ તે દીવસે ઉપવાસ કરી સતી પ્રધાના સાવીત્રીનું આખ્યાન સાંભળે છે. રજપુત સ્રીઓ તે દીવસે એક વડલાની નીચે જઇ સાવીસ્રીની પુણ્ય કથા સાંભળે છે. અને તેની પૂજા કરે છે.

રંભાતૃતીયા—હીંદુ સ્રીઓ જેઠ માસની શુકલ તૃતીયા તીથિએ એ વ્રતનું આચરણ કરે છે, રંભા ભગવતી ગૌરીની એક મૂર્તિ—રજપુત સ્રીઓ વિકસીત સેવનીના પુષ્પોએ, ધનભાગ્યની કામના એ રંભા દેવીની અર્ચના કરે છે.

અરણ્યષષ્ટિ—જેઠ માસના શુકલ પક્ષમા દેવ સેના ભગવતીષષ્ઠી દેવીની જે પૂજા થાય છે. તેનું નામ અરણ્યષષ્ઠી. એ પર્વાપલક્ષે પુત્રાર્થિની અથવા પુત્ર મંગલાભિલાષી હીંદુ સ્ત્રી અરણ્યમાં જઇ વડલાના અથવા પીપળાના મૂળમાં દેવીની પૂજા કરે છે.

રથયાત્રા—આષાડ માસના શુકલ પક્ષની દ્વિતિયા તિથિએ ભગવાન વિષ્ણુની રથયાત્રા થાય છે. હીંદુશાસ્ત્રમાં નારાયણની બાર યાત્રા બાર માસમાં થાય છે. તે બાર યાત્રાના* જુદાં જુદાં બાર નામ છે. અગર જો કે રજપુતો ભગવાનની દોલા યાત્રા અને ઝુલણયાત્રા મોટા ભભકાથી કરે છે, તો પણ રથયાત્રાના ઉત્સવમાં તેઓનો ઉત્સાહ કમ નથી.

પાર્વતીતૃતીયા—શ્રાવણ માસની શુકલ તૃતીયાના દીવસે રજપુતો પાર્વતી તૃતીયાનું વ્રત પાળે છે. એમ કહેવાય છે જે, તે દીવસે ગિરિબાળા ભગવતી પાર્વતીનું ભૂતભાવન શુલપાણી મહાદેવની સાથે પુનર્મિલન થયું. રજપુતો તે પર્વને અતીવ પવીત્ર ગણે છે. તેઓનો એવો વિશ્વાસ છે જે હરકોઇ સ્ત્રી તે દીવસે પાર્વતીની શ્રદ્ધા અને ભકિત સાથે અર્ચના કરે તો તેની મનઃકામના પુરી થાય છે. રજપુત પુરૂષો તે વ્રત પાળતા નથી તો પણ તે વ્રતની પવિત્રતા માટે તેઓના મોટા વીચાર છે. એ દીવસે પ્રત્યેક રજપુત રકતવર્ણનો વેષ ધારણ કરે છે. ઉદયપુર કરતાં એ વ્રત પાળવામાં જયપુર વિશેષ આડંબર રાખે છે.

નાગપંચમી—શ્રાવણ માસના કૃષ્ણ પક્ષની પંચમીએ નાગજનની મન

* વૈશાખમાં ચાંદન, જેટમાં ચાંદન, આષાઢમાં રથારોહણ, શ્રાવણમાં શયન; ભાદ્રપદમાં પાર્શ્વ પરિવર્તન, આસ્વિનમાં વામ પાર્શ્વ પરિવર્તન, કાર્તિકમાં ઉત્થાન, અગ્રહાયનમાં પ્રાવરણ, પોષમાં પુષ્પ સ્નાન, માઘમાં શાલ્યોદન, ફાલ્ગુનમાં દોલારોહણ અને ચૈત્રમાં મદનભંજીકા, સ્કંદ પુરાણમાં ભગવાન વિષ્ણુની એ બાર યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે.

સાની પૂજા થાય છે વરસાદની અવરિત ધારાયે મેદાન ઘાટ વીગેરે પરિપૂરીત થવાથી સર્પ કુળ ગામ શહેર વીગેરેના વસ્તીના ભાગમા આવી આશ્રય કરે છે તે સમયે નાગગણનો વિશેષ આવિર્ભાવ જોવામા આવે છે ભગવતી મનસા નાગેશ્વરી અને વિષહરી તે પંચમીએ તેની પૂજા થાય તો પૂજા કરનારના ઘરમા નાગનો ભય થાતો નથી સઘળા હીંદુઓ તે દીવસે જગતગૌરી મનસાદેવીની પૂજા કરે છે, ઉદયપુરમા મનસાદેવીના પુજનનો વિશેષ આડંબર જોવામા આવતો નથી

રાખીપુર્ણીમા—શ્રાવણ માસની પુર્ણીમાએ રજપુતો એ ઉત્સવ પાળે છે એમ કહેવાય છે જે મુનિ પુંગવ દુર્વાસાના ઉપદેશના અનુસારે ધવણાએ પોતાની વિપદ દૂર કરવા રાખડી બાંધી, જેથી તેની આફતો દૂર થઇ એવા વિચારેથી રજપુતો તે દીવસે રાખડી બાંધે છે

જન્માષ્ટમી—ભાદ્રકૃષ્ણાષ્ટમી, તિથિ, ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો જન્મદીવસ સઘળા હીંદુઓ તે દીવસને બહુ પવિત્ર ગણે છે જન્માષ્ટમીની અગાઉની તૃતીયાએ રાણો સરદાર સામંતો સાથે ચોગા મહેલમા જાય છે તે તૃતીયાથી તે અષ્ટમી સુધી ત્યા રહી તે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની પુજા કરે છે અષ્ટમીના પ્રાત કાળથી ઉદયપુરમા ઘેરઘેર ઉત્સવ થાય છે સઘળાનો પોષાક હળદરના રંગથી રંગેલો હોય છે સઘળાના મુખે હરિ નામનુ કીર્તન એ સમયે રાણો પોતાના પિતૃ દેવનુ તર્પણ કરે છે.

ખડગપુજા—એ ઉત્સવ ઉપલક્ષે રજપુતો ખડગની પુજા કરે છે તે ઉત્સવનુ નામ નવરાત્રી એ નવરાત્રી મહોત્સવ રજપુતો પોતાના યુદ્ધદેવના ઉદ્દેશે પાળે છે આશ્વિન માસના પ્રથમ દીવસથી તે વિચીત્ર પુજાનો પ્રારંભ થાય છે તે દીવસે રાણો ઉપવાસ કરે છે પ્રાત કાળમા ઉઠી તે સ્નાનાદિક કર્મ કરી પ્રાત-કૃત્ય વીગેરે કરે છે, અને ત્યારપછી ખડગ પુજા કરે છે ગિહ્લોટ કુળની પ્રસિદ્ધ બેધારવાળી તરવાર તે સમયે પુજાય છે ભગવતી અષ્ટભુજા દેવીના મંદીરમા રાણો તે તલવાર લઈ જાય છે ત્યા દેવીની સમુખે તેની પુજા થાય છે, તે સમયે દેવની પણ અર્ચના થાય છે

નવરાત્રીનોબીજો દિવસ—પૂર્વ દીવસની જેમ રાણો, સરદાર સામંતો સાથે ચોગા મહેલમા જાય છે, ત્યા એક પાડાનો ઉત્સર્ગ કરે છે ઉદયપુરના દરવાજા પાસે પણ એક પાડાનો ઉત્સર્ગ થાય છે મધ્યાકાળે રાણો જગન્માતાના મંદીરમા જાય છે, ત્યા અનેક બકરાના બળીદાન આપે છે

નવરાત્રીનો ત્રીજો દિવસ—દિવસના પ્રથમ ભાગે રાણો ચોગા મહેલમા જાયછે, ત્યા તે પાડાનુ બળિદાન આપે છે ત્યારપછી તે હર્ષદા

ભગવતીના મંદીરમાં જાય છે. ત્યાં તે પાંચ પાડાનું બળિદાન આપેછે.

નવરાત્રીનો ચોથો દિવસ—રાણો ચોગા મહેલમાં જાય છે. ત્યાં એક પાડાનો ઉત્સર્ગ કરે છે, ત્યાર પછી તે દળ સાથે ચતુર્ભુજા દેવીના મંદીરમાં જાય છે, દેવીની પૂજા કરીને રાજયોગીને સાકર અને પુષ્પહાર આપે છે, તે મંદીરના સંમુખ ભાગે એક પાડાને તે બંધાવે છે, એ યજ્ઞીય પશુનો વધ કરે છે.

નવરાત્રીનો પાંચમો દિવસ—ચોગા મહેલમાં નિયમિત્ત બળિદાન આપ્યા પછી રાણાના હુકમથી ત્યાં હસ્તિયુદ્ધ થાય છે, ત્યાર પછી રાણો દળ સાથે ભગવતી આશાપુર્ણાના મંદીરમાં જાય છે. ત્યાં એક પાડાનું અને એક મેંઢાનું બળિદાન તે આપે છે.

નવરાત્રીનો છઠ્ઠો દિવસ—તે દિવસે રાણો નયમિત રીતે ચોગા મહેલમાં જાય છે પણ ત્યાં તે બીજા અગાઉના દિવસની જેમ પાડા વીગેરેનું બળિદાન આપતો નથી. અપરાહણે ચતુર્ભુજા દેવીની વંદના વિગેરે કરી તે કાન ફટ્ટા યોગીના મહેતની મુલાકાત લે છે.

નવરાત્રીનો સાતમો દિવસ—તે દિવસની રાત્રીએ મહેલમાં હોમહવન થાય છે, એક પાડાનો અનેએક મેંઢાનો દેવની પ્રીતિ માટે તે વધ કરે છે, તે દિવસે રાણો કાન ફટ્ટા યોગીને બોલાવી જમાડે છે.

નવરાત્રીનો આઠમો દિવસ—તે દિવસે મહેલમાં હવનહોમ થાય છે. રાણો તે દિવસે, સામંત સરદારોને લઇ નગરની બહાર સામીના ગામમાં જઈ ત્યાં એક ગોસ્વામીના દર્શન લે છે.

નવરાત્રીનો નવમો દિવસ—તે દિવસે રાણો, પોતાના રહેવાના મહેલમાંજ રહે છે, રાણાની અનુમતિએ અશ્વવાળા તબેલામાંથી ઘોડાને છોડી તેને સરોવરમાં નવરાવવા લઈ જાય છે. નવરાવવાનો વિધિ સમાપ્ત થાય છે કે તેઓને જુદાં જુદાં સંગારના સામાન પહેરાવી મહેલમાં લાવવામાં આવે છે. સરદાર સામંતો, તે સમયે તે ઘોડાની પુજા કરે છે.

નવરાત્રીનો દશમો દિવસ—એ દશમો દિવસ ભારતવર્ષમાં હિંદુ સમાજમાં વિષેશ પ્રસિદ્ધ અને વિદિત છે. એમ કહેવાય છે જે ભગવાન રામચંદ્ર તે દિવસે, સીતા દેવીના ઉદ્ધાર માટે રાવણ સામે લડવા ઉતરેલ હતા. એ દિવસના પ્રાતઃ કાળે રાણો પોતાના દીક્ષાગુરૂની મુલાકાત લે છે. સંધ્યાકાળે રાણો પોતાના સામંત સરદાર સાથે ચોગા મહેલમા જાય છે, ત્યાં જઇ ખીજડાની પુજા કરે છે. ત્યાર પછી તે આવાસ સ્થળે આવે છે.

ગણેશ પૂજા—દરેક હીંદુસંતાન વિઘ્નવિનાશક મંગલ દાતા ગણેશની પુજા

કરે છે, તેનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કર્યા વિના કોઇ પણ રજપુત મંગલ કાર્યનું અનુષ્ઠાન આરંભતો નથી. યોદ્ધાઓ તેની સુમંત્રણા માગે છે. વણિક લોકો તેના હીસાબ ચોપડાના શિર સ્થળે તેનું નામ લખે છે. રાજસ્થાનમાં એવુ કોઇ રજપુતનું ઘર નથી કે જેના બારણાની શાખ ઉપર ગણેશની મૂર્તિ ન હોય, ઉદયપુરમાં ગણેશ દ્વાર નામે એક તોરણ દ્વાર છે, ગણેશ પુજાની સમાલોચના પહેલાં દેવીદત્ત નામના પ્રસિદ્ધ ખડગનું વર્ણન કરવું આવશ્યકતા ભરેલ છે.

ભગવાન ગણેશનું પુજાવિધાન વર્ણવતાં રજપુતોના દેવીદતખડગનું વર્ણન આપણે ભુલી જવુ ન જોઇએ. એ ખડગના માટે રજપુતોમાં જુદી જુદી ગુઢ અને અદ્‌ભૂત વાતો ચાલેછે. તેઓ એવો વિશ્વાસ રાખેછે ,જે દેવશિલ્પી વિશ્વકર્માની દ્વારાએ એ ખડગ ઘડાવી ભગવતી ચતુર્ભુજાદેવીએ બાપ્પાએ.ળને આપેલછે, ગણપતિ ચતુર્થીના દિવસે દુર્વાથી રજપુતો ગણેશનું પુજન કરેછે.

લક્ષ્મીપુજા—રજપુતો કોજાગરી પુર્ણિમાના દિવસે પરમભક્તિથી સૌભાગ્યદાયિની લક્ષ્મીનું પુજન કરેછે. તે આશ્વીનમાસમાં થાયછે. આશ્વીનમાંસની અમાવાસ્યાએ અર્થાત દિવાળીએ દીપદાન્ન પર્વનું અનુષ્ઠાન થાયછે. એ દિવસે, સઘળા રાજસ્થાનમાં દીપાલોકનું જ્યોતિપ પ્રગટ થાયછે, મેવાડના અધિપતિથી માંડીને તે પર્ણકુટીમાં રહેનાર દરિદ્ર લોકો તે દિવસે દીપમાલાથી પોતાના ઘરને મજ્જીત કરેછે. એ દિવસે મેવાડના સઘળા લોકો લક્ષ્મીના મંદીરમાં જાયછે, રાણો પોતાના પ્રધાન સચિવના સંમુખે બેસી ભોજન કરેછે, જે અક્ષક્રીડાને ત્રિકાળજ્ઞ ભગવાન મનુએ અનિષ્ટ કર કરેલીછે તે અનિષ્ટકર ક્રીડા તે દિવસે, રજપુતો આનંદથી કરેછે

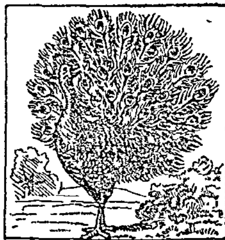
તેના પછી બીજે ભ્રાતૃદ્વિતીયાનો ઉત્સવ થાયછે. એમ કહેવાય છે જે તપન તનયા યમુનાએ પોતાના ભાઇ યમને તે દિવસે પોતાના ઘેર જમાડયો હતો. આર્ય લોકના શાસન ગ્રંથમાં લખેલ છે જે, જે સ્ત્રી, તે દિવસે પોતાના ભાઇને ચંદન તાંબુલ વિગેરેથી પુજી જમાડે છે તે સ્ત્રી કોઈ દીવસ વૈધવ્ય દશાને પામતી નથી. અને તેનો ભાઇ પણ લાબા જીવનને મેળવે છે.

અન્નકુટ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉદ્દેશે રાજસ્થાનમા જે ઉત્સવ થાય છે તેમાં અન્નકુટનો ઉત્સવ, પ્રધાન છે. એ ઉત્સવ વ્યાપાર શ્રીનાથદ્વારમાં મોટા આડંબરથી થાય છે. રાજસ્થાનના * ચાર રાજાઓએ એ ઉત્સવ ઉપલક્ષે તે મંદીરમાં મણિ રત્ન માળા આપેલ છે. જે સમયે, તે રાજાઓએ મણિરત્નમાળા

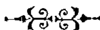
* મેવાડપતિ રાણો અરિસિંહ, મારવાડ રાજ વિજયસિંહ, બીકાનેર રાજ ગજસિંહ, કીશનગઢનો અધિપતિ બહાદુરસિંહ,

આપી તે દિવસે સુરતની એક સ્ત્રીએ સત્તર હજાર રૂપૈઆ દેવને અર્પણ કર્યા.

મકરસંક્રાંતિ—ટોડ સાહેબે ભ્રમમાં પડી કાર્તિકી વિષ્ણુપદિ સંક્રાંતિને મકરસંક્રાંતિ કહેલી છે, તે દિવસે રાણો પોતાના સરદાર સામંતોને લઈ ચોગા મહેલમાં જાય છે, અગ્રહાયન અને પોષ માસમાં ખાસ પર્વ જોવામાં આવતા નથી, માત્ર અગ્રહાયનની શુકલ સપ્તમીએ એક પર્વ, રજપુતો પાળે છે, તેનું નામ મિત્રસપ્તમી * ભગવાન દિવાકર આદિતિના ગર્ભથી આ જગત્માં અવતરેલ છે. એટલે કે સુર્યવંશીય રાણા તે દિવસને પવિત્ર ગણે છે. રજપુતના સ્વાધીનતા સ્થળ. વીરત્વ અને મહત્વતા સાધન ક્ષેત્ર મેવાડની ધર્મ પ્રતિષ્ટા અને પર્વોત્સાવાદિનું વર્ણન આપી હવે મેવાડના વર્ણનમાં આપણે વિરત છીએ.

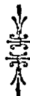
*आदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः।मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लेपक्षे शुभेतिथौ सप्तम्यां तेन विख्याता लोके स्मिन मित्रसप्तमी

ટૉડ પ્રણિત.

ટૉડ રાજસ્થાન.

નું

(ગુર્જર ભાષાંતર)

વોલ્યમ પહેલું

(મેવાડ પ્રદેશનો ઐતિહાસિક હેવાલ.)

સંપૂર્ણ

